Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ **http://www.armin.am**

էլ. փոստ՝ **info@armin.am**

Զ. Ս. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

1914–1916 թ.թ.

„ՀԱՅԱՍՏԱՆ" ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
19 – ԵՐԵՎԱՆ – 65

9 (С 43) 1
К—53

ՆՎԻՐՈՒՄ ԵՄ
առաջին համաշխարհային
իմպերիալիստական պատերազմի տարիներին թուրքական յաթաղանից զոհված
բյուրավոր հայ մարդկանց
հիշատակին:

КИРАКОСЯН ДЖОН СААКОВИЧ

ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА И ЗАПАДНЫЕ АРМЯНЕ
1914—1916 гг.

(На армянском языке)
Издательство «Айастан»
Ереван, 1965

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Իր բազմադարյան պատմության ընթացքում գոյատևման, սոցիալական և ազգային ազատագրության, իր լավ ապագայի համար մաքառումների դաժան ուղի է անցել, օրհասական պահեր է ապրել հայ ժողովուրդը: Նա առանձնապես ծանր փորձության ենթարկվեց առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմի դժնդակ տարիներին: Ներկա գրքում արխիվային նյութերի, մամուլի, պատմագիտական գրականության հիման վրա մենք ջանացել ենք պատասխան տալ այս օրերին մեծ հետաքրքրության առարկա դարձած այն հարցին, թե ինչպե՞ս պատահեց, որ հիսուն տարի առաջ, պետականությունից զուրկ և, հետևապես, պատերազմին որպես պատերազմող կողմ պաշտոնապես չմասնակցած հայ ժողովուրդը հանդիսացավ իմպերիալիստական գիշատիչների սանձազերծած համաշխարհային սպանդի առավել տուժողը: Ի՞նչն էր պատճառը, որ այդ պատերազմի տարիներին թուրքական սուլթանների ավանդական ջարդարարական քաղաքականությունը հասավ իր գագաթնակետին, որ իր հայրենի հողից տեղահանվեցին միլիոնավոր հայ մարդիկ և նրանցից շատերը սրի քաշվեցին, զոհվեցին Միջագետքի անապատներում:

Մենք ամենևին հավանականություն չենք ունեցել սպառիչ, վերջին խոսքը ասել այն բոլոր խնդիրների վերաբերյալ, որոնք արծարծել ենք մեր աշխատության մեջ: Թեմայի բարդությունը,

հարցերի բավմապանությունը, հայ ժողովրդի պատմության այդ ժամանակամիջոցի մի շարք պրոբլեմների տակավին անբավարար ուսումնասիրված լինելը անհրաժեշտորեն խնդիր են առաջադրում՝ ավելի բավմակողմանիորեն հետազոտել և լուսաբանել առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ արևմտահայության ողբերգության հետ կապված հարցերը:

Թե որքանով է հաջողված մեր կատարած այս փորձը՝ թող դատեն ընթերցողները, որոնց դիտողություններն ու նկատանքները գոհունակությամբ հաշվի կառնենք թեման ավելի խոր ու հանգամանալի մշակելու մեր հետագա աշխատանքում:

Առիթից օգտվելով ուզում ենք մեր շնորհակալությունը հայտնել բոլոր այն ընկերներին, որոնք իրենց խորհուրդներով ու դիտողություններով օգնեցին մեզ գիրքը հրատարակության պատրաստելու գործում:

ՀԵՂԻՆԱԿ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԾԱՆՐ ԳՈՅԱՎԻՃԱԿԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխության հետևանքները: Օսմանյան կայսրությունում ոչ թուրք ժողովուրդների իրավազուրկ վիճակը: Սուլթան Աբդուլ Համիդի շրջանի զուլումը շարունակվում էր: 1909 թ. Ադանայի կոտորածը: Թուրքիայի արտաքին-քաղաքական պարտությունները: Ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժման վերելքը: Հայկական կուսակցությունների դիրքը երիտթուրքական ռեժիմի պայմաններում: Հայերի հեղափոխումը և արտագաղթը: Հայկական բուրժուազիան թուրքական երիտասարդ ազգային բուրժուազիայի ախոյան: Երիտթուրքերի կալվածատիրական, մեծապետական շովինիզմը՝ պանթուրքիզմը և պանիսլամիզմը: Հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածը պանթուրանիզմի ճանապարհին մի խոչընդոտ: Թուրքացման քաղաքականությունը որպես Օսմանյան կայսրությունը փլուզումից փրկելու միջոց: Թուրքական հակահայկական նացիոնալիզմը հասնում է իր գագաթնակետին:

Պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան կայսրությունը միևնույն բանտն էր այնտեղ ապրող ժողովուրդների համար, ինչպես սուլթան Աբդուլ Համիդի տիրապետության ժամանակ: Կայսրության կազմի մեջ բացի Թուրքիայից մտնում էին Արևմտյան Հայաստանը, Սիրիան, Արևելյան Թրակիան,

Իրաքը, Արաբիան, Պաղեստինը, ինչպես նաև անվանապես Լիբանանը և Եգիպտոսը, ուր փաստորեն հաստատվել և տեր ու տնօրինություն էին անում անգլիական և ֆրանսիական կապիտալիստները։ Ամբողջ կայսրության բնակչության ընդհանուր թվի միայն երրորդ մասն էին կազմում թուրքերը։ Թուրքական պետականությունը բռնակալական միջոցներով շարունակում էր իր տիրապետությունն իրականացնել սլավոնների ու արաբների, հայերի ու քրդերի և այլ ժողովուրդների վրա։

Հսկա պետության մեջ իր իշխանությունն էր հաստատել «Իթթիհադ վե Թերաքքը» («Միություն և առաջադիմություն») կուսակցության պարագլուխներ Էնվերի, Թալեաթի, Ջեմալի և այլոց հակաժողովրդական, ռեակցիոն կլիկը։ Այս կուսակցությունը արտահայտում էր վեր բարձրացող թուրքական ազգային առևտրական բուրժուազիայի, լիբերալ կալվածատերերի, բանակի սպայության ու թուրքական ազգայնական-բուրժուական մտավորականության շահերը։ Գլխավորելով 1905—1907 թվականների ռուսական առաջին հեղափոխության ազդեցության տակ սկսված շարժումը և 1908 թվականի հեղաշրջումով գահընկեց անելով երեսուն տարի թագավորած արյունոտ սուլթան Աբդուլ Համիդին և 1876 թվականի թուրքական սահմանադրությունը վերականգնելու ուղղությամբ մի շարք կիսատ-պռատ քայլերից ու խոստումներից հետո, այս կուսակցության վերնախավն իր դիկտատուրան հաստատեց երկրում։

Վերնախավային հեղաշրջում կատարելով, երիտասարդ թուրքերը փաստորեն իրենց գործն ավարտված համարեցին։ Նրանք չլուծեցին հեղափոխության առաջադրած և ոչ մի սոցիալական խնդիր, խոչընդոտեցին նրա վերաճումը բուրժուա-դեմոկրատականի՝ սարսափելով ժողովրդական մասսաների ակտիվությունից ու ինքնուրույն պահանջներից։ «Եթե օրինակի համար վերցնենք XX դարի ռևոլյուցիաները, ապա հարկ կլինի,— գրել է Վ. Ի. Լենինը,— իհարկե, պորտուգալական ու թուրքական ռևոլյուցիաներն էլ բուրժուական համարել։ Բայց նրանցից ո՛չ մեկը, ո՛չ էլ մյուսը «ժողովրդական» չեն, որովհետև ժողովրդի մասսան, նրա վիթխարի մեծամասնությունը ակտիվ, ինքնուրույնորեն, իր սեփական տնտեսական ու քաղաքական պահանջներով նկատելի կերպով հանդես չի եկել այդ ռևոլյուցիաներից և ոչ մեկի մեջ»[1]։

1908 թ. թուրքական հեղափոխությունից հետո, մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը կապիտալիստական Եվրոպայի տնտեսական ու քաղաքական դիրքերը Օսմանյան կայսրությունում ոչ միայն չթուլացան, այլև ավելի ուժեղացան։ Երիտասարդ թուրքերի իշխանությունը հենց սկզբից լիակատար կախման մեջ էր օտարերկրյա կապիտալից։ Վերջինս նպաստում էր թուրքիայի բնատնտեսության քայքայմանը, նրա տնտեսության և, առաջին հերթին, գյուղատնտեսության ներքաշմանը համաշխարհային կապիտալիստական շրջանառության մեջ։ Սակայն եվրոպական կապիտալը թուրքիայում հենվում էր մինչկապիտալիստական, կիսաֆեոդալական շահագործման ձևերի վրա, հանդես էր գալիս գյուղի ամենապարազիտային խավերի, պետական բյուրոկրատիայի հետ միասնական ճակատում, պահպանելով գյուղատնտեսության հետամնացությունը, կեղեքելով գյուղացիական ընչազուրկ զանգվածներին։ Վ. Ի. Լենինը նկատում է, որ դրա համար էլ եվրոպական կապիտալիստները երիտասարդ թուրքերին գովում էին չափավորության և զսպվածության համար, որ «հնարավոր է առաջվա նման կողոպտել թուրքական տիրապետությունները»[2]։

Ֆինանսապես քայքայված Օսմանյան կայսրությունը ժամանակ առ ժամանակ դիմում էր Անգլիային ու Ֆրանսիային, իսկ պատերազմի անմիջական նախօրյակին՝ նաև Գերմանիային, փոխառություններ ստանում, բայց դրանք հազիվ բավականացնում էին օտոմանյան պարտքի տոկոսների մարմանը։ Արևմտյան տերությունների ֆինանսական ներդրումները թուրքիայում պատերազմի նախօրյակին կազմում էին 3 միլիարդ ֆրանսիական ֆրանկ[3]։ Թուրքիան Եվրոպա-

[1] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 25, էջ 537։

[2] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 15, էջ 269։

[3] Х. З. Габидуллин, Младотурецкая революция, М., 1936, стр. 131.

յին պարտք էր 4-ից 5 միլիարդ ֆրանկ[1]։ Թե՛ ներքին վարչական և թե՛ մանավանդ ֆինանսական գործառնությունները կատարվում էին եվրոպական տերությունների թելադրանքով։ Թուրքիան ի վիճակի չէր և ոչ մի տնտեսական հարց լուծել առանց եվրոպական կապիտալիստների և, բնականաբար, առանց այդ տերությունների համաձայնության։ Իրենց առաջին քայլերին արտաքնապես հակաիմպերիալիստական ձև տված երիտթուրքերը շատ շուտով անցան հին ռեժիմի դիրքերին, իմպերիալիստական այս կամ այն խմբավորմանը հարելուն, նրանց հովանավորությունից օգտվելուն։

«Երիտասարդ Թուրքերը,— գրել է Արշակ Զուրաբյանը,— օրգանապես անընդունակ էին դնել և լուծել սոցիալական հարցեր։ Բացի մնացած ամեն բանից, նրանք չունեին պատրաստ ազգային բուրժուազիա այս բառի նեղ մտքով, ազգային պետություն ստեղծելու համար»[2]։ Ագրարային ոլորտում ոչ մի փոփոխություն տեղի չունեցավ։ Շահագործման տիպիկ ֆեոդալական, թուրքական ձևերը շարունակվում էին։ Հողատիրության երեք հիմնական ձևերը՝ վակուֆ, միր և մյուլք, աննշան փոփոխություններով մնացին նույնը։ Հարկային քաղաքականության հին ասիական ակզբունքը՝ ժողովրդից խլել որքան հնարավոր է շատ, իսկ դրա դիմաց ոչինչ չտալ, պահպանվում էր իր ամբողջ այլանդակությամբ։

Արևմտահայ ականավոր գրող Երվանդ Օտյանը շատ դիպուկ է բնորոշել երիտթուրքերի իշխանությունը։ «Խոսք, ամեն բան խոսքով եղավ, գործով՝ ոչինչ»,— գրել է նա։ «...Գյուղացին, ինչպես համիտյան բռնակալության օրով, այսօր սահմանադրական ռեժիմին մեջ ալ պիտի մեռնի անոթութենե», «ոչ մեկ փոփոխություն նշած է այդ «զուլումի» երկրին համար. հոս ուրախություններու, հրճվանքներու, խորտիկներու ու համադամներու առատության մեջ ոչ մեկը միտքեն կանցընե, ոչ մեկը թե՝ ինչ կընե անդին գավառը»[3]։

Արյունոտ սուլթան, Լենինի խոսքերով ասած, «Թուրքական Նիկոլայ II-ի»,— Աբդուլ Համիդի կառավարման շրջանի տիրապետող վերնախավի, կալվածատերերի, բեկերի, պետական մեծաթիվ բյուրոկրատիայի, զինվորականության, կոմպրադորական բուրժուազիայի մակաբույծ կյանքը ոչընչով չէր փոխվել։ Եթե Համիդն ուներ 300 կին իր հարեմում, որոնց աղախինների թիվը 3000-ից ավելի էր, իսկ սենեկապետների, քարտուղարների, սպասավորների, ներքինիների և այլ ձրիակերների ոհմակը 12000 հոգու էր հասնում, պալատի տարեկան 50 միլիոն ռուբլու ծախսով, ապա երիտթուրքերի կառավարման օրոք թե՛ Ելդրզ Քյոշքում և թե՛ կառավարող կուսակցության վերնախավում նույն բարքերն էին տիրում։ Թուրքական պետական վերնախավին Ֆրիդրիխ Էնգելսի տված բնութագիրը՝ դավաճանություն, ծախվածություն, բանակի համար նախատեսված փողերի մսխում, ամեն տեսակի ինտրիգներ և այլն, ամբողջապես վերաբերում էր երիտասարդ Թուրքերի կառավարման շրջանին։

Տնտեսական, քաղաքական, կրոնական հողի վրա հալածանքները շարունակվում էին։ «Իմպերիալիզմի դեմ պայքարելու փոխարեն իթթիհադականները կանգնեցին իրենց սեփական ժողովրդի դեմ պայքարելու ուղու վրա»[1]։ Աբդուլ Համիդի թագավորության վերջում բանտերում նստած 60 հազար և արտասահման արտաքսված 80 հազար մարդիկ 1908 թվականի հեղափոխությունից հետո միայն կարճ ժամանակ Թուրքիայում ապրելու իրավունք ունեցան։ Այնուհետև սկսվեց տեռորի նոր շրջան։ Համիդի 50-հազարանոց գաղտնի ոստիկանների ու լրտեսների ոհմակը, որը գործում էր Կոստանդնուպոլսում, Թալեաթի և Ջեմալի գլխավորությամբ, շատ ավելի կատարելագործեց քաղաքական պրովոկացիաների և հալածանքների իր փորձը։ Կախաղանը նորից դարձավ քաղաքական հակառակորդների հետ հարաբերություն ունենալու միակ միջոցը[2]։ Չկար կյանքի, գույքի, ունեցվածքի, պատվի անձեռնմխելիություն ու ապահովու-

[1] **Людвик де Контансон**, Реформы в азиатской Турции. Армянский вопрос, перевод с французского, М., 1914 г., стр. 4.

[2] «Պայքար», 12.2. 1917 թ., № 6 (61)։

[3] Ե. Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, 1962, Երևան, էջ 678—679։

[1] **А. Д. Новичев**, Очерки экономики Турции до мировой войны, М.—Л., 1937, стр. 40.

[2] «Պայքար», 12.2. 1917 թ., № 6 (61)։

թյուն։ Կառավարությունը և նրա տեղական օրգանները ոչ միայն չէին պայքարում բացահայտ անօրինականությունների և անարդարությունների դեմ, այլև հաճախ իրենք էին հրահրում այդպիսի երևույթները։

* * *

Երիտասարդ թուրքերի իշխանության օրոք չափազանց սրվեց ազգային հարցը։ Հայտնի է, որ նրանք չէին հաղթանակի, եթե չլիներ ոչ թուրք ժողովուրդների, նրանց քաղաքական կազմակերպությունների, կուսակցությունների համատեղ պայքարը, նրանց օժանդակությունը։ 1907 թվականի դեկտեմբերի 27-ից 29-ը Փարիզում տեղի ունեցած հակահամիդյան ուժերի կոնգրեսը, որին մասնակցում էին «Միություն և առաջադիմություն», «Դաշնակցություն» կուսակցությունների, «Ապակենտրոնացում և սահմանադրություն» օսմանյան լիգայի, եգիպտական «Ախդի օսմանիե» կոմիտեի, արաբական «Խայֆեթ» կազմակերպության, հրեական «Լավարա» կոմիտեի, մակեդոնական «Ռազմիկ», հայկական «Արմենիա», «Հայրենիք» թերթերի և այլ կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, որոշեց զինված ճանապարհով տապալել սուլթանի տիրապետությունը։ Ինչպես նշում է Գոլոբորոդկոն, «Միություն և առաջադիմություն» խումբը շատ համեստ դեր ուներ վերոհիշյալ համագումարում[1]։ Համագումարի ընդունած փաստաթղթերից մեկում ասված էր. «Կայսրության բոլոր ազգերը հաջորդաբար զոհ եղան Աբդուլ Համիդի եղեռնագործ կատաղության. նա հաջորդաբար մղեց նրանց մեկը մյուսի դեմ, գրգռելով և արծարծելով արհեստական ատելություն՝ ցեղերի և կրոնների միջև... թուրք, հայ, հույն, բուլղար, վլախ, ալբանացի, արաբ, հրեա, դրուզ, քուրդ տեսան հալածանք, աքսոր, տարագրություն և

[1] И. И. Голобородько, Старая и новая Турция, П.—М., 1914, стр. 276: Տե՛ս նաև Սերոբյան Մ., Հայկական հարցը և անոր փուլերը, Թեյրութ, 1937, էջ 121—122։

ջարդ»[1]։ Ավելի ուշ նրա որոշումներին միացան «Ներքին մակեդոնական» և այլ կազմակերպություններ։

Սակայն համագումարի մասնակից խմբերի միասնությունը Համիդի տապալումից հետո քայքայվեց միևնույն արագությամբ, ինչպիսի արագությամբ որ ստեղծվել էր։ Երիտասարդ թուրքերի մեծապետական դիրքորոշումը, մյուս կազմակերպությունների և կուսակցությունների սոցիալական բազմերանգ կազմը, նրանց հետապնդած նպատակների հակասականությունը հանգեցրին ընդհանուր ճակատի քայքայման։ Դրանից օգտվեցին թուրքական ռեակցիան, իմպերիալիզմը, իսկ երիտասարդ թուրքերը շարունակեցին Համիդի գիծը ազգային հարցում։ Անբաժան իշխանությունը կենտրոնացավ փոքր ազգերի նացիոնալիզմի համեմատ մեծ, տիրապետող ազգի նացիոնալիզմի՝ «կալվածատիրական»[2], «պակաս բուրժուական, բայց ավելի ֆեոդալական», մեծապետական նացիոնալիստների ձեռքը, որոնք անհամեմատ վտանգավոր էին ու «դեմոկրատիայի և պրոլետարական պայքարի գլխավոր արգելակը»[3]։

Կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների և, մասնավորապես, արևմտահայության սոցիալական և ազգային անտանելի գոյավիճակն ավելի վատացավ։ Ինչպես նկատել է Բոգդան Կնունյանցը, Թուրքիայի հասարակական կյանքում լուրջ հակասությունները ազգային բախումների ձևով էին դրսևորվում[4]։ Իսկ երիտասարդ թուրքերը «որպես նացիոնալիստներ՝ օրգանապես չէին կարող քիչ-շատ ուղիղ կերպով դնել և լուծել այդ բոլոր ազգային հարցերը»[5]։ Նրանք սկզբունական շրջանում կարծում էին, որ կայսրության մյուս ժո-

[1] Գ. Լազեան, Հայաստան և հայ դատը ըստ դաշնագրերու, Գահիրե, 1942, էջ 64։

[2] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 20, էջ 122։

[3] Նույն տեղում, էջ 384։

[4] Բ. Կնունյանց, Թուրքիայի իրադարձությունների շուրջը։ Տե՛ս նաև Հ. Ինճիկյանի Բ. Կնունյանցը երիտասարդ թուրքերի հեղափոխության մասին, «Տեղեկագիր», № 8, 1963 թ., էջ 99։

[5] Ա. Զուրաբյան, Թուրքիան և պատերազմը, «Պայքար», 1917 թ., տ.2, № 5 (60)։

ղովուրդների դեմոկրատական ուժերի հետ միասին միասնական ճակատով Աբդուլ Համիդի բռնակալությունը տապալելով, սահմանադրական կարգեր հաստատելով կանհետանան ազգային երկպառակությունները, իսկ իրենք այդ բոլոր ժողովուրդներին կկապեն թուրքական պետականության հետագա զարգացման հետ։ Պատահական չէր, որ երիտասարդ թուրքերի տեսաբանները ի սկզբանե համառորեն բացասում էին ազգային հարցի իսկ գոյությունը Թուրքիայում, ձգտում էին այն տեսնել և մեկնաբանել մեծապետական ոգով[1]։ Նրանք փորձում էին անտեսել այն իրողությունը, որ դարերի ընթացքում թուրք բռնակալների կողմից կայսրության փոքր ազգերի նկատմամբ վարված բիրտ ճնշման, ազգային ամեն ինչ ոտնահարելու, կոխկրտելու քաղաքականությունը մերկապարանոց սրի վրա հենվող ճնշողի և ճնշվողի, ազգամիջյան խոր ներհակություններից բացի, ուրիշ ոչինչ չէր ստեղծել։

Նրանք հենց սկզբից փորձում էին հաշվի չառնել այն հանգամանքը, որ «Թուրքիայում ազգային փոխհարաբերությունների ամենաբնորոշ գիծն այն էր, որ բացառությամբ Անատոլիայի, տիրապետող ազգը, այսինքն՝ թուրք-օսմանները ո՛չ մի տեղ բնակչության գերակշռող տարրը չէին հանդիսանում։ Ե՛վ Հայաստանում, և՛ Միջագետքում, և՛ Քուրդստանում թուրքերը ներկայացված էին լոկ պաշտոնյաների և զինվորների խմբով, որոնք ամբողջապես օտար էին այդ երկրների բուն բնակչությանը։ Դեռ ավելին, թվով փոքրամասնություն կազմելով, օսմանները կուլտուրապես զգալի չափով զիջում էին և՛ արաբներին, և՛ հայերին»[2]։

Թուրքական բռնակալական ռեժիմը խոր անդունդ էր ստեղծել տիրապետող ազգի շահագործող վերնախավի և ճնշված, արյունաքամ եղած, տարրական իրավունքներից զրկված, նորմալ զարգացման և բարգավաճման հնարավորությունը կորցրած, թուրքական յաթաղանի պարբերական

[1] Գաբիդուլին, նշվ. աշխ., էջ 107։

[2] В. И. Гурко-Кряжин, История революции в Турции, М., 1923, стр. 46.

հարվածներին ենթարկված մյուս ժողովուրդների միջև։ Այդ ռեժիմը խափանում էր ճնշված ժողովուրդների հետագա առաջընթաց զարգացումը թուրքական պետության շրջանակներում։

Թուրք աշխատավորը, առաջին հերթին աղքատության, խավարի ու ամենաբիրտ շահագործման ճիրաններում գալարվող հողազուրկ գյուղացին՝ բեկի կամ հարկահավաքի անլուր կեղեքումներին ենթարկված թուրք կամ քուրդ մարբան անշուշտ խաղաղ հարևան կարող էր լինել այլ ազգի իր սոցիալական եղբայրների հետ։ Ոչ ոք չի կարող ապացուցել, որ թուրք աշխատավորը կուլտուրական և տնտեսական տեսակետից ավելի լավ պայմաններում էր, քան, օրինակ, հայ աշխատավորը։ Սակայն դարերի ընթացքում երկրի աշխարհիկ ու կրոնական տերերը Ղուրանի ու նրա սպասավորների միջոցով մահմեդական զանգվածին ներշնչել էին, որ քրիստոնյան «ընտրյալ չէ մարգարեից», այլ «գյավուր է», արժանի ոտնահարության ու ոչնչացման։ Դարեր շարունակ, թուրքական պետության արտաքին նվաճումներին, զավթողական պատերազմներին ու ավարառություններին զուգընթաց, թուրք մասսայի մեջ ներարկվել էր այն մտայնությունը, թե խաղաղ կյանքը, աշխատանքը միայն ենթականերին, գյավուրներին է հատուկ, իսկ մահմեդականները՝ թուրք-օսմանները պետք է սիրեն զենքն ու զրահը, կռիվն ու արյուն ոթելը։

Այս ներշնչումը խոր արմատներ ուներ նրանց մոլեռանդ մեծամասնության մոտ և որպես մտայնություն արդեն դարձել էր հավատո հանգանակ։

Մահմեդականների գերադասությունը քրիստոնյաների, ռայայի նկատմամբ մահմեդական օրենքի հիմնական սկզբունքն էր։ «Շարիաթ»-ի հեղինակությունն այդ «գերազանցությանը» տալիս էր կրոնական արժեք[1]։ Սոցիալապես ստրկացված մահմեդական աշխատավորն անգամ մոլեռանդ էր, հավատում էր, որ ինքը ընտրյալ է, արտոնյալ, հոտն է

[1] Տե՛ս Marcel Léart, La question arménnienne a la lumiére des documents, Paris, 1913.

իր փաղիշահ հովիվի, իսկ մյուսները հպատակներ են, ռայա։ Նա անհամեմատ ազատ էր ոչ մահմեդականների նկատմամբ կիրառվող ոտնձգություններից, մահակից, մտրակից ու յաթաղանից, թուրքական իրականությանը հատուկ ամենաայլանդակ անօրինականություններից։ Դրա համար թուրք աշխատավորը հաճախ դյուրությամբ գործիք էր ծառայում տիրապետող դասակարգերի ձեռքին՝ վերջիններիս կողմից իրենց շահերին համապատասխան ազգամիջյան ներհակությունները խորացնելու, կոտորածներ սարքելու ժամանակ։ «Գյավուր» հասկացությունը նրան ներկայանում էր որպես սեփական իրավունքների պաշտպանությունն արտահայտող պետական մի գաղափար՝ ընդդեմ «անհավատների» և դրանով ղեկավարվելով, նա ծառանում էր իր դասակարգային եղբայրների դեմ՝ փաստորեն հանուն իր ճնշողների և շահագործողների։

Կ. Մարքսն իր «Ազգությունները Թուրքիայում» հոդվածում գրել է, որ մահմեդական ֆանատիզմով վարակված թուրքական «խաժամուժը» արգելակում էր Թուրքիային կանգնելու առաջադիմության ուղու վրա, որ նա «խանդավառությամբ պաշտպանում էր իր երևակայական գերազանցությունը և իր տրադիցիոն արտոնությունը՝ անպատիժ կերպով էքսցեսներ կատարելով քրիստոնյաների նկատմամբ»[1]։ Ինչպես հաստատում է Արշ. Զուրաբյանը, «...թուրքական ֆեոդալիզմը տարբերվում էր եվրոպականից գլխավորապես նրանով, որ Թուրքիայում հասարակության շերտավորումն անցնում էր ոչ միայն սեփականատիրական հարաբերությունների, այլև ազգային ու դավանական մակարդակում»[2]։ Ֆեոդալական Թուրքիայում աշխատավորության բիրտ շահագործումն ու կեղեքումն իրականացվում էր թուրքական զանգվածի սոցիալական դժգոհությունն ազգային անհաշտության հունը մղելով։ «Թուրք կամ տաճիկ մասսան երբեք և ոչ մի դեպքում չի եղել, որ ինքնաբերաբար որևէ մասսայական ճարձակում գործած լինի իր հարևան ռայա ժողո-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., I изд., т. IX, стр. 374.
[2] «Գայքար», № 3 (58), 1917 թ.։

վրդի վրա։ Այդ միշտ և հանապազ թելադրվել է վերևից, բարձրից, սուլթանների և իր պնակալեզ արքայակների՝ փաշաների և շեյխերի կողմից և տաճիկ մասսաները, տարաբախտաբար, գրեթե միշտ էլ ենթարկվել են այդ արյունախում պրովոկատորներին՝ շնորհիվ իրենց ծայր աստիճան տգիտության»[1]։

Զինված ուժի վրա հենվող թուրք կալվածատերը, հարկահավաքը, զինվորական թե քաղաքացիական պաշտոնյաներն առանց պատժվելու կարող էին տիրանալ հայի սեփականությանը, նրա շարժական թե անշարժ գույքին, ոտնահարել նրա ընտանեկան պատիվը, բռնաբարել նրա ազգային ու կրոնական զգացմունքները։ Հայն ամեն ինչ պետք է հանդուրժեր, այլապես զոհ կդառնար յաթաղանին։

Կայսրության ճնշված ժողովուրդների աչքում թուրքական պետական բյուրոկրատիան՝ ո՛չ արտադրող, մակաբույծ, սպառող տարրը, դարեր շարունակ տիրապետելով հանդես էր գալիս և՛ սոցիալական հարստահարիչի, և՛ ազգային ճնշման մարմնավորողի դերում։ Բնականաբար սոցիալական ընդվզումները, գյուղացիական հուզումները տրադիցիոն կերպով ազգային ներհակության, ազգային պայքարի երանգ էին ստանում։ Ճնշված ժողովուրդների ունևոր դասակարգերը շահագործելով աշխատավորներին, միաժամանակ վերջիններիս նման, կամ ավելի պակաս չափով ճնշվում էին տիրապետող ազգի պետական բյուրոկրատիայի, ֆեոդալական սանձարձակ բռնակալության կողմից։

Երիտասարդ թուրքերը նույնպես շարունակեցին ճնշված ժողովուրդների նկատմամբ այն քաղաքականությունը, որ երեսուն տարի շարունակ վարում էր սուլթան Աբդուլ Համիդը։ Ինչպես նկատում է սովետական գիտնական Ա. Դ. Նովիչևը, «ազգային հարցում նրանք իրենց դրսևորեցին որպես ամենալկտի շովինիստներ, գերազանցելով դրանում նույնիսկ Աբդուլ Համիդին»[2]։

Նախ, երիտասարդ թուրքերը նախկինի նման փորձում

[1] «Կարմիր դրոշակ», 10.8. 1919 թ., № 13։
[2] Ա. Դ. Նովիչև, նշվ. աշխ., էջ 38։

էին անտեսել Արևելյան Անատոլիայի (Արևմտյան Հայաստանի) յոթ վիլայեթների՝ Վանի, Բիթլիսի (Բաղեշի), Խարպուտի (Խարբերդի կամ Մամուրեթ ուլ Ազիզի), Էրզրումի (Կարինի), Սիվասի (Սեբաստիայի), Դիարբեքիրի (Տիգրանակերտի), Տրապիզոնի՝ 1 198 հազար, Կիլիկիայի՝ 205 հազար, ասիական Թուրքիայի այլ մասերի՝ 440 հազար, Կ. Պոլսի և եվրոպական Թուրքիայի՝ 183 հազար հայ բնակչության ազգային գոյությունը, փորձում էին ոտնահարել նրա ամենատարրական իրավունքները[1]։ Մեծ Հայքը՝ հայ ժողովրդի բնօրրանը, սոսկ աշխարհագրական հասկացողություն չէր, այլ նրա հայրենիքը իր որոշակի սահմաններով։ Ինչպես գրել է Վահան Տերյանը, հայերն «իրենց հարազատ երկրում, Հայաստանում, տակավին 17-րդ դարում կազմում էին 98 տոկոսը ամբողջ բնակչության, որ ուներ 2 տոկոս մահմեդականություն...»[2]։ Այսինքն՝ հայերն ունեին բացարձակ մեծամասնություն։ Սակայն երկարամյա հալածանքները, բռնի կրոնափոխությունը, կանխամտածված ջարդերը, տեղահանություններն ու արտագաղթը ժամանակի ընթացքում փոխում էին այդ հարաբերակցությունը։ Ճիշտ չէ, որ այս երևույթներն սկիզբ առան միայն Աբդուլ Համիդի օրոք։ Տակավին 1641 թ. Կարա Մուստաֆա մեծ վեզիրի հրամանով մասսայական հալածանք սկսվեց Բրուսայի հայերի դեմ։ 1662 թ. նույն բանը կրկնում է Ահմեդ փաշան Կ. Պոլսի հայության նկատմամբ. քանդել է տալիս հայկական եկեղեցիները։ Նույն ժամանակ հակահայկական բռնություններ են կիրառվում Էրզրումում, Կարսում, Ակնում և շատ այլ վայրերում։

Մինչև 19-րդ դարի կեսը հայ ազգաբնակչությունը Արևմտյան Հայաստանում կազմում էր բացարձակ մեծամասնություն։ Այդ շրջանից սկսած թուրքական բռնակալները որդեգրում են «Հայը մեծամասնություն չունի» նշանաբանը և գործնականում ամեն ինչ անում՝ դրան հասնելու համար։

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 3, թթ. 342—343։ Տե՛ս նաև **Альберт Вандаль,** Армяне и турецкие реформы, перевод с французского, СПБ, 1908, стр. 6.

[2] Վ. Տերյան, *Երկերի ժողովածու, հ. 1, Կ. Պոլիս, 1924, էջ 394։*

1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսից սկսած Թուրքիան նվազեցված էր ցույց տալիս հայերի թիվը, մանավանդ, երբ ուժեղանում էին արևմտաեվրոպական դիվանագիտության խաղերը։ Անհրաժեշտ էր ի չիք դարձնել Հայաստանի ինքնավարության կամ այնտեղ բարենորոգումներ իրականացնելու հիմքերը։ Իսկ ընդհանրապես երկրի ներքին քաղաքականության տեսակետից ձեռնտու էր ավելի շատ հարկատու՝ զինվորական ծառայությունից ազատված և դրա համար «բեդելաթ ասքերիեն» կոչվող հարկ վճարող քրիստոնյա ժողովուրդ ունենալ։ Այս սկզբունքներով էր ղեկավարվում հատկապես սուլթան Աբդուլ Համիդը և՛ հայկական շրջաններում, և՛ թե Բալկաններում՝ սլավոնների նկատմամբ։

Միատարր մահմեդական բնակչություն ստեղծելու, այս կամ այն նահանգում նրա թվական գերազանցությունը ցույց տալու նպատակով սկսեցին երկիրն արհեստական վարչական բաժանումների ենթարկել, վերացնել հայկական նահանգների մասին հասկացողությունը։ Այս նպատակով հայկական բնակչություն ունեցող Էրզրումի, Մուշի, Վանի, Բիթլիսի սահմաններում մինչև 1877—78 թթ. պատերազմը գոյություն ունեցած վարչական մեկ միավորումը սկզբից տրոհվեց վեց վիլայեթների՝ Էրզրում, Դերսիմ, Բիթլիս, Վան, Հեքիարի և Կարս։ Վերջին վիլայեթն անցավ ռուսական տիրապետության տակ։

1888 թվականին հակահայկական շահերի թելադրանքով հրապարակվեց սուլթանի նոր իրադե՝ հրամանագիր, ըստ որի Դերսիմը միացվեց Խարպուտի վիլայեթին, Հեքիարին՝ Վանի վիլայեթին։ Հարկավոր է նկատել, որ, օրինակ, Հեքիարին իր աշխարհագրական դիրքով, բնակչությամբ չէր հարում Վանին։ Վանին հարում են ավելի շատ Բիթլիսը և Մուշը՝ կազմելով մեկ միասնություն։ Սակայն հայկական բնակչություն չունեցող Հեքիարին դիտմամբ միացվում էր Վանին՝ նվազեցնելու համար նրա հայկական բնակչության տոկոսը։ Նոր բաժանումներն ամեն տեսակետից արհեստական էին։ Բավական է ասել, որ Փոքր Ասիայում մի վիլայեթի մեծությունը 120 հազար քառակուսի կիլոմետրից պակաս չէր, իսկ Բիթլիսի վիլայեթի տարածությունն ընդամենը

29 հազար քառակուսի կիլոմետր էր։ Այս կարգի միջոցառումները ծվատում էին հայ ժողովրդի ուժերը, խոչընդոտում նրա նորմալ աճն ու զարգացումը։ Օրինակ, այդ բաժանումների հետևանքով հայաշատ Խիզան, Կարճկան, Ոզըմ, Տեհ, Աղբակ և այլ գավառներում հայ բնակչությունը վերանում էր։ Թուրքական պետականությունն ավերել, ամայացրել, մոխրով էր ծածկել պտղավետ, արգավանդ դաշտերը, ամբողջ երկրամասեր. մարդկային դիակներից լեռնակույտեր էր ստեղծել իր կոտորածներով, արյան վտակներով ողողել էր իր ավերած բնակավայրերը։

Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդած 50 տարիների ընթացքում, Համիդյան և երիտասարդ Թուրք ռեժիմների օրոք, հայ ժողովրդի թիվը պակասել էր կիսով չափ։ Հարյուրավոր հայկական գյուղեր, որոնց նկարագրությունը կա հայ և օտար հեղինակների գրվածքներում, անհետացան։ Թուրք կառավարությունը նրանց տեղում բնակեցրել էր Թուրքերին, քրդերին և Բալկանյան երկրներից գաղթած մահմեդականներին։ Մյուս կողմից, կյանքի անապահովությունը, թշվառությունը, արդարադատության բացարձակ չգոյությունը, բռնապետությունն ու հալածանքը ստիպել էին բազմաթիվ հայերի գաղթել Ռուսաստան, ազատագրված Բալկանյան երկրներ ու Ամերիկա։

Այնուամենայնիվ, չնայած Թուրք բռնակալների բոլոր ճիգերին ու մեքենայություններին, հայ ժողովրդի գլխավոր մասը համառ տոկունությամբ մնացել էր իր հայրենի հողին կռթնած. նա մինչև պատերազմի սկիզբը կազմում էր հայ ժողովրդի ամենակարևոր հատվածը՝ իր թվով, տերիտորիայի և տնտեսական կապերի ընդհանրությամբ, կուլտուրայի օջախներով ու պատմական կոթողներով։ Օսմանյան կայսրությունում երբեք կանոնավոր մարդահամար չէր անցկացվում։ Ասենք այդ բանը հնարավոր էլ չէր ֆեոդալական բռնապետական մի այդպիսի պետության մեջ։

Թուրքական կառավարությունը միշտ դիտումնավոր կերպով կեղծում էր վիճակագրությունը՝ հաստատելու համար, որ հայերը միայն աննշան փոքրամասնություն են կազմում։

Օրինակ, Թուրքական կառավարությունը Վանի վիլայեթի հայերի թիվը պատերազմից առաջ ցույց էր տալիս 80 000։ Մինչդեռ 1915 թվականին միայն Ռուսաստանում ապաստանած Վանի վիլայեթի հայերի թիվը 150 հազարից ավելի էր։ Վանի վիլայեթի բնակչության 53 տոկոսը հայեր էին[1]։

Հայաստանի մյուս ծայրում, ամբողջ Մարաշի սանջակում Թուրք կառավարությունը հաշվում էր 4200 հայ։ Այնինչ միայն Մարաշ քաղաքում ավելի քան 20 000 հայ կար, այսինքն՝ քաղաքի ազգաբնակչության կեսը։ Զեյթունը, որը գտնվում էր այդ նույն Մարաշի սանջակում (1880 թվականին տեղում կատարված վիճակագրության համաձայն), ուներ 27 460 հայ և 8 344 մահմեդական ազգաբնակչություն[2]։ Ընդհանրապես Թուրքական կառավարությունն ամեն կերպ անտեսում էր Կիլիկիայի հայ բնակչության իրավունքները։

Նա Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիրի, Խարբերդի, Երզրումի, Տրապիզոնի, Սիվասի, Ադանայի և Հալեպի 9 վիլայեթների հայերի ընդհանուր թիվը ներկայացնում էր 848 000։ Մինչդեռ բազմաթիվ աղբյուրներ հաստատում են, որ միայն 1915 թվականին Հայաստանում կոտորված հայերի թիվը մեկ միլիոնից ավելի էր։ Տեր-էլ-Զոր, Հալեպ ու Դամասկոս տեղահանվածների թիվը՝ 486 000, Անատոլիա քշվածների թիվը 300 000, Կովկաս ապաստանածների թիվը ոչ պակաս քան 300 000։ Եթե այդ թվին ավելացնենք գաղթականներից Կովկասում համաճարակների խլած բազմաթիվ զոհերը, բռնի մահմեդականացված և Թուրքիայում մնացած կանանց ու երեխաներին, կտեսնենք, որ Թուրքական կառավարության ցույց տված թիվը բացարձակ կեղծիք էր և իրականի կեսից էլ պակաս։

Թուրքական կառավարությունը տրադիցիոն կերպով չփոխելով ամբողջ ազգաբնակչության թիվը, ըստ կարելույն սվազեցնում էր քրիստոնյաների թիվը և տարբերությունն ավելացնում մահմեդականների թվի վրա. երբեք ցույց չէր տալիս ազգությունների ճշգրիտ թիվը, այլ նրանց խմբավո-

[1] «Մշակ», 25.11. 1914 թ., № 266։

[2] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 3, թ. 326։

ռում էր ըստ կրոնի։ Նրանք մի դեպքում առանձին-առանձին էին հաշվում լուսավորչական, բողոքական ու կաթոլիկ հայերին, մյուս դեպքում մի թվով էին ցույց տալիս մահմեդականներին՝ թուրքերին, թաթարներին, թուրքմեններին, քրդական զանազան ցեղերին, չերքեզներին, արաբներին, պարսիկներին, թափառաշրջիկ գնչուներին և այլ ազգություններին, թեև նրանք շատ տարբեր էին՝ ծագումով, պատմությամբ, տնտեսական կյանքով, հոգեկան նկարագրով, լեզվով, կուլտուրական մակարդակով և, վերջապես՝ քաղաքական հակումներով։

1878 թվականի Բեռլինի դաշնագրից հետո, որն իբր թե պետք է երաշխավորեր «հայերի կյանքի և ինչքի ապահովությունը», բռնությամբ ու կոտորածով Հայաստանի ազգագրական պատկերն արմատապես փոխվեց։ Բաղդատելով հայոց պատրիարքարանի 1882 և 1912 թվականներին կազմած վիճակագրությունները, մենք տեսնում ենք, որ 1882-ին Օսմանյան կայսրությունում հայերի թիվը 2 600 000 էր, որից 1 680 000-ը Արևմտահայաստանի վեց վիլայեթներում[1]։ 1912-ին այդ թիվն արդեն նվազել էր մինչև 2 100 000-ի։ Այսինքն՝ երեք տասնամյակից մի քիչ ավելի ժամանակամիջոցում արևմտահայերի թիվը ոչ միայն չէր ավելացել, այլև խիստ կերպով նվազել էր։ Բնականոն աճը ոչ միայն կասեցվում էր բռնություններով ու ջարդերով, այլև փոփոխություններ էին կատարվում տեղաբաշխման իմաստով։ Նույնիսկ Թուրքիայի պայմաններում բնականոն աճի դեպքում 30 տարվա ժամանակամիջոցում հայերի թիվը պետք է ավելանար առնվազն 500 000 նոր ծնունդով։ Դրանից հետևում է, որ այդ 30 տարվա միջոցին թուրքական սուլթանի կողմից կոտորված հայերի թիվն իրականության մեջ կազմում էր մեկ միլիոն մարդ։

Երիտասարդ թուրքերը սուլթան Աբդուլ Համիդից ժառանգած երկրի ազգաբնակչության հետ վարվում էին նույն սկզբունքով. փորձում էին սքողել այն իրողությունը, որ պատերազմի նախօրյակին Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի, Սիվասի և Դիարբեքիրի վիլայեթներում թուրքերի թիվը բնակչության միայն 25,24 տոկոսն էր կազմում, իսկ հայերինը՝ 38,9 տոկոսը, որ «թվով ուրեմն հայերը այս շրջաններում... ամեն ցեղից գերակշռող են»[1]։ Թուրքական պառլամենտի ընտրությունների ժամանակ պետական մարմիններն իրենք էին որոշել հայ երեսփոխանների թիվը՝ 20, այսինքն՝ 100 հազար հոգուն մեկ երեսփոխան սկզբունքը։ Սա նշանակում է, որ նրանք ընդունում էին երկրում հայ բնակչության թիվը 2 միլիոն, թեև բազմաթիվ վիճակագրական տեղեկատուներում ձգտում էին միշտ պակաս ցույց տալ այդ թիվը։ Սա նշանակում էր, որ երիտթուրքերի կառավարման օրոք տիրապետում էր նույն սկզբունքը՝ հայերի վիճակը պետք է նույնքան անտանելի լիներ, որքան սուլթան Աբդուլ Համիդի ժամանակ[2]։

Այսպիսի քաղաքականություն նրանք վարում էին նաև կայսրության մյուս ժողովուրդների նկատմամբ։

Նման պայմաններում թուրքական բռնապետության դեմ ուղղված ելույթներն ու ըմբոստությունները ոչ միայն չթուլացան, այլև ավելի ուժեղացան։ Ալբանական ֆեոդալներին տրվող առանձնաշնորհումների պահպանումն ի վիճակի չէր հետաձգելու Ալբանիայի անջատումը Օսմանյան կայսրությունից։ 1880 թվականին, եվրոպական պետությունների ընդունած ծրագրի համաձայն, Մակեդոնիայում ստեղծված տնտեսական հսկողությունը, եվրոպական հսկիչների առկայությունը չէին թուլացրել մակեդոնացիների ազգային-ազատագրական պայքարը, որն օգտվում էր Ռուսաստանի, ինչպես նաև բալկանյան սլավոնական երկրների օժանդակությունից։ 1908 թվականի հեղաշրջումից հետո մակեդոնական հեղափոխականները սարերից ցած իջան խաղաղ ապրելու ակնկալությամբ։ Բայց իզո՞ւր, շատ ժամանակ չանցած նորից ստիպված էին ըմբոստանալ։ Թուրքական հալածանքները ոչ միայն չէին դադարել, այլև ուժեղացել էին հե-

---

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 3, թ. 327։

[1] Յ. Լեփսիուս, Հայկական հարց, տե՛ս «Der Christliche Orient» ամսագրի 1913 թ. մայիս-հունիսի համարը, «Հորիզոն», 26.6 1913 թ., N 139։

[2] Նույն տեղում։

տապնդումները, ռեպրեսիաները ազգային-կուլտուրական զարգացումը խոչընդոտելու, Բոսնիա-Հերցեգովինայից դուրս մղված թուրքական հողատերերին Մակեդոնիայում, Հայաստանում տեղավորելու, նրանց համար բարենպաստ պայմաններ ստեղծելու ուղղությամբ։ «Ազգային հարաբերությունների լարվածությունն ու, կավելացնենք նաև, ազգային կռվի ձևերը Թուրքիայում աճեցին ու զարգացան նրա ներքին քայքայման հողի վրա, որն իր հերթին առաջ էր բերված եվրոպական պետությունների իմպերիալիստական քաղաքականությամբ»,— գրում է Արշ. Ջուրաբյանը[1]։

Երիտասարդ թուրքերի մարդատյաց շովինիզմն ի վիճակի չէր օտոմանյան ընդհանուր հայրենասիրության մեջ միավորել թուրքահպատակ ժողովուրդներին։ Կենտրոնացման սկզբունքը նրանք ձգտում էին իրականացնել բռնի ուժով, առանց հաշվի առնելու այդ ժողովուրդների առաջադիմական շրջանների նկրտումները, նրանց բնականոն զարգացման պահանջները։ Քաղաքական պրովոկացիան, կոտորածների հին քաղաքականությունը ժառանգաբար փոխանցվում էին երիտասարդ թուրքերի պարագլուխներին, երբեմն ավելի այլանդակ դրսևորումներով։

«Երիտթուրքերը չափազանց վարկաբեկվել են կայսրության բնակչության աչքում։ Նրանց իշխանությունը խարխսխվում է բացառապես կոպիտ ֆիզիկական ուժի վրա։ Թուրքական չքավորությունը և Թուրքիային ենթարկված ժողովուրդները շահագործվում և ոչնչացվում էին նախկինի նման, թեև գոյություն ունի «պառլամենտ»։ Նոր ռեժիմի գազանությունները, կաշառքը, կաշառակերությունը համարյա ոչնչով չէին տարբերվում «կարմիր սուլթանի» ժամանակների նման երևույթներից»[2]։ Բռնակալությունը բոլոր հպատակների նկատմամբ շարունակվում էր։ Երիտթուրքերն այն նորից դաժանորեն շրջում էին ոչ թուրք ժողովուրդներին խեղդելու կողմը, հովանավորում ու պաշտպանում կրոնական ֆանատիզմն ու թուրքական խաժամուժի խավարամտությունը, տգիտությունը։

[1] «Պայքար», 22.2. 1917 թ., № 3 (58)։

[2] «Правда», 17/VIII, 1912 г., № 93.

1909 թվականին Ադանայում հայերի կոտորածի մեղքը փորձեցին բարդել հին ռեժիմի պաշտոնյաների վրա։ Այս ուղղությամբ նրանց պրոպագանդան շատ ջանաց։ Բայց ապացուցվեց հակառակը։ Հարցը ուսումնասիրելու համար Ադանա ուղարկված քննիչներից մեկը՝ Հակոբ էֆենդի Պապիկյանը, որը թուրքաների համարում ուներ, այնուամենայնիվ իր եզրակացության մեջ գրել էր, որ ««Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդամներն ու պարագլուխներն Ադանայում օգնել են կազմակերպելու և իրագործելու հարձակումը հայ համայնքի վրա»[1]։ Պատահական չէր, որ այս քննիչը այնքան անցանկալի դարձավ երիտթուրքերի համար, որ Կ. Պոլիս վերադառնալուց երկու օր հետո «հանկարծամահ» եղավ։ Ադանայի սարսափների մասին գրած եվրոպական շատ հեղինակներ նշել են այն փաստը, որ երիտթուրքական մարմինները Ադանայում մահմեդական խաժամուժին զենք էին բաժանում այն պահին, երբ սպանություններն արդեն լայն ծավալ էին ընդունել։ Ադանայի վալին (նահանգապետը) ոչ միայն չպատժվեց, այլև կառավարական պարգևի արժանացավ։ Նույն թերթը ապացուցված էր համարում երիտթուրքերի «մեղսակցությունն այն ավազակների հետ, որոնք բռնություններ են գործում անպաշտպան հայ բնակչության վրա»[2]։

Ոչ ոք արդեն չէր տարակուսում, որ ոչ թուրք ժողովուրդների դեմ գործադրվող միջոցառումները խրախուսվում և կազմակերպվում էին երիտասարդ թուրքերի ղեկավարության կողմից։

Բազմաթիվ ժամանակակից թերթեր, գործիչներ նշել են, որ Ադանայի կոտորածից, ճշմարտության բացահայտումից հետո շրջահայաց մարդիկ երես դարձրին երիտթուրքերի իշխանությունից։ «Իրավ է, որ Ատանայի ջարդը գոնե հայերուս խանդավառությունը մարած, եռանդը ջախջախած էր, այսուհանդերձ կը ջանայինք մեր ցավը ծածկել և, եթե կա-

[1] «Новое время», № 13359, 1913 г.

[2] Նույն տեղում, № 13361։

ռելի էր, մոռանալ զայն՝ նոր ակնկալություններու անձնատուր ըլլալով»,— գրել է Երվանդ Օտյանը[1]։

Բուլղարական սոցիալ-դեմոկրատները՝ «տեսնյակները» 1910 թ. օգոստոսի 10-ին սերբիական սոցիալ-դեմոկրատների հետ համատեղ դիմեցին II ինտերնացիոնալի Կոպենհագենի կոնգրեսին մի հուշագրով, որտեղ բացահայտում և դատապարտում էին երիտասարդ թուրքերի բարբարոսական քաղաքականությունը քրիստոնեական բնակչության նկատմամբ։ Նրանք պահանջում էին, որպեսզի սոցիալիստական կուսակցությունների կոնգրեսը հանդես գա թուրքական կանիբալության դեմ և մերկացնի երիտթուրքական ռեժիմը։ Բուլղարիայի բանվորներն իրենց միտինգներում բողոքի բանաձևեր էին ընդունում ընդդեմ այդ ռեժիմի[2]։

Էրզրումում ռուսական գլխավոր հյուպատոս Շտրիտտերը 1910 թվականի սեպտեմբերի 29-ին Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատանը հղած իր մի գրության մեջ շատ դիպուկ կերպով բնորոշել է իրերի վիճակը։ «Չնայած սահմանադրությանը,— գրում է նա,— որ մտցված է երկու տարի առաջ և թուրքերի ու հայերի քաղաքական իրավունքների կարծեցյալ հավասարությանը, վերջիններս թուրքերի հետ ընդհարումների ժամանակ միշտ մեղավոր են դուրս գալիս և պատժվում ամենայն խստությամբ հին սկզբունքով՝ հայ է, նշանակում է մեղավոր է»[3]։ *Արևմտահայաստանում տնտեսական ճընշումը, որպես կանոն, ուժեղացել էր ընդգծված ազգային սկզբունքով։ Այնտեղ տեր ու տնօրենը նա էր, ով զենք ուներ։ Իսկ զենք ունեին մահմեդական ֆեոդալը, ավազակախմբերի ղեռբաները։ Սրանք, օգտվելով կառավարության հովանավորությունից, կարող էին իրենց ցանկությամբ զավթել և տիրանալ հայերի հողերին։ Կ. Պոլսում ռուսական դեսպան Գիրսը ավելի ուշ, 1912 թվականի նոյեմբերի 26-ին, արտաքին գործերի մինիստրությանը հղած իր գրության մեջ*

[1] Երվանդ Օտյան, *Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 526։*

[2] История дипломатии, т. II, М, 1963, стр. 734—735.

[3] Турецкая политика истребления армян (1880—1922), документы и материалы, составил проф. М. Г. Нерсисян (машинопись), 1951, стр. 182—183.

նշում էր, որ 1894—1896 թվականների հայկական ջարդերից հետո հայերի վիճակը «բոլորովին չէր փոխվել դեպի լավը», որ «ագրարային հարցը օրավուր սրվում է». հայերի հողերը զավթում են, իսկ իշխանությունները չեն խոչընդոտում, այլ հովանավորում են օրինազանցներին։ Դեսպանը հյուպատոսների վկայությունների հիման վրա հիշատակում էր հայերի նկատմամբ կատարվող ավազակությունների, կողոպուտների, առևանգումների, բռնի մահմեդականացման մասին և նշում, որ սանձարձակությունների համար մեղավորները երբեք պատասխանատվության չէին կանչվում[1]։

Այս փաստերը վկայում են այն մասին, որ թուրքական կառավարողները ոչ միայն չէին կանխում ազգերի պառակտումը, այլև խորացնում էին այն։ Ռուս գիտնական Ի. Գոլոբորոդկոյի այն խոսքերը, թե «հայերին կարող էին ճնշել ու կողոպտել բոլորը, ովքեր միայն դրա համար բավարար ուժ ունեին», «հայի վկայությունը թուրք-մահմեդականի դեմ դատարանի կողմից չէր ընդունվում», որ «հայերից զգալիորեն ավելի շատ հարկեր էին գանձվում», քան մահմեդականներից, ամբողջապես վերաբերում են նաև երիտթուրքերի կառավարման շրջանին[2]։ *Հիրավի, հայերի անձը, նրանց սեփականությունը թուրքական իշխանությունների, քրդական բեկերի ոտնձգությունների ամենահարմար օբյեկտն էին։ Սովորական բաներ էին հարկը երկու անգամ գանձելը, ստացական չտալը, նրանց ունեցվածքի անպատիժ բռնագրավումը, առևանգումները, սպանությունները։ Իսկ երիտասարդ թուրքերի կառավարությո՞ւնը, կհարցնի ընթերցողը։ Չէ՞ որ նրանք ըմբոստացան հենց Աբդուլ Համիդի բռնակալության դեմ, նրա հակաժողովրդական ռեժիմի դեմ։ Այո՛, բայց կարճ ժամանակում նրանք թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքականության հարցերում կանգնեցին նույն դիրքերում։ «Ներքին քայքայման և արտաքին ճնշումների շրջանակում,— գրում է Արշ. Զուրաբյանը,— երիտթուրքերը, ամեն առաջադեմ հիմքից զուրկ, քայլ առ քայլ սկսեցին վերածվել*

[1] *ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 33, թ. 88։*

[2] *Ի. Գոլոբորոդկո, Նշվ. աշխ., էջ 222։*

իշխանությունից կաչող մեկ կաստայի։ Սվիններով հաղթանակելով՝ նրանք, պարզ բան է, պետք է և հետագայում նրանց վրա հենվեին»[1]։

Կ. Պոլսի հայ պատրիարքարանը, հայ բուրժուազիան, Թուրքիայում գործող նրա կուսակցությունները, այն ուժերը, որոնք հանդես էին գալիս երկրում բուրժուական կարգ ու կանոնի համար մինիմալ պայմաններ ստեղծելու, բուրժուական պետությանը հատուկ օրենքների հաստատման և գործադրման պահանջներով, տակավին ռոմանտիկ հույսեր էին փայփայում Արևմտահայաստանում վիճակը բարելավելու ուղղությամբ։ Նրանք,— գրում է Նուբար փաշան,— «խանդավառությամբ ողջունում էին և նպաստում իրենց ձեռքի տակ եղած բոլոր միջոցներով սահմանադրական կառավարության բարձրացման, հավատալով այն խոստումներին, որ նրանց տալիս էր երիտասարդ Թուրքերի կուսակցությունը, այսինքն՝ տարրական օրենքների դրվատումը և հավասարության և արդարության կառավարության հաստատումը»[2]։

Թուրքիայում գործող հայկական կազմակերպություններից և ոչ մեկը չուներ նպատակասլաց գործելակերպ։ Գործնական եզրակացություն չէր արված այն իրողությունից, որ երիտասարդ Թուրքերի իշխանության գլուխն անցնելով «փոփոխությունը տեղի էր ունեցել միայն անձերի մեջ, սիստեմը մնացել էր նույնը, այն սիստեմը, առանց որի չի կարելի պատկերացնել մահմեդական պետությունը»[3]։

Ի՞նչ հարցեր էին հուզում արևմտահայկական հասարակայնությանը։ Արևելյան նահանգներում շարունակվող անտանելի վիճակից ելնելով, Կ. Պոլսի պատրիարքարանը Բ. Դռանը և սուլթանական կառավարության արդարության գործոց նախարարությանը 1911 թվականի փետրվարի 11-ին հղած իր գրության մեջ առաջ էր քաշում այն հարցերը, որոնց լուծումը հրամայական անհրաժեշտություն էր դարձել։

[1] «Պայքար», 12. 2. 1917 թ., № 6 (61)։

[2] Բարկեն վարդապետ, Հայկական հարցը և Պողոս Նուբար փաշան, Վաղարշապատ, 1914, էջ 22։

[3] Хаджетлаше Мухамед-Бек, Убийца на троне (записки начальника тайной полиции в Турции), Петроград, 1918, стр. 7.

Իհարկե, գրության մեջ առաջադրված խնդիրները հեռու էին դրական որևէ լուծում ստանալուց, քանի որ հարցադրումն իսկ ռոմանտիկական էր։ Ինչ վերաբերում է կառավարությանը, ապա շովինիստական քաղաքականություն որդեգրած, երկրի ռեակցիոն ուժերի հետ դաշինք կապած երիտթուրքական կառավարողները հնարավորության դեպքում նույնիսկ երբեք չէին լուծի այդ հարցերը։ Այնուամենայնիվ, մենք ուզում ենք մեջբերել այդ փաստաթղթի առանձին կետերը, որովհետև դրանք որոշակի պատկերացում են տալիս այն մասին, թե ինչն էր այն ժամանակ հուզում փաստաթուղթն ստեղծողներին, թե այդ շրջանում Օսմանյան կայսրությունում ինչպիսի վիճակ գոյություն ուներ ժողովրդի և, մասնավորապես, հայերի համար։ Փաստաթղթում մենք կարդում ենք.

«2. Առանց իրապես սահմանադրասեր, անկողմնակալ և ուղղամիտ պաշտոնեության մը անկարելի չըլլալով Անատոլուի ժողովրդյան վայելել տալ սահմանադրության բարիքները, որոնցմով միայն երկիրը պիտի փրկվի իր սխալ ու տգնապալի վիճակեն, կառաջարկվի.

ա) վարչային ու դատական պաշտոնները իրենց անձնական շահուն, մոլեռանդ ատելության գործիք ընող զեղծ ու ապիկար բոլոր պաշտոնյաներու տեղ արժանավորները անվանել.

բ) տեղացի ազդեցիկ անձերը իրենց պատկանած վայրին մեջ կարևոր պաշտոններու վրա չթողնել, որովհետև անձնապես կամ ազգականական կապերով շահադրգռված ըլլալով իրենց պաշտոնի կիրառությանց մեջ զեղծումի ու անիրավության անձնատուր կըլլան ինքնին.

գ) արդարությունը և հավասարությունը կպահանջեն, որ հայերեն ալ պատշաճ թվով պաշտոնյաներ առնվին գավառական կառավարական զանազան շրջանակներու մեջ։

3. Երկրին ապահովությունը վրդովող պատճառներեն մին ըլլալով մյութեղալիպներու և ավատապետներու գոյությունը, որոնք շարաշար կկեղեքեն իսլամ թե քրիստոնյա ժողովուրդները և իրենց ազդեցության տակ պահելով պաշտոնեությունը, կհավերժացնեն զեղծումներն ու անլուր չարագործություններ կատարել կուտան զինյալ ավազակախմբերու միջոցով, կառաջարկվի բռնապետական ռեժիմին սնուցած ու շփացուցած կամ հետո մեջտեղ ելած այս կարգի գլխավոր մյութեղալիպները (որոնց համար ցանկ մը շինված է) վարչական եղանակով իսպառ հեռացնել իրենց ազդեցության շրջա-

նակեն, ինչպես նաև հեռացնել հայ գյուղերեն այն քուրդերն ու մուհաճիրները, որոնք բռնի հոն հաստատված են ավատապետի դիրքով, տուն-տեղ գրաված են ու կկեղծեն ժողովուրդը։

4. Վերջ տալու համար Անատոլուի հայաբնակ գավառներու մեջ հաճախակի տեղի ունեցող ոճիրներուն և գործնապես ապացուցանելու համար, թե սահմանադրական արդի ռեժիմը հին բռնապետական կառավարության պես ներողամիտ աչք չնայեր հայոց մասին ի գործ դրված ոճիրներուն ու պահանջկոտ է արդարությունը գործադրել տալու, կառաջարկվի.

ա) անհապաղ հեռացնել ու արդարության հանձնել սահմանադրության հրատարակումեն ասդին սպանում, առևանգում, թալան ու ոճիրներ գործող այն բոլոր ավազակները, որ դեռ ազատ թողված են.

բ) անաչառությամբ ու արդարությամբ ընդփույթ դատել այն ոճրագործները, որ ձերբակալված են արդեն և օրինական ամեն խստությամբ պատժել զիրենք...

5. Օսմ. սահմանադրությունը նվիրագործած է խղճի ազատությունը և պատվի ապահովությունը(?), մինչդեռ այժմ բռնապետական շրջանեն ավելի հաճախակի կպատահին նույնիսկ զինյալ խումբերով առևանգում ու բռնի իսլամացում, մերթ անչափահասներու իսկ մասին։ Հարկ անհրաժեշտ է պատժական օրինական հոդվածի մը հավելմամբ, որու մասին մեր իղձերը կթարգմանենք հատուկ թագրիրով մը, արգելել այս բռնի իսլամացումներն ու խիստ պատիժներ տնօրինել օրենքին անսաստողներուն։

6. Գյուղացի հայաշեն ժողովուրդը պետք ունի պաշտպանելու շատ մը տեղեր զինյալ քուրդ աշիրեթներու կամ վաչկատուն ցեղերու սովորական դարձած շահատակության դեմ։ Կառաջարկվի ուրեմն գյուղական պահակախումբերու կազմություն, պետական զենքերով, պետական կոնտրոլի տակ։ Կառավարությունը այսպես հանրային ապահովության խիստ կարևոր հարցին մեջ կունենա իր հավատարիմ ու խաղաղ ժողովրդի օժանդակությունը։

7. Օսմ. սահմանադրության բացորոշ տրամադրության հակառակ Անատոլուի ավատապետ ցեղեր ու աշիրեթներ ու պետեր կշարունակեն բռնի գանձել զանազան տուրքեր հայ և նույնիսկ թուրք ու քուրդ «զրայա» կամ «մարապա» «ստրուկ» ժողովուրդեն, զանոնք կաշխատացնեն տարապարհակ կերպով։ Այս տուրքերն են խաֆիրության, օլամ, անկարյա, կապալա, գյուպերա և մասնավորապես խաֆիրության տուրքը հիմա անարժան պաշտոնեից օգնությամբ և ապօրինի կերպով օրինականացնելու ճիգեր կընեն։ Իրաց այս անհանդուրժելի վիճակը Մշո, Վանի, Բաղեշի, Դիարբեքիրի կողմերը խիստ ու սուր վիճակ մը ունի և հարկ է, որ կառավարությունը արգելե նույն տուրքերը և բռնի աշխատությունները պաշտոնական

խիստ հայտարարությամբ և օրինական ծանր պատիժներու ենթարկե այս կարգի բռնավորները։

8. Ժողովրդի գլխուն մեծ չարիք մըն են նաև Համիդիե հեծելագունդերը, որ բռնապետական ռեժիմի ժամանակ կազմված էին հայաջինջ քաղաքականությամբ։ Ասոնք իրենց արտոնյալ դիրքեն կշարունակեն օգտվել ըստ առաջնույն և կգտնվին ցարդ հայտնի մյութեղալիպներու և հայտնի ցեղապետներու անմիջական հրամանատարության տակ։ Խորհրդարանի որոշումը, որով անոնք կանոնավոր զորագունդերու վերածելով և դպրոցական նիզամիե սպաներու հրամանատարության ու գինվորական ընդհանուր օրենքին ենթարկվելով զորանոցներու մեջ պիտի մնային, ցարդ չէ գործադրված. կառաջարկվի անհապաղ գործադրել հիշյալ որոշումը, այսինքն՝ ենթարկել համիդիեները առանց խտրության զինվորական ընդհանուր օրինաց և հեռացնել զանոնք իրենց այժմու ազդեցության շրջանակեն։

Սահմանադրության սկզբունքներուն գլխովին հակառակ է Անատոլուի ներքին գավառներու հայ ժողովուրդը զինվոր առնելով փոխադրել խիստ հեռու և իբր կլիմա և միջավայր իրենց համար անտանելի վայրեր, իսկ բնակակից քուրդերը պահել տեղվույն վրա առանձնաշնորհյալ դիրքի մեջ, որով կխանգարվի օսմ. տարրերու համերաշխության բաղձալի գործը։

9. Հավասարության սկզբունքներուն հակառակ և հանրային ապահովության համար խիստ վտանգավոր է այն ընթացքը, որուն հետևեցավ կառավարությունը, զինաթափ ընելով իսլամ և քրիստոնյա զանազան ժողովուրդներ ի Ռումելի և Անատոլու և շարունակելով պահել քուրդերը և չերքեզները իրենց զենք կրելու առանձնաշնորհյալ վիճակին մեջ։ Արդարև, անհնար կլինի ապահովել հայ ժողովրդին անդորրությունը, երբ հայը անզեն է ու անպաշտպան պետական զենքերով զինված քուրդերու դեմ։ Կառաջարկվի ուրեմն զինաթափ ընել նաև քուրդերն ու չերքեզները. ապահովելու համար ուրիշ անզեն տարրերու խաղաղությունը։

10. Երկրին ապահովությունը կխանգարեն նաև վաչկատուն ցեղերը, որոնք կփոխադրվին խաղալ ժողովրդի սեփական վայրերը, կհափշտակեն անոնց հողերն ու շատ մը ոճիրներ կգործեն։ Կառաջարկվի բոլորովին արգելել անոնց արշավանքը հայ գյուղացոց սեփականության շրջանակին մեջ և հաստատել զանոնք իրենց հատուկ տեղերը» և այլն[1]։

Ուրեմն բողոքն ուղղված էր ոչ միայն հայկական շրջաններում հանգստության և ապահովության ամենատարրական երաշխիքների բացակայության դեմ, այլ ընդհանրապես

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 666, թթ. 9—11։

երկրում կարգ ու կանոն հաստատելու գործում չմիջամտելու սովորական քաղաքականության դեմ։

Միայն 1913 թվականին, ոչ լրիվ տվյալներով, թուրք կալվածատերերը և քուրդ բեկերը հայերից 30 հազար գյուղացիական հողամաս էին խլել։ Ճիշտ է, հայոց պատրիարքարանը հողային հարցին ազգային տեսանկյունից էր մոտենում, անտեսում նրա դասակարգային բովանդակությունը, այն, որ թուրք ու քուրդ աշխատավոր գյուղացիությունը հայերի բռնագրավված հողերից բաժին չէր ստանում, քանի որ նրանք անցնում էին խոշոր հողատերերի, փաշաների ու բեկերի ձեռքը։ Թուրքական իշխանությունները հայերից խլված հողերը բաժանում էին, հենվելով ամենառեակցիոն ուժերի վրա, խորացնում ազգային և կրոնական անտագոնիզմը, խոչընդոտում տարբեր ազգությունների պատկանող աշխատավորների բարեկամության ամրապնդումը։ Ինչպես նշում է Լենն, «երիտասարդ թուրքերը շտապեցին ցույց տալ, որ քյուրդ կալվածատերերն իրենց համար նույնքան թանկ էին, որքան և հին ռեժիմի համար»[1]։

Պատրիարքարանի կազմած մի տեղեկագրում, որն ընդգրկում էր 1912 թ. օգոստոսից մինչև 1913 թ. նոյեմբեր ժամանակամիջոցը, մենք կարդում ենք.

«Սահմանադրական ռեժիմի վրա մեր դրած հույսերը խիստ քիչ ժամանակամիջոցի մեջ ի դերև ելան. մեզնե ոմանք սկզբեն թերահավատ, վեց ամսեն արդեն հույս կորսնցուցած էին։ Ոմանք Ատանայի ջարդին վրա սթափեցան, մեկ մաս մըն ալ, նույնիսկ այդ ջարդերեն վերջը, դեռ բավական ժամանակ, թուրքաց հետ գործակցությունը կարելի և անհրաժեշտ նկատեց, անսպառ համբերություն ցույց տվավ, լավատես մնաց։ Բայց վերջ ի վերջո ան ալ թուրքերուն հայոց վիճակին բարելավումը սպասելու անկարելիությանը համոզվեցավ։

Թուրքիո շովեն քաղաքականությունը երթալով աստիճաններ էր։ Հայաստանի մեջ այս քաղաքականությունը, քուրդերու հանդեպ ներողամիտ և որոշ կերպով քաչալերի բնույթ մը կառներ։ Ամենեն կույրերն ալ տեսան ասիկա, այնպես որ հինգ տարի վերջը թուրքիո հայերը առհասարակ թուրք կառավարության վրա մագի չափ հավատք չունեին։

Օսմանյան երեսփոխանական ժողովին մեջ իսլամական շովենական հոսանքները ավելի ուժգին էին, քան կառավարական շրջանակներու մեջ, ապացույց այն ծափերը, որոնք ողջունեցին Ատանայի ջարդին առթիվ Մուսթեջար Ատիլ պեյի հերյուրանքները։ Հողային հարցի կարգադրության համար Հայաստան դրկվելիք հանձնաժողովներու օրակարգին դեմ դիմադրությունը, որով կառավարությունը ետ առավ օրինագիծը և այլն, և այլն»[1]։

1912 թ. վերջին և 1913 թ. առաջին ամիսներին պատրիարք Արշարունին 176 թագրիր՝ զեկուցագիր էր ներկայացրել կառավարությանը։ Բայց այդ բոլոր դիմումները մնում էին ձայն բարբառո հանապատի։ «1896 թ. կոտորածից հետո հայերից խլված հողերը նրանց չվերադարձվեցին,— գրում է Մանդելշտամը,— իսկ հայկական պատրիարքարանի բոլոր բողոքները անհետևանք էին մնում»[2]։

Իսկ Օսմանյան կայսրության ներքին դրությունը, ոչ թուրք ազգությունների դեմ տիրող կարգերի թշնամական քաղաքականությունը, անօրինականություններն ու սպանությունները ավելի էին սաստկանում։

Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Մ. Գիրսը 1912 թվականի հունիսի 16-ին հաղորդում էր Պետերբուրգ՝ արտաքին գործերի մինիստրին. «Դրությունը Հայաստանում իսկապես այնքան է ցավալի, որքան հին ռեժիմի օրոք էր։ Հայկական թերթերի բոլոր հոդվածները և պատրիարքարանի դիմումները Դռանը մնում են անհետևանք։ Անվտանգության բացակայությունը՝ ինչպես անձի, այնպես և ունեցվածքի նկատմամբ, մշտական սպանությունները, կողոպուտները և բռնությունները», «կառավարման անարդարությունը» «ամբողջապես ճնշում են հայերին»[3]։ 1912 թվականի ամառվա ընթացքում հայ բնակչության նկատմամբ կողոպուտի, բռնա-

[1] Լենն, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 240։

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 707, թ. 1։

[2] А. Н. Мандельштам, Младотурецкая держава, М., 1915, стр. 20.

[3] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 33, թ. 84։

նությունների, սպանությունների, իշխանությունների անարդարացի դիրքի մասին բողոքները չէին դադարում[1]։

1912 թվականի սեպտեմբերի 4-ի թվով մի փաստաթղթում կարդում ենք. «Մշտական ճնշում, անվերջ և աննկարագրելի չարիքներ, իշխանությունների կողմից անհասկանալի անտարբերություն, տագնապալի տրամադրություն հայ ժողովրդի մեջ», բողոքներ, աղերսագրեր և այլն[2]։

Ադանայի ռուսական փոխ-հյուպատոս Ցիմերմանը Գիրսին հղած իր «Քաղաքական դրությունը Ադանայի վիլայեթում» հաշվետվության մեջ 1912 թվականի սեպտեմբերի 21-ին նշում էր, որ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն կարգ ու կանոն, արդարություն հաստատելու փոխարեն ոչ միայն այդ վիլայեթում, այլև ամենուրեք մեծագույն անարխիա է ստեղծել։ «Բավական է, որ մարդը քրիստոնյա լինի,— գրում է նա,— որպեսզի նրա գործը տանուլ տրվի դատարանում և որպեսզի նրան կախաղանի արժանի ճանաչեն ամեն անգամ, երբ հակառակ կողմը մահմեդական է։ Այս կողմերում նախկին կարգերի ժամանակ ոչ հայտնի տանջանքներն այսօր կիրառվում են բանտերում քրիստոնյաների նկատմամբ»[3]։

Հակահայկական գործողություններն առանձնապես սաստկացել էին Վանի, Բաղեշի, Մշո, Սղերդի և այլ շրջաններում, որտեղ դրանք արտահայտվում էին ինչպես քաղաքական, այնպես և տնտեսական կյանքում։ Կառավարական ամենաստորին պաշտոնյան կարող էր լիովին անպատիժ ցանկացածն անել ամեն մի հայի հետ։ «Հայերը կըշարդվին, հայերը կը կողոպտվին, հայ կիները կառևանգվին, հայերուն հողերը կը հափշտակվին»,— գրում էր Երվանդ Օտյանը 1913 թ.[4]։

Անցնում էին օրերը, բայց բողոքները, թղթակցությունները, տագնապի կոչերը, օգնություն աղերսող աղեկտուր

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 57, ց. 2, գ. 666, թթ. 13, 14, 22, 23։

[2] Նույն տեղում, թ. 24։

[3] Турецкая политика истребления армян (1880—1922), л.л. 190, 192:

[4] Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 655։

աղաղակները չէին դադարում։ Իսկ վիճակը չէր փոխվում։ Համիդը չկար, «բայց համիդական հայաջինջ քաղաքականությունը հավատարմաբար շարունակվում էր»[1]։ Այս միտքը հաստատող բազմաթիվ վկայություններ կարելի է բերել մեր ռեսպուբլիկայի պատմական արխիվում պահպանվող փաստաթղթերից, որոնք գրված են ականատեսների կողմից և տալիս են դրության միանգամայն օբյեկտիվ պատկերը։

Ահա թե ինչպես էր նկարագրում Տարոնում տիրող վիճակը Ներսես եպիսկոպոս Խորախանյանը 1912 թ. հոկտեմբերի 13-ին Մուշից էջմիածին՝ կաթողիկոսին ուղղած մի գրության մեջ, որը բերում ենք քաղվածաբար.

«Մեր գավառի ցանքերու մեջ նույնպես կարևոր տեղ մը կբռնե տասանորդի կապալառուներու (մյուլթեզիմ) ի գործ դրած բռնությունները, որոնք պատրվակներով հայ և քուրդ գյուղացին կկեղեքեն և կկողոպտեն, շաբաթներով կալերը երեսի վրա կձգեն, մաքրված ցորենը չեն չափեր, ավելորդ հարկ պահանջելով մինչև որ գոհացում ստանան, իրենց բաժինը գլուխ-գլուխ, այսինքն չափը դիզված, առանց փայտ զարնելու կառնեն, գիշերով ցորենի շեղջերու կնիքը գաղտնի ավրել տալով՝ առավոտյան տուգանք կպահանջեն։ Դատախազն ալ, դատավորն ալ իրենք ըլլալով, ո՞վ կարող է դիմադրել, եթե երբեք գտնվին ոմանք, որ համարձակին կառավարությանը դիմել, ոչ միայն ապարդյուն ետ կդառնան, այլ ավելի ծանր վնասներու կենթարկվեն, որովհետև այդ կապալառուներու ազգականներ ու բարեկամներ են կառավարական ժողովներու մեջ պաշտոն վարողները, եթե այդ պարագան ալ չլինի, բավական է, որ բողոքողները քրիստոնյաներ և ամբաստանյալները մահմեդական են, հետևանքը հայտնի է»։ Հաճախ «...նոպատիկ և քառապատիկ տուրք կպահանջեն»։ Ճանապարհի «տուրքեն զերծ պետք է մնային կաղերը, կույրերը, հաշմանդամները, քահանաները, ուսուցիչները և օտարության մեջ գտնվողները։ Սակայն այս տեղերը առանց բացառության ամեն կարգի անձերեն, նույնիսկ շատ անգամ մեռածներեն ալ տուրք կգանձեն։

Թուրքական ոստիկան զինվորները (ժանդարմա), որոնց պաշտոնը գլխավորապես գավառի ապահովության հսկելն է, շարագործները հալածելով և ձերբակալելով, սակայն իրենք ավազակներեն ոչ նվազ չարիք մըն են գյուղացի ժողովրդյան, զորս կծեծեն, կխոշտանգեն, կկեղեքեն, որոնցմե ձրի կստանան իրենց և ձիերու կերակուրը, ասոնք սովորական գործերնին է, մանավանդ, երբ հայ զին-

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 666, թ. 44։

վորները ժողովելու կերթան ու գանոնք պատրաստ չեն գտներ, կրակ ու բոց կգառնան անոր ազգականներու գլխին։ Ասոնց բարբարոսական և օրինազանց վարմունքի դեմ քանիցս հեռագիրներով բողոք բարձրացրած են... բայց քննիչներու բոլոր ջանքն եղավ ճըշմարտությունը ծածկել և ոստիկան զինվորները արդարացնել ու անոնք իրենց պետերու և կառավարության այս գաղտնի պաշտպանութենեն քաջալերված կշարունակեն իրենց բռնությունները անօգնական ժողովրդյան հանդեպ։

Սահմանադրությունեն առաջ՝ հայերը հալածելու, թալանելու և կողոպտելու ամենահաջող միջոցը եղած էր հայերը կասկածելի ցույց տալ։ Հիմա սա կթվի, թե թուրքերը նորեն կաշխատեն նույն ճամփան բռնել, թեև հայը օսմանյան պետության ամենահավատարիմ հպատակ եղած է. սա է մանավանդ սահմանադրական շրջանին մեջ և զոհողություններու առջև կանգ չէ առած, այսօր իր զավակն ալ թուրք և քուրդ զինվորների հետ հայրենյաց պաշտպանության համար կոզք-կոզքի արյուն կթափե, բայց այդ ամենը արժեք մը չունի...»։

«Իսկ սպանություններու ու ալան թալանի մասին ավելորդ կհամարեմ մանրամասն նկարագրություններով ձանձրացնել Ձերդ վեհափառությանը։ Ի տեղեկություն կներփակեմ այս մեկ տարվան մեջ պատահած սպանություններու և անառակություններու ցանկը, սակայն ըստ իմ խոնարհ կարծյալ խորին ուշադրության արժանի և նկատելի կետը ոչ թե այս դեպքերն են, որոնց մասին թուրք պաշտոնյայի ստորագրությունեներեն մինչև բարձրագույններ միշտ ջանադիր եղած են իբր մասնավոր դեպքեր ցույց տալ, այլ այն վնասակար և հայակեր ուղղությունը, նև ատելության ոգին ու բուռնավոր զգացումը. որ բնդհանուր է ոչ միայն թուրք պաշտոնեից, այլ նաև անոր հարուստ ու զարգացյալ դասակարգին, շատ ցանցառ բացառությամբ, հայերու գանգատներու նկատմամբ, անոնց բոլոր խոսքերը, խոստումները կեղծ են, կխաբեն թե՛ հայտնի, թե՛ գաղտնի և կխաբեն առանց ամաչելու, թերևս մտքովնեն կծիծաղեն դյուրահավատներու վրա ալ։ Անոնց տգետները սոսկալի մոլեռանդ են և աչքերնին տնկած հայու ունեցածին, իսլամ չեղողի մը վրա արև անգամ չեն ուզեր, որ դպի, իսկ կրթվածները կամ ժեռն թուրքերը սոսկալի ազգայնամոլ են և ավելի վտանգավոր»[1]։

Անտարակույս, Օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդներն էլ ենթարկված էին ֆեոդալական սաստիկ ճընշման և շահագործման։ Բայց, ինչպես նշում է Ա. Դ. Նովիշը, «հատկապես ծանր էր հայ գյուղացիների դրությունը, որոնք, իրենց անպաշտպան լինելու և ազգային ճնշման հետևանքով, հանդիսանում էին շահագործման համար ամենահարմար օբյեկտը։ Դրան ավելացրած նաև այն, որ քուրդ բեկերը ոչ միայն չէին պատժվում կենտրոնական սուլթանական կառավարության կողմից հայերին կողոպտելու համար, այլև դեռ ամեն կերպ խրախուսվում էին, քանի որ նա ձգտում էր դրանով իր կողմը քաշել հաճախակի ապստամբող Քուրդստանի բեյերին»[1]։

Մի այլ ռուս հեղինակ՝ Լ. Օշերովսկին նույնպես ընդգծում էր, որ «Թուրքիայի տերիտորիայի վրա բնակվող բոլոր ժողովուրդներից հայերն ամենից շատ էին ծառայում Թուրքիայի կողմից շահագործման, բռնության, ջարդի և զայրացուցիչ դաժանության օբյեկտ»[2]։

Համընդհանուր դժգոհությունը երիտթուրքերի ներքին քաղաքականությունից՝ թե՛ սոցիալական և թե՛ ազգային մարզերում բնականաբար ուժեղացավ Թուրքիայի արտաքին-քաղաքական դժվարություններին զուգընթաց։ Բալկանյան առաջին պատերազմում (1912—1913 թթ.) Թուրքիան պարտվեց չորս-հինգ դար շարունակ թուրքական յաթաղանից տրորված ու սմքած բալկանյան ժողովուրդների հարվածներից, ժողովուրդներ, որոնց թուրքական տիրողները սովորաբար միայն «բոստանչիներ», «խոզարածներ», «անարգ գյավուրներ» էին անվանում։ Թուրք զինվորը վերադառնում էր պատերազմի դաշտից, որտեղ «խաչը» խորտակել էր «կիսալուսինը», իսկ երեկվա ռայան հաղթանակ էր տարել։ Թուրքական պրոպագանդան շարաշահում էր մահմեդական ֆանատիզմը. նրան հաղորդում ավելի սանձարձակ բնավորություն։ Ջարդուփշուր եղած թուրքական զորամասերը վերադառնում էին Անատոլիա, իրենց ետևից բերելով տեղահանված մահմեդական գաղթականության զանգված։ Ընչազուրկ և քաղցած ամբոխը իր դժբախտության

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 666, թթ. 45—50։ (Ընդգծումը մերն է — Ջ. Կ.)։

[1] Ա. Դ. Նովիշև, նշվ. աշխ., էջ 62։

[2] Л. Ошеровский, Трагедия армян-беженцев, 1916, СПБ, стр. 21.

մեղավոր պետք է տեսներ ոչ թուրք ժողովուրդներին՝ ահա պաշտոնական քաղաքականության հետապնդած նպատակը։ Այս ամենն ավելի էին խորացնում ազգամիջյան ներհակությունները։

Մակեդոնական, արաբական և այլ կազմակերպությունները, որ երեկ երիտթուրքերի հետ ձեռք-ձեռքի տված տապալեցին Աբդուլ Համիդի բռնապետությունը, խզեցին կապերը նրանց հետ, հանդես եկան նոր բռնակալների, նրանց շովինիստական գործելակերպի դեմ, նոր թափով առաջ քաշեցին ազգային անկախության, կայսրության շրջանակում կամ նրանից դուրս ավտոնոմիա ստանալու հարցը։

1914 թվականին իր «Ազգերի ինքնորոշման իրավունքի մասին» աշխատության մեջ Վ. Ի. Լենինը անվիճարկելի էր համարում այն, որ «կապիտալիզմը, արթնացնելով Ասիան, այնտեղ ևս ամենուրեք ազգային շարժումներ է առաջ բերել, որ այդ շարժումների տենդենցն ազգային պետություններ ստեղծելն է Ասիայում, որ կապիտալիզմի զարգացման ամենալավ պայմաններ հենց այդպիսի պետություններն են ապահովում»։ Նա նշում էր, որ «Ազգային կողմից խայտաբղետ պետությունը հետամնացություն է» և այդպիսի պետության դեմ ճնշված ժողովուրդների պայքարը առաջադիմական էր համարում[1]։

Նոր լիցքավորում էր ստանում արևմտահայ ժողովրդի դիմադրական շարժումը։ Այն ընդունում էր բազմերանգ ձևեր։ Մինչդեռ Բալկաններում՝ Բուլղարիայում, Սերբիայում, Մակեդոնիայում, Թրակիայում ազատագրական պայքարը սնվում էր տասնամյակների ընթացքում սլավոնական և մյուս ժողովուրդների զինված մասսայական կռիվների տրադիցիաներից, իհարկե ոչ առանց արտաքին միջամտության, ապա Հայաստանում մասսայական կռիվների ընթացքում հալածանքների, կոտորածների դեմ հայերի զինված ելույթները կամ ինքնապաշտպանությունը մասսայական բնույթ չէին ստացել։ Դիմադրական կռիվները ցաքուցրիվ, զատ-զատ հայդուկային կռիվներից, երբեմն նաև աննպատակ հարձակումներից այն կողմ չէին անցել։ Հայաստանում հուժկու ըմբոստություն, կազմակերպված, մասսայական շարժում չկար այն հարմար պահին, երբ Օսմանյան կայսրության շղթաները ջարդում էին Աֆրիկայում, Մակեդոնիայում, Ալբանիայում։ Արևմտահայությունն այդպիսի բարեպատեհ հնարավորություն չէր ունեցել թոթափելու թուրքական լուծը։ Բայց հայկական «հեղափոխական» ջոջերն այն ժամանակ տեղից չշարժվեցին։

Ինչպես միշտ, այս անգամ նույնպես գորդյան հանգույցի լուծման վճռական խոսքը վերապահվելու էր արևմտաեվրոպական և ցարական դիվանագիտությանը, ռուսական զենքի հաղթանակին և ոչ թե մասսայական ժողովրդական շարժման վճռական գրոհին։

Գլխավորապես Կ. Պոլսում և Իզմիրում կենտրոնացած հայկական կոմպրադորական բուրժուազիան տնտեսական սերտ կապերով կապված էր անգլիական, ֆրանսիական և, ընդհանրապես, արևմտաեվրոպական կապիտալի հետ։ Նա իր ձեռքում էր կենտրոնացրել Կոստանդնուպոլսի առևտրի և ֆինանսների զգալի մասը։ Ճիշտ է, թուրքական կրոնա-ֆեոդալական պետականությունը թույլ չէր տալիս, որ այլազգի մեծահարուստներն անգամ դառնային իր հարազատ զավակները, ձուլվեին իր հետ, բայց նրանք համարյա կորցրել էին կապը հայկական բնաշխարհի հետ։ Պատրիարքարանն էլ խաղալիք էր հայ մեծահարուստների, ամիրայության ձեռքում, նրանց կամակատարն էր։ Հայկական առևտրական խոշոր բուրժուազիան նման չէր Արևմտյան Հայաստանում գործող, բուն ժողովրդի հետ կապված բուրժուազիային և նրան քիչ էր հետաքրքրում հայ ժողովրդական զանգվածների սոցիալական կեղեքումն ու ազգային ճնշումը։ Կ. Պոլսի մեծահարուստ հայ առևտրականները, հայոց ազգային պատրիարքարանի, ազգային ժողովի շուրջը համախմբված դրամատերերն իրենց վարք ու բարքով, դասակարգային շահերով հիմնականում մերվել էին թուրքական վերնախավի հետ, երկրում կատարվող քաղաքական ու հասարակական անցուդարձին վերաբերվում էին նույն դիրքերից, ինչը անում էին հույն դրամատերը կամ թուրք կա-

[1] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 20, էջ 489—490։

շառակեր պաշտոնյան։ Հայկական մեծապատիվ ջոջերի Պոլսի վերնախավը մի իսկական ապականված օջախ էր, «որջ մը դարձած էր նյութական ու բարոյական ամեն կարգի զեղծումներու և աղտոտությանց»[1]։ Նրանք անտարբեր էին ազգային-ազատագրական պայքարի, երկրի դեմոկրատացման ու առաջադիմական զարգացման նկատմամբ։ Արևմտահայ միջնորդ բուրժուազիայի քաղաքական անհետևողականության, նրա բարոյական կեղտոտ նկարագիրը շատ դիպուկ է տվել Երվանդ Օտյանը «Վաճառականի մը նամակները կամ կատարյալ մարդ ըլլալու արվեստը» պամֆլետում 1914 թ.[2]։ Պամֆլետի հերոս հայ առևտրական, դրամատեր Գոզմա էֆենդի Դամիանոսյանը Աբդուլ Համիդի օրոք միապետական էր, 1908 թ. հեղաշրջումից հետո անմիջապես հարեց իթթիհադականներին, 1909 թ. մարտի ռեակցիոն հեղաշրջումից հետո նա նորից համիդականների հետ էր։ Ամբողջական է դառնում Գոզմայի կերպարը, երբ նա նորից իշխանության գլուխ անցած իթթիհադականների հետ է, դաշնակ-իթթիհադական բարեկամության ջատագով, թունդ դաշնակցական։

Երվանդ Օտյանին հաջողվել է ստեղծել մի հավաքական կերպար, որն իր մեջ խտացնում է այն ժամանակվա պոլսահայ մակաբույծ դասակարգի հոգեկան մերկությունը, նրա քսությունը ու հակաժողովրդական բնավորությունը։

Իր թերատությամբ հանդերձ, 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությունն աշխուժացրեց հասարակական-քաղաքական կյանքը երկրում։ Մայրաքաղաքում և ծովափնյա մյուս խոշոր քաղաքներում բուրժուական շրջանները որոշ շունչ քաշեցին։ Մինչդեռ Կ. Պոլսում հայ ջոջերը նվիրվել էին հանուն միասնական Թուրքիայի ճառախոսության, գավառում հայ ժողովուրդը շարունակում էր իր չարքաշ գոյությունը, ընդվզում էր տիրող կարգերի դեմ, ազատության ելք էր որոնում։

Այս բևեռացմանը նպաստում էր նաև այն քաղաքականությունը, որն այն ժամանակ Թուրքիայում սկսեցին վարել

[1] Գ. Պալասեան, Հայ Գողգոթան — Դրվագներ հայ մարտիրոսագրութենեն, հ. Բ, Փարիզ, 1959, էջ 264։

[2] Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4։

լեգալ գործունեության անցած, կարծես իրենց նպատակին հասած և երիտասարդ թուրքերի իշխանությանը փարած դաշնակցական գործիչները։ Այս կուսակցությունն իր բռնած դիրքով, իր գործելակերպով հեռացավ հայ ժողովրդի պայքարի կենսական խնդիրներից, դադարեց նույնիսկ ինչ որ չափով բռնի միջոցներով հակադրվելու միևնույն հայահալած քաղաքականությունը վարող երիտասարդ թուրքերին։ Դաշնակցության հետ սերտորեն կապված մի շարք հայ գործիչներ (Հալաջյան, Մարտիկյան և ուրիշներ) դարձել էին մինիստրներ, բարձր պաշտոններ էին գրավել պետական ապարատում։ Իր գործունեության այս էտապում նույնպես դաշնակցությունը ցույց տվեց, որ «ամենից ավելի անսկզբունք և ռեակցիոն կուսակցությունն է»[1]։

* * *

Դաշնակցությունը, որ մինչև այսօր էլ հավակնում է իրեն համարել արևմտահայության ազատագրական պայքարի կազմակերպիչը, իրականում լքել էր այն, ոտնահարում էր նրա կենսական խնդիրները, տանուլ էր տվել այդ պայքարը։ Այս կուսակցությունը բարեկամություն էր խաղում երիտթուրքերի հետ, իր Կ. Պոլսի պատասխանատու մարմնի պաշտոնական շրջաբերականներում ազմկում, թե «Օսմանյան կայսրության մի ծայրից մյուսը հնչում է ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն կոչը։ Երեկվան հանրաբանտը վերածված է ազատաշունչ երկրի»[2]։

1909 թվականին դաշնակցության «Դրոշակ» թերթը (№ 4) գրում էր, որ օսմանյան հեղափոխության շնորհիվ Բեռլինի 61-րդ և 23-րդ հոդվածները կորցնում են իրենց ուժը, որ հայկական, մակեդոնական խնդիրները վերցված են միջազգային դիվանագիտության սեղանից և դառնում են օսմանյան պետության ներքին խնդիրներ։

[1] Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 1, էջ 49։

[2] ՄԱԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047/1, գ. 43, թ. 1։

Ոչ ոքի կողմից չլիազորված դաշնակցականները երաշխիքներ էին տալիս երիտասարդ թուրքերին, թե «հայ ժողովուրդն ու նրա ղեկավարները սեպարատիստներ չեն եղած և ոչ էլ տարվել են «անկախ Հայաստանի» երազներով»[1]։

Իթթիհադի և դաշնակցության համագործակցության վերաբերյալ հրապարակված մի շրջաբերականում ասված էր. «Օսմանյան նվիրական հայրենիքը անջատումից և բաժանումից զերծ պահելը երկու կազմակերպությունների միացած գործունեության նպատակակետը լինելով, նրանք պետք է աշխատեն գործնականապես ցրել հանրային կարծիքին մեջ բռնակալ ռեժիմից ժառանգ մնացած այն սուտ զրույցները, թե հայերը անկախության են ձգտում»[2]։ Նրանք ամբողջ խորությամբ չէին ըմբռնում երիտասարդ թուրքերի գաղափարախոսության ու նրանց գործելակերպի մարդատյաց, ժողովրդասպան էությունը։ Նրանք հաշիվ չէին տալիս իրենց, որ հանձինս Թալեաթի և նրա համախոհների իրենք գործ ունեն կատաղի շովինիստների, պանիսլամականների հետ, որոնց նպատակը Օսմանյան կայսրության ազգային փոքրամասնությունների բռնի թուրքացումն էր։ Պոլսահայ հայտնի դաշնակցական Շահրիկյանը (Ատոմ) պանթուրքիզմի կարկառուն ներկայացուցիչ Ջելալ Նուրիի «Թարիխը Թեսենիաթը Օսմանիե» («Օսմանյան կայսրության անկման պատմությունը») շովինիստական, մարդատյաց գաղափարներով շաղախված գրքի քննական վերլուծության մեջ ձգտում էր եզր գտնել երիտասարդ թուրքերի հետ։ «Ձեր բնական դաշնակիցն ու գործակիցը ամենեն առաջ մենք ենք,— հայտարարում էր նա։—Նախ մեզի տվեք ձեր ձեռքը՝ ոչ հանուն համիսլամության, այլ հանուն օսմանյան միության, հանուն իրավունքի և արդարության։ Ձեռք տվեք՝ անկեղծ ու մաքուր սկզբունքներով։ Այդ պարագային միայն հաղթանակը ապահով է»[3]։ Նա դեմ չէր «թուրք գերիշխանության, կայսրության թուրք դիմագծի, կայսրության անբաժանելիության» հարցադրումներին։

Ծաղրելով այդ «բարեկամությունը», Երվանդ Օտյանը ««Հ. Հ.»-ո՞վ թե առանց «Հ»»-ի պամֆլետում, 1910 թ., գրում էր. ««Ազատամարտ»-ի օգոստոսի 18-ի թիվին մեջ ապշությամբ կկարդանք թե՝ «Հ. Հ. դաշնակցությունը» պաշտոնապես «ճանչվեր ու վավերացվեր է կառավարութենեն»։

Թե «դաշնակցությունը» կամ «Օսման. դաշնակցությունը» ճանչվեր ու վավերացվեր է կառավարութենեն, ատոր կըրնանք հավատալ, բայց թե «Հ. Հ. դաշնակցությունը», այսինքն՝ «Հայ հեղափոխական դաշնակցությունն» է ճանչված ու վավերացված, շիտակը քիչ մը գլուխ քորելու կուտա մեզի»։ Այնուհետև Օտյանը եզրակացնում է, որ «կազմակերպության շեֆերուն տխմար ու անմիտ գործունեության պատճառով այդ երկու գիրերը (Հայ հեղափոխական) շատոնց դարձած են «Հայ Հիմարական»»[1]։

«Այն ժամանակ, երբ Ադանայի կոտորածը աշխարհի առաջ պատռեց երիտասարդ թուրքերի դիմակը, երբ տասնյակ հազարավոր անմեղ հայերի արյունը իր բողոքի ձայնն էր բարձրացրել, «սոցիալիստ» դաշնակցության ներկայացուցիչները օսմանյան պառլամենտում լուռ հանդիսատեսի դերում էին, նրանք չէին ուզում իրենց դաշնակիցների—երիտասարդ թուրքերի խաթրին դիպչել»[2]։ Նրանք մտահոգված էին միայն այն բանով, որպեսզի որքան հնարավոր էր շատ դեպուտատներ անցկացնեին թուրքական պառլամենտ, «անկախ այն բանից, թե ովքեր են նրանք... թեկուզ հասարակաց տան պահողներ»[3]։

Ավելին, Ադանայի թուրքական ոճրագործությունից անմիջապես հետո նոր համաձայնություն կայացվեց իթթիհադի և դաշնակցության միջև։ Ըստ որի՝ դաշնակցությունը պարտավորվում էր պաշտպանել Թուրքիայի նոր տերերին Աբդուլ Համիդի ոտնձգություններից, մյուս կողմից՝ երիտա-

---

[1] «Հորիզոն», 26.6. 1913 թ., № 139։

[2] Դ. Լազեան. Հայաստան և հայ դատը ըստ դաշնագրերու, Գահիրե, 1942 թ., էջ 71։

[3] Ատոմ. Օսմանյան կայսրության անկման պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1913 թ., էջ 96։

[1] Երվանդ Օտյան. Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 679—680։

[2] «Պայքար», 6.7. 1917 թ., № 65 (120)։

[3] «Պայքար», 11.4. 1917 թ., № 22 (77)։

սարդ թուրքերը խոստանում էին հայաշատ վիլայեթներում բարենորոգումներ կատարել, հողային հարցը լուծել և նույնիսկ ինքնավարության մասին էին շատախոսում[1]։ Դաշնակցության պարագլուխները պաշտպանում էին երիտթուրքական կլիկի հռչակած «Ընդհանուր ձուլման և միաբան գործակցության» նշանաբանը։ Ինչպես նկատել է «Բյուզանդիոն» թերթը, դաշնակցության ղեկավարությունը հայ հասարակական կարծիքից քաշվելով, թաքցրել էր այդ համահայնագրի իսկական բովանդակությունը, իսկ «Ազատամարտ»-ում հրապարակել նրա խեղաթյուրված տարբերակը[2]։

Դաշնակցական ոչ անհայտ գործիչ Արտաշես Չիլինգարյանը (Ռուբեն Դարբինյան) 1917 թ. սկզբին այդ հարցի մասին գրում էր. «Անգամ Ադանայի կոտորածը, որ առաջին մահասարսուռ կասկածը ձգեց հայության սրտի մեջ երիտասարդ թուրքերի քաղաքական էության վերաբերմամբ, անկարող եղավ զգաստացնելու հայ քաղաքական ղեկավարող տարրերը և ետ պահելու նրանց երիտասարդ թուրքերին գործակցելուց»։ Դաշնակցությունը ընկավ «նոր իշխողների գիրկը»[3]։

Միաժամանակ դաշնակցական պարագլուխները գործելով Թուրքիայի պայմաններում, այնուամենայնիվ չէին մոռանում իրենց փայփայած տրադիցիոն միջոցները և շատ շուտով, միջազգային իրադրության փոփոխմանը համեմատ, նորից փարեցին արևմտաեվրոպական դիվանագիտությանը։ Կ. Պոլսի հայ ազգային ժողովում հայկական բարենորոգումների հարցը հավանություն ստացավ։ Դաշնակցության անունից զեկուցատար Շահրիկյանը հայտարարում էր, որ իր կուսակցությունը մի կողմ է «թողնում իր տեսական ձգտումները, միանում է օրվա պահանջներին», այսինքն՝ պաշտպանում է «հայկական նահանգների վերակառուցման այդքան կենսական հարցը»[4]։

---

[1] «Գործ», № 1, Բ. մաս, 1917 թ., էջ 92։

[2] Մ. Սերոբյան. նշվ. աշխ., էջ 128։

[3] «Գործ», № 1, Բ. մաս, 1917 թ., էջ 92։

[4] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 685, թ. 3։

Լեոն գրում է, որ այդպիսի պայմաններում «թեև մալումյանները և թալեաթները դեռ շարունակում էին իրենց մտերմությունը, այնուամենայնիվ այլևս համերաշխ գործակցության, երկրի ընդհանուր շահերին նվիրվելու գաղափարները արագ գունատվում էին, ցրտանում»[1]։ Ճիշտ է, դաշնակցությունը 1913 թ. նոյեմբերին ձևականորեն խզեց իր կապերը Իթթիհադի կոմիտեի հետ[2], բայց իրականում մինչև 1915 թվականի սկիզբը պահպանում էր իր կապերը բացահայտ հակահայկական բռնությունների դիմաց թուրքական ջարդարարների հետ։

Այդ շրջանում Թուրքիայում դաշնակցության կուսակցության բռնած խակամիտ դիրքի, նրա վնասաբեր գործելակերպի պատկերը այստեղ տալիս ենք նույն կուսակցության անդամ, Նովոռոսիյսկի հայկական դպրոցի ուսուցիչ Գարեգին Սեյրանյանի մի գրվածքի բնորոշ հատվածները մեջ բերելով։ Ահա թե ինչպես է նա 1912 թ. հոկտեմբերին գնահատում այդ կուսակցության կիրառած տակտիկայի ամբողջ անանկությունը.

«Հայերիս «ինտելիգենցիան» Տաճկաստանում ցույց տվեց իր կատարյալ խակությունը, երեխայական միամտությունը, բարեկամանալով սկզբից ենթ երիտասարդ թուրքերի հետ։ Այդ բարեկամության հետևանքն այն եղավ, ինչպես մեզ հայտնի է, որ կարճ ժամանակամիջոցում ե. թուրքերը ծանոթացան մեր բոլոր գաղտնիքներին, չափեցին, կշռադատեցին մեզ, դննեցին ոտից գլուխ և վերջն ասացին՝ գնացեք, քանզի մեզ այլևս պետք չունինք։ Միայն այն ժամանակ մերոնք արթնացան լեթարգյան քնից, երբ ամեն ինչ վերջացյալ և կատարյալ էր։ Այժմ հարց է առաջ գալիս. մի՞թե նրանք՝ հայերիս ներկայացուցիչները Տաճկաստանում նախօրոք չէին կարող զգուշանալ, չխաբվել, նրանցից (ե. թ.-ից) հեռու քայլել ու գաղտնիքի տոպրակի բերանը պինդ կապել։ Այդ անելու համար հարկավոր չէր հանճարեղ ուղեղ, ստեղծագործող միտք, որ պետքի իրերի ներսը թափանցել, պեղումներ կատարել, այլ շրջահայեցողություն և ուրիշ ոչինչ։ Ե. թուրքերի կենտրոնացման, ամեն ինչ թրքացման ձգտումը վաղուց անտի հայտնի է բոլորության, շատ անգամ է այդ հարցի շուրջը հայոց և օտարազգի թերթերում խոս-

---

[1] Լեո. Անցյալից, էջ 242։

[2] «Հորիզոն», 8.11. 1913 թ., № 8 (252)։

վել։ Եվ եթե ե. թ.-ը չեն կարողացել ամբողջովին իրենց սկզբունքները կիրառել կյանքում, այդ եղել է Տաճկաստանի ռեալ պայմանների՝ բազում այլազան և կենտրոնախույս ազգերի և նոր կառավարության հեղհեղուկ վիճակի շնորհիվ։ Մեր սխալ ընթացքը և երիտասարդ Թուրքերի հաջող քաղաքականությունը կայանում է նրանում, որ նրանք կարողացան տաճկահայ ինտելիգենցիայի... աչքին թոզ փչել, հայկական «գիմնազիոն» բանալու իրավունք տալ, դատարաններում հայերին հարգել, գործադրելով արևելյան կեղծավորությունը (այն էլ միայն նահանգական քաղաքներում) էֆենդուն ասել ու այդպիսով քնեցնել մի առժամանակ։ Տաճկահայերը միաժամանակ շատ էին պարծենում, որ Թուրք կառավարությունը հույներին, բուլղարներին... ատում է, իբրև դեպի անջատումը հակվողների, իսկ մեզ, առերես, մեծարում, գովաբանում, գլուխներիս տակ փափուկ բարձ է դնում։ Ով հետևել է Տաճկաստանի վերջին կյանքին, նա անտարակույս եկած կլինի այն եզրակացության, որ այլազգի հպատակների գլխին ուղղված զենքերը վաղ թե ուշ պիտի ուղղվին և դեպի մեզ՝ հայերս»։

«...մի կուսակցություն, որ իր գործած սխրագործությամբ համիդյան շահատակություններից ետ չի մնում, արժե՞ր նրա հետ բարեկամանալ, նրան օվսաննա կանչել, ամեն գաղտնիք ասել և նույնիսկ այնքան երեխայանալ, որ ցանկություն հայտնել 61-րդ՝ դժվարությամբ ձեռք բերած հոդվածը վերացնելու։ Գոնե վերջին Ադանայի կոտորածը պիտի գլխի բերեր մերոնց, որ Թուրք ամբոխը շատ կարճ ժամանակում երբեք չի բարեկամանա հայերիս հետ, որ նրանց Թուրք մեծամասնության հոգու բուն դրած ատելությունը մոգական գավազանի մի հարվածով չի կարելի վանել։ Այս բոլորից հետո մերոնք էլի չարթնացան. երևի սպասում էին, որ պարզ, ակնհայտնի կերպով հասկացնեն տաճկահայ պարագլուխներին, որ մեզ (եր. թ.-ի) և ձեզ (դաշնակցականների) միջև կա մեծ վիհ։ Շուտով հասավ ազդարարման ժամը, երբ կատարվեցին վերջին պատմական պառլամենտական ընտրությունները։ Կարմիր կոմիտեի ահ ու սարսափի տակ ընտրվեցին 270 պատգամավորների դիմաց միայն (9—10՝) դաշնակցականներ։ Այդ ժամանակ միայն մերոնք արթնացան միջնադարյան քնից, խելքները գլուխները հավաքեցին։ Բայց ավա՜ղ, փառաց անցավորի։ Այդ ընտրություններից հետո մերոնք իրենց խաբված գտան. սկսեցին վայնասուն բարձրացնել, փոխանակ կարմրելու և լռելու ամոթից։ Մոտ ապագայում ավելի ևս կպարզվեն մեր կուսակցության սխալ դիրքերը, երբ եր. թուր.-ը իրենց զենքերը կուղղեն մեր կուսակցության պարագլուխների դեմ։ Եզրակացությանս հանգել եմ, ծանոթանալով Տաճկաստանի իրական կյանքին»[1]։

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 594, թթ. 6—12։

Իթթիհադի հետ դաշնակցության կնքած վնասաբեր դաշինքը ժամանակին դատապարտում էին Թուրքիայի պայմաններում գործած հայկական հասարակական, քաղաքական բազմաթիվ գործիչներ՝ ռամկավարներ, հնչակյաններ և անկուսակցական մարդիկ։ Դրանից հատկապես դժգոհ էին Կ. Պոլսի հայկական բարձր հոգևորականությունը, նախկին ռեժիմի օրոք որոշ արտոնություններից օգտվող մեծահարուստները։ Կառավարողներին մերձեցած դաշնակցությունը հավակնում էր դառնալ արևմտահայության ճակատագրի տնօրենը, սպառնում հին ուժերի դիրքին։

1908 թ. «Անահիտ» ամսագրի № 1—4-ում Արշակ Չոպանյանը այն միտքն էր զարգացնում, որ երիտասարդ Թուրքերը չեն ճանաչի ոչ Թուրք ժողովուրդների իրավունքները Թուրքիայում, որ սահմանադրությունը կգործադրեն հայկական դատը վերջնականապես Թաղելու համար։ Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում ժողովրդական հերոս Անդրանիկի գնահատականը, որ նա տվել է դաշնակ-իթթիհադական գործակցությանը։ Նա գրել է.

«1908-ին Թուրքերը կեղծ սահմանադրություն մը հռչակելով հաջողեցան խաբել Եվրոպան և բրալ հեղափոխականները, Իբրև «իդեալիստ հեղափոխական» հռչակված մարդիկ աշխարհի չորս անկյուններեն Թափվեցան Պոլիս, համբուրվեցան ոճրագործներու հետ, ընկեր դարձան անոնց, մոռանալով մեր հարյուր հազար զոհերը։ Բնմերեն պոռացին, թե իրենք այլևս «օսմանցիներ» են։ «Սահմանադրության» հռչակման առաջին օրերուն տեսա Մալումյանը (Ակնունի), որ Պուլկարիա կգտնվեր, Ռ. Զարդարյանը և Վահագնը, որ ետքեն Կիլիկիո մեջ կախաղան հանվեցավ։ Շատ խնդրեցի իրենցմե, որ չերթան Պոլիս, ըսի թե Թուրքերը մեծ թակարդ մը կլարեն դիրենք մեջ ձգելու համար։ Չլսեցին ու գնացին։ Ատկե ետք սկսավ կռիվ մը Թուրքական խորհրդարանի աթոռները խլելու համար։ Քանի մը վարժապետներ, որոնք ամիսը երկու ոսկի առնելով պիտի գոհանային, ստացան 50 ոսկի ամսական։ Թոքաթլյանի կամ կղզիներու մեջ կերուխումներ սարքվեցան և «ընկեր» Թալեաթներու և «ընկեր» Էնվերներու հետ, որոնց բացին ինչ գաղտնիք որ ունեին։

Ատանայի ջարդեն մոտ 50 օր առաջ կեղծ անցագրով մը Պոլիս հանդիպեցա Ակնունի, Վարդգես, Զարդարյան և դաշնակցության շեֆերեն դեռ ուրիշներ ամբողջ հինգ ժամ ուզեցին դիս համոզել, թե ժեռն Թուրքերը այլևս Թույլ չեն տար ոչ մեկ կոտորած։ Ես հակառակ կպնդեի և կբսեի.

— Ձեմ հավատար, այս գաղանները մեզ դարձյալ կկոտորեն, ըրածնին դարձյալ կեղծիք է, դուք կխաբվիք և կխաբեք մեր ժողովուրդը։ Ինքնապաշտպանության գաղափարը երբեք մի լքանեք և պատրաստեցեք ժողովուրդն ալ այդ ուղղությամբ։ Տիգրանակերտեն սկսելով մինչև Պարսից սահմանագլուխը 160 հազար զինված քուրդ կա։

Ժեռն Թուրքերը զինաթափ չեն ըներ զանոնք և կպահեն մեզ հարմար առիթով կոտորել տալու համար։

Մալումյան այն ատեն դարձավ ու ինձ ըսավ.

— Ի՞նչ հոռետես մարդ ես դուն, երբեք չտեսա, որ քիչ մըն ալ լավատես ըլլայիր։

Նույն պահուն Վարդգես ինձ կառաջարկեր, որ ծանոթանամ Ալի փաշայի հետ, որ այն միջոցին ոստիկանության տնօրենն էր Կ. Պոլսո մեջ։

Հարցուցի, փնտրեցի և հասկացա, թե այս այն Ալի փաշան է, որ Սասունի Ցալվորիկի «Զբուանքը» թաղի բնակչությանը կոտորել տվավ եկեղեցիին մեջ և հետո այրել տվավ դայն։ Ալի փաշան ինձ դեմ կոված էր երեք անգամ։ Հիմա կուզեին, որ իմ ձեռքս դնեմ անոր արյունոտ ձեռքերուն մեջ և ըսեմ.

«Երեկ կռիվ կընենինք, այսօր ընկեր ըլլանք»։

Իմ սովորական զայրույթովս պատասխանեցի այս բոլորին և ըսի.

— Խերը տեսանք. բայց գոնե ժողովուրդը մի խաբեք։

Եվ «մնաք բարով» ըսելով, մեկնեցա Եգիպտոս։

45 օր չէր ընցած, երբ իմացա, թե Թալեաթ և իր նմանները կոտորել կուտան Ատանայի հայությունը։

Այն ատեն բուռն ոճով նամակ մը գրեցի Ակնունիին, ըսելով, թե ո՞վ իրավունք ուներ, ես իմ հոռետեսությամբ, թե ինքը՝ լավատեսությամբ. «Լավ գիտցեք, որ, ավելացրի, երբ առիթը գտնեն ընկեր Թալեաթներ ձեզ ալ կոտորել պիտի տան»։

Այս տողերը գրելու ատեն երբեք միտքս չէի կրնար անցնել թե՝ դաշնակցությունը նույն միջոցին Սելանիկի մեջ համաձայնություն մը կնքեր իթթիհատի հետ...

Դաշնակցության պերճախոս երեսփոխանները արդեն քրիստոնեից զինվորագրությունը ընդունել տալով, ապացուցած էին, թե «հավատարիմ օսմանցիներ» են»[1]։

Հիրավի, «Դաշնակցությունը չէր գիտակցում, թե ինչ ահագին պատասխանատվություն է վերցրել իր վրա, իբր միակ խոշոր քաղաքական կազմակերպություն... Ստեղծա-

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, նյութեր Անդրանիկի մասին։

գործող միտք նա առաջ չբերեց և այս անգամ, երբ նորից ու նորից հայ ժողովրդի մահվան և կյանքի առեղծվածն էր դրված։ Նա էլի շարունակեց հինը — հայդուկային կազմակերպությունը և Եվրոպայի՝ արդեն հարյուր անգամ արատավորված պաշտամունքը»[1]։

Իսկ ինչպիսի՞ դիրք էին բռնել հնչակները երիտասարդ Թուրքերի իշխանության նկատմամբ։

Վերակազմյալ հնչակյանները 1908 թ. սեպտեմբերի 12-ին պաշտոնական հայտարարությամբ «իրենց խնդակցությունն էին» հայտնում «երիտասարդ Թուրքերուն, որոնք երեկ հրեշավոր բռնակալության մը դեմ արիաբար մաքառեցան ու այսօր ազատության անհողդողդ ախոյանը մնալ կշարունակեն անխտրական գնահատելի ոգով»։

Երիտասարդ Թուրքերի հեղափոխությունը համարվում էր «համերաշխ ու հավաքական շարժում», դադարեցվում էր «զինեալ ապստամբության ծրագիրը»։ Հայտարարում էին, որ «Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունը Օսմանյան կայսրության ամբողջական պահպանումին կողմնակից, որևէ անջատողական ձգտում և նպատակ չունի»։ Հարց էր դրվում միայն, որ «հարգվեն ու պահպանվեն» հայերի «կրոնական և կրթական առանձնաշնորհումներ»[2]։

Հնչակները նույնպես որոշեցին կանգնել օրինական՝ լեգալ հողի վրա, «Սահմանադրական Թուրքիայի հանդեպ ժխտել անջատողական ամեն տեսակի գաղափար»[3]։ Սակայն շուտով «նկատելով, որ Թուրք նացիոնալիստները և այդ նացիոնալիզմի արտահայտիչը եղող քաղաքական գործիչները գիտակցաբար ձգտում են ապազգայնացնել Թուրքիայի մեջ գտնվող ազգությունները և նրանց ձուլելու Թուրք ազգության մեջ օսմանցի, օսմանականության, օսմանյան ազգության ընդհանուր անվան տակ», իրենց Զ-րդ համագումարում (1910 թ.) որոշեցին «ոգի ի բուին պայքարել այդ ուղղության

[1] Լեո. Անցյալից, էջ 221։

[2] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 282, ց.1, գ. 2, թ. 1։

[3] «Հիսնամյակ—1887—1937—ս.դ. դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության», էջ 247, 284։

դեմ»[1]։ Չնայած այս որոշմանը, նրանք շարունակեցին իրենց կիսալեգալ գործունեությունը մինչև 1913 թ., հանդես գալով մի շարք բուրժուա-դեմոկրատական պահանջներով[2]։ Հնչակյանները քննադատում էին Թուրքական կառավարողների հակահայկական գործելակերպը, ցույց տալիս, որ նրանք «հարատև քաղաքական սկզբունք են դարձրել բնաջնջումը քրիստոնյա ժողովուրդների, մասնավորապես հայերի, որոնք ավելի մեծ ինքնաճանաչողություն են թույլ տվել։ Ահա այդպես է, որ ահավոր ճնշումներն ու կոտորածները դարձել են մի գծագրված ավանդական քաղաքականություն, որին դիմել են սուլթաններն ամեն անգամ, երբ ուզեցել են ոչնչացնել իրենց ռեժիմի տակ հեծող այս կամ այն քրիստոնյա ժողովրդին»[3]։

Հնչակների հակաիթթիհադական գործունեությունն ավելի որոշակի դրսևորվեց 1913 թվականի նոյեմբերին ռումինական Կոնստանցա քաղաքում տեղի ունեցած է-րդ համագումարի որոշումներում։ Համագումարն ընդգծեց, որ «Իթթիհադ վե թերագը» կուսակցությունը իր մեջ մարմնացնում է Թուրք հարձակողական նացիոնալիզմը՝ իր բոլոր ստորոգելիներով», արգելեց իր մարմիններին «որևէ գործակցություն ունենալու նրա հետ», որոշեց «ջանալ նրա թուլացումը, քայքայումը և տապալումը առաջ բերել»[4]։

Համագումարը խնդիր էր դնում սերտ կապեր հաստատել երիտթուրքական ռեժիմին ընդդիմադիր մյուս ազգերի կազմակերպությունների և կուսակցությունների, մասնավորապես, ալբանական, արաբական և հունական ուժերի հետ։ Հետագայում այս որոշումները մատնիչի միջոցով անցան Թալեաթի ձեռքը, և հնչակյան կազմակերպությունները բացահայտվեցին, նրանց անդամները բանտերը նետվեցին և կախաղան հանվեցին։

Քննադատելով երիտասարդ Թուրքերին, նրանց հետ դաշնակցության համագործակցությունը, հնչակները սակայն գործնականում հաջողության չհասան հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը ճիշտ ուղիով մղելու գործում։ Ամենևին խորամուխ չլինելով Թուրքիայի սոցիալ-քաղաքական ուժերի հաշվեկշռում, նրանք իրենց հերթին դաշինք կապեցին երկրի այնպիսի ուժերի հետ, որոնք նույնպես առնչություն չունեին առաջադիմության և դեմոկրատիայի համար մղվող պայքարի հետ։ Դրանցից էր 1909 թ. Աբդուլ Համիդի հետ միասին հակահեղափոխական հեղաշրջում կազմակերպած և ապա քայքայված Ախրար կուսակցության հիմքի վրա ստեղծված «Հուրիեթ վե իթթիլյաֆ» («Ազատություն և համաձայնություն») կուսակցությունը, որի ղեկավարները հետագայում՝ 1913 թվականի ամռանը կախաղան բարձրացվեցին երիտթուրքական դիկտատորների ձեռքով։ Այս կուսակցությունը սոցիալական տեսակետից ռեակցիոն հողատերերի և խոշոր սեփականատերերի շահերն էր արտահայտում։ Նա իր շարքերում ուներ նաև հայ և հույն կոմպրադորներ։ «Հուրիեթ վե իթթիլյաֆ» կուսակցությունը փորձում էր օգտագործել կայսրության ոչ Թուրք ժողովուրդների դժգոհությունը պաշտոնական շովինիստական քաղաքականությունից, ինչպես նաև երիտթուրքական կառավարության արտաքին քաղաքական դժվարությունները և այդ միջոցով հաջողության հասնել երկրի քաղաքական ղեկն իր ձեռքը վերցնելու գործում։ Ի հակադրություն երիտթուրքերի, որոնք արդեն որոշակիորեն սատարում էին Գերմանիային, իթթիլյաֆականները մեծամասամբ անգլոֆիլներ էին։ Ահա այս կուսակցությունը միայն դեմագոգիկ, սպեկուլյատիվ նպատակներով իր դրոշին Օսմանյան կայսրության վարչական ապակենտրոնացման, ազգային մարզերի ավտոնոմիայի մասին գրելով, ձգտում էր իր կողմում ապահովել հնչակների և ոչ Թուրք ժողովուրդների այլ կազմակերպությունների օժանդակությունը։ Հնչակյան կուսակցությունը, համաձայնագիր կնքելով մի այսպիսի բուրժուա-կալվածատիրական կուսակցության հետ և Թուրքիայի իր երկրորդ պատգամավորական ժողովում այն վավերացնելով, հրա-

[1] «Հիսնամյակ—1887—1937—սոց. դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության», էջ 247, 284։

[2] Նույն տեղում, էջ 266—267։

[3] Նույն տեղում։

[4] Նույն տեղում, էջ 286—287։

հանգում է իր կազմակերպություններին այդ համաձայնագիրն իրագործել կյանքում։

Առանձին-առանձին չանդրադառնալով այդ համաձայնագրի ութ հոդվածներին, որտեղ շատ մշուշապատ խոսվում էր Օսմանյան կայսրությունում իրագործվելիք բարենորոգումների մասին, նշենք միայն երկրորդ հոդվածը, որը վկայում է հնչակյան ղեկավարների կողմից որդեգրված խոտելի քաղաքական գծի մասին։ Նշված հոդվածում ձևակերպված այն միտքը, թե «Օսմանյան պետության ամբողջականությունը և սահմանադրության պաշտպանությունը երկու կողմին համար էլ բաղձալի է, ուստի պետությունեն անջատվելու ամեն ձգտում և հակասահմանադրական ամեն շարժում խստիվ կմերժվի»[1] (ընդգծումը մերն է — Ջ. Կ.), շատ պարզ ցույց է տալիս, որ հնչակները այդ շրջանում, մինչև 1913 թ. նույնպես արևմտահայերի համար անկախության կամ ավտոնոմիայի հարց չէին դնում, դրանով իսկ անիմաստ դարձնում այն պայքարը, որ նրանք հռչակել և մղում էին Թուրքիայում սկսած անցյալ դարի 90-ական թվականներից։ Մի՞թե դրա ապացույցը չէ այն փաստը, որ նրանք բուրժուա-ֆեոդալական իթթիլյաֆ կուսակցությունը համարում էին «համեմատաբար ավելի ձախ», «հառաջադիմական սկզբունքներ ներկայացնող»[2] և նրա հետ համակերպվում երկրի կյանքում իրականացվող քաղաքականության հարցում։ Երբ հնչակյան կուսակցությունը Թուրքական կառավարության դեմ «հեղափոխական միջոցների դիմելու», բռնի միջոցներով պայքարելու, երկրի զանազան շրջաններում «մարմիններ ու կոմիտեներ» հիմնելու մասին որոշում ընդունեց[3], արդեն կորցված էին թանկագին տարիները, իսկ ընդունված որոշումները մնալու էին թղթի վրա, քանի որ հենց նույն օրերին համաձայնություն էր կայացվում Թուրքիայում գործող հայկական կուսակցությունների (դաշնակցության արևմտյան բյուրո, ս. դ. հնչակյան կուսակցության Թուրքիայի կենտրոնական վարիչ մարմին, սահմանադրական-ռամկավարական կենտրոնական ակումբ) միջև հայկական բարենորոգումների հարցում միասնաբար գործելու համար[1]։

Այսպիսով, Թուրքիայում գործող հայկական «կուսակցությունների քաղաքականությունը,— իր ժամանակին գրում էր Արշ. Զուրաբյանը,— մի ահագին շրջան անելով Թուրքական հեղափոխության շուրջը՝ նորից դարձավ իր ելակետին»։ Նրանք նորից հանգեցին «ժողովրդից դուրս ու առանց նրա համաձայնության դրսի ուժերի օժանդակությամբ» իրենց նպատակներն իրագործելու քաղաքականությանը, որը համակել էր ոչ միայն այդ կուսակցություններին, «այլև գլխավորապես լիբերալ ինտելիգենցիային»[2]։

Հասարակական և քաղաքական պայքարի զենիթին համերաշխություն կամրջելով Թուրքիայի ռեակցիոն և հայատյաց հոսանքների հետ, հրաժարվելով իրական անկախության նպատակադրումից, դաշնակցականները կանխավ թևատեցին և ապակողմնորոշեցին արևմտահայ ազատագրական մաքառումները։

* * *

Անկախ հայկական այդ կուսակցությունների բռնած դիրքից, նրանց անիմաստ և վնասաբեր գործարքներից, արևմտահայ ժողովուրդը, Թուրքական կայսրության մյուս ճնշված ժողովուրդների հետ մնկտեղ, օրավուր իր դժգոհությունն էր արտահայտում երիտԹուրքական ռեժիմից, որը ոչ մի սոցիալական առաջադիմական քայլ չանելով, շարունակում և ավելի էր խորացնում Թուրք ազգի բացառիկության շովինիստական գաղափարախոսության վրա խարբսխած իր հակաժողովրդական քաղաքականությունը։

Երիտասարդ Թուրքերի իշխանությունը շարունակում էր միջնադարյան հին մեթոդներով իրականացնել իր տիրապետությունը հին և հարուստ կուլտուրա ունեցող ժողովուրդնե-

---

[1] Պատմություն ս. դ. հնչակյան կուսակցության, 1887—1962, Ա. հատոր, Բեյրութ, 1962 թ., էջ 348։

[2] Նույն տեղում, էջ 345։

[3] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227. գ. 465, թթ. 19—20։

[1] «Մշակ», 5.1. 1914 թ., № 3։

[2] «Պայքար», 11.5. 1917 թ., № 22 (77)։

ri վրա։ Հունական թե՛ արաբական, հայկական թե՛ ասորական նյութական ու հոգևոր կուլտուրաները բարձր էին տիրապետողների կուլտուրայի մակարդակից։ Ինչպես նախկինում, երբ թուրքական նվաճողները ոչ մի բան չէին ավելացրել իրենց ժառանգածի վրա և այն ավելի ետ էին տարել, այժմ նույն պրոցեսը շարունակվում էր։ 20-րդ դարի առաջին շրջանում նրանց մակարդակը կյանքի բոլոր ասպարեզներում ոչ միայն զիջում էր, այլև խոչընդոտող դեր էր կատարում մյուս ժողովուրդների առաջադիմության ճանապարհին։ Ճիշտ է, հայոց լեզուն, գրականությունը, ճարտարապետությունը և ընդհանրապես կուլտուրական զարգացումը խիստ կերպով տուժել էր թուրքական երկարամյա տիրապետության ընթացքում, բայց 20-րդ դար էր հասել անհամեմատ բարձր մակարդակով։ Ճնշված ժողովուրդները քիչ բան ունեին սովորելու տիրապետողներից՝ կուլտուրայի ու լուսավորության, երկրագործության ու արհեստների մարզում։ Թուրքական դպրոցը, կուլտուրական օջախները չունեին այն ձգողական ուժը, որ կարողանային նկել նվաճված ժողովուրդների ինքնուրույն զարգացման կորովը, հաղթահարեին նրանց դիմադրությունը։ Այս իրավիճակը երիտասարդ թուրքերին մղում էր Համիդի ու նրա նախորդների տրորված հետքերով, առաջացնելով թուրքական հանրաբանտի ժողովուրդների դժգոհությունն ու ընդվզումը։

Որքան խորանում էր հուսախաբությունը սահմանադրական կարգերից, իթթիհադականների շովինիստական քաղաքականությունից, արևմտահայ ազգային բուրժուազիան, մտավորականությունը, կրթված երիտասարդությունը, ժողովրդի մյուս խավերը երես էին թեքում թուրքական պետական մարմիններից, հանգում այն եզրակացության, որ այդ նոր ռեժիմի պայմաններում հայերը նույնպես դատապարտված էին աստիճանական չքացման, որ հայ մարդու կյանքի, գույքի, պատվի ապահովության խնդիրը չի կարող լուծվել թուրքական պետականության շրջանակներում։

Վլ. Գորդլևսկին «Ռուսկիյե վեդոմոստի» թերթում 1913 թ. օգոստոսին գրում էր, որ բնակչությունն արդեն «կորցրել է երիտասարդ թուրքերի նկատմամբ ունեցած հավատը և հետզհետե ավելի ու ավելի բարձրաձայն բողոքներ է լսվում նրանց տիրապետության դեմ»։ 1913 թ. հուլիսին, բալկանյան երկրորդ պատերազմի ժամանակ թուրքական բանակի զորավար Սամի բեյը անխնա ջարդ էր կազմակերպել բուլղարների թողած Ռոդոստո, Մալգարա և Միրիոֆիտո քաղաքների հայերի և մյուս քրիստոնյաների նկատմամբ։ Միայն Ռոդոստոյում սրի էին քաշվել 700 մարդ։ Պատրիարքարանի, Գրիգոր Զոհրապի և այլոց հարցապնդումներին Թալեաթը «տեղեկություն չունենք» պատասխանն էր տալիս[1]։ Իսկ մյուս կողմից, նա հրամայում էր, որ մնացած հայերին հեռացնեն գրավված վայրերից։ Ռոդոստոյի արյունահեղությունը բնականաբար չէր կարող չաղդել, նոր հարված չհասցնել երիտթուրքական դահիճների հետ համագործակցող դաշնակների քաղաքական վարքագծին։ Դաշնակցության դիրքորոշման «անհաջողության, կարելի է նույնիսկ ասել վիժման» հետևանքով «հետզհետե ավելի և ավելի ուժեղացան, կազմակերպվեցին և հասարակական ազդեցություն ու հեղինակություն ձեռք բերին ոչ-դաշնակցական և հակադաշնակցական տարրերը հայ ազգային կյանքի մեջ»։ Դաշնակցությունը կորցնում էր ղեկավարության հավակնող իր դերը[2]։

Ազգային գործիչները մտածում էին այն մասին, թե ինչ կերպ է հնարավոր ապահովել ժողովրդի գոյությունը, ազատվել ջարդերի ուրվականից, որը նորից ռեալ վտանգ էր դառնում։ Ո՛չ թե վերացական դատողությունները, այլ դեպքերի ընթացքը համոզում էր մարդկանց, որ ոչ մի լավ բան այլևս թուրքական կառավարողներից հնարավոր չէ սպասել։ Շատերը բռնում էին հայրենի հողից ու տնից հեռանալու ճանապարհը։ Ա. Մանդելշտամն ապացուցում է, որ երիտթուրքական կառավարության միջոցառումներն ուղղված էին քրիստոնյաների մասսայական արտագաղթ առաջացնելու նպատակին։ Փոքր Ասիայից թուրքերին տեղահանելու կապակցությամբ մեծ տերությունների միջամտությունից հետո ստեղծված հանձնաժողովի եզրակացությունները

[1] «Հորիզոն», 13.7. 1913 թ., № 154։

[2] «Գործ», № 1, Բ մաս, 1917 թ., էջ 94—95։

հաստատեցին արհեստական արտագաղթ սարքելու և տեղահանված քրիստոնյաների հողերը թուրք օսմաններով բնակեցնելու իթթիհադի գործելակերպը[1]։

Կյանքի ծանր պայմանները, քաղաքական տեռորն ու հետապնդումներն ավելի ուժեղացրին Աբդուլ Համիդի օրոք մեծ չափերի հասած հայերի արտագաղթը։ Իսկ 90-ական թվականների ջարդերից հետո ԱՄՆ, Եգիպտոս, Բալկաններ էին գաղթել մոտ 200 հազար մարդ[2]։

Եթե 1903—1907 թթ. միայն ԱՄՆ էր գաղթել 9000 հայ, ապա 1908—1913 թթ. այդ թիվն անցավ 28 հազարից[3]։ Միայն 1913 թվականի գարնանը Խարբերդից ԱՄՆ գաղթեցին 1300 հայեր։ Արտագաղթը կատարվում էր դեպի աշխարհի շատ երկրներ։ Հատկապես մասսայական էր հայ աշխատավորների արտագաղթը Կովկաս, իսկ այնտեղից՝ Ռուսաստանի ամենատարբեր շրջանները։

Շատ-շատերը օգնություն էին ակնկալում դրսից, մտածում բալկանյան ժողովուրդների օրինակով ազատագրվել թուրքական լծից, հույսեր էին կապում Եվրոպայի և Ռուսաստանի պաշտպանության ու հովանավորության հետ։ Բալկանյան պատերազմների շրջանում ավելի ամրապնդվեցին հայ ժողովրդի ռուսական օրիենտացիայի հիմքերը։ Այդ օրիենտացիան դարձավ արևմտահայության կողմից օսմանյան լծի թոթափման շոշափելի հույսը։ Սրան նպաստում էր նաև ռուսական պետականության որդեգրած պաշտոնական քաղաքականությունը։ «...Ռուսաստանը ոչ միայն կարող է, այլև պարտավոր է իր վրա վերցնել դժբախտ հայ ժողովրդի ազատության փառավոր միսիան»,— հոշակում էր կառավարող շրջաններին մոտ կանգնած «Նովոյե վրեմյա» թերթը[4]։

Գրիգոր Զոհրապը, 1913 թ. հունվարին արտահայտվելով հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածի ճակատագրում Ռուսաստանի ունենալիք դերի մասին, ասում էր. «Մեր գլխավոր հենարանը հայկական հարցում Ռուսաստանն է՝ հարևանության իրավունքով և շահագրգռվածության աստիճանով»[1]։ Նա այն կարծիքին էր, որ ցարիզմի ճնշումից չպետք է վախենալ և այդ պատճառով խուսափել Ռուսաստանի ազդեցությունից։ Իր այս միտքը հիմնավորելով, Զոհրապն ասում էր, թե հայերը «չէին զրկվի ռուսական քաղաքական իշխանության պայմաններում զարգանալու հնարավորությունից, մանավանդ, որ Ռուսաստանը երիտասարդ երկիր է, ապագա ունեցող պետություն և այն ճնշումը, որի մասին այդքան շատ են խոսում, միշտ չէ որ տիրապետելու է Ռուսաստանում»[2]։

Այսպիսով, Զոհրապը արևմտահայության բախտը կապում էր Ռուսաստանի ապագայի հետ, որտեղ վերացված էր լինելու ճնշումը։

Պոլսահայ մի այլ գործիչ, Թագվորյանը, նույն օրերին նույնպես խոսելով արևմտահայ ժողովրդի ռուսական օրիենտացիայի մասին, գտնում էր, որ ռուսասիրական տենդենցն իշխող տրամադրություն էր դարձել, որ Ռուսաստանի դեմ տրամադրված մարդկանց ձայները դիսոնանս էին «դեպի ռուսները ձգտման ընդհանուր խորի մեջ», որ «ռուսասիրական քաղաքականությունը այժմ ժողովրդական քաղաքականություն է թուրքահայերի մեջ»։ «Այն ուղին, որ մենք ընտրել ենք,— ասում է Թագվորյանը,— արդյունք չէ միայն մեր սեփական մտածելակերպի և իրերի վիճակի ըմբռնման, այլ ամբողջ ազգային տրամադրության արտահայտությունն է...»[3]։

1912 թվականի նոյեմբերի 26-ին Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Մ. Գիրսը հաղորդում էր արտաքին գործերի մինիստրին, որ Թուրքիայում ամենուր ուժեղանում է հայ մասսաների ձգտումը դեպի Ռուսաստան, որ այդ համակրանքը թափանցել է նաև թուրքահայ բուրժուազիայի և մտավորա-

---

[1] Մանդելշտամ, նշվ. աշխ., էջ 33—34։

[2] A. P. Hacobian. Armenia and the War, London-New-York, p. 170.

[3] «Հորիզոն», 7.7. 1913 թ., № 149։

[4] «Новое время», № 13311, 2. IV. 1913 г.

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 685, թթ. 15, 16։

[2] Նույն տեղում, թ. 16։

[3] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 685, թ. 18։

կանության մեջ։ Դեսպանը հայտնում էր, որ ռուսական հյուպատոսները Վանում, Բայազետում, Բիթլիսում, Էրզրումում և Տրապիզոնում միահամուռ հաստատում էին անխտիր բոլոր հայերի համակրանքը Ռուսաստանի նկատմամբ։ Օրինակ, Վանի փոխ-հյուպատոսը հաղորդել էր, թե «ներկայումս բոլոր հայերը Ռուսաստանի կողմում են, անկեղծորեն ցանկանում են մեր զորքերին կամ ռեֆորմների՝ Ռուսաստանի հսկողությամբ»։ Բայազեդի փոխ-հյուպատոսը հայտնում էր, որ «հայերն առանց կուսակցությունների տարբերության, շատ թշնամաբար են վերաբերվում այժմ Թուրքիային և շատ են ցանկանում Ռուսաստանի պրոտեկտորատը և նրա կողմից Հայաստանի օկուպացիան»։ Գիրսին այցելած Զոհրապը և Մարտիկյանը հայտարարել էին, որ հայ ժողովուրդը ուրիշ ոչ մի ելք չէր տեսնում, բացի Ռուսաստանին դիմելուց, որը նրան կփրկեր սարսափելի դրությունից[1]։ Հետագայում, 1915 թ. օգոստոսին, Գրիգոր Զոհրապի սպանությունից հետո, ռուս դիվանագետ Ներատովը նշում էր, որ «հանգուցյալը աչքի էր ընկնում Ռուսաստանին իր նվիրվածությամբ»։ Նա դիմում էր Հռոմի ռուսական դեսպանին Կոստանդնուպոլսում գտնվող չեզոք պետությունների դեսպանների միջոցով հոգ տանել Զոհրապի այրու և քույրերի մասին, որոնք մնացել էին այնտեղ[2]։

Այն բանից հետո, երբ 1913 թ. հունվարին Կ. Պոլսի հայ ազգային ժողովը որոշեց անհապաղ բարենորոգումներ պահանջել տերությունների երաշխավորությամբ, ռուսական դիվանագիտությունն ավելի ակտիվ կապեր հաստատեց պոլսահայ ազգային գործիչների հետ։ Կ. Պոլիս էին այցելում բազմաթիվ ռուս պետական, քաղաքական գործիչներ։ Ռուսական արտաքին գործերի մինիստրության գիտությամբ և հանձնարարությամբ, Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք այցելեցին պետական դումայի անդամ Պապաջանովը, պատմաբան Ն. Ադոնցը և ուրիշներ։ Օկտյաբրիստ Ա. Գուչկովը, կադետ Պ. Միլյուկովը և ուրիշներ հանդիպում էին պոլսահայ

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 33, թ. 87։
[2] Նույն տեղում, գ. 45, թթ. 11—12։

անվանի դեմքերի հետ, շոշափում նրանց տրամադրությունները։ Իսկ վերջիններս ջանում էին «ջրել այն ձրի կասկածանքը, որ ռուս կառավարությունը ուներ, կարծելով, թե հայերը ուրիշ կովկասյան ցեղերու հետ միացած, կովկասյան անջատ իշխանություն մը հաստատելու գաղափար մը, այսինքն անջատողական միտք մը կսնուցանեն», «ապացուցանելով, թե հայոց պահպանումը և բարգավաճումը թե՛ Կովկասի և թե՛ սահմանագլխի օսմ. գավառներու մեջ ոչ միայն ռուսական շահերուն չի սպառնար, այլև իսկապես համաձայն է այդ շահերուն...»[1]։

Զավեն պատրիարքը Էրզրումում ռուսական հյուպատոս Ադամովի հետ 1913 թ. հոկտեմբերին ունեցած հանդիպման ժամանակ հյուպատոսի այն հարցին, թե տերություններից ո՞ր մեկն է ավելի մոտ և օգտավետ հայերին, պատասխանում էր. «Ոչ մի պետություն արևմտաեվրոպականներից այնքան շահագրգռված չէ հայ ժողովրդի գոյությամբ, որքան Ռուսաստանը։ ...Որքան շուտ գա Ռուսաստանը, այնքան լավ մեզ՝ հայերիս համար, քանի որ մենք չենք հասցնի անհետանալ Թուրքահայաստանում, բայց մեր կողմից մենք պետք է անենք մեզնից կախված ամեն ինչ, որպեսզի հեշտացնենք նրա խնդիրը»[2]։ Էրզրումի եկեղեցում կարդացած մի քարոզի ժամանակ պատրիարքը հայտարարում էր, թե առանց զինված պայքարի, խոնարհաբար ենթարկվելու ճանապարհով հնարավոր չէ ինքնուրույնության հասնել, որ «պետք չէ վախենալ նորից արյուն թափելուց և զենքը ձեռքին հասնել ազատության»[3]։

Իսկ գաղտնի ոստիկանության ու լրտեսության լայն ցանցի վրա հենվող թուրքական կառավարությունը քնած չէր։ Նա հակահայկական նոր որոգայթներ էր լարում։

Իթթիհադական ղեկավարությունը մտածում էր այսպես. հայ ժողովուրդը բալկանյան ժողովուրդների նման ձգտում է ազատվել օսմանյան տիրապետությունից, որ Լիբիան,

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆոնդ 57, ց. 2, գ. 707, թ. 2։
[2] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 37, թ. 45։
[3] Նույն տեղում։

ապա Ալբանիան, իսկ հետո Մակեդոնիան կորցնելուց հետո պետք է բոլոր միջոցներով կանխել արևելյան նահանգների կորուստը։ Բալկաններում կրած պարտությունը սթափեցրեց և կատաղեցրեց թուրքական շովինիստներին։ Նրանց ուշադրության առարկան դարձավ Արևելյան Անատոլիայում իրենց դիրքերն ամրապնդելու խնդիրը, վերջինիս մեջ տեսնելով թուրքական բռնապետության փրկության հույսը։ Դա պետք է կատարվեր հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի ազգային և ֆիզիկական գոյության հաշվին։ «Նրանք գիտակցում էին,— գրում էր Պետերբուրգի «Նովոյե վրեմյա» թերթը,— որ Հայաստանի թուրքացման միջոցով Թուրքիան կշարունակի իր քիչ թե շատ պատշաճ գոյությունը, հակառակ դեպքում թուրքերի փոքրասիական տիրապետությունները կկործանվեին նույն ձևով, ինչը պատահեց Բալկանյան թերակղզում իրենց տիրույթների հետ»[1]։

Ճիշտ չէ այն միակողմանի տեսակետը, թե «արտաքին դժվարություններն ազգայնական առատ վարակ պատվաստեցին երիտասարդ թուրքերին»[2]։ Նախ ասենք, որ երիտասարդ թուրքերն ի սկզբանե շովինիստներ էին, որոնք ավելի կատաղի դարձան ոչ թե միայն արտաքին դրդապատճառների, այլև առաջին հերթին ներքին տնտեսական այն մրցակցության հետևանքով, որ սահմանադրությունից հետո ավելի սրվել էր համեմատաբար տկար թուրքական բուրժուազիայի և եվրոպական կապիտալի հետ ամուր կապեր ունեցող հունական և հայկական բուրժուազիայի միջև։ Հունական և հայկական բուրժուազիան ուժեղ դիրքեր ունեին ոչ միայն ծովափնյա քաղաքներում՝ Կ. Պոլսում, Իզմիրում և այլուր։ Թուրքական բուրժուազիան հայկական բուրժուազիային զիջում էր նաև Անատոլիայի արևելյան վիլայեթներում և Կիլիկիայում։

«Նույնիսկ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին թուրքերը չափազանց թույլ էին մասնակցում երկրում կապիտալիստական կացութաձևի զարգացմանը,— գրում է սովետական թուրքագետ Ա. Ֆ. Միլլերը։— Արդյունաբերական արտադրության մեջ, բանկային գործում, արտաքին և ներքին խոշոր առևտրում տիրապետում էին օտարերկրյա և այլազգի կապիտալիստները։ Աննշան էր նաև թուրք ազգի բանվորների թիվը։ Այսպիսով, կապիտալիստական հասարակարգի հիմնական դասակարգերի՝ բուրժուազիայի և պրոլետարիատի ձևավորումը օսմանյան ֆեոդալիզմի ընդերքում տեղի էր ունենում առանց թուրքերի ակտիվ մասնակցության»[1]։

Երկրի տնտեսական երակները գլխավորապես հունական և հայկական բուրժուազիայի ձեռքում էին կենտրոնացված։ Թուրքական բուրժուական ազգի կազմավորման պրոցեսն անհամեմատ ավելի դանդաղ էր կատարվում, քան կայսրության բազմաթիվ այլ ազգերի մոտ։

Որպեսզի պարզ լինի երկրի զարգացման կապիտալիստական կացութաձևում տարբեր ազգերի բուրժուազիայի գրաված դիրքը, դիմենք թվական տվյալներին։ Իհարկե, վերջիններս չեն կարող բացարձակ ճշմարիտ պատկերացում տալ այդ մարզում իրերի դրության վերաբերյալ։ Սակայն նույնիսկ մոտավոր համադրումները օգնում են գաղափար կազմելու ուժերի փոխհարաբերության մասին։ Սովետական ուսումնասիրող Գաբիդուլինը, հենվելով 1915 թվականի տվյալների վրա,— իսկ դրանք արդեն ի վնաս հայկական բուրժուազիայի կարող էին լինել,— տալիս է հետևյալ թվերը. արդյունաբերական ձեռնարկությունների՝ տեքստիլ, սննդի, թղթի, փայտամշակման, կերամիկայի, մետաղագործության և այլ գործարանների կապիտալի 50 տոկոսը պատկանում էր հունական բուրժուազիային, 20 տոկոսը՝ հայկականին, 5 տոկոսը՝ հրեականին, 10 տոկոսը՝ օտարերկրացիներին և 15 տոկոսը՝ թուրքականին[2]։ Թուրքական ներմուծող առևտրի 60 տոկոսը, արտահանման 40

---

[1] «Новое время», 31. V. 1913 г.

[2] Դ. Անանուն, *Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. 3, Վենետիկ, էջ 510։*

---

[1] А. Ф. Миллер, 50-летие младотурецкой революции, М., 1958, стр. 20.

[2] Գաբիդուլին, *նշվ. աշխ., էջ 96։*

տոկոսը և ներքին առևտրի 80 տոկոսը կատարվում էր հայ առևտրական բուրժուազիայի միջոցով[1]։

Սիվասի (Սեբաստիայի) վիլայեթում, որը բաղկացած էր Սեբաստիայի, Թոկատի, Ամասիայի և Շապին-Գարահիսարի գավառներից, 166 ներմուծող վաճառականներից միայն 13-ն էին թուրք, 12-ը՝ հույն, իսկ հայերը 141-ն էին։ Արտահանությամբ զբաղվող 150 առևտրականներից 127-ը հայ էին և միայն 23-ը՝ թուրք։ 9800 մանր առևտրականներից և արհեստավորներից 6800-ը հայեր էին և միայն 2555-ը՝ թուրքեր և 150-ը՝ այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ։

150 գործարաններից 130-ը պատկանում էին հայերին, 20-ը՝ թուրքերին և 3-ը (գորգագործարաններ)՝ օտարերկրյա կամ խառն ընկերություններին։ 17 700 բանվորից 14 հազարը հայեր էին և այլն[2]։ Մի այլ աղբյուրից տեղեկանում ենք, որ Արևմտյան Հայաստանում հայերն «իրենց ձեռքում էին պահում առևտրի ավելի քան 86 տոկոսը, զանազան ինդուստրիաների 69 տոկոսը։ Ինչ վերաբերում է խանութպաններին և արհեստավորներին, ապա նրանց 79 տոկոսը հայեր էին։ Հայկական դպրոցները կազմում էին դպրոցների ընդհանուր թվի 84 տոկոսը։ Համապատասխանաբար մեծ էր նաև հայ աշակերտների թիվը, թեև նրանք չէին օգտվում պետական օժանդակությունից[3]։

Լուսավորության 785 հաստատություններ հայկական էին և ունեին 82 հազար աշակերտություն, այնինչ թուրքական դպրոցների թիվը հազիվ 150-ի էր հասնում, ընդամենը 17 հազար աշակերտներով։ Ինչ վերաբերում է քրդերին, ապա նրանք փաստորեն ուսումնարաններ չունեին[4]։

Ալ. Մյասնիկյանը 1913 թ. դեկտեմբերին Մոսկվայում կարդացած իր մի դասախոսության մեջ նշում էր, որ նույն Սիվասի վիլայեթում թեև հայ բնակչությունը կազմում էր 35 տոկոս, բայց հայ առևտրականները կազմում էին բոլոր

[1] J. Guttman, The Beginnings of Genocide. 1948, New-York, p. 13:

[2] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 3, թ. 334։

[3] Նույն տեղում, գ. 61, թթ. 60—61։

[4] Բարկեն վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 26։

առևտրականների 85 տոկոսը, արհեստավորները՝ 70 տոկոսը, կապիտալիստական ձեռնարկությունների 85 տոկոսը պատկանում էր հայերին։ Բանվորության 80 տոկոսը հայեր էին[1]։

Նույնն էր պատկերը Վանի վիլայեթում, որտեղ հայերի ձեռքին էր առևտրի 98 տոկոսը։ Ոսկերիչները, փորագրիչները, կահույքագործները, դերձակները, ջուլհակները, կոշկակարները, երկաթագործները, ատաղձագործները, որմնադիրները և այլ մասնագիտությունների ներկայացուցիչներ գերազանցապես հայեր էին։ Ազատ պրոֆեսիաների հետևողների՝ բժիշկների, իրավաբանների, ճարտարապետների, դեղագործների և այլնի շարքում առաջնակարգ դիրք ունեին նույնպես հայ մասնագետները, իսկ թուրքերի թիվը սահմանափակ էր։

Ինչ վերաբերում է բանվոր դասակարգին ապա սխալ կլիներ կարծել, որ ոչ թուրք բուրժուազիան շահագործում էր միայն թուրք բանվորությանը։ Գործարանային և կիսաարդյունաբերական կյանքում ընդգրկված էին ավելի մեծ թվով ոչ թուրք պրոլետարներ և կիսապրոլետարներ։ Ըստ սովետական պատմաբան Ա. Միլլերի տվյալների, 20-րդ դարի սկզբին Թուրքիայում հազիվ 40—50 հազար պրոլետար կար[2], որոնց մեջ թուրքերը փոքրամասնություն էին կազմում. օրինակ, Կ. Պոլսի ծխախոտի ֆաբրիկայի 2500 բանվորներից միայն 200-ն էին թուրք։ Թուրք պատմաբան Լյութֆյու Էրիշին «Թուրքիայի բանվոր դասակարգի պատմությունը» ուսումնասիրության մեջ նշում է, որ երիտթուրքական կառավարությունն արյան մեջ խեղդում էր բանվորների գործադուլային շարժումը, խոչընդոտում արհմիութենական շարժման առաջին քայլերը։ «Օսմանյան բանվոր դասակարգը առաջին համաշխարհային պատերազմը դիմավորեց ամբողջապես մեկուսացած,— գրում է նա,— և իր բանվորական ու քաղաքական կազմակերպություններից զուրկ»[3]։

[1] «Հորիզոն», 25.12. 1913 թ., № 289։

[2] Ա. Միլլեր, նշվ. աշխ., էջ 15։

[3] Տե՛ս журнал «Советское востоковедение», № 3, 1957, стр. 200.

Երիտասարդ Թուրքերի կատարած բուրժուական հեղափոխությունը, Լենինի բնորոշմամբ, «թշնամի էր Օսմանյան կայսրության մեջ սկսվող պրոլետարական պայքարին»[1]։

«Այսօրվա Տաճկաստանում, որ սեղմված է համարյա իր ասիական կալվածներում,— պատերազմի նախօրյակին գրում էր գերմանական քաղաքագետ, դիվանագետ Պ. Ռոհրբախը, որի վկայությունը կարող է կողմնապահ համարվել միայն Թուրքերի օգտին,— հայերը շատ ավելի մեծ նշանակություն ունեն, քան ենթադրել է տալիս նրանց թիվը միայն. ոչ մի կասկած չկա, որ նրանք թե՛ իմացական և թե՛ նյութական տեսակետով ամենագործունյա տարրն են արևելյան բոլոր ժողովուրդների մեջ... Հայն օժտված է այնպիսի էներգիայով ու տոկունությամբ, որոնք հակասություն են կազմում այն ամենի հետ, որը սովոր ենք նկատել որպես արևելյան նկարագիր»[2]։

«Բոլոր չարիքների արմատն այն է,— իր հիշողություններում խոստովանել էր գահընկեց արված սուլթան Աբդուլ Համիդը,— որ ոչ մի օսմանլի չի աշխատում իրական արժեքներ արտադրելու համար։ Օսմանլին սովոր է պարոն լինել և աշխատանքը ուրիշներին թողնել։ Նա ապրում է և զվարճանում է...

Մեր երիտասարդները կարծում են, թե նրանք չեն կարող այլ բան դառնալ, քան պաշտոնյա և սպա...»[3]։

Սահմանադրության հաստատումից մի քանի տարի անց ակնբախ էր դառնում, որ Թուրքական հեղափոխությունից հետո Թուրքական բուրժուազիայի տնտեսական դիրքերի ամրապնդման տենդենցն իր տեմպերով զիջում էր հայկական և հունական բուրժուազիայի ուժեղացող տեմպերին։ Թուրքական բուրժուազիան, որ հիմնականում կազմված էր պետական տասանորդի կապալառուներից, հասառուներից (ռանտիե), վակուֆ կալվածների կառավարիչներից, պաշտոնյաներից, զինվորականներից և միայն փոքր մասով զուտ գործատերերից ու առևտրականներից, կապիտալի նախնական կուտակումը շարունակում էր իրականացնել գլխավորապես կաշառակերության, անպատիժ կողոպուտի միջոցով և տակավին շատ տկար էր բուրժուական քիչ թե շատ նորմալ հարաբերությունների պայմաններում մրցելու ճկուն և փորձառու այլազգի բուրժուազիայի հետ։ Թուրքական բուրժուազիան ժառանգել և ամեն անգամ դիմում էր սուլթանական արյունառուշտ բյուրոկրատիայի միջնադարյան միջոցներին, տնտեսական մրցակցությանը հաղորդում էր քաղաքական, ազգային պայքարի երանգ, չէր խորշում տընտեսական հակառակորդի դեմ բռնի ուժ գործադրելուց։

«...Հայերը, որոնք իրենց շրջանից հանդես բերին առևտրա-արդյունաբերական բուրժուազիայի խմբեր, համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում յուրացրին եվրոպական կուլտուրան, եվրոպական ձևով կրթված ինտելիգենցիա զարգացրին, երկիրը ծածկեցին կուլտուրական լուսավորող հաստատությունների ցանցով, եվրոպական ձևով դրին գրականությունն ու մամուլը։ ...Այս ձգտումը հանդիպում էր արգելքների ոչ միայն իմպերիալիստական պետությունների կողմից, այլև, որ շատ բնական է, Թուրքական պետության կառավարիչների կողմից, որոնք անհանգստությամբ դիտում էին հայկական շարժումն ասիական Թուրքիայի հենց սրտում՝ Արևելյան Անատոլիայում»[1]։

Կուլտուրական և տնտեսական ավելի բարձր մակարդակի հասած հայկական առևտրական և արդյունագործությամբ զբաղված բուրժուազիան բնականաբար հանդես էր գալիս որպես Թուրքական հեղափոխության հռչակած բուրժուական վերափոխումների իրագործման ավելի հետևողական պաշտպան, կապիտալիստական արտադրահարաբերությունների ամրապնդման, կարգ ու կանոնի, անձի, գույքի, ունեցվածքի պաշտպանության երաշխիքներ ապահովելու շահագրգռված կողմ։ Այսպիսի ձգտումն իր հիմքում առաջին

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 15, էջ 268—269։

2 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 3, թ. 334։

3 Տե՛ս Աբդուլ Համիդի հիշողությունները, «Հորիզոն», № 42, 1913 թ., 23.2., առաջին անգամ տպվել է «Revue nord und Sud» գերմանական հանդեսում։

1 Ա. Խաչիդյան (Զուրաբյան), Թուրքիան և պատերազմը, «Պայքար», № 3 (58), 1917 թ.։

հերթին ուներ սոցիալական բովանդակություն, ուղղված էր ֆեոդալական հարաբերությունների, աբդուլհամիդյան բռնապետության ինստիտուտների դեմ, բայց թուրքական շովինիստական քաղաքականության ուժեղացման հետևանքով ստանում էր ազգային իրավունքներ նվաճելու պայքարի երանգ։ Այդ ներհակությունը ստանում էր, մի կողմից, թուրքական երիտասարդ բուրժուազիայի, բյուրոկրատիայի, ֆեոդալների և, մյուս կողմից, ճնշված քրիստոնյա ազգությունների միջև մղվող պայքարի բնավորություն։ Երկպառակությունն ավելի էր խորանում այն պատճառով, որ թուրքական տիրապետողները տնտեսական պայքարը ընկալում էին շովինիստական դիրքերից։ Սրան ի պատասխան հայկական բուրժուական կուսակցությունները նույնպես իրենց պայքարը մղում էին ազգային դիրքերից, այդ հիմքերի վրա էին կառուցում իրենց քաղաքական գործունեությունը։

Երիտասարդ թուրքերի կառավարող կլիկը ձգտում էր հաղթահարել ոչ թուրք ժողովուրդների «կուլտուրական և տնտեսական գերազանցությունը»[1]։ Թուրքական բյուրոկրատիան, տիրող դասակարգերը «...ոչ մի կերպ չէին կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, որ հայը կարող է իր հետ հավասար իրավունքներ ունենալ, դատարան դիմել, օրենք ու արդարություն պահանջել, իր կալվածները ետ ուզել»[2]։ «Եթե երկարաձգվի այս կացությունը,— մտածում էին նրանք,— ապա նրանք (հայերը) տեր պիտի դառնան ամբողջ կայսրության... անվանական իշխանությունը ձգելով մեզ՝ թուրքերիս»[3]։ «Հայ ժողովրդի վերածնունդը վնասակար էր թուրքական պետության շահերի համար,— այդ օրերին գրում էր «Նովոյե վրեմյա» թերթը։— Բարենորոգումները հայկական նահանգներում խանգարում են պանթուրքիզմի ոգով թուրքական Փոքր Ասիայի զարգացմանը»[4]։

[1] **A. J. Toynbee**, Turkey: A past and a Future, New-York, p. 40—41.

[2] Ա-Դո, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, 1912, Երևան, էջ 337։

[3] «Արարատ», 10.9. 1963 թ., № 6543 (255)։

[4] «Новое время», 28. V. 1913.

Մրցությունը շահելու, թուրքական բուրժուազիայի դիրքերը ամրապնդելու համար երիտթուրքական կառավարողները ձգտում էին առանց դասակարգային խտրության կոնսոլիդացնել ազգային ուժերը և դրանք որպես մի բռունցք ուղղել իրենց հակառակորդների դեմ։

Այս բանը հաստատում է Հերբերտ Ադամս Գիբոնսը։ «Հայ տարրն անմիջապես նոր կուսակցության (երիտասարդ թուրքերի) համար սկսեց ներկայանալ որպես լուրջ վտանգ...— գրում է նա։— Այդ, այսպես կոչված, երիտթուրքերը սկսեցին հետապնդել հայերին ճիշտ այնպես, ինչպես նրանց հետապնդում էր Աբդուլ Համիդը, երկյուղելով, որ նրանք կարող են չափազանց աչքի ընկնող դեր խաղալ Թուրքիայի վերածննդի գործում։ Սահմանադրությունը, որ հայերը ողջունեցին որպես իրենց քաղաքական ազատագրման արշալույսը, համարյա անմիջապես չարաբաստիկ կերպով դարձավ նրանց մահվան դատավճիռը»[1]։

Հաղթանակում էր ոչ թե թուրքական և կայսրության մյուս ազգությունների դեմոկրատիայի, բուրժուազիայի մերձեցման, գաշինքի տենդենցը՝ ընդդեմ ֆեոդալական արտադրահարաբերությունների, բռնակալական ինստիտուտների, ընդդեմ կրոնական հետադիմական սովորությունների ու խավարի տենդենցի, այլ թուրքական տիրապետող կաստան, որը հենվելով թուրքական երիտասարդ բուրժուազիայի վրա, ձեռք էր մեկնում աբդուլհամիդյան մակաբույծ ադմինիստրացիային, ֆեոդալական-կղերական ռեակցիային, ընդդեմ մյուս ժողովուրդների բուրժուազիայի, ընդդեմ ընդհանրապես դեմոկրատիայի և առաջադիմության։ Ինչպես նկատում է անգլիացի հեղինակ Ջոզեֆ Բյորթը, այն բանից հետո, երբ երիտթուրքերը տեղի տվին կրոնական պարագլուխների օպոզիցիայի, մասսաների ֆանատիզմի առաջ, հաշվի նստեցին նրանց հետ, սառեցին բարենորոգումների նկատմամբ և շարունակեցին հին ռեժիմի գործը[2]։

[1] **Герберт Адамс Гиббонс**, Самая черная страница новейшей истории. Последние избиения в Армении, Петроград, 1916 г. стр. 22.

[2] **Joseph Burtt**, The people of Ararat, London, 1926, p. 65.

Ուրեմն թուրքական բուրժուա-կալվածատիրական ռեժիմը կոիվ էր հայտարարելու բոլոր այն ժողովուրդների դեմ, որոնք կայսրության ներսում գերազանցում էին թուրքերին իրենց տնտեսական ձեռներեցությամբ, արհեստների իմացությամբ, երկրագործության ասպարեզում իրենց փորձառությամբ, կրթական սիստեմով։ Այս գերազանցությունն առաջացել էր ոչ թուրք ազգությունների համար եղած իրավազուրկ, հալածված և հարստահարված պայմաններում և ավելի էր ուժեղանում սահմանադրական կարգերի ժամանակ։ «Հայ ժողովրդի վերածնությունը վնասակար է թուրք պետության շահերին»,— գրում էր «Նովոյե վրեմյա» թերթը (1913 թ., № 13 365)։ Դրա համար թուրքերը ձգտում էին քայքայել հայերին, «տնտեսապես և իրավական անապահովության մեջ դնել» (№ 13 368)։ Զարգացման այս տենդենցը սարսափեցնում էր Թուրքիայի շովինիստ-կառավարողներին։ Նրանց կատաղեցնում էր այն հանգամանքը, որ հավասար տնտեսական ու քաղաքական կյանքի պայմաններում թուրքերը չէին կարող դիմանալ հայերի, հույների, հրեաների, արաբների մրցությանը։ Միայն մրցակցի անէացումով էր հնարավոր ապահովել թուրքերի ապագան։ Վերջիններս չունեին այլ առավելություն, քան իրենց ձեռքում կենտրոնացված զորքն ու պետական կառավարման մյուս լծակները, որոնց վրա հենվելով, բռնի ուժով պետք է ապահովվեր թուրքերի՝ ամբողջ կայսրության բնակչության փոքրամասնության տիրապետությունը մյուս ժողովուրդների նկատմամբ։

Երիտթուրքերը 1911 թ. Սալոնիկում կայացած իրենց կոնգրեսի փաստաթղթերում արձանագրել էին. «Վաղ թե ուշ բոլոր ոչ թուրքական տարրերի լրիվ թուրքացում պետք է իրագործվի։ Պարզ է, դրան չի կարելի հասնել միայն համոզման ճանապարհով, պետք է օգտագործել նաև բանակի ուժը»[1]։

Ինչպես նշում էր «Նովոյե վրեմյա» թերթը նույն համարում, «Վճռված էր կամ բոլորովին բնաջինջ անել միլիոնավոր հայ բնակչությանը կամ հանգամանքներն այնպես ուժասպառ անել քաղաքականապես և տնտեսապես, որ հայերը դադարեն համիսլամության համար արգելք լինելուց»։

Լյուդվիգ դե Կոնտանսոնը իր «Ռեֆորմները ասիական Թուրքիայում. հայկական հարցը» գրքում նշում է այն հանգամանքը, որ հայերը ավելի հեշտությամբ էին օգտվելու թուրքական բուրժուական սահմանադրության ընձեռած հնարավորություններից և դրանով իսկ առաջացնում էին թուրքերի անվստահությունն իրենց նկատմամբ։ Նա նշում է տնտեսական և քաղաքական մարզում պարտվելու թուրքերի վախը և եզրակացնում. «Այդ շարժառիթներն էլ թուրքերին հանգեցրին հայերի նկատմամբ արևելյան նվաճողների հին կլասիկ սիստեմը կիրառելու, բնակչությանը կոտորելու մտքին, բնակչություն, որի միայն գոյությունը սպառնալիք էր նրանց համար»[1]։

Կուլտուրապես և տնտեսապես ավելի բարձր մակարդակի հասած ժողովուրդները այն խոչընդոտներն էին, որոնց բռնի հաղթահարումով պետք էր հասնել միատարր, միալեզու և միակրոն պետություն ստեղծելու թուրքական ռեակցիոն գաղափարի իրականացմանը։ Այսպես էին մտածում թուրքական միապետական շովինիստները։

Ուսումնասիրողը հեշտությամբ նկատում է, որ ի բնե ազգայնական երիտթուրքերը աստիճանաբար դառնում էին ավելի սանձարձակ, որոշում կանգ չառնել ոչնչի առջև, բռնի ուժով մահմեդականացնել, թուրքացնել կամ արմատախիլ անել ոչ թուրք ժողովուրդներին[2]։ «Օտոմանիզմ ազգային հարցում, ամենախոր ռեակցիոնություն սոցիալական հարաբերությունների ոլորտում և, վերջապես, ծայրահեղ միլիտարիզմ արտաքին քաղաքականության մարզում՝ այսպիսին էր երիտթուրքական ռեժիմի քաղաքական ֆորմուլան»[3]։

Թուրքական շովինիստական կառավարող վերնախավում տիրապետող էր դառնում այն տեսակետը, թե Բուլղարիան,

[1] Ջ. Գուրման, նշվ. աշխ., էջ 16։

[1] Լյուդվիգ դե Կոնտանսոն, նշվ. աշխ., էջ 23—24։

[2] A. J. Toynbee, Turkey: A past and a Future, p. 40—41.

[3] Гурко-Кряжин, История революции в Турции, М., 1923, стр. 46.

Ռումինիան, Սերբիան, Չեռնոգորիան, Ալբանիան, Մակեդոնիան և այլ երկրներ կմնային օսմանյան պետության կազմում, եթե իրենց նախորդները ժամանակին թուրքացրած լիներին կամ վերջ դրած այդ երկրների ժողովուրդների ֆիզիկական գոյությանը։ Թուրքական հանրաբանտը կործանումից փրկելու միսիան ստանձնած իթթիհադականները գտնում էին, որ այդ հարցում աններելի սխալ են կատարել Աբդուլ Համիդն ու մյուս սուլթանները և մտածում էին, թե դեռ «որոշ բան կարելի է փրկել փլատակներից»[1]։ Ուրեմն, եզրակացնում էին նրանք, պետք է ոչ թուրք ժողովուրդներին զրկել տնտեսական բոլոր դիրքերից, ճզմել ու կոտորել նրանց, հովանավորել քուրդ բեկերին, նրանց անիշխանական նկրտումները, հայերի գլխին միշտ պատրաստ պահել նրանց մերկացված սուրը, հայերի հողերում բնակեցնել բալկաններից տեղահանված թուրքական 200 հազար բնակչությունը՝ մուհաջիրներին և դրանով իսկ վերջ դնել Եվրոպայի և ցարական Ռուսաստանի միջամտության պատրվակներին, փրկել ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժման հարվածներից փլուզվող բռնատիրական կայսրության ամբողջականությունը։ Այսպիսի քաղաքականությամբ նրանք ձգտում էին առաջին հերթին խախտել հայերի միատարր բնակվածությունը Արևմտյան Հայաստանում, նրանց խառնել թուրքական, քրդական բնակչության հետ, հասնել այն բանին, որ բովանդակազրկվի Արևմտյան Հայաստան հասկացողությունը, այն փոխարինվի Արևելյան Անատոլիա կամ Արևելյան Թուրքիա անվանումով։ Դրանով իսկ պետք է իրականություն դառնար տասնամյակների ընթացքում թուրք բռնակալների կողմից առաջ քաշված հայերի փոքրամասնության մասին ջարդարարական նշանաբանը։

Այսպիսով, երիտասարդ թուրքերի իշխանությունը ձգտում էր կայսրությունում ապահովել թուրքական փոքրամասնության (երկրի 28 միլիոն բնակչությունից թուրքեր էին միայն 8 միլիոնը) պետականության գերիշխանությունը մնացած ժողովուրդների վրա։

[1] H. Morgenthau, Ambassador Morgenthau's story, New-York 1926, p. 291.

Իհարկե, երիտասարդ թուրքերին հենց սկզբից էլ հասուկ էին մոլի ազգայնականությունը, պանիսլամիզմն ու պանթուրանիզմը։ Բայց 1908 թ. հեղափոխության ժամանակ նրանց ազգայնական հայացքները քողարկվում էին բոլոր ազգերի հավասարության մասին դեմագոգիկ աղմուկի տակ։

Ինչպես նկատում է սովետահայ պատմաբան Ե. Սարգսյանը, երիտասարդ թուրքերը համատեղ գործողությունների գիմեցին լոկ ընդհանուր ուժերով ատելի սուլթանական բռնակալական ռեժիմը տապալելու և թուրքական ազգային բուրժուազիայի հեգեմոնիան երկրի ինչպես քաղաքական, այնպես և տնտեսական կյանքում ապահովելու, հունական, հայկական, արաբական բուրժուազիային հետին պլան մղելու նպատակով[1]։

Կայսրության մյուս ժողովուրդների տարբեր կուսակցությունների հետ միասին համատեղ փաստաթղթեր հրապարակելուն, Աբդուլ Համիդի բռնակալական ռեժիմը միասնական գրոհով տապալելու մասին աղմկելուն, առանձնապես հայերի հետ բարեկամություն հաստատելու անհրաժեշտության մասին շատախոսելուն, «մենք օսմանցիներ ենք», «մենք միևնույն հայրենիքի զավակներ ենք» հայտարարություններին զուգընթաց, «Իթթիհադ վե թերագգի»-ի կենտրոնական մարմինները միանգամայն հակառակ բովանդակության գաղտնի որոշումներ և հանձնարարականներ էին հղում իրենց տեղական գործադիր կազմակերպություններին[2]։ Սրանց շարքերում 1908 թվականին հաշվվում էր 75 հազար անդամ, իսկ 1909 թվականին՝ արդեն 100 հազար անդամ[3]։

Ահա այս բազմանդամ կազմակերպությունը որդեգրեց թուրքական շովինիզմի գաղափարները և սկսեց դրանք տարածել ու արմատավորել թուրք ազգաբնակչության մեջ։ Բնականաբար արագորեն մոռացության տրվեցին 1908

[1] Е. Саркисян, Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны, Ереван, 1962, стр. 57.

[2] Սապահ Գուլյան, *Ինքնավար Հայաստան*, Թիֆլիս, 1915, էջ 27։

[3] Գաբիդուլին, նշվ. աշխ., էջ 108։

թվականի հեղաշրջման օրերի դատարկահնչուն ֆրազները։ «Եղբայրության» լոզունգին փոխարինելու էր գալիս եղբայրասպանության գործելակերպը։ Պանիսլամիզմը՝ «խաների, կալվածատերերի, մոլլաների և այլնի դիրքերի ամրապնդման» (Վ. Ի. Լենին) նպատակ հետապնդող կրոնա-քաղաքական այդ գաղափարախոսությունը այլևս չէր բավարարում երիտթուրքերին։ Չէ՞ որ արաբները և կայսրության մյուս մահմեդականները ձգտում էին ազատագրվել թուրքական լծից։ Արաբների հետ մերձենալու փորձեր անելով, երիտթուրքերը ուզում էին պետության մեջ ստեղծել իսլամական մի զորեղ բլոկ և այդպիսով ամրապնդել իրենց տիրապետությունը։ Բայց այդ ճիգերը վերջանում էին անհաջողությամբ, քանի որ իսլամն արդեն ի վիճակի չէր կանխելու թուրքական կայսրության դեմ ուղղված արաբական ազատագրական շարժումը։ Աբդուլ Համիդն իր հետնորդներին ժառանգել էր. «Մեր ամբողջ պետության հիմքը կրոնն է։ Եթե իսլամի միության իդեան վերջացավ՝ մեր պետությունն էլ կվերջանա»[1]։

Հիրավի, իսլամն արդեն անկարող էր ապահովել թուրքական պետության միասնությունն ու անվտանգությունը։ Առաջ քաշվեց և գործողության մեջ դրվեց «Թուրքիան՝ թուրքերի համար» գաղափարը, այսինքն՝ այն քաղաքականությունը, ըստ որի հայրենիքի իսկական քաղաքացի էին հրաչակվում միայն նրանք, ովքեր թուրք էին, կամ թուրք կդառնային, կմոռանային սեփական լեզուն, կձուլվեին թուրքերի հետ։

«Օսմանյան ազգից բացի ուրիշ ազգություն չկա մեր երկրում», «հայ ազգ չկա։ Թուրքիայում մեկ ազգ կա, այն է՝ օսմանցի ազգը»,— այսպիսի մտայնությունը պաշտոնապես խրախուսվում էր պետական մարմինների կողմից[2]։ Երիտթուրքական պրոպագանդան թուրքերին ամենաբարձր ռասա էր հռչակում, նրանց համարում ամենաընդունակ և ամենաքաջ ժողովուրդ, որը ստեղծվել է միայն տիրապետելու համար։ Պանթուրքիստները ատելություն էին սերմանում մյուս ժողովուրդների նկատմամբ, այդ ուղին միակն էին համարում թուրքերի միասնության և ազգային նպատակների կենսագործման հասնելու համար։ Պանիսլամիզմի-պանթուրքիզմի գաղափարախոսներ Թեքին-Ալփի, Զիա Գյոքալփի, Ջելալ Նուրիի, Աքչուրա օղլի Յուսուֆի, Ահմեդ Աղաևի և այլոց գաղափարները ամենամարդատյաց ռասիզմի, թուրք ազգի բացառիկության և մյուս ժողովուրդների նկատմամբ թշնամական ատելությամբ էին դաստիարակում թուրքական երիտասարդությանը։

Երիտթուրքերի Սալոնիկի համագումարի ընդունած որոշումներում զարգացվեցին և կոնկրետ բնույթ ընդունեցին թուրքական մարտաշունչ շովինիզմի այդ գաղափարները։ Այդ որոշումներում ուղղակի ասված էր Թուրքիան «իսկական մահմեդական երկիր» դարձնելու, մահմեդական տարրի գերիշխանությունը նույնիսկ այն շրջաններում ապահովելու մասին, որտեղ նրանք փոքրամասնություն էին կազմում։ Մահմեդականությունը համապարփակ էր դառնալու, մյուս կրոնների ազդեցությունը վերանալու էր, ոչ թուրքական կուսակցություններն արգելվելու էին, ոչ թուրք ազգությունները զրկվելու էին կազմակերպվելու, քաղաքական կուսակցություններ ստեղծելու իրավունքից՝ ահա համագումարի հարցադրումները։ Միաժամանակ երիտթուրքերի պարագլուխները պահանջում էին բոլոր ջանքերը գործադրել ոչ թուրքերին անշարժ գույքից, հատկապես հողային ունեցվածքից զրկելու, ֆինանսապես սնանկացնելու և նրանց հաշվին թուրքական տարրը զորացնելու համար[1]։ Համագումարում հավանություն ստացած բանաձևի համաձայն մերժվում էր բացի թուրքերենից որևէ այլ լեզվի պաշտոնապես ճանաչումը։ Թուրքերի լեզուն պետք է տիրապետեր և ասիմիլյացիայի ենթարկեր մյուս ազգություններին։ Անտեսելով արաբների, հայերի, հույների, քրդերի և բազմաթիվ այլ ազգությունների առկայությունը երկրում, բանաձևում նրանք արհամարհաբար հիշատակվում էին որպես «չնչին

[1] Աբդուլ Համիդի հիշողությունները, տե՛ս «Հորիզոն», № 41, 21.2, 1913։

[2] «Պատմություն ս.-դ. հնչակյան կուսակցության», հ. Ա., էջ 343, 351։

[1] «Новое время», 28. V. 1913 г.

մեծություն»[1]։ Մամուլի էջերում կառավարությանը կոչ էր արվում ոչ թուրք ժողովուրդներին ստիպել խոսել միայն թուրքերեն[2]։ Այդ համագումարում արդեն որոշվել էր աշխարհագրական քարտեզից ջնջել Հայաստան անվանումը[3]։

Այսպիսով, ժխտելով ազգային հարցի առկայությունը, անտեսելով, որ թուրք ժողովրդի ազգային գիտակցության բարձրանալուն զուգընթաց բարձրանում է նաև մյուս ժողովուրդների ազգային գիտակցությունը, երիտթուրքերը գործնական հողի վրա էին դնում կայսրության ոչ թուրք ազգություններին ակտիվ ասիմիլյացիայի ենթարկելու հարցը։ Պետական օրգանները, թուրքական մամուլը, զինվորական իշխանություններն իրենց գործունեությունը կառուցում էին, ելնելով այդ շովինիստական պահանջից։ Օրվա հրատապ հարց էր դարձել պետական հիմնարկներից քրիստոնյաներին հեռացնելու և նրանց թուրքերով փոխարինելու խնդիրը[4]։ Ռազմական ուսումնարանի սովորողների համար կազմված մի շրջաբերականում ուղղակի ընդգծվում էր թուրքերի ռասայական «առավելությունների» և այդ հպարտությամբ դաստիարակվելու անհրաժեշտությունը[5]։ «Բոլորն այժմ օտոմանյան քաղաքացիներ են,— հայտարարում էին նրանք,— և դրա համար հարկ չկա առանձին ազգություններ համար հատուկ հիմնարկներ հիմնել՝ հիմնարկները պետք է լինեն միասնական և պետական, այսինքն՝ զուտ թուրքական»[6]։ Մեվլան Զադե Ռիֆաթը նշում է, որ երիտթուրքերի ղեկավարները ձգտում էին թուրքական տարրը տիրապետող դարձնել մյուսների նկատմամբ, նրանց բացառիկ դիրք վերապահել և մյուսներին վերացնելով կամ բնաջնջելով զուտ թուրքական պետություն ստեղծել[7]։ Մորգենթաուն նշում է, որ գործնական պլաններ էին մշակվում հայ աղջիկներին թուրքերի հետ ամուսնացնելու, հայ տղաներին թուրքացնելու, հայ ազգը վերացնելու ուղղությամբ[1]։ Իթթիհադական աչքի ընկնող գործիչ դոկտոր Նազիմը Ադանայի կոտորածի նախօրյակին ասում էր. «Պետությունը պետք է տարամերժորեն թուրք լինի. օտար տարրերի գոյությունը պատրվակ է եվրոպական միջամտության. պետք է բռնի թուրքացնել նրանց»[2]։ Նա գտնում էր, որ պետք է զուգակցել պանիսլամիզմի գաղափարը պանթուրքիզմի հետ, որը դառնալու էր իրենց գործունեության հիմնաքարը, ոգին և խանդավառը նրանց գործնական տեսակետից[3]։

Թուրքերի «գերազանցության», նրանց իշխող դիրքի պրոպագանդան օրավուր լայն չափեր էր ընդունում։ Մարտաշունչ պանթուրքիզմի մոլի գաղափարախոս Աքչուրան 1911 թվականին Կոստանդնուպոլսում իր հիմնած «Թուրք Յուրդու» («Թուրքական տուն») ամսագրում սիստեմատիկորեն արծարծում էր այն միտքը, որ Օսմանյան կայսրությանը վտանգ է սպառնում և որ տարբեր ազգերի համերաշխության քարոզով, հնացած կրոնական հասկացողություններով հնարավոր չէ փրկել այն։ Միակ միջոցը նա համարում էր թուրքերի անվերապահ տիրապետությունը կայսրության մյուս ժողովուրդների նկատմամբ։ «Թուրքը,— ասում էր նա,— տիրապետող և հրամայող ցեղ է, ստեղծվել է իշխելու համար»[4]։ Թուրքիզմի մի այլ ջերմեռանդ պրոպագանդիստ Զիա Գյոքալփը իր բանաստեղծությունների մեջ ատելություն էր քարոզում մյուս ժողովուրդների նկատմամբ, թշնամանք սերմանում ժողովուրդների միջև։ Նա հայտարարում էր. «Նրանց, որ չեն թուրքին հետ, ինձնից անեծք բարձրաձայն»[5]։ Փաստորեն սրան էր պատկանում պատերազմի ժա-

---

1 Ա. Թոյնբի, նշվ. աշխ., էջ 26։

2 Նույն տեղում, էջ 28։

3 «Լրաբեր», 27.4. 1963 թ.։

4 Frédéric Macler, La nation Arménienne son passé, ses malheurs, Paris, 1923, p. 49.

5 Ա. Թոյնբի, նշվ. աշխ., էջ 20։

6 Գոլոբորոդկո, նշվ. աշխ., էջ 288։

7 Մեվլան Զադե Ռիֆաթ, Օսմանյան հեղափոխության մութ ծալքերը, Բեյրութ, 1938, էջ 170։

1 Մորգենթաու, նշվ. աշխ., էջ 291։

2 Զարևանդ, Միացյալ անկախ Թուրանիա կամ ինչ կծրագրեն թուրքերը, 1926 թ., էջ 53։

3 «Արարատ», 8.9. 1963 թ.։

4 Զարևանդ, նշվ. աշխ., էջ 70, 71, 75։

5 Նույն տեղում, էջ 95։

մանակ արևմտահայության բնաջնջման քաղաքականության տեսական հիմնավորումը[1]։

Գործնական քայլեր էին արվում մահմեդական կրոնը պանթուրքիզմի պրոպագանդայի հետ զուգակցելու, կրոնին ազգային՝ թուրքական ոգի ներարկելու ուղղությամբ։ «Նոր ռեժիմը դնելով իսլամի պաշտպանության ներքո, երիտթուրքերը աստիճանաբար հեռանում էին աշխարհիկ պետության վերաբերյալ իրենց նախկին դիրքից և շուտով սուլթան Աբդուլ Համիդի նման դարձան պանիսլամականներ։ ...Նրանք սոսկ իսլամի մեջ տեսան այն ուժը, որն անհրաժեշտ էր ունենալ իրենց հետ, այլ ոչ թե իրենց դեմ։ Դրա համար Թալեաթի գործակալները սկսեցին երևալ այնտեղ, որտեղ առաջ խառնակչություն էին սերմանում սուլթան Համիդի գործակալները։

Եվ սրբազան շարիաթի հետամնաց կանոնները, որ հրատարակվել էին մարգարե Մուհամմեդի ժամանակվա բեդուինների համար, նախկինի պես շարունակում էին ճնշել թուրք ժողովրդի քաղաքական կյանքը։ Երիտթուրքերի այսպիսի շրջադարձը շարիաթի կողմը ուղեկցվում էր նրանց վերադարձով դեպի քրիստոնյաները և օտարերկրացիները՝ համիդյան քաղաքականությունը»[2]։

Թարգմանվեց և «Իսլամ Մեհմուասը» հանդեսում առաջին անգամ թուրքերեն հրատարակվեց Ղուրանը, մի բան, որը մինչև այդ խստորեն արգելված էր և մեծ մեղք էր համարվում։ Արմատավորվում էր աղոթելիս դեպի արևելք՝ Թուրանիա երեսները դարձնելու սովորությունը։ Մինչդեռ տրադիցիայով ընդունված էր հարավը՝ Արաբիան, մահմեդականության հայրենիքը։ Յուրաքանչյուր միջոցառում իրականացնելիս թուրքական շովինիստները մահմեդական զանգվածի մոտ իրենց դիրքերը ամրապնդելու համար դիմում էին կրոնին, հիմնավորում իրենց քայլերը Ղուրանով, սիրաշահում մահմեդական հոգևորականությանը։ Օրինակ, թուրքական պառլամենտում թուրք կանանց էմանսիպացիայի հարցի քննարկման ժամանակ, որի առաջամարտիկն էր հայ մեծանուն գրող, հրապարակախոս և իրավաբան Գրիգոր Զոհրապը, առաջադիմական հարցադրումները մնում էին ձայն բարբառո հանապատի, քանի որ երիտասարդ թուրքերը հոգեհարազատացել էին ռեակցիոն հոգևորականությանը, դաշինք էին փնտրում նրա հետ։

Այսպիսով, մահմեդական ֆանատիզմը և թուրքական շովինիզմը զուգակցվում էին։ Թուրքական ռասայական սանձարձակ նացիոնալիզմը չափ ու սահման չուներ։ Պատահական չէր, որ երիտթուրքական բուրժուական հեղափոխությունից հետո Կ. Պոլսում ծնունդ առավ «Մահմեդական միասնություն» ընկերությունը և հարություն առավ «Լուսավորության պանիսլամական ընկերությունը»[1]։

Երիտթուրքական ռեժիմը ոչ մի ռադիկալ միջոցառման չդիմեց դպրոցը վերակառուցելու, նրա կրոնական հիմքերը խարխլելու ուղղությամբ։ Հարեմական կյանքի սպանիչ պայմանների ընտանեկան կրթությունը տրադիցիոն կերպով զուգակցվում էր կրոնական՝ Ղուրանի վարդապետությամբ տոգորված դպրոցական դաստիարակության հետ։ Սրան լրացնելու էին գալիս թուրքական շովինիզմի ներարկումը թուրք պատանեկության և երիտասարդության մեջ, մյուս ժողովուրդների նկատմամբ թշնամության ոգով դաստիարակությունը՝ խարսխված մահմեդականության և ազգային բացառիկության քարոզի հիմքի վրա։ Այս նպատակով լուսավորության մինիստրությունը դպրոցներում ստեղծել էր հատուկ միություններ[2]։ Սա նշանակում էր, որ թուրքական մարտաշունչ նացիոնալիզմը հենվելու էր տգիտության, հետամնացության, կրոնական մոլեռանդության ճիրաններում խարխափող մահմեդական զանգվածի վրա՝ խորացնելով բնակչության շերտավորումը ըստ կրոնական և ազգային սկզբունքի, իր շուրջը համախմբելով թուրքերի տարբեր տնտեսական և սոցիալական շահ ունեցող դասակարգերին ու խմբերին և նրանց ուղղելով ինչպես ներքին, այնպես և արտաքին քաղաքական իրենց նպատակների իրագործմանը։

---

[1] Саркис Атамян, Армянская община, М., 1956, стр. 48.

[2] Մանդելշտամ, նշվ. աշխ., էջ 20։

[1] Ա. Մանդելշտամ, նշվ. աշխ., էջ 35։

[2] Զարևանդ, նշվ. աշխ., էջ 120։

Նոր հիմնադրված «Եենի լիսան» («Նոր լեզու») միությունը իր «Գենճ Քալեմլեր» օրգանով պահանջում էր աղոթել թուրքերեն, հրաժարվել մինչ այդ նվիրական արաբական վերտառություններից, թուրքերենում եղած արաբերեն և պարսկերեն բառերից։ «Եենի Հայաթ» («Նոր կյանք») միությունը՝ «Եենի ֆելսեֆե» («Նոր փիլիսոփայություն») օրգանով թուրքական ռասայական բացառիկության քարոզն էին անում։ Մամուլի էջերում, գրական նոր ստեղծագործություններում, հրապարակային ելույթներում հիշում ու գովերգում էին Աթիլլային, Օգյուզին, Չինգիզ Խանին, երգում Թուրանը՝ իրենց պատմական հայրենիքը։ Պետական գանձարանից մեծ գումարներ էին հատկացվում այդ ուղղությամբ տարվող պրոպագանդային։

«Թուրք Բիլգի Դերնեյինի»՝ թուրքական «գիտական» կաճառի գիտնականների կողմից շովինիստական քաղաքականությանը տուրք տալու ցայտուն օրինակ է այն, որ նրանք փորձում էին Վանի վիմագրություններին թուրքական ծագում վերագրել[1]։ 1913 թ. հիմնադրված այդ ակադեմիան լայն գործունեություն էր ծավալել «մաքուր» թուրքերեն լեզու, թուրքական ազգայնական գրականություն ստեղծելու ուղղությամբ[2]։ Պանթուրքիզմի հիմնադիրներից Զիա Գյոքալփը իր «Թուրքականության հիմունքները» գրքում թուրքախոս բոլոր ժողովուրդների միավորում էր պահանջում[3]։ Մարտնչող շովինիստն իր համախոհների հետ միասին փորձում էր ապացուցել «թուրքական պատմական թեզիսը», ըստ որի աշխարհում առաջին քաղաքակրթությունը ստեղծել և տարածել են թուրքերը։ Նրանց «թուրքական լինգվիստական թեզիսի» համաձայն, թուրքական լեզուն էր աշխարհի բոլոր լեզուների «սկզբնաղբյուրը», «նախալեզուն»։ Այստեղից նրանք հանգում էին այն եզրակացության, թե քանի որ ամեն ինչի սկիզբը թուրքերենն է՝ բոլոր լեզուների «նախալեզուն»,

[1] ՄԱԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 696, թ. 20։

[2] Ա. Թոյնբի, նշվ. աշխ., էջ 18։

[3] Այս գրքի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս ՀՍՍՌ ԳԱ արևելագիտության սեկտորում։

ապա և թուրքական ռասան էլ «տիրապետող ռասա» է հանդիսանում։

Նույն Գյոքալփը «հարյուր միլիոն թուրքերի՝ որպես ազգ միավորման» հարց էր դնում, դրա տակ նկատի ունենալով թաթարներին, ուզբեկներին, յակուտներին և այլ ժողովուրդների։ Նա գրում էր, թե «Թուրանի գաղափարն անցյալում ոչ թե մի պատրանք էր, այլ իրականություն», որ նա «ապագայում իրականություն դառնալիք մեծ հայրենիքն է»[1]։

Այս շովինիստական հիմքի վրա գործնական աշխատանք էր տարվում։ Այդ օրերին էր, որ Ստամբուլի փողոցների ցուցանակները, որ մինչ այդ ֆրանսերեն էին, փոխվեցին թուրքերենի[2]։ «Թուրքճե եազմալը»՝ թուրքերեն պիտի գրեք՝ պահանջում էին հայ խանութպաններից, որոնք ցուցանակներ ունեին։

Առանձնապես թունդ ազգայնական պրոպագանդա էր մղում 1912 թվականին Կ. Պոլսում ստեղծված թուրքական ուսանողական «Թուրք օջախի» («Թուրքական ընտանիք») ընկերությունը, որը կարճ ժամանակում վաթսուն մասնաճյուղեր՝ ազգային ակումբներ ստեղծեց Անատոլիայի տարբեր մասերում, ինչպես նաև Կովկասում և Թուրքմենստանում։ Կ. Պոլսում այս կազմակերպության միջոցառումներին, որպես կանոն, ներկա էին լինում թուրքական կառավարության անդամները։ Կազմակերպության անդամ կարող էին լինել միայն թուրքերը։ Սրանց հավաքույթների, միջոցառումների, դասախոսությունների գլխավոր բովանդակությունը թուրք ազգի բացառիկության, նրա տիրապետության և իշխանության ռասիստական քարոզն էր։

«Թուրքական օջախներում» համախմբված ինտելիգենցիան,— գրում է սովետական թուրքագետ Ա. Ֆ. Միլլերը,— ապացուցում էր իսկական թուրքական լեզու մշակելու, թուրքական ազգային ինքնագիտակցությունը բարձրացնելու, թուրքական գրականությունը, արվեստը զարգացնելու անհրաժեշտությունը և այլն։ Բայց դրա հետ միասին երիտա-

[1] Զիա Գյոքալփ, նշվ. աշխ., էջ 23, 24։

[2] Մորգենթաու, նշվ. աշխ., էջ 285։

սարդ թուրքերը ազգային գաղափարը նենգափոխելով ռասայականով և արտահայտելով թուրքական բուրժուազիայի և կալվածատերերի զավթողական ձգտումները, իսկույն ևեթ «թուրքական օջախներն» ուղղեցին պանթուրքիզմի ուղիով, այսինքն՝ շովինիզմի ուղիով. «օջախները» դարձան թուրքական տիրապետությունը «բոլոր» թուրքերի՝ Բոսֆորից մինչև Ալթայ թուրքական տիրապետությանը ենթարկելու ագիտացիայի և պրոպագանդայի կենտրոններ»[1]։ Նման գործունեություն էր ծավալել նաև «Թուրքական ուժ» կոչվող կազմակերպությունը, որի էմբլեման սպիտակ գայլն էր[2]։

Այս կազմակերպությունների գործունեության, իթթիհադական կառավարության կողմից իրականացվող քաղաքական գծի շնորհիվ «զարմանալիորեն կարճ ժամանակվա մեջ ամբողջ մտավորականությունը հավատացյալ, համոզված, կատաղի պանթուրքիստ էր դարձել»[3]։

Սերտ կապեր էին հաստատվել երիտասարդ թուրքերի և 1911 թ. ադրբեջանական բուրժուազիայի կազմակերպած «Մուսավաթ» կուսակցության միջև։ Վերջինիս պարագլուխ Մ. Լ. Ռասուլզադեն լծվել էր Թուրքացման, իսլամացման լոզունգների պրոպագանդման և ամրապնդման գործին[4]։ 1913 թ. Բայազետում պանթուրքիստների ժողով է գումարվում, որտեղ ներկա էին նույն Ռասուլզադեն, Թոփչիբաշևը, Ահմեդ Աղաևը և ուրիշներ։

Բալկանյան պատերազմում Թուրքիայի պարտությունը, նրա կրած ծանր կորուստները, նրա հեղինակության անկումը ձախողման էին դատապարտում նաև երիտթուրքերի փայփայած թուրքացման քաղաքականությունը երկրի ներսում։ Դա ավելի հարձակողական, ավելի ռեակցիոն էր դարձնում նրանց գաղափարախոսությունը, ավելի անհաշտ՝ կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների հանդեպ։

Միաժամանակ առաջին պլան էր քաշվում պանթուրանիզ-

[1] **А. Ф. Миллер**, Очерки новейшей истории Турции, 1948, М., стр. 21.

[2] Ա. Թոյնբի, նշվ. աշխ., էջ 38։

[3] Զարեհանդ, նշվ. աշխ., էջ 105—106։

[4] История Азербайджана, т. 2, стр. 718.

մը, որն ավելի ցայտուն դրսևորվեց առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և նրա ընթացքում։

Իթթիհադի պարագլուխներից գոկտոր Նազիմը հայտարարում էր, թե «սուլթանները մեղապարտ թույլ տվին, որ իրենց գրաված երկրներում բնիկ տարրերը ապրեն, զարգանան, փոխանակ թուրքացման ենթարկելու, լուծելու թուրք ազնվական ժողովրդի մեջ»[1]։ Նշելով Բալկաններում իրենց պարտությունները, նա գտնում էր, որ դրանից հետո ուշադրությունը պետք է դարձնել Անատոլիայի վրա, որից արևելք անսահման հնարավորություններ կան թուրքական պետության «զարգացման և ընդարձակման համար»։ «Մի մոռանաք,— ասում էր նա,— որ մեր նախահայրերը Թուրանից են եկել և այսօր Անդրկովկասի, ինչպես և Կասպից ծովից դեպի արևելք տարածվող ընդարձակ հողամասերի վրա թուրք ցեղերն ապրում են գրեթե միատարր, ավա՜ղ, մեր դարավոր թշնամի Ռուսաստանի լծի տակ։ Մեր քաղաքական հորիզոնը բաց է մնում այդ ուղղությամբ միայն, և մենք պետք է իրականացնենք թուրք ցեղի միությունը Միջերկրականից մինչև Արալի ծովը։ Իրենց ծագումին և պատմական կոչումին գիտակից թուրք մտավորական և քաղաքական գործիչները այս հեռանկարով միայն կկարողանան առաջնորդվել և դրանով խանդավառել նաև ժողովուրդը և երիտասարդությանը, որ իրար հաջորդող պարտություններից և ձախողություններից կարծես մատնված է հուսալքումի»[2]։

Այս տեսակետի զարգացմանը մեծապես նպաստում էր արևմտաեվրոպական և, մասնավորապես, գերմանական իմպերիալիզմը, որը, ինչպես կտեսնենք հաջորդ գլխում, հակառուսական դիրքերից էր մոտենում Թուրքիայում կատարվող անցուդարձին։

1915 թվականին Գերմանիայում հրապարակած իր գրքում թուրքական շովինիզմի գաղափարախոսներից Թեքին Ալփը տվել է իթթիհադականների հետապնդած նպատակնե-

[1] «Արարատ», 5.9. 1963, № 6542 (254) (Ընդգծումը մերն է—Ջ. Կ.)։

[2] Նույն տեղում։

րի, գործելակերպի սպառիչ պատկերը[1]։ Այն է՝ տերիտորյալ նոր զավթումներ կատարել Արևելքում, համախմբել աշխարհի տարբեր երկրներում բնակվող թուրքական ցեղերին (իր հաշվումներով 60-ից 70 միլիոն մարդ), «ազատագրել» նրանց օտարերկրյա տիրապետությունից, նրանց միավորել թուրքական մեկ պետության մեջ, ճզմել մյուս ազգերի դիմադրությունն իրենց պլանների իրագործման ճանապարհին։ Եվ ինչպիսի՞ ֆանտաստիկ մասշտաբներ. հյուսիսում՝ Վոլգայից ու Կամայից մինչև Եվրոպական Ռուսաստան, Արևելքում՝ մինչև Թուրան, Ալթայ, Մոնղոլիա և Պարսկաստան, Արևմուտքում՝ մինչև Հյուսիսային Աֆրիկա, Թունիս և Մարոկկո։ Պանթուրքիստները գաղտնի գործակալներ էին ուղարկում այդ երկրները, աշխույժ պրոպագանդա մղում թուրքական ռասայի միավորման համար[2], ձգտում այդ երկրների ժողովուրդներին ենթարկել Ստամբուլի իշխանությանը[3]։

Նման նկրտումների, ֆանտաստիկ պլանների առկայության դեպքում բնականաբար լուրջ խոչընդոտ էին համարվում հայկական ազատագրական շարժումը, Ռուսաստանի և Եվրոպայի մյուս պետությունների օգնությամբ հայկական ավտոնոմիայի կամ անկախ պետության ստեղծման գաղափարը՝ թուրքական նվաճողական ծրագրի տեսակետից։ Նույն նպատակը հայտարարում էր, թե իրենց «քաղաքական ծրագրի իրականացման նախապայմանը հայկական հարցի արմատական լուծումն է... Պատկերացրեք մի պահ արևելյան նահանգներում հայկական մի պետության կազմվելը, նման մի պետություն տապանաքարն է թուրանական ծրագրին»[4]։

Թուրքական մամուլի օրգանները՝ «Թասֆիրը-էֆքեար», «Թանին», «Փեյիամ», «Թերջիմեն», «Ժեոն Թուրք», հայհոյում ու վատաբանում էին հայերին, հայտարարում, թե չկա

[1] Tekin Alp, The Turkish and pan. Turkish Ideal, Weimar, 1915.

[2] Ա. Մանդելշտամ. նշվ. աշխ., էջ 35։

[3] Տե՛ս В. Готлиб, Тайная дипломатия во время первой мировой войны, М., 1960, стр. 40. Թոյնբի, նշվ. աշխ., էջ 29—41։

[4] «Արարատ», 8.9. 1963 թ., № 6542 (254)։

չի լինելու Հայաստան։ 1905—1907 թթ. Անդրկովկասում հայ-թաթարական ընդհարումների «հերոս» նացիոնալիստ Ահմեդ Բեկ Աղաևը, որ հաստատվել էր Կ. Պոլսում, ռասիստական հոդվածներով պղտորում էր թուրք ընթերցողների մտքերը։

Գործողության ուղեցույց էր դառնում «Ով մեզ դեմ է, պետք է կոտորենք» սկզբունքը։ Ուրեմն մեկնակետը պարզ էր. հայկական շարժումը համարվում էր գլխավոր խոչընդոտ համաթուրանական պլանների իրականացման ճանապարհին և թուրքական կառավարության հարվածներն ուղղվելու էին հայ ժողովրդի միանգամայն արդարացի ձգտման դեմ։ Բալկանյան պատերազմներից հետո հայ բնակչության դանդաղ հարստահարության, կողոպուտի, սպանությունների, բռնի կրոնափոխության, առևանգումների տրադիցիոն քաղաքականությանը փոխարինելու էր գալիս մեծ չափերի հասնող տեռորը՝ ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական ու կուլտուրական ասպարեզներում։ Հակահայկական գործունեությունը խրախուսվում և դրվում էր պետական ռելսերի վրա։ Թուրքական ազգայնական շմոլքը չափ ու սահման չուներ։ Հակահայկական միջոցառումներն արդեն վկայում էին նրանց հեռու գնացող նպատակների մասին, բայց Թալեաթը փորձում էր արդարանալ, հայտնված ծրագրված հետապնդումները համարում էր «սովորական հանցագործություններ», ժխտում էր մասսայական բռնությունների առկայությունը, ապակողմնորոշում համաշխարհային հասարակական կարծիքը[1]։

Յուրաքանչյուր հակահայկական որոշում, միջոցառում խիստ կերպով գաղտնի էր պահվում։ Ոչ ոք չի կարող ժխտել, որ երիտթուրքական կառավարողները տարիներ շարունակ իրականացնում էին թուրք բնակչությանը լրջորեն զինելու և, ընդհակառակը, հայերին և մյուս ժողովուրդների դիմադրողականությունը խաբեությամբ և մատնությունների, բռնի ուժով տկարացնելու քաղաքականություն։ Հարցը միայն ժամանակի մեջ էր։ Պատեհ առիթ էր պետք, որպեսզի

[1] «Русская молва», 23. XII. 1912 г.

կենտրոնի ազդանշանով սկսվեռ հաշվեհարդարը բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր հարում էին ապակենտրոնացման որևէ գաղափարի։

Հայկական բարենորոգումների դիվանագիտական քննարկման ամբողջ ընթացքում թուրքական մամուլի էջերը լի էին սպառնալիքներով ու հայհոյանքներով հայ հասարակական գործիչների, ռուս պետական գործիչների և, ընդհանրապես, ռուս ժողովրդի և հայերի հասցեին։ Հայերին մեղադրում էին սեպարատիզմի, դավաճանության և ըմբոստության մեջ, այն բանի համար, թե իբր նրանք ուզում էին վերականգնել «իրենց թագավորությունը» և «ետ վերցնել Փոքր Ասիան»։ Թատրոններում հայկական ներկայացումները խիստ գրաքննության էին ենթարկվում։ Բանը հասել էր այնտեղ, որ Շեքսպիրի «Համլետ»-ի մասին թուրքական թերթերը գրել էին. «Համլետը հայերի ներկա թագավորն է, իսկ Ուրվականը, որի անունից նա գործում է, հայ թագավորության անցյալը, նրա սիմվոլիկ մարմնացումը»[1]։

Իթթիհադական կազմակերպությունների ժողովներում, կրոնական հավաքներում հակահայկական տրամադրությունները գիտակցաբար բորբոքվում էին։ Բալկաններից Արևելյան Անատոլիա տեղափոխված բազմաթիվ պաշտոնազուրկ թուրք պաշտոնյաներ հակահայկական պրոպագանդա էին մղում, թուրք խաժամուժին էքսցեսների գրգռում։ «Հայերի նկատմամբ կատարվող դաժանությունները,— 1913 թ. մայիսի 22-ին գրում էր «Նովոյե վրեմյա» թերթը,— անկասկած, խրախուսվում կամ նույնիսկ կազմակերպվում են Կ. Պոլսի երիտասարդ թուրքերի կողմից, այսինքն՝ կենտրոնական կառավարության կողմից»։ Այս բանը հաստատում էր Բեռլինում լույս տեսնող գերմանական թերթերից մեկը, որն իր խմբագրականում ապացուցում էր, թե հայերի հալածանքը Թուրքիայում հետևանք է ո՛չ թե կրոնական ատելության, այլ բացառապես կենտրոնական կառավարության դրդումների, «երբեմն էլ նույնիսկ նրա անմիջական հրահանգների»[2]։

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 594, թ. 55։
[2] «Հորիզոն», 4.7. 1913 թ., № 146։

1913 թ. վերջին Էրզրումից ռուսական գլխավոր հյուպատոս Ադամովը հաղորդում էր, որ այնտեղ իթթիհադականներն արդեն իրենց ժողովներում քննարկում էին հայերին կոտորելու հարցերը։ Մոլլաների պահանջով մահմեդականներն սկսել էին սպիտակ չալմաներ կրել։ «Ըստ լուրերի,— հաղորդում է հյուպատոսը,— ամեն ինչ պատրաստ էր կոտորած սկսելու և սպասում էին միայն ազդանշանի՝ մայրաքաղաքից»[1]։ Ավելի ուշ նույն Ադամովը հաղորդում էր, որ հակահայկական տրամադրությունները գրգռում էր Կ. Պոլսից Էրզրում ժամանած իթթիհադական գործիչ Հիլմի Բեյը, իսկ զինավարժություններ էր կազմակերպում գերմանական հյուպատոս Անդերսը[2]։

Իթթիհադական գործակալները քրդական ապստամբական առկայծումները հաղթահարելու, հայ-քրդական ընդհարումներ առաջացնելու նպատակով նույնիսկ հայերին զենք էին առաջարկում[3]։ Ամենուրեք կառավարությունը հակահայկական պրովոկացիաներ էր պատրաստել։

Կ. Պոլսում, Արևելյան Անատոլիայի և Կիլիկիայի քաղաքներում երիտասարդ թուրքերի կազմակերպած զինված խուժանի խմբերը անցնում էին հայկական թաղամասերով, ֆանատիկ, սպառնալից կոչեր անում կամ այդ ոգով գրառություններ կատարում տների, եկեղեցիների, դպրոցների դռներին ու պատերին։ Այս ամենի առանցքը մեկն էր՝ հրաժարվել բարենորոգումների գաղափարից, պետության ներքին քաղաքականությունից դժգոհելուց, հակառակ դեպքում գործի էին դրվելու անցյալ դարի 90-ական թվականների, Ադանայի 1909 թ. մեթոդները։ Կ. Պոլսի հայ գործիչներին հասցեագրված սպառնալից նամակներից մեկում ասված է. «Մենք խորհուրդ ենք տալիս ձեզ չխոսել այլևս հայկական բարենորոգումների մասին։ Եթե դուք այդ անեք, գործը կբարդանա, և մենք կկոտորենք Ձեզ՝ ձեր թե երիտասարդ։ Մենք ձեր փորոտիքը կթափենք ուղղակի փողոցներում և

[1] Реформы в Армении, стр. 133.
[2] Նույն տեղում, էջ 144։
[3] «Մշակ», 17.4. 1914 թ., № 8, տե՛ս նաև Ս. Ակուեի, Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 151—153։

դուք վերջին կոտորածները ցանկալի կհամարեք նրանց հա-մեմատությամբ, որ մենք կկատարենք»[1]։ Այդ տիպի մի այլ նամակում ասված էր, որ «գործը ծայրահեղության կհասնի... բոլորիդ, մեծից սկսած մինչև պստիկը կսպանենք...»[2]։

Տակավին 1900-ական թվականների սկզբին երիտթուրքական շարժման պարագլուխներից Ահմեդ Ռիզայի (սուլթան Համիդի գահընկեցությունից հետո սա ընտրվեց թուրքական առաջին պառլամենտի նախագահ) այն հարցադրումը, թե «մենք արյան մեջ կխեղդենք անջատողական որևէ շարժում»[3], արդեն գործնական հողի վրա էր դրվում։ 1914 թ. հունվարին օսմանյան մայրաքաղաքում մի պաշտոնյա հրապարակով հայտարարում էր, թե «ահռելի կերպով պիտի ջարդեն հայերը, ինչպես ըրին Ադանա»[4]։ Երիտասարդ թուրքերի օրգան «Թասֆիրե էֆքեար» թերթը մոլեռանդ ատելությամբ տոգորված հակահայկական նյութեր էր տպագրում։ Իր համարներից մեկում նա գրում էր, թե «հայկական խնդիրը պիտի վերանա, և այլևս անոր հետ զբաղվելու բնավ պետք պիտի չտեսնվի»[5]։ Օսմանյան պառլամենտի նոր նախագահ Խալիլը ռևանշիստական ճառեր էր արտասանում, Բալկաններում կորցրած հողերը ետ գրավելու ռազմաշունչ կոչեր էր անում[6]։

Թուրքական շովինիզմը դառնում էր անհանդուրժող, այլամերժ և հարձակողական։ «Պետք է բնաջնջել հայերը կայսրության մեջ,— հայտարարում էր նույն մարդակեր Նազիմը, հայ ժողովրդի գենոցիդի տեսաբանը։— Այս առաջարկը կարող է թվալ անխիղճ, անմարդկային, դժվարին, բայց հարցը խղճին խնդիր չէ, ոչ էլ մարդկային զգացմունքների խնդիր։ Հարցը միայն քաղաքական է, Թուրքիայի շահերի և ապագայի հետ սերտորեն կապված խնդիր»։ Նա պահանջում էր համաձայնել «հայերի ամբողջական և արմատական բնաջնջման ծրագրին, ապահովելով մեր զարգացման ու զորացման ուղին»[1]։

Թուրքական «Ազմ» թերթը «Մի վախնաք, հայրենակիցներ, մի վախնաք» խմբագրականի մեջ ուղղակի գրում էր. «Օսմանցիությունը, իսլամությունը եթե չտիրապետեն արևելյան, ինչպես արևմտյան Անատոլուի նահանգներուն վրա, շատ չանցած հայությունը, հայ ցեղը կկորսվի մեծ շառաչումով»[2]։

Կանիբալական այսպիսի անսքող հարցադրումները ցույց են տալիս հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի բնաջնջման պլաններում արտաքին գործոնների համեմատությամբ ներքին ազդակի՝ թուրքական շովինիզմի սև դերի առաջնությունը։ Մինչև 1914 թվականը երիտթուրքերի որդեգրած հայաջինջ գործելակերպը բարձրացված էր պետական քաղաքականության աստիճանի և միայն առիթ էր պետք, որ նա դառնար համապարփակ, ընդգրկեր ամբողջ արևմտահայությունը։

Լենինյան «Պրավդա»-ն, անդրադառնալով երիտթուրքերի հայահալած քաղաքականությանը, ընդգծում էր նրա ռեակցիոն էությունը, դատապարտում հայերին թուրքացնելու շովինիստական նկրտումները, որոնք ավելի կոպիտ և մշտական բնույթ էին ընդունել, քան Աբդուլ Համիդի թագավորության օրոք էր։ «Պրավդա»-ն գրում էր, որ պրոլետարիատն իր բողոքն է արտահայտում Թուրքիայում կատարվող գազանությունների դեմ[3]։

Նորվեգացի մեծ դեմոկրատ Ֆրիտյոֆ Նանսենը, որը քաջածանոթ էր հայ ժողովրդի պատմական բախտին և արևմտահայերի ծանր կացությանը, հաստատում է, որ երիտթուրքերի պարագլուխները որոշել էին հայերին արմատախիլ անել մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը[4]։ Ֆրան-

---

[1] B. Papazian, The Tragedy of Armenia, Boston, 1918, p. 101.

[2] «Հորիզոն», 28.11. 1913 թ., № 268։

[3] Հ. Ութմյան, Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, Ալեքսանդրիա, 1929, հ. Բ, էջ 89։

[4] Թեոդիկ, «Ամենուն տարեցույցը», կ. Պոլիս, 1916—1920, ԺԴ տարի, էջ 50։

[5] «Հորիզոն», 28.12, 1913 թ., № 252։

[6] «Մշակ», 27.5. 1914 թ., № 113։

[1] «Արարատ», 10.9. 1963 թ., № 6543 (255)։

[2] «Հորիզոն», 15.6. 1913 թ., № 131։

[3] Տե՛ս «Правда», 27. VI 1912 г., «Путь Правды», I. II. 1914 г.

[4] F. Nansen, Armenia and the Near East, p. 297, London, 1928.

սիացի Վիկտոր Բերարը, որը նույնպես Հայաստանին նվիրված մի շարք աշխատությունների հեղինակ է, իր գործերում, հրապարակախոսական հոդվածներում հանգամանորեն անդրադարձել է երիտթուրքերի վարած ներքին քաղաքականության հարցերին։ տակավին 1912 թվականին նշում էր, «թե առաջիկա գարնանը թուրքերը կոտորած պիտի ընեն Հայաստանի մեջ»[1]։ Բազմաթիվ այլ իրազեկ հեղինակներ հաստատում են, որ հայերին մասսայաբար կոտորելը իթթիհադի կողմից պատերազմից շատ առաջ մշակված ծրագրի արդյունք էր, որ մարմին առավ Բալկանյան առաջին պատերազմի և ապա հայկական բարենորոգումների հարցի հասունացման շրջանում։ 1914 թ. սեպտեմբերի 5-ին գրած իր մի նամակում Սիամանթոն արդեն կանխազգում էր հայ ժողովրդին սպառնացող աղետը։ «Ամեն բան արդեն կը մոլտան,— գրում էր նա,— պիտի կոտորեն»[2]։

Այսպիսին էր հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի գոյավիճակը Թուրքիայում համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին։

[1] Մ. Սերոբյան, նշվ. աշխ., էջ 132։
[2] «Ազատ», Կահիրե, 24.4. 1963 թ., № 13493։

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԱՑՈՒՄԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԿԶԲԻՆ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ծագման պատճառները։ 1912—1913 թթ. բալկանյան ճգնաժամը պատերազմի նախերգանք։ Արևելյան հարցի սրվելը։ Արևմտահայաստանում բարենորոգումների հարցը։ Արևմտաեվրոպական ու ցարական դիվանագիտությունը արևմտահայության պաշտպանի դերում։ Գերմանական իմպերիալիզմի էքսպանսիան Օսմանյան կայսրությունում։ Կայզերական Գերմանիայի պլանները համընկնում են օսմանյան կառավարողների ձգտումներին։ Անգլո-ֆրանսիական գաղութարարները և Արևմտյան Հայաստանը։ Տերությունների մրցակցությունը և բարենորոգումների անարդյունք վախճանը։ Պատերազմը և ցարական կառավարողների դիրքը Արևմտյան Հայաստանի հարցում։ Հայ բոլշևիկների դիրքորոշումը։ Ռուսահայ բուրժուազիան և նրա կուսակցությունները լծվում են ցարիզմի ռազմակարքին։ Կամավորական շարժման նախաձեռնումը։ Գերմանա-թուրքական ռազմական դաշինքը և Թուրքիայի մուտքը պատերազմի մեջ։ Ռազմական առաջին գործողություններ Կովկասյան ճակատում։ Առաջին տեղահանություններն ու գաղթը։

Դարեր շարունակ աշխատանքի մարդիկ երազել են ապրել հաշտ ու խաղաղ, առանց պատերազմի ու ավերածությունների։ Բայց միայն երազել են, ի վիճակի չլինելով ցանկությունը վերածել իրականության, վերջ դնել արյունահեղություններին և փոխել պատմության ընթացքը։ Հնարա-

վոր չէ թվարկել այն բոլոր մեծ ու փոքր պատերազմները, որոնց արհավիրքները կրել է մարդկությունը։ Գիտնականները «էլեկտրոնային ուղեղի» միջոցով հաշվել են, որ միայն վերջին 5560 տարվա ընթացքում տեղի են ունեցել 14500-ից ավելի մեծ ու փոքր պատերազմներ, որոնց զոհ են գնացել 3640 միլիոն մարդ, այսինքն՝ շատ ավելի, քան այժմ մեր երկրագնդի բնակչությունն է։

Որքան առաջ է ընթացել մարդկային հասարակությունը, այնքան ավերիչ են դարձել պատերազմները։ Իսկ կապիտալիզմի զարգացումն ամենաահավոր և կործանարար պատերազմներ բերեց մարդկությանը, ժողովուրդներին պատճառելով անլուր զրկանքներ ու տառապանքներ։ Հարյուրամյա և երեսնամյա պատերազմներին փոխարինելու եկան ավելի կարճատև, բայց և անհամեմատ ավելի աղետավոր պատերազմները։ «Խոստացված հավիտենական խաղաղությունը,— գրել է Ֆ. Էնգելսը,— վերածվեց նվաճողական պատերազմների անվերջ շարանի»[1]։ Իմպերիալիզմի դարաշրջանի առաջին իսկ տարիները մռայլ, արյունոտ էջեր արձանագրեցին կապիտալիզմի պատմության մեջ։

Այդ սև էջերից է 1914—1918 թթ. համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմը, որը ծագեց կապիտալիզմի ընդհանուր ճգնաժամի հետևանքով։ Պատերազմը իմպերիալիզմի ստադիայում կապիտալիզմի անհավասարաչափ զարգացման, «սանձարձակ իմպերիալիզմի» (Վ. Ի. Լենին) հակասությունների ծնունդ էր, իմպերիալիստական տերությունների ուժերի հավասարակշռության շեշտակի խախտման արդյունք։ Պատերազմը շարունակությունն էր այն քաղաքականության, որը «իմպերիալիստական դարաշրջանի հարաբերությունների ողջ ամբողջությունից է առաջացել ու նրանով է սնվում»[2], մի քաղաքականություն, որ տերությունները վարում էին «պատերազմին նախորդող մի քանի տասնամյակների ընթացքում»[3]։

[1] **К. Маркс и Ф. Энгельс**, Соч., изд. 2, т. 20, стр. 267.
[2] Վ. Ի. Լենին, *Ընտիր երկեր, հ. 1, էջ 888։*
[3] Վ. Ի. Լենին, *Երկեր, հ. 23, էջ 158։*

Պատերազմից քսանյոթ տարի առաջ, կապիտալիստական մեծ տերությունների էկոնոմիկայի զարգացման, նրանց միջև ծավալված կատաղի մրցակցության խոր վերլուծության հիման վրա Ֆ. Էնգելսը հանգեց հիրավի հանճարեղ կանխատեսման։ Այն ժամանակ նա գրում էր. «Պրուսիայի — Գերմանիայի համար այժմ արդեն անհնարին է որևէ այլ պատերազմ, քան համաշխարհային պատերազմը։ Եվ դա կլիներ անցյալում չտեսնված թափի, չտեսնված ուժի համաշխարհային պատերազմ։ 8-ից մինչև 10 միլիոն զինվորներ կխեղդեն միմյանց և, ընդսմին, կխժռեն ամբողջ Եվրոպան այն աստիճանի մաքուր, ինչպես դեռ երբեք չէին խժռել մորեխի ամպերը։ Երեսնամյա պատերազմի պատճառած ավերածությունը՝ խտացված երեք-չորս տարիների մեջ և տարածված ամբողջ մայրցամաքի վրա, քաղց, համաճարակ, թե՛ զորքի և թե՛ ժողովրդական մասսաների ընդհանուր վայրենացում՝ սուր կարիքի հետևանքով, առևտրի, արդյունաբերության և վարկի ասպարեզում մեր արհեստական մեխանիզմի անհուսալի շփոթություն.— այս ամենը վերջանում է համընդհանուր սնանկությամբ. հին պետությունների և նրանց հնացած պետական իմաստնության խորտակում, ըստ որում այնպիսի խորտակում, որ տասնյակ թագեր ընկած կլինեն սալահատակների վրա և չի գտնվի մեկը, որ բարձրացնի այդ թագերը. բացարձակորեն անհնարին կլինի նախատեսել, թե ինչո՞վ կվերջանա այդ ամենը և ո՞վ կհաղթի պայքարում. բացարձակորեն անուարակուսելի է միայն մեկ արդյունք. այն, որ կառաջանա ընդհանուր աղքատացում և պայմաններ կստեղծվեն բանվոր դասակարգի վերջնական հաղթանակի համար»[1]։

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին համարյա ամբողջ աշխարհը բաժանված էր իմպերիալիստական տերությունների միջև։ Ամենամեծ գաղութատեր պետությունը Բրիտանական կայսրությունն էր, որը տարածվում էր աշխարհի չորս մայրցամաքների վրա։ Գաղութային հսկայական տի-

[1] **К. Маркс и Ф. Энгельс**, Соч., изд. 1-ое, т. XVI, ч. I, стр. 303—304.

ռություններ էին զավթել Ֆրանսիան, Բելգիան, Հոլանդիան և այլ պետություններ։ Ռուսաստանը նույնպես գաղութատեր պետություն էր։

Համեմատաբար ավելի ուշ կազմավորված, բայց պատերազմի նախօրյակին արդյունաբերական զարգացման տեսակետից Անգլիային և Ֆրանսիային գերազանցած, Եվրոպայում առաջին տեղը դուրս եկած Գերմանիան ուշացել էր աշխարհի բաժանմանը «համապատասխան» մասնակցություն ունենալուց։ Գերմանական գաղութներում ապրում էր 12 միլիոն, իսկ անգլիական գաղութներում՝ 400 միլիոն մարդ։ Գերմանական իմպերիալիստները սպառնալից տոնով հայտարարում էին. «Մենք չենք կարող տանել, որ ողջ ընդարձակ աշխարհը ստեղծված լինի միայն անգլիացիների և ֆրանսիացիների համար, միայն ռուսների և ճապոնացիների համար. մենք չենք կարող հավատալ, որ հենց մենք միայնակ պետք է համեստորեն բավականանանք այն մասով, ինչ ճակատագիրը 40 տարի առաջ մեզ է վերապահել»[1]։ «Առանց գաղութային քաղաքականության՝ ոչ մի համաշխարհային քաղաքականություն» լոզունգը որդեգրելով, Բիսմարկի կառավարման օրերից սկսած գերմանական «երկրորդ ռեյխը» իշել էր համաշխարհային մեծ քաղաքականության (Grosse Weltpolitik) ասպարեզ և տենդագին կերպով պատրաստվում էր աշխարհի վերաբաժանման համար։ Հենվելով Ավստրո-Հունգարիայի վրա, որի հետ ռազմական դաշինք էր կնքել տակավին 1879 թվականին՝ առաջին համաշխարհային պատերազմից 35 տարի առաջ, Գերմանիան ձգտում էր համաշխարհային տիրապետության։ Կապիտալիստների գերմանական խումբը է՛լ ավելի գիշատիչ էր, է՛լ ավելի ավազակային խումբ[2], որը ձգտում էր ջախջախել Անգլիային և Ֆրանսիային, խլել նրանց գաղութները, պարտության մատնել Ռուսաստանին, զավթել Լեհաստանը, Ուկրաինան, Մերձբալթիկան, Ֆինլանդիան, իր տիրապետությունը հաստատել Մերձավոր և Միջին արևելքում՝ ահա գերմանական

[1] «Մշակ», 29.8. 1914 թ., № 190։
[2] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 24, էջ 506։

միլիտարիզմի պլանը։ Ավստրո-Հունգարիան ծրագրել էր զավթել Սերբիան և Չեռնոգորիան, ամրապնդել իր տիրապետությունը Բալկաններում։

Ավստրո-գերմանական բլոկին հակառակ, տարիների ընթացքում ստեղծվում էր և 1907 թ. վերջնականապես ձևավորվեց Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի եռյակ համաձայնությունը՝ Անտանտան։ Անգլիան ամենից ավելի էր շահագրգռված իր գլխավոր թշնամու՝ Գերմանիայի քաղաքական ու տնտեսական հարձակումը կանխելու մեջ։ Անգլո-գերմանական հակասությունները դարձան պատերազմի գլխավոր պատճառը։ Անգլիական իմպերիալիզմը ոչ միայն ձգտում էր պահպանել գաղութային հսկայածավալ կայսրությունը, այլև ընդարձակել այն, զավթել Միջագետքը և Պաղեստինը, վերջնականապես ամրանալ Եգիպտոսում։ Անգլիան դեմ չէր իր նպատակների իրագործմանը հասնել ուրիշի՝ հատկապես ցարական Ռուսաստանի ռազմական ուժը օգտագործելու միջոցով։ Ֆրանսիան՝ Անտանտայի երկրորդ տերությունը, պլաններ էր մշակել 1871 թ. կորցրած Էլզաս-Լոթարինգիան ետ ստանալու, Սաարի ավազանը գրավելու, իր գաղութային տիրապետությունը Աֆրիկայում ընդլայնելու և Մերձավոր արևելքում ամրապնդվելու վերաբերյալ։

Ռուսական ռազմա-ֆեոդալական իմպերիալիզմը որոշակիորեն կախյալ վիճակում էր արևմտաեվրոպական, առաջին հերթին, ֆրանսիական կապիտալից՝ «համաշխարհային վաշխառուից», որը տարիներ շարունակ վարկավորում էր Ռուսաստանի արդյունաբերությունը, երկաթուղային շինարարությունը, ռազմական նախապատրաստությունները։ Անգլո-ֆրանսիական կապիտալի ձեռքում էր Ռուսաստանի ծանր արդյունաբերության ավելի քան 60 տոկոսը[1]։ Սակայն ցարիզմն ուներ իր ուրույն զավթողական պլանները։

«Պայքարը նեղուցների համար՝ Մերձավոր արևելքում ռուսական իմպերիալիզմի քաղաքականության հիմնական հարցն էր»[2]։ Ցարիզմը պայքարում էր նեղուցների համար

[1] И. И. Минц, Россия в первой мировой войне, М., 1946, стр. 25.
[2] История дипломатии, т. II, стр. 761.

ոչ միայն դրանցով իր ծովային ազատ առևտուրը ապահովելու, այլև դրանց ռազմա-քաղաքական տեսակետից տիրելու համար[1]։ Ռուսաստանի իմպերիալիստական քաղաքականության խնդիրն էր՝ «Անգլիայի և Ֆրանսիայի օգնությամբ ջարդել Գերմանիային Եվրոպայում, կողոպտելու համար Ավստրիան (խլել Գալիցիան) և Թուրքիան (խլել Հայաստանը և հատկապես Կոստանդնուպոլիսը)»,—գրել է Վ. Ի. Լենինը[2]։ Նա նշում էր, որ Կոստանդնուպոլիսը, Ասիայի առավել խոշոր մասը նվաճելու համար ցարիզմը դարավոր ձգտում ուներ և դրան համապատասխան էր կառուցում իր քաղաքականությունը, այս նպատակով գաղտնի դաշնագրեր էր կնքել Անգլիայի, Ֆրանսիայի և այլոց հետ, «վաղուց խարդավանում էր և՛ Գալիցիայում, և՛ Հայաստանում և այլուր»[3]։

Երկու հակադիր, ներհակ խմբավորումներն էլ իմպերիալիստական, զավթողական նպատակներ էին հետապնդում, ձգտում էին հեգեմոնիայի հասնել միջազգային կյանքում։ Սակայն Գերմանիայի գլխավորած խմբավորումը հենց սկզբից ավելի ագրեսիվ դիրք բռնեց։ Գերմանո-ավստրիական միությունն էլ նախահարձակ հանդիսացավ։

Գերմանիան առաջ էր անցել իր հակառակորդներից սպառազինությունների մրցավազքում, որը թափանցել էր «հասարակական ողջ կյանքը», հասել իր գագաթնակետին։ Գերմանական միլիտարիստները 1914 թ. հանգեցին այն եզրակացության, թե հասել է պատեհ ժամանակը, քանի որ իրենք պատերազմին նախապատրաստվելու տեսակետից առաջ էին անցել Անտանտայից։ Եվս մի քանի տարի, մտածում էին նրանք, թե՛ Ֆրանսիան և թե՛ Ռուսաստանը գլուխ կբերեն իրենց ռազմական ծրագիրը, կվերակառուցեն ու կսպառազինեն իրենց բանակները և անհնարին կդառնա Գերմանիայի որևէ ռազմական հաջողություն ուժեղ և հարուստ Անտանտայի դեմ ռազմական պայքարում։

Բոսնիայի Սարաևո քաղաքում սերբիական երիտասարդ

[1] Տե՛ս **М. Н. Покровский,** Внешняя политика (1914—1917), сборник статей, 1919 г., стр. 174.

[2] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 23, էջ 159։

[3] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 21, էջ 335։

տեռորիստ Պրինցիպի կողմից 1914 թ. հունիսի 28-ին ավստրո-հունգարական գահաժառանգ Ֆրանց Ֆերդինանդի սպանությունը հանդիսացավ ամենապատեհ առիթը պատերազմ սանձազերծելու համար։ Այլևս ոչինչ ի վիճակի չէր կանգնեցնելու ավստրո-գերմանական միլիտարիստներին, որոնք վերջնականապես որոշել էին զենքի դիմել։ 1914 թվականի հուլիսի 28-ին ավստրո-հունգարական կառավարությունը պատերազմ հայտարարեց Սերբիային։ Եվրոպայի կենտրոնում սկսվեցին պատերազմական գործողությունները։ 1914 թվականի օգոստոսի 1-ին կայզերական Գերմանիան պատերազմ հայտարարեց Ռուսաստանին։ Օգոստոսի 3-ին պատերազմի մեջ մտավ Ֆրանսիան, օգոստոսի 4-ին՝ Անգլիան։ Կարճ ժամանակի ընթացքում պատերազմի մեջ ներքաշվեցին բազմաթիվ պետություններ և ժողովուրդներ։ Պատերազմին սկզբում մասնակցում էին ութ պետություն՝ 732 միլիոն բնակչությամբ (գաղութների հետ միասին), իսկ վերջում դրանց թիվը հասավ 33-ի՝ 1,5 միլիարդ բնակչությամբ։ Պատերազմն ընդգրկեց Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի մի հսկայական տերիտորիա՝ 4 միլիոն քառակուսի կիլոմետր տարածություն, ամբողջ երկրագնդի բնակչության 75 տոկոսը։ Պատերազմում շահագրգռված էին բուրժուազիան, մյուս տիրապետող դասակարգերը, որոնք փորձում էին պատերազմին համաժողովրդական տեսք տալ։ Աշխարհի վերաբաժանման, նոր շուկաների ու գաղութների ձգտող իմպերիալիստական բուրժուազիան փորձում էր ժողովուրդներին հավատացնել, թե իբր պատերազմը մղվում է հանուն ազգի, կրոնի փրկության, բուրժուական հայրենիքի պաշտպանության կոչ էր անում, փարիսեցիաբար համոզում, թե դա վերջին պատերազմն է։ Բայց դա բացարձակ խաբեություն էր։ Բուրժուական պրոպագանդիստական մեքենան գործի լծված ապացուցում էր պատերազմի «պաշտպանողական», «ազատագրական» և նույնիսկ «սրբազան բնույթը», ժողովուրդներին համոզում նրա անխուսափելիության մեջ։

Բնութագրելով պատերազմի իսկական նպատակները, Վ. Ի. Լենինը 1914 թվականի աշնանը գրում էր. «Երկրների գրավում և օտար ազգերի նվաճում, մրցակից ազգի քայ-

քայում, նրա հարստությունների թալանում, Ռուսաստանի, Գերմանիայի և այլ երկրների ներքին քաղաքական ճգնաժամերից աշխատավոր մասսաների ուշադրության հեռացում, բանվորներին իրարից բաժանում ու ազգայնականությամբ հիմարացում և նրանց ավանգարդի ոչնչացում՝ պրոլետարիատի ռևոլյուցիոն շարժումը թուլացնելու նպատակով — այս է արդի պատերազմի միակ իսկական բովանդակությունը, նշանակությունն ու իմաստը»[1]։

Հակառակ օպորտունիզմի, շովինիզմի գիրկն ընկած արևմտաեվրոպական սոցիալ-դեմոկրատիայի, բոլշևիկները, Վ. Ի. Լենինի գլխավորությամբ, հանդես եկան թալանչիական իմպերիալիստական պատերազմի դեմ, ցույց տալով նրա «բարբարոսական և գազանային»[2] բնույթը, անխնա մերկացնելով սուտը, սոփեստություններն ու «հայրենասիրական» ֆրազները, որ տիրող դասակարգերը՝ կալվածատերերն ու բուրժուազիան, տարածում էին ի պաշտպանություն պատերազմի։ Վ. Ի. Լենինը, բոլշևիկների կուսակցությունը զավթողական պատերազմը քաղաքացիականի վերածելու լոզունգը տվին, կոչ արին սվիններն ուղղել սեփական բուրժուազիայի, տիրապետող դասակարգերի, իմպերիալիզմի դեմ, բարեկամության ձեռք մեկնել բոլոր ազգերի աշխատավորներին և պայքարի դրոշ բարձրացնել հանուն սոցիալիզմի։ Պատերազմը փառաբանող իմպերիալիզմի սպասարկուների ընդհանուր խմբերգին հակառակ հնչեց սոցիալիզմի, ժողովուրդների շահերի համար պայքարող մարտիկների առնական ձայնը։ Միայն սոցիալիստական ռևոլյուցիայի հաղթանակով վերջ կտրվեր պատերազմին, որն այնքան տառապանքներ պատճառեց ժողովուրդներին։

Հիրավի, առաջին համաշխարհային պատերազմն իր կործանարար բնույթով աննախադեպ էր մարդկության պատմության մեջ։ Պատերազմի ռազմաճակատներում, թե նրանցից հեռու ժողովուրդներն անլուր զրկանքների ենթարկվեցին, անհաշիվ զոհեր տվին։ Պատերազմը գերազանցեց նախընթաց 125 տարիներին տեղի ունեցած բոլոր պատերազմների պատճառած մարդկային զոհերի թիվը և նյութական արժեքների կորուստները։ Զորահավաքի ենթարկված 70 միլիոնից ավելի մարդուց սպանվեցին և վերքերից մահացան տասը միլիոն, իսկ խեղանդամ դարձան 20 միլիոն մարդ։ Մոտ տասը միլիոն մարդ էլ մեռավ սովից ու համաճարակներից։ Պատերազմող կողմերի ռազմական ծախսերի գումարն այն ժամանակվա գներով կազմեց 260 միլիարդ դոլար։ Ոտքի տակ տրվեցին ու ոչնչացվեցին մեծ քանակությամբ նյութական արժեքներ, համամարդկային կուլտուրայի բացառիկ կոթողներ։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի սանձազերծման դրդապատճառների մեջ մեծ դեր խաղաց այն պայքարը, որ իմպերիալիստական տերությունները տասնյակ տարիներ շարունակ մղում էին Օսմանյան կայսրության ժառանգության բաժանման, Առաջավոր Ասիայում իրենց գաղութային տիրապետությունը հաստատելու համար։

Պատերազմին նախորդած տարիներին նոր թափ էր ստացել հարյուրամյակների ընթացքում թուրքական սուլթանիզմի տիրապետության դեմ պայքարող ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումը։ Նորից ոտքի էր կանգնել Մակեդոնիան, ընդվզում էր Ալբանիան, ծավալվում էր հակաթուրքական արաբական շարժումը, բողոքներ էին ծայր առնում Արևմտյան Հայաստանում։ Նորից գործի էր դրված թուրքական յաթաղանը՝ արցունքի և արյան մեջ խեղդելու ազատության ծարավի ժողովուրդներին։ Իր տրադիցիոն դերի մեջ էր մտել արևմտաեվրոպական դիվանագիտությունը՝ իմպերիալիստական տերությունների ներհակությունների ու նվաճողական պլանների նոր պահանջներին համապատասխան «լուծելու» արևելյան հարցը։

Արևելյան հարցի բուն ազդակը օսմանյան բռնապետության տիրապետության տակ դարեր շարունակ ճնշված և կեղեքված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարն էր, որը նոր թափ էր ստացել 19-րդ դարի սկզբից և որն անմիջապես որդեգրել էր եվրոպական դիվանագիտությունը որպես մի միջոց՝ փլուզում ապրող Օսմանյան կայսրությունը մասնատելու, տերությունների միջև

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 21, էջ 17։
2 Նույն տեղում, էջ 378։

բաժանելու նպատակով այդ պայքարն իր հայեցողությամբ օգտագործելու և տնօրինելու համար։ Բավական էր, որ Բալկաններում կամ Փոքր Ասիայում ծնունդ առներ այս կամ այն ազատագրական շարժումը, որպեսզի իսկույն ևեթ երևան գային եվրոպական գաղութարարներն ու նրանց դիվանագիտությունը՝ առերես այդ շարժումը թուրքական լծի դեմ հովանավորելու, իսկ իրականում թուրքական կառավարողների հետ այդ շարժման հաշվին առևտուր անելու, այս կամ այն արտոնությունը, կոնցեսիան կամ նույնիսկ տերիտորիան կորզելու համար։

Արևելյան հարցը, ինչպես նաև նրա մի մասը հանդիսացած հայկական հարցը, լոկ եվրոպական տերությունների իմպերիալիստական քաղաքականության, նրանց դիվանագիտության ստեղծած հարց համարելը, կնշանակեր թուրքական բռնապետության դեմ մաքառած ժողովուրդների ազատագրական պայքարի անտեսում, թուրքական միջնադարյան ֆեոդալական վայրենի ճնշման արդարացում։ Այդպես է վարվում թուրքական շովինիստական պատմագրությունը, որը ժխտում է ազգային ճնշման առկայությունը Թուրքիայում, իսկ ոչ թուրքական ժողովուրդների պայքարն իրենց ազգային անկախության համար մատուցում որպես եվրոպական տերությունների գրգռումների արդյունք[1]։

«Արևելյան հարց» տերմինն առաջին անգամ օգտագործվել է Սրբազան դաշինքի Վերոնի կոնգրեսում (1822 թ.) թուրքական տիրապետության դեմ հույն ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման ուժեղացման հետևանքով Բալկաններում ստեղծված դրության հարցի քննարկման ժամանակ։ Արևելյան հարցի արծարծման առաջին շրջանում՝ 18-րդ դարի վերջից մինչև Ղրիմի պատերազմը (1853—1856 թթ.) ակտիվ մասնակցություն էին հանդես բերում ցարական Ռուսաստանը, Անգլիան, Ֆրանսիան, Ավստրո-Հունգարիան, իսկ 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից և նրան հաջորդած դիվանագիտական պայքարի ժամանակվանից ի վեր ասպարեզ իջավ նաև բիսմարկյան Գերմանիան։ Այս պահից սկսած հայկական հարցը վերածվեց միջազգային քաղաքական հարցի և դիվանագիտության պատմության մեջ մտավ որպես արևելյան հարցի մի բաղկացուցիչ մաս։ Թուրքիայի դեմ ռուսական բանակի կողմից տարած հաղթանակի արդյունքը հանդիսացավ Սան-Ստեֆանոյում 1878 թ. փետրվարի 19-ին (մարտի 3-ին) կնքված զինադադարի նախնական պայմանագիրը, որի 16-րդ հոդվածով թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր առանց հապաղելու բարենորոգումներ իրականացնել Թուրքիայի հայաբնակ նահանգներում, ապահովել հայերի անվտանգությունը[2], Ռուսական ազդեցու-

[1] Տե՛ս Историческая энциклопедия, т. 3, стр. 749.

[2] Տե՛ս Сборник договоров России с другими государствами 1856—1917 гг., 1952, М., стр. 168—169.

թյան ուժեղացումից խիստ կերպով անհանգստացած և իրենց զավթողական նպատակները հետապնդող Անգլիան, Գերմանիան, Ֆրանսիան հասան այն բանին, որ Բեռլինում գումարված տերությունների կոնգրեսի 1878 թ. հուլիսի 1-ի (13-ի) տրակտատի 61-րդ հոդվածից անհետացան Թուրքահայաստանում ռուսական երաշխավորությամբ բարենորոգումներ մտցնելու մասին խոսքերը։ Այդ հոդվածով Օսմանյան կայսրությունը պարտավորվում էր հայաբնակ նահանգներում բարենորոգումներ իրականացնել, հայերի անվտանգությունը ապահովել և իր ձեռնարկած միջոցառումների մասին պարբերաբար տեղեկացնել կոնգրեսի մասնակից տերություններին։ Եվրոպական տերությունները Ռուսաստանին զրկեցին մենաշնորհից և ընդգծեցին իրենց շահախնդրությունը։ Անգլիային հաջողվեց զավթել Կիպրոս կղզին, իսկ Ռուսաստանը ստիպված էր իր զորքերը դուրս բերել Ալաշկերտից և Բայազետ քաղաքից, որտեղի հայ բնակչության մեծամասնությունը գաղթեց Ռուսաստանի սահմանները։ «Պատմությունը ցույց տվեց, որ կապիտալիստական տերությունների այդ որոշումը (իմա՝ հայ ժողովրդի զգալի մասը թուրքական տիրապետության տակ թողնելը — Ջ. Կ.) ճակատագրական եղավ թուրքահայերի համար. այն նրանց մատնեց ֆիզիկական ոչնչացման»[2]։

Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան ամեն կերպ խոչընդոտում էին Ռուսաստանի ակտիվ մասնակցությամբ և նրա օգտին արևմտահայության հարցի լուծմանը։ Վերջին դեպքում դրանից կշահեր արևմտահայությունը, ռուսական պետության հովանու ներքո առաջին հերթին կապահովվեր նրա ֆիզիկական գոյությունը, նրա համար կստեղծվեին տնտեսական և կուլտուրական ավելի արագ զարգացման պայմաններ։ Սակայն հարցի նման լուծումը իմպերիալիստական Արևմուտքը ընկալում էր որպես Մերձավոր Արևելքում Ռուսաստանի դիրքերի ուժեղացում։ Եվրոպական տերությունների Ռուսաստանի իմպերիալիստական ներհակությունները հանգեցրին այն բանին, որ տասնամյակների ընթացքում նրանց, մասնավորապես, Մեծ Բրիտանիայի վարած ստատուս քվոյի քաղաքականության հետևանքով[3] կանգուն մնաց թուրքական լծի տակ կնքված ժողովուրդների հուժկու ազգային-ազատագրական շարժումների հարվածներից խորտակվող օսմանյան հանրապետությունը։

[1] Տե՛ս Сборник договоров России с другими государствами 1856—1917 гг., 1952, М., стр. 205.

[2] Տե՛ս История дипломатии, 1963 г., т .II, стр. 333.

[3] Արևելյան հարցի և արևմտաեվրոպական տերությունների status que-ի քաղաքականության խոր բնորոշումը տվել են Կ. Մարքսը և Ֆ. Էնգելսը Ղրիմի պատերազմին, 1875—1878 թթ. բոսնիական (արևելյան) ճգնաժամին, Օսմանյան կայսրության ներքին դրությանը, Մերձավոր արե-

Բեռլինի կոնգրեսից հետո մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, անցած 36 տարիների ընթացքում հայկական հարցը մնում էր թղթի վրա։ Նրա աշխուժացման յուրաքանչյուր էտապում (1880 թվականի հունիսին, 1895—1897 թթ.), երբ ուժեղանում էր ազգային-ազատագրական պայքարը թուրքական բռնակալության դեմ, երբ նրանից ավելի շատ օգուտ ստանալու հողի վրա սրվում էին միջիմպերիալիստական հակասությունները, արևմտյան երկրների քաղաքական և պետական գործիչները, դիվանագետները, հրապարակախոսներն ու կուլտուրայի գործիչները աղմկում էին, ցավակցական ժեստեր անում՝ քրիստոնյաների պաշտպանության, նրանց թուրքական տառապանքներից ազատելու առթիվ։ Այս կամ այն առանձնաշնորհումը, կոնցեսիան ստանալուց, Օսմանյան կայսրության այս կամ այն ծայրամասը զավթելուց հետո եվրոպական դիվանագիտությունը մոռանում էր և՛ հայ ժողովրդին, և՛ հայկական հարցը։ 1895—1897 թթ. հայկական կոտորածներից հետո, երբ արևմտահայությունը երեք հարյուր հազարից ավելի մարդ կորցրեց, արևմտյան դիվանագիտությունը լռել էր մինչև բալկանյան ճգնաժամը։ Ինչպես նկատել է ակադեմիկոս Աշ. Հովհաննիսյանը, «Հայոց» հարցը այժմեական էր դառնում եվրոպական քաղաքականության համար հատկապես հենց պատերազմական մեծ բախումների ժամանակ, ինչպես նաև այն բախումների ժամանակ, երբ աշխուժանում էր այդ «հարցը» հայ հասարակական միջավայրում»[1]։ Կարճ ասած, եվրոպական իմպերիալիստների համար հայկական հարցը մի դուռ էր, որն ուզած ժամանակ բացում էին Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին միջամտելու համար։ Նրանց որոշակիորեն ձեռնտու էր հայ ժողովրդի ձգտումը ազատվելու թուրքական լծից, ձեռնտու էր հայկական հարցի գոյությունը, բայց երբեք իմպերիալիզմը ի վիճակի չէր լուծելու այդ հարցը։

«Սկսած Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի գոյության առաջին իսկ օրից,— գրում է Լենին,— հայոց հարցը առել է թուրքահայ ճորտ գյուղացիության հեծեծանքները, արյուն ու արտասուքները կանոնավոր չափով ու կշռով, հաշվապահության բոլոր կանոններով ծախվում էին եվրոպական արտաքին գործերի փառազարդ առանձնասենյակների լռիկ անկյուններում հանդարտ ու վճռականապես, ինչպես վայել էր սառնասիրտ վաճառականին»[2]։

վերջում տերությունների հակասություններին ու պայքարին նվիրված իրենց հոդվածներում և նամակներում։ Տե՛ս К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. первое издание, т. IX, разделы «Восточный вопрос», «Лорд Пальмерстон», «Русско-турецкая война», т. X, «Крымская кампания», «Падение Карса», т. XV, «К восточному вопросу» и другие.

[1] Աշ. Հովհաննիսյան, Դաշնակցությունը և պատերազմը, 1924 թ., Երևան, էջ 5։

[2] Նույն, Անցյալից, էջ 29։

1911 թվականին իտալո-թուրքական պատերազմում Թուրքիայի ծանր պարտությունը, թուրքական տիրապետողների դեմ Մակեդոնիայում սկսված ապստամբությունը խթանեցին բալկանյան պետություններին՝ Սերբիային, Բուլղարիային, Չեռնոգորիային և Հունաստանին միասնաբար հանդես գալու Թուրքիայի դեմ՝ նրան վերջնականապես դուրս մղելու Եվրոպայից։ Բալկանյան պետությունները Թուրքիայից պահանջեցին իրագործել Բեռլինի տրակտատի 23-րդ հոդվածով նախատեսված Մակեդոնիայում բարենորոգումների մասին որոշումը։ Թուրքիան մերժեց այդ պահանջը։ 1912 թվականի հոկտեմբերին սկսվեց բալկանյան առաջին պատերազմը։ Մինչև 1913 թվականի մայիսը Թուրքիան ծանր հարվածներ ստացավ և կորցրեց համարյա ամբողջ եվրոպական Թուրքիան, էգեյան կղզիները՝ ընդհանուր առմամբ 185 հազար կմ²-ից ավելի տարածություն։ Այնքա՞ն խորն էին մեծ տերությունների հակասությունները, այնքա՞ն հագեցած էր քաղաքական մթնոլորտը եվրոպական պատերազմի վտանգով, որ դրան դեռ անպատրաստ մեծ տերությունները (Ռուսաստանը, Ֆրանսիան) գերադասեցին, որպեսզի բալկանյան պետությունները սեփական ուժերով մաքրեն հաշիվները Թուրքիայի հետ։

Բալկանյան պետությունների հաղթանակը նշանակում էր թուրքական տիրապետության վերացում Բալկաններում, խոշոր քայլ «կործանելու միջնադարի մնացորդները ամբողջ Արևելյան Եվրոպայում»[1]։ Լենինը համաշխարհային պատմության նոր գլուխ էր համարում այդ հաղթանակը։

Թուրքիայի դեմ տարված հաղթանակից օգտվելու հարցի շուրջը դիվանագիտական բարդ և պատերազմական կոնֆլիկտով հղի պայքար սկսվեց մեծ տերությունների միջև։ 1913 թ. բալկանյան ճգնաժամի առիթով գումարված Լոնդոնի խորհրդակցությունում, թե նրանից դուրս իրար էին հաջորդում երաշխիքներն ու ուլտիմատումները, կնքվում էին գաղտնի համաձայնագրեր։ Եվրոպան փոթորկվում էր, և կարծես անխուսափելի էր համաշխարհային պատերազմը։ Ահա այս պայմաններում, երբ Թուրքիան ծանր պարտություն էր կրել,

---

[1] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 18, էջ 468։

երբ համաշխարհային առաջադիմական հասարակական կարծիքը ողջունում էր բալկանյան ժողովուրդների բազմամյա ազատագրական պայքարի նոր հաղթանակը, վերաբացվում էր նաև հայկական հարցը՝ արյան, կոտորածների դառը հուսախաբությունների իր ամբողջ պատմությամբ, նորից դառնում մի այրող խնդիր, որի շուրջը պտտվելու էր հայկական քաղաքական-հասարակական միտքը։ Իրենց գործունեությունն ակտիվացրին մեծ տերությունների օգնությամբ «թուրքահայերի տնտեսական դժնդակ կացության և նրանց կատարյալ իրավազրկության հարցի»[1] լուծման ակնկալություններ ունեցող հայկական քաղաքական-հասարակական շրջանները։)

Նորից կրկնվում էր պատմությունը, մոռացության տալով այն ստույգ ճշմարտությունը, որ եվրոպական դիվանագիտությունը Թուրքիայից բարենորոգումներ էր պահանջում՝ այդ բարենորոգումները խանգարելու համար։ Մոռացության էին տրվում անգլիական ու ֆրանսիական գաղութարարների գործնականը, նրանց վարքագիծը արևմտահայ ժողովրդի ջարդերի ամենակրիտիկական պահերին և ջրի երես էին հանվում «հայասեր» Գլադստոնի ու Սոլսբերիի «կիսաանկեղծ, կիսաերեսպաշտ, կիսաքաղաքական»[2] ճառերն ու ելույթները։ Հիշել էին այն Գլադստոնին, որը 1880 թվականին հայկական հարցը դիվանագիտական գրագրության առարկա դարձրեց Եգիպտոսը զավթելու համար, այն Գլադստոնին, որի «վարմունքը բացարձակ թշնամական և աղետաբեր էր հայ ժողովրդին»[3]։

Այլևս չէին ուզում հիշել 1890 թ. ռուսական արտաքին գործերի մինիստր Նիկոլայ Կարլովիչ Գիրսի խոսքերը, թե «Հայաստանը, ճիշտ է, սպասում է Բեռլինի տրակտատի որոշումների կատարմանը, բայց Ռուսաստանը նրանցում շահագրգռված չէ և ոչինչ չի անի կյանքում դրանց իրականացումն

[1] Ալ. Մարտունի (Մյասնիկյան), Հայկական ռեֆորմների նախագիծը, «Մշակ», 7.2. 1914 թ., № 28։

[2] Ф. А. Ротштейн, Международные отношения в конце XIX века, М.—Л., 1960 г., стр. 311—312.

[3] Լեո, Անցյալից, էջ 39։

արագացնելու համար»[1]։ Արդեն ձեռնտու չէր ռուսաց հաջորդ արտաքին գործերի մինիստր Լոբանով-Ռոստովսկու «Հայաստան առանց հայերի» ցինիկ ձևակերպման կամ Կ. Պոլսում դեսպան Նելիդովի՝ սուլթանին հայերի մասին ուղղված «Կոտորեցե՛ք, ձերդ մեծություն, կոտորեցե՛ք» խոսքերի հիշատակումը։

Ռեալիստական մտածողությունը քչերին էր տրված։ Մեծամասնությունը հակված էր այն բանին, թե երբեք հայկական հարցն այնքան հուսալի ընթացքի մեջ չէր եղել, ինչպես բալկանյան ճգնաժամի օրերին։ XIX դարի ընթացքում թուրքական սուլթանների տիրապետությունը թոթափել էին Հունաստանը, Սերբիան, Չեռնոգորիան, Ռումինիան, Բոսնիա-Հերցեգովինան, Կրետե, Սամոս կղզիները, այսինքն՝ 28 միլիոնից ավելի ազգաբնակչություն, մոտ մեկուկես միլիոն քառակուսի կիլոմետր տարածությամբ։ Այժմ հերթը հասել էր Ալբանիային[2], Մակեդոնիային։

Իսկ ինչու՞ ոչ նաև Արևմտյան Հայաստանին, մտածում էին շատերը։

Հետագայում մեծավաստակ պատմաբան, դեպքերին ականատես ու մասնակից Լեոն գրում էր. «Դժբախտ թուրքաց Հայաստանը մեր քաղաքական ռոմանտիզմին անվերջ կերակուր տալու դերը պիտի կատարեր»։ «...Հարկավոր էր, որ մեր հարցը լիներ միջազգային և նրա լուծողը լիներ... Եվրոպան... Քառասուն տարուց մոտ էր, որ ունեինք 61-րդ հոդվածը և մաղի չափ չէինք խրատվել, այսօր էլ նույնն էինք, ինչ եղանք Բեռլինի դաշնագրի թարմ տպավորության տակ, թեև այժմ 61-րդ հոդվածն արդեն դեղնած, մելոտած, դիպլոմատիկական արխիվների մկներից անողորմ կրծոտած մի թղթի կտոր էր»[3]։

Թերագնահատվում էր թուրքական ռազմա-ֆեոդալական

[1] Ռոտշտեյն, նշվ. աշխ., էջ 276։

[2] Ալբանիայի անկախ պետություն հռչակվելու փաստաթուղթը՝ «Ալբանական պետության օրգանական ստատուտը» Ռուսաստանը, Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան, Ֆրանսիան և Մեծ Բրիտանիան ընդունեցին 1913 թ. հուլիսի 29-ին։

[3] Լեո, Անցյալից, էջ 251։

բռնապետության մահաբեր ուժը, միաժամանակ գերագնահատվում եվրոպական դիվանագիտության, եվրոպական գործիչների պլատոնական ճառերի նշանակությունը։ Տակավին անցյալ դարի 90-ական թվականներին գերմանական ակնավոր սոցիալիստ Վիլհելմ Լիբկնեխտն իր խմբագրած թերթի էջերում հանդես գալով Կ. Պոլսում հայերին պրովոկացիայի մղողների դեմ, բողոքում էր «Գլադստոնի դեմ, առարկելով, որ հայկական հարցը հրահրելուց առաջ նա պիտի համոզված լիներ, որ եվրոպական դիպլոմատիան չպետք է փրկություն բերի և ոչ մի ճնշված ժողովրդի և որ այդ ժողովուրդների փրկության գործը պիտի սպասել ապագայում՝ «ամենափրկարար պրոլետարիատից»։ «Մի խումբ հայ ուսանողներ թափվում են Լիբկնեխտի խմբագրությունը և հանդիմանում նրա բռնած դիրքի առթիվ, բայց ծերունին համառ էր. «mein sohn»— որդյակս,— այսպես էր նա հաճախ դիմում իր խոսակցին,— այնուամենայնիվ ես եվրոպական դիպլոմատիային ավելի լավ եմ ճանաչում, քան դուք»[1]։ Իսկ եվրոպական «հայասեր» դիվանագիտությունն իր պատճառած վնասներով լրացնում և խորացնում էր թուրքական սուլթանների հայասպան գործելակերպը։

Հայկական հարցում արևմտյան դիվանագիտության խաղացած դերի բնորոշումը տվել է եվրոպական իմպերիալիզմի աչքի ընկնող պարագլուխներից մեկը, ոչ անհայտ ֆրանսիացի Ժորժ Կլեմանսոն, որը պատերազմի նախօրյակին հայասերի պատմուճան էր հագել։ 1913 թվականին նա գրում էր. «Հայկական բարենորոգումներ։ Դա մի հի՜ն երգ է... 1893 թ. մինչև 1897 թ. հայկական գյուղերը կոտորածների վարհուրելի դաշտեր դարձան։ Կին, երեխա, ծեր, բոլորը բնաջնջվեցին։ ...Բեռլինի տրակտատի Եվրոպան ոչինչ չարեց, իսկ մեռնողների թիվը հարյուր հազարների հասավ։ Երկու կամ երեք պետությունների միջև վեճ տեղի ունեցավ։ Անգլիայում շատ կոմիտեներ կազմակերպվեցին, որտեղից ճառերի տարափ տեղաց Հայաստանի վրա։ Մենք Ֆրանսիայում մեծ քանակությամբ հոդվածներ հրատարակեցինք այդ

[1] «Բանվորի խոսք», Բաքու, 19.1. 1918 թ., № 1։

առթիվ, ապա գերեզմանային լռություն տիրեց և ամեն բան քրիստոնեական քաղաքակրթության փառավոր կարգ ու կանոնի մեջ մտավ։ Աբդուլ Համիդը կարմիր սուլթանի տիտղոս ստացավ։ ...Այնուհանդերձ բարեփոխությունների ծրագիր էին ընդունել։ Անշուշտ ոչ մի բոպե չէին մտածել այն գործադրել։ Կոտորածները սկսեցին կատարվել միայն մասնակի ձևով։ Ամեն ոք ազատ էր հուսալու, որ կոտորածները կդադարեն, երբ կոտորելու ոչ ոք չմնա»[1]։

Հենց այդպես վարվեցին Կլեմանսոն ու նրա կոլեգաները Ֆրանսիայում և Անգլիայում 1915 թվականին և նրանից հետո, մինչև 1921 թ., Կիլիկիայում ֆրանսիական իմպերիալիստների կատարած սրիկայությունը։ Սակայն անցնենք առաջ։

Բալկանյան ճգնաժամի օրերին Ռուսաստանի օգնությամբ թուրքական լուծը թոթափելու, արևմտահայությանը ազատագրելու հետ կապված հարցերը լայնորեն քննարկվում էին հայկական հասարակայնության բոլոր շրջաններում։ Մամուլի էջերում, հասարակական, քաղաքական գործիչների ելույթներում ստեղծվող հարուստ գրականության մեջ քաղաքական ամենատարբեր դիրքերից քննարկվում էին Ռուսաստանի կողմից հայկական վիլայեթների՝ Արարատից մինչև Ալեքսանդրեթ անեքսիայի ենթարկելու, Ռուսաստանի կամ մեծ տերությունների հովանավորության ներքո ինքնավար Հայաստանի ստեղծման, միմիայն Ռուսաստանի բանվոր դասակարգի հեղափոխական շարժման հետ բախտը կապելու, թուրքահայերի ներքին գործերին չմիջամտելու և շատ այլ ուղիների մասին։ Բազմազան հարցադրումների շարքում ինչ խոսք, որ լայն տարածում ուներ Ռուսաստանի օգնությամբ արևմտահայության ազատագրության հնարավորության ընդհանուր, նրբերանգները հաշվի չառնող, ցարիզմի ռեակցիոն էության բացասական դերը անտեսող մտայնությունը։

Դարերի ընթացքում ռուսասիրությունը խոր արմատներ էր ձգել հայ ժողովրդի լայն շրջաններում, սերնդե-սերունդ

[1] Կլեմանսոյի հոդվածի ֆրանսերեն բնագիրը տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 709, թ. 10։

փոխանցվել մինչև 20-րդ դարի սկիզբը։ Հալածվելով թուրքական բռնակալության պայմաններում, շահական Պարսկաստանում, դեգերելով օտար երկնակամարների տակ, հայ մարդիկ չէին կորցնում սեփական հայրենիք ունենալու հույսը։ Նրանք այդ հույսն ամենից առաջ կապում էին ռուս ժողովրդի, նրա պետականության հետ, որի սահմաններում, չնայած ցարական բիրտ ճնշմանն ու շահագործմանը, հայ ժողովուրդն ապրում էր, համենայն դեպս, առանց կոտորածների ու ջարդերի։ Շնորհիվ այդ բանի, հայ ժողովրդի մեջ ամուր էր այն մտայնությունը, որ նրա միակ փրկությունը Ռուսաստանի հետ բարեկամության, նրա հովանավորության մեջ է։

1912 թ. օգոստոսին, հայ մեծանուն բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանը, Թուրքիայում հայ բնակչության նկատմամբ հալածանքների ուժեղացման կապակցությամբ, հայ ժողովրդին կոչ է անում իր հույսը կապել միայն Ռուսաստանի հետ, քանի որ այն միակ պետությունն էր, որ իր վճռական միջամտությամբ կարող էր օգնել նրան[1]։ Այդ կոչը լայն արձագանք գտավ հայ հասարակայնության ամենատարբեր շրջաններում։ Անդրկովկասի հայկական բուրժուական ու մանրբուրժուական շրջանները, մտավորականությունը, անտեսելով հայ մարքսիստների զգուշացումները, ամբողջապես լծվել էին ցարիզմի օգնությամբ արևմտահայությունն «ազատագրելու» գաղափարի իրականացմանը։ «...Գրականագետ, և՛ հասարակական գործիչ, և՛ հեղափոխական, և՛ պատգամավոր, և՛ կղեր՝ բոլորը միացած,— գրել է Դ. Անանունը,— կուրծք էին ցցել Թուրքիայի դեմ և ռուսական սպառնալիքով բարենորոգում էին պահանջում թուրքահայ Հայաստանի համար»[2]։ «Մշակ» թերթի խմբագիր Հ. Առաքելյանը ահազանգում էր, թե «հասել է րոպեն, որ քաղաքակիրթ աշխարհը և մանավանդ Ռուսաստանը իր ձեռքն առնի վեհ և ազատարար Ալեքսանդր II կայսրի ծրագիրը՝ թուրքահայերի ազատագրության համար, իրագործելով Ս. Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածը»[1]։

[1] «Հորիզոն», 17.2. 1913 թ., № 38։

[2] Դ. Անանուն, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. 3, էջ 529։

Հայկական թերթերի էջերում քննարկվում էր այն հարցը, որ բարենորոգումները արևմտահայությանը հնարավորություն կընձեռեին հանգստանալ, ուժ հավաքել՝ ապագային դիմագրավելու համար։ Սակայն ոչ բարեկարգություն պահանջողները, ոչ նրանց համակրողները հստակորեն չէին պատկերացնում, թե վերջապես ինչն է իրենց փափագածը։ Տիրապետում էր անորոշությունը։ Շատերը գրում էին, թե ուզում են եվրոպական տերություններին հիշեցնել իրենց շահերը Փոքր Ասիայում։ Ուրիշները հարցերը քննարկում էին բարոյական և ոչ թե քաղաքական տեսակետից. հայերը հին ազգ են, կուլտուրական, արյուն շատ են թափել, եվրոպական կուլտուրային ավելի մոտ են կանգնած, իսկ եվրոպական պետությունները պարտավորություններ շատ են վերցրել, բայց չեն կատարել։ Զգացմունքին առաջնություն տված այդպիսի մարդիկ, ինչ խոսք, որ խորը չէին մտածում, չէին գիտակցում, որ գիշատիչ իմպերիալիստների համար քաղաքականության մեջ պարտավոր լինել, դեռ չի նշանակում պարտավորությունը կատարել։ Հայկական շրջաններում դիվանագետ դառնալու, Արևմուտքին իր պարտքը հայ ժողովրդի նկատմամբ հասկացնելու հավակնություն ունեցողների թիվն աճեց, ինչպես սունկերն անձրևից հետո։ Բավական էր, որ մի ուրեք ցարական պետական պաշտոնյա կամ բյուրոկրատիային մոտ կանգնած ռուս ինտելիգենտ հայտարարեր, թե «ռուս կառավարության և ռուս ինտելիգենցիայի պարտքն է թեթևացնել մեր հարևան եղբայրների վիճակը Հայաստանում»[2], որպեսզի հրճվանքի ալիք բարձրանար հայկական միջավայրում։

Ամենուրեք գրվում ու խոսվում էր այն մասին, թե ֆրանսիացի արևելագետ Գրուսսեն հայերին համարել է «Արևելքի եվրոպացիներ», Լամարթինը՝ «Արևելքի շվեյցարացիներ», Բրյուսը՝ «Փոքր Ասիայի անգլիացիներ» և այլն։ «Մի ամ-

[1] «Մշակ», 11.9. 1912 թ., № 220։

[2] «Մշակ», 27.3. 1914 թ., № 66։

բողջ տարուց ավելի է,— 1914 թ. հունվարին գրում էր Ս. Կասյանը,— որ հայկական հարցը նորից դարձած է միջազգային դիպլոմատիայի «մտահոգության» առարկա, նորից կբաղեցնում է եվրոպական ազգերի քաղաքական շրջաններին, կլանել ու հափշտակել է հայ հատվածներին, մասնավորապես կովկասահայերին։ Միջազգային կապիտալի շահամոլ, բայց հրապուրիչ թակարդներից ոգևորված, դիպլոմատիական նենգամիտ, բայց կախարդիչ խաղերից գրավված, սակայն հորթին գաղափարապես ստրուկ Լեփսիուսի, Միլյուկովի նման «ազնիվ» հայասերների կեղծ, բայց սիրուն ֆրազներով հրճված՝ հայ բուրժուական մտավորականությունը — պառավ, թե երիտասարդ, կարող, թե անկարող, տեղյակ, թե անտեղյակ — մի աներևույթ ուժի ներշնչմամբ վերափոխվում և դառնում է քաղաքագետ, դիպլոմատ par excellense»[1]։

Ավելի հարձակողական, արևմտահայության համար վնասակար աղմկարարությամբ էր զբաղված դաշնակցական մամուլը։ «Թող լավ իմանան Տաճկաստանի բախտը ներքուստ տնօրինող թուրք պետական գործիչները,— կարդում ենք «Հորիզոն»-ի էջերում,— որ տաճիկ կառավարությունը և ոչ էլ տաճիկ պետությունը այլևս զրոյի արժեք չեն կարող ունենալ հայերի աչքում և նրանք ստիպված պետք է լինեն ուրիշ ճանապարհների մասին մտածել իրենց գոյությունն ապահովելու համար»[2]։ Ուրեմն թուրքական պետությունը և կառավարությունը չէին կարող զրոյի արժեք ունենալ դաշնակցության այն մեծաթիվ գործիչների համար, որոնք թուրքական պառլամենտի անդամ էին, կառավարության ղեկավարներին շատ մոտիկ կանգնած մարդիկ։ Այսպիսի անպատասխանատու հայտարարությունները, ինչ խոսք, որ բորբոքում էին թուրք շովինիստների ատելությունը հայերի նկատմամբ։ Ինչ վերաբերում է «ուրիշ ճանապարհներին» դիմելուն, ապա այդպիսի ոչ մի ճանապարհ էլ նրանք չգտան և մատնվեցին ինքնահոսի. մեկ հարում էին Արևմուտքին և Ռուսաստանին՝ բարե-

[1] Հայկական հարցը և դեմոկրատիան, «Մեր խոսքը», 26.1. 1914 թ., № 1, էջ 15։

[2] «Հորիզոն», 7.9. 1912 թ., № 196։ (Ընդգծումը մերն է — Ջ. Կ.)։

նորոգումների հարցում, մեկ շարունակում իրենց «բարեկամությունը» երիտասարդ թուրքերի հետ։

Այդ օրերին, բնականաբար, «Քրիստոնյա կիներու առևանգման և կրոնափոխության խնդիրը», «Մորթված հայը», «Նամակ էրզրումից», «Հայ կիների իսլամացում», «Քրդական խլրտումի մը նախօրյակին» և նման այլ վերտառություններով նյութերը գլխավոր թեման էին հայկական թերթերում և հայ մարդկանց գիտակցությունը մշակում էին լոկ արևմտահայկական հարցի մտահոգությամբ։

Բայց դաշնակցական ջոջերը, «Մշակ»-ի շուրջը խմբված հայկական մտավորականությունը հաշիվ չէին տալիս իրենց, որ «մինչև պետությունները բան կարողանան որոշել՝ հայերը կարող են ոտքի տակ գնալ...», որ «վտանգը կանխիկ է հայության համար, բարվոքումը՝ ապառիկ, զինված քուրդն ու թուրքը մոտ են հայերին, իսկ հայերի օգտին խոսող ու գրող Եվրոպան՝ հեռու»[1]։

Խոսքով նրանք ընդունում էին, որ «Հայկական հարցի 30 տարվա կյանքը, որ կապված է եղել Աբդուլ Համիդի իշխանության հետ, կարելի է ասել, ապրել է իր գոյության ամենադաժան պայմանները. այդ շրջանը մի կողմից կլանել է հայ ժողովրդի հերոսական ճիգերը, նրա լավագույն զավակներին, իսկ մյուս կողմից տվել է մասսայական ջարդեր, որոնք հաջորդել են դիպլոմատիայի «մարդասիրական» ամեն նոր միջամտությանը։ Այնպես որ այդ շրջանում ձեռնարկած բոլոր միջոցներն էլ տվել են միայն բացասական հետևանք, տաճկահայերի թիվը գնալով պակասել է»[2]։ Իսկ գործով անում մի այլ բան, կրկնում այն սխալները, ընթանում միևնույն վնասակար, ժողովրդի համար ոչինչ լավ բան չխոստացող ուղիով։

Արևմտահայության անտանելի գոյավիճակը բարելավելու գործին Ռուսաստանի ակտիվ միջամտությունն էին հայցում ոչ միայն Անդրկովկասի, այլև աշխարհի տարբեր ծայրերում սփռված հայերը։ Այդ բովանդակությամբ 1912 թ. աշնանը և

[1] Տե՛ս «Հորիզոն», 30.4. 1913 թ., № 92։

[2] Նույն տեղում, 6.9. 1913 թ., № 199։

1913 թ. գարնանը կաթողիկոսը և ռուսական կառավարությունը հարյուրավոր դիմումներ էին ստանում Բուլղարիայից, Ռումինիայից, Իրանական Ադրբեջանից, Պարսկաստանից, Հնդկաստանից, Եգիպտոսից, Ամերիկայից և նույնիսկ Բիրմայից ու Ինդոնեզիայից[1]։ Ճապոնիայից և Բիրմայից դիմել էին նաև Հաագայի միջազգային դատարանին[2]։ Անտարակույս, այս գործի մեջ անմաս չէր էջմիածնի հայ եկեղեցին։ Սակայն, միաժամանակ, սխալ կլիներ անտեսել այն լայն արձագանքը, որ գտել էին բալկանյան ճգնաժամի օրերին հայկական հարցի վերաբացման մասին ռուսական, եվրոպական ու հայկական մամուլի ելույթները, միջազգային դիվանագիտության կատարած քայլերը հայ ժողովրդի լայն խավերում։

Բարենորոգումների հարցով պաշտոնական դիմումով հանդես եկավ ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ը, բայց նրա թիկունքում կանգնած էին հայ բուրժուազիան, նրա կուսակցությունները, Կ. Պոլսում ստեղծված Ազգային վարչությունը։ Վերջինս գործունյա մասնակցություն էր ունենում կաթողիկոսի անունից կազմվող բոլոր փաստաթղթերին, դիմումներին, ինչպես նաև հայկական բարենորոգումների նախագծերի մշակմանը[3]։

Երբ 1912 թ. աշնան սկզբին ծագեց բալկանյան առաջին պատերազմը և Արևմտյան Հայաստանից մտահոգիչ լուրեր սկսեցին գալ Կովկաս, Թիֆլիսի հայկական բուրժուազիայի և մտավորականության շրջաններում միտք հղացավ մի ժողով գումարել, խորհրդակցելու թուրքահայերի դրության և իրենց անելիքի մասին, մանավանդ, որ մի կողմից հույսեր կային, թե հայոց հարցը ևս կարող է նորից դիվանագիտական աշխարհի ուշադրության առարկա դառնալ, մյուս կողմից, որ ռուսաց կառավարությունը նպաստավոր դիրք կարող

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 677, թթ. 8—13։

[2] Roderic H. Davison, The Armenian Crisis, 1912—1914, New-York, 1948, p. 5.

[3] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 685, թ. 3։

է բռնել նրա վերաբերմամբ։ Այս կարծիքին էին նաև Բաքվի համանման շրջաններում։

Հոկտեմբերի վերջերին գումարվեց այդ ժողովը (առաջին համագումարը), որը ունեցավ երկու նիստ։ Թիֆլիսից մասնակցում էին հայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչներ, մտավորականներ, քաղաքական-հասարակական գործիչներ, Բաքվից, Երևանից, Ախլցխայից, Նոր Նախիջևանից, Արամավիրից, Բաթումից և այլ տեղերից եկած հատուկ պատգամավորներ։ Այդ ժողովում որոշվեց բոլոր հայաբնակ քաղաքներից որոշ համեմատությամբ պատվիրակներ ընտրել և մի նոր համագումար կազմել, որը հայկական հարցի համար աշխատելու նպատակով կընտրի մի մարմին։ Այնուհետև քննվում է Հայաստանի կացությունն ու որոշվում դիմել Ամենայն հայոց կաթողիկոսին և խնդրել, որ նա հանուն հայության մի դիմում հղի Նիկոլայ II-ին օգնության հասնելու արևմտահայությանը։ Մշակված բանաձևը կաթողիկոսին անձամբ հաղորդելու համար ընտրվում են երկու պատգամավոր՝ հայ կադետներ Ս. Հարությունյանը և Հ. Առաքելյանը։ Ժողովում հարց բարձրացավ նաև արևմտահայերի ինքնապաշտպանության մասին, բայց մեծամասնությունը որոշեց սահմանափակվել դիվանագիտական դիմումներով։ Այնուհետև ընտրվում է 7 հոգուց՝ Ս. Հարությունյան, Ա. Խատիսյան, Ա. Քալանթար, Հ. Առաքելյան, Ա. Պողոսյան, Հովհ. Թումանյան և Ն. Աղբալյան, բաղկացած ժամանակավոր բյուրո, որը պետք է վարեր ընթացիկ գործերը և նախապատրաստեր նոր համագումար՝ նոյեմբերի 25-ին Թիֆլիսում։ Այս համագումարում մասնակիցների թիվն ավելի ընդլայնվեց։

Այնտեղ քննարկվեցին դիվանագիտական միջնորդության և ինքնապաշտպանության հարցերը։ Որոշվեց. 1. օժանդակել Ն. Վ. կաթողիկոսին իր գործունեության մեջ հայոց հարցի վերաբերյալ. 2. կապեր հաստատել Կ. Պոլսի, Փարիզի և ուրիշ վայրերի հայ մարմինների հետ, որոնք նպատակ ունեին աշխատելու հայոց հարցի համար. 3. պրոպագանդայի միջոցով նպաստավոր տրամադրություն ստեղծել ռուսական հասարակական և կառավարող շրջանների մոտ, դեպի հայկական հարցը։ Գալով ինքնապաշտպանության խնդրին, ժողովը միաձայն ընդունեց նրա կարևորությունն ու անհրաժեշտ-

տությունը, բայց պարտավորիչ որոշումներ չկայացրեց բյուրոյի համար այդ խնդրի վերաբերմամբ։ Ինչպես ասված է այս հարցերի մասին մեզ հասած մի արխիվային փաստաթղթում,

«Ն. Վ. կաթողիկոսը հաճախ դիմել է բյուրոյին, երբ ձեռնարկել է որևէ լուրջ գործ։ Բյուրոն ևս իր կողմից սերտ հարաբերություն է պահպանել էջմիածնի հետ և օժանդակել է վեհափառին։ Բյուրոն կազմել է մի անվանացանկ այն ականավոր հայերի, որոնք բյուրոյի կարծիքով կարող էին Ա. Հ. կաթողիկոսի պատվիրակները դառնալ Եվրոպայում։ Պողոս Նուբար փաշայի անունը եղած է բյուրոյի կազմած ցանկում. կաթողիկոսը ինքը ևս, անկախ բյուրոյի առաջարկից, մտադրվել էր պատվիրակ նշանակել Պողոս փաշային...

Այնուհետև բյուրոյի ձեռնհաս անդամները կազմել են այն բոլոր պաշտոնական թղթերը, որ հանուն կաթողիկոսի հղվել են ռուս կառավարությանը։ Այդ թղթերը նախապես կարդացվել են բյուրոյում և հավանության արժանացել։ Այդպես է այն հուշագիր-աղերսը, որ կաթողիկոսն ուղարկել է Ն. Կ. Մեծությանն։ Այդպես են նաև այն բոլոր պաշտոնական թղթերը, որ ուղարկել են Ն. Բ. Կովկասի փոխարքային։ Այնուհետև բյուրոն հաճախ իր կողմից մի կամ երկու մարդ է ուղարկել կաթողիկոսի մոտ խորհրդակցելու գործերի ընթացքի մասին կամ նոր առաջարկ անելու։

Բացի Ն. Մ. Կայսեր հուշագրի պատրաստությունը, բյուրոն բազմաթիվ ժողովների նյութ է դարձրել հայոց ծրագիր-պահանջները։ Կաթողիկոսի պատվիրակ Պողոս փաշան Փարիզում մշակել էր մի ծրագիր ֆրանսիացի հայասեր Վ. Բերարի մասնակցությամբ։ Միաժամանակ Պոլսի պատրիարքարանը մշակել է մի ուրիշ ծրագիր հատուկ մասնաժողովի ձեռքով։ Այս ծրագրերը կենտրոնացվում են բյուրոյում «փոխարքայի բերանացի խորհրդով» վերջնական մշակման համար։ «Մի քանի ժողովներ նվիրվեցին այդ աշխատանքին։ Իբրև նվազագույն ընդունելով Փարիզի ծրագիրը և իբրև մեծագույն՝ Պատրիարքարանինը։ Իր աշխատությունը վերջացրել և ուղարկել էր Պատրիարքարան ու կաթողիկոսին, երբ բյուրոն լսեց, որ Պոլսի ռուսաց դեսպանը հավանություն է տվել Պատրիարքարանի ծրագրին՝ մեջը մտցնելով ինչ-ինչ փոփոխություններ։ Միաժամանակ Պատրիարքարանը ևս հատուկ պատվիրակ էր ուղարկել Փարիզ՝ համաձայնության գալու Պողոս փաշայի հետ և միասին մի ծրագիր մշակելու։ Նրանք ևս նոր են վերջացրած լինում իրենց աշխատանքը, երբ լսում են դեսպանի հավանության մասին։ Նկատի ունենալով այս ամենը, բյուրոն այն կարծիքը հայտնեց կաթողիկոսին, թե հայոց պահանջների միակ արտահայտիչը այն ծրագիրը պետք է համարել, որ մշակված է Պատրիարքարանի կողմից և ինչ-ինչ ուղղումներով ռուս դեսպանի հավանությանն է արժանացել։

Բյուրոն այն կարծիքն է ունեցել, թե հայերը պետք է մի ծրագիր միայն ունենան, որ դեմ չգնա ռուսաց շահերին, որովհետև ռուս կառավարության աջակցությունն ամենից կարևորն է հայ դատի հաջողության համար։ Մշակված մի ծրագիրը պետք է կաթողիկոսի անունից ներկայացվի ուր անկ է, որովհետև նա է ճանաչվում հայոց դատի գերագույն ղեկավարը»։

«...բյուրոյի որոշումով կամ վեհափառի առաջարկով բյուրոյի անդամներից մի քանիսը մի քանի անգամ տեսակցություն են ունեցել փոխարքայի հետ...»։

«Բյուրոն կապ է հաստատել Պատրիարքարանի, էջմիածնի, Փարիզի և Պետերբուրգի մարմինների հետ։ Ամենից սերտ հարաբերություն պահպանել է առաջին երկուսի հետ։ Պատրիարքարանը շարունակաբար ուղարկել է իր հրատարակությունները բյուրոյին, իսկ էջմիածինը՝ ստացած կարևոր գրության պատճենները։ Պատրիարքարանը հատուկ մարդ է ուղարկել խորհրդակցելու բյուրոյի հետ և զեկուցանելու գործերի դրությունը կաթողիկոսին»։

«Բյուրոյի քաղաքականությունը կարելի է ամփոփել հետևյալ հակիրճ բանաձևերով. մեր գործունեությունը հարմարեցնել ռուսաց քաղաքականությանը, ունենալ պահանջների մի ծրագիր միայն, համաձայն և ներդաշնակ գործունեություն առաջ բերել բոլոր կենտրոններում»։

Հայկական հարցը պրոպագանդելու նպատակով սրեմտահայության գոյավիճակի մասին կազմվում են տեղեկագրեր, կատարվում թարգմանություններ, պատրաստվում և մամուլում տպագրվում հոդվածներ։ Այս աշխատանքներին ակտիվորեն մասնակցում էին Ա. Քալանթարը, Լեոն, Հ. Առաքելյանը և ուրիշներ։

Բյուրոյի տեսակետն այն էր, որ ինքնապաշտպանության գործին պետք է ձեռնարկել ռուս կառավարության գիտությամբ և օժանդակությամբ։ Մի քանի փորձեր էին արվել իմանալու կառավարության տրամադրությունը և միշտ էլ այն պատասխանն էր ստացվել, թե կառավարությունն ամեն միջոց ձեռք է առել հայերի ապահովության համար և որ ուրեմն պետք չի տեսնում օժանդակելու ինքնապաշտպանության։

Այսպիսով, եվրոպական տերությունների մոտ հայկական հարցը բարձրացնելու նպատակով ստեղծված ազգային պատվիրակության գլուխ կարգվեց եգիպտահայ հայտնի հարուստ Պողոս Նուբար փաշան։ Նա ծագումով ղարաբաղցի էր։ Նրա պապերը Դավիթ-Բեկի զինակիցներն են եղել, կռվել հայրենիքի ազատագրության համար։ Այս փաստը նույնպես դեր

[1] Փաստաթղթի լրիվ տեքստը տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 1, թթ. 25—28։

խաղաց Նուբար փաշայի պոպուլյարության համար։ Նա անմիջապես գործի անցավ, նպատակ ունենալով եվրոպական դիվանագիտությանը համոզել, թե «հայկական հարցը ոչ միայն հայկական է, այլև եվրոպական»[1]։

Պողոս Նուբար փաշան անգլիական «Թայմս» թերթին հղած իր մի նամակում շատ պարզ կերպով շարադրել է իր գլխավորած պատվիրակության նպատակը, որն աչքի է ընկնում իր չափավորությամբ. «...Պատվիրակությունը հանուն հայերի չի պահանջում ո՛չ անջատում, ո՛չ անկախություն, ո՛չ քաղաքական ինքնավարություն — ինչ որ հայկական նահանգների ազգագրական և աշխարհագրական պայմաններում ցնորք ենք միայն համարում, այլ պահանջում է միայն Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածով խոստացված և մեծ տերությանց Պոլսի դեսպանների 11-ը մայիսի 1895-ի հիշատակագրի մեջ բանաձևած բարենորոգումների ծրագրի գործադրությունը»[2]։

Հիրավի, 1912 թվականի աշնանը բալկանյան պետությունների կողմից օսմանյան կառավարությանը ներկայացված կտրուկ պահանջը Բեռլինի տրակտատի 23-րդ հոդվածի համաձայն Մակեդոնիայում ռեֆորմներ իրականացնելու մասին արձագանք էր գտել ոչ միայն մեծ տերությունների դիվանագիտական շրջաններում, հայ ժողովրդի մեջ, այլև արաբների մոտ։ Սիրիական մի շարք կազմակերպություններ, որոնք մասնաճյուղեր ունեին ինչպես երկրում, այնպես և Փարիզում ու Եգիպտոսում, 1912 թ. դեկտեմբերին և 1913 թ. հունվարին Բեյրութում արաբական ներկայացուցիչներից գումարված մի ընդհանուր ժողովում քննարկեցին և առաջադրեցին Սիրիական նահանգի բարեկարգության ծրագիրը։ Օսմանյան կայսրության ներսում ռեֆորմներ իրականացնելու հարցը դարձավ միջազգային դիվանագիտական սուր պայքարի առարկա։ Բալկաններից հետո հերթը կարծես թե հասնում էր հայկականին ու արաբականին։

Կովկասի փոխարքա կոմս Վորոնցով-Դաշկովի միջոցով

[1] Բարկեն վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 9։
[2] «Հորիզոն», 1.6. 1913 թ., № 119։

Նիկոլայ II-ին 1912 թ. դեկտեմբերի 24-ին կաթողիկոսի հղած դիմումից հետո, որտեղ նա խնդրում էր «իր հովանավորության տակ առնել Թուրքաց Հայաստանում ապրող բազմատանջ ժողովուրդը», «ռուսաց դիվանագիտությունն իր ձեռքն առավ հայոց հարցը»[1]։

Հայկական հարցի աշխուժացմանը, անտարակույս, դարձ էր տալիս ցարական կառավարությունը։ Այդ գործում հրամայական դեր էր խաղում ցարական սատրապ, թրծված քաղաքագետ կոմս Վորոնցով-Դաշկովը։ Անդրկովկասի փոխարքայի պաշտոնը վարելով, նա ազգային իր քաղաքականության մեջ զեկավարվում էր «divide et impera»— «բաժանիր, որ տիրես» սկզբունքով, խորացնում ազգամիջյան երկպառակությունները, իրեն հռչակում «հայասեր», հայ ժողովրդի բարեկամ և դրանով իսկ գրավում հայ քաղքենիական, բուրժուական շրջանների համակրանքը։ Նրա «հայասիրությունը» բացատրվում էր ապագա պատերազմում հայկական հարցի նշանակության գիտակցումով։ Նա սիրախաղում էր ռուսահայերի հետ, որպեսզի ավելի հեշտ լիներ մերձենալ նրանց ազգակիցներին Թուրքիայում։

Այն ժամանակ, երբ բոլշևիկները Սիբիրում տաժանակրության մեջ էին, ցարիզմն ազատ արձակեց դաշնակցականներին, նրանց տվեց իր առաջին ավանսը և խճճեց իր ցանցի մեջ։ Դաշնակցությունը Ռուսաստանում կույր գործիք դարձավ ցարիզմի ձեռքում։

Արևմտյան Հայաստանին տիրելու ճանապարհին Ռուսաստանը հանդիպում էր ոչ միայն Թուրքիայի կատաղի դիմադրությանը, այլև արևմտյան տերությունների հակահարվածներին։ Ցարիզմն առիթ էր փնտրում Թուրքիայում գերմանական ազդեցության ուժեղացմանը զուգընթաց իր դիրքերը չկորցնելու, Թուրքական կառավարիչների վրա ճնշում գործադրելու միջոցով իր դիրքերն ամրապնդելու համար։ Բարենորոգումների հարցն իր ձեռքը վերցնելով, ցարիզմը ձգտում էր նախահարձակ լինել, առաջին ջութակը դառնալ հայկա-

[1] Լեո, Հայոց հարցի վավերագրերը, Թիֆլիս, 1915 թ., էջ 306։

կան հարցում, ամուր հիմքերի վրա դնել իր էքսպանսիան Մերձավոր արևելքում։

Առիթը ներկայացել էր. Անդրկովկասի հայության բախտը տնօրինելուն հավակնող բուրժուական հասարակական-քաղաքական շրջանները հանդես եկան արևմտահայ ժողովրդի ծանր վիճակը թեթևացնելու դիմումներով ու կոչերով։ Դրանց անմիջապես հետևեց ցարական կառավարության՝ Թուրքիային ուղղված պահանջը (1912 թ. դեկտեմբերին) ռեֆորմներ իրականացնելու մասին, իսկ ավելի ուշ՝ 1913 թ. հուլիսին հանդես եկավ Արևմտյան Հայաստանի համար ավտոնոմիայի նախագծով։ Վերջին դեպքում այնտեղ ռուսական պրոտեկտորատ էր հաստատվելու[1]։ Նախագիծը քրտնաջանորեն պատրաստել էր Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատան աշխատակից, հայկական հարցին քաջատեղյակ Ա. Մանդելշտամը։ Ըստ նրա առաջարկության, Արևմտյան Հայաստանում ստեղծվելու էր մի ամբողջական հայկական մարզ, իսկ թուրքական «վիլայեթ» ադմինիստրատիվ բաժանումը վերացվելու էր։

Սակայն Եվրոպան թույլ կտա՞ր, որ Ռուսաստանը գերակշիռ դիրքի հասներ աշխարհի այդ մասում։ Այստեղ իրենց տրադիցիոն դերն ունեին Ֆրանսիան ու Անգլիան։ Առաջ էր եկել նոր, ակտիվ մրցակից՝ Գերմանիան, որը ձգտում էր հեգեմոնիայի հասնել մերձավոր արևելյան հարցերում, կլանել Փոքր Ասիան եթե ոչ քաղաքականապես, ապա տնտեսապես։ Գերմանիան ակտիվ դերի էր հավակնում հայկական հարցում։ Ռուսաստանը մտահոգված էր ոչ միայն հայկական վիլայեթներում իր ազդեցությունն ամրապնդելով, այլև այնտեղից գերմանական ազդեցությունը վանելու մեջ։ Երբ 1913 թվականի հունվարին արևմտաեվրոպական պետությունների պրոպագանդիստական մեքենան արհեստականորեն ուղղեց Թուրքիայի ներքին գործերին Ռուսաստանի կողմից հասունացող ռազմական միջամտության հարցը, Գերմանիան սպառնաց, թե զորահավաքի կդիմի։ Ռուսաստանի ակտիվությունը գերմանական կառավարությունը մեկնաբանեց որպես «casus belli», իբրև կռվապատճառ։ Հայկական բարենորոգումների հարցի շուրջը սկսվեց դիվանագիտական բարդ, ժամանակ առ ժամանակ չափազանց սրվող մի պայքար, որը շարունակվեց մինչև առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմը։

1913 թ. ամռանը Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Ս. Սազոնովն իր ձեռնարկած քայլերով ցույց տվեց, որ Ռուսաստանը պատրաստ չէր ռազմական գործողության դիմելու, թեև զորք էր կենտրոնացրել ռուս-թուրքական սահմանագլխին։ Հետագայում Սազոնովը խոստովանել է, որ ինքը անուժ էր սպառնալիքը գործի վերածելու, քանի որ դա եվրոպական պատերազմ կնշանակեր[1]։ Ճիշտ է, ռուսական դիվանագիտությունը պայքարում էր Հայաստանի հարցերում իր ձեռքերի ազատության համար, բայց Ռուսաստանը ո՛չ դիվանագիտական և ո՛չ էլ ռազմական տեսակետից պատրաստ չէր բռնկված և օրեցօր թեժացող բալկանյան հրդեհին և նրան հետևած իրադարձությունների արագ զարգացմանն իր շահերին համապատասխան դիմագրավելու համար։ Սազոնովը ստիպված էր Անգլիայում և Ֆրանսիայում ռուսական դեսպաններին ցուցում տալ, թե բալկանյան ճգնաժամի պահին անժամանակ է հայկական հարցի քննարկումը միջազգային ասպեկտով, նկատի ունենալով պետությունների հակասությունները։ Մինչդեռ, ասում էր Սազոնովը, դրանից միայն կշահի Թուրքիան, որը կօգտագործի այդ հակասությունները[2]։ Իսկապես, Լոնդոնում թուրքական դեսպանը փորձում էր համոզել անգլիական կառավարությանը, թե հայկական հարցը «այն լուրջ նշանակությունը չունի», ինչպիսին նրան ուզում էին տալ հայկական քաղաքական շրջանները և եվրոպական մամուլի որոշ օրգաններ։ Նա փորձում էր հավաստիացնել, որ թուրքական կառավարությունը արմատական միջոցառումներ կձեռնարկի Հայաստանում բարենորոգումներ անելու համար[3]։

[1] Տե՛ս История дипломатии, т. II, 1963 г., стр. 764.

[1] Ռոդերիկ Դավիսոն, նշվ. աշխ., էջ 18, 22։

[2] Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении, Петроград, 1915 г., стр. 9.

[3] «Новое время», 4. XII. 1912.

Թալեաթը, Օմեր Նաջի բեյը և Իթթիհադի այլ ազդեցիկ անդամներ Թուրքական կառավարության հայազգի մինիստր Հալաճյանի և այլ միջոցներով ձգտում էին «հարկադրել մեզի,— ասված է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի մի տեղեկագրում,— իրենց հետ բանակցություն մտնելու և այսպիսով պետությանց միջամտությունը արգելելու»։ «Այս նպատակով անոնք ամեն կարելի կուզեն գործ դնել հոս... անդամահատեն մեր եվրոպական գործունեությունը, ապա կարգ մը խոստումներ կշռայլեն...»[1]։ Թուրքական կառավարությունը նույնիսկ Պողոս Նուբարին մինիստրական պաշտոն առաջարկեց, բայց մերժում ստացավ[2]։

Եվրոպական մամուլը, դիվանագիտական շրջանները նչելով Ռուսաստանի ակտիվությունը արևմտահայկական գործերում, հորդոր էին կարդում Թուրքիային՝ բարեփոխությունների ձեռնարկել, եթե նա չի ուզում կորցնել Հայաստանը։ Եվրոպան մի կողմից խոստումներ էր անում հայերին, մյուս կողմից ամեն ինչ անում Թուրքիան ռուսական պլաններից զերծ պահելու համար։ Վերջին հաշվով ռեֆորմները Թուրքիայում կստեղծեին քիչ թե շատ նորմալ պայմաններ եվրոպական կապիտալի գործունեության ակտիվացման, Թուրքիայի բնական և մարդկային ռեսուրսները ավելի ինտենսիվ շահագործելու համար։

1912 թվականի հոկտեմբերին թուրքական դարավոր լծից ազատված բոլոր ժողովուրդների կողմից խանդավառորեն ողջունված բալկանյան առաջին պատերազմը, որը վերջ պետք է դներ թուրքական տիրապետությանը Բալկաններում, 1913 թվականի վերջին վերածվեց հակառակ երևույթի։ Իմպերիալիստական մեծ տերությունների, ինչպես նաև բալկանյան նրանց կամակատար միապետների ներհակությունները հասցրին բալկանյան երկրորդ պատերազմին, որից նորից շահեց Թուրքիան։ Ազգերի ազատագրության նպատակով հայտարարված պատերազմի դիվանագիտական, անդրկուլիսյան վարագույրների հետևում պարզվեց, թե թագակիրները, ժողովուրդների բախտը տնօրինող իմպերիալիստական մոնոպոլիաները ինչպես էին շահագործում թուրքական տիրապետության դեմ ճնշված ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի պոպուլյար գաղափարն իրենց շահադիտական նպատակներին համապատասխան։

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 707, թ. 16։
[2] Նույն տեղում, գ. 711, թթ. 40—43։

Ցարական կառավարությունն անկարող էր ստեղծված բարդ իրադրության մեջ ինքնուրույն լուծում տալ հայկական հարցին և ստիպված էր իր յուրաքանչյուր քայլը համապատասխանեցնել իմպերիալիստական մյուս տերությունների պահանջներին ու ցանկություններին։ Իսկ դրանք բազմազան էին, իրարամերժ։ Ավստրիան արգելակում էր Սերբիային ելք ունենալ Ադրիատիկ ծով, Իտալիան դեմ էր Թուրքիայի հաշվին Հունաստանի ուժեղացմանը, Ռուսաստանը թույլ չէր տալիս, որ գերմանական օրիենտացիա որդեգրած բուլղարական Ֆերդինանդ թագավորի իշխանությունը հաստատվի սևծովյան նեղուցների վրա։ Ֆրանսիան և Անգլիան պաշտպանում էին Հունաստանին, Ավստրո-Հունգարիան, Գերմանիան՝ Բուլղարիային։ Ոչ պակաս սրությամբ այդ հակասությունները դրսևորվում էին ասիական Թուրքիայի, Միջագետքի, Արևմտյան Հայաստանի հարցերում։

Ռուսական դիվանագիտությունն այն գիծն էր անցկացնում, որ Մանդելշտամի պլանի մերժումը եվրոպական տերությունների կողմից Թուրքիայի բաժանում է նշանակում։ Գերմանիան փորձում էր այդ պլանի իրագործումը որպես Թուրքիայի բաժանման գործնական քայլ մեկնաբանել։ Անգլիան, Ֆրանսիայի օժանդակությամբ, նույնպես Մանդելշտամի նախագծին համարյա նույն գնահատականն էր տալիս. Թուրքիայի՝ հիվանդ մարդու «բուժումն ավելի վատ էր, քան հիվանդությունը»։ Անգլիական դիվանագետները վկայակոչում էին այն վատ արձագանքը, որ կարող էր Թուրքիայի բաժանումը գտնել Հնդկաստանի մահմեդական զանգվածի համար։ Ավստրո-Հունգարիայի ներկայացուցիչները սկզբից նույնիսկ դեմ էին վերոհիշյալ նախագծի քննարկմանը։ Այնուամենայնիվ Կ. Պոլսում գերմանական դեսպան Վանգենհայմը վախենալով, որ առանց որևէ քննարկման ռուսական առաջարկության մերժումը ոտքի կհանի արևմտահայությանը, ապստամ-

բություն կառաջացնի, հակվեց այն բանին, որ ռուսական ծրագիրը դառնա քննարկման առարկա[1]։ Հարցի լուծման այլ ընթացքը, գերմանական արտաքին քաղաքականության ղեկավար Յագովի խոսքերով ասած, Գերմանիային կթողներ «ձեռնունայն» և դա «երկրորդ Մարոկկո» կլիներ նրա համար[2]։ Միաժամանակ, ինչպես արձանագրված է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տեղեկագրում (1912 օգոստոս—1913 նոյեմբեր), «Գերմանական դեսպանը դոկտոր Լեփսիուսի միջոցով ամեն կերպ կըջանար մեզ անջատել ռուսներեն, շեղոքացնել զանոնք և իրեն հետ կապելով, ուղղակի հարաբերության մեջ դնել օսմանյան կառավարության հետ»[3]։

Յարիզմը ձգտում էր այնուամենայնիվ առաջին ջութակի դեր խաղալ և իր շահերին համապատասխան ընթացք տալ հայկական գործերին։ Դեռևս 1912 թվականի դեկտեմբերին Վորոնցով-Դաշկովը կաթողիկոսից պահանջում էր ազդել հայ ժողովրդի վրա իր հեղինակությամբ, որպեսզի նա ըմբոստության չդիմի։ Փոխարքան ընդգծում էր այն միտքը, որ եվրոպական տերությունների կոնցերտը հայերին ոչինչ չի տա, որ նրանք իրենց հույսը պետք է կապեն Ռուսաստանի հետ[4]։ Նույն ամսին Կ. Պոլսում դաշնակցական անպորտֆել դիվանագետ բժ. Զավրիևի հետ իր ունեցած հանդիպման զրույցի բովանդակությունը դեսպան Գիրսը հաղորդում էր Պետերբուրգ։ Զավրիևի այն հարցին, թե ինչպե՞ս պետք է լինի հայերի դիրքը Թուրքիայում, պե՞տք է որ նրանք դիմեն Ռուսաստանին և եվրոպական մյուս պետություններին, Գիրսը պատասխանում էր. «Կայսերական կառավարությունն ամենաակտիվ մասնակցությունն ունի Հայաստանի ճակատագրում։ Բայց այդ բոլորի հետ մեկտեղ հայերը չպետք է հաշվի չառնեն ներկա պահի բացառիկ պայմանները և վատացնեն իրենց դրությունն անգգույշ ելույթներով։ Կարևոր է, որ ամբողջ Եվրոպայի աչքում հայերը մնան թուրքական կամայականության զոհեր և չվերածվեն քաղաքական հեղափոխական-

[1] Ռոդերիկ Դավիսոն, նշվ. աշխ., էջ 17։
[2] Նույն տեղում, էջ 13։
[3] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 707, թ. 8։
[4] Նույն տեղում, գ. 679, թ. 8։

ների, որոնք ուզում են օգտվել թուրքական անհաջողություններից իրենց ազգային ձգտումների իրագործման համար»[1]։ Այնուհետև նա խորհուրդ էր տալիս չապստամբել և Եվրոպային որևէ քաղաքական պահանջներ չներկայացնել։

Այսպիսով, ցարական Ռուսաստանի պետական մարմինները տագնապում էին հայկական ինքնուրույն շարժումից, ինչպես նաև հայերի կողմից Եվրոպային դիմելու հավանականությունից։ Թե՛ մեկ, թե՛ երկրորդ դեպքում ցարիզմի շահերն այլ բան էին պահանջում։ «Այժմ ցարական դիվանագիտությունն ուզում էր հայոց հարցն իր ձեռքում դարձնել մի մշտական գործիք ներգործելու համար Թուրքաց կառավարության վրա»[2]։

Միաժամանակ ցարական կառավարությունը չէր կարող հաշվի չնստել գերմանական դիվանագիտության ճնշման հետ։ Այդ էր պատճառը, որ 1913 թ. հունվարին կաթողիկոսի ներկայացուցչի հետ ունեցած զրույցի ժամանակ Վորոնցով-Դաշկովը փորձում էր իմանալ, թե ինչպե՞ս կվերաբերվի կաթողիկոսն այն բանին, եթե Հայաստանը բաժանվի երկու մասի՝ մեկը գերմանական, իսկ մյուսը ռուսական ազդեցության տակ[3]։ Վորոնցով-Դաշկովի հայացքներն ավելի հանգամանալի արտահայտություն գտան 1913 թ. մայիսի սկզբին Սազոնովին հղած նրա ծրագրային զեկուցագրում։ Հիշատակելով այն մասին, որ իրենց ապրիլի 27-ին այցելած կովկասահայերի պատվիրակությունը (Մեսրոպ եպիսկոպոս, Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Խատիսով, հայկական բարեգործական ընկերության նախագահ Արուտինով, «Մշակ» թերթի խմբագիր Քալանթար, պետական դումայի անդամ Պապաջանով) Ռուսաստանի կառավարությունից օգնություն և, մասնավորապես, զենք է խնդրում արևմտահայությանը օժանդակելու, հասունացող թուրքական կոտորածից նրանց զերծ պահելու, ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու և ոչ թե «այլ ակտիվ ելույթների համար», Վորոնցով-Դաշկովը տալիս էր իր

[1] Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении, Петроград, 1915 г., стр. 11—12.
[2] Լեո, Անցյալից, էջ 250։
[3] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 695, թ. 8։

եզրակացությունն ու առաջարկությունները։ Նա գտնում էր, որ Ռուսաստանի առջև ծառացած երկընտրանքը՝ նվաճել Թուրքահայերի համակրանքը, ուժեղացնել կովկասահայերի սերը հանդեպ Ռուսաստանը, թե հարևան Թուրքիայի հայերին վանել Ռուսաստանից, պետք է լուծվեր առաջինի օգտին։ Նա հիշեցնում էր հայկական հարցի նախորդ էտապները, նշում, որ «Բալկանյան դաշնակիցների կողմից Թուրքիային հասցված պարտության և Մերձավոր արևելքի գործերին բոլոր տերությունների միջամտության ներկա պահին հայերը չեն կարող հանգիստ մնալ։ Նրանք վախենում են, որ ներկա պահին էական և ռեալ ռեֆորմների չհասնելով, նորից երկար ժամանակով կհանձնվեն Թուրքերի կամայականությանը»։ Վորոնցով-Դաշկովը գրում էր. «Եթե կայսերական կառավարությունն իր տնօրինության տակ ունենար միջոցներ երաշխավորելու Թուրքահայերին անձնական և գույքային անձեռնմխելիություն մինչև հայկական հարցի վերջնական վերացումը, ապա, իհարկե, ավելի լավ կլիներ նրանց զենք չտալ, քանի որ զենքի բացակայությունը անպայման նրանց կստիպի ձեռնպահ մնալ ամեն տեսակի ակտիվ երևույթներից...»։ Նա, չնայած հայերի պատվիրակության երաշխիքներին, չէր հավատում նրանց։ Վորոնցով-Դաշկովը միաժամանակ նշում էր այն վատ հետևանքները, որ կունենար զենքը մերժելը Ռուսաստանի նկատմամբ արևմտահայության վերաբերմունքի վատացման գործում։ Նա եզրակացնում էր, որ «Կովկասին տիրելը մեզ պետք է ստիպի բոլոր ուժերով ձգտել այն բանին, որպեսզի Փոքր Ասիայի հարևան մասերին վերաբերող բոլոր հարցերը, գլխավորապես հայկական և քրդական հարցերը, կազմեն բացառապես միայն Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտը և, այդ տեսակետից, ինձ թվում է, մեզ չափազանց կարևոր է պաշտպանել այդ շրջանում այդ երկու գլխավոր ժողովուրդների համակրանքը»[1]։

Ինչպես տեսնում ենք, խոսքը վերաբերում էր զուտ ցարական քաղաքական շահերի պաշտպանությանը, տերությունների մրցակցության մեջ Փոքր Ասիայում Ռուսաստանի հեգեմոնիայի ապահովմանը։ Վորոնցով-Դաշկովը կաթողիկոսին կոչ էր անում զսպել հայերի ըմբոստությունները, լինել զուսպ, դժգոհում էր, որ Պողոս Նուբար փաշան Փարիզում հանդիպումներ է ունենում Թուրքիայից փախած հայ քաղաքական վտարանդիների հետ[1]։

«Ռուսսկոյե զնամյա» թերթը, արտահայտելով Ռուսաստանի ծայրահեղ սևհարյուրակային, ռեակցիոն ուժերի տեսակետը, այն միտքն էր հայտնում, որ Ռուսաստանը չպետք է պաշտպանի «խռովարար հայերին», իր զինվորների «թանկագին արյունը թափի ինչ-որ ասիական թափթփուքների համար»[2]։ «Նովոյե վրեմյա» թերթը «Մերձավոր արևելքի խնդիրները» հոդվածում խիստ հարձակումներ էր գործում ինքնավար Հայաստանի գաղափարի դեմ[3]։ Նույն թերթը իր մի այլ համարում գրում էր. «Հայկական ավտոնոմիան Թուրքիայում կծնի շատ տագնապներ և խառնակություններ Անդրկովկասում և վերջ ի վերջո կփչացնի ոչ միայն Ռուսաստանի հարաբերությունները հայերի հետ, այլև վրացիների հետ, որոնք նույնպես չեն հապաղի հայտարարել ավտոնոմիայի հարցում իրենց իրավունքների մասին»։ Թերթը միաժամանակ գտնում էր, որ Ռուսաստանը, իհարկե, չպետք է պասսիվ դեր խաղար հայկական հարցում, նշում էր ինչ որ «հումանիստական և քրիստոնեական նկատառումների», այնուհետև Ասիայում ռուսական քաղաքականության հաշիվների մասին և վերջացնում «Թուրքահայերին ամենից ավելի պետք է ռուսական պրոտեկտորատ...» եզրակացությամբ[4]։

Ռուսական կառավարությունը, նրա հետ համագործակցող հայ գործիչները, մամուլի օրգանները աշխատում էին բարենորոգումների հարցին հաղորդել այնպիսի տեսք, թե նրանց կենսագործման համար չի նախատեսվում ո՛չ անեք-

---

[1] Փաստաթղթերի լրիվ տեքստը տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 41, թթ. 38—43։

---

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 695, թ. 6։
[2] «Русское знамя», 22. I. 1912.
[3] «Հորիզոն», 26.1. 1913 թ., № 20։
[4] «Новое время», 24. XII. 1912.

սիա, ո՛չ Հայաստանի ավտոնոմիա և ո՛չ էլ իրենց կառավարության նկատմամբ արևմտահայերի լոյալության խախտում։

Պողոս Նուբար փաշան Փարիզում ռուսական դեսպան Իզվոլսկուն հավաստիացնում էր իրենց հետապնդած նպատակների միանգամայն համապատասխանությունը Ռուսաստանի շահերին։ «Թուրքահայերը բոլորովին էլ չեն ցանկանում հարց բարձրացնել ավտոնոմիայի կամ հպատակությունը փոխելու մասին. նրանք միայն նպատակ ունեն հասնել Բեռլինի պայմանագրով նախատեսված, 1895 թվականին Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի կողմից մշակված ռեֆորմների իրագործմանը, որը մինչև հիմա մեռած տառ է մնացել։ Ընդ որում հայերը հույսը դնում են Ռուսաստանի հզոր օժանդակության վրա և հաստատապես մտադիր են ամեն ինչում հետևել ռուսական կառավարության ցուցումներին»[1]։ Այս մասին Իզվոլսկին իր արտաքին գործերի մինիստրությանն էր հաղորդում 1913 թ. փետրվարի 28-ին (մարտի 13-ին)։

1913 թ. հունիսի 1-ին (14) Գիրսը Պետերբուրգ էր հաղորդում Թուրքիայի մեծ վեզիրի հետ իր տեսակցության մասին։ Վերջինիս նա հավաստիացրել էր Ռուսաստանի ձգտումը իր «սահմանակից նահանգներում հանգստությունը» պահպանելու հարցում, որը «անհրաժեշտ է ինչպես Թուրքիայի, այնպես և մեր շահերի համար»[2]։ Ուրեմն ռուսական ցարիզմին առաջին հերթին անհանգստացնում էր ազգային-ազատագրական պայքարի ուժեղացման վտանգը իր սահմաններին կպած Թուրքիայի արևմտահայկական շրջաններում և նրա դեմ համատեղ պայքարի եզրեր որոնում Թուրքիայի հետ։ Սա այն պահին էր, երբ Թիֆլիսում կայացած Ազգային համագումարն իր 1914 թ. մայիսի 6-ի նիստում որոշում էր ընդունել. «Համագումարն ընդգծելով ինքնապաշտպանության գործի կարևորությունը Թուրքահայաստանում՝ առաջարկում է նոր բյուրոյին նպաստել դրան բարոյապես և նյութապես»[3]։

---

[1] Сборник диплом. документов. Реформы в Армении, стр. 23—24.

[2] Նույն տեղում, էջ 49։

[3] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 723, թ. 6։

Ռուսական «Նովոյե վրեմյա» թերթն այդ օրերին զգուշացնում էր. «Հայ ժողովրդի վերածնությունը վնասակար է թուրք պետության շահերին։ Բարենորոգումները հայկական գավառներում վարկաբեկում են թուրքական Փոքր Ասիայի զարգացումը համիսլամության ոգով»։ Բարենորոգումներ կատարելու դեպքում, շարունակում էր թերթը, «հայերի քնաջնջման գործելակերպը կուժեղանա և կզարգանա, ի նկատի ունենալով թուրքերին սպառնացող վտանգի սրությունը։ Եվ որքան շատ պնդեն պետությունները բարենորոգումների գործադրության վրա, այնքան ավելի ամեն մի թուրք, որ բարիք է ցանկանում իր հայրենիքի համար, կճնշի և կկործանի հայերին»[1]։

Ռուսական թերթի հարցադրումներն անմիջապես արձագանք էին գտնում հայկական շրջաններում։ 1913 թվականի հունիսի 8-ին «Հորիզոն»-ը առաջնորդող հոդվածում գրում էր. «Հայոց հարցը ներկա հանգամանքներում կարող է և պետք է լուծվի հայկական նահանգների վարչական ինքնավարությամբ, այսինքն՝ Տաճկահայաստանը ֆեդերատիվ կազմելով Թուրքիայի անբաժան մասը՝ իր ներքին կյանքում պետք է կառավարվի ինքնուրույնաբար»[2]։

Մի տարի անց ռուսական պետական որոշ գործիչների և քաղաքագետների անհանգստությունը շատ ավելի ուժեղացել էր։ 1914 թ. մարտի վերջին Սազոնովը նորից զգուշացնում էր հայկական ելույթների անցանկալիության մասին։ Նա ասում էր, որ իրենք թույլ չեն տա այդպիսի իրադարձությունների զարգացում, որ «այդ մեր քաղաքականությունը կշարունակենք նաև առաջիկայում»։ Ցարական մինիստրը գտնում էր, որ պետք է համոզել հայերին, թե «Ռուսաստանը ոչ մի մտադրություն չունի անեքսիայի ենթարկելու Թուրքահայաստանը կամ ստեղծելու բուֆերային պետություն կամ ավտոնոմ նահանգ։ Մենք ցանկանում ենք այնտեղ հասնել հանգստության ու կարգի և ուզում ենք, որ հայերին չճնշեն։ Հայ ժողովրդի մեծ մասը ապրում է մեզ մոտ Կովկասում, իրենից միանգա-

---

[1] «Հորիզոն», 4.6. 1913 թ., № 121։

[2] «Հորիզոն», 8.6. 1913 թ., № 125։

մայն լոյալ տարր է ներկայացնում, ցանկալի մեզ համար, տառապում է և հուզվում արտասահմանյան եղբայրների հետապնդումների կապակցությամբ, և մենք չենք կարող անկարգություններ տանել Հայաստանում և մեր իսկ սահմանի մոտ»[1]։ 1914 թ. մայիսի 15-ին (28) Զավրիևը Կ. Պոլսից ուղարկած իր № 4 հաշվետվության մեջ նշում էր, որ ռուսական դեսպանությունը ձգտում է ռուս-թուրքական մերձեցման[2]։ Պարզ է, որ պատերազմի նախօրյակին Ռուսաստանը ամենևին շահագրգռված չէր Թուրքիայի հետ հարաբերությունների լարման մեջ։

Արդարև, 1914 թ. մայիսի սկզբին Կիվադիայում (Ղրիմ) Նիկոլայ II-ը ճոխ ընդունելություն էր սարքել Թալեաթի գլխավորած օսմանյան պատվիրակությանը։ Թալեաթը սուլթանի և իր անունից «բարեկամական զգացումներ» էր հաղորդում ցարին, որն իր մի կողքին նստեցրել էր նրան, իսկ մյուս կողմում՝ թուրքական զորավար Իզզեթ փաշային։ Ռուս-թուրքական բանակցություններին մասնակցում էին արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովը, Կ. Պոլսում ռուսական դեսպան Գիրսը և պաշտոնական այլ անձինք[3]։

* * *

Ինչպես վերը նշեցինք, Մերձավոր արևելքի հարցերում Ռուսաստանի ձեռնարկած յուրաքանչյուր քայլը հանդիպում էր եվրոպական տերությունների դիմադրությանը։ Պատերազմի նախօրյակին հատկապես զգալի էր դարձել Գերմանիայի դերը աշխարհի այդ շրջանում, որտեղ նա մրցակիցներին հարվածում էր «իր գերազանց տեխնիկայով, կազմակերպությամբ, առևտրական եռանդով, հարվածում և ընկճում էր նրանց, մասնավորապես կռվում էր՝ իրեն ենթարկելու բալկանյան երկրներն ու Թուրքիան»[4]։

Այժմ տեսնենք, թե ինչ նպատակներ էին հետապնդում և ինչ դեր էին կատարում կայզերական Գերմանիան, Անգլիան, Ֆրանսիան Մերձավոր արևելքում և, մասնավորապես, արևմտահայության հարցում։

Առևտրական շուկաների, կապիտալի արտահանման ու ներդրման, գաղութների նվաճման ու քաղաքական ազդեցության ընդլայնման համար Անգլիային, Ֆրանսիային, ցարական Ռուսաստանին մարտահրավեր նետած ագրեսիվ, ագրեսիվ գերմանական իմպերիալիզմը ձգտում էր իր հեգեմոնիան հաստատել ամբողջ Մերձավոր և Միջին արևելքի վրա։ Պատմության գիրկն էին անցել այն ժամանակները, երբ գերմանական պետության միավորմամբ ու ամրապնդմամբ զբաղված Բիսմարկն արհամարհաբար ամբողջ արևելյան հարցը համեմատում էր իր մի զինվորի փտած ոսկորների հետ։ Իմպերիալիստական Գերմանիան արդեն վաղուց դուրս էր եկել համաշխարհային գաղութային քաղաքականության ասպարեզ, տնտեսական և քաղաքական լուրջ դիրքեր նվաճել Աֆրիկայի և Ասիայի, այդ թվում և Մերձավոր արևելքի մի շարք շրջաններում։ Դեպի Արևելք գերմանական առաջխաղացման հեռու գնացող պլաններում առանձնապես հատուկ նշանակություն էր տրվում Թուրքիային, որը Բեռլինի համար վաղուց արդեն և՛ դիվանագիտական, և՛ տնտեսական, և՛ քաղաքական պլացդարմ էր, և՛ ռազմական դաշնակից։ Սուլթան Աբդուլ Համիդի ժամանակվա թուրք-գերմանական «բարեկամությունը», Վիլհելմ II-ի թուրքասիրական գործողություններին հետևեցին գերման-երիտթուրքական սերտ կապերը։ Գերմանական պաշտոնական պրոպագանդան ճկուն կերպով խաղում էր անգլիական ու ֆրանսիական տիրապետության դեմ մահմեդական ժողովուրդների ազատագրական պայքարի պաշտպանի դերը։ Բեռլինի տնօրենները շարունակում էին իրենց երկակի խաղը, հանդես գալիս ամեն անգամ Թուրքիայի կեղծ բարերարի դերում՝ ընդդեմ Անգլիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի, խանգարում երկրի ներսում ձեռնարկվելիք բարենորոգումներին, քանի որ Թուրքիայի ներքին պայմանները նպաստավոր էին գերմանական ազդեցության արմատավորման համար։ Մյուս կողմից, ժամանակ առ ժամանակ գերմանական կառավարությունը ճըն-

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 709, թթ. 17—18։
[2] Նույն տեղում, գ. 676, ց. 2, թթ. 122—123։
[3] «Աղատամարտ», 1/14.5. 1914 թ., № 1500։
[4] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 23, էջ 158—159։

շում էր գործադրում Թուրքիայի վրա, նոր արտոնություններ, նոր կոնցեսիաներ կորզում գաղութային կողոպուտը շարունակելու համար։

Պատերազմի նախօրյակին գերմանական ազդեցությունն անհամեմատ ուժեղ էր երիտասարդ թուրքերի վրա, քան Աբդուլ Համիդի ժամանակ էր։ Թուրքիան ոչնչով չէր տարբերվում վասալ պետությունից։ «Բավական էր մի ակնարկ Բեռլինից, որպեսզի ուզածդ պալատականը թռչեր իր պաշտոնից»[1]։ Գերմանական էքսպանսիան քողարկված էր պրոպագանդիստական շոնդալից աղմուկով, ըստ որի գերմանացիներն իբրև թե ստեղծագործ դեր էին կատարում Օսմանյան կայսրությունում, վերջինիս պաշտպանում Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի գաղութատիրական նկրտումներից։ Իրականում Գերմանիան նույնպիսի գաղութային քաղաքականություն էր վարում։ Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստր Յագովը 1913 թ. հուլիսի 28-ին այդ մասին շատ անսքող ցուցում էր տալիս Կ. Պոլսում գերմանական դեսպան Վանգենհեյմին. «Թուրքիան պետք է մինչև այն ժամանակ պահպանի իր գոյությունը, քանի դեռ մենք ամրացնում ենք այնտեղ մեր դիրքերը և պատրաստ կլինենք նրա անեքսիային»[2]։

Մինչդեռ Ֆրանսիան, Անգլիան գաղութային տրադիցիոն դիրքեր ունեին Թուրքիայի տնտեսության և ֆինանսների ելակետային մարզերում, Գերմանիան ռազմական և քաղաքական ավելի ուժեղ ազդեցություն էր նվաճում Թուրքիայում։ 1914 թվականի սկզբից թուրքական բանակի գլուխ կանգնեց գերմանացի գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսը, շարունակելով գերմանական նախորդ խորհրդականների՝ Մոլթկեի, ֆոն դեր Հոլցի գործը։ Նա իր գլխավորած գերմանական գեներալների ու սպաների մեծ խմբի հետ միասին իր ձեռքում կենտրոնացրեց թուրքական զինված ուժերի հրամանատարությունը։ Թուրքական բանակի գլխավոր շտաբի բոլոր ստրատեգիական

[1] Գոլոբոռոդկո, նշվ. աշխ., էջ 158։

[2] Տե՛ս Լ. Ռաքմանի «Ամբողջ թափով դեպի Տիգրիս և Եփրատ» հոդվածը «Գաղութատիրությունը և նեոգաղութակալությունը Հյուսիսային Աֆրիկայում և Մերձավոր արևելքում» ժողովածուում (գերմաներեն), Բեռլին, 1964, էջ 107։

և տակտիկական պլանները մշակվում և հաստատվում էին գերմանական զինվորականների կողմից։ Ինժեներական գործից ու ռազմական կրթությունից սկսած, վերջացրած բանակի մատակարարման ծառայությունը, բոլոր ելակետային պաշտոնները փաստորեն վարում էին գերմանական զինվորական մասնագետները։ Բանակը զինվում էր գերմանական ստանդարտով, ստանում գերմանական հանդերձանք. թուրք սպաները զինվորական ուսումն ստանում էին Գերմանիայում։ Գերմանիան ձգտում էր տիրել Թուրքիային ամբողջապես, այն նվաճելով ներսից։ Գերմանական մագնատ Կրուպպը կաշառում էր իթթիհադական կառավարության անդամներին, «Դոյչե բանկը»՝ թուրքական պառլամենտի անդամներին։ Եթե անգլիական և ֆրանսիական գաղութային շրջանները Թուրքիայում ուժեղ կապեր ունեին հայկական ու հունական առևտրական, գործարար շրջանների հետ և այդ կապերը որոշակի չափով մասնավոր բնույթ ունեին, ապա գերմանական կապիտալը հենվում էր թուրքական կառավարության օժանդակության վրա, կապված էր վեր բարձրացող թուրքական ազգային բուրժուազիայի, բուն պետական ապարատի հետ։

Գերմանիան ձգտում էր Թուրքիայի վրա լրիվ հսկողություն սահմանելով, այն վերածել մի տրամպլինի Մերձավոր և Միջին արևելքում իր հեռու գնացող նվաճողական պլաններն իրագործելու, Պարսից ծոցում հաստատվելու, անգլիական դիրքերին հարվածելու, ցամաքային ճանապարհով դեպի Իրան և Հնդկաստան առաջանալու համար։ Այս տեսակետից մեծ նշանակություն էր տրվում Բեռլին—Բաղդադ երկաթուղագծին, որի կառուցումը սկսվել էր 1903 թվականից և չնայած պատերազմական դժվարություններին, ուժեղ թափով շարունակվեց նաև պատերազմի տարիներին։

Գերմանական իմպերիալիզմի «բաղդադյան» ստրատեգիայի գլխավոր խնդիրն էր Օսմանյան կայսրությունը վերածել գերմանական «Հնդկաստանի»՝ գերմանական մոնոպոլիաների մի հսկայական գաղութային տիրապետության Մերձավոր արևելքում։ Բաղդադի երկաթուղու շինարարությունն ավելի մեծ հնարավորություններ էր ընձեռելու գեր-

մանական կապիտալին՝ շահագործելու Օսմանյան կայսրության բանտում ծվարած ժողովուրդներին։ Այդ երկաթուղին Գերմանիան կառուցում էր հաղթահարելով եվրոպական մյուս տերությունների համառ դիմադրությունը։ Դա այն միջոցն էր, որն ապահովելու էր Գերմանիայի մրցակցությունն Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի հետ Միջին արևելքում. գերմանական տիրապետությունն այդ շրջանում հնարավորություն էր ընձեռելու անմիջականորեն մասնակցելու նավթային հարստությունների կողոպուտին, որի ուղղությամբ առաջին քայլն արվել էր 1911 թվականին, երբ «Դոյչե բանկը» ձեռք բերեց Գ. Գյուլբենկյանի «Թուրքական նավթային ընկերության» ակցիաների 25 տոկոսը[1]։ Բաղդադի երկաթուղին պայմաններ էր ստեղծելու լայնորեն շահագործելու Տավրոսի պղնձահանքերը, Գերմանիա արտահանելու Սիրիայի հացահատիկը, միրգը, Կիլիկիայի բամբակը, թուրքական ծխախոտը։ Գերմանիան Ալեքսանդրեթը համարում էր իր շահերի շրջան և գերմանական նավահանգիստ։ Գերմանական մի Իերթ 1913 թ. այդ քաղաքը համարում էր Միջերկրական ծովի ապագա «փոքր Համբուրգ»։ «Այժմ արդեն ամբողջ Կիլիկիան (Փոքր Հայաստանը) գտնվում է գերմանական շահերի շրջանում»,—1914 թվականի ակզբին գրում էր «Մշակ»-ը[2]։

Գերմանական կապիտալիստները մեծ նշանակություն էին տալիս Կիլիկիայում բամբակի պլանտացիաներն ընդլայնելու, Գերմանիայի արդյունաբերության համար այդ կենսական հումքը սեփական աղբյուրներից հայթայթելու գործին։ Պատերազմի նախօրյակին Կիլիկիայում տարեկան արտադրվող 20 հազար տոննա բամբակն ամբողջապես տնօրինում էր գերմանական ընկերությունը, որն իր բաժանմունքներն էր ստեղծել Ադանայում և Իզմիրում։ Այդ ընկերությունը պլաններ էր մշակում բամբակի արտադրությունը մինչև 100 հազար տոննայի հասցնելու ուղղությամբ[3]։

Գիտակցելով Կիլիկիայի առևտրական ստրատեգիական

[1] Գոբլիր, նշվ. աշխ., էջ 34։

[2] «Մշակ», 22.1. 1914 թ., № 14։

[3] Բ. Իշխանյան. Գերմանիայի և Թուրքիայի տնտեսա-քաղաքական փոխհարաբերությունները, Թիֆլիս, 1915 թ., էջ 41—42։

դիրքը Միջագետքի, Բքանի, Հնդկաստանի հետ տնտեսական կապերը ուժեղացնելու գործում, ավստրո-գերմանական կապիտալիստները չէին թաքցնում իրենց ձգտումը վերջնականապես հաստատվելու Կիլիկիայում թուրքական կայսրության փլուզման դեպքում։ Ավստրիական մի ամսագիր գրում էր. «Եթե նույնիսկ Կիլիկիան մնա թուրքերուն ձեռքը, մեր գործարանատերերը պետք է խորհեն միշտ այս ապագայով հարուստ երկրին վրա»[1]։

Կայզերական Գերմանիայի կառավարող շրջանների նախաձեռնությամբ ստեղծվել և պատերազմի նախօրյակին ակտիվ գործունեություն էր ծավալել գերմանա-թուրքական կոմիտեն, որի գլուխ կարգվել էր Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին քաջածանոթ գեներալ Ֆոն դեր Հոլցը։ Կոմիտեն ո՛չ միայն կոչված էր եռանդուն միջոցներով Օսմանյան պետության հասարակական կարծիքը պատրաստել հօգուտ Գերմանիայի, ո՛չ միայն նպաստել Գերմանիայի քաղաքական, տնտեսական ազդեցության ամրապնդմանը այդ երկրում, այլև ազդել, ուղղություն ցույց տալ իթթիհադական կառավարությանը երկրի ներքին հարցերը լուծելիս։ Տակավին 1914 թվականի փետրվարին, պատերազմը սկսվելուց հինգ ամիս առաջ, այդ կոմիտեի անդրանիկ պաշտոնական նիստում, որին ներկա էին թուրքական դեսպանը Բեռլինում և շատ ուրիշ բարձրաստիճան պաշտոնական անձինք, նախագահ Ֆոն դեր Հոլցն իր բացման խոսքում օսմանյան կառավարողներին խորհուրդ էր տալիս «Թուրքիան մի նոր աղետից փրկելու համար» ռուս-թուրքական սահմանին կից Կարինի, Վանի, Բաղեշի շրջանների կես միլիոն հայ բնակչությանը տեղահանել, հեռացնել սահմանից և փոխադրել հարավ՝ Միջագետքի կողմերը, իսկ նրանց տեղում բնակեցնել արաբներին[2]։

Հիրավի, Գերմանիայի կառավարողները Մերձավոր արևելքում իրենց պլանների իրագործման մեջ առանձնահատուկ

[1] Տե՛ս «Հորիզոն», 23.11. 1913 թ., № 264։

[2] Տե՛ս Գ. Պալաբեան, Հայ Գողգոթան, դրվագներ հայ մարտիրոսագրութենեն, Բեռլինեն դեպի Զոր 1914—1920, հ. Ա., Վիեննա, 1922, էջ 32—33։

տեղ էին հատկացնում արևմտահայության պրոբլեմին, որի լուծման կանիբալական դեղատոմս էին առաջարկում թուրքական կառավարությանը։

Գերմանական իմպերիալիստների հետաքրքրությունը Հայաստանի նկատմամբ աճում էր Բաղդադի երկաթուղու շինարարությանը, Թուրքիայում գերմանական կապիտալի դիրքերի ուժեղացմանը զուգընթաց։ Նրանք քիչ հույսեր չէին կապում հայերի միջոցով երկաթուղու ընդգրկած շրջանների շենացման, ապրանքաշրջանառությունն ապահովելու հետ։ Ինչպես 1913 թվականին նկատել է ֆրանսիացի Վիկտոր Բերարը, «Գերմանիան ոչ միայն Ռուսաստանին դիմագրավելու համար է հայկական հարցն իր անմիջական քաղաքական խնդիրների շարքը դասում, այլև այն պատճառով, որ նա Անատոլիայում պալիատիվ շահեր ունի, որոնց ապահովությունը որոշ չափով կախված է հայերից»[1]։ Կլեմանսոն տակավին 1913 թվականին, նշելով գերմանական ազդեցության ուժեղացումը Արևմտյան Հայաստանում, գրում էր. «Գերմանիան սիստեմատիկաբար նախապատրաստվում է զավթելու Հայաստանը քաղաքականապես (բարենորոգումներ և բանակի վերակազմություն), տնտեսապես (երկաթուղիներ) և կրթական կողմից (բարձրագույն, միջնակարգ, ստորին և տարրական դպրոցներ)»[2]։

Գերմանական անվանի քաղաքագետներից մեկը այդ օրերին գրում էր, թե «թուրքական խնդիրը Գերմանիայի համար դառնում է մի ներքին պետական խնդիր»։ «Տիրել Թուրքիային մոտավորապես այն ճանապարհով, ինչպես որ Անգլիան տիրեց Եգիպտոսին։ Այդ նպատակին հասնելու ամենալավ միջոցն է՝ գրավել թուրքաց ամբողջ զորաբանակը»։ «Այդ գերիշխանությանը թուրքական բանակում պետք է ձգտի Գերմանիան»։

Նշելով, որ թուրքական կառավարությունը միշտ նայել է հայ ազգաբնակչության վրա որպես ներքին թշնամու, որի դեմ կռվելու համար թույլատրելի է համարել «ամեն միջոցներ», գերմանացի հեղինակը գրում էր, որ «գերմանական դիպլոմատիան, նպատակ ունենալով տիրել օսմանյան իշխանության հիմքերին, ստիպված կլինի ընդունել թուրք կառավարության այդ դարավոր, պատմական տեսակետը հայերի վերաբերմամբ»[1]։

Գերմանական դիվանագիտությունը որոշ չափով ընդառաջելով ռուսական պահանջներին, աչքաթող չէր անում իր կլխավոր նպատակը՝ «պահպանել իր հմայքը օսմանյան կառավարողների աչքում»։ Գերմանական դիվանագետները թուրքական կառավարողներին համոզում էին որոշ ռեֆորմների անհրաժեշտությունը Թուրքիայի համար, քանի որ միայն այդ միջոցով նա կկարողանար դիմագրավել ցարիզմի ճնշմանը։ Գերմանիան ձգտում էր շահել և՛ հայերի, և՛ թուրքական կառավարության սիրտը։

Գերմանական քաղաքական շրջանները հայկական հարցով անմիջականորեն սկսեցին զբաղվել բալկանյան պատերազմների, հայկական բարենորոգումների հարցի հասունացման շրջանում։ Ռուսաստանի կողմից թուրքահայերի պաշտպանության նպատակին ուղղված միջոցառումները համընկան Գերմանիայում և Ավստրո-Հունգարիայում հայ ժողովրդի օգտին համակրական պրոպագանդայի հետ։ Գերմանական թերթերում տպագրվող բազմաթիվ հոդվածներում ընդգծվում էր Փոքր Ասիայում գերմանական և հայկական շահերի «ընդհանրությունը», համակրանք էր արտահայտվում հայ ժողովրդի նկատմամբ, ընդգծվում այն միտքը, որ կայզերական Գերմանիան բավարար ուժ ունի հայերին օգնելու, նրանց ավտոնոմիա ընձեռելու համար[2]։ Ինչպես նկատում է Լեոն, դեմ լինելով արևմտահայության ճակատագրում Ռուսաստանի ակտիվ դերին, Գերմանիան ինքը «կուզեր լինել նախաձեռնողը»[3]։

Պատերազմի նախօրյակին գերմանական իմպերիալիստները լայն գործունեություն էին ծավալել Կովկասը գիտական

---

[1] Տե՛ս «Հորիզոն», 9.5. 1913 թ., № 100։

[2] Նույն տեղում, 27.7. 1913 թ., № 165։

[1] «Մշակ», 26.1. 1914 թ., № 18։

[2] «Красный Архив», т. I (26), 1928, стр. 99.

[3] Լեո, Հայոց հարցի վավերագրերը, Թիֆլիս, 1915 թ., էջ 330։

և տուրիստական խմբերով ոգողելու, հակառուսական լրտեսական աշխատանքներին զարկ տալու ուղղությամբ։ Անդրկովկասում հաստատված գերմանական հյուպատոսները բազմաթիվ արդյունաբերական, կուլտուր-կրթական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, սերտ կապեր հաստատելով թուրքական հյուպատոսների հետ, միասնական հակառուսական գործողություններ էին կազմակերպում, փորձում էին գերմանա-թուրքական ազդեցությունն ուժեղացնել Անդրկովկասի ժողովուրդների և, մասնավորապես, հայ ժողովրդի վրա[1]։ «Դեր Քրիստլիխե օրիենտ» ամսագրի 1913 թ. մայիս-հունիսի համարում Լեփսիուսն իր «Հայկական հարց» հոդվածում այն միտքն էր արտահայտում, թե իբր «Գերմանիան միակ պետությունն է, որը ասիական Տաճկաստանի խորտակումից ոչինչ չի շահի, այլ գուցե շատ բան կորցնի»։ Այս թեզից ելնելով, նա գերմանական քաղաքականության ակտիվացման և հայկական հարցում նրա անմիջական միջամտության կոչ էր անում։ Նա փորձում էր հավատացնել, թե «հայկական արյան բաղնիքների ժամանակից սկսած հայերը վայելում են Գերմանիայում մեծ համակրանք և ոչ մի ժողովուրդ հայկական կարիքը թեթևացնելու համար այնպիսի մեծ նվիրաբերություններ չի արել, քան Գերմանիան։ Եթե խնդիր առաջանա հայերին Տաճկաստանի հետ հաշտեցնելու, Գերմանիան կարող է որոշ կերպով նպաստել դրան»[2]։

Փոքր Ասիայում հաստատված գերմանական հետախույզ միսիոներները, կապիտալիստները, գիտնականները, ծանոթանալով Թուրքիայի ներքին կյանքին, տեսնում էին այն էական դերը, որ խաղում էին հայկական բուրժուազիան, նրա կապիտալը, հայ մտավորականները և պետական գործիչները, հայկական դպրոցներն այդ երկրում։ Գերմանացի գիտնական, քաղաքագետ, Մերձավոր արևելքում գերմանական ստրատեգիայի տեսաբան Պաուլ Ռոհրբախը շորս տարի

[1] Պատերազմի նախօրյակին Անդրկովկասում գերմանական և թուրքական գործակալների գործունեության մասին տե՛ս Ար. Մնացականյանի՝ Գերմանա-թուրքական զավթիչների գործակալության ձախողումը գրքում, Երևան, Հայպետհրատ, 1948 թ.։

[2] «Հորիզոն», 28.6. 1913 թ., № 141։

շարունակ ուսումնասիրել էր Թուրքիայի տնտեսական և քաղաքական ներքին պրոբլեմները, ճանապարհորդել նրա տարբեր մասերում և հանգել այն եզրակացության, որ առանց հայերի «պետության մեխանիզմը բացարձակապես կանգ կառնի»։ Նա գտնում էր, որ գերմանական կառավարությունը պետք է մեծ ուշադրություն նվիրի հայերին՝ որպես ապագա գերմանական արևելյան կայսրության ստեղծման համար խիստ պետքական ուժի[1]։ Նրան կրկնում էին գերմանացի բազմաթիվ այլ հեղինակներ, որոնք գտնում էին, որ Թուրքիայում առանց հայերի «ոչ մի տնտեսական ձեռնարկություն չի կարող առաջ տարվել» և այլն, և այլն։

Նման մոտեցումն էր պատճառը, որ Արևմտյան Հայաստանում գերմանական գործակալները ձգտում էին ուժեղացնել իրենց ազդեցությունը հայկական դպրոցներում և գործարար շրջաններում։ Օրինակ, գերմանական միսիոներների գիմնած դպրոցներում հայ աշակերտներին դաստիարակում և ուսուցանում էին Գերմանիային հավատարմության և հակառուսական ոգով։ Գերմանական հյուպատոսությունները, Բաղդադի երկաթուղու տնօրենները այդ շրջանում հայերից բազմաթիվ պաշտոնյաներ էին ընտրում իրենց համար, փորձում էին նրանց միջոցով պրոգերմանական պրոպագանդա մղել բնակչության լայն շրջաններում։ Միաժամանակ Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրությունը, նրա ուղղակի թե անուղղակի գործակալները խոստումներ էին տալիս Բեռլինում գտնված տարբեր քաղաքական հոսանքներին հարող հայ գործիչներին, ուսանողներին, թե «հայերի նկատմամբ շատ նպաստավոր տրամադրություն ունեն, նրանց համարելով ամենակուլտուրական տարր, որի պահպանումն անհրաժեշտ է Տաճկաստանի ապագան ապահովելու համար, որովհետև տաճիկներից մեծ բան սպասել չի կարելի, և որ գերմանական կառավարությունը մտադիր է խաղաղությունը (խոսքը բալկանյան առաջին պատերազմի ավարտի մասին է — Ջ. Կ.) կնքելուց հետո, հայկական հարցի լուծումը Բեռ-

[1] Berta Papazian, The Tragedy of Armenia, Boston-Chicago, 1918, p. 98.

լինի դաշնագրի հիման վրա ձեռնարկել Անգլիայի համաձայնությամբ, որի հետ նա այս հարցում համամիտ է»[1]։ Բեռլինը մերթ շողոքորթում էր երիտասարդ Թուրքերին, խրախուսում նրանց պանթուրքիզմը, մերթ ձգտում շահել հայերի համակրությունը, նրանց վանել Ռուսաստանից։ Չնայած այն բանին, որ Բեռլինում գտնվող հայ գործիչները համոզված էին, որ «Հայաստանը գտնվելով ուղղակի Ռուսաստանի սահմանի վրա, աներևակայելի է, որ առանց վերջինիս կամքի բարեփոխությունների որևէ փորձ դրական արդյունք ունենար», որ «ոչ մի պետություն Հայաստանի նկատմամբ ըստ ամենայնի այնպես շահագրգռված չէ, ինչպես Ռուսաստանը. դա անուրանալի մի փաստ է»[2]։ Այնուամենայնիվ, հայ գործիչների մեջ գտնվեցին մարդիկ, որոնք տուրք տալով այդ սին խոստումներին, կարծում էին, թե վատ չի լինի հայկական հարցի նպաստավոր լուծումն ապահովելու գործում ունենալ նաև Գերմանիայի օժանդակությունը։ Նրանք հավատում էին Ռոհրբախի այն խոսքերին, թե «Գերմանիան, որպես պետություն Արևելքում ունենալով նախնական շահեր, պարտավոր է ջանք թափել կապ հաստատելու հայ ժողովրդի հետ։ Մենք օրինավոր և անհրաժեշտ ենք համարում գերմանական ազդեցությունը տարածել և արմատացնել Տաճկաստանում ոչ միայն երկաթուղագիծ կառուցելով և զինվորական միսիաներով, այլ իմացական կապեր պահպանելով, գերմանական կուլտուրան մտցնելով, մի խոսքով՝ բարոյական հաղթանակներով. և մենք որոշել ենք դրան հասնել խաղաղ ճանապարհով և համաձայնության գալով Թուրքիայի հետ։ Եվ դրա համար հայերը մեզ անհրաժեշտ են։ Ավելի քան մի որևէ այլ արևելյան ժողովուրդ, հայն ունի ցանկություն և ընդունակություններ անհրաժեշտ յուրացման համար»[3]։

1914 թվականի գարնանը Բեռլինում գերման-հայկական կոմիտեի հիմնադրումը, նրա «Մեսրոպ» պարբերականի հրատարակումը կատարվեցին «թելադրությամբ և հաճությամբ»

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 282, գ. 7, թ. 2։
[2] Նույն տեղում։
[3] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 61, թթ. 69—70։

Յագովի և նրա տեղակալ Ցիմերմանի[1]։ Այս քայլի նպատակը, նշում է նույն հեղինակը, ոչ թե հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանությունն էր, այլ Թուրքիայում ապրող հայերին ռուսասիրությունից զերծ պահելը։

Գերման-հայկական կոմիտեի անդամ էին 110 նշանավոր գերմանացի պետական և հանրային դեմքեր, այդ թվում Ռոհրբախը, Լեփսիուսը, Հյոմանը, Մարկվարտը, արտաքին գործերի մինիստրության քարտուղար դոկտոր Իեկը և ուրիշներ։ Այդ կոմիտեի ստեղծմանը մասնակցեցին մի շարք դաշնակցականներ և այլ հայ մտավորականներ[2]։ Այս ձեռնարկությանը տուրք էր տալիս Պողոս Նուբար փաշան, որն այդ նպատակով Բեռլին էր ժամանել, այցելել Ցիմերմանին և խնդրել Գերմանիայի պաշտպանությունը հայկական հարցում։ Տվյալ դեպքում այս մտավորականներին ղեկավարում էր միևնույն ռոմանտիկ, անիրականանալի տեսակետը։ Ինչպես իր հիշողություններում գրում է դաշնակցական Ռ. Դարբինյանը. «Մեր նպատակը պարզ էր՝ հետապնդել հայ դատը, ջանալով մեր կողմը շահել ոչ միայն գերման կառավարությանը, այլև գերման հանրային կարծիքը, մասնավորապես կառավարության վրա զորավոր ազդեցություն ունեցող շրջանակները»[3]։ Սա բացահայտ անխոհեմ մտայնություն էր, դաշնակցական վնասակար ռոմանտիկայի մի ցայտուն օրինակ, որը չէր համապատասխանում ոչ միայն հայ ժողովրդի ազատագրության շահերին, այլև հակոտնյա էր նրան՝ թե՛ իր ձևով և թե՛ բովանդակությամբ։ Միայն ֆանտազյոր պետք էր լինել կարծելու, որ համաշխարհային տիրապետության հասնելու համար Անտանտայի հետ գոտեմարտի բռնված գերմանական իմպերիալիզմը կարող էր ինչ-որ չափով հարգել հայ ժողովրդի շահերը, օգնել նրան ազատագրվելու Թուրքական դժնի տիրապետությունից։

Ընկերության ծրագրում հայ ժողովրդի կուլտուրական և տնտեսական զարգացմանը նպաստելու մասին գրված ցու-

[1] Գ. Պալաբեան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 32։
[2] «Հայ-գերման ընկերության հրավերը» և դրա հետ կապված հարցերի մասին տե՛ս «Մշակ», 13. VII. 1914 թ., № 152։
[3] «Հայրենիք» ամսագիր, № 5, 1959 թ., էջ 20։

յանակի տակ թաքնված էր գերմանական գաղութարարների իսկական նպատակը՝ ճանապարհ հարթել հայ ժողովրդի շրջաններում գերմանական ազդեցության ուժեղացման և ռուսական օրիենտացիայի թուլացման համար, հայերին հանել Ռուսաստանի դեմ։ Որքան էլ պարադոքսային թվա, բայց փաստ է, որ արդեն ցարիզմի իմպերիալիստական մարտակառքին լծված դաշնակցության Թիֆլիսի օրգան «Հորիզոնը» իրեն հատուկ անհետևողականությամբ ողջունում էր այդ ընկերության ստեղծումը, մեծարում Գերմանիայի կատարելիք դերը հայ ժողովրդի ճակատագրում[1]։ Էրզրումում գերմանական հյուպատոս Անդերսը, Բեռլինից ստացված ցուցումների համապատասխան, հանդիպումներ էր ունենում տեղի դանակցական ղեկավարների հետ, նրանց առջև խնդիր դնելով «գերման-հայկական ընկերության» բաժանմունքներ բացել Արևմտյան Հայաստանում, լծվել գերմանական ազդեցության տարածման գործին։ «Դաշնակներն իրենց գործելակերպով,— գրում է նա,— ամեն կերպ աշխատում էին կատարել Էրզրումի կենտրոնի և այդ ընկերության ցուցումները»[2]։

Ռուսական կառավարությունը բնականաբար անհանգստացած հետևում էր հայկական շրջանների հետ մերձենալու ուղղությամբ գերմանական կառավարության ձեռնարկած քայլերին։ Գերման-հայկական կոմիտեի ստեղծման կապակցությամբ ռուսական արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովը 1914 թ. հուլիսի 1-ին ասում էր. «Գերմանական թերթերի կողմից հայ-գերմանական կոմիտեի շուրջը բարձրացված աղմուկը կարող է վնասել հայ-ռուսական հարաբերություններին։ Հայերը քաղաքական սխալ կանեն, եթե չկարողանան ժամանակին կանգ առնել և մեզ լուրջ առիթներ կտան տարակուսանքի համար»[3]։ Նա հայ գործիչների ուշադրությունն էր հրավիրում այն բանի վրա, որ «Գերմանիայով տարվելը չափազանց անցանկալի հետևանքներ է ստեղծում։ Գերմանացիները մեր նկատմամբ թշնամական

[1] «Հորիզոն», 26.4. 1914 թ., № 88։

[2] Ար. Մնացականյան. Գերմանա-թուրքական զավթիչների գործակալության ձախողումը Անդրկովկասում, էջ 145—153։

[3] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 685, թ. 102։

քաղաքականություն են վարում»[1]։ Նա դեմ էր արտահայտվում Արևմտյան Հայաստանում գերմանացիների կողմից հայերի հետ հաստատվող գործարար կապերին, համարում էր դա ոչ այլ ինչ, քան սպառնալիք, թշնամական քայլ ուղղված Ռուսաստանի շահերի դեմ[2]։ Մինչ այդ, տեղեկանալով գերման-հայկական կոմիտեի հիմնադրման մասին, Սազոնովը Բեռլին է ուղարկում ռուսական պետական դումայի անդամ Պապաջանովին՝ նրան հանձնարարելով ամեն կերպ աշխատել դադարեցնել դրա գործունեությունը։ Նույն նպատակով այնտեղ են մեկնում ռուսահայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչ՝ Մանթաշովի կառավարիչ Ջերքեզյանը, այնուհետև «Մշակի» խմբագիր Հ. Առաքելյանը[3]։ Ցարական կառավարությանը, ինչպես տեսնում ենք, օգնության էր հասնում կովկասահայ բուրժուազիան, որն իր բախտը կապել էր Ռուսաստանի արտաքին-քաղաքական պլանների հետ և դեմ էր գերմանական ակտիվությանը հայկական հարցում։ Պասսիվ դերում չէր նաև անգլիական «Ֆորին Օֆիսը», որի հանձնարարությամբ Բեռլին էր շտապել նրա հետ կապված մի հայ գործիչ՝ Գերմանիայի հետ մերձենալուց հայկական շրջաններին ետ պահելու մտադրությամբ[4]։

Անտանտայի ղեկավարներն անհանգստացած էին գերմանական ազդեցությամբ հայկական գործերում և ոչ թե շահագրգռված էին արևմտահայ զանգվածի թշվառ վիճակը բարվոքելով։ Սազոնովն այդ օրերին՝ 1914 թ. հուլիսին մի զրույցի ժամանակ ուղղակի հայտարարում էր. «Մեր ուղղակի շահն է պաշտպանել հայերին», բայց ավելացնում էր. «Մենք դա անում ենք, իհարկե, ոչ թե ձեր գեղեցիկ աչքերի համար, այլ ունենք մեր քաղաքական շահերը»[5]։

Գերմանիան պաշտպանում էր Թուրքիայի էքսպանսիոնիստական պլանները՝ ընդդեմ Ռուսաստանի, խրախուսում երիտթուրքերի գործողությունները հայերի դեմ, որոնք պատ-

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 685, թ. 106։

[2] Նույն տեղում, թ. 111։

[3] «Հայրենիք» ամսագիր, 1959, № 7, էջ 15—16։

[4] Նույն տեղում։

[5] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 685, թ. 106։

մականորեն իրենց հայացքը հառել էին դեպի հյուսիս և նրա օգնությամբ ուզում էին թոթափել թուրքական դաժան լուծը։ Պայքարելով ռուսական ազդեցության ուժեղացման դեմ, գերմանական միլիտարիստները հարվածում էին հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժմանը, նպաստում թուրքական ռեակցիոն ռեժիմի ամրապնդմանը։ Մյուս կողմից, Գերմանիայի էքսպանսիան Մերձավոր արևելքում ըստանում էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի՝ հին գաղութատեր տերությունների վաղուց ձեռք բերված տնտեսական և քաղաքական դիրքերին, սպառնում Հնդկաստանի հետ անգլիական տրադիցիոն կոմունիկացիաներին։ Գերմանական իմպերիալիզմի ռեակցիոն դերն այստեղ նաև այն էր, որ նա պաշտպանում էր թուրքական կառավարությանը արաբների ազգային-ազատագրական պայքարը խեղդելու գործում, որն ինչ-որ չափով օգտվում էր անգլիական պաշտպանությունից։ Այլ կերպ ասած, գերմանական իմպերիալիզմը իր շահերին համապատասխան ուզում էր պահպանել օսմանյան փտած կայսրությունը, նրան որպես գործիք օգտագործել իր հեռու գնացող նվաճողական-գաղութատիրական պլանները կենսագործելու համար։

Գերմանական իմպերիալիզմի գաղափարախոսներն էին, որ հանդես եկան թուրքական կառավարողներին ուսուցանողի, նրանց կանիբալական մտահղացումներ պատվաստողների դերում։

«Այսպիսով, խրախուսելով երիտթուրքերի խելացնոր քաղաքականությունը Եվրոպայում, ավստրո-գերմանական դիվանագիտությունը նրանց արկածախնդրությունների էր մղում Ասիայում, նշելով նրանց Ռուսաստանի կողմից իբրև թե իրենց սպառնացող վտանգը Հայաստանում, Անգլիայի կողմից՝ Արաբիայում, որը ձգտում էր արաբական խալիֆաթ ստեղծել, իսկ Պարսկաստանում՝ թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի կողմից»[1]։

«Գերմանացիները խրախուսում էին երիտասարդ թուրքերի ռեակցիոն պանթուրքական և պանիսլամական ձգտումները»[1], դրանք համարելով ուժեղ զենք Անգլիայի և Ռուսաստանի դեմ մղվող պատերազմում։ Պանթուրքիստ Յուսուֆ Աքչուրան իր «Քաղաքականության երեք ձևերը» գրքում գրել է, որ բոլոր թուրքալեզու ժողովուրդների միավորմանը օժանդակում է Բեռլինը, քանի որ դա ուղղված է Ռուսաստանի դեմ[2]։

Թուրքական բանակը մարզելու գործին տարիներ շարունակ ծառայած Ֆոն դեր Հոլց փաշան իր «Երիտասարդ Թուրքիայի կործանումը և նրա հավանական վերածնունդը» հոդվածաշարքում, որը տպագրվեց բալկանյան առաջին պատերազմում Թուրքիայի պարտությունից հետո, թուրքական կառավարողներին խորհուրդ էր տալիս վերջ դնել «կենտրոնախույս ուժերին» Հայաստանում, ամրապնդել կովկասյան սահմանը, այնտեղ ուղղելով իրենց գլխավոր ուժերը։ Նա առաջարկում էր «մահմեդական տարրը Առաջավոր Ասիայում ուժեղացնել կորցրած եվրոպական գավառների փախստականներով», «Օտոմանյան ժողովրդական կորովը» ուղղել այնտեղ»։ «Եթե երիտասարդ Թուրքիային հաջողվի մղում տալ անատոլիական հողերին,— եզրակացնում էր գաղութարար գեներալը,— այն ժամանակ նա այնտեղ ձեռք կբերի հուսալի ուժ»[3]։ Յ. Լեփսիուսն իր «Հայկական հարցը» հոդվածում խորհուրդ էր տալիս. «Դուռն այժմ պետք է ընտրություն անի։ Հայաստանը Տաճկաստանի համար կամ հիմնաքար կամ կորստյան անդունդ պետք է լինի, նայած թե նա ինչպես է ուզում»։ Գերմանական պաշտոնական շրջանները չէին թաքցնում իրենց համակրանքը թուրքական շովինիստական իշխանության նկատմամբ, գտնում էին, որ իրենց տնտեսական շահերը պահանջում են, որ Թուրքիայի արևելյան-ասիական վիլայեթները մնան Թուրքիայի տիրապետության ներքո, որը կապահովեր Գերմանիայի տնտե-

[1] Մանդելշտամ, նշվ. աշխ., էջ 43։

[1] **А. Ф. Миллер**, Турция и Германия в годы первой мировой войны, 1944, стр. 5.

[2] **Е. Саркисян**, Пантуркистская и панисламистская агентура Османской империи в Закавказье, «Известия» АН Арм. ССР, № 7, 1962 г., стр. 19.

[3] Տե՛ս «Հորիզոն», 24.3. 1913 թ., № 66։

սական և քաղաքական ազդեցության հետագա ուժեղացումը։ Եվրոպայից դուրս մղվելուց հետո Յագովը հուսադրում էր էնվերներին ու թալեաթներին, ասելով, թե Թուրքիան «պարփակված իր ասիական կալվածներում՝ լայնարձակ դաշտ կգտնի իր ուժերի նոր գործադրության համար»[1]։ Գեոպոլիտիկ Պաուլ Ռոհրբախը «Ֆրանկֆուրտեր Յեյտունգ» թերթում (8.6.1913 թ.) հրապարակած «Հայաստան» հոդվածում նույն միտքն էր քարոզում։ «Թուրքահայաստանի առանձնահատուկ աշխարհագրական դիրքն ու կազմավորումը,— գրում էր նա,— ամենագլխավոր հիմքերն են, որ այդ երկիրը հատկապես մնա թուրք պետության ձեռքում»։ «Անկարելի է մի ավելի վտանգավոր դրություն երևակայել հանդեպ ամբողջ արևմտյան Ասիան,— շարունակում էր նա,— քան Հայաստանի, Անդրկովկասի և Առաջավոր Ասիայի միանալը Ռուսիայի հետ։ Եվրոպական հավասարակշռության շահի տեսակետից մի անհրաժեշտություն է, որ Հայաստանը Թուրքիայի իշխանության տակ մնա»։

Հայաստանում Գերմանիայի խնդիրներին նվիրված իր մի դասախոսության ընթացքում, որին ներկա էին բազմաթիվ զինվորականներ, այդ թվում նաև Ֆոն դեր Հոլց փաշան, Ռոհրբախը, շարադրելով իր հայացքները, նշում էր հայերի դերը այն ժամանակվա Թուրքիայի տնտեսական և քաղաքական կյանքում և գերմանական կառավարողներին խորհուրդ էր տալիս լուրջ բարենորոգումներ թույլ չտալ Հայաստանում և այնպիսի միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի հայերն իրենց հայրենիքից դիմեին մասսայական վտարանդիության, որպեսզի ազատված հողերի վրա բնակեցվեին ո՛չ թե քրդերը, այլ թուրք օսմանները։ Ըստ Ռոհրբախի, այս վերջին միջոցառումը հնարավորություն կտեղծեր կարճ ժամանակում ամբողջ Փոքր Ասիան և Անատոլիան դարձնել թուրքական, թուրքերին կապել երկրից դուրս եղած իրենց արյունակիցների հետ։ Ռոհրբախը գտնում էր, որ Միջագետքում երկաթուղային բոլոր ձեռնարկները հաջողությամբ չեն պսակվի, քանի դեռ այնտեղ չկա կուլտուրական, նստակյաց

[1] Տե՛ս «Հորիզոն», 3.4. 1913 թ., № 73։

և հողագործական տարր, որը երկաթուղին ապահովի քոչվոր ցեղերից և արտահանման համար մթերքներ արտադրի։ Իսկ երկաթուղու կոնցեսիայի հետ մեկտեղ Գերմանիան իրավունք էր ստացել շահագործել նրա երկայնքով ընկած մոտ 4 միլիոն հեկտար տարածություն հողը, որտեղ արդյունահանվում էր աղ, երկաթ, քարածուխ, պղինձ, արտադրվում էին բազմատեսակ գյուղատնտեսական մթերքներ[1]։ Նախ անհրաժեշտ էր համարվում այդ տարածությունները մարդաբնակ դարձնել տեղահանվող հայերի միջոցով, էժան բանվորական ձեռքեր ունենալ և ապա նոսրացնել հայ ազգաբնակչությունը Ռուսաստանին սահմանակից մասերում, վերացնել միապաղաղ հայկական տերիտորիան, որ տարածվում է ռուս-թուրքական սահմանի երկու կողմում։

Այդ նկատի ունենալով առաջարկվում էր թույլ չտալ տեղահանվող հայերին գնալ Ամերիկա և առանձնապես Ռուսաստան։ Պետք էր բոլոր խրախուսիչ միջոցներով և արտոնություններով «այդ օգտակար ժողովրդին» քշել Միջագետք և բնակեցնել երկաթուղու շրջանում։

Անհրաժեշտ էր նույնիսկ ամեն կերպ նպաստել բոլոր հայ վտարանդիների վերադարձին դեպի այդ նոր վայրերը։ Այս բոլոր մտքերը հուշելուց հետո, Ռոհրբախը գերմանական կառավարությանը ներկայացնում էր իր եզրակացությունը.

1. «Գերմանիան այդպիսով բացառապես թուրք-օսմանցիներից կստեղծի պողպատյա պատնեշ ընդդեմ Ռուսաստանի։

2. Գերմանիան կլուծի հայկական տանջանքների մասին մշտապես այրող հարցը։

3. Գերմանիան աշխատասեր և արժեքավոր, կուլտուրական տարրերով կբնակեցնի Միջագետքը և այդպիսով կնպաստի Թուրքիայում իր քաղաքական և տնտեսական խնդիրների իրականացմանը»[2]։ Ինչպես նշված է այս փաստաթղթում, բոլոր ներկա գտնվող զինվորականները հավանու-

[1] Գոլոբորոդկո, նշվ. աշխ., էջ 158։
[2] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 676, թ. 88։

թյուն են տալիս Ռոհրբախի նախագծի «գործնականությանը և հումանիզմին»։ Գերմանական իմպերիալիզմի գաղափարախոսը այնպես էր խոսում մի ժողովրդի տեղահանման և վերաբնակեցման մասին, կարծես թե խոսքը վերաբերում էր մի քանի գյուղերի բնակչության և ոչ թե հազարամյակների ընթացքում իր հայրենի հողի վրա ապրող հայ ժողովրդի հոծ զանգվածներին։

1915 թվականին Մոսկվայում ռուսերեն լեզվով լույս տեսած Պաուլ Ռոհրբախի գրքում արդեն ամբողջ մերկությամբ ներկայացավ գերմանական իմպերիալիզմի ժողովրդասպան ծրագիրը։ Ռուսաստանի դեմ նվաճողական պատերազմ մղելու, այն առանձին մասերի բաժանելու վերաբերյալ հարցադրումների հետ մեկտեղ[1], Ռոհրբախն այնտեղ շարադրել է հայկական հարցում գերմանական իմպերիալիստների առջև ծառացած խնդիրները։ Նրա գրքում կարմիր թելով անց է կացվում այն հիմնական միտքը, որ հայկական հարցին Գերմանիան պետք է մոտենա զուտ ճակատագրական դիրքերից։ Նա գտնում է, որ Արևմտյան Հայաստանի գրավումը Ռուսաստանի կողմից մահացու հարված կհասցներ Գերմանիայի պլաններին Մերձավոր արևելքում, կնշանակեր Գերմանիայի դաշնակից Թուրքիայի պարտություն և դրա համար իր կառավարողներին կոչ էր անում ամեն կերպ Ռուսաստանին զրկել այդ հնարավորությունից։ «Հայաստանի աշխարհագրական դիրքն ու ընդհանուր ֆիզիկական ռելեֆն այնպիսին է, որ Թուրքիան և՛ քաղաքական, և՛ ռազմական տեսակետից կկորցնի իր կենսունակությունը, հենց որ կորցնի Հայաստանը, առանձնապես եթե նա այն կորցնի հօգուտ Ռուսաստանի։

Նա, ով տիրում է Հայաստանին, անմիջականորեն տիրապետում է ինչպես Փոքր Ասիայի արևելյան մասին, այնպես և Միջագետքին»[2]։

Այսպիսով, պատերազմի նախօրյակին գերմանական իմպերիալիստները լայն գործունեություն էին ծավալել Օսմանյան կայսրությունում թե՛ տնտեսական և թե՛ քաղաքական ազդեցություն նվաճելու ուղղությամբ։

1913 թվականի հոկտեմբերի 11-ին (24-ին) Գիրսը Կոստանդնուպոլսից հաղորդում էր, որ գերմանական «Դոյչե Օրիենտ-բանկի» դիրեկտոր Ալեքսանդերը ուղարկվել էր Թուրքիա հայկական կապիտալները գերմանական ֆինանսական ձեռնարկությունների հետ կապելու նպատակով։ Գիրսի ասելով հայ կապիտալիստները նրան պատասխանել էին, թե քանի դեռ Գերմանիան ոչինչ չի արել հայերի համար, նա չի կարող վայելել իրենց համակրանքը[1]։

Տնտեսական կապեր հաստատելու, Թավրիզում գերմանական գորգի ֆաբրիկայի համար բրդի, բամբակի գնման քողի տակ գերմանական գործակալ Շյունեմանը ջանքեր էր գործադրում իր ազդեցությունը տարածել Բանեի, Սաքիզի և Սոուջբուլաղի քրդերի վրա, քայլեր էին արվում այդ շրջաններից մինչև Թավրիզ խճուղի կառուցելու ուղղությամբ[2]։ 1913 թվականի վերջին Փոքր Ասիա էր ուղարկվել մի գերմանացի գործակալ՝ Քուրդ Արամ կեղծանունով։ Նրա գործունեությունն ուղղված էր հայերի հետ կապեր հաստատելու, նրանց Գերմանիայի կողմը գրավելու նպատակին[3]։

Էրզրումում գերմանական հյուպատոս Էդգար Անդերսը 1913 թվականի վերջից քաղաքական աշխատանք էր տանում թուրք բնակչության և զորամասերի մեջ ընդդեմ Ռուսաստանի[4]։ Նույն նպատակով Վանում երեք ամիս՝ 1913 թ. հուլիսից մինչև սեպտեմբեր, ջանքեր էր գործադրում Մոսուլի գերմանական փոխ-հյուպատոս Հոլշտայնը։ Նա ձգտում էր հայերին հեռացնել Ռուսաստանից և մշտապես նրանց խորհուրդ էր տալիս հույս չդնել Ռուսաստանի վրա, որը ոչինչ չի արել հայերի համար, այլ աշխատել երիտթուրքերի հետ միասին։ Այցելելով Վանի Երամյան հայկական դպրոցը և իմանալով, որ այնտեղ ռուսաց լեզու է դասավանդվում, Հոլշտայնն ասաց, թե ժամանակի ընթացքում գերմաներեն

[1] П. Рорбах, Война и германская политика, с предисловием проф. С. А. Котлеровского, М., 1915, стр. 88.

[2] Նույն տեղում, էջ 61—62։

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 37, թ. 37։

[2] Նույն տեղում, գ. 42, թ. 26։

[3] Գ. Պալամեան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 36։

[4] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 42, թ. 25։

լեզվին տիրապետելը ավելի օգտակար կլինի, քան ռուսերեն իմանալը։ Ընդ որում նա հայտարարեց, որ եթե դպրոցում հենց այժմվանից գերմաներեն լեզվի դասավանդում մտցվի, ապա գերմանական կառավարությունը նպաստ կվճարի։ «Այսպիսով,— գրում է փաստաթղթի հեղինակը,— Գերմանիայի ներկայացուցիչները, ձգտելով քայքայել մեր ազդեցությունը հայերի շրջանում, չեն բավարարվում իրենց միսիոներների դպրոցներով, որոնց թիվը միայն Վանի վիլայեթում 25-ն է, և առաջարկում են վարկավորել հայկական դպրոցները՝ նրանցում գերմաներեն լեզու դասավանդելու համար»[1]։ Նույն աղբյուրից մենք տեղեկանում ենք այն մեծ ակտիվության մասին, որ ծավալել էին գերմանական մասնագետները Արևմտյան Հայաստանում նավթի և քարածխի պաշարների ուսումնասիրման ուղղությամբ։

Գերմանական ներկայացուցիչները ձգտում էին այն բանին, որպեսզի երանական կառավարությունը համաձայնվեր Թուրքական հյուպատոսություններ բացելուն Երանական Ադրբեջանում։ Դրանք պետք է դառնային գերմանական հետաքրքրության կարևորագույն հենակետեր։ Ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի կազմած փաստաթղթերից մեկում ասված էր, որ գերմանական ներկայացուցիչների ազդեցությունը «օրեցօր ավելի ու ավելի է ուժեղանում ինչպես Թուրքիայում, այնպես և Պարսկաստանում, ընդ որում այն ուղղվում է բացառապես Ռուսաստանի դեմ՝ նպատակ ունենալով խարխլել նրա ազդեցությունը հայերի, քրդերի և ասորիների վրա»[2]։ Գերմանական ռազմանավերը մոտենում էին Կիլիկիայի ափերին, ցուցադրում Գերմանիայի ռազմական հզորությունը. գերմանական ծովակալը խոստումներ էր տալիս Սիսի հայ կաթողիկոսին, ցուցադրական զգուշացում անում Թուրքական կուսակալին հայ բնակչությանը չնեղելու մասին։

Սակայն արևմտահայության ռուսասիրությունը խոր արմատներ ուներ։ Ռուսաստանն էր այն մագնիսը, որը դեպի

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 42, թ. 25։ Տե՛ս նաև Հ. Երամյան. Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, հ. Բ, էջ 176։

[2] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 42, թ. 26։

իրեն էր ձգում նրան։ Ռուսական կայսրության սահմաններում, Կովկասում էին ապրում նրա եղբայրներն ու քույրերը, այնտեղից էր սպասվում իրենց ազատագրության օգնությունը։ Ռուսական իշխանությունների հովանավորությամբ հայկական բուրժուազիայի, նրա քաղաքական կուսակցությունների գործունեության ակտիվացումը, հայկական մամուլի բռնած դիրքը կատաղեցնում էին ինչպես Թուրք կառավարողներին, այնպես և նրանց գերմանական հովանավորներին։ Գերմանացի պրոֆ. Կարլ Ռոթն իր «Հայաստանը և Գերմանիան» հոդվածում ուղղակի հայտարարում էր. «Մեզ համար Հայաստանի մեջ ռազմական գործողություններն ամենամեծ կարևորությունն ունեն։ Հոն պետք է, որ Ռուսիա տեղի տա։ Մենք մեզ համար է, որ կաշխատենք մեր բոլոր ջանքերով...»[1]։

Պատերազմի նախօրյակին ռուսական արտաքին գործերի մինիստրությանը ներկայացված մի զեկուցագրի մեջ Գերմանիայի դիրքի մասին արդեն ուղղակի ասված էր. «Թուրքիայի նկատմամբ իր քաղաքականության մեջ որոշակի, ընդ որում բացասական տեսակետ կա հայկական հարցի մասին։ Դա արվում է բացառապես ռազմա-քաղաքական նկատառումներով, որոնց վերջնական նպատակն է՝ խոչընդոտել Ռուսաստանի անմիջական մոտենալը Ալեքսանդրեթին, կամ թեկուզև այնպիսի տերիտորիայի ստեղծմանը, որտեղ ռուսական ազդեցությունը կունենար բացառիկ կշիռ։

Հայաստանի բոլոր գերմանական հետազոտողները (այդ թվում և զինվորականները) հաստատում են Թուրքիայի հայ բնակչության մեջ արմատացած բացառիկ հույսը Ռուսաստանի նկատմամբ, և դրա համար բոլոր նրանք տագնապով նշում են այդ բնակչությանը վստահելու անհնարինությունը Ռուսաստանի հետ պատերազմ ծագելու դեպքում»[2]։

Գերմանական քաղաքականությունը վերջնականապես հանգեց արևմտահայության դեմ Թուրքական կառավարության բռնած ջարդարարական դիրքին այն բանից հետո,

[1] Մ. Սերոբյան, նշվ. աշխ., էջ 166։

[2] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 676, թ. 85։

ները ցարական կառավարության «հայասիրական» գործողությունները տվեցին իրենց պտուղները։

«Գերմանական կառավարության ջանքերը,— գրում է Մանդելշտամը,— իր կողմը գրավելու ոչ միայն թուրքական դահիճներին, այլև նրանց կողմից ծվատվող հայերին, ամենալրիվ պարտության մատնվեցին»[1]։

Կովկասում սկսեցին ստեղծվել կամավորական գնդեր, իսկ հայկական հասարակական կարծիքը ուղղվեց Գերմանիայի դեմ, ամբողջապես հանդես եկավ Անտանտայի պաշտպանության դիրքերից։

* * *

Գերմանական իմպերիալիզմի ներխուժումը Պարսից ծոցի ավազանը հանդիպում էր բրիտանական իմպերիալիզմի կառավարող շրջանների ուժեղ դիմադրությանը։ Սակայն բանը միայն Հնդկաստանին սպառնացող գերմանական էքսպանսիայի կանխումը չէր, այլ բրիտանական ֆինանսական կապիտալի, բանկային և առևտրական ընկերությունների ձգտումը՝ պահպանել և ավելի ամրապնդել իրենց դիրքերը այդ շրջանի ժողովուրդների և բնական հարստությունների շահագործման ոլորտում։

Անգլիական իմպերիալիզմը շատ ավելի նուրբ խաղ էր խաղում Մերձավոր արևելքում և, մասնավորապես, Արևմտյան Հայաստանի հարցում։ Նա ո՛չ միայն ձգտում էր խոչընդոտել գերմանական նվաճողական քաղաքականությունը, այլև ընդգիմանալ ռուսական դաշնակցի առաջխաղացմանը դեպի հարավ։ «...Հայերի վիճակը շատ չէր հետաքրքրում անգլիացիներին. նրանց մի ուրիշ բան էր հարկավոր։ Նրանց հարկավոր էր մի զորավոր պատնեշ, որ կանգնեցներն ռուսների առաջ»[2]։ Ռաֆֆու այս խոսքերը պահպանում էին իրենց ուժը։ Լինչը[3], անգլիական տասնյակ ու տասնյակ

[1] Մանդելշտամ, նշվ. աշխ., էջ 50։

[2] Ռաֆֆի, «Տաճկահայք», 1895 թ., էջ 41։

[3] Линч, «Армения», т. I, 2.

հետախույզներ ու քաղաքագետներ վաղուց արդեն ապացուցել էին Հայաստանի աշխարհագրական-ստրատեգիական բացառիկ դիրքի նշանակությունը Մերձավոր արևելքում գերազանցության հասնելու գործում։ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Անգլիան գործնական պլաններ էր մշակել Եգիպտոսից մինչև Հնդկաստան իրենից կախյալ երկրների մի անընդմեջ շղթա՝ «Բրիտանական Մերձավոր արևելյան կայսրություն ստեղծելու համար»[1]։ Անգլիայի արևելյան գաղութային քաղաքականության կարկառուն ղեկավարներից «Քերզոնը միշտ էլ երազել է Միջերկրական ծովից մինչև Պամիր տարածվող և ոչ միայն Հնդկաստանի սահմանները, այլև մեր (անգլիական) կայսերական կոմունիկացիաներն ապահովող վասալ պետությունների շղթայի ստեղծման մասին»[2]։

Բրիտանական նվաճողները ամեն կերպ ձգտում էին գաղութացնել Իրանը, հաստատվել աքաբական երկրներում, աբոնցից Ադենը գավթել էին տակավին 1839 թ., Մասկատի սուլթանատը՝ 1841 թ., Օմանը՝ 1892 թ., Բահրեյնի կղզիները և այլն։ 1907 թվականի ռուս-անգլիական համաձայնագրով Իրանի ամբողջ հարավը, Պարսից ծոցով հանդերձ, անցավ անգլիական գերիշխանության ներքո։ Դարի սկզբին անգլիական կապիտալիստները հիմք էին դրել նավթարդյունաբերության զարգացմանը այդ շրջանում։ Միջագետքի նավթային հարստությունները գրավում էին իմպերիալիստական գիշատիչներին։

«Հորիզոն»-ի տնօրենները կարծում էին, որ «Անգլիայի քաղաքական և տնտեսական շահերը ոչ ըստինքյան և ոչ էլ հարաբերական մտքով վերցրած դեմ չեն կարող նկատվել մեր դատին»[3]։ «Անգլիան, իհարկե, պիտի պաշտպանե «քրիստոնյա հային», այսպես է մտածում դաշնակցությունը»,—

[1] Տե՛ս Earl of Ronaldshay, The Life of Lord Curzon, vol. III, p. 209, London, 1928. Տե՛ս նաև И. Лемин, Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно, 1919—1925 гг., М., 1947.

[2] H. Nicolson, Curzon: The Last Phaze—1919—1925, London, 1937, p. 37.

[3] «Հորիզոն», 9.6. 1913 թ., № 126։

գրել է Ալեքսանդր Մյասնիկյանը[1]։ Այնինչ անգլիական գաղութատիրական իմպերիալիզմը միանգամայն այլ խաղ էր խաղում։

Նախ, ինչպես Գերմանիան, որոշակի չափով նաև Անգլիան, թուրքական պետական շովինիստական քաղաքականությունը բոլոր միջոցներով ուղղում էր դեպի Արևելյան Անատոլիա, դեպի հայկական գործերին Ռուսաստանի միջամտությունների կասեցումը։ Անգլիական թրծված քաղաքագետներն իրենց պարզ հաշիվ էին տալիս, որ բոլոր դեպքերում Արևմտյան Հայաստանում պայքարը կարող է շահել սահմանակից Ռուսաստանը, իսկ Անգլիան չի կարողանա իր ռազմանավերը հայկական լեռներն ուղարկել։ Ուստի Անգլիան շարունակում էր իր տրադիցիոն քաղաքականությունը Մերձավոր արևելքում Ռուսաստանի ազդեցության ուժեղացումը կանխելու գործում, թեև դաշնակից էր Ռուսաստանին Գերմանիայի դեմ համատեղ պայքարում։ Եվ քանի որ Բալկաններում պարտություն կրած և մարտաշունչ պանթուրքիզմ որդեգրած թուրքական պետականությունը փորձում էր փրկություն որոնել Անատոլիայում, ապա անգլիական դիվանագիտությունը ջանք չէր խնայում նրա այդ ընթացքին հակառուսական ուղղություն տալու համար։ Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր Էդուարդ Գրեյն այդ շրջանում քանիցս պառլամենտում հայտարարել է, թե ցանկալի է զգուշանալ ասիական Թուրքիայի նկատմամբ որևէ քաղաքական պահանջ հարուցելուց։ Նա խնդիր էր դնում օգնել Թուրքիային ամրապնդվելու հայկական վիլայեթներում։

Անգլիական մամուլը ողջունում էր Թուրքիայի պարտությունը Բալկաններում, նշում, որ իրականացան Թուրքերի մասին Գլադստոնի՝ «փրթիով ու փայասով (bag and baggage) Եվրոպայից դուրս» խոսքերը։ Միաժամանակ այն գիծն էր զարգացվում, թե Թուրքիան եվրոպական տերիտորիաների դիմաց բավականաչափ հատուցում կգտնի, «կենսունակության» հնարավորություն կունենա ասիական մասում, որտեղ «պայմաններն ավելի նպաստավոր են կայունության» համար։ Լոնդոնի «Թայմս»-ը երիտասարդ Թուրքերին ներշնչում էր, թե ոչ մի թուրքական կառավարություն՝ սկսած սուլթան Աբդուլ Համիդի թագավորության առաջին շրջանից, հավատարմություն չի ընծայել հայերին։ Անգլիական իմպերիալիստների օրգանը նույն բանն էր առաջարկում նաև այժմ[1]։

Բալկաններում Թուրքերի պարտությունը միայն անուղղակիորեն էր շոշափում գաղութատիրական Անգլիայի շահերը։ Նրա համար անհամեմատ վտանգավոր էր Արևմտյան Հայաստանում Ռուսաստանի կամ մի երկրորդ պետության հաջողությունը, ինչը կսպառնար բրիտանական գաղութային տիրապետությանը Հնդկաստանում, կհարվածեր նրա հետագա զավթողական պլաններին։ Թուրքիայի ամբողջականությունն իր արևելյան սահմաններում համապատասխանում էր Անգլիայի շահերին՝ մեծ տերությունների միջև ստեղծված ուժերի փոխհարաբերությունների պայմաններում։ Նա պետք է պատնեշ դառնար բրիտանական գաղութային դիրքերի անձեռնմխելիության ճանապարհին։ Սա հենց կրկնությունն էր անգլիական տրադիցիոն ստատուս քվոյի քաղաքականության։ Սակայն այդ ստատուս քվոն փաստորեն միայն մյուս պետությունների դեմ էր շուռ գալիս։ Հայկական բարենորոգումների հարցի քննարկման, բալկանյան ճգնաժամի ամենաթունդ պահին անգլիական դիվանագիտությունը հենց այդ տեսակետից շոշափելի հաջողության հասավ։

Անգլիական մամուլը, հասարակական և գիտական բազմաթիվ գործիչներ փարիսեցիական ելույթներ էին ունենում «բարբարոս» Թուրքերի կողմից կեղեքվող հայ ժողովրդի օգտին։ Այս տեսակետից առանձնապես բնորոշ էին «Թայմս» թերթում հայկական ռեֆորմներին նվիրված խմբագրական և այլ հոդվածները, որտեղ հայանպաստ, երեսպաշտ նոչեր էին արվում[2]։ Իսկ անգլիական իմպերիալիզմը հետևողականորեն առաջ էր տանում գաղութատիրական գիծը։

---

[1] Ալ. Մյասնիկյան, *Ընտիր երկեր, 1957 թ., էջ 384։*

[1] «Հորիզոն», 26.5. 1913 թ., № 114։

[2] The Times, 31. X. 1913.

Այդ քաղաքականության ցայտուն օրինակ հանդիսացավ 1913 թ. մայիսին կնքված անգլո-թուրքական համաձայնագիրը։ Այս գործարքին նախորդել էր Պոտսդամում կնքված ռուս-գերմանական համաձայնությունը, ըստ որի Գերմանիան հրաժարվեց Իրանում ակտիվ դիրքեր գրավելուց, իսկ Ռուսաստանը համաձայնվեց, չխոչընդոտել Բաղդադի երկաթուղու կառուցմանը։ Դիվանագիտական այս կոմպրոմիսն անմիջապես պատասխան քայլերի առիթ ծառայեց Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմից։ Անգլիան նույնպես, այլևս ապարդյուն համարելով Բաղդադի երկաթուղու կառուցմանը ընդդիմանալու իր քաղաքականությունը, առիթը բարենպատեհ համարեց հարավային Իրանի և Պարսից ծոցի շրջանում իր դիրքերն ամրապնդելու համար։ Անգլիան հասավ այն բանին, որ Բաղդադի երկաթուղին չշարունակվի Բասրայից այն կողմ, որտեղ սկսվում էր անգլիական ազդեցության շրջանը։ Այդ համաձայնագրով Թուրքիան նրան էր զիջում Քուվեյտը, որի վրա հաստատվում էր անգլիական պրոտեկտորատ։ Բաղդադ—Բասրա գծի վարչության կազմում Անգլիան երկու տեղ էր ստանում։ Թուրքիան պարտավորվում էր ճանաչել Քուվեյտի շեյխի ինքնուրույնությունը, այսինքն՝ Անգլիայի վասալ դառնալը։ Դրա փոխարեն Անգլիան պարտավորվում էր Թուրքիայի առջև «ամեն ջանք գործադրել հայերին հանգստացնելու և թույլ չտալու օտարերկրյա ոչ մի միջամտություն հայկական շարժման պատրվակի տակ»[1], խոստանում էր երեք միլիոն ֆունտ ստեռլինգ տրամադրել թուրքական բանակի վերակազմման և ադմինիստրացիայի վերափոխման նպատակին, վերջապես քառասուն տարով երաշխավորում էր Թուրքիայի ասիական հողերի անձեռնմխելիությունը։ Անգլիական կապիտալիստները նոր իրավունքներ ստացան Բաղդադի և Մոսուլի վիլայեթներում։

Հայասերի անուն հանած լորդ Բրայսը, անգլիական պառլամենտի իռլանդացի անդամ Օ'Քոնորը և ուրիշներ հանդես էին գալիս Թուրքիայի ամբողջականությունը պաշտպանելու, հայերի դրությունը բարելավելու վերաբերյալ հրապարակային ելույթներով, իսկ Անգլիան կրկնում էր 1878 թվականի Կիպրոսի զավթման մեթոդը, այս անգամ տեր դառնալով Քուվեյտին։ Միաժամանակ, 1913 թվականի ամբողջ ամառը Բեռլինի, Վիեննայի, Հռոմի, Լոնդոնի թերթերը շատախոսում էին ասիական Թուրքիայի, այնտեղ ռուսական և ֆրանսիական հաղորդությունների մասին, պրովոկացիոն նյութեր տպագրում Ռուսաստանի դիրքի վերաբերյալ։ «Ռուսաստանը հաստատապես վճռել է գրավել Հայաստանը», «Ռուսաստանը սպառնում է Թուրքիայի ամբողջականությանը» և այլ վերտառություններ չէին պակասում թերթերի ճակատներից։

1913 թ. սեպտեմբերի 5-ին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի հաղորդագրության մեջ ասված էր, որ ռուսական դեսպանը մենակ էր մնացել հայկական դատը պաշտպանելու գործում։ Սկզբից ի վեր Ֆրանսիան և Անգլիան, մեր հանդեպ բարյացակամ գտնվելով հանդերձ, «որևէ խանդավառություն զգացուցած չեն մեզի»։ «Անոնց այս բարյացակամությունն ալ կարծես գոյություն ունի առավելապես Ռուսիոն քաղաքականությունը պաշտպանելու իրենց փափագեն, քան հայոց հանդեպ իրենց ունեցած անկեղծ համակրության համար»[1]։

Գ. Միլյուկովը «Թուրքաց Հայաստանի վիճակը» հոդվածում նշում էր, որ անգլիական որոշ գործիչներ նույնիսկ դեմ չէին, որ Ռուսաստանը անեքսիայի ենթարկի Հայաստանը։ Բայց նրանք դեմ էին, որ Ռուսաստանը Դիարբեքիրից հարավ անցնի, քանի որ դա այն սարահարթի և հովտի բնական սահմանն էր, որտեղից կարող էր Ռուսաստանը սպառնալ Պարսից ծոցին։ Դեպի Կիլիկիա իր առաջխաղացումով,— ասում էր Միլյուկովը,— Ռուսաստանը կտրելու էր համաշխարհային ապրանքաշրջանառության գլխավոր երակներից մեկը, որտեղ վաղուց տրգեն պայքար էր տեղի ունենում Եվրոպայի մեծ տերությունների միջև[2]։ Թե՛ Անգլիան և թե՛ Ֆրանսիան, չնայած Ռուսաստանի հետ իրենց ունեցած դաշ-

[1] «Հորիզոն», 15.5. 1913 թ., № 105։

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 689, թ. 17։

[2] «Մշակ», 11.12. 1914 թ., № 280։

նակցային կապերին, խոչընդոտում էին նրա առաջխաղացումը դեպի Միջերկրականի ափերը։

Էրզրումում, Վանում, Բիթլիսում, Դիարբեքիրում, Տրապիզոնում հաստատված անգլիական հյուպատոսությունները, Թուրքիայի մյուս մասերում գործող կրթական, կրոնական ներկայացուցիչները, առևտրական և այլ գործակալներն իրենց երկարամյա գործունեությամբ նպաստում էին անգլիական ազդեցության ամրապնդմանը, հանգամանորեն ուսումնասիրում էին Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունները, մանրակրկիտ ինֆորմացիաներ հղում Լոնդոն։

Այն պահին, երբ Ռուսաստանի համառ ջանքերի շնորհիվ 1914 թ. փետրվարի 8-ին կնքվեց ռուս-թուրքական համաձայնագիրը հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ, մեկ օր առաջ, փետրվարի 7-ին, անգլիական գաղութարարներին հաջողվեց ռատիֆիկացնել Թուրքիայի հետ իրենց կնքած համաձայնագիրը։ Ռուս-թուրքական համաձայնագրով Ռուսաստանը շատ չնչին բանի հասավ։ Այդ մասին կտեսնենք ստորև։ Իսկ Անգլիան ճարպկորեն իր ձեռքը վերցրեց Քուվեյտի նավթաշատ հողերը, տնտեսական և քաղաքական նոր դիրքեր նվաճեց։

Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր Գրեյը 1914 թ. մարտին պառլամենտում հայտարարում էր, թե «Անգլիայի քաղաքականությունն ուղղված է Թուրքիայի անձեռնմխելիության պահպանմանը»[1]։ Սակայն հենց այդ ժամանակ անգլիացիները մաքսիմում ճիգեր էին գործադրում Միջագետքի նավթային հարստությունները զավթելու, դրանք Կարունի շրջանում իրենց ունեցած նավթային կոնցեսիաներին կցելու համար։ Այդտեղից դեպի հյուսիս իրենց դիրքերը տարածելու ուղղությամբ անգլիական պաշտոնական նավթային քաղաքականությունն արդյունքի հասավ 1914 թ., երբ կուլ տվեց թուրքական նավթային ընկերությունը՝ նրա գերմանական հավակնորդների հետ միասին։

Իսկ Լոնդոնում 1913 թ. ստեղծված «Բրիտանո-հայկական կոմիտեն», «Հայկական ընկերությունը», անգլերեն լեզվով հրատարակվող «Արարատ» ամսագիրը ջանք չէին խնայում ապացուցելու Անգլիայի «տրադիցիոն հայասիրությունը»։

Պատերազմի նախօրյակին ինչպես մյուս իմպերիալիստական տերությունները, այնպես և Անգլիան լրիվ անտարբեր էին հայկական բարենորոգումների հարցի նկատմամբ։ Նրան հետաքրքրում էր միայն սեփական շահը։ «Մեծ Բրիտանիան միայն այն ժամանակ համոզվեց Տաճկաստանի վնասակարության մեջ յուր գերիշխանության տեսակետից Ասիայում և մանավանդ Հնդկաստանում, երբ արկածախնդիր «երիտասարդ թուրքերի» կառավարությունը երես թեքեց իրենց դարավոր հովանավորող Անգլիայից, դիմակը դեն ձգեց և բոլոր հույսերը դրեց նորակոչ ու գոռոզ պաշտպանի վրա»[1]։

1914 թ. աշնանը, երբ Թուրքիան անցավ պատերազմի ռուբիկոնը, անգլիական թերթը սպառնում էր, թե բրիտանական առյուծը նրան որպես պետություն կանհետացնի աշխարհացույցից։ Լլոյդ Ջորջը, որ երեկ իր համախոհների հետ միասին խաղում էր միջպետական ներհակությունների վրա, խանգարում էր հայկական բարենորոգումների ռուսական ծրագրի կենսագործմանը, արդեն վերհիշել էր Գլադստոնի ոճը. «Ճակատագրի մեծ ժամացույցի վրա հնչել է Թուրքի հետ հաշիվները կարգադրելու ժամը։ Թուրքերը մարդկային փտախտ են, իրենց գրաված երկրի մարմնի վրա մի աղետալի վերք, որ լափում է կյանքի ամեն մի ջիղ»։

* * *

Մերձավոր արևելքում, մասնավորապես, Թուրքիայում տնտեսական, քաղաքական ամուր դիրքեր էր նվաճել Ֆրանսիան։ XVIII դարում ֆրանսիական թագավորներն էին հիմք

[1] «Մշակ», 8.3. 1914 թ., № 51։

[1] «Պայքար», 21.8. 1916 թ., № 34։

դրել կապիտուլյացիոն իրավունքի ռեժիմին Թուրքիայում, ժամանակի ընթացքում վճռական հաջողության հասել Թուրքիայի առևտրի, ֆինանսների, ուսումնական սիստեմի ասպարեզներում։ Պատերազմի նախօրյակին ֆրանսիական կապիտալին էր պատկանում Թուրքական 4500 կմ երկաթուղի[1]։ Ֆրանսիական «Բեժե» ընկերությունն իր ձեռքում էր կենտրոնացրել Թուրքական ծխախոտի գնման և վաճառման մենաշնորհը։ Օտոմանյան պարտքում ֆրանսիական բաժինը ամենամեծն էր և կազմում էր 60,3 տոկոս կամ 2 և կես միլիարդ ֆրանկ[2]։

Բալկանյան ճգնաժամի օրերին ֆրանսիական իմպերիալիզմը նույնպես Թուրքիայից մաքսիմումը ստանալու ուղղությամբ էր գործում. նրան ամենևին օտար էր հայ ժողովրդի ազատագրման գաղափարը։ Հայկական հարցի աշխուժացումը մի միջոց էր ֆրանսիական դիվանագիտության համար Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու, իր նպատակին հասնելու տեսակետից։ Պատահական չէր, որ ֆրանսիական պաշտոնական և ոչ պաշտոնական շրջանները հրահրում էին հարցի աշխուժացումը։

1913 թ. փետրվարի 24-ին, երբ բալկանյան պետությունների բանակները սպառնում էին վերջ դնել սուլթանի տիրապետությանը Կ. Պոլսում, ֆրանսիական դեսպան Բոնպառը պահանջներ ներկայացրեց Թուրքիային։ Ֆրանսիան հարց էր դնում Թուրքիայում ֆրանսիական դպրոցներին Թուրքական դպրոցներին հավասար իրավունքներ տալու, միսիոներների գործունեությունն ընդլայնելու, երկաթուղային նոր կոնցեսիաներ ստանալու մասին։ Վերջին հարցի շուրջը Ֆրանսիայի պրեզիդենտ Պուանկարեն 1912 թ. ամառը Պետերբուրգում ստացել էր ռուսական կառավարության համաձայնությունը։ Ֆրանսիական կապիտալիստները պահանջում էին Սամսոն — Սիվաս — Խարբերդ — Դիարբեքիր և Դիարբեքիր—Էրզրում—Տրապիզոն գծերով երկաթուղային կոնցեսիա ստանալ Արևելյան Անատոլիայում և Ռայակ (Բեյրութ—Դամասկոս գծի վրա)—Երուսաղեմ և Ռայակ—Հոմս—Համա—Հալեպ գծով՝ Սիրիայում։ Այս պարագաներում Ֆրանսիան բնականաբար կողմ չէր, որ Ռուսաստանը ինչ որ ինքնուրույն հաջողության հասնի Արևմտյան Հայաստանում[1]։

1914 թ. ապրիլի 11-ին կնքվեց ֆրանս-թուրքական պայմանագիրը, ըստ որի Ֆրանսիան փոխառություն էր տալու Թուրքիային, իսկ վերջինս ընդառաջում էր նրան երկաթուղային շինարարության հարցում։ Սամսոն—Դիարբեքիր—Տրապիզոն եռանկյան երկաթուղու կառուցումը նշանակում էր ֆրանսիական և ռուսական ազդեցության հաղթանակ Արևմտյան Հայաստանում։ Էրզրումում ֆրանսիական գիծը միանալու էր ռուսականին, որի կառուցումը Կարսից արդեն սկսվել էր, իսկ Սիվասում՝ գերմանական երկաթգծին։ Պատահական չէ, որ Ֆրանսիայի պահանջը գտավ Ռուսաստանի հավանությունը։

Գերմանական «Դոյչե բանկը» «Բանկ օտոման»-ից գնեց բոլոր ակցիաները, և Գերմանիան Բաղդադի երկաթուղու տերը դարձավ, Ֆրանսիային զիջելով երկաթուղային կոնցեսիաները Սիրիայում և Հայաստանում։ Ֆրանսիան պլաններ էր մշակում իր մրցակիցներից ետ չմնալու, ասիական Թուրքիայում, Կիլիկիայում և Սիրիայում ֆրանսիական ազդեցությունը, առևտուրը զարգացնելու համար։ Այս նպատակով գործի էին լծվել ֆրանսիական գիտական, աշխարհագրական, միսիոներական և այլ ընկերությունները։ Սրանք ուսումնասիրում էին Հայաստանի տեղագրությունը, տնտեսական աշխարհագրությունը, վիճակագրությունը և այլն։ 1913 թ. մի մեծ խումբ ֆրանսիացիներ այցելեցին Թուրքիա։ Նույն տարվա մայիսին ֆրանսիական մի ընկերություն սկսեց Տրապիզոն — Էրզրում խճուղու կառուցումը։ Դաշնակցական մամուլը մանկամտորեն այն միտքն էր զարգացնում, թե Թուրքիայի նկատմամբ 1913 թ. «պետությունների պահանջների հետևանքն այն կլինի, որ Եվրոպան ավելի համառորեն

[1] Раздел Азиатской Турции, по секретным документам б. министерства ин. дел, под редакцией Е. А. Адамова, М., 1924, стр. 33.

[2] Նույն տեղում, էջ 9։

[1] Ռոդերիկ Դավիսոն, նշվ. աշխ., էջ 18։

ռազք կդարձնի թուրքական վարչական բարենորոգումների խնդրին և ավելի գործունյա աջակցություն ցույց կտա այն ազգություններին, որոնք տառապում են թուրքական բռնակալության տակ»[1]։

Հայկական բուրժուական շրջանները, մտավորականությունը հուսադրվում էին եվրոպական դիվանագետների այն փարիսեցիական հայտարարություններով, թե «Հայաստանի բարենորոգումները Եվրոպայի հանգստությունն է»։ Նուբար փաշան կարծում էր, որ բարենորոգումներն իրագործելի են, քանի որ առկա են եվրոպական տերությունների տնտեսական շահերը[2]։

Այս պատրանքն ավելի էր զարգանում շնորհիվ հայասիրական և, միաժամանակ, հակաթուրքական այն լայն կամպանիայի, որ ձեռնարկել էին ֆրանսիական մի շարք ընկերություններ ու կազմակերպություններ։ Սկսած 1900 թ. Փարիզում գործում էր «Պրո-Արմենիա» կազմակերպությունը։ Նրանում բուրժուական պետական գործիչներից, իմպերիալիզմի ծառայամիտ սպասարկուներից բացի, ազնիվ գործունեություն էին ծավալել այնպիսի դեմքեր, ինչպիսիք են անհանջ հակամիլիտարիստ Ժան Ժորեսը, Անատոլ Ֆրանսը, Մեյեն, Ֆ. Պրեսանսեն և շատ ուրիշներ։ Ֆրանսիայում հայերի բախտով հետաքրքրվողների թիվը շատացավ սկսած 1913 թվականից։ Այդ հարցով զբաղվում էին մի շարք գիտական ու հետախուզական կազմակերպություններ՝ սկսած Փարիզի աշխարհագրական ընկերությունից մինչև ֆրանսիական Ասիայի կոմիտեի հայկական բաժանմունքը, որի գլուխ կանգնած էր, ոչ պատահաբար, ֆրանսիական բռնակի շտաբի նախկին պետ գեներալ դը Լաքրուան։ Այս գործով էին զբաղվում նաև՝ «Ալիանս Ֆրանսեզ», «Սոսիեթե դը Ժեոկրաֆի Քոմերսիալ» և այլ կազմակերպությունները։ Հայկական սեկցիայի անդամ էին արտաքին գործերի մինիստրության արևելյան գործերի տնօրեն Ժան Կուն, Շնայդեր զինագործարանի տնօրեն Էժեն Շնայդերը, «Թան» թերթի քաղաքական

[1] «Հորիզոն», 14.5. 1913 թ., № 104։
[2] Բարկեն վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 31։

խմբագիր Անդրե Տարդյեն, հրապարակախոսներ Լյուդվիգ դը Քոնտանսոնը, Ռընե Բինոնը, Ֆրանսիս Պրեսանսեն, Ժան Ժորեսը, Վիկտոր Բերարը և ուրիշներ։

1913 թ. Փարիզում լույս տեսնող «Pour les Peoples d'Orient» թերթում հայ ժողովրդի նկատմամբ համակրական հոդվածներով հանդես էին գալիս պրոֆ. Վիկտոր Բերարը և Ֆ. Պրեսանսեն։ Վերջինս մի առիթով հայտարարում էր. «Եվրոպան չպետք է և չի կարող թողնել, որ Հայաստանը խեղդամահ լինի թուրքական ռեժիմի ծանր ճիրանների մեջ, մի ռեժիմ, որն իր սարսափներով գերազանցում է այն բոլորին, ինչ որ կարող է թելադրել ամենահամարձակ երևակայությունն անգամ։ Եվրոպայի խղճի վրա ծանրանում է մի չվճարված մուրհակ — Բեռլինի դաշնագիրը, որի մեջ Հայաստանին բարենորոգումներ էին խոստացված պետությունների վերահսկողության տակ։ Հայաստանը հին, բարձր կուլտուրա ունեցող երկիր է։ Նա ուժասպառ է լինում թուրքերի և քրդերի լծի տակ...»[1]։

Ժորժ Կլեմանսոն «Լ'օմ Լիբր» թերթում «Հայաստանի ջարդերից հետո» հոդվածում հուսադրում էր, թե «հայերը թող ապահով լինեն. շատ չանցած՝ Եվրոպայի շահը պիտի պահանջե, որ իրենք այլևս չկոտորվեն»[2]։

Փարիզում 1913 թ. նոյեմբերի 30-ին տեղի ունեցած հայասիրական կոնֆերանսին մասնակցում էին Մեծ Բրիտանիայի համայնքների պալատի անդամներ Օ'Քոնները, Ուայտը, Բուքստոնը, Գերմանիայից՝ Լեփսիուսը, Ռուսաստանից՝ Ն. Միլյուկովը, Ավստրիայից՝ Անտոն Հերմանը, Իտալիայից՝ սենատոր դ'Անդրեանը։ Գեներալ Լաքրուան հաղորդում էր, թե «Եվրոպան պետք է վճարի իր պարտքը այն մուրհակով, որ նա տվել է դեռևս Բեռլինի կոնգրեսում և որը մինչև այժմ մնում է չհատուցված»։ Ֆրանսիայում այդ շրջանում լույս տեսավ Թուրքիայում հայերի վիճակին նվիրված փաստաթղթերի և նյութերի հինգհատորանոց ժողովածու՝ «La sitiuation des arménies en Turquie exposé par

[1] «Հորիզոն», 28.11. 1913 թ., № 45։
[2] Նույն տեղում, 25.5. 1913 թ., № 113։

des documents» (Հայերի կացությունը Թուրքիայում ցուցադրված փաստաթղթերով)։ Շվեյցարիայում գործած «Գրո Ջաստիզիա» կոմիտեն 1913 թ. բազմաթիվ միջնգներ էր կազմակերպել։

Այսպիսով, Արևմուտքի բուրժուական շրջանները, նրանց թերթերն ու գրիչները ամեն կերպ բորբոքում էին հայկական հարցը։ Ինչ խոսք, որ նրանց շարքում կային բարի կամեցողության բազմաթիվ առաջադեմ մարդիկ, որոնք ազնիվ միտումներ ունեին, բարեկամական զգացմունքներ էին տածում բազմաչարչար հայ ժողովրդի նկատմամբ։ Բայց այդ ամենը օգտագործվում էր այն ժամանակ միջազգային կյանքում ամենազոր իմպերիալիզմի կողմից՝ իր ընչաքաղց պլաններին համապատասխան։

Նույնպիսի դիրք էին բռնել Թուրքիայի հետ առնչություն ունեցող մյուս մեծ ու փոքր տերությունները։ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, հանձին մոնոպոլիստ Չեստերի, դեռևս 1908 թ. սկսած փորձում էին ելակետային դիրքեր գրավել Թուրքական պետության, նրա նավթային հարստությունների շահագործման մեջ։ Ամերիկյան միսիոներական կազմակերպությունները շատ վաղուց հաստատվել էին Թուրքիայի տարբեր մասերում, մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանում, թունավորում էին ժողովրդին կրոնական հաշիշով։

Ասիական Թուրքիայով շահագրգռված տերությունները, մի կողմից, առանձին-առանձին համաձայնություն էին ձգտում Թուրքիայի հետ, մյուս կողմից, աշխատում օսմանյան կառավարությունից ստացած իրավունքների շուրջը համաձայնության գալ միմյանց հետ, փոխադարձ զիջումներ անել, ներդաշնակել իրենց մենաշնորհներն ու արտոնությունները, երկաթուղային կոնցեսիաները։ Բնականաբար Թուրքիան շուտով ոչ միայն տնտեսապես, այլև քաղաքականապես բաժանված էր լինելու ազդեցության գլխավոր մեծ տերությունների միջև։

* * *

Հայկական բարենորոգումների հարցի շուրջը եվրոպական տերությունների, Օսմանյան կայսրության ներկայացուցիչների երկար-բարակ բանակցությունները, ավստրո-հունգարական դեսպանի Կոստանդնուպոլսի Ենիքյոյ ամառանոցում տերությունների դեսպանների կողմից նախագծերի տարբերակների քննարկումները վերջ ի վերջո ավարտվեցին կիսատ-պռատ կոմպրոմիսով։ Եվրոպական պետությունների ներհակությունների վրա իր քաղաքականությունը սրբագրիոն կերպով հարմարեցնող Ելդրզ Քյոշքը այնուամենայնիվ որոշ հաջողության հասավ։ Գերմանիային հաջողվեց կբռնատեսել, մինիմումի հասցնել նախնական ծրագիրը։ «Սուլթանը մի անգամ ևս իր անկախությունը» փաստարկեց,— այդ օրերին գրում էր ֆրանսիացի Ժորժ Կլեմանսոն,— և եվրոպական դիվանագիտությունը, որի ուսերին է ծանրանում հայկական արյունը, նորից տեղի տվեց»[1]։ 1914 թվականի հունվարի 26-ին (փետրվարի 8-ին) կնքվեց ռուս-թուրքական համաձայնագիրը հայկական ռեֆորմների մասին[2]։ Կ. Պոլսում ռուսական գործերի ժամանակավոր հավատարմատար Գուկկինը հենց հաջորդ օրը արտաքին գործերի մինիստրությանը հղած իր գրության մեջ փորձում էր մեծ հաղթանակ համարել համաձայնագրի կնքումը, որն իբրև թե «հակայական նշանակություն ունի հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի համար», որ այն «անկասկած, նոր, ավելի երջանիկ գարաշրջանի սկիզբ է նշանավորում հայ ժողովրդի կյանքում»[3]։ Նույնն էր փորձում պնդել Մանդելշտամը։

Հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ը Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրին հղած իր 1914 թ. ապրիլի 16-ի ուղերձում այդ առթիվ Նիկոլայ II-ին համարում էր ցար-ազատարար, Արևելքում քրիստոնյաների խնամակալ հովանավո-

---

1 Կլեմանսոյի հոդվածի ֆրանսերեն բնագիրը տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 709, թ. 10։

2 Համաձայնագրի տեքստը տե՛ս Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении, Петроград, 1915 г.

3 Նույն տեղում, էջ 170։

լող, որի կամքով «հայ ժողովուրդը նորից պատմական ասպարեզ էր կոչվում» և հայ ժողովրդի անունից խորին շնորհակալություն էր հայտնում նրան[1]։

Սակայն, հայկական բարենորոգումները վերջին հաշվով հանգեցին ֆաբսի. առաջին քիչ փաստորեն ավարտվեց այնպես, ինչպես ցանկանում էին Թուրքիան և նրան հովանավորող կայզերական Գերմանիան։ 1914 թ. մարտի 24-ին «Նովոյե վրեմյա»-ն (№ 13662) գրում էր, որ բարենորոգումների ընդունված ծրագիրը «մի կոմպրոմիս է հանդիսանում ոչ այնքան ռուսական և թուրքական հայացքների, որքան պետերբուրգյան և բեռլինյան արևելյան քաղաքականությունների»։ Ըստ համաձայնագրի, Արևմտյան Հայաստանը բաժանվում էր երկու սեկտորների. ա) էրզրում—Տրապիզոն—Սիվաս և բ) Վան—Բիթլիս—Խարբերդ—Դիարբեքիր։ Նրանցից յուրաքանչյուրի գլուխ կանգնելու էին եվրոպական տերությունների երաշխավորությամբ և սուլթանի կառավարության կողմից հաստատվող եվրոպացի ինսպեկտորները։ Համիդիե գնդերը չէին վերացվում, այլ վերածվում էին պահեստային հեծելազորի, որոնց զենք տրվելու էր զինվորական մոբիլիզացիայի և զինվարժությունների դեպքում։ Փաստորեն սուլթան Համիդի ստեղծած այդ հակահայկական բռունցքը պահպանվում էր։ Համաձայնագիրը արևմտահայությանը ինքնավարման իրավունքներ չէր ընձեռում, որը նախատեսվում էր Մանդելշտամի կազմած ռուսական նախնական նախագծով։

Բանը հանգեց նրան, որ 1914 թ. ֆեբրուարի 10-ին, մի կողմից, թուրքական կառավարության և, մյուս կողմից, ինսպեկտորների պաշտոնների համար առաջադրված հոլանդացի Վեստենենկի և նորվեգացի Հոֆի միջև կնքված կոնտրակտով վերջիններս դառնում էին, ըստ էության, թուրքական պաշտոնյաներ։ Այսինքն՝ բարենորոգումները ոչ թե ուղղվեցին թուրքական բռնակալական ռեժիմի դեմ, այլ կարող էին իրականացվել թուրքական ձևով, թուրքական կառավարության միջոցով։

[1] Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении, Петроград, стр. 178—179.

Վեստենենկը նշանակվում էր էրզրում—Տրապիզոն—Սիվաս սեկտորի և Հոֆը՝ Բիթլիս—Վան—Խարպուտ—Դիարբեքիր սեկտորի ինսպեկտորներ։ Թուրքական կառավարությանը իրավունք էր վերապահվում իր հայեցողությամբ ազատել նրանց։ Այս առիթով ռուսական դեսպանը նշում էր արևմտահայերի շրջանում ուժեղացած անհանգստությունը[1]։

Տերությունների օգնությամբ արևմտահայության գոյավիճակը թեթևացնելու հնարավորությունը իրականություն համարեցին բոլոր նրանք, ովքեր մեծ հույսեր էին կապել բարենորոգումների հետ։ Արտամեդ ժամանած Հոֆին հետևյալ ստրկամիտ խոսքերով էր ողջունում դաշնակ գործիչ Իշխանը. «Դուք 5—6 տարիե ի վեր մեր սպասած մեսիան եք։ Այս տառապած ժողովուրդը, իր ազատության պայքարեն վերջ, ահա կտեսնե արշալույսը (?)»[2]։

Կովկասում նույնպես ռուսահայ գործիչներն օվսանաներ էին ասում եվրոպական դիվանագիտության հասցեին, կարծում, թե «հայկական հարցը ներկայումս իր լուծման վերջնական էտապի մեջ է գտնվում, և անտարակուսելի է, որ այս 1914 թվին Թուրքիայի բազմաչարչար հայ ժողովուրդը կտեսնի իր ազատագրությունը (?)»[3]։ Մի այլ համարում «Մշակ»-ը գրում էր. «Մենք հավատում ենք, որ այդ ռեֆորմները մեռած տարրեր չեն մնա, որովհետև Ռուսաստանը շահագրգռված է նրանց իրագործման մեջ։ Ռուսաց շահերը պահանջում են հայկական ռեֆորմների իրագործում, ուրեմն նրանք պետք է իրականանան»[4]։

Էջմիածնի «Արարատ» ամսաթերթը անհիմն լավատեսությամբ գրում էր, թե հայկական հարցը «գտնվում է ներկայումս յուր լուծման նախօրյակին»։ Իսկ Պողոս Նուբար փաշան 1914 թ. հունվարի 29-ին (հ.տ.) հեռագրում էր Էջմիածին՝ կաթողիկոսին. «Ձեր իմաստուն հեռատեսության, բարձր ցուցումների և նորին վեհափառության ռուսաց կայսեր բարեխնամ կառավարության եռանդուն գործունեության շնոր-

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 43, թ. 13։
[2] «Հայրենիք» ամսագիր, № 1, 1955, էջ 26։
[3] «Մշակ», 1.1. 1914 թ., № 1։
[4] «Մշակ», 13.2. 1914 թ., № 33։

հիվ ասիական Թուրքիայի մեր եղբայրները այսուհետև հնարավորություն կունենան ապրելու արդար և ապահով վարչության ներքո»[1]։

Պողոս Նուբարը իր մի ճառախոսության մեջ՝ 1914 թ. մայիսի 2-ին (15), նորից վարգաղույն էր ներկայացնում Եվրոպայի ինսպեկտորների առաջիկա գործունեությունը։ Նա կարծում էր, որ նրանց ուղղակի հսկողության տակ «կկարգադրվեն» «հողային վեճերը», ոստիկանությունը և ժանդարմերիան արգարություն կհաստատեն, հայերեն լեզուն «պիտի ընդունվի վարչական շրջաններուն և դատարաններուն մեջ», «հայ ազգային վարժարանները իրենց համեմատական բաժինը պիտի ունենան» «յուրաքանչյուր նահանգի հանրային կրթության բյուջեին մեջ»։ Նա այնքան հեռու էր գնում իր ռոմանտիկայի մեջ, որ կարծում էր, թե «կառավարությունը ոչ մեկ դժվարություն պիտի հարուցանե», իսկ «հավասարության սկզբունքը պիտի գործադրվի ամեն կարգի պաշտոնատարներու՝ քրիստոնյաներու և մահմեդականներու միջև» և այլն, և այլն[2]։

Ավելի ուշ, նույն թվականի մայիսի 5-ի (18) գրությամբ նա կաթողիկոսին հաղորդում էր օսմանյան կառավարության դիրքորոշման մանրամասների մասին։ «Այնուհանդերձ, եթե օսմանյան կառավարությունը համոզված էր բարենորոգումներու հարկավորությանը, անիկա սակայն կուզեր ինքը մենակ իրագործել անոնք, առանց պետությանց միջամտության, ինչ որ իրեն համար նվաստացուցիչ կերևար»[3]։ Մայիսի 18-ին (31) Գիքորը հավաստիացնում էր Զավրիևին, որ նա «թույլ չի տա, որ Դուռը (Թուրքական կառավարությունը) իր հայեցողությամբ խաղա գլխավոր ինսպեկտորների հետ»[4]։

Սակայն իրականում Թուրքական կառավարությունը գիտում էր բոլոր միջոցներին, որ ռեֆորմները մնային թղթի վրա։ Նա ոչ մի միտք չուներ կատարելու 1914 թ. փետրվարի

[1] Թաքկեն վարդապետ, նշվ. աշխ., էջ 3։ (Ընդգծումները մերն են — Ջ. Կ.)։

[2] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 711, թթ. 50—51։

[3] Նույն տեղում, թ. 36։

[4] Նույն տեղում, ց. 2, գ. 676, թ. 131։

8-ի համաձայնագիրը՝ եվրոպական պաշտոնյաներին գործադիր իշխանություն տալ Արևմտյան Հայաստանում։

Թուրքական կառավարության դիրքորոշման մասին բավական պատկերացում է տալիս 1914 թ. հունիսին Կ. Պոլսից Պետերբուրգ ուղարկված մի փաստաթուղթ։ «Թուրքերը հստակորեն որոշել են ընդդիմանալ մեր ռեֆորմին»,— ասված է այնտեղ։— «...Դեսպանները, հանգամանք Փարիզում, Բեռլինում և Պետերբուրգում նուբար փաշային տրված խոստումներին, քայլեր չեն ձեռնարկում գլխավոր ինսպեկտորների իրավունքների պաշտպանության ուղղությամբ»[1]։ Թալեաթը և Խալիլը հայտարարում էին, որ «Իթթիհադը որոշել է ինքնուրույն կերպով իրականացնել ռեֆորմը իր հասկացողության համաձայն, առանց հայերի հետ հարաբերության մեջ մտնելու»։ Փաստաթղթի հեղինակները նշում էին, որ նրանց նպատակն է տապալել ռեֆորմները, դրանք ուղղել ի վնաս հայերի հունով, չեզոքացնել ինսպեկտորներին, որ Եվրոպայի լռությունը խրախուսում է նրանց[2]։ Գիքորն ապրիլին հաղորդում էր հայերի կոտորած սարքելու ուղղությամբ Իթթիհադականների գործնական նախապատրաստությունների մասին, հայկական մամուլը տրտնջում էր, որ բարենորոգումները «անպտուղ են ու տկար», որ դրանց գործադրությունը Թուրքական կառավարության քմահաճույքին է թողնված։ Ֆրանսիացի Վիկտոր Բերարը վախ էր արտահայտել, որ «ռեֆորմների առաջին հետևանքն այն կլինի, որ այդ պաշտոնական ավազակները կոչ կանեն ժողովրդական ֆանատիկոսության», որ «ռեֆորմներն առանց կոնտրոլի դա կոտրած է»[3]։

Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում բժ. Զավրիևի հանդիպումները Վեստենենկի և Հոֆի հետ, որոնք Կ. Պոլիս էին ժամանել Արևմտահայաստանում իրենց պաշտոնները վարելու համար։ Վեստենենկը, պատասխանելով Զավրիևի մի հարցին, ասում էր, որ ըստ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև ինքված պայմանագրի, իրեն հրավիրել է սուլ-

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 676, թ. 144։

[2] Նույն տեղում։

[3] «Մշակ», 29.1. 1914 թ., № 20։

թանը և որ ինքը նրա պաշտոնյան է և ենթակա նրան։ Հայերը շատ քիչ էին հետաքրքրում նրան, նա հայկական հարցից անտեղյակ էր։ «Ինչպես և Վեստենենկը, նա (Հոֆը) ոչ մի հասկացողություն չունի Թուրքիայի մասին, ո՛չ նրա պետական կառավարման մակարդակի ու ձևի մասին, ո՛չ էլ թուրքական պետական մարդկանց գործելակերպի մասին։ Բացարձակապես ոչինչ նա չգիտեր հայկական հարցի մասին... (ընդգծումները մերն են — Ջ. Կ.)[1]։

Ահա թե ինչպիսի մարդկանց հետ էին կապում արևմտահայ ժողովրդի բախտը արևմտյան դիվանագիտությունն ու նրա սպասավորները։

Ալ. Մյասնիկյանը, անդրադառնալով բարենորոգումների միջոցով հայկական հարցը լուծելուն, այն «գորդյան հանգույց էր» համարում[2]։ Իր «Հայկական ռեֆորմների նախագիծը» վերլուծական հոդվածում նա հանգամանորեն քննարկել է բարենորոգումների հետ կապված խնդիրները։ «Վարչական կոնտրոլը,— գրում էր նա,— դա, մեր կարծիքով, ոչ մի իրական հետևանքի չի հասցնի, քանի որ վարչության կարևոր ներկայացուցիչները՝ նահանգապետները, միանգամայն անկախ են ինսպեկտորից»։ «Ուրեմն ի՞նչ է մնում ինսպեկտորին,— հարց է տալիս նա։— Սոսկ մի անուն։ Իսկ ի՞նչ է անելու նա։ Միմիայն ոռճիկ է ստանալու»։ Ալ. Մյասնիկյանը բարենորոգումների ծրագիրը համարում էր «անորոշ, անգույն և անկերպարան», որ «դժվար է լուրջ կերպով «օրենսդրական բառը գործածել նրա վերաբերմամբ»։ Նա գտնում էր, որ «հայկական ռեֆորմների նախագիծը ոչ մի պատասխան չի տալիս այն «անիծյալ հարցին», որի անունն է թուրքահայ խնդիր»[3]։

* * *

Պատերազմը լայն արձագանք գտավ հայկական միջավայրում։ Ռուսահայ բուրժուազիան, նրա կուսակցությունները պատերազմն առանց այլևայլության արդարացի հրուշակեցին և հայկական մամուլում ռուսական զենքի գովքն էին անում, նրան հաջողություն ցանկանում։ Ռուսական բանակում ծառայող հայ զինվորականությունն անհամբերությամբ սպասում էր այն պահին, երբ մասնակցություն էր բերելու այդ գործին։ «Դեռևս երբեք ռուսահայերը չէին ձգտել այդպես ջերմորեն Ռուսաստանի հետ մերձենալուն,— գրել է ռուս հրապարակախոս, դոկտոր Լ. Օշերովսկին,— դեռևս երբեք նրանք չէին դրսևորել այդպիսի անկասելի, կրքոտ ձգտում ծառայելու իրենց հայրենիքին, ինչպես այժմ»[1]։

«Մշակ»-ը մի խմբագրականում գրում էր. «Իբրև քաջաքացի և իբրև ազգասեր, ռուսահայի ամբողջ համակրությունը և անկեղծ սերը ռուսական զենքի հաջողության և հաղթության կողմն է»[2]։

Վ. Տերյանը «Նամակներ հյուսիսից» հոդվածաշարքում գրում էր. «Նոր չէ, որ հայությունը պիտի վկայի իր համակրությունը և ձգտումը դեպի Ռուսաստանը։ Դա մի պատմական ավանդություն է արդեն մեզ համար»[3]։

Թուրքիայի դեմ մղվող պատերազմը հայ ժողովրդի համար ոչ թե ուրիշի հողեր զավթելու, ուրիշ ժողովուրդներ ստրկացնելու, նոր գաղութներ նվաճելու պատերազմ էր ներկայանում, այլ սեփական հայրենիքը թուրքական տիրապետության դարավոր ստրկությունից ազատագրելու, սեփական հայրենի օջախը վերստանալու մի պատեհ առիթ։

Վ. Ի. Լենինը, անդրադառնալով առաջին համաշխարհային պատերազմի բնույթի հարցին, նշել է, որ նրա մասնակիցների «99/100-ի համար պատերազմը իմպերիալիստական, այսինքն՝ զառամյալ բուրժուազիայի քաղաքականության շարունակությունն է, այն բուրժուազիայի, որն ընդունակ է ազգերի բռնադատման, բայց ոչ ազատագրման»։ Միաժամանակ, Վլադիմիր Իլյիչը չէր բացառում, որ «Սեր-

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 676, թ. 143։
[2] «Հորիզոն», 25.12. 1913 թ., № 289։
[3] «Մշակ», 7.2. 1914 թ., № 28։

[1] Л. Ошеровский, Идея автономного строя в турецкой Армении под протекторатом, стр. 9.
[2] «Մշակ», 17.11. 1914 թ., № 205։
[3] «Մշակ», 11.10. 1914 թ., № 229։

բիայի համար, այսինքն՝ այժմյան պատերազմի մասնակիցների ինչ-որ հարյուրերորդականի համար պատերազմը բուրժուական ազատագրական շարժման «քաղաքականության շարունակությունն է»»[1]։

Հիրավի, լենինյան այս հարցադրումը վերաբերում է նաև հայկական բուրժուա-դեմոկրատական ազատագրական շարժման շարունակությանը, մի շարժում, որն ուղղված էր Թուրքական բռնակալության դեմ, «պայքար էր Հայաստանում հայկական պետության համար»[2]։ Այդ պայքարը սկսվել էր տասնամյակներ առաջ, տարբեր էտապներում ընդունել ամենատարբեր երանգներ, բայց տակավին չէր պսակվել հաջողությամբ. չէր ստեղծվել հայկական բուրժուական պետություն, չկար տերիտորիայի, տնտեսական կապերի ընդհանրություն, իսկ հայ ժողովուրդը Թուրքիայում զուրկ էր ոչ միայն մարդկային ամենատարրական պայմաններից, ոչ միայն ամենաբիրտ ճնշման էր ենթարկվում, այլև դատապարտված էր ֆիզիկական բնաջնջման։ Սա այն պայքարի յուրօրինակ շարունակությունն էր, որի «պատմական երևույթների հիմնական օբյեկտիվ բովանդակությունն են եղել ազգային-բուրժուական շարժումները կամ ֆեոդալիզմի տարբեր ձևերից ազատագրվող բուրժուական հասարակության «ջղաձգումները»»[3]։

Թուրքական բռնակալության դեմ արևմտահայության ազգային-ազատագրական շարժումը միանգամայն օրինաչափ երևույթ էր, պայմանավորված հայ ժողովրդի բնականոն ձգտումներով։ Սակայն այն սպասելի արդյունքի չէր հասել՝ Թուրքական սուլթանիզմի տրադիցիոն ջարդարարական կուրսին բախվելով, այդ շարժումը դրսից գլխավորելու, եվրոպական միջամտությանը ապավինելու և ոչ թե բուն ժողովրդի պայքարը ռեալ հունով առաջ մղելու հետևանքով։

Պատերազմի նախօրյակին նույնպես ռեալ իրականությունը, ազատագրական պայքարի կոնկրետ պայմանները հաշվի չառնելով, ռուսահայ բուրժուազիան, նրա կուսակցությունները, սրանց հետևից ընթացող հայ հասարակական ուժերը կարծում էին, թե հասել է պատմական պահը, որպեսզի ամբողջ հայ ժողովուրդը մեկընդմիշտ ընտրություն կատարեր արյունռուշտ Թուրքական ֆեոդալական բռնակալության և ցարական Ռուսաստանի՝ ճիշտ է, նույնպես բռնապետության, բայց և միաժամանակ Թուրքիայի համեմատությամբ զարգացման ավելի բարձր մակարդակի վրա գտնվող, ժողովրդական ավանդությամբ ու պատմական փորձով դարավոր հովանավորի միջև։ Անտարակույս նման մտայնության խորացմանը քիչ չնպաստեց Ռուսաստանի պաշտոնական շրջանների կողմից Արևելքի քրիստոնյաներին «ազատագրելը» պատերազմի մեջ Ռուսաստանի մտնելու գլխավոր նպատակ հռչակելը։ Պատերազմի միջոցով Արևմտահայաստանի նկատմամբ իրենց պլանների իրագործմանը ձգտող հայ հասարակական այդ ուժերը չէին ըմբռնում, որ «պատերազմը մղում են բոլոր մեծ տերությունները՝ աշխարհը կողոպտելու, բաժանելու համար, շուկաների համար, ժողովուրդներին ստրկացնելու համար», որ «Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի հաղթանակը հերձամահ կանի Հայաստանին...»[1]։ Նրանց համար «ցարիզմը չարիք էր, բայց սուլթանիզմը անհատնում դժբախտություն։ Եվ չարիքը գերադասվում էր լացի հովտից»։ Ռուսահայերը ձգտում էին «չարիքի ձեռքով սրբել ցեղակիցների արտասուքը», չգիտակցելով, որ «լացը արյունահեղություն կդառնա, «առատ արցունքը հորդ արյան» կփոխվի»[2]։

Հաշվի չէր առնվում, որ «ցարիզմը արդեն տասնամյակների ընթացքում Ռուսաստանում ճնշման է ենթարկում ազգությունների ավելի քան հարյուր միլիոնավոր մարդկանց, որ ցարիզմն արդեն տասնամյակների ընթացքում ավազակային քաղաքականություն է վարում Չինաստանի, Պարսկաստանի, Հայաստանի, Գալիցիայի դեմ»[3] և բնականաբար նա ոչինչ լավ բան չէր կարող տալ հայ ժողովրդին։ Դրան հակառակ, ստեղծված քաղաքական կացության մեջ Ռու-

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 21, էջ 292։
2 Б. А. Борян, Армения, ч. II, М.—Л., 1929, стр. 17.
3 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 21, էջ 175։

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 21, էջ 560—562։
2 Դ. Անանուն, Նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 504—505։
3 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 22, էջ 154—155։

սաստանին ապավինելը համարվում էր «փրկարար ուղղություն», «անսայթաք ու նպատակահարմար», «գեղեցիկ ակնկալություններով», «վարդագույն արշալույս» ունեցող և այլն, և այլն[1]։

Հովհ. Թումանյանը 1914 թ. հոկտեմբերին հանդես գալով Թիֆլիսի հայկական մամուլում, ցույց էր տալիս այն դրական դերը, որ հայ ժողովրդի կյանքում խաղացել էր Ռուսաստանը 1827—1828, 1877—1878 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ և հույս հայտնում, որ ներկա պատերազմում նույնպես հայ ժողովուրդը իր հույսը պետք է կապի Ռուսաստանի հետ։

«Մշակը» հայտարարում էր, թե «մեր թուրքահայ եղբայրների դատը պաշտպանված և լուծված կլինի, երբ ներկա համաեվրոպական պատերազմի մեջ ռուսական զենքը հաղթող հանդիսանա, ուստի և մենք ամեն կերպ պետք է աջակցենք այդ հաղթանակին»[2]։

Երկու տարի անց, երբ ակնհայտ էր հուսախաբությունը, Հ. Թումանյանը գրում էր. «Եվ հենց պատերազմի առաջին օրերից էլ հայոց մամուլը խորհրդածության ու քննության նյութ դարձրեց հրապարակով խոստացված անորոշ ազատությունը և [կայծակի արագությամբ երկրից երկիր տարածվեց հայկ<ական> ավտոնոմիայի լուրը [հազար ու մի ձևով,] հախուռն ու անորոշ]»[3]։

Հայ ժողովրդի հոգում խոր արմատներ ունեցող Ռուսաստանն է հայ ժողովրդի փրկիչը՝ մտայնությունը տիրապետող էր դառնում։ Հիրավի, տասնյակ տարիների ընթացքում ցարիզմի գաղութային ճնշման դեմ սոցիալական և ազգային ազատագրության պայքարում հայ ժողովրդի լավագույն ներկայացուցիչները հենվում էին Ռուսաստանի դեմոկրատական, առաջադիմական ուժերի վրա, նրանց հետ կապում իրենց ժողովրդի ապագան։ Ի հեճուկս ռուսական սևհարյուրյակային կալվածատիրության և բուրժուազիայի վարած բիրտ ճնշման ու շահագործման քաղաքականության,

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 601, թ. 9։

[2] «Մշակ», 4.10. 1914 թ., № 222։

[3] Հովհ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 6, էջ 226։

հոգեհարազատություն էր հաստատվել փոքր ազգություններին, տվյալ դեպքում հայ ժողովրդի և ռուս ժողովրդի առաջադեմ ուժերի միջև։ Հայ աշխատավոր գյուղացին, բանվորը, դեմոկրատ մտավորականը, ի դեմս ռուս մեծ ժողովրդի, տեսնում էին իրենց ավագ եղբորը, իրենց պաշտպանին։ Առաջադիմական Ռուսաստանը հայ մարդու համար լույսի և հույսի օջախ էր։ Հայ միտքը հազարավոր թելերով կապված էր առաջավոր ռուսական կուլտուրայի հետ։ Կապիտալի ու կալվածատիրության տիրապետության դեմ համառուսաստանյան ընդհանուր պայքարում հայ բանվորները միաձուլվել էին ռուս պրոլետարիատի, բոլշևիկյան կուսակցության մղած պայքարի հետ։ Հայ ժողովրդի զավակներ Բ. Կնունյանցը, Ստ. Շահումյանը, Ս. Սպանդարյանը, Կամոն (Ս. Տեր-Պետրոսյանը), Ալ. Մյասնիկյանը, Ս. Կասյանը և շատ ուրիշներ կանգնել էին ժամանակի ամենաճշմարիտ ուսմունքի՝ մարքսիզմ-լենինիզմի դրոշի ներքո, մեծ Լենինի ղեկավարությամբ մասնակցում էին ցարական բանտը խորտակող ռուսաստանյան բանվոր դասակարգի միասնական պայքարին։ Այդ պայքարի հաղթանակին ապավինելով էր, որ վերջ ի վերջո հայ ժողովուրդը սեփական հայրենիք ունենալու իրավունք նվաճեց։

Այն պահից սկսած, երբ հայկական հարցը դարձավ միջազգային դիվանագիտության «հոգացողության առարկա», ամենից առաջ սոցիալիստներն էին, բոլշևիկները, որ հանդես էին գալիս հայ աշխատավոր ժողովրդի շահերի պաշտպանությամբ, մերկացնում եվրոպական դիվանագիտության և ցարիզմի ծրագրերը Հայաստանի նկատմամբ[1]։

Հայ մարքսիստները ո՛չ միայն դեմ չէին թուրքական բռնակալության խորտակումն արագացնող արևմտահայության ազատագրական պայքարին, ինչը ստահոդորեն նրանց էին վերագրում դաշնակցականները, այլ հանդես էին գալիս այդ շարժումը ճիշտ ուղիով վարելու, այն հաղթանակի հասցնելու համար։

Տակավին դարասկզբին ՌՍԴԲ պարտիայի երկրորդ հա-

[1] Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 21, էջ 268։

մագումարում Բոգդան Կնունյանցը ասում էր. «Քաղաքական ծանր այն պայմանները, որոնցում ապրում են Թուրքիայի 3 միլիոն հայեր, բարբարոսական հետապնդումները, մասսայական հալածանքները, Փոքր Ասիայում մի քանի անգամ կազմակերպված ջարդերը չէին կարող չհրավիրել ռուսահպատակ հայերի, մասնավորապես ինտելիգենցիայի ռադիկալ մասի ուշադրությունը»[1]։

1903 թվականին պարտիայի կովկասյան միութենական կոմիտեի օրգան «Պրոլետարիատի կոիվը» թերթը սոցիալիստական ողջույն էր հղում «Տաճկահայաստանում կռվող եղբայրներին»։ «Մենք բացարձակ կերպով հայտարարում ենք մեր համակրությունը բազմաշարշար տաճկահայ ժողովրդի ազատարար գործին և մեր անկեղծ ցանկությունն է, որ այդ ազատությունը հասնի որքան կարելի է շուտ»[2]։

Բայց բոլշևիկները գտնում էին, որ պետք է հաշվի առնել ուժերի փոխհարաբերությունը, ազատագրական շարժման հաջողության իրական նախադրյալները, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը միավորել Ռուսաստանում բանվոր դասակարգի, բոլոր աշխատավորների սոցիալական ազատագրության համար մղված պայքարի հետ, ստեղծել բոլոր ճնշված ժողովուրդների միասնական ճակատ՝ ընդդեմ սոցիալական հարստահարման և ազգային ճնշման։ Նրանք գտնում էին, որ բազմաշարշար հայ ժողովրդի սոցիալական և ազգային ազատագրության գործը հաջողությամբ կպսակվի միայն ռուսական ցարիզմի և թուրքական սուլթանի տապալման օրը։ Իսկ դրա համար հայ բոլշևիկներն իրենց ջանքերն ուղղում էին ո՛չ թե ընդհանուր հեղափոխական խնդիրներից թուրքահայ շարժումը մեկուսացնելու նպատակին, տարվում էին ոչ թե զուտ «հայկական հեղափոխությամբ», ինչպես վարվում էին հայկական բուրժուա-ազգայնական կուսակցությունները, այլ միավորում էին հայ աշխատավորության ուժերը ընդդեմ դասակարգային թշնամու՝ ինչպես ռուսական ցարիզմի, այնպես և թուրքական սուլթանիզմի դեմ։

Պատերազմի նախօրյակին, իմպերիալիստական բուրժուազիայի անբաժան տիրապետության պայմաններում, երբ «պատերազմով չշահագրգռված հասարակական ու քաղաքական ուժերը թույլ էին, անբավարար էին կազմակերպված և դրա հետևանքով չէին կարող իմպերիալիստներին ստիպել հրաժարվելու պատերազմներից»[1], երբ «մանրբուրժուական վիթխարի ալիքը հեղեղել է ամեն ինչ, ճնշել է գիտակից պրոլետարիատին ոչ միայն իր թվական մեծությամբ, այլև գաղափարապես»[2], երբ միջազգային իմպերիալիզմի խարդախ խաղերի թակարդն էր ընկել Արևմտյան Եվրոպայի բանվոր դասակարգի մեջ խոր արմատներ ունեցող համարյա ամբողջ սոցիալ-դեմոկրատիան, Կովկասում, հայ իրականության մեջ է՛լ ավելի դժվար էր հաղթահարել այն ուռա հայրենասիրությունը, որ համակել էր շատերին։

«...Զարհուրելի թունոտ ներգործություն էր անում մեզ վրա այն հրեշավոր սուտ, հրեշավոր պերճաբան պրոպագանդը,— գրում է Լենն,— որի մեջ եվրոպական իմպերիալիզմն աշխատում էր թաքցնել իր, գայլի ճիրանները, խաբելով ազգերը ամենալկտի ճարտասանությամբ, թե այս վերջին պատերազմն է, որ սկսվում է ոչ թե բանկիրների, մետաղագործների, զինվորական և ռազմական արդյունագործության վիշապների կոկորդը լցնելու համար, այլ աշխարհի անարդարությունները ջնջելու, ճնշվածներին և տանջվածներին երջանկություն և հանգիստ անդորրություն բերելու համար։

...Խաբում էին ամբողջ երկրագունդը, բևեռից բևեռ, և պետք է որ խաբվողներ լինեին, չէ՞»[3]։

Արդարև, հայ իրականության մեջ տակավին փոքր էր այն մարդկանց թիվը, որոնք կոփվել էին ռևոլյուցիոն մարքսիզմի դարբնոցում, ըմբռնում էին հասարակության զար-

[1] Տե՛ս Հ. Ինճիկյան. Բ. Կնունյանցը երիտասարդ թուրքերի հեղափոխության մասին, «Տեղեկագիր», № 8, 1963 թ., էջ 94։

[2] «Պրոլետարիատի կոիվը», № 2—3, 1903 թ.։

[1] ՍՄԿՊ Կենտկոմի հաշվետու զեկուցումը պարտիայի 20-րդ համագումարին, 1956, Հայպետհրատ, էջ 13։

[2] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 24, էջ 55։

[3] Լեն, Անցյալից, էջ 288։

գացման օրինաչափությունները, գիտեին նրա շարժիչ ուժերը և կարող էին ճիշտ հասկանալ իմպերիալիստական տերությունների սանձազերծած պատերազմի հակաժողովրդական նպատակները ու դրան համապատասխան՝ կանգնեին հակապատերազմական դիրքերում։ Հայկական իրականության մեջ միայն բոլշևիկներն էին, որ այդ օրերին հայտարարում էին. «Պատերազմը կապիտալիզմի անմիջական հետևանքն է և որ պատերազմը այժմյան կապիտալիստական պայմաններում ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ իշխող դասակարգերի միմյանց դեմ մղվող մի պայքար, որի նպատակն է նոր շուկաներ գտնել, տիրանալ այդ շուկաներին, որի միակ ձգտումն է ապրանքների ներմուծումն ու արտահանությունը, որի համար ժողովրդական մասսաները ծառայել են և ծառայում են իբրև լոկ ֆիզիկական ուժ, իբրև մի «пушечное мясо»[1]։

Հայ ժողովրդի, մասնավորապես նրա արևմտահայ հատվածի համար պատերազմին մասնակցելը լինելու կամ չլինելու հարց էր։ Վերջին հաշվով բախվում էին Թուրքական բռնապետության Սցիլլան և ռուսական Խարիբդան, որոնց միջև, էնգելսի խոսքերով ասած, դժբախտություն ուներ գտնվելու հայ ժողովուրդը։

Սառը բանականությունը պահանջում էր ամեն գնով հասնել այն բանին, որպեսզի պատերազմից քիչ վնասով դուրս գալ։ Սակայն հաղթեց այն մտայնությունը, ըստ որի պատերազմին ակտիվ մասնակցելը, կամավորական խմբեր կազմելը այն երկաթե շերեփը պետք է լիներ, որի բացակայությունը Խրիմյան Հայրիկին խանգարեց որևէ բան ստանալ Բեռլինի կոնգրեսում։

Մեջտեղ էին ընկել մարդիկ, որոնք վաղուց դադարել էին հայ ժողովրդի հետ որևէ կապ ունենալուց և ամբողջապես ծառայում էին ցարական բյուրոկրատիային։ «...Ահա այդ հայ բուրժուական ինտելիգենցիան, որ ժխտում է մեր ժողովրդի լեզուն, որ արհամարհում է մեր գրականությունն ու մամուլը... ահա այդ ինտելիգենցիան այսօր

[1] «Մեր խոսքը», 26.1. 1914 թ., № 1, էջ 8։

տոգորվել է մի անասելի ոգևորությամբ, մի չտեսնված ազգասիրությամբ։ Նա ևս իր լոզունգը դարձրել է «Հայաստանը»...»[1]— գրում էր Վահան Տերյանը։ Իրենց պլաններն էին մշակում ռուսական բուրժուազիայի հետ սերտաճած հայ առևտրականներն ու արդյունաբերողները։

«Թե սահմանից այս կողմը և թե այն կողմը,— ազդարարում էին դաշնակցական «Հորիզոն»-ի տնօրենները,— հայերը պետք է լինին ռուսական ապրանքների, ռուսաց լեզվի, գրականության և գիտության տարածողը Փոքր Ասիայում և հարավային Ասիայում»[2]։ Նույն թերթը խնդիր էր դնում՝ «ցույց տալ մեծ տերությունների և հայերի շահերի նույնությունը, այդ շահերի զուգահեռությունը, նրանց համապատասխան լինելը», շահագրգռել Ռուսաստանին և Եվրոպային Հայաստանի բնական հարստություններով։

Պետերբուրգում հայկական հարցին նվիրված մի խորհրդակցության 1914 թվականի մայիսի 24-ի նիստի արձանագրությունից շատ պարզ երևում է, թե ռուսահայ խոշոր բուրժուազիան ինչպիսի պլաններ ուներ Արևմտյան Հայաստանում իր գործունեությունն ընդլայնելու, առևտրին զարկ տալու, բանկ հիմնելու և այլնի վերաբերյալ։ Մոսկվայի հայկական կոմիտեի նախագահ Մ. Ա. Բունիաթյանը նշելով, որ Թուրքիայի արևելյան յոթ վիլայեթները չորսուկես միլիոն բնակչություն ունեն, որ այնտեղ քսան քաղաք կա, ընդգծում էր առևտուրն ընդլայնելու, գյուղատնտեսությունը և արդյունաբերությունը զարգացնելու գործին իրենց մասնակցության մեծ հնարավորությունները[3]։ Առաջարկություններ էին արվում Արևմտյան Հայաստանում ագրարային բանկ և հինգ միլիոն կապիտալով առևտրական բանկ հիմնելու մասին։ Թիֆլիսում 1914 թ. մայիսի 4-ից իր նիստերն սկսած Ազգային համագումարը նույնպես որոշում էր ընդունել երեք միլիոն ռուբլի կապիտալով «հայկական բանկ» ստեղծելու մասին, որը պետք է «գլխավորապես ծա-

[1] Վ. Տերյան, Փիլիսոփաները և պատերազմը, «Մշակ», 27.12. 1914 թ., № 294։

[2] «Հորիզոն», 28. VI. 1913 թ., № 141։

[3] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 685, թթ. 51—52։

ռայեր Տաճկահայաստանի կարիքներին»[1]։ Այս հարցի քննարկմանը ակտիվ մասնակցություն էին ունեցել հայ խոշոր կապիտալիստներ Գ. Ղուկասովը, Ս. Բուդաղովը, Մ. Աջեմովը, Գ. Տիգրանովը և ուրիշներ[2]։ Նախատեսվող «Ռուս-ասիական բանկի» ստեղծմանը պետք է մասնակցեին նաև հայ կապիտալիստները։ Այս գործում ցանկալի էր համարվում համագործակցությունը ֆրանսիական կապիտալի հետ[3]։

Հայտնի նավթարդյունաբերող և «Թիֆլիսի առևտրական բանկի» տեր Մանթաշևը ցարական կառավարությանն առաջարկում էր իր միջոցներով Փոքր Ասիայում հատուկ բանկ հիմնադրել, որի գործողության շրջանակները պետք է ընդգրկեին ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը։ Դրա համար կապիտալիստ Մանթաշևը ցարական կառավարությունից երաշխիքներ էր պահանջում Արևմտյան Հայաստանում որևէ իրադարձությունների դեպքում, ինչպես նաև հարց էր դնում, որ բանկը միակը լինի հայկական վիլայեթներում։ Գիրքը ողջունում էր Մանթաշևի պատրաստակամությունը, բայց առարկում էր, որ նրան մենաշնորհ իրավունքներ տրվեն, քանի որ նրա մեջ չափից ավելի «ազգայնական երանգ էր» տեսնում։ Գիրքը գտնում էր, որ այդպիսի մենաշնորհը կխոչընդոտի ռուսական կապիտալի գործունեությանը, նրա միջոցով ցարական ազդեցության ուժեղացմանը վերոհիշյալ շրջաններում։

Մանթաշևի առաջարկությունը չընդունվեց, քանի որ «Ռուս-ասիական բանկի» և ֆրանսիական կապիտալի ձեռքում գտնվող Սալոնիկի բանկի միջև 1914 թ. հուլիսի կեսերին կնքված համաձայնությունը «ցարական կառավարությանը շատ ավելի լայն հնարավորություններ էր ընձեռում իր տնտեսական ազդեցությունը Թուրքիայում ամրապնդելու համար»[4]։

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 723, թ. 4։ Լեոն գրում է, որ բանկ հիմնելու խորհուրդը ավել էր Սազոնովը։ Տե՛ս Անցյալից, էջ 279։

[2] Նույն տեղում, գ. 685, թթ. 53—54, 59։

[3] Նույն տեղում, գ. 685, թթ. 58—60։

[4] Նովիչև, նշվ. աշխ., էջ 235։

«Մշակ»-ը գրում էր, որ «Ռուսաստանում Թուրքահայաստանի համար հատուկ բանկ հիմնելը իր բաժանմունքներով կամ էրզրումում, Վանում, Բիթլիսում և այլ փոքրիշատե խոշոր քաղաքներում՝ հերթական խնդիր է դառնում»[1]։ Այս ուղղությամբ էր գործում նաև Զավրիևը, որը Կ. Պոլսից Պետերբուրգ հղած իր հաղորդումների մեջ շեշտում էր Արևմտյան Հայաստանում ցարիզմի շահերին հայկական տնտեսական շահերի համընկնումը[2]։ 1914 թ. մարտին «Մշակ»-ը նշելով, որ «հայ մամուլն՝ առանց բացառության, այդպիսի դրամատների հիմնելը գտավ չափազանց նպատակահարմար և անհրաժեշտ մի քանի տեսակետից», ընդգծում էր այն միտքը, թե «ռուսական դրամատերերի հիմնած դրամատների միջոցով երկրի (Արևմտահայաստանի) մեջ կտարածվի Ռուսաստանի տնտեսական ազդեցությունը, սրա հետ միասին և քաղաքական ազդեցության անհրաժեշտությունը»[3]։

Ռուսահայ բուրժուազիան ուշադիր կերպով հետևում էր այն քաղաքականությանը, որ իմպերիալիստական տերությունները վարում էին մոտալուտ պատերազմում Մերձավոր արևելքում և, մասնավորապես, Թուրքիայում տնտեսական նոր դիրքեր նվաճելու, եղածը ամրապնդելու ուղղությամբ և դրանց համապատասխան ծրագրեր էր որոնում։ Իսկ նրա պլաններն առաջին հերթին կապված էին ռուսական կապիտալիզմի տնտեսական էքսպանսիայի հետ։ Չէ՞ որ «Թուրքաց Հայաստանը դառնում էր հետզհետե ավելի կարևոր շուկա Ռուսաստանի համար»[4]։ Ինչպես նկատել է «Պայքար»-ը, «Տաճկահայաստանի գրավումը Ռուսաստանի կողմից ոչ միայն չի հակասել հայ ազգային շարժման գեկավարների ձգտումներին ու քաղաքական ծրագիրներին, այլև կգմել է նրանց գաղափարական ձգտումների կենտրոնական կետը»[5]։

[1] «Մշակ», 22.3. 1914 թ., № 63։

[2] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 685, թթ. 5—6։

[3] «Մշակ», 1.3. 1914 թ., № 45։

[4] «Մշակ», 22.3. 1914 թ., № 63։

[5] «Պայքար», 31.1. 1916 թ., № 5։

Արևմտյան Հայաստանի հարցը քննարկվում էր «ոչ այնքան որպես կենդանի անհատների, խմբերի, ապրող և մտածող ժողովուրդների մի վայր, որքան որպես աշխարհագրական մի որոշ կտոր»։ «Հայ բուրժուազիայի համար Տաճկահայաստանը հմայիչ և փայփայելի է հանդիսացել միշտ որպես հարուստ մի երկիր, տնտեսական նոր գործառնությունների նպատակահարմար մի վայր»[1]։

Ի՞նչ էր շահելու կովկասահայ բուրժուազիան։ «Տաճկահայաստանը նվաճելու դեպքում,— գրել է Ստ. Շահումյանը,— նրա առաջ կբացվեր նոր ասպարեզ անսահման շահագործության համար, իսկ եթե այդ նվաճումը չհաջողվեր, համենայն դեպս իր քաղաքականությամբ նա շահում էր ռուս կառավարության սիրտը և կարող էր հուսալ, որ կվայելի նրա հովանավորությունը Կովկասում»[2]։ Գ. Մնացականյանը, նշելով Արևմտյան Հայաստանի հողերի բերքիությունը, նրա ընդերքի հարստությունները, հայերի ռուսասիրությունը, եզրակացնում էր, որ պետք է գտնել «հայկական անկախության այնպիսի ձևեր, որոնք ընդունելի լինեին Ռուսաստանի համար», որպեսզի ապահովվեր «հայերի բանական հավատարմությունը և Ռուսաստանի բարգացական հովանավորությունը»[3]։ Նա «ապացուցում էր», որ Ռուսաստանը Հայաստանից «նյութական օգուտներ» կստանա[4], որ «Ռուսաստանի պրոտեկտորատի ներքո, Ռոմանովների թագավորող ընտանիքի իշխաններից մեկի» ղեկավարությամբ, «կիսանկախ Հայաստանը այն լավագույնն է, որ կարելի է ստեղծել բավարարելու համար Հայաստանում բախվող բոլոր շահերը»։ Գ. Մնացականյանը հայերին համոզում էր, որ պատերազմի միջոցով Հայաստանը զավթելու դեպքում Եվրոպան «էժան գնով այն հայերին» չի զիջի և դրա համար անհրաժեշտ էր համարում, որ նրանք «Եվրոպային վճարեն և այն ամենը, ինչը նա կցանկանա ստանալ Հայաստանի

[1] «Պայքար», 11.9. 1916 թ., № 37։

[2] Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 2, էջ 409։

[3] Գ. Մնացականян, Разрешение армянского вопроса, М., 1914, стр. 21.

[4] Նույն տեղում, էջ 33։

գիմաց, որպես պատերազմի օգուտ։ Հայերը չպետք է ձրիակերներ լինեն և նրանք պետք է իրենց արյուն-քրտինքով ու զրկանքներով հարյուրապատիկ ավելի վճարեն Եվրոպային, ինչ էլ որ նա պահանջի, որպեսզի բաց ճակատով ասեն մարդկությանը. «Մենք արյունով ու քրտինքով ենք նվաճել մեր ազատությունը»։ Դա առևտուր չի լինի, այլ հայ ժողովրդի բարոյականության և քաղաքական հասունության ապացույց, ոչից նրան ազատություն տվողը կստանա ամեն ինչ, ինչ որ ցանկանում է»[1]։ Շատ պարզ է ասված և մեկնաբանություններն ավելորդ են։

Հիրավի, գաշնակցության հին լոզունգը, թե «որչափ մի ժողովուրդ շատ նահատակներ է տալիս այդ ճանապարհին, այնքան ազատագրության գաղափարը ամուր է նստում նրա մեջ», նոր պայմաններում ավելի համապարփակ էր դառնում պատերազմի ժողովրդասպան բոցերի մեջ, շոշափում ամբողջ մի ժողովրդի լինել չլինելու հարցը։

Այն բազմաթիվ փաքիսեցիական հայանպաստ ելույթները, հոդվածները, որոնցով հանդես էին գալիս շովինիզմը բորբոքող «խաբեբա»[2] Միլյուկովը և մյուսները, սերտորեն կապված էին այն տենչերի ու ակնկալությունների հետ, որ Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ փայփայում էր ռուսական իմպերիալիստական բուրժուազիան։ «Ամբողջ Փոքր Ասիայի (Կիլիկիայի և Հյուսիսային Միջագետքի հետ միասին) նվաճումը համարելով Թուրքիայում ռուսական քաղաքականության գլխավոր նպատակներից մեկը,— գրում էր ցարական քաղաքականության ջատագով Յաշչենկոն,— մենք ենթադրում ենք, որ այդ նվաճմանը Ռուսաստանին պետք է դրդեն ոչ միայն հրամայական ստրատեգիական նկատառումները, այլև տնտեսական հզոր շահերը»[3]։ Այսպիսի մտածելակերպ ու գործելակերպ ունեցող մարդիկ բացահայտորեն դեմ էին արտահայտվում Հայաստանի ավտոնոմիայի գաղափարին։ 1914 թ. վերջերին, երբ հայկական ազգա-

[1] Գ. Մնացականյան, նշվ. աշխ., էջ 30։

[2] Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 24, էջ 504—505։

[3] А. Ященко, Русские интересы в Малой Азии. М., 1916, стр. 29.

յին գործիչները մի շարք սուր ելույթներ ունեցան նրանց դեմ մամուլի էջերում, Միլյուկովը բավարարվեց նրանով, որ իր ընդդիմախոսների ջղերը հանգստացնելու համար հայտարարեց, թե Հայաստանի ավտոնոմիան նա պատկերացնում է Բուխարայի քաղաքական վիճակի պես մի բան[1]։ «Թուրքահայերի դրությունը մեր պաշտոնական ոլորտներին քիչ է հետաքրքրում։ Առայժմ շատ ավելի շատ է խոսվում ու գրվում Թուրքահայաստանի «քաղաքական» և «տնտեսական» նշանակության մասին։ Վերջինս գրավում է ռուսական դիվանագիտության ուշադրությունը որպես շահավետ նոր շուկա»,— գրում էր բոլշևիկյան «Պրավդա»-ն[2]։ Իսկ «Մշակ»-ը հույս էր տածում, թե «քանի որ Ռուսաստանն իր պատերազմը սկսել է ոչ նվաճողական (?), այլ ազատագրական նպատակով, ուստի և հայերը կարող են և պետք է արտահայտեն իրենց ցանկությունը, որ ազատվող Թուրքաց Հայաստանին տրվի վարչական կազմակերպություն՝ ավտոնոմիայի հիման վրա, Ռուսաստանի հովանավորության ներքո»[3]։

Այդ օրերին հայկական մամուլում, ինչպես նաև Մոսկվայի, Պետերբուրգի ու Բաքվի ռուսական մամուլի էջերում հայ գործիչների ելույթների մեջ մեծ վեճեր էին ծավալվել ապագա Հայաստանի ստատուտի, նրա ապագա կառավարման ձևերի մասին։ «Լրագրական ընդարձակ և աղմկալից բանավեճի առարկա էր դառնում Թուրքաց Հայաստանի ապագա կազմակերպությունը»[4]։ Տարբեր հայացքների ու քաղաքական-հասարակական ուղղությունների ղարդիկ՝ Կարա-Մուրզան և Ա. Ջիվելեգյանը, Շիրվանզադեն ու Բախշի Իշխանյանը, Աճեմովը, «Հորիզոն» թերթի տնօրեն, նավթարդյունաբերող Հ. Մելիքյանը և շատ ուրիշներ կատեգորիկ տոնով քննարկում էին Հայաստանի ավտոնոմիայի կամ անեքսիայի հարցը՝ «այժմ և կամ ոչ երբեք» նշանաբանով[5]։

[1] «Մշակ», 6.1. 1915 թ., № 3։
[2] «Путь правды», 1. 2. 1914 г., № 10.
[3] «Մշակ», 30.10. 1914 թ., № 245։
[4] Լեո, Անցյալից, էջ 306։
[5] «Մշակ», 1914 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերի համարները։

Բ. Իշխանյանն իր զեկուցումներից մեկում, զոռ տալով երեվակայությանը, ասում էր, թե նպատակահարմար է «նախ՝ թուրքահայ վիլայեթների միացումը Կովկասի հետ, մըտցընելով այնտեղ տեղագրական և ցեղական-ազգային առանձնահատկությունների համապատասխան լայն իրավական-վարչական ձևեր։ Երկրորդ՝ Փոքր Ասիայում և եվրոպական Թուրքիայում մնացած հայկական հատվածի համար մտցընել իրավաքաղաքացիական արմատական ռեֆորմներ և ազգային-կուլտուրական (էքստերիտորիական) ավտոնոմիա»[1]։ «Հայկական հարցի լուծումը՝ տերիտորիական-քաղաքական ավտոնոմիայի պահանջով՝ ոչ միայն աննպատակահարմար է, այլև նրա իրականացման հնարավորությունը՝ առաջարկված եղանակով՝ չափազանց կասկածելի է»,— շարունակում էր նա[2]։

Տեսակետները հաջորդում էին միմյանց, բախվում իրար, բայց իզուր։ Ինչպես ասում են, ձուկը ջրում բազար էին անում։ Հարցերը քննարկվում և պատերազմի մասին շատանում։ Հարցերը քննարկվում էին, դրանք «չկապելով տվյալ պետության, պետությունների տվյալ սիստեմի, տվյալ դասակարգերի նախընթաց քաղաքականության հետ» և նրանց «խոսակցությունների 9/10-ը վերածվում էր դատարկ բանակովի և բառափոխանակության» (Վ. Ի. Լենին)։

Իսկ Կովկասի փոխարքա, ծեր աղվես Վորոնցով-Դաշկովն ամեն կերպ խրախուսում էր հայ բուրժուազիային, նրա քաղաքական պարագլուխներին, համոզում ռուսական բանակի համար առաջապահ ջոկատներ կազմակերպել վերահաս պատերազմի դեպքում։ Նա հիշեցնում էր Ներսես Աշտարակեցու ժամանակաշրջանը, հայերի ակտիվությունն արևելյան պատերազմների ժամանակ[3]։ Նա, «ցարիզմի այս

[1] «Մշակ», 11.12. 1914 թ., № 280։
[2] «Մշակ», 10.12. 1914 թ., № 279։
[3] Լեոն գրում է, որ հայ կամավորներից ռուսական բանակի համար առաջապահ ջոկատներ ստեղծելու առաջարկությունը դաշնակցությանն արվել էր դեռևս 1907—1908 թթ. ձմռանը, երբ խիստ կերպով լարվել էին ռուս-թուրքական հարաբերությունները։ Այն ժամանակ թուրքահայ ժողովրդի անվտանգությունը չվտանգելու պատճառաբանությամբ այդ առաջարկությունը մերժվեց։ Տե՛ս Անցյալից, էջ 224—225։

տաղանդավոր ներկայացուցիչը, քաղաքագետին հատուկ նրբությամբ կարողացավ ցույց տալ իրեն հայ ժողովրդի բարեկամ, գրավել հայ մեծշատ տարրերի համակրանքը...»[1]։

Ինչպես Վ. Ի. Լենինն է նշել, «որոշակի պայմաններում» իմպերիալիստական տերությունների մեկի դեմ ուղղված ազատագրական պայքարը կարող է օգտագործվել մի այլ «մեծ տերության կողմից միևնույն իմպերիալիստական նպատակներով»[2]։ Տվյալ դեպքում ցարիզմը ձգտում էր Թուրքական բռնակալության դեմ արևմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժումն օգտագործել իր նպատակներին համապատասխան։

Դաշնակցությունն ամբողջապես լծվեց ցարական Ռուսաստանի՝ «ժողովուրդների բանտի»[3] մարտակառքին։ Նիկոլայ II-ի, անգլիական ու ֆրանսիական իմպերիալիզմի լոզունգները դարձան նրա լոզունգները[4]։

Ահա թե ինչպես էր պատճառաբանվում կամավորական շարժման ստեղծումը դաշնակցության արևելյան բյուրոյի կողմից ստեղծված մի փաստաթղթում։

«Կամավորների կազմակերպումով մենք նպատակ ունենք մեր մասնակցությունը բերել այս պատերազմին, որով և ընդհանուր հաշվեհարդարի միջոցին ավելի մեծ իրավունքով պահանջել, որ գումարվելիք վեհաժողովը լուծե մեր հարցն էլ։ Մենք հույս ունեինք, որ եռյակ համաձայնության հաղթությամբ կորոշվի և տաճկահայերի ապագան և ուզում ենք հավատալ, որ թուրքաց Հայաստանը կստանա ավտոնոմիա։ Այդպիսի հավաստիացումներ լսում ենք թե՛ Փարիզից և թե՛, մանավանդ՝ Պետրոգրադից։ Այսպես, ռուս-թուրքական պատերազմի առթիվ Պետրոգրադում եղած հետապնդումները այն հետևանքն են տվել, որ արտաքին գործոց նախարարության միջ համակրանքով է ընդունվել «վեց վիլայեթների և նրա անբաժան մաս Կիլիկիայի ինքնավարության միտքը»։ Թե՛ փոխարքային և թե՛ Պետրոգրադ մասնավոր դիմումներ եղան, որպեսզի հայերին ուղղված մի կոչ հրատարակվի։ Պետրոգրադից եկած թորհրդի համաձայն կաթողիկոսը մի նամակով դիմեց փոխարքային, որ ցարը այդպիսի մի կոչ ուղղի։ Պետրոգրադից հույսեր էին տալիս, որ այդպիսի մի կոչ կհրատարակվի և մեջը կհիշվի նաև «վեց վիլայեթների և Կիլիկիայի ավտոնոմիան»։ Նույն իմաստով դիմում է արել կաթողիկոսը ցարին ևս Թիֆլիսում ունեցած տեսակցության միջոցին և ստացել է բանավոր հավաստիացումներ։ Կարծես թե կառավարության շրջաններում արդեն հաշտվել են Հայաստանի ավտոնոմիայի մտքի հետ։ Թե ինչ կլինի այս բոլորի արդյունքը, իհարկե չգիտեմ է ասել»[1]։

Հիրավի, այդ ամենի արդյունքը ժամանակին ճշտորեն կռահել, իհարկե, դժվար էր։ Բայց մի բան պարզ էր, որ գործարք էր կնքվում ցարիզմի՝ ժողովուրդների ազատության թշնամու հետ և լավ բան նրանից սպասել հնարավոր չէր։ Գործի գլուխ կանգնած էր հայ բուրժուազիան, որը «ի նշան երախտագիտության այն հատուկ ուշադրության համար, որ նրա նկատմամբ ցուցաբերում էր նախկին փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը, և իր հավատարիմ հպատակի զգացմունքները ցարական կառավարությանն արտահայտելու համար, կառավարություն, որի հովանու տակ նա ազատորեն հարբստանում էր»[2], ձգտում էր իր շահերին համապատասխան տոն տալ հայ ժողովրդի լայն շրջաններում պատերազմի նախօրյակին չափազանց պոպուլյար դարձած արևմտահայության ազատագրության լոզունգին։

Հայկական բուրժուական շրջանները, դաշնակցական ղեկավար գործիչները ավելի սերտորեն էին կապվում պետական բյուրոկրատիայի հետ, դառնում նրա յուրօրինակ կցորդն ու կամակատարը։

[1] «Պայքար», 4.7. 1917 թ., № 63 (118)։
[2] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 22, էջ 190։
[3] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 21, էջ 524։
[4] Բ. Բորյան, Նշվ. աշխ., մ. 1, էջ 347։

[1] Տես Մլի-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, գործ «Сообщение Восточного бюро Дашнакцутюн по вопросам о ходе создания добровольческих отрядов Андраника, Амазаспа, Дро, Кери и др. событиях внутри и вне партии», стр. 2.
[2] Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 2, էջ 361։

Հատկանշական է, որ ցարական գրաքննությունն այդ ժամանակ արգելել էր վատ բաներ գրել դաշնակցության դեմ, իսկ վերջինիս մասին Թիֆլիսի նահանգային ժանդարմական վարչությունը այդ օրերին արձանագրում էր. «Դաշնակցություն կուսակցությունը վերջին ժամանակներս ոչ մի ռևոլյուցիոն գործունեություն չի դրսևորում և բացառապես զբաղված է զինվորների ջոկատների կազմակերպմամբ, ուսուցումով և Թուրքիա ուղարկելով Թուրքական կառավարության դեմ պայքարի համար, որ Թույլ է տվել կայսերական մեծության փոխարքան Կովկասում»[1]։ Ցարական իշխանությունները վերացրել էին արգելքը Կ. Պոլսի «Ազատամարտ» օրգանի նկատմամբ և այն ազատ վաճառվում էր Ռուսաստանում[2]։

Հնչակները նույնպես կանգնեցին պատերազմից հայ ժողովրդի համար բարիք ակնկալողների դիրքերում։ Հնչակ գործիչները մոռացության տվին իրենց իսկ կուսակցության կողմից 1913 թ. հունվարի 30-ին Փարիզում հրապարակված մանիֆեստը, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Մենք սարսափելի ենք գտնում ամեն պատերազմ, որ նկատում ենք իբրև ոճրագործություն՝ քաղաքակիրթ մարդկության համար ամոթալի։ Մենք կրում ենք մեր սրտում անհաշտ և անսահման ատելություն դեպի այն պատերազմները, որոնց նպատակն է հափշտակություն, նվաճում և մի ժողովրդի տիրապետությունը մյուսի վրա»[3]։ Ինչպես կամավորական շարժման կազմակերպիչները, պատերազմին հայերի զինված մասնակցություն ունենալու և այդ ճանապարհով պատերազմի ավարտից հետո նրա «բարիքներից» օգտվելու իրավունք շահելու դիրքերից էր հանդես գալիս հնչակյան հայտնի գործիչ Սապահ-Գուլյանը։ Նա գրում էր «պատերազմողի, ռազմակողմի (belligérant) տիտղոս շահելու» մասին, դա համարում էր «բացարձակ և հրամայական»։ Նման հարցադրումից, տակտիկայից «դուրս ամեն ընթացք»

[1] Մշի-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 145, թ. 2։
[2] «Մշակ», 9.1. 1914 թ., № 4։
[3] «Հիսնամյակ—1887—1937, սոց. դեմոկրատ հնչակյան կուսակցություն», Պրովիդենս, Ամերիկա, 1938 թ., էջ 265։

դիտվում էր «կորստաբեր, աղետալի, խաբուսիկ»[1]։ Բնականորեն նա պետք է դրական գնահատական տար Ժյուլ Գեդին և սոցիալ-շովինիզմի գիրկն ընկած եվրոպական այլ գործիչների վարքագծին, որոնք սեփական բուրժուազիայի հարազատ կամակատարներն էին դարձել։

Բ. Իշխանյանը վերամբարձ տոնով ազդարարում էր. «Եթե այսօր հասել է պատմական այն դարագլխային նշանակություն ունեցող մոմենտը, որ պիտի վերջ տա այդ խրոնիկական մղձավանջին և, հետևապես, նպաստի մեր մասսաների և անգամ ինտելիգենցիայի հասարակական մտքի ու բնազդի ազատագրմանը՝ ողբերգակ երգիչների ռոմանտիզմից, ապա մենք խորին գոհունակությամբ ողջունել կարող ենք միայն այդ մոմենտի գալուստը։ Եթե հասել է այն ժամը, որ պիտի նոր ազատագրական էջ բաց անե թուրքահայ կյանքի մեջ և չքացնե հասարակական մտածողության հորիզոնից թանձր մառախուղը ռուսահայ կյանքում, ապա օրհնյալ լինի այդ ըստ ամենայնի փրկարար ժամը»[2]։

Արշակ Չոպանյանը «Պատերազմը և հայությունը» հոդվածում գրում էր. «Գաղափարի պատերազմ մըն է ասիկա՝ ամեն բանի առաջ, խորհրդանշանական պատերազմ մը, գերազանցապես «սրբազան» պատերազմ մը, որ ոչինչ ունի պետական, մասնավոր, այլ որ իր էությամբ իսկ համամարդկային է»[3]։ Ամերիկայի վերակազմյալ հնչակյաններին ուղղած իր մի նամակում նա գրում էր. «Ամենակարևոր խնդիրը, որ մեր առջև կպարզվի, հիմակվան սուրբ պատերազմն է։ Սուրբ պատերազմը, մենք բոլորս անով պետք է հետաքրքրվենք։ Մյուս խնդիրները կարող ենք հետո կարգավորել»։ Նա կոչ էր անում բոլոր ուժերը միացնել՝ «աշխատելով համաձայնության կառավարություններուն հաղթանակին համար»[4]։ «Ազատարար պատերազմը» հոդվածում նա գրում էր. «Ընենք ինչ որ կրնանք, որպեսզի մենք ալ,

[1] Ս. Սապահ-Գուլյան, Ինքնավար Հայաստան, Կահիրե, 1915 թ., էջ 2։
[2] «Մշակ», 11.12. 1914 թ., № 280։
[3] «Մշակ», 18.11. 1914 թ., № 261։
[4] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 465, թթ. 21—22։

վաղը աշխարհիս վերև ծագելիք արդարության արևին տակ, ազատամարտիկ ազգերուն շարքին մեջ, ազատության արժանի ազգերուն քովը բարձրաձակատ կարենանք երևալ»[1]։

Սակայն կամավորական շարժման կազմակերպման գործին հայկական կուսակցություններից ամենաակտիվ մասնակցություն ունեցավ դաշնակցությունը։ Այս մասին այդ կուսակցության Արևելյան բյուրոյի մի հաղորդագրության մեջ ասված է. «Կամավորների կազմակերպման մարտական մասը — զինվորներ հավաքել, խմբեր կազմել, խմբապետներ նշանակել, արշավանքի կետերը որոշել և այլն, ամբողջապես հանձնվեց մեր կուսակցության, որի համար կազմվեց հատուկ մարմին, բացառապես մեր ընկերներից բաղկացած։ Ազգային բյուրոյում և նրա հանձնաժողովներում մենք ունենք բավարար չափով ներկայացուցիչներ, որոնք կարողանում են քիչ շատ կարևոր բոլոր հարցերի մեջ մեր տեսակետը անցկացնել։ Կամավորների գործին տրվում է անկուսակցական բնավորություն, ոչ միայն իրերի ընդհանուր պայմաններում, այլև տանկահայ մեր ընկերների կատեգորիկ պահանջով»[2]։ Դաշնակցությունն իրեն հռչակելով «բովանդակ հայության շահերի պաշտպան», «համազգային կուսակցություն», ձգտում էր դառնալ ազգի միակ առաջնորդը, յուրովի տնօրինել հայ ժողովրդի բախտը պատերազմի ավարտից հետո։

Ամեն ինչ նախապատրաստված էր, երբ 1914 թ. օգոստոսի 5-ին կաթողիկոսը դիմեց փոխարքային, նրան հիշեցնելով Արևմտյան Հայաստանում հայկական բարենորոգումների գործի ձախողումը Թուրքական կառավարության կողմից և խնդրելով, որ ռուսական կառավարությունն իր վրա վերցնի նրանց իրականացման մենաշնորհ իրավունքը։ Նա հայ ժողովրդի անունից խնդրում էր՝ Անատոլիայի բոլոր հայկական նահանգներից կազմել մի անբաժան շրջան, որի գլուխը կարգել Ռուսաստանի կողմից ընտրված մի տիտղոսավոր կամ բարձրաստիճան անձ, այդ շրջանին շնորհել

[1] «Մշակ», 17.10. 1914 թ., № 234։

[2] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 79, թթ. 1—2։ (Ընդգծումը մերն է—Ջ. Կ.)։

ինքնավարություն՝ հիմնված ներկայացուցչական սկզբունքի վրա։ Միաժամանակ, նշելով, որ Թուրքիայի կողմից արդեն հայտարարված զորահավաքը ահուդող է պատճառել հայ ժողովրդին, որ վերոհիշյալ վարչական ձևի հաստատումը հնարավոր կլիներ միայն պատերազմից հետո, հայ եկեղեցու ղեկավարը Ռուսաստանի կառավարությունից խնդրում էր միջոցներ ձեռք առնել հայերի կյանքը պաշտպանելու և ընդհանուր քննիչներին (ինսպեկտորներին) իրենց պաշտոնների մեջ վերահաստատելու համար[1]։

Այս գրությանը պատասխան տրվեց 1914 թ. սեպտեմբերի 2-ին։ Վորոնցով-Դաշկովը ռուսական պրեմիեր Գորեմիկինի և Սազոնովի անունից հավաստիացնում էր, որ ոչ մի դիջում չի արվի հայկական բարենորոգումների հարցում, բայց և փաստորեն անպատասխան էր թողնվում ավտոնոմիայի հարցը[2]։

Պատերազմի մեջ Թուրքիայի մտնելու նախօրյակին կովկասահայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչները՝ դաշնակները «կազմակերպեցին մի շարք ժողովներ, որոնց մեջ անցկացրին որոշումներ ամբողջ հայ ազգի անունից։ Այդ ժողովներին հրավիրվում էին միայն «ընտրյալները...»։ Պահանջում էին «հանուն համազգային համերաշխության» չքննադատել այն, ինչ որ արդեն վճռված, վերջացած է, «չդավաճանել ազգային շահերին»[3]։ Պատերազմին ակտիվ մասնակցություն ունենալու գործելակերպ որդեգրած «զանազան, ռուսախոս, հայ իրականության հետ անծանոթ և ժողովրդական տարրերին կատարելապես օտար ինքնիշխան «ջոջեր» — բարձրաստիճան չինովնիկներ, փաստաբաններ, նավթարդյունաբերողներ տարօրինակ կերպով հիշել են պատերազմի օրերում իրենց հայկական ծագումը և հապճեպ իրենց վրա առել «ազգային դիպլոմատների» դերը...»[4]։

Կամավորական շարժման կազմակերպման հարցին նվիրված հատուկ խորհրդակցություն գումարվեց փոխարքա-

[1] Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը, Կ. Պոլիս, 1920 թ., էջ 5—7։

[2] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 709, թ. 65։

[3] «Պայքար», 21.2. 1916 թ., № 8։

[4] Նույն տեղում, 31.5. 1917 թ., № 36 (91)։

յի մոտ։ Նրան մասնակցեցին փոխարքայի տեղակալ Պետերսոնը, կովկասյան զինվորական օկրուգի շտաբի պետ գեներալ Յուդենիչը, Թիֆլիսի հայկական թեմի առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսը, Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ա. Խատիսովը, հայկական կենտրոնական կոմիտեի նախագահ Ս. Հարությունովը և դոկտոր Հ. Զավրիևը։ Առաջարկվեց հատուկ դրուժինաներ և խմբեր կազմակերպել պարտիզանական պայքարի փորձված ղեկավարների՝ խմբապետների գլխավորությամբ, որոնք պետք է ռուսական կովկասյան բանակի հարձակման շրջ ուղղություններում լինեին նրա ստորաբաժանումների կազմում։ «Երբ Թուրքիան խառնվեց մեծ պատերազմին,— գրել են այդ գործի անհեռատես նախաձեռնողները,— հայության հույսերն ավելի հաստատուն դարձան և բնական մղումով՝ նա մի կողմից ձևակերպեց ավելի արմատական պահանջներ — ինքնօրինություն, մյուս կողմից՝ հայոց հարցի լուծմանը միջամտելու մի նոր և գործոն ձև — զինվորական աջակցություն Ռուսաստանին»[2]։

Սակայն առկա էին շատ մեծ դժվարություններ, որ իրենց կազմած մի զեկուցագրում՝ «Հայ կամավոր խմբերի գործունեությունը ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ», խոստովանում էին կամավորական շարժման կազմակերպիչները։ Այնտեղ մենք կարդում ենք.

«Չափազանց ծանր պայմանների մեջ սկսվեց կամավորական գործի կազմակերպությունը, նյութական սոսկալի պակասությունը, գործի կիսալեգալ լինելը, խմբապետների և ղեկավար ուժերի բացակայությունը Կովկասից և ուրիշ պատճառներ, որոնք ստիպել էին հեռանալ կովող ուժերից շատերին Ռուսաստանից, կազմակերպող մարմնին դրել էին շափազանց անելանելի դրության մեջ։ Կազմակերպվող մարմնի ցանկությունն էր առժամանակ բավականանալ միայն ցուցակագրելով Կովկասում և Կովկասից դուրս գտնված պետական ուժերը և ամենախիստ ընտրությամբ ժամանակի ընթացքում կենտրոնացնել պայմանավորված վայրերում։ Գործը չափազանց նոր էր և ոչ ոք չէր կարող պատկերացնել, թե հայ ժողովուրդը, որ դարերով ապրել էր ստրկական վիճակում, կարող կլիներ երևան հանել մի այնպիսի մեծ ուժ, որը ինքնակամ կգար նահատակվելու հայ

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 745, թ. 37։
[2] Նույն տեղում, գ. 729, թթ. 18—19։

ժողովրդի ազատագրության համար։ Բացի այդ, կառավարական շրջանակներում ենթադրվում էր, որ պատերազմը կարող է տեղի ունենալ ոչ շուտ, քան 1915 թվականի գարնանը, ուրեմն ժամանակ շատ կար գործն ավելի լավ հիմքերի վրա դնելու։ Սակայն իրերի դրությունն ավելի արագ ընթացավ, քան կարելի էր ենթադրել և կարգադրիչ մարմինը ստիպված եղավ կառավարության պահանջմամբ չափազանց արագացնել գործը, այնպես որ մարտիկների խիստ ընտրության մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող, երկու-երեք շաբաթվա ընթացքում պետք է սահմանագլուխները հասցրած լինենք մեր բոլոր կամավորներին, կամավորական շարժման ժամանակն էր արդեն, որ հայ ժողովուրդը ցույց տվեց միանման ոգևորություն, հազարներով էին վազում գրվելու ծեր, պատանի, առողջ և հիվանդ, զինավարժ և ոչ զինավարժ, լավ և վատ, առաքինի, ոչ-առաքինի անձինք դնում էին իրենց անձը կազմակերպիչ մարմնի տրամադրության տակ, մերժել անկարելի էր։ Երկրագնդի ամենահեռավոր անկյուններից, ուր ոտք էր դրել հայ մարդը՝ նույնիսկ Նոր Բուխարան և Ամերիկան բաժին հանեցին կամավորների։ Տգետ և կրթված, բոլորն էլ ոգևորված էին միայն մի գաղափարով, բոլորն էլ փաստորեն զգում էին, որ գնում են փշրելու դարերով ծանրացած իրենց վրայի շղթաները և գալիս էին շարան-շարան, գիշեր ու ցերեկ, օրերով ու շաբաթներով մաշում էին այն շեմքերը, ուր տեղի էր ունենում կամավորների արձանագրությունը։ Առաջարկում, խնդրում, երբեմն ոպառնում, մինչև իսկ լալիս, մինչև որ կարողանում էին ցուցակագրվել՝ որքան սրտառուչ տնսարաններ են տեղի ունեցել այդ ցուցակագրման ժամին, որոնք ապացուցում են, թե հայ ժողովրդի հոգու ներքը որքան մեծ առաքինություններ են թաքնված»[1]։

1914 թվականի աշնանը կամավորական շարժման կազմակերպման աշխատանքները եռուզեռի մեջ էին։ Բացի կովկասահայ և Ռուսաստանի այլ մասերում բնակվող հայ երիտասարդներից, նրա շարքերը համալրելու էին շտապում հարյուրավոր երիտասարդներ Բուլղարիայից, Ռումինիայից, Եգիպտոսից, հեռավոր Ամերիկայից։ «Զմայլումով կըսեինք անճառելի եռանդն ամեն անոնց,— գրում է Հ. Երամյանը,— որոնք տուն, գործ ու քոլեջ կամ համալսարան կլքեին՝ դեպի Հայաստանի ռազմաճակատը վազելու աճապարանքով»[2]։

Սակայն այս ամենը չափազանց փափուկ կացություն էր

[1] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 91, թ. 1։
[2] Հ. Երամյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 320։

ստեղծում արևմտահայության համար, նրան դնում անելանելի վիճակի մեջ։ Կամավորական շարժման կազմակերպիչները տակավին այն ժամանակ խոստովանում էին, որ կար մի հանգամանք, որը «տարաձայնություն է մտցնում հանրության տրամադրության մեջ. դա նոր ու անավոր կոտորածների սարսափն էր, որի դեմն առնելու համար գործին հավատացողների խոսքը բավականաչափ ազատություն չուներ արտահայտվելու»[1]։

1915 թվականի փետրվարի վերջին Թիֆլիսում կայացած հայկական համագումարի օրերին բոլշևիկները հանդես եկան մի հայտարարությամբ, որտեղ դատապարտում էին կամավորական շարժման կազմակերպումը, ընդգծում, որ «ներկա քաղաքական պայմաններում Թուրքահայերի համար այդ գործելակերպը վնասակար և անթույլատրելի է»։ Դեկլարացիան պահանջում էր ցրել կամավորական խմբերը[2]։

Արևմտահայության ծանր կացության հարցը քննարկվում էր հայկական մամուլի էջերում։ «Այսօրվա ահավոր կռվի սկզբից իսկ մեզ բոլորիս համար պարզ է այն, գուցե և դառը, սակայն ակներև հանգամանքը,— գրում էր Վահան Տերյանը 1914 թ. հոկտեմբերին,— որ մեր առջև դրված է ոչ միայն մեր ազգային-կուլտուրական ապագայի հարցը, այլ հայ ժողովրդի սոսկ ֆիզիկական գոյության խնդիրը»։ Նա ուզում էր հավատալ, որ «գուցե ճակատագրական փորձության այս բովից պատվով պիտի դուրս գա հայ ժողովուրդը»։ «... Այսօր մեր կյանքի և մահու խնդիրն է դրված հրապարակի վրա»։ «Եվ մի՞թե կա մեր ժողովրդից ավելի դժբախտ, ավելի բազմատանջ մի ժողովուրդ»,— հարց էր տալիս նա[3]։

Արևմտահայության դժնի գոյավիճակին իրազեկ մարդիկ ենթադրում էին, որ եթե Թուրքիայում «հրապարակ

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 729, թ. 19։ (Ընդգծումը մերն է — Հ. Կ.)։

[2] Տե՛ս Մ. Աբզուսանյան, Բոլշևիկների գործունեությունը և ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում 1907—1917 թվականներին, Երևան, 1959 թ., էջ 476—477։

[3] «Մշակ», 2.10. 1914 թ., № 220։

ելնեն կրոնական փտած ֆանատիկոսության հետ միասին սանձարձակ կրքերն ու հակումները, եթե խզվեն կապերը և միայն զենքերի շառաչ լսվի ամեն կողմ, ի՞նչ է լինելու որբացած ու մարդ բորենիներով շրջապատված հայ մարտիրոսագրված ժողովրդի դրությունը... Անպայման՝ վայրենության և գազանության հայրենիքում պիտի սկսվեն կոտորածներ, եթե ոչ մասսայական — եթե կան այդքան լավատեսներ—ապա մասնակի ջարդերի շարաններ»[1]։ Ուրիշները գտնում էին, որ «կատաղեցնել քաղցած գազանին... նշանակում է վստահելի հիմքեր չունենալով դրսի պաշտպանողական միջամտության՝ սկսել անհաջողության մատնված ավանտյուրա, ապստամբություն, հին վնասակար խաղեր», որից արևմտահայությունը միայն կտուժեր։ «Թող մեր անկոչ և անպատեհ միջամտությունը հոնքը չինելու տեղ աչքն էլ չհանի...»,— եզրակացնում էին նրանք[2]։

Պաշտոնական տվյալներով Ռուսաստանի հայերից 13 տոկոսը զինվոր էր կանչված։ Ուրիշ խոսքով, 2-միլիոնանոց ռուսահայությունը պատերազմի տարիներին ավելի քան 250 հազար զինվոր էր տվել ռուսական բանակին[3]։ Ուրեմն հայ մարդիկ կամավորական շարժման «անիվին լծվեցին, չմտածելով, թե ինչո՞ւ էր այդ շռայլությունը, երբ առանց այն էլ ցարը զորահավաքի էր ենթարկել մեր ժողովուրդը»[4]։ «Վորոնցով-Դաշկովը շատ լավ գիտեր, որ զինվորական տեսակետից կամավորական շարժումն արժեք չուներ որպես ռեալ զինվորական ուժ, սակայն Ռուսաստանի զորքերի առաջխաղացման ընթացքին նրան անհրաժեշտ էր, որ տաճկահայության ամբողջ համակրանքը լինի ռուսական զորքերի կողմը և այս բանին գերազանցապես կարող էր նպաստել կամավորական շարժումը»[5]։

Հ. Երամյանը գրում է, որ «...Թուրքիո հայոց պաշտպա-

[1] «Մշակ», 12.9. 1914 թ., № 201։

[2] «Մշակ», 3.10. 1914 թ., № 221։

[3] Ընդհանուր պատերազմի պատմությունը, Բ. հատոր, Բեյրութ, 1940, էջ 137։

[4] Բժ. Իս. Տերտերյան, Հայկական գոյամարտը, հ. VI. էջ 192։

[5] Ա. Երզնկյան, Աշխատավորության դատարանին, Թիֆլիս, 1927, էջ 62։

նական ու կուսակցական ղեկավար տարրերը հակառակ պիտի արտահայտվեին Կովկասի մեջ հակաթուրք կամավորական շարժման գաղափարին։ Այնուհետև նա ավելացնում է, որ «թուրքահայության կողմանե պատգամավորներ իսկ ղրկվեցան Կովկաս՝ առաջքն առնելու հակաթուրք պրոպագանդին, ներկայացնելով զայն ֆերազանցապես աղետաբեր մեկուկես միլիոն թուրքահայության համար»[1]։ Այսպիսի մտայնության մարդիկ հայտարարում էին, որ «դեմ են Կովկասում սկսված կամավորական շարժմանը, համարում են այն մի ձեռնարկություն, որ չափազանց վտանգավոր է թուրքահայերի համար»[2]։ Նման հարցադրումները գործնական ուժ չստացան և մերժվեցին, իսկ արևմտահայ ժողովրդի անունից խոսողները համակերպվեցին Կովկասում որդեգրված քաղաքականությանը, ծառայեցին նրան և «հնազանդ զենքի վերածվեցին ռուսական դիվանագիտության ձեռքում»[3]։

Ինչպես 1915 թ. փետրվարին իր կազմած մի փաստաթղթում արդարանում էր հայ կամավոր խմբերի կարգադրիչ մարմինը, «հայության հոծ զանգվածներն զգացին, որ ռուս կառավարությունը հովանավոր և բարյացակամ է դեպի հայոց տրամադրությունները, դրանով բավական չքացավ վախն ու անվստահությունը և բովանդակ ազգն (?) իր բոլոր խավերով օրեցօր իր մասնակցությունը բերեց այս համազգային գործին»[4]։

1914 թ. նոյեմբերին Թիֆլիս ժամանած Նիկոլայ II-ը կաթողիկոսին ընդունելիս վստահեցնում էր, որ «հայերին պայծառ ապագա է սպասում» և որ ինքը «հավատում է, որ Հայաստանը ապագայում չի հետևի Բուլղարիայի օրինակին»։ Վերջում ցարը մշուշապատ կերպով հայտարարում էր, թե «հայկական հարցը կլուծվի հայերի սպասումների համաձայն»։

Ինչպես գրում է դեպքերի մասնակից Իս. Տերտերյանը, «Պատերազմի հոգեբանությունը, սակայն, գռեհիկ, անհոգի

[1] Հ. Երամյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 319։
[2] Լեո, Անցյալից, 1925 թ., Թիֆլիս, էջ 286։
[3] Բ. Բորյան, նշվ. աշխ., մ. 1, էջ 346։
[4] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 729, թ. 19։

և անողորմ էր։ Մենք չցանկացանք տեսնել նաև հայկական հարցի դաժան երեսը, այն, որ թշնամին կարող էր ջարդել մեր ժողովուրդը միայն նրա համար, որ կարողանա ազատվել մի տարրից, որը, ձգտելով ազատության, պիտի կոտորակեր իր երկիրը, որ ձեռնտու չէր իրեն՝ թուրքին։ Մենք սիրեցինք միայն տեսնել երևույթների լուսավոր կողմերը, առանց անդրադառնալու պատերազմի սևավոր կողմերի վրա, որի մասին հեռատես մարդիկ դեռ շատ առաջ մեզ զգուշացնում էին և որոնց մենք չէինք ուզում լսել և հավատալ...»[1]։

Կամավորական շարժման կազմակերպման գործում ցարական կառավարության ձեռնարկած հապշտապ միջոցառումներին խթանեց արտաքին, բայց շատ կարևոր հանգամանք։ Ըստ էության դա ցարիզմի կողմից մի պատասխան հակամիջոց էր Էնվերի և Թալեաթի կառավարող կլիկի արդեն նախատեսած և գործնական տեսք ստացող նույնանման քայլին։ Բանն այն է, որ վերջինս կոնկրետ պլան էր մշակել Անդրկովկասը գրավելու և այդ պլանում աբխազական, վրացական, ադրբեջանական ռեակցիոն, ֆեոդալական վերնախավին օգտագործելու ուղղությամբ։ Ռուսաստանի դեմ ապստամբություն բարձրացնելու և թուրքական բանակի գործողությունները հեշտացնելու գործում թուրքական կառավարությունը մեծ դեր էր վերապահում նաև հայերին, կարծելով, թե նրանք նույնպես կմասնակցեն իր ծրագրած գործողություններին։ Բնականաբար ցարական կառավարությունն անտարբեր չմնաց թուրքական այդ ակտիվության նկատմամբ և ձեռնամուխ եղավ իր շահերին համապատասխան հայ ժողովրդի ռուսական օրիենտացիան օգտագործելու, արևմտահայության համակրանքը շահելու և այն Թուրքիայի դեմ ակտիվ քայլերի ուղղելու գործին։

Ճիշտ է սակայն, որ այս հարցում քիչ չէին տարակարծությունները ռուսական կառավարող շրջաններում։ Առանձին պետական գործիչներ, այդ թվում արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովը, ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի մի շարք բարձրաստիճան զինվորականներ կողմ չէին կամ

[1] Բժ. Իս. Տերտերյան, նշվ. աշխ., էջ 192։

ձգտում էին սահմանափակել հայկական կամավորական շարժումը։ Եվ սա այն դեպքում, երբ ցարական կառավարությունը 1914 թվականի հուլիսի 23-ին (հ.տ.) հատուկ որոշում էր ընդունել ցարական բանակում կամավորներ վերցնելու վերաբերյալ[1]։

Ցարական կառավարությունը սարսափում էր ազգային-ազատագրական շարժման բռնկումից Անդրկովկասում, դեմ էր, որ հայկական կազմակերպությունները որևէ ինքնուրույն քայլ կատարեին Թուրքահայության հարցում։ 1914 թ. սեպտեմբերի 2-ի գրության մեջ Վորոնցով-Դաշկովը կաթողիկոս Գևորգ V-ին զգուշացնում էր, որ ինչպես ռուսահայերը, այնպես և մնացած հայությունը ոչ մի ինքնուրույն քայլի չդիմեն և իրենց յուրաքանչյուր գործողությունը համաձայնեցնեն իր ցուցումներին։ Նա դեմ էր հայերի ապստամբությանը Թուրքիայում, ցանկալի էր համարում, որ Թուրքիան ինքը պատերազմն սկսի, քան թե նրան առիթ տրվի դրա համար։ «Թե՛ Անգլիան ու Ֆրանսիան և թե՛ Ռուսաստանը,— այդ օրերին գրում էր «Մշակ»-ը,— մեծահոգությամբ ուշադրություն չէին դարձնում Թուրքիայի այն տղայական և մանր հարձակողական արարքներին, որոնցով սա կամենում էր... ստիպել նրանց պատերազմ հայտարարել իրեն»[2]։ Վորոնցով-Դաշկովը ձգտում էր չշեղվել պաշտոնական քաղաքական կուրսից։ Բայց միաժամանակ նա կաթողիկոսից պահանջում էր ներգործել իր «հոտի» վրա այնպես, որպեսզի «մեր հայերը արտասահմանյան հայերի հետ միասին պատրաստ լինեն կատարելու, ինչպես այժմ Թուրքիայի անորոշ դրության պայմաններում, այնպես և ապագայում, նրա հետ մեր պատերազմի դեպքում այն հանձնարարությունները, որոնք ես, ժամանակի պայմաններին համապատասխան, կնշեմ իրագործելու և դրանք կներկայացնեմ կատարման համար»[3]։

Նման դիրքորոշումը հետևանք էր ոչ միայն այդ պահին ռուս-թուրքական հարաբերությունների չափազանց լարված

[1] Տե՛ս «Մշակ», 25.7. 1914 թ., № 11։
[2] «Մշակ», 5.10. 1914 թ.։
[3] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 709, թ. 65։

և միաժամանակ անորոշ կացության, այլև բխում էր հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ որևէ լուրջ խոստում չտալու, այն սեփական հայեցողությամբ տնօրինելու միտումից։

Ռուսաստանը պատրաստ չէր միաժամանակ երկու ռազմաճակատում պատերազմ մղելու և ձգտում էր ապահովել Թուրքիայի չեզոքությունը։ Այս իսկ տեսակետից ցարական բյուրոկրատիան Գերմանիայի հետ պատերազմական գործողությունների սկսվելուց հետո քայլեր էր անում, որպեսզի Թուրքիայի դեմ ոչ մի միջոցառման գործողություններ չձեռնարկվեն։ 1914 թ. օգոստոսի 6-ին Գիրսը Կոստանդնուպոլսից հաղորդում էր, որ հայերի ինքնուրույն ելույթը «առանց մեզ հետ նախնական համաձայնության» անցանկալի է, քանի որ Ռուսաստանը խաղաղության մեջ է Թուրքիայի հետ և «ոչ մի դեպքում չի ցանկանում խզում նրա հետ»[1]։

Ցարական արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովին անհանգստացնում էր նաև հայկական կամավորական խմբերի ստեղծումը, որը, նրա կարծիքով, պատերազմի հաջող ելքի դեպքում որպես քաղաքական գործոն խանդարելու էր Ռուսաստանին իր հայեցողությամբ տնօրինելու Հայաստանի բախտը։ Կամավորական խմբերի ստեղծման Վորոնցով-Դաշկովի պլանի նպատակահարմարությունը ճշտելու առաքելությամբ Սազոնովը Կովկաս ուղարկեց պետական դումայի անդամ Աֆեմովին։ Պետական դումայում նույնպես հարձակումներ էին կատարվում Վորոնցով-Դաշկովի՝ Թուրքահայկական գործերին միջամտելու քաղաքականության վրա, այն համարում նոր Մակեդոնիայի, նոր Լեհաստանի փորձ։ «Եվ եթե դա Կովկասի փոխարքա քաղաքացի Վորոնցով-Դաշկովի քաղաքականությունն է,— հայտարարում էր ռեակցիոներ Մարկով II-ը,— ապա այդ քաղաքականությունը ռուսական տեսակետից, պետական տեսակետից համարում եմ չափազանց վտանգավոր, վնասակար և ծայրահեղ չափով անցանկալի»[2]։

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ. գ. 43, թ. 26։
[2] Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 713, թթ. 13—14։

Պետրոգրադի քաղաքագլուխ կոմս Ի. Ի. Տոլստոյի միջոցով ռազմական մինիստրի առջև 1914 թ. աշնանը հարց բարձրացվեց Պետրոգրադի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների հայ ուսանողներից կամավորական ջոկատ ստեղծելու մասին։ Նույն թվականի հոկտեմբերի 16-ին ցարական բանակի գլխավոր շտաբի պետը իր (№ 4145) նամակով պատասխանել էր, որ ինքը մերժել է կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարի այդ կարծիքը, քանի որ «Կովկասում հայերին հատուկ ջոկատներում առանձնացնելը անցանկալի է»[1]։

Սակայն հայկական բուրժուական շրջանների ակտիվությունն իր հերթին Վորոնցով-Դաշկովին համարձակ դիրք գրավելու հիմք էր տալիս։

1914 թ. նոյեմբերի 8-ին կաթողիկոսը Վորոնցով-Դաշկովին հավաստիացնում էր, որ հայերը մեկ մարդու նման կանգնել էին Ռուսաստանի շահերի պաշտպանության դիրքերում, որ «ժողովրդական ոգևորության ալիքը մեծանում է, ավելի ու ավելի իր մեջ առնելով բոլոր հայերին»։ Խոստովանելով, որ «այն ամենը, ինչ որ կայսերական կառավարությունը եվրոպական պետությունների հետ ձեռնարկել էր ըստ կրսած վերջին ռուս-թուրքական պատերազմից հետո տաճկահայ ժողովրդի վիճակի բարելավման տեսակետից, դրական արդյունքներ չի տվել», նա փոխարքայի ուշադրությունն էր հրավիրում այն բանի վրա, որ հայերի մեջ արմատացած է այն միտքը, թե միայն Ռուսաստանը կարող է ապահովել հայերի ֆիզիկական և կուլտուրական զարգացումը Արևմտահայաստանում։ Կաթողիկոսը Վորոնցով-Դաշկովից խնդրում էր, որպեսզի ռուսական ցարի անունից հայտարարվեր Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթներին (Վան, Էրզրում, Բիթլիս, Սիվաս, Դիարբեքիր և Խարբերդ), Կիլիկիայի հետ միասին Մեծ Ռուսիայի կողմից ավտոնոմիա շնորհվելու մասին, որով և, ըստ նրա, «ավարտվելու էր նրա (Ռուսաստանի) պատմական միսիան Թուրքիայի լծի տակ դարձրով ճնշված քրիստոնեական ժողովուրդների ազատագրման գործում»[1]։

Նման դիրքորոշումն էր պատճառը, որ Վորոնցով-Դաշկովը շատ ավելի հեռու էր գնացել իր խոստումների և գործելակերպի մեջ, քան Սազոնովը և մյուսները, որը չէր համապատասխանում հայկական հարցի «լուծման» նրանց տեսակետին։ Այս մասին է վկայում հետևյալ ուշագրավ փաստը։ Վորոնցով-Դաշկովն իր № 1569 թվակիր գրությամբ պատասխանել էր կաթողիկոսի 1914 թ. օգոստոսին գրված մի դիմումին և այն Մեսրոպ եպիսկոպոսի միջոցով հանձնել գյուղատնտես Գյոզալյանին էջմիածին տանելու համար։ Սակայն պատասխանի բովանդակության պատճառով (նամակում հայկական ինքնավարության մասին էր ակնարկվում), Պետերբուրգից ստացված ինչ որ նոր ցուցումից հետո, փոխարքայի գրությունը անցանկալի էր և չպետք է տեղ հասներ։ Ալեքսանդրապոլի կայարանում «անհայտ մարդիկ» գողանում են Գյոզալյանի ճամպրուկը և դրա հետ մեկտեղ նաև փոխարքայի պատասխան նամակը։ Այս պատահարի նախապես կազմակերպված լինելու հանգամանքը հաստատում է թեկուզև այն փաստը, որ չնայած բազմաթիվ դիմումներին, Ա. Խատիսովի և Հ. Զավրիևի ջանքերին, նույն բովանդակությամբ երկրորդ նամակը ստանալ՝ փոխարքան մերժումով պատասխանեց։

Վորոնցով-Դաշկովը հետևողականորեն շարունակեց իր որդեգրած խորամանկ քաղաքականությունը։ Նա Սազոնովի պատվիրակ Աճեմովին պատասխանեց, թե ինքն է կազմակերպել կամավորական շարժումը, որ «հայերի շարժումը իր կամքով ու թույլտվությամբ է կատարվում», որ «այդ շարժման և նրանից առաջանալիք հետևանքների մասին պատասխանատվությունը ինքն իր վրա է ստանձնում»[2]։ Թե ի՞նչ սկզբունքներով էր ղեկավարվում ցարական սատրապը, երե-

---

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 33, թթ. 1—4։

[1] Փաստաթղթի լրիվ տեքստը տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 733, թթ. 1—3։

[2] Ե. Գեղամյանց, Հայերի ազատագրական շարժումները XX դարում կամ հայկական հարցի յոթերորդ շրջանը (մասն երկրորդ), Բաքու, 1917 թ., էջ 595—596։

վում է թեկուզև նրա այն մտքից, թե քաղաքական տեսակետից ավելի ձեռնտու է անհանգիստ և վտանգավոր ռմբաձիգներին զբաղեցնել պատերազմում, քան թե նրանց թողնել Անդրկովկասում և հուզումների առիթ տալ նրա ներքին կյանքում։ Իր այս մտահղացումը նա բացահայտ էր արտահայտում ավելի ուշ, կամավորական խմբերը ցրելու վերաբերյալ գերագույն հրամանատարին 1915 թվականի մայիսի 24-ին հղած իր պատասխանում[1]։

Հասկանալի է դառնում, որ Վորոնցով-Դաշկովի կողմից կամավորական խմբերի ստեղծումը, նրանց ռազմաճակատ քշելու պլանը ուղղված էին նաև հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը թուլացնելու, Անդրկովկասում հակացարական ուժերը չեզոքացնելու նպատակին։ Նրա գիծը հաղթանակում էր։ Դումայի բացման օրը Սազոնովը հայտարարեց, որ հայերը ռուսական բանակի շարքերում ու նրա կողքին կկռվեն Օսմանյան կայսրության դեմ[2]։

«Նովոյե վրեմյա» թերթը (№ 13810) արձագանքելով դրան, գրում էր, թե «դեպի Էրզրում և դեպի Կ. Պոլիս տանող մեր ճանապարհները ծածկված կլինեն փառքով ու պատվով...»։

Պատերազմով ոգևորված հայկական բուրժուական շրջանները համոզված էին, որ «անգլո-ֆրանսիական նավատորմիղները 24 ժամում կարող են գրավել Դարդանելը, Բոսֆորը»[3], որ «այս անգամ արդեն Ռուսաստանը անդառնալի կերպով կգրավի Թուրքահայաստանը և կիրագործի այն ծրագիրը, որ դեռ 1878 թ. պետք է իրագործվեր»[4]։ Չափից ավելի լավատեսական էր ամեն ինչ ներկայանում. Անտանտան «ուժեղ մուրճի մի հարվածով կկործանի» Թուրքիան[5], «Եվրոպայի հիվանդ մարդը» «կդադարի իր ողորմելի գոյությամբ ծանրաբեռնել հողը»[6], որ Թուրքիայի «զարը նետված է արդեն և նրա բախտը որոշված», որ երիտասարդ թուրքերի «կենդանությունը նմանում է իսկ և իսկ առածի մեջ հիշված այն ջրաղացպանի ջանքերին, որը ջրաղացը կորցրել, չափչափ է որոնում»։

Շատ ժամանակ չպահանջվեց, որպեսզի այս լավատեսությունը վերանար և տեսանելի դառնար այն դժոխային գրությունը, որ պատերազմի հետ միասին ստեղծվում էր արևմտահայության համար։

* * *

Պատերազմի նախապատրաստվելով կովկասյան ճակատում, թուրքական կառավարողները տակավին 1914 թվականի գարնանից տարբեր առիթներով Թուրքիայում գործած հայկական կուսակցությունների ղեկավարներին իրենց հետ համագործակցելու, Անդրկովկասում ցարական իշխանության դեմ ելույթներ կազմակերպելու առաջարկություններ են անում։ Նրանց կարծիքով թուրքական գործակալների և պրոպագանդիստների հետ միասին Անդրկովկասում մեծ դեր կատող էին խաղալ իրենց հետ գործակցել ցանկացող հայերի խմբերը։ Այդ նպատակով Էրզրում ուղարկված 27 թուրքական պրոպագանդիստներից բաղկացած խումբը փորձում էր հայերին ներշնչել Անդրկովկասում հակառուսական ապստամբության անխուսափելիությունը, որին պետք է մասնակցեին վրացիները, աբխազները, ադրբեջանցիները։ Վերջիններիս սիրաշահելու նպատակով նրանք նախօրոք կազմել էին Անդրկովկասի քարտեզի քաղաքական, վարչական բաժանման թուրքական տարբերակը, ըստ որի նրանց ավտոնոմիա էին խոստանում թուրքական հովանավորության ներքո[1]։

Հատկանշական է հետևյալ պատասխանը, որ տվին վրացի սոցիալ-դեմոկրատները թուրքական առաջարկներին.

«Թուրքիան Ասիաեն քիչ քաղաքակրթված և հետամնաց

---

[1] Դ. Անանուն, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. 3, Վենետիկ, 1926 թ., էջ 554։

[2] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 465, թ. 17։

[3] «Մշակ», 28.8. 1914 թ., № 189։

[4] «Մշակ», 30.8. 1914 թ., № 191։

[5] «Մշակ», 6.10. 1914 թ., № 224։

[6] «Մշակ», 30.1. 1914 թ., № 21։

[1] Բ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 106—107. «Գործ», № 1, թ. մաս. 1917, էջ 99։

միապետություն է։ Ժողովրդական զանգվածները Թուրքիո մեջ ավելի ստորացած և ճնշված են, քան ուրիշ որևէ երկրի մեջ։

«Թուրքական սահմանադրությունը պատրանք մըն է միայն, և ժողովուրդը ենթարկված է ստրկության, խեղճության և տգիտության...

«Բանվորը կխեղդվի այն հեղձուցիչ մթնոլորտեն, որ կտիրե հոն. կյանքի ոչ մեկ նշույլ կհասնի անոր. ան չունի ոչ ինքնահատուկ գիտակցություն և ոչ կազմակերպություն։ Ան ճնշված, հալածված և կորսված է։ Ձեռնարկել բանակցություններու կամ կնքել համաձայնություն մը, այսքան ճնշող կառավարության մը հետ և սպասել անկե առաջադիմական գործողություններ, ազատագրելու համար ուրիշ ճնշված ժողովուրդներ, ոճրապարտ սխալ մըն է, որ չի պատշաճիր ոչ միայն սոցիալ-դեմոկրատիզմը, այլ պարզ դեմոկրատի մը կամ առաջադիմականի մը։

«Ահա թե ինչու մենք կը հրաժարինք վարելե բանակցություններ թուրքական պետության հետ, և պարսավելով ընթացքը անոնց, որոնք արդեն կնքած են համաձայնություն մը այդ կառավարության հետ, իբր թե Վրաստանի ազատագրության համար, կըսենք.

«1. Թե թուրքական քաղաքականությունը կչանա օգտվել իր եսասիրական և հարձակողական շահերու համար, Կովկասի և մասնավորապես Վրաստանի մեջ ռուս կառավարության դեմ գոյություն ունեցող ժողովրդական շարժումեն և դժգոհութենեն։

2. Թե Կովկասի և մասնավորաբար Վրաստանի մեջ գոյություն ունեցող գոյավիճակը կարելի է փոխել միմիայն իր ժողովուրդին ճիգերուն միջոցով, միացած ռուս հեղափոխական ժողովուրդին։

3. Թե՝ անջատողական քաղաքականություն մը ավելի քան վնասակար է կովկասյան ժողովուրդներուն, մասնավորաբար վրացիներուն»[1]։

Երբ 1914 թվականի հուլիսին Թալեաթը համաձայնվեց,

[1] Տե՛ս Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը։

որ դաշնակցության հերթական 8-րդ համագումարը գումարվի Էրզրումում, կուսակցության ղեկավարների մեծամասնությունը այդ քայլը խակամտորեն ընկալեց որպես երիտթուրք-դաշնակցական բարեկամության վերականգնման մի ցույց նրա կողմից։ Իսկ շովինիստ Թալեաթի միտքն այլ ուղղությամբ էր գործում։ Նա գիտեր, որ իր հակառուսական առաջարկները չէին կարող ընդունվել Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդի տրամադրություններին իրազեկ մարդկանց կողմից։ Միայն առանձին ավանտյուրիստներ կարող էին ռուսական բանակի դեմ կռվելու համար օսմանյան բանակի կազմում հայկական կամավորական ջոկատներ ստեղծելու մասին խորհել։ Համագումարը նույնիսկ հատուկ կետով անբավարար գնահատական տվեց Արևելյան բյուրոյի գործունեությանը[1], բայց չեզոքություն պահպանելու մասին համագումարի հայտարարությունը «մնաց մեռած տառ թղթի վրա։ Հարց վճռողներ հանդիսացան Կ. Պոլսի կոմիտեն և Կովկասի Արևելյան բյուրոն»[2]։

Անտարակույս, թուրքահայության ճնշող մեծամասնությունը հավատով լցված ծարավի էր Ռուսաստանի հաղթանակին, նրա մեջ տեսնելով իր ազատարարին։ «Հայերը չէին կարող ազգային զգացումը խեղդելով իրենց դահիճներուն հետ դաշնակցել՝ կռվելու համար ռուսաց բանակին դեմ, որուն մեջ տասնյակ հազարավոր ռուսահայ զինվորներ ու անձնվեր կամավորներ կգտնվեին և որ իբրև արևելքի քրիստոնյաներու ազատարար՝ կուգար այս անգամ ըստ ընդհանուր ակնկալության՝ ազատելու Թուրքահայաստանը կամ գեթ կերպով մը գործադրելու Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրության 16-րդ հոդվածը»[3]։

Իսկ թուրքական կառավարողները ձգտում էին հայերին իրենց կողմը գրավել և նրանց հետ բանակցությունների մեջ մտան Կ. Պոլսում, Էրզրումում, Վանում և Մուշում։ Կառավարության և Իթթիհադի կենտկոմի անունից բանակցությունները վարող Նաջի բեյը, Խալիլ բեյը, Թալեաթը, Բե-

[1] Մլի-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 74, թ. 8։
[2] Լեո, Անցյալից, էջ 286։
[3] Հ. Երամյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 319։

հաէդդեն Շաքիրը, Հիլմի բեյը, Էրզրումի նահանգապետ Թահսիմ բեյը հայերին ասում էին, որ պատերազմում Թուրքիան և Գերմանիան կհաղթեն և պետք է հայերն իրենց օգնեին Կովկասում, ապստամբվեին Ռուսաստանի իշխանության դեմ, իսկ Թուրքիայում կամավորական ջոկատներ տային թուրքական բանակին։ Հայերը մերժեցին այդ առաջարկները։ Միաժամանակ նրանք թուրք բանագնացներին խորհուրդ էին տալիս Թուրքիան հեռու պահել պատերազմից, քանի որ նա ոչինչ չի շահի դրանից։ Սակայն թուրք վարիչները պնդում էին իրենց ասածի վրա, հայտարարում, թե ավելի հարմար պահ չի եղել իրենց պատմական նպատակները պատերազմի միջոցով լուծելու համար։ Բանակցությունները ոչնչի չհանգեցրին։ Նրանք վերաբացվեցին այն բանից հետո, երբ ռուսահայ կամավորական շարժման կազմակերպման մասին առաջին լուրերը հասան Թուրքիա[1]։

Ինչպես տեսանք, ներքին քայքայումը, արտաքին քաղաքական պարտությունները երիտասարդ թուրքերին հաջորդաբար մղում էին պետությունների մեկ այս, մեկ այն խմբակցության գիրկը։ Թուրքիայի անկախության «պահպանման» Անգլիայի քաղաքականությունը, Ֆրանսիայի տնտեսական ուժեղ դիրքերը Թուրքիայում այլևս անկարող էին կասեցնել նրա սերտ մերձեցումը Գերմանիայի հետ։ Թուրքական կառավարող կլիկի ինչպես ներքին, այնպես և արտաքին քաղաքական, նվաճողական պլանները նրան նետում էին գերմանական իմպերիալիզմի գիրկը, երկիրը ներքաշում պատերազմի հորձանուտը։ «Խուսանավելով առանձին իմպերիալիստական տերությունների միջև,— գրում է սովետական պատմաբան Նովիչևը,— ընտրելով, թե թուրքական բուրժուազիայի շահերի տեսակետից ո՛ր իմպերիալիստական տերությանն է ձեռնտու ենթարկվել, նրանք վերջի վերջո ընտրեցին Գերմանիան, վերածվեցին գերմանական իմպերիալիստների վասալների և թուրք ժողովրդին ներքաշեցին համաշխարհային պատերազմի մեջ»[2]։

---

1 Տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 746, թթ. 37—38։

2 Նովիչև, նշվ. աշխ., էջ 40։

Բարենորոգումներ կատարելու նպատակով Ֆրանսիայից վերցված 2½ միլիոն ոսկի փոխառությունը հատկացվեց ռազմական նպատակին[1]։ Թուրքական ավանտյուրիստ կառավարողների ժողովրդասպան քաղաքականության դեմ ոստիկանական ռեժիմի պայմաններում դժվար էր համարձակ խոսք ասել։ Այնուամենայնիվ, գտնվեցին մարդիկ, որոնք հանդես եկան Թուրքիան պատերազմի մեջ ներքաշելու դեմ, զգուշացնելով նրա հեղինակներին այդպիսի քայլի աղետալի հետևանքների մասին։ Դրանցից էր Թուրքիայի ապագա կոմունիստական կուսակցության հիմնադիր Մուստաֆա Սուբհին։ Նա իր խմբագրած «Իֆհամ» թերթում այդ օրերին գրում էր. «Երիտասարդ աշխատավոր տերունդը, երկու տարի Բալկաններում կռվելուց հետո, դառնալով հայրենիք, հենց նոր միայն կարողացավ առաջին բերքը քաղել ավերիչ պատերազմից հետո, երբ նրան նորից գենքի են կոչում։ Ի՞նչ օգուտ կբերի երկրագործ ազգաբնակությանը և ընդհանրապես այն ամենին, որոնք իրենց ձեռքերի աշխատանքով են ապրում, այս անտեղի զորահավաքը։ Մի՞թե ժամանակակից թուրքական քաղաքականության ղեկավարները, իրենց պարզ հաշիվ չտալով, ցանկանում են և թուրքական զորքը մտցնել եվրոպական տասնյակ միլիոնավոր զինված ուժերի շարքը, որոնք պատրաստվում են մարդկության համար անթիվ աղետներ ստեղծել»։

Նա թուրքական կառավարողներին կոչ էր անում ետ կանգնել «վտանգավոր արկածախնդրությունից»[2]։

1914 թվականի օգոստոսի 2-ին կնքվեց գերմանա-թուրքական գաղտնի դաշնակցային պայմանագիրը, ըստ որի Թուրքիան պարտավորվում էր հանդես գալ ընդդեմ Ռուսաստանի՝ որպես Գերմանիայի դաշնակից։ Լիման ֆոն Սանդերսի գլխավորած գերմանական զինվորական միսիան մնում էր Թուրքիայում և նրան «իրական իշխանություն» էր ապահովվելու թուրքական բանակի ընդհանուր գործողություններում։ Գերմանիան պարտավորվում էր անհրաժեշտության

---

1 Ս Ակունի, նշվ. աշխ., էջ 10։

2 «Մշակ», 8. 8. 1914 թ., № 173։

դեպքում զենքով պաշտպանել Թուրքիային և այլն[1]։ Բանն այն է, որ այս պայմանագրի տեքստը կազմվել էր ավստրո-սերբիական կոնֆլիկտի օրերին, մինչև Ռուսաստանի պատերազմի մեջ մտնելը։ Պայմանագիրն ամբողջապես ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ։ Օգոստոսի 3-ին Ավստրո-Հունգարիան նույնպես ստորագրեց այն, իսկ նույն օրը Թուրքական կառավարությունը հայտարարություն հրապարակեց Օսմանյան կայսրության չեզոքության վերաբերյալ։ Այս ակտը բացահայտ խաբեություն էր. Էնվեր-Թալեաթ-Ջեմալ տրիումվիրատն արդեն այն ժամանակ երկիրը ներքաշել էր պատերազմի մեջ։ Օգոստոսի 6-ին Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև կնքված լրացուցիչ համաձայնագրով առաջինը խոստանում էր օժանդակել Թուրքիային մի շարք տերիտորիալ հարցերում և, մասնավորապես, 5-րդ կետով պարտավորվում էր. «Գերմանիան կստիպի ուղղել Օտոմանյան կայսրության արևելյան սահմաններն այնպես, որ ապահովվի Թուրքիայի անմիջական շփումը Ռուսաստանում ապրող մահմեդական բնակչության հետ»[2]։

Այն փաստը, որ Թուրքիան պատերազմական գործողությունների մեջ մտավ միայն հոկտեմբերի վերջերին, իսկ այդ ամբողջ ժամանակամիջոցում կեղծ չեզոքություն էր խաղում, բանակցություններ վարում Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ՝ բացատրվում է լոկ ժամանակ շահելու, Թուրքական զինված ուժերը կարգի գցելու և նրանց պատեհ ժամանակ գործի դնելու միտումով։ Թուրքական կառավարողների ցինիզմն այնտեղ էր հասել, որ նրանք օգոստոսի 5-ին Ստամբուլում ցարական ներկայացուցիչների հետ սկսած բանակցությունների ժամանակ նույնիսկ Ռուսաստանի հետ դաշինք կնքելու առաջարկություն էին անում։

Հոկտեմբերի 29-ին Սև ծովում ռուսական նավերի ու նավահանգիստների վրա գերմանա-թուրքական նավատորմի

[1] Տե՛ս проф. **Ключников Ю. В. и Сабанин А.**, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. II, М., 1926, № 4.

[2] Նույն տեղում, № 10։

հարձակումը, որը գլխավորում էին ոչ միայն գերմանական ադմիրալ Սուշոնն ու Լիման ֆոն Սանդերսը, այլև երիտթուրքական ղեկավար կորիզը, վերջնականապես մատնեց 3 ամիս չեզոքություն խաղացած Թուրքական կառավարության ագրեսիվ մտադրությունները։

1914 թվականի աշնանը և 1915 թվականի սկզբին պատերազմը բոլոր ռազմաթատերներում մտել էր իր լիակատար իրավունքների մեջ։ Կատաղի մարտերը ռուս-գերմանական, ֆրանս-գերմանական ճակատներում ահավոր ուժով շարունակվում էին՝ ավերելով նոր քաղաքներ ու գյուղեր, ոչընչացնելով տասնյակ հազարավոր մարդկանց։ Միմյանց նկատմամբ գերազանցության հասնելու երկու պատերազմող խմբերի տերությունների ձգտումը բացառում էր ամեն մի բանականություն։ Խոսում էր զենքի ուժը։ Իմպերիալիստական տերությունների կառավարողները պլաններ էին մշակում վաղվա հաղթանակների պտուղները վայելելու համար։ Թուրքական բանակը ռազմական գործողություններ սկսեց միանգամից մի քանի՝ կովկասյան, Միջագետքի և պաղեստինա-սիրիական ճակատներում։

Թուրքական իմպերիալիզմը, որին բնորոշ էր երկու ռեակցիոն գաղափարախոսությունների՝ քաղաքական պանթուրքիզմի և կրոնական պանիսլամիզմի յուրահատուկ զուգակցումը[1], հատկապես ձգտում էր ռուսական բանակի նը-կատմամբ առավելության հասնել կովկասյան ճակատում։ Արդեն հերքված է այն սխալ տեսակետը, թե Թուրքիան պասսիվ զոհ էր իմպերիալիստական մեծ տերությունների ռազմական բախման, նրանց գաղութային քաղաքականության, թե իբր պաշտպանողական և ոչ թե ագրեսիվ հարձակողական պատերազմ էր մղում։ Այս տեսակետը տարածում էր գտել 20-ական և ավելի ուշ շրջանի սովետական պատմագրության մեջ[2]։

Ինչպես վերը նշել ենք, պատերազմի մասնակից իմպերիալիստական մեծ տերությունների զավթողական պլան-

[1] Վ. Գոթլիբ, նշվ. աշխ., էջ 42։

[2] Այս մասին տե՛ս **Երվանդ Սարգսյանի** նշվ. աշխատության «Вступление Османской империи в войну» գլուխը։

ներում որոշակի նշանակություն էր ստացել Թուրքիայի բաժանման հարցը։ Օսմանյան կայսրությունը պետք է անդամահատվեր՝ այս էր Անտանտայի հետամտած նպատակը։ Իմպերիալիզմից կատարյալ կախման մեջ գտնվող Թուրքիան ապավինում էր Գերմանիային հենց այդ բաժանումից խուսափելու, իր ամբողջությունը պահպանելու համար։ Սակայն դրա հետ մեկտեղ չպետք է մոռանալ այն հանգամանքը, որ Թուրքիան ինքը գաղութատեր տերություն էր։ Գուցե ոչ այդ արտահայտության կլասիկ իմաստով, բայց նա իր բռնապետական ռեժիմն էր հաստատել բազմաթիվ ժողովուրդների վրա, ծծում էր նրանց հյութը, արգելակում նրանց սոցիալական ու ազգային զարգացումը, խոչընդոտում ընդհանրապես նրանց առաջադիմությունը։ Այսպիսով, Թուրքիայի երկվությունը՝ մի կողմից նրա գաղութային շահագործման օբյեկտ լինելը և, մյուս կողմից, նրա գաղութատիրական պետություն լինելը պետք է մեկնակետ ծառայի բոլոր այն ուսումնասիրողների համար, ովքեր քննարկում են առաջին համաշխարհային պատերազմին Թուրքիայի մասնակցության հետ կապված հարցերը։ Միակողմանիությունը, վերոհիշյալ երկու կողմերից մեկն ու մեկի անտեսումը հանգեցնում են սխալ հետևությունների։

Բացի այդ, թուրքական պետությունը գաղութատիրական նկրտումներ ուներ ոչ միայն արդեն կայսրության տիրապետության տակ գտնվող երկրների, ժողովուրդների, այլև հարևան երկրների նկատմամբ։ Արտաքին քաղաքական զավթողական պլանները գործնական հողի վրա էին դրված հատկապես պատերազմի նախօրյակին։ Անշուշտ, համաշխարհային ասպարեզում տնտեսական, ռազմական և քաղաքական տեսակետից ելակետային, գլխավոր դերքեր նվաճած իմպերիալիստական մեծ տերությունների համեմատությամբ թուրքական իմպերիալիզմը լղար էր, որոշիչ դեր չէր կարող խաղալ միջազգային կյանքում։ Բայց այն ռազմատենչ ձգտումներն ու գործելակերպը, որ դրսևորում էր այդ իմպերիալիզմը, մահացու վտանգ էին հարևան երկրների, առանձնապես Անդրկովկասի և, մասնավորապես, հայ ժողովրդի համար։ Եթե թուրքական կիսաֆեոդալական իմպերիալիզմը

նվազ զորեղ էր, չուներ այնպիսի ռազմա-տնտեսական պոտենցիալ, ինչպիսին ունեին կապիտալիստական մեծ տերությունները, որոնք իրենք էին ձգտում մասնատել միջնադարյան տնտեսա-քաղաքական նորմաներով ղեկավարվող Օսմանյան կայսրությունը, ապա դա ամենևին չի նշանակում, թե վերջինս ամբողջապես պասսիվ դերում էր պատերազմի հրահրման, այլ երկրներ զավթելու, նոր ժողովուրդներ ստրկացնելու պլաններում։ Միշտ չէ, որ թույլ պետությունը լրիվ պատկերացնում ու գիտակցում է իր թուլությունը և պատերազմի մեջ է մտնում պարտվելու նպատակով։ Թուրքական կառավարողները լոկ խաղալիք չէին Գերմանիայի ձեռքում և ամենևին էլ պաշտպանողական պլաններով չմտան պատերազմի մեջ։ Նրանք հայտարարում էին. «Մեր մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին արդարացվում է մեր ազգային իդեալով։ Մեր ազգի իդեալը... մեզ մղում է մեր մոսկովյան թշնամու ոչնչացման այն բանի համար, որպեսզի դրա շնորհիվ հաստատենք մեր կայսրության բնական սահմանները, որոնք իրեն, մեջ կառնեն և կմիավորեն մեր ռասայի բոլոր ճյուղերը»[1]։

Պատերազմի մեջ մտնելու առաջին օրը թուրքական կառավարության հրապարակած այս կոչը բավականին բացորոշ կերպով բնորոշում է թուրքական իմպերիալիզմի հետապնդած էքսպանսիոնիստական, պանթուրքական նկրտումները։ Թուրքիայում ապրած և գործած գերմանական բազմաթիվ պաշտոնական անձինք նշել են, որ պատերազմին Թուրքիայի մասնակցության «ծրագրում առաջին կետը հայոց փչացումն» էր, որին պետք է հաջորդեին ուրիշ ազգեր, մինչև որ թուրք պետությունը վերակազմվեր «միայն զուտ մահմեդական, համաթուրքական հիման վրա, ամեն ոչ-մահմեդական և ոչ թուրք բնակիչները բռնի պիտի մահմեդականացվեն և թուրքացվեն և որ ապի կարելի չէ՝ ջնջվեն»[2]։

---

1 Ա. Թոյնբի, նշվ. աշխ., էջ 31։

2 Հ. Տաշեան, Հայ ազգի տարագրությունը գերմանական վավերագիրներու համեմատ, մ. Ա., Վիեննա, 1921, էջ 52։

Թուրքական բանակի ստրատեգիական պլանը ֆանտաստիկ նվաճողական նպատակներ էր հետապնդում։ Նրա գերմանական և թուրքական հեղինակները նախատեսում էին մի քանի հարվածով ոչ միայն Անդրկովկասի, այլև Իրանի, Աֆղանստանի գրավումը, այդ երկրների մահմեդական բնակչությանը «անհավատների» տիրապետությունից ազատելը։ Էնվերը համոզված էր, որ երեքհարյուրհազարանոց բանակով նա Ռուսաստանին դուրս կմղի Կովկասից։

Պատերազմական գործողությունները կովկասյան ճակատում սկսվեցին 1914 թվականի նոյեմբերի 2-ին։

Թուրքական բանակը կովկասյան ճակատում իր կազմում ուներ 150 հազար զինվոր, 200 թնդանոթ, 68 գնդացիր[1], որոնք գլխավորապես կենտրոնացված էին Էրզրումի շրջանում, իսկ Ալաշկերտի դաշտավայրը համեմատաբար թույլ էր պաշտպանված։ Ռազմական գործողությունների առաջին իսկ օրերին ռուսական բանակի ուժերը առաջ շարժվեցին և Օլթիի ուղղությամբ գրավեցին Իդը, Սարիղամիշի ուղղությամբ՝ Զիվինի ամրությունները, Արդոս, Խորասան գյուղերը, Կաղզվանի ուղղությամբ՝ Բայազետն ու Դիադինը։ Այնուհետև նրանք գրավեցին Քյոփրի-քյոյը Բասենում, Ղարաքիլիսան և նոյեմբերի 9-ին Բասենի ամբողջ դաշտն ու Ալաշկերտի հովտի մեծ մասը մաքրվեցին թշնամու ռազմական ուժերից։ Թուրքերը ստիպված էին իրենց գլխավոր ուժերը կենտրոնացնել Էրզրումի ուղղությամբ՝ Հասան-Կալեյում և Ալաշկերտի ուղղությամբ՝ Ղարաքիլիսայից և Ալաշկերտից հարավ ընկած բարձունքների գծով, հենվելով Ղլիչ-Գյադուկի լեռնանցքի վրա։

Բայց ռուսական զորքի այս արագ առաջխաղացումն ամրապնդված չէր թիկունքի հետ ամուր կապով, մատակարարումով և համապատասխան ռեզերվով։ Թուրքական բանակը հակահարձակման անցավ և նոյեմբերի 10-ին ռուսական գեներալ Բարաթովի հեծելազորը թողեց իր կողմից գրավված Քյոփրի-քյոյը։ Նոյեմբերի 12—13-ին, երկօրյա ծանր

[1] Պատմություն համաշխարհային պատերազմի և հայկական հարցը, հ. Գ., կ. Պոլիս, 1919 թ., էջ 309։

մարտերից հետո, Հասան Իզզեթ փաշայի թուրքական կորպուսը ոչ միայն կանգնեցրեց Սարիղամիշի ջոկատի առաջխաղացումը, այլև բավականին ետ մղեց նրան։ Բասենի դաշտում այս անհաջողությունը բնականաբար կասեցնում էր առաջխաղացումը նաև Ալաշկերտի դաշտավայրում և ստիպում էր որոշ չափով ետ քաշել գեներալ Նիկոլաևի ջոկատը, որը դեպի Վան իր ճանապարհին գրավել էր Թափարեզի լեռնաշղթան։ Նոյեմբերի սկզբին թուրքական զորամասերը ներխուժեցին Բաթումի շրջանը։ Նոյեմբերի 15-ին ռուսական զորամասերը Բասենի դաշտում արդեն բավականին զգալի նահանջ էին կատարել, տալով մեծ կորուստներ, երբ օգնության հասած նոր զորամասերի շնորհիվ նորից ետ շպրտվեցին թուրքական զորամասերը։ Ամբողջ նոյեմբեր ամիսը անցավ կատաղի մարտերում՝ Բասենի դաշտում Մասլահաթ-Յուզվերան գծի վրա և Ալաշկերտում՝ Դութախի ու Ղլիչ-Գյադուկի լեռնանցքում։ Նիկոլաևի ջոկատը Թափարեզի լեռնաշղթայից այն կողմ չանցավ։ Ցրտաշունչ ձմեռը, առատ ձյունը ի չիք դարձրին լայն մասշտաբի որևէ հարձակողական գործողություն։

Դեկտեմբերի սկզբին թուրքական զորամասերը ուժեղացրին հարձակումը Օլթիի ուղղությամբ։ Այս հարձակման շարունակությունը հանդիսացավ Էնվեր փաշայի Սարիղամիշի անփառունակ արշավանքը։ Բասենի դաշտում ուժեղացրեց իր ճնշումը թուրքական 11-րդ կորպուսը, բայց հանդիպելով ռուսական զորամասերի համառ դիմադրությանը, էական հաջողության չհասավ։ Շուտով պարզվեց, որ թուրքական հարձակման գլխավոր ուղղությունը Սարիղամիշն է, թեև ձմեռային ծանր պայմանները անհավանական էին դարձնում որևէ հաջողություն։

Սարիղամիշի ուղղությամբ թուրքական հարձակման լուրը խուճապային վիճակ ստեղծեց ամբողջ ճակատում, որի ալիքները հասան մինչև Թիֆլիս։ Այսպիսի պայմաններում երևանյան ջոկատին հրամայվեց մաքրել արդեն գրավված Ալաշկերտի դաշտավայրը և առանց մի կրակոցի թշնամուն հանձնել այդքան հաջողությամբ գրավված հայաշատ շրջանը։ Հայկական բնակչությունը բնականաբար հանկարծա-

կիի եկավ, չհասցրեց կազմակերպված նահանջել, արագ կերպով ետ դառնալ զորքի հետևից և ենթարկվեց թուրքական ջարդարարների վայրագություններին։ Ալաշկերտի Զետկին, Մոլլա-Սուլեյման գյուղերի և Թոփրակ-Կալե քաղաքի հայերի մի մասը զոհվեց ճանապարհներին[1]։ Նույնպիսի հետևանքներ ունեցավ հայ և ասորի բնակչության համար ռուսական մյուս զորամասերի նահանջը թուրք-իրանական սահմանի շրջանից։

Չնայած ցրտաշունչ ձմռանը, էնվերը արկածախնդրական հարձակումը շարունակեց մինչև դեկտեմբերի 25-ը, մոտեցավ Սարիղամիշին։ Սակայն ռուսական հրամանատարությանը հաջողվեց արագ կերպով ամրապնդել ճակատը և պատշաճ հակահարված հասցնել հակառակորդին։

Դեկտեմբերի 24-ից մինչև հունվարի 6-ը Կարաուրգանի մոտ՝ պատմական Զիվին-Արդոսի կիրճերում և բարձունքներում տեղի ունեցավ էնվեր փաշայի նախաձեռնած Օլթի-Սարիղամիշի արշավանքի վերջին գործողությունը։ Ընդամենը 25 օրվա կռիվներում թուրքական 3-րդ զորաբանակը վերջնականապես ջարդվեց և նրա մի մասը գերի ընկավ[2]։

Թուրքական բանակը Սարիղամիշի և Արդահանի տակ կորցրեց իր 90 հազար զինվորներից 70 հազարին[3]։ Վերցվեց մեծ քանակությամբ ռազմամթերք։ «Ռուսների քաջությունը,— գրում էր Լոնդոնի «Թայմս»-ը,— տակնուվրա արեց գերմանական ռազմագետների մեծափառ ծրագիրը»[4]։

Սարիղամիշի հաղթանակից հետո ձմեռային և գարնանային երկարատև անշարժություն սկսվեց Բասենի ճակատում։ Այս ընթացքում թուրքական զորամասերն իրենց ձեռքում էին պահում Ալիջակրակ—Դեվիբարա—Կարադերբենտ—Դայար—Զեյդեկյան գիծը, կտրելով Սարիղամիշի ջոկատը երևանյանից և համառ կռիվներ մղելով Դութախի, Սինջանի և Ղիչ-Գյադուկի բարձունքների շրջանում։ Միայն մարտի 14-ին հաջողվեց գրավել Կարադերբենտի լեռնանցքը և Դայարը ու Սարիղամիշի ջոկատը ընդհանուր ճակատ կազմեց Ալաշկերտի հովտում դիրք բռնած զորքի հետ։

Սաֆիանի և Դիլիմանի մոտ ապրիլի կեսերին տարված հաղթանակի շնորհիվ կասեցվեց և ետ շպրտվեց Խալիլ փաշայի հարձակումը դեպի Թավրիզ։

Ռուսական բանակի շարքերում թշնամու դեմ մղված կռիվներին ակտիվ մասնակցություն էին ունենում հայկական կամավորական դրուժինները։ Սրանցից առաջինը զորավար Անդրանիկի հրամանատարությամբ ճակատ մեկնեց 1914 թ. նոյեմբերի 16-ին, երկրորդը՝ նոյեմբերի 7-ին, երրորդը՝ նոյեմբերի 13-ին և չորրորդը՝ նոյեմբերի 19-ին։ Կամավորական այս չորս խմբերում միասին վերցրած ընդամենը 3082 հոգի կար[1]։ Սակայն մամուլում այնքան մեծ էր եղել աղմուկը, որ թուրքերը 12 հազար մարդ էին հաշվում միայն առաջին խմբում։ 1915 թվականի աշնանը կամավորների ընդհանուր թիվը հասավ 5000-ի[2]։

Ավելի ուշ ստեղծվեցին ևս երկու կամավորական դրուժիններ, որոնցից մեկում՝ վեցերորդում աչքի ընկավ Հայկ Բժշկյանը՝ Գայը, հետագայում քաղաքացիական կռիվների փառաբանված հերոսը։

Արևմտյան Հայաստանի բնական պայմաններին, ճանապարհներին քաջատեղյակ, պարտիզանական, հետախուզական կռիվների մեջ հմուտ հայ մարտիկները թուրքական բանակի դեմ մղված մարտերի ժամանակ աչքի էին ընկնում իրենց խիզախությամբ և անձնազոհությամբ, արժանանում ռուսական բանակի հրամանատարների բարձր գնահատականին ու գովեստներին։

Առանձնապես մեծ ժողովրդականություն և հեղինակություն էր վայելում թուրքական բռնակալական ռեժիմի դեմ

---

1 «Մշակ», 6.1. 1915 թ., № 3։

2 «Մշակ», 10.1. 1915 թ., № 5։

3 Գոթլիբ, նշվ. աշխ., էջ 125։

4 Տե՛ս Պատմություն համաշխարհային պատերազմի և հայկական հարցի, 4, գ, էջ 310։

1 Ե. Գեղամյանց, Հայերի ազատագրական շարժումները 20-րդ դարում, կամ հայկական հարցի յոթերորդ շրջանը, մ. 2, 1917, Բաքու, էջ 601։ Տե՛ս նաև Զորավար Անդրանիկի կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը, 1914—1917 թթ., Բոստոն, 1924 թ., էջ 7։

2 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 746, թթ. 38, 48։

Հայդուկային կռիվների խիզախ մարտիկ զորավար Անդրանիկը։

Անդրանիկ Թորոսի Օզանյանը ծնվել է 1865 թվականի գարնանը Շապին-Գարահիսար քաղաքում, արհեստավորի ընտանիքում։ Տակավին պատանի Անդրանիկը մասնակցում է սուլթան Աբդուլ Համիդի բռնապետության դեմ պարբերաբար բռնկվող արևմտահայ ժողովրդի ընդվզումներին, աչքի ընկնում թուրքական կալանքիչների և ջարդարարների դեմ մղված մարտերում և շուտով դառնում ճանաչված հերոս-հայդուկ։

Խուսափելով սմանյան իշխանությունների հետապնդումներից, Անդրանիկ Օզանյանը ապաստան է գտնում Ռուսաստանում՝ սկզբում որպես բանվոր աշխատելով Սևաստոպոլում (1895—1897 թթ.), ապա անցնում Անդրկովկաս։

1901 թվականից Անդրանիկը նորից Արևմտյան Հայաստանում էր և հայդուկային ջոկատի գլուխ անցած մասնակցում էր 1904 թ. Սասունի ժողովրդական ապստամբությանը, աշխատավորությանը պաշտպանելով արդուլհամիդյան զորքերի և քուրդ ֆեոդալների պատժիչ ավազակային հարձակումներից։ Տենելով նրա հսկայական ժողովրդականությունը, ռազմական տաղանդն ու փորձառությունը, Դաշնակցություն կուսակցությունը փորձում էր նրան կապել իր գործունեության հետ։ Շատ շուտով համոզվելով այդ կուսակցության արկածախնդրային, ժողովրդավնաս գործելակերպի մեջ, Անդրանիկը 1907 թ. վերջին պաշտոնական հայտարարությամբ հեռացավ դաշնակցությունից։

Բալկանյան առաջին պատերազմի ժամանակ Անդրանիկն իր պարտիզանական ջոկատով աչքի ընկավ բուլղարական բանակի շարքերում, անձնվիրաբար կռվելով թուրքական զինված ուժերի դեմ։ Բուլղարական բանակի հրամանատարությունը բարձր գնահատելով նրա ծառայությունները, նրան պարգևատրեց շքանշանով։ Բնորոշ է, որ ժողովրդական հերոսը 1913 թ. ամառը «Киевская мысль» թերթի թղթակից Անտիդ Օստոյին տված ինտերվյուի մեջ ասում էր. «Թուրք խաղաղ բնակչության դեմ ոչ մի ոխ չունեմ. ես կռվում եմ միայն բեկերի ու կառավարության դեմ։ «Ես նացիոնալիստ չեմ,— ասում էր նա,— ես ճանաչում եմ միայն մի ազգ. դա բոլոր ճնշվածների ազգությունն է»[1]։

Ոգևորվելով Թուրքիայի դեմ Ռուսաստանի նոր պատերազմով և դրա միջոցով արևմտահայ ժողովրդի ազատագրությանը հասնելու հնարավորությամբ, Անդրանիկը պատերազմի առաջին իսկ օրերից մասնակցեց ռազմական գործողություններին, իր ջոկատով օգնեց տեղահան եղած հայ ժողովրդի էվակուացիային։ Նրա գլխավորած 1200 հայ կամավորներն աչքի ընկան թուրք-պարսկական սահմանի շրջանում՝ Բարուշ-Խորանի լեռնանցքում, Ղութար-Սարայ ճանապարհին, Ռազդի մոտ տեղի ունեցած կռիվներին։ Սկսած դեկտեմբերի կեսերից, երբ Սարիղամիշի շրջանում թուրքական բանակի ճնշման տակ ռուսական բանակի հրամանատարությունը նահանջի հրաման արձակեց, Անդրանիկն իր ջոկատով նահանջեց Խոյ—Բելեջուկ—Ղութար գծով, մեծ դեր խաղալով Դիլիմանի, Սալմաստի հայ բնակչության նահանջի կազմակերպման, թուրքական յաթաղանից փրկելու գործում։ Հետագայում՝ 1915 թվականի ապրիլի 17-ին և 18-ին նույն վայրում՝ Դիլիմանի տակ տեղի ունեցած մարտերի ժամանակ Անդրանիկի ջոկատին նորից վիճակվեց մասնակցել թուրքական բանակի ջախջախմանը, որը գլխավորում էր Խալիլ բեյը[2]։

Ժողովրդական հերոսի փառքն ավելի աճեց, նրան նվիրված երգերը մեծ տարածում գտան։ 1917 թ. մարտին Անդրանիկը ողջունեց ռուս ժողովրդի հաղթանակը՝ ցարական ինքնակալության խորտակումը։ «Ողջույն ազատ Ռուսաստանին»,— ասում էր նա։— Մենք՝ արևմտահայերս առանձին, անմեկի ուրախությունով կողջունենք մեծ Ռուսաստանի ազատագրական հաղթանակը»[3]։

Նա ամբողջապես նվիրվեց Էրզրումյան ճակատը թուրքական նոր հարձակումներից պահելու գործին, հանդես բերելով ֆանատիկ նվիրվածություն իր հայրենի երկրին։ Զրաժանելով Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու, ռուս զինվորներին զինաթափելու՝ անդրկովկասյան հակահեղափոխության գիրքորոշումը[4], ընդվզելով թուրքական իմպերիալիստների հետ Տրապիզոնում և Բաթումում կնքված սարկացուցիչ պայմանագրերի դեմ, Անդրանիկը չենթարկվեց դաշնակցական կառավարությանը։ Նա ճանաչեց Վ. Ի. Լենինի գլխավորած սովետական կառավարությունը, Նախիջևանը հայտարարեց Սովետական Ռուսաստանի անբաժանելի մասը։ Նախիջևանի գավառի մասին 1918 թվականի հուլիսի 14-ին նրա հրապարակած № 1 հրամանում ասված էր.

«1. Այս օրվանից ես իմ ջոկատով ամբողջապես ենթարկվում եմ ռուսական կենտրոնական կառավարության, անցնում նրա տրամադրության տակ։

2. Նախիջևանի գավառը ռուսական ռեսպուբլիկայի անքակտելի մասն է համաձայն Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրի»։ Անդրանիկը ռազմական դիրքություն հայտարարելով այդ գավառում, պահանջում էր, որպեսզի «ամբողջ բնակչությունը, անկախ

---

1 «Հորիզոն», 3.8. 1913 թ., № 171։

2 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 15, թթ. 1—31։

3 «Հայաստան», 16.4. 1917 թ., № 1։

4 Զորավար Անդրանիկի կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը, 1914—1917 թթ., 1924, Բոստոն, էջ 186—188։

ազգությունից, պետք է անհապաղ զինաթափվի»: Միաժամանակ նա հայտարարում էր, որ «Ռեսպուբլիկայի կառավարության իշխանության չճանաչողները, կամ նրա թշնամիներին օժանդակողները, կհամարվեն Ռուսաստանի դավաճաններ և օրենքից դուրս կենթարկվեն խիստ պատժի»[1]:

Այսպիսով, հիշյալ գավառում և նրան հարակից վայրերում Անդրանիկի կողմից ձեռնարկված քայլերն ուղղված էին Սովետական Ռուսաստանը պաշտպանելու և նրա դեմ թշնամական գործողությունները կանխելու նպատակին:

Ի պատասխան իր դիրքորոշման մասին Անդրանիկի հաղորդմանը, Ստեփան Շահումյանը հեռագրում էր.

«Ժողովրդական հերոս Անդրանիկին.

Ձեր հեռագիրն ստացա: Բովանդակությունն ամբողջովին հաղորդեցի Մոսկվայի կենտրոնական կառավարությանը:

Իմ կողմից, հանձին Ձեզ, ողջունում եմ իսկական ժողովրդական հերոսին:

Եթե պարոնայք Քաջազնունիները և ուրիշները Ձեզ նման լինեին, անշուշտ հայ գյուղացիությունը այսօր չէր ապրի այսպիսի ողբերգական օրեր:

Հայտնեցեք մեր ողջույնը քաջարի զինվորներին, որոնք կռվում են Ձեր դրոշի տակ և բոլոր աշխատավոր ազգաբնակչությանը, որոնք կրկնակի տանջվում են մի կողմից տաճիկների սվիններին, մյուս կողմից ազգային ղեկավարների դավաճանության շնորհիվ: Ոչ, մի դժվարության առաջ, կոչ եմ անում Ձեզ, չխոնարհեցնեք հեղափոխության դրոշը:

Բաքվի պրոլետարիատը Ռուսաստանի իշխանության ջերմ աջակցությամբ հերոսական կռիվ է մղում Քյուրդամիրի և Աղսուի ուղղությամբ տաճիկ բեկական բանդաների դեմ:

Երբ մենք կհաղթենք տաճիկներին, բեկերին ու խաներին, վրաց իշխաններին ու հայ բուրժուազիային, այն ժամանակ ամբողջ անդրկովկասյան գյուղացիության և բանվորության միության ընդհանուր համագումարում կկազմակերպենք խորհրդային իշխանություն և նորից կշաղկապվենք մեծ Ռուսաստանի հանրապետության հետ: Ուրախ կլինեի Ձեզ հասցնելու անհրաժեշտ օգնություն, գուցե ինքներդ կարող լինեք ստեղծելու մեր կապի համար մի ուղի:

Կովկասյան արտակարգ կոմիսար և Բաքվի կոմիսարների
խորհրդի նախագահ՝ Ս. ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ»[2]:

Անդրանիկը գործնական քայլերի դիմեց ծանր դրության մեջ գտնվող Բաքվի կոմունային օգնելու, իր ջոկատն այնտեղ շարժելու ուղղությամբ: Բայց չափազանց շատ էին անհաղթահարելի դժվարությունները: Նրան չեզոքացնելու հրամաններ էին արձակում թե՛ Էնվեր փաշան (1918 թ. հուլիսի 17-ին), թե դաշնակցական շեֆերը: Ահա վերջիններիս դիմակը պատռող փաստաթղթերից մեկը.

«17 հունիսի, 1918 թ., Երևանից

Հեռագիր

Նորին գերազանցություն մեծարգո Օսմանյան կայսրության
զինվորական մինիստր Էնվեր փաշային
Կոստանդնուպոլիս

Հայաստանի հանրապետության կառավարությունը պատիվ ունի հայտնելու Ձերդ գերազանցությանը, հանուն մեր բարեկամության, իրազեկ դարձնելու Ձեզ այն մասին, որ Անդրանիկ փաշան խուսափել է մեր կառավարությունից, իմանալով, որ զինվորական դատի ենթարկվի մեր զինվորական մինիստրին չենթարկվելու համար:

Անդրանիկ փաշան տաճկահպատակ հայերից կազմել է առանձին զորաբանակ, նպատակ ունենալով անցնել Ջուլֆայի կամուրջ և խոյի ու Սալմաստի շրջանում միանալ Վանից նահանջող ժողովրդին: Նա մտադիր է ուժեղ բանակ կազմել, ստեղծել սեպարատ պետություն և հարձակվել ձեր վրա: Խնդրում ենք միջոցներ ձեռք առնել նրան վերջնականապես չախջախելու համար:

Հայաստանի հանրապետության կառավարության
նախագահ՝ Հ. Քաջազնունի
Հայաստանի հանրապետության զինվորական
մինիստր Արամ փաշա Մանուկյան
Հայաստանի կառավարության խորհրդի
նախագահ՝ Սահակյան»[1]:

1918 թվականի նոյեմբերին դաշնակցության նույն պարագլուխները խալիլ փաշայի և գերմանական ներկայացուցիչների հետ քննարկում էին Անդրանիկի դեմ «խաղը» զորամաս ուղարկելու հարցը: Հավաստում էին նրանց, որ եթե նա «ոտք դնի Հայաստանի տերիտորիան, պետք է զինաթափվի և զինվորական դատի հանձնվի»[2]: Անդրանիկն ստիպված էր հեռանալ հայրենի երկրից: Ապրելով հայրենիքից հեռու, Կալիֆոռնիայում (ԱՄՆ) Անդրանիկը Սովետական Հայաստանի բարեկամն էր և երազում էր գալ «ազատագրված Հայաստան, տեսնել մայր ժողովրդին և ապա միայն հանգիստ մեռնել»: Նրա երազանքը չկատարվեց: Նա 1927 թ. մեռավ օտարության մեջ:

---

[1] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 194, թ. 64:
[2] «Бакинский рабочий», 20. VII, 1918 г., № 141 (257).

[1] Հիմք՝ Անդրանիկի կողմից Շեյթան ավանում գրված տաճկական շտաբի արխիվ. Անդրանիկի արխիվ, Ֆրեզնո, գ. հ. 17, էջ 218:
[2] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 619 ա., թթ. 102—107, գ. 619 բ., թթ. 44—48:

Անդրանիկի ամբողջ կյանքն ու գործունեությունը վկայում են այն մասին, որ չնայած նրա որոշ քաղաքական մոլորություններին, նա հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման ականավոր դեմքերից է։ Անցնելով պայքարի բարդ ուղի, Անդրանիկը նշմարեց հայ ժողովրդի ազատագրության Հիշտ ուղին՝ անքակտելի բարեկամությունը Սովետական Ռուսաստանի, ռուս ժողովրդի հետ։

Պատահական չէ, որ դաշնակցությունը հալածեց ու հետապնդեց, վարկաբեկեց ու այժմ էլ շարունակում է վարկաբեկել նրան։ Դաշնակցական մամուլում այսօր էլ հարձակումներ են կատարվում նրա հասցեին՝ «Անդրանիկը երբեք չի եղել զորավար», գրում է Ս. Թորոսյանը, Անդրանիկին ստոր կերպով մեղադրում հարբեցողության մեջ[1]։ Անդրանիկի հեղինակությունը ոտնահարելու փորձ են արել նաև Վարդգես Ահարոնյանը[2] և շատ ուրիշ դաշնակցական հեղինակներ։

Կովկասյան ճակատում պատերազմական գործողությունների առաջին շրջանին զուգընթաց սկսվեց ռազմաճակատին մոտ գտնվող հայկական բնակավայրերի բնակչության տեղահանությունը և գաղթը։ Բասենի դաշտում (Քյոփրիքյոյի մոտ) և Ալաշկերտում (Ղլիչ-Գյադուկի մոտ) թուրքական ուժերի կողմից ռուսական բանակի առաջխաղացման կասեցման հետևանքով գաղթի ճամփան բռնեց թուրքական լծից ազատված Բասենի և Ալաշկերտի, Բայազետի հայությունը։ Թեև ռուսական բանակը շատ շուտով վերականգնեց իր ռազմական դիրքերը, բայց խուճապը չդադարեց։ Գաղթի հոգեբանությունն արդեն խոր արմատներ էր ձգել։

Ինչ խոսք, որ ամեն պատերազմ իր հետ բերում է մահ, տնտեսության քայքայում ու ավերում, ճակատին մոտ գտնվող խաղաղ բնակչության համար ստեղծում անտանելի պայմաններ։ Այս տեսակետից պատերազմական գործողությունները կովկասյան ճակատում այդպիսի սարսափներ ստեղծեցին ոչ միայն հայ բնակչության համար, այլև քրդական և թուրքական բնակչության համար։ Թուրքական զորամասերը, քրդական համիդիե ալաները (գնդերը) իրենց ճանապարհին խլում էին, քանդում բնակչությանը պատկանող ամեն ինչ՝ մթերք, անասուն, այրում դուներ ու լուսամուտներ, քանդում տներ։ Թուրք և քուրդ աշխատավորներն ավելի պակաս չէին զգում իրենց կաշվի վրա պատերազմի սարսափները։ Սակայն բանն այն է, որ կազմակերպված ձևով հատկապես ոտնատակ էին տրվում հայկական բնակավայրերը, սրի քաշվում հայ մարդիկ։ Օրինակ, 1914 թ. նոյեմբերի կեսերին ընդամենը 4—5 օր տիրելով Արդվինի գավառին, թուրքական զորամասերը գազանային հաշվեհարդար տեսան հայ բնակչության հետ։ Արդվին քաղաքի բնակչության միայն կեսին հաջողվեց փախչել։ Մնացածներին, ինչպես նաև Արդանուշ, Տանձուտ, Շավշետ գյուղերի բնակիչներին ջարդոտեցին, կախաղան հանեցին կամ կողոպտեցին ու պատվազրկեցին։ «Ջարդը անօրինակ և ամենասոսկալի է, որի նկարագրելը սոսկում ու սարսափ է առաջ բերում մարդու մեջ...»,— գրել է «Մշակ»-ի թղթակիցը։ «Արդվինի գավառի բոլոր հայաբնակ գյուղերը միանգամից ոչնչացան»[1]։

Այսպիսով, պատերազմի սկզբից թուրքական կառավարությունը կոպիտ կերպով ոտնահարում էր 1899 և 1907 թթ. վանքերին Հաագայում կնքված միջազգային կոնվենցիաների դրույթները՝ խաղաղ բնակչության անձեռնմխելիության իրավունքի մասին։

Այն, ինչ որ կատարում էին թուրքական զորամասերը հայկական բնակավայրերում պատերազմի առաջին ամիսներին, ինքնըստինքյան պատճառ էր դառնում այն բանին, որ ռուսական բանակին գործնական օգնություն ցույց տալու ոչ մի մտադրություն և հնարավորություն չունեցող հայ մարդիկ նույնպես փրկություն որոնեին նրա հետ գործակցելու միջոցով։ Մյուս կողմից, ռուսական բանակի հարվածներից պարտություն կրող թուրքական զորամասերն ավելի կատաղած էին քավության նոխազ դարձնում հայ բնակչությանը, իրենց անհաջողությունների մեղքը բարդում հայերի վրա։ Թալեաթը և նրա մարդասպան գործակիցները մամուլում նույնիսկ աղմկարարություն սարքեցին իրենց ռազմական անհաջողությունների մեջ հայ կամավորների ու-

---

[1] «Հայրենիք» ամսագիր, № 8, 1954 թ., էջ 16—17։

[2] Տե՛ս Վ. Ահարոնյան, Անդրանիկ, Բոստոն, 1957 թ.։

[1] «Մշակ», 6.2. 1915 թ., № 26., 14.2. 1915 թ., № 33։

նեցած դերի շուրջը[1]։ Նպատակը մեկն էր՝ համաշխարհային հասարակայնությունից քողարկել իրենց ոճրագործ պլանը։ Իսկ այդպիսի գործելակերպը բացահայտ պրովոկացիա էր։ Վ. Տերյանը գրում էր, որ «Հայ կամավորական խմբերի հանդես գալը օգտագործեց երիտասարդ Թուրքերի կառավարությունը իբրև պաշտոնական քողարկում և արդարացում հալածական միջոցներ ձեռք առնելու համար, որոնք իբր թե թելադրվում էին «ռազմական ժամանակով» ընդդեմ ապստամբ «դավաճան» հայերի[2]։

Այսպիսով, 1914 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին սկսվեց արևմտահայ ժողովրդի առաջին հատվածների տեղահանությունը։ Բասենի բնակչությունը գաղթեց Սարիղամիշի և Ղարսի շրջանները։ Իրենց բնակավայրերից պոկվեցին և դեպի Կովկաս շարժվեցին Ալաշկերտի, Դուքաղի, Դիադինի, Բայազետի, Սարայի, Բաշկալեի, ապա Ուրմիայի, Դիլիմանի, Խոյի և Թավրիզի հայերը՝ թվով 40000 մարդ[3]։

«Ալաշկերտի հովիտը» ախուվախով լցվեց, երբ լուր առավ, որ ռուս զորքը նահանջում է...

Եվ սկսվեց մահվան չափ ծանր գաղթը... Դժոխային տեսարան էր ներկայացնում գաղթի ճամփան։ Ամեն ինչ խառնվել էր իրար՝ զորք, կամավոր, հիվանդ, վիրավոր, փախչող ժողովուրդ, լաց, շիվան, օգնության կանչեր, երեխաների ճիչ ու կոծ... Մի խոսքով, այն ծանոթ պատկերներից մեկը, որ միշտ ապրել է մեր ապաբախտ ժողովուրդը, երբ թշնամու սուրն է շողշողացել նրա գլխին, անողորմ և անիծապարտ յաթաղանը...»[4]։

Այսպիսին էր արևմտահայության վիճակը ճակատամերձ շրջանում պատերազմի սկզբից մինչև 1915 թվականի գարուն, երբ թուրքական կառավարողները ձեռնամուխ եղան արևմտահայության բնաջնջման իրենց ծրագրի իրականացմանը։

---

[1] **A. Hacobian**, Armenia and the War, London—New-York, p. 78.

[2] Վ. Տերյան, *Երկերի ժողովածու, հ. 1, 1924, կ. Պոլիս, էջ 397։*

[3] Ա-Դո, *Մեծ դեպքերը Վասպուրականում, էջ 114։*

[4] *Թժ. Ի. Տերտերյան, նշվ. աշխ., էջ 222—223։*

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

1915 ԹՎԱԿԱՆԻ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳԵՆՈՑԻԴԸ

Պանթուրքիզմը գործողության մեջ։ Հայ զինվորների դասալքության մասին թուրքական պրովոկացիան և նրա ետեւպնդած նպատակները։ Արևմտյան Հայաստանում հակաթուրքական ապստամբական շարժում չկար։ Արևմտահայության տեղահանության և բնաջնջման մասին Իթթիհադի ղեկավար օրգանի կանխիկալական առոչումները։ Երիտասարդ թուրքերի պարագլուխների ցինիկ խաբեբայությունը։ Պոլսահայ մտավորականության ահաբեկությունը։ Թուրքական խժդժությունները Վանի վիլայեթում և Վանի հերոսական ինքնապաշտպանությունը։ Ոճրագործ ծրագիրը համաշխարհային նասարակայնությունից թաքցնելու թուրքական ջարդարարների անպարարությունները։ Տեղահանությունը և կոտորածը Էրզրումի, Տրապիզոնի վիլայեթներում, Մուշում, Սասունում։ Շապին-Գարահիսարի հերոսական ինքնապաշտպանությունը։ Տեղահանությունը և կոտորածը Խարբերդի, Սեբաստիայի, Դիարբեքիրի վիլայեթներում, Անկարայի, Ադրիանապոլսի, Կայսերիի շրջաններում։ Ուրֆայի (Ռոհա) անձնազոհ դիմադրությունը։ Հայ ժողովրդի տեղահանությունը Կիլիկիայից։ Մուսա լեռան հերոսամարտը։ Հայ տարագիրները Միջագետքի և Սիրիայի անապատներում։ Թալեաթի ջարդարարական հրամանները։ 1916 թ. կոտորածը։ Տեր-էլ-Զոր, Ռես-ալ-էյն, Հալեպ։ Թուրքական ջարդարարների կողմից արևմտահայության գենոցիդը՝ գերմանական ֆաշիստների զազանությունների նախափորձ։ Արևմտահայության մարդկային կորուստները։

Պատերազմի առաջին ամիսները ցույց տվին, որ սակավին հեռավոր երազ էր Էնվեր—Թալեաթ—Ջեմալ ավանտյուրիստական եռյակի պանթուրանիստական ծրագիրը։

1914 թվականի նոյեմբերին սուլթան Խալիֆի հռչակած ջիհադը, որը մահմեդական աշխարհին կոչ էր անում՝ «վերկացեք և հարձակվեցեք, կյանքով ու ստացվածքով կրոնական պատերազմի մասնակցեցեք», որպեսզի բոլոր մահմեդականները ազատվեն «գերությունից ու թշվառությունից»[1], համարյա ոչ մի ազդեցություն չունեցավ և արձագանք չգտավ ո՛չ Ռուսաստանում, ո՛չ Հնդկաստանում և ո՛չ էլ Եգիպտոսում։ Այդ կոչին ամենայն անտարբերությամբ վերաբերվեցին նաև իր իսկ՝ Օսմանյան կայսրության ոչ թուրք մահմեդական հպատակները և, առաջին հերթին, արաբները, որոնք մի փոքր անց ապստամբության դրոշ էին պարզելու թուրքական տիրապետության դեմ։

Ռուսական բանակի հարվածների տակ հօդս էր ցնդում իթթիհադի պլանը՝ Գերմանիայի օգնությամբ Թուրքիան դարձնել «աշխարհի ամենահզոր կայսրությունը», նվաճել Կովկասը և այլ տերիտորիաներ։ Կովկասի նկատմամբ այդ պլանի ձախողումը, ռազմական ուժի մեծ կորուստը կատաղեցրին Թուրքիայի կառավարողներին։ Արտաքին քաղաքական էքսպանսիայի ձախողմանը պետք է փոխարիներ ամենախիստ թուրքացման, բնաջնջման քաղաքականությունը երկրի ներսում։ Գլխավոր հարվածն ուղղվելու էր հայերի դեմ, որոնք դաշնակցում էին ռուսական կովկասյան բանակի հետ և թուրքական պրոպագանդայի հիպերբոլիկ մատուցմամբ՝ մեղսակից էին իրենց չարաչար պարտությանը։

1914 թվականի աշնանից սկսած երիտասարդ թուրքերի որդեգրած հայահալած շովինիստական քաղաքականությունը թևակոխում էր իր նոր, ավելի մարդատյաց, ժողովրդասպան փուլը։ Նախ, թուրքական կառավարողները ձեռնամուխ եղան հայ ժողովրդի դեմ քաղաքական մեղադրանք առաջ քաշելու, այն հիմնավորելու և այդ ոգով թուրք ժողովրդի խավար և մոլեռանդ խավերին սնելու ու համոզելու գործին։ Եթե աշխարհի բոլոր մահմեդականներին «գերությունից և թշվառությունից ազատելու», «սրբազան դուրսը» փրկելու թուրքական պաշտոնական կոչը արձագանք չէր գտնում պատերազմի դաշտում, ապա այն իր սև գործն ուներ կատարելու երկրի ներսում։ Թալեաթը գերմանական դեսպանատան աշխատակիցներից մեկին այդ օրերին ասում էր. «Մենք՝ թուրքերս պարտավոր ենք ու ցանկանում ենք այս համաշխարհային պատերազմը օգտագործել՝ մեր հաշիվը մեր ներքին թշնամիների (իմա՝ հայերի) հետ հիմնովին մաքրելու համար, առանց արտասահմանի դիվանագիտության կողմից այս անհրաժեշտ աշխատանքի մեջ խառնվելու»[1]։ Այսպես էին մտածում թուրքական կառավարողները և իրենց ջանքերն ուղղում առաջին հերթին հայ ժողովրդի դեմ, նախապատրաստում նրա բնաջնջման քաղաքական ու տակտիկական հիմնավորումը։

Այս նպատակն էին հետապնդում թուրքական կառավարության ձեռնարկած բոլոր քայլերը պատերազմի մեջ մտնելու առաջին իսկ ամիսների ընթացքում։ Երկրի ներքին կյանքում ամեն ինչ ուղղվում էր թուրքական շովինիստական պրոպագանդան ուժեղացնելու, ժողովուրդների միջև թշնամությունը հրահրելու նպատակին։ Առաջին պլան էր մղվում թուրքահայերի կողմից պետական շահերին հակառակ դիրք բռնելու, թշնամու հետ գործակցելու մասին աղմկարարությունը։

Արևմտահայության դեմ կիրառված կանիբալական մեթոդների պաշտոնական պատճառաբանության [illegible] որն այն ժամանակ կրկնվում էր իթթիհադական կառավարության, ինչպես նաև գերմանական պաշտոնական շրջանների հրապարակած մի շարք հայտարարություններում ու նյութերի ժողովածուներում, հատկապես շեշտվում էր հայերի կողմից թուրքական բանակից «մասսայական» դասալքության փաստը[2]։

---

[1] Կրոնական պատերազմ հայտարարելու մասին պաշտոնական տեքստի թարգմանությունը տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, դ. 630, թթ. 9—10։

[1] Սողոմոն, Վերհիշումներ, էջ 446, տե՛ս նաև «Հայրենիք» ամսագիր, № 12, 1960 թ., էջ 43։

[2] Տե՛ս մասնավորապես Von C. A. Brather, Die Armenishe Frage, Berlin, 1915, Vérité sur la mouvement révolutionnaire Armenien et les mesures gouvenmentales, Constantinople, 1916.

Այս գրքույկով թուրք կառավարությունը ամբողջ հայ ժողովրդին ամ-

Պատերազմի սկզբում զենքի տակ էին կանչվել 18-ից մինչև 45 տարեկան մոտ 50 հազար հայ զինվոր[1]։ Զորահավաքի հայտարարումից հետո «հարուստը լայն բացավ իր քսակի բերանը, վճարելու զինվորական փրկանքը. աղքատը կորաքամակ, գլխիկոր հանձնված ճակատագրին, արձանագրվեցավ և դողդոջ քայլերն ուղղեց դեպի այն վաշտը, որում գրված էր...»,— պատմում է ականատեսը։— «Հազարավոր թուրք երիտասարդներ... չարձանագրվեցան,— շարունակում է նա,— ու անպատիժ մնացին. օրենքի գործադրությունը վիճակված էր կատարել միայն հայոց վրա»։ Թուրք բնակչությունը ինքը համոզված չէր Ռուսաստանի հետ պատերազմի անհրաժեշտության, նրա դրական ելքի մեջ, չափազանց հզոր ու անհաղթահարելի էր համարում նրան, մանավանդ, որ սերնդից սերունդ իրեն էր հասել ռուս-թուրքական նախորդ պատերազմների մասին ճշմարտությունը։ Բնականաբար զորակոչը, ռազմական մոբիլիզացիան դիմադրության էին հանդիպում ոչ միայն քրիստոնյա, այլև թուրք ժողովրդի կողմից։

Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթների մահմեդական ազգաբնակչությունը նույնպես հակառակ էր պատերազմին. նա չէր տարակուսում, որ Ռուսաստանի հաջողությունը պատերազմում կասկածից վեր է[2]։

Զորահավաքի սկզբից թուրքերը հայերի համար այնպիսի դրություն ստեղծեցին, որ նրանց մղեն ապստամբության, նրանց կյանքն անտանելի դարձնելով ամեն տեսակ կեղեքումներով և գազանային վերաբերմունքով։ Նրանք Շապին-Գարահիսարի, Բիթլիսի, Մուշի և այլ վայրերի հայկական

բաստանում էր Անտանտայի դրդմամբ հեղափոխություն բարձրացնելու մեջ, իսկ նրա տեղահանությունը մատուցում որպես այդ «չարիքի» առաջն առնելու միջոց։ Այստեղ բնորոշ է այն հանգամանքը, որ Իթթիհադ կուսակցությունը ամեն ինչ վերագրելով հայերի նկատմամբ մահմեդականների ատելությանը, ինքը հանդես էր գալու իբրև կոնֆլիկտը հարթողի, գավառները հանձնաժողովներ ուղարկողի և հայերին չարդելու հանցավորներին պատժողի դերում։ Անշուշտ, երեսպաշտությունը և սուտը կորցրել էին իրենց բոլոր սահմանները։

1 Պալաֆեան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 59։

2 Ա.-Դո, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում, էջ 81։

բնակչությանը, ներառյալ կանանց, ծերերին ու երեխաներին ստիպեցին մեջքով, ռուսական սահմանի վրա կենտրոնացած թուրքական բանակի համար պաշար, ռազմամթերք տեղափոխել։ Սակայն հայերը լավ հասկանալով թուրքերի պրովոկացիոն մտադրությունները, որոնք ամեն ինչ անում էին՝ առիթ ստեղծելու չարդեր կազմակերպելու համար, տոկացին իրենց քաշած տանջանքներին և հլու-հնազանդ ենթարկվեցին կամայականություններին։

Սակայն որքան որ ներողամիտ դիրք էին բռնում թուրքական իշխանությունները բանակից խուսափող թուրք երիտասարդության նկատմամբ, այնքան խիստ էին վարվում հայերի հետ, չնչին առիթով նրանց մեղադրում դավաճանության, դասալքության մեջ և կախաղան բարձրացնում[1]։ Սարիղամիշի պարտությունից հետո, նշում է Հանրի Բարբին, որի իրական պատճառները թաքցնում էին զինվորական իշխանությունները, «ամբողջ հանցանքը կնետեին զորագնդերուն մեջ գտնված հայկական տարրերուն վրա»[2]։ Քյոփրու-քյոյի տակ պարտվել և փախուստի էր դիմել ամբողջ թուրքական բանակը, բայց Եղան գյուղում դասալքության մեջ մեղադրվեցին և գնդակահարվեցին 50 հայ զինվորներ[3]։

Ուրեմն դեռ պատերազմի առաջին օրերից հայերից զինակոչիկ վերցնելու հարցը արհեստականորեն վերածվում էր քաղաքական սուր հարցի, օգտագործվում որպես անօրինականությունների, էքսցեսների, բռնությունների հրահրման, հայ բնակչության նկատմամբ պատժիչ միջոցառումներ իրականացնելու մի կանխամտածված միջոց։ Օրինակ, Զեյթունի վանքում պաշարված 15—20 հայ զինվորացուների դիմադրությունն օգտագործվեց ընդհանրապես հայ բնակչության տեղահանությունն «արդարացնելու» համար, թեև 1914 թվականի օգոստոսին զեյթունցիները զինակոչին ոչ միայն չընդդիմացան, այլև խուսափելով կոնֆլիկտը խորացնելուց, ավելի շատ զինվոր տվին, քան նախատեսվում

1 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 420, թթ. 2—4։

2 Հանրի Պառպի (Հանրի Բարբի), Սարսափելի երկրին մեջ. նահատակ Հայաստան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 12։

3 Ա.-Դո, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում, էջ 101։

էր տարիքային ցենզով սահմանված կարգով[1]։ Ամենուրեք խախտվում էր 1914 թ. փետրվարին բարենորոգումների մասին կնքված համաձայնագրի այն կետը, ըստ որի հայ զինվորները ծառայությունը կատարելու էին իրենց հայրենիքում[2]։

Իսկ ի՞նչ վիճակ էր սպասում հայ զինվորին թուրքական բանակում։ Նա թե՛ ազգային, թե՛ կրոնական և թե՛ քաղաքական տեսակետից անհարազատ տարր էր համարվում այդ բանակում։ Սահմանադրության հռչակած «հավասարությունն» այստեղ նույնպես ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ պանթուրքիզմի, սանձարձակ շովինիզմի, խտրականության, դեպի ոչ թուրք ազգությունները արհամարհական վերաբերմունքի ցուցաբերում։ «Հայ զինվորներին զորքերում դնում էին բացառապես ծանր աշխատանքների,— կարդում ենք մի փաստաթղթում,— և լինում էին հայ զինվորների մասսայական գնդակահարությունների մշտական դեպքեր»[3]։

Թուրքական հրամանատարությունը նույնպիսի խտրական վերաբերմունք էր դրսևորում արաբների նկատմամբ, նրանցից կազմված զորամասերն օգտագործելով ամենածանր պայմաններում, առանց կանոնավոր զենքի ու հանդերձանքի ցրտաշունչ ձմեռվա պայմաններում նրանց քշելով ռազմաճակատի առաջին բնագծերը[4]։

Հայ մեծանուն բանաստեղծ Սիամանթոն իր վերջին նամակներից մեկում, որ նա գրել էր 1914 թ. սեպտեմբերի 5-ին Կ. Պոլսից, անդրադառնալով թուրքական բանակում հայ զինվորների վիճակի հարցին, նշել է. «Իմ եղբայրս, որ միակ դրամ շահողն է մեր տանը մեջ, առին և տարին։ Ահավոր բան կը գրե։ Օրը կես սոման հաց կուտան. կը պառկին վրաններու տակ և ցեխին մեջ. հագուստ չունին. զինվոր են և զենք չունին. կը խմեն ցեխի ջուր։ ...Հաց կը հուսան. չեն ստանար և չեն ըմբոստանար»[5]։ Թուրք բժիշկները

1 Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 159—160։
2 «Մշակ», 4.2. 1914 թ., № 25։
3 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, թթ. 1—30։
4 Հ. Տաշեան. նշվ. աշխ., էջ 95։
5 «Արև», 24.4. 1963 թ., № 13193, կահիրե։

հրաժարվում էին օգնություն ցույց տալ վիրավոր կամ հիվանդ հայ զինվորներին[1]։

Չնայած ծանրագույն պայմաններին, ուր էլ որ հայերին «նշանակում էին և ինչպիսի աշխատանք էլ տալիս էին, հայերը միշտ սրբորեն կատարում էին իրենց պարտքը և աշխատում էին Թուրքիայի պաշտպանության համար։ Ամենուրեք նրանք իրենց դրսևորում էին որպես քաջ զինվորներ և լավ աշխատողներ»,— գրում է Հերբերտ Ադամս Գիբբոնսը»[2]։

Սակայն հայերի նկատմամբ թշնամական վերաբերմունքը արտահայտվում էր յուրաքանչյուր քայլափոխում՝ ուտելիքի, թե հագուստի, արձակուրդի, թե պաշտոնավարության, կրոնի և այլ հարցերում։ Հայ զինվորականների իրավունքները ոտնահարվում էին. չնչին առիթներով հայ զինվորները ենթարկվում էին ծեծի ու պարսավանքի։ Նման վիճակը հատկապես անտանելի էր 24 տարեկանից բարձր հասակ ունեցող, զինվորական ծառայությանն անվարժ զորակոչիկների համար, որոնք նույնիսկ հագուստով չէին ապահովվել[3]։ «Թուրքական բանակի հայ զինվորները միշտ լոյալ էին և նրանց գովում էին բանակի պաշտոնական հաղորդագրություններում մինչև այն պահը, երբ կոտորածներն սկսվեցին»[4]։

Ինչպես խոստովանել է գերմանական հյուպատոսներից մեկը, հայ զինվորների դասալքությունը հետևանք էր այն վատ վերաբերմունքի, որ ամեն քայլափոխում ցուցահանվում էր նրանց նկատմամբ[5]։

Այնուամենայնիվ, բանակ կանչված հայ զինվորների ճնշող մեծամասնությունը ենթարկվելով պետական օրենքին, ճշտությամբ կատարում էր իր քաղաքացիական պարտականությունները։ Իսկ դասալիքների թիվը սկզբում շատ

1 «Մշակ», 21.11. 1914 թ., № 264։
2 Г. А. Гиббонс, Самая черная страница новейшей истории, стр. 11.
3 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 416, թ. 54։
4 Գուրման, նշվ. աշխ., էջ 159—160։
5 Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 125։

չնչին էր։ Թուրք, քուրդ և այլազգի դասալիքներն իրենց թվով չէին զիջում հայերի թվին։ Լիման ֆոն Սանդերսը նշում է, որ 1915 թվականի հունիսին Կարինի շրջանում մասսայականորեն դասալքում էին հենց թուրք զինվորները, որ նրանց թիվը 1916 թվականին հասել էր մինչև 30000-ի, իսկ 1918 թվականին թուրքական բանակում արդեն ավելի շատ դասալիքներ կային, քան զինվորներ[1]։

Սակայն ամեն անգամ դասալքության հարցն օգտագործվում էր քաղաքական, պրոպագանդիստական նպատակով հայերի դեմ և ոչ թե դեպի թիկունք փախչող թուրքական զինվորների դեմ, որոնք զբաղվում էին մասսայական կողոպուտով և սպանություններով։

1915 թվականի ապրիլի 16-ին Վանի նահանգապետ Ջևդեթ բեյին դասալքության հարցի շուրջը ներկայացված մի փաստաթղթում մենք կարդում ենք.

«Հայ դասալիքներու թիվը շատ սահմանափակ էր սկիզբները և անհնար չէր այս աննշան տոկոսն անհետացնելու...

Ատոր ընդհակառակը դժբախտ և աղետավոր անվստահություն մը կառավարության կողմե հայերու հանդեպ, իր անմիջական կարգ մը հետևանքներով, ինչպես նաև հայերու գոյության իսկ սպառնացող կարգ մը ծանր պարագաները ծանրագույն պատճառներ դարձան դասալքումին ընդհանուր երևույթ մը տալու համար։

Այդ նոր պատճառներն են.

1. Հայ զինվորներու և ժանդարմներու զինաթափումը, որ քաղաքական անվստահության հեղձուցիչ մթնոլորտ մը ստեղծեց անմիջապես հայերու շուրջը և նպաստեց լարելու միջցեղային հարաբերությունները հային և իսլամին միջև։

2. Զինաթափ եղած հայ զինվորները գրաստի տեղ մը դրվեցան, որ գերազանցապես վիրավորեց անոնց մարդկային ու ազգային ինքնասիրությունը, միանգամայն ստորացնելով զանոնք իրենց իսլամ հայրենակիցներու աչքին։

3. Զինաթափ եղած այդ հայերը, գտնվելով զինված իսլամներու ճկողության տակ և հարկադրված լինելով անզեն շրջելու արդեն գրգռված և սպառազեն իսլամներու մեջ, անոնց կյանքը վտանգի ենթարկվեցավ։ Հասարակության մեջ համառորեն կշրջեն շշուկներ հարյուրավոր գնդականաբ, ջրախեղդ ու դաշունահար եղած ու անհետ կորսված հայ զինվորներու մասին, մասնավորապես Կարսո և Իրանի ռազմադաշտին մեջ կամ քովերը։

4. Ծանոթ քուրդ ոճրագործներու ներումն ու զինումը և անոնց մնալը իրենց գյուղերուն կամ հայաբնակ շրջաններուն մեջ, ինչպես Մեհմեդ-էմին, Մուսա և Գասրմ բեյերը և շատ շատերը։

5. Զինաթափ եղած հայ զինվորները այլևայլ պատրվակով հեռացվեցան իրենց գավառներեն դեպի անծանոթ վայրերը։

6. Բոլոր իսլամներու, հատկապես քուրդերու անխտիր զինումը 16—60 տարեկան՝ միլիսի պատրվակին տակ։

7. Միլիսներու շահատակությունները՝ հայ գյուղերու մեջ. այսպես... Կարճկան, Բելոնանիկապ, Ընձակ, Եղեգիս գյուղերու մեջ կատարված բռնությունները և սպանությունները Բաղեշի միլիսի և Ջերքեզ աղայի ջոկատին ձեռքով և վերջապես Մխկերայ բռնաբարումները՝ Եոմեր աղայի միլիսներու կողմե։ Բշարե Ջաթոյի 600 հոգիանոց խումբը Մանազկերտի մեջ և վերջապես Վանա նահանգի հյուսիսային-արևելյան գյուղերու մեջ Պարսկաստան երթալու առթիվ, իսլամ չեթեներու բռնությունները Կարնո հայ գյուղերուն մեջ. քուրդ կամավորներու ավերները Մշո դաշտին մեջ... վերջապես քուրդերու ձեռքով Սլիվանի (Տիգրանակերտ) 12 հայ գյուղերու ամբողջովին կողոպտումը։ Իբրև առանձին պատճառ մալ ավելցված է բազմաթիվ քուրդ դասալիքներու փախուստով դեպի Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներու լեռնոտ շրջանները և անոնց տունտեղերը սպառնալից կենալը։

8. Համիդներու գնալը հայաբնակ գավառներու մեջ և անոնց կատարած ավերն ու կողոպուտը, ինչպես Հասան-Թամրան, Ախոռիկ, Բոզազքենեն, Հազարեն, Մանտան գյուղերու թալանը. Պստիկ գյուղի կողոպտումը Սատրմ բեյի ջոկատին կողմեն Գործոթ, Ըկսբզնակ և այլն։

9. Վերջապես Բաշկալեի և շրջակա հայ գյուղերու, ինչպես նաև Ախոռիկի, Հասան-Թամրանի, Հազարենի, Դաշոզլուի և Ազարեկի ջարդերը, որոնք իրականություններ են հակառակ պաշտոնական ամեն հերքումներուն։

10. Քյուրդերու մեծ քանակով ու զինյալ փախուստը բանակեն։ Այսօր Վանի ու Բաղեշի կուսակալությանց լեռնային գավառները լեցված են այդ դասալիքներով։

...Բանականության, խղճի և առողջ քաղաքականության հակառակ գործած պիտի լինի կառավարությունը, եթե ստիպե հայը մտնել անզեն ծառայության մեջ, որ վտանգ կսպառնա իր կյանքին առանց որևէ օգուտի մը ընդհանուր հայրենիքին համար, մինչև միևնույն ատեն իր անպաշտպան ընտանիքը ամեն վայրկյան ենթակա է իր զենքով ու կիսավայրենի դրացիներուն արյունոտ քմահաճույքներուն։

Ահա ինչո՞ւ պետք է դադարեցնել ըստ իս այլևս դասալիք բառը

[1] Liman V. Sanders, Fünf Jahre Türkei, Berlin, 1920, էջ 167, 241, 335, 340.

գործածելն հայ երիտասարդին ճանդեպ, քանի որ զենք չունի ան իր ձեռքը, որ էական հանգամանքն է զինվորի մը, որովհետև դասալիք չի կրնար համարվել անզեն զինվորը։

Ուստի այս դասալիքներու հիշված պատճառները կրոնական, քաղաքական և ընկերային հիմունքներ ունեն։ Վանի, Բիթլիսի, Երզրումի և Դիարբեքիրի մեջ մեր մատնանշած պատճառներով հայ օջախները տղամարդոցմե զրկված են և վտանգի տակ կգտնվին։ Հազարավոր անզեն հայերը բանակին օգուտ մը չտալով, մյուս կողմեն երկրագործական այնքան կարևոր ու անհրաժեշտ աշխատանքն ալ զրկված են։ Վերջապես եթե հայ փախստականներու խնդիրը չկարգադրվի, հայրենիքը մեծ վտանգի մը կենթարկվի և մասնավորաբար սա շատ հստակ կտեսնվի։ Թե՛ օրենքն և թե՛ անութենեն հետապնդվող այս մարդիկ իրենց կյանքերը գնդակեն ազատելու համար, իրենց ապրուստի ճար մը գտնելու ետևեն պիտի ելնեն բնականաբար»[1]։

Այնուհետև փաստաթղթի հեղինակները կառավարությանը մի շարք առաջարկություններ էին անում ստեղծված ծանր կացությունից դուրս գալու, հայ ժողովրդի իրավունքները հարգելու ուղղությամբ։ «Որոշ գավառներում,— խոստովանում է Արտաշես Զիլինգարյանը,— դաշնակցական մարմինները ձեռնամուխ եղան անգամ կռվելու դասալիքների դեմ, երբեմն հանձնելով նրանց նույնիսկ թուրք զինվորական իշխանություններին»[2]։ Այսպիսով, դաշնակցության «երկկենցաղությունը» շարունակվում էր։

Այդ շրջանում դիմումներ, բացատրագրեր շատ էին հղվում թուրքական կառավարությանը։ Բայց լսող չկար։ Դրանք ոչ միայն անուշադրության էին մատնվում, այլև ավելի սաստկացնում էին էքսցեսները։ Փաստերը վկայում են, որ իթթիհադական մարդասպանների կողմից հայ զինվորների նկատմամբ ձեռնարկված ջարդարարական միջոցառումները՝ զինաթափումը, բանվորական ջոկատներում (ամալիե-թաբուրի՝ ճանապարհաշինարար վաշտերում, համալ-թաբուրի՝ փոխադրություններ կատարող վաշտերում) հավաքագրելը, նրանց աստիճանական և ապա մեծ խմբերով ոչնչացնելը, պայմանավորված էին ոչ թե նրանց կողմից զինվորական կարգապահությունը խախտելով, հրամանատարությանը չենթարկվելով, հակապետական գործունեությամբ, այլ արդյունք էին նախապես ծրագրված պլանի։ Այդ պլանը կենսագործելու պատեհ առիթ հանդիսացավ ռուսական զորամասի մուտքը Սարայ, այնուհետև թուրքական բանակի պարտությունը Սարիղամիշի և Քյոփրու-քյոյի տակ։ Զինվորները «...ամբողջ խմբերով սկսեցին փախչել գործող բանակներից ու պահեստից և թաքնվել լեռներում ու գյուղերում։ Փախչում էին թե՛ հայերը, թե՛ քրդերը, թե՛ թուրքերը, բայց տոկուսային հարաբերությամբ հինգ փախչող թուրքին մի հայ հազիվ էր ընկնում»։ Հաճախ «փախչողները բացառապես թուրքերն էին լինում»[1]։ Մատների վրա կարելի էր հաշվել այն հայերին, որոնք ղենք վերցնելով անցել էին ռուսական բանակի կողմը[2]։ Այնուամենայնիվ «տաճիկները պարտության ամբողջ մեղքը սկսեցին բարդել հայերի վրա...»[3]։

Օրինակ, Բաշկալեի և Սարայի շրջաններում ռուսական բանակի կողմն անցած հայ զինվորների թիվը հարյուրից չէր անցնում, բայց սրի քաշվեցին մի շարք գյուղերի հայ բնակիչները։ Վանի երեսփոխան Վռամյանի կողմից ներքին գործոց մինիստր Թալեաթին հղված մի գրության մեջ ապացուցվում է, որ ռուսական բանակի մեջ պատերազմից առաջ Ռուսաստան անցած թուրքահայերից ընդամենը 1000 մարդ կար։ Դրանք մասն էին կազմում այն 20000 հայերի, որոնք պատերազմից շատ առաջ կոտորածներից խույս տալով ապաստանել էին Կովկասում և չէին կարողացել վերադառնալ իրենց հայրենի օջախը՝ նրանց նկատմամբ սահմանադրական Թուրքիայի վարիչների բացարձակ թշնամական վերաբերմունքի հետևանքով։ «Դավաճան որակվածների թիվը այնքան ճշգիմ էր, որ որևէ պարագայի տակ, հավաքական պատասխանատվություն մը չէր կրնար հրավիրել երկու միլիոն թուրքիո հայերու վրա, իսկ գալով ծագման պատճառներուն, անոնց բարոյական պատասխանատվությունն

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 416, թթ. 54—58։ (Ընդգծումները մերն են — Ջ. Կ.)։

[2] «Գործ», № 1, Բ. մաս, 1917 թ., էջ 100։

[1] Արամայիս, Զարհուրելի ոճիրը, Մուշ-Սասուն, Բաքու, 1916 թ., էջ 1, 2։

[2] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 33, թթ. 27—34։

[3] Ա.-Դո, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում, էջ 96։

ամբողջովին կիյնար Թուրքիո պետական քաղաքականության վրա»[1]։

Անդրադառնալով այս հարցին, Թոյնբին նշում է, որ օսմանյան բանակում ծառայող և իրենց պարտականությունները ճշտորեն կատարող հայերը կարծես թե պետք է պաշտպանություն գտնեին իրենց իսկ կրած համազգեստի կողմից։ Բայց հակառակը կատարվեց. բանակում գտնվելը նպաստեց նրանց կազմակերպված ջարդին[2]։

Ուրեմն չնայած այն բանին, որ պատերազմի սկզբին արևմտահայությունն օրինապահ կերպով կատարում էր իր հաղաքացիական պարտականությունները, որ հայ զինվորների դասալքության դեպքերը անհամեմատ քիչ էին Թուրք կամ քուրդ դասալիքներից, որ նրանց կողմից ոչ մի խռովություն, խափանարարություն, կամուրջներ, զորանոցներ պայթեցնելու փորձեր չէին կատարվել, այնուամենայնիվ, նրանց զինաթափեցին, զրկեցին հագուստից, ուղարկեցին թիկունքային սևագործ աշխատանքի և ապա կոտորեցին։ Թոյնբին մասնավորապես հիշատակում է Էրզրումի վիլայեթի հայ զինվորներին, որոնց աշխատեցնում էին Էրզրում-Երզնկա երկաթգծի վրա, իսկ Դիարբեքիրի հայ զինվորներին՝ Դիարբեքիր-Ուրֆա և Դիարբեքիր-Խարբերդ ճանապարհի վրա, որտեղ և բոլորն էլ կոտորվեցին։ Միայն Արգահանայի մոտ (Խարբերդ—Դիարբեքիր ճանապարհի վրա) սպանվեցին 1800 հայ երիտասարդներ։ Երզնկայի մոտ Թուրքական բանակի հրամանատարները գնդակահարել էին տալիս հայ զինվորներին «իբր վրեժխնդրություն ռուսական հաղթանակների»[3]։

Վերջին հաշվով ամեն մի պատերազմի ժամանակ ազգային տեսակետից ամենամիատարր բանակներում էլ դասալքությունն անխուսափելի է։ Իսկ այն, ինչ կատարվեց օսմանյան բանակի հայ զինվորների նկատմամբ, ոչ թե ինքնանպատակ մի գործողություն էր, այլ հայ ժողովրդի զանգվածային տեղահանությունն ու կոտորածն ավելի կատարյալ իրականացնելու կանխամտածված ծրագիր։

1 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 33, թթ. 27—34։

2 A. J. Toynbee, Armenian Atrocities, p. 81—82.

3 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 221, գ. 31, թ. 13։

Ինչ խոսք, որ արևմտահայության ազատագրության, նրա կողմից օսմանյան լուծը թոթափելու գործին գիտակցաբար ծառայող մարդիկ ոչ միայն չէին համակրում պատերազմում Թուրքական զենքի հաջողությանը, այլև ուղղակի կերպով նրա պարտությունն էին ցանկանում։ Թուրքիայում բնակվող հայերի համար պատերազմը հայրենասիրական չէր կարող լինել, քանի որ նրանց նկատմամբ վարվում էր ռասայական խտրականության քաղաքականություն։ Թուրքական բանակի զինվորների քաղաքական դաստիարակության հիմքում դրված էին պանիսլամիզմի, պանթուրքիզմի սկզբունքները, որոնք օտար էին հայերի համար և չէին կարող նրանց համար գործողության ուղեցույց հանդիսանալ։ Ինչպես նկատում է ռուս պատմաբան Ա. Մ. Լադիժինսկին, դրանցից առաջինը սերն էր ոչ թե հայրենիքի, այլ կրոնի նկատմամբ։ Այսինքն՝ ոչ մահմեդականը չէր կարող Թուրքիայի հայրենասեր լինել։ Իսկ երկրորդ սկզբունքը՝ պանթուրքիզմի գաղափարը նույնպես հարազատ չէր ոչ Թուրք ժողովուրդներին. նրանց համար խորթ էին Թուրքական իմպերիալիզմի հետապնդած նվաճողական պլանները։ Ջիհադի՝ սրբազան պատերազմի հռչակումն իր էությամբ և ձևով հակոտնյա էր Թուրքիայի ոչ մահմեդական ժողովուրդների շահերին, ուղղված էր նրանց դեմ և չէր կարող պաշտպանություն գտնել նրանց կողմից։

Արևմտահայ գիտակից մարդը Թուրքիայում իր իրավազուրկ, ճնշված ու հարստահարված գոյավիճակից ելք էր որոնում ռուսական զենքի հաղթանակի միջոցով։ Նա մտածում էր այսպես. «Մենք ինչ խղճով կռվի պիտի ելնենք մեր ազատարարի դեմ... նախապատիվ կհամարեմ կախաղան բարձրանալ, քան թե Ռուսիո դեմ կռվել, գնդակ արձակել անոնց զինվորներուն վրա, որոնց շարքերուն մեջ կան նաև հայ զինվորներ, մեր ազգակից ռուսահայ եղբայրներ. այս պատերազմը եղբայրասպան կռվի հանգամանքը ունի իր մեջ»[1]։

1 Հակոբ Տեր-Հարությունյան, Շապին-Գարահիսարի ապստամբությունը, Թիֆլիս, 1917, էջ 46—47։

Արևմտահայ զինվորը միայն հարկադրված կարող էր կրակ բացել ռուս զինվորի, իր հարազատ ռուսահայ եղբայրների վրա։ Սակայն այս մտայնությունը գործնականում մասսայական դրսևորում չգտավ. թուրքական իշխանությունները նախօրոք մշակված ծրագրին համապատասխան սրի քաշեցին ոչ միայն բանակ կանչված հայ տղամարդկանց, այլև նրանց մայրերին, կանանց ու երեխաներին։ Հայ զինվորների դասալքության մասին թուրքական պրոպագանդիստական ստահոդ կամպանիան ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ մի քստմնելի պատրվակ մի ամբողջ ժողովրդի դեմ հանցագործ պլանն իրականացնելու համար։ Այո՛, դասալքության հարցը միայն պատրվակ էր։ Նպատակն այն էր, որպեսզի ոչընչացվեր զորահավաքի ենթարկված հայկական զինված ուժը։ Այդ նպատակով իթթիհադական կառավարությունը «ետ կանչեց հայ մարտիկներին պատերազմի առաջին գծերից, թիկունք տանելով զինաթափեց և երբ որ հայ զինվորը մնաց առանց զենքի, հավաքեց ճամբարների մեջ և գնդակահարեց... Այս ձևով ոչնչացրեց նամարդ թշնամին մեր մարտական ուժերը, որոնց թիվը հասնում էր մոտ 50—60 հազարի։ Եվ մեր երիտասարդ զինվորները դեռ չկատարած իրենց պարտքը հայրենիքի, ազգի և ընտանիքի հանդեպ, մահացան առանց իմանալու իրենց մահվան պատճառը...»[1]։

* * *

Շատերին է զբաղեցրել այն հարցը, թե թուրքական կառավարությունը ե՞րբ որոշեց և ինչի՞ց դրդված ձեռնամուխ եղավ հայ ժողովրդի զանգվածային տեղահանությունների ոճրագործին։ Հայ ժողովրդի բնաջնջման թուրքական ծրագիրը խարսխված էր նախօրդ ամբողջ ժամանակաշրջանում վիրաված ջարդարարական քաղաքականության վրա, օրգանապես բխում էր նրանից։ Պատերազմն այն պատեհ առիթն էր, որ պետք է ձերբազատեր թուրքական կառավարողներին ժողովրդասպան պլանն իրականացնելու և, միաժամանակ, այն պատերազմական իրավիճակով պատճառաբանելու համար։ Իրենց անիրազեկությունն են դրսևորում այն մարդիկ, որոնք տուրք տալով թուրքական ստահոդ պնդումներին, հավատում են, որ թուրքական կառավարողներն իբր թե ստիպված էին այդպիսի քայլերի դիմել, ելնելով պատերազմական ծանր կացությունից և հայերի կողմից թուրքական պետությանը սպառնացող վտանգի կանխման ջահերից։ Ամենևին չարդարացնելով այն ավանտյուրիստական, քաղաքական տեսակետից այնքան վնասակար գործելակերպը, որ պատերազմի սկզբից որդեգրել էին կովկասահայ բուրժուազիան, նրա դաշնակցական կամակատարները, փաստերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ անկախ գրանից թուրքական կառավարողներն արդեն որոշել էին կենսագործել իրենց վաղեմի ծրագիրը՝ բնաջնջել Օսմանյան կայսրության հայերին, յուրովի՝ կոտորածների միջոցով լուծել հայկական հարցը։

Ուշագրավ են Թուրքիայում մի շարք բժշկական հիմնարկներում, որբանոցներում, այնուհետև թուրքական բանակի զորամասերում բարձր պաշտոններ վարած, իթթիհադական աչքի ընկնող գործիչների հետ շփված բժիշկ-դոկտոր Ծաղուք Թորոսի Թուզճյանի մտքերը հայկական կոտորածների պատճառների, թուրքական կառավարության հետապնդած նպատակների մասին։ Նա գրում է, որ «հայաջնջումի պատճառը հայերու ապստամբությունը չէր, այլ թուրք կառավարության ընդունած սկզբունքն ու կանխամտածած ծրագրին միակ հետևանքն էր»[1]։ Թուզճյանը այս տողերը գրել է 1916 թվականի դեկտեմբերի 18-ին Էրզրումում և իր կազմած փաստաթղթի հետգրության մեջ խնդրել այն չհրապարակել մամուլում, քանի որ իր ընտանիքը Թուրքիայում էր և կարող էր պատժվել։ Ուրեմն այս ականատեսի գրածը ոչ թե պրոպագանդիստական նպատակ էր հետապնդում, այլ տարիներ շարունակ թուրքական իրականության մեջ մեծացած, երկրի քաղաքական կացությանը քաջատեղյակ մարդու նկատանքների և եզրակացությունների արդյունք էր։

---

1 Բժ. Խ. Տերտերյան, նշվ. աշխ., էջ 233։

1 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 618, թթ. 5—8։

Արևմտահայության բնաջնջման քաղաքականության արմատները Թուզճյանը տեսնում է երիտասարդ թուրքերի վարած ազգային և տնտեսական շովինիստական քաղաքականության մեջ, որ նրանք ժառանգել էին Աբդուլ Համիդից և շարունակում էին երկրի ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ։ Նա նկատում է, որ այդ քաղաքականությունն ավելի համապարփակ, իսկ նրա գործնական կիրառությունը հնարավոր դարձավ պատերազմի ընձեռած պատեհության հետևանքով։ Եթե մինչև այդ թուրքական կառավարությունը «բավականացած էր մասնակի ջարդերով», ապա այժմ «ալ հավատարիմ ու անհավատարիմ զանազանելու կարիք մը չէր զգար թուրք կառավարությունը, ամենքը առանց բացառության պետք է փչանային»։ Թուզճյանը հիշատակում է թուրքական սպաների հետ ունեցած իր հանդիպումների ժամանակ տեղի ունեցած խոսակցությունները։ Բնորոշ է նրանցից մեկի արտահայտած այն միտքը, թե պատերազմի սկզբին Հունաստանի կողմից Թուրքիայի դեմ հանդես գալու դեպքում «մեզ հպատակ հույներու վիճակը հայերից ավելի վատթար պիտի լիներ»։ Թուրքական բանակի սպան շատ ցինիկորեն խոստովանում էր, որ «Հայերը ինչ որ ալ լինեին, որչափ ավելի հավատարիմ ալ լինեին օգուտ չուներ և ինչ որ ալ ընեին հայաջնջումը անխուսափելի էր, քանի որ հարմար պատեհությունն եկած էր, ինչ որ լավ հասկցանք, թե հայերու ու հույներու զարգացումը մեզ համար ապագա շընխոստանար և ինչ որ թե առաջ և թե վերջ մեզ համար փորձանք եղած էր, ասոր համար հայերը բնաջինջ ըրինք, որպեսզի մենք ապահովվեինք»[1]։

Այնուհետև, Թուզճյանը իր դիտումների հիման վրա եզրակացնում է, որ «հայ կամավորական շարժումը ոչ մի ժամանակ հայ բնաջնջման պատճառ չէր կարող լինել, եթե այդ ծրագիրը կանխավ ծրագրված չլիներ, ինչպես կառավարությունը շատ անգամ հանցավորները պատժած է, առանց անմեղներին դիպչելու»[2]։ Շարունակելով իր միտքը,

1 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 618, թթ. 5—8։

2 Նույն տեղում։

նա գրում է, որ կառավարության կողմից այդպիսի մարդակերական գործելակերպ որդեգրած չլինելու դեպքում նա շատ-շատ մեղավոր տարրերին կարող էր պատժել և ոչ թե մի քանի տասնյակի փոխարեն հարյուր հազարավոր անմեղ մարդկանց ոչնչացնել։ Ինքնապաշտպանության դիմել էր հայ բնակչության 10—20 տոկոսը, բայց կոտորվեց բնակչության 90 տոկոսը։ Ուրեմն, եզրակացնում է նա, «բնաջնջումը պիտի կատարվեր և այդ ծրագրում առաջուց ծրագրված էր։ Հայերը բնաջնջվեցան ոչ թե ապստամբելու համար, այլ բնաջնջվեցան, որովհետև չապստամբեցան»[1]։

Պատրիարքը կոչ էր անում հավատարիմ մնալ թուրքական պետությանը, ենթարկվել նրան։ Վանը և Էրզրումը պատասխան հեռագրերում հաստատում էին նրա ցանկությունը[2]։ Հայ բնակչությունը Թուրքիայում ամենուրեք, մյուս ժողովուրդների նման, կատարում էր իր պարտականությունները։ Ապստամբության և ոչ մի պատրաստություն չկար։ Հակառակ թուրքական կառավարության կամայական գործողություններին «ոչ մեկ ըմբոստություն տեղի չունեցավ»[3]։ Ժողովուրդը զինված չէր, թուրքական իշխանությունների կողմից գյուղերի վրա դրված ռազմական տուրքերին «դիմադրող չկար, հակառակ պարագային ոստիկաններին հրամայված էր գնդակահարել»[4]։

Թեև պատերազմի հռչակումից հետո Անդրկովկասում և արտասահմանում կամավորական խմբերի կազմությամբ աննախընթաց չափով ուժեղացել էր հայկական շարժումը, բայց Թուրքիայում արևմտահայ զանգվածները ըմբոստության կամ ցույցի ոչ մի փորձ չէին կատարել։ Պատերազմի սկզբին «հայ կուսակցությունները հրապարակով հայ ժողովուրդը քաջալերեցին կատարելու իրենց քաղաքացիական պարտականությունը և հավատարմությամբ համապատաս-

1 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 618, թթ. 5—8։ (Ընդգծումը մերն է — Ջ. Կ.)։

2 Ս. Ակունի, նշվ. աշխ., էջ 17։

3 Որնե Բինոն, Հայերու բնաջնջումը գերմանական մեթոդ-թուրքական գործելակերպ, Կ. Պոլիս, 1919 թ., էջ 21։

4 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 419, թ. 3։

խանելու թուրք կառավարության ըրած կոչերուն»,— գրում է Մարզվանի ջարդերի ականատես Վ. Միրագենցը[1]։

Այսպիսով, եղեռնի գործադրողները համոզված էին, որ հայ խաղաղ բնակչությունը՝ կանայք, երեխաներն ու ծերերը չէին կարողանա որևէ վտանգ ստեղծել օսմանյան պետության համար։ Այնուամենայնիվ, նրանք իրենց ճիրանները տարածեցին հայկական օջախներից ներս, հոշոտեցին կամ առևանգեցին տղամարդկանց ու կանանց, ծերերին և մանուկներին հավասար վայրագությամբ։ Ոճիրի համապարփակ զարհուրանքն ու նրա կատարման խուժդուժ բնույթը, որ տարածվեց ամբողջ արևմտահայության վրա, ոչ մի տարակուսանք չէր թողնում, որ մեղավորի, հակապետական գործունեության մեջ բռնվածների դեմ պատիժ կիրառելու մասին չէր խոսքը, այլ մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջման ծրագիրն էր, որ գործադրում էին թուրքական սանձարձակ շովինիստները։

Բազմաթիվ թուրքական աղբյուրներ վկայում են, որ արևմտահայ ժողովրդի զանգվածային կոտորածի պլաններ թուրքական կառավարողները ծրագրել էին բալկանյան պատերազմից անմիջապես հետո։ Բայց վախենալով արտաքինքաղաքական ծանր կացությունից, Ռուսաստանի, ինչպես նաև Անգլիայի, Ֆրանսիայի կողմից միջամտության վտանգից, նրանք իրենց պլանը չգործադրեցին[2]։ Իսկ պատերազմը նրանց լայն հնարավորություններ ընձեռեց։

Կանիբալական այդ ծրագրի գործնական մշակմանը և իրականացմանը թուրքական կառավարությունը կայզերական Գերմանիայի կառավարողների հետ ձեռնամուխ էր եղել դեռ մինչև պատերազմը և Կովկասում հայկական կամավորական գնդերի կազմակերպումը։ Պատերազմի նախօրյակին Բուխարեստում գերմանական դեսպանատանը տեղի ունեցած թուրք-գերմանական բարձրաստիճան ներկայացուցիչների խորհրդակցությունում արդեն որոշվել էր տեղահանել և ոչնչացնել Օսմանյան կայսրության արևելյան վեց վիլայեթների, Կիլիկիայի և մյուս հայաշատ վայրերի հայությանը։ Այդ խորհրդակցությունում քննարկվել էին Բաղդադի երկաթուղու երկայնքով գերմանական գաղութավայրեր ստեղծելու, հայերին նույնպես այնտեղ բնակեցնելու և այլ հարցեր։ Գերմանական իմպերիալիստները խոստանում էին օգնել թուրքական իմպերիալիստներին նվաճելու Անդրկովկասը, Իրանական Ադրբեջանը, Աֆղանստանը և շատ ուրիշ երկրներ և դրանք կցել Օսմանյան կայսրությանը[1]։

Թուրքիայում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների դեսպան Մորգենթաուն իր հիշողություններում գրում է իր մի հանդիպման մասին թուրքական պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաներից մեկի հետ, որ հաստատել էր հայերին բնաջնջելու հարցին նվիրված թուրքական կառավարական մի քանի խորհրդակցությունների, նրա կայացրած որոշումների փաստը դեռևս 1914 թվականի գարնանը[2]։

Հայերի նկատմամբ կիրառվելիք միջոցառումների մասին հատուկ նամակ էր հղվել բոլոր տեղական իշխանություններին ընդհանուր զորակոչ հայտարարելուց հետո՝ 1914 թ. օգոստոսի սկզբին։ Խստիվ կերպով հրահանգվել էր այդ նամակը բացել լրացուցիչ ցուցում ստանալուց հետո միայն։ «Ուրեմն,— եզրակացնում է Արշ. Ալպոյաճյանը,— կառավարությունը ամեն ինչ պատրաստած էր և միայն կիրարկելու համար վայրկյանին կըսպասեր»[3]։

Առանձին վիլայեթներում հենց այդ օրերին արդեն սկսվել էին մասսայական հակահայկական խժդժությունները։ Ավելորդ համարելով հիշատակել այդ կարգի բոլոր փաստերը, նշենք միայն, որ Դիարբեքիրում 1914 թ. օգոստոսի 19-ին թուրքական իշխանությունների հրահրմամբ սարքված ջարդի, կողոպուտի, հրդեհի հետևանքով մոխրի վերածվեցին հայե-

[1] Վ. Միրագենց, Հայկական ջարդերու փաստաթղթերը, Ա. մաս, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 156։

[2] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 622, թ. 15, տե՛ս նաև Թրնե Բինոն, նշվ. աշխ.։

[1] Տե՛ս «Արև», 24.4. 1963 թ., № 13493, էջ 2, Կահիրե։

[2] H. Morgenthau. The Tragedy of Armenia. London, p. 6.

[3] Ա. Ալպոյաճյան, Պատմություն Մալաթիոյ Հայոց, Բեյրութ, 1961, էջ 927։

ին պատկանող 1080 խանութ ու արհեստանոց, 13 փուռ, 14 ատաղձարան և այլն։ Ընդհանուր վնասի գումարը կազմում էր 350000 ոսկի[1]։

1914 թվականի ամռան և աշնան ամիսներին իմպերիալիստական պատերազմին մասնակցելու նախապատրաստություններին զուգընթաց, թուրքական կառավարությունը մշակում էր երկրի ներսում կիրառվելիք ռեպրեսիաների պլանը։ Առաջնահերթ նշանակություն էր տրվում հատկապես արևմտահայության տեղահանման և ոչնչացման ծրագրի իրականացման գործնական կազմակերպմանը։

Նախ պատերազմի առաջին չորս ամիսների ընթացքում թուրքական կառավարությունը տեղահանեց Միջերկրական ծովափի շրջանների մեծ թվով հույների։ Այդ միջոցառման իրականացման ժամանակ մասնակի բռնությունները, կողոպուտը, սպանությունները ընդհանուր ջարդի չվերածվեցին։ Այնուամենայնիվ, պատերազմական վիճակի անհրաժեշտությամբ չէր պայմանավորված հակաժողովրդական այդ քայլը։ Նրա հիմքում նույն շովինիստական գործելակերպն էր ընկած, ինչ որ կատարվում էր հայերի նկատմամբ։ Հույների տեղահանության փաստը լռության մատնվեց եվրոպական տերությունների կողմից։ Մորգենթաուն հիմնվելով Կ. Պոլսի ոստիկանապետ Պետրի Բեյից ստացած տեղեկությունների վրա, նշում է, որ եվրոպական տերությունների անտարբերությունը զգալի դեր էր խաղացել թուրքական կառավարության կողմից նույնպիսի միջոցառումը ավելի լայն մասշտաբներով և ավելի վայրագ ձևերով պետության մյուս մասերում էլ իրականացնելու գործում[2]։ *Մորգենթաուն, իհարկե, ամեն կերպ աշխատում է այս հարցում փոքրացնել ԱՄՆ-ի լռության դերը, չի հիշատակում այդ մասին և միայն խոսում է Եվրոպայի անտարբերության մասին։ Բոլոր դեպքերում պատերազմի առաջին շրջանում թուրքական մայրաքաղաքում գտնված, կառավարության հետ միշտ առնչություն ունեցած*

[1] Ս. Ակունի, նշվ. աշխ., էջ 60—61։

[2] H. Morgenthau, Ambassador Morgenthau's story, New-York, 1926, p. 323—325.

ամերիկյան դիվանագետի ուշագրավ դիտողությունն ակնբախորեն վկայում է այն դերի մասին, որ խաղում էին արևմտյան իմպերիալիստները թուրքական կառավարողներին նոր ոճրագործությունների քաջալերելու գործում։

Հայ ժողովրդի զանգվածային տեղահանության և կոտորածի հարցի քննարկմանը նվիրված մի շարք գաղտնի խորհրդակցություններ է գումարում Իթթիհադի ղեկավարությունը։ Առանձնապես կարևոր դեր խաղաց 1914 թվականի հոկտեմբերին ներքին գործերի մինիստր Թալեաթի նախագահությամբ տեղի ունեցած գաղտնի խորհրդակցությունը, որտեղ սկզբունքով արդեն որոշված մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջման գործի կազմակերպումը հանձնարարվեց «եռյակ գործադիր հանձնախմբին», որի կազմի մեջ մտան մոլի շովինիստներ դոկտոր Նազիմը, դոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրը և լուսավորության մինիստր Շյուքրին՝ երեքն էլ Իթթիհադի ղեկավար գործիչներ[1]։

Մեվլան Զադե Ռիֆաթը երիտասարդ թուրքերին մոտ կանգնած գործիչներից էր և մասնակցել էր վերը նշված գաղտնի խորհրդակցություններին, ունկնդրել թուրքական մարդասպան կառավարողներին, գրի առել նրանց մարդատյաց ասույթները։ Այս հեղինակի հաղորդած արժեքավոր վկայություններից, ինչպես նաև հետագայում հրապարակված այլ աղբյուրներից տեղեկանում ենք 1915 և պատերազմի հաջորդ տարիների արևմտահայության նկատմամբ կատարված աննախադեպ ոճրագործության կազմակերպման, «տեսական» հիմնավորման մանրամասների մասին։

Ավելորդ չենք համարում մի փոքր ընդարձակ քաղվածքներ մեջբերել գաղտնի խորհրդակցություններում մարդասպան-հռետորների ճառերից, որտեղ ամենացինիկորեն հայ ժողովրդի բնաջնջման մասին էր խոսվում։ Ասում ենք հայ ժողովրդի բնաջնջման մասին, որովհետև նրանց ասույթներում չկա ոչ մի հիշատակություն առանձին դասակարգերի, խավերի կամ խմբերի, մեղավորների կամ ըմբոստների մա-

[1] Մեվլան Զադե Ռիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 148։ Տե՛ս նաև Ս. Ակունի, նշվ. աշխ., էջ 27։

սին։ Նրանց մոտ խոսքը վերաբերում էր մի ամբողջ ժողովրդի տեղահանմանը և բնաջնջմանը։ Նիստերից մեկում դոկտոր Նազարը հանդես էր գալիս հենց այդ դիրքերից։ Նա ասում էր. «Եթե 1909-ի մեր Ադանայի և այլ վայրերու մեջ կատարել տվածին նման տեղական ջարդերով պիտի գոհանանք, օգուտի տեղ վնաս կհասնի... այս ժողովին մեջ քանիցս խոսած եմ և հիմա կկրկնեմ... պետք է, որ հայ ազգը արմատախիլ ըլլա, մեր հողին վրա անհատ մը անգամ չմընա, հայ անունը մոռցվի։ Հիմա պատերազմի մեջ ենք, ասկե հարմար առիթ չի գտնվիր, մեծ պետությանց միջամտությունը և թերթերու բողոքի ձայնը նկատելի իսկ չէ կրնար ըլլալ, ըլլա նույնիսկ, խնդիրը կատարված իրողություն մը կդառնա և կփակվի։ Այս անգամվան գործողությունը բնաջնջումի գործողություն մը պիտի ըլլա, հայերու մեկ անհատն իսկ չի մնալու պայմանով բնաջնջումը հարկ է»[1]։

Հայ ժողովրդի զանգվածային տեղահանության, նրա բնաջնջման ծրագրի հեղինակները քննարկում էին այն արդյունքները, որոնց հասնելու էին իրենց քաղաքականությամբ։ Դոկտոր Նազարը դրանք ձևակերպել է վեց կետում.

ա) մեկընդմիշտ կլուծվեր հայկական հարցը նրա առարկան հանդիսացող տարրի անհետացումով,

բ) օսմանյան պետությունը կձերբազատվեր այդ հարցի հետ կապված միջազգային և ներքին քաղաքականության հոգսերից,

գ) վերացնելով հայերին թուրքերը կազատվեին նրանց տնտեսական մրցակցությունից և լայն գործունեության ասպարեզ կստանային,

դ) նրանց հարստությանը տեր կդառնային օսմանյան պետությունը և թուրքերը,

ե) ամբողջ Անատոլիան թուրքերով բնակված միատարր երկիր կդառնար,

զ) ամենամեծ խոշընդոտի՝ հայ ժողովրդի վերացումով կհարթվեր «մեծ իդեալի՝ համաթուրանականության» ճանապարհը, որին «կառչած ենք մեր ամբողջ էությամբ»։

1 Մնվլան Զաղե Ռիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 160։

Ժողովրդասպան քաղաքականության մոլեռանդ կազմակերպիչը, չմոռանալով համաշխարհային հասարակական կարծիքի նշանակությունը, այն վնասը, որ Թուրքիան կկրեր թե՛ տնտեսական և թե՛ քաղաքական տեսակետից միջազգային ասպարեզում, միաժամանակ հույս էր հայտնում, որ դա ժամանակավոր բնույթ կկրեր։ «Հետո,— շարունակում է նա,— ամեն ինչ մոռացության պիտի տրվի ու մենք կկարողանանք վերստանալ միջազգային կյանքում նախկինից ավելի փայլուն դիրք, որովհետև բազմապատկված պիտի լիներ մեր ուժը։ Այդ ուժն է միայն հաշվի առնվում կյանքում»[1]։

Երիտթուրքերի մի այլ պարագլուխ Ջավիդն ասում էր. «...հայերու մեկ անհատն իսկ չի մնալու պայմանով բնաջնջումը մեր ազգային քաղաքականության տեսակետեն որչափ որ ստիպողական պետք մըն է, նույնչափ ալ թուրքին տնտեսական իշխանությունը հիմնելու համար կարևոր է, քվեյի դիմենք»[2]։ Մարդատյաց շովինիստների հավաքը քվեարկում է արևմտահայ ժողովրդին ոչնչացնելու օգտին։ Այնուհետև հանձնարարվում է երեքի գործադիր մարմնին միջոցառումներ մշակել ընդունված որոշումը իրագործելու համար։ Սկզբունքը պարզ էր. «առանց խնայելու և առանց ողորմելու, մեկ ամսականից մինչև իննսուն տարեկանը սպանել, բայց ուշադիր լինել, որ այդ սպանդը չլինի քաղաքներում և ժողովրդի ներկայությամբ»[3]։

Ժողովրդի սպանդը կազմակերպելու գործը ստանձնած հանձնաժողովում մշակվող միջոցառումները խարսխվելու էին պատերազմական վիճակի, արտաքին միջամտության հնարավորության բացակայության գործոնների վրա։ Հարց էր դրվում «առավելագույն չափով օգտվել բացառիկ կացությունից», որ այդպիսի առիթ միշտ չէր ներկայանալու։ Բեհաէդդին Շաքիրը հայ ժողովրդի բնաջնջման իրականացման գործը առաջարկում էր հանձնարարել ոչ թե բանակին կամ ժողովրդին, որին զինելուց երիտթուրքերի պարագլուխները

1 «Արարատ», 10.9. 1963, № 6543 (255)։
2 Մնվլան Զաղե Ռիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 165—166։
3 Գ. Պալաբեան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 173։

սոսկում էին, այլ մի հատուկ ուժի 10—12 հազար մարդուց բաղկացած[1]։ Նույն նիստում նրան հնարամտության համար շնորհավորում են Նազիմը, Շյուքրին, որն ավելացնում է, թե «հիմա կհավատամ, որ մեկ-երկու ամսվան մեջ հայերը ամբողջությամբ կրնանք բնաջնջել»[2]։

Բեհաէդդին Շաքիրն առաջարկում է այդ ուժը կազմել ըստ չեթեների խմբերի՝ մարդասպանների ջոկատների՝ տասից մինչև 50 հոգուց բաղկացած իրենց խմբապետներով։ Ահա թե նրա կարծիքով գործնականում այս ջոկատներն ինչպես պետք է իրականացնեին եղեռնը. «Այս շատ պարզ է, որ քաղաքի և գյուղաքաղաքներու մեջ ուր հայ կա և անոնցմե ո՞ր մեկուն առաջին անգամ բնաջնջվելի հարկ է, այդ քաղաքները ներքին նախարարին հետ կորոշենք և յուրաքանչյուր շրջանակին պետք եղածին չափ այս ուժերեն կղրկենք։ Ասոնք մեր նշանակելիք ճամբաներուն հարմար վայրերուն վրա հասնելիք հայ քարավաններուն կսպասեն, ներքին նախարար Թալեաթն ալ այդ քաղաքներուն վարչական պաշտոնեաներուն կհրահանգե, որ հոն գտնվող բոլոր հայերը, պատերազմական շրջանակեն դուրս գտնվելու հարկը պատճառաբանելով, խումբ խումբ և յուրաքանչյուր երկու օրը անգամ մը, ոստիկան զինվորներու հսկողության տակ այս ինչ ճամբեն այն ինչ տեղ ղրկվին, ոստիկանական պաշտոնյաներ այս հրամանին վրա բոլոր հայերը հավաքելով հսկողության տակ խումբ խումբ որոշված ճամբաներեն ղրկել կսկսեն, ճամբան ասոնց գալուն սպասող մասնավոր կազմակերպության չեթեներուն կեցած վայրը հասնելուն խումբերը մեր չեթեներուն կհանձնեն և կվերադառնան, չեթեներն ալ այս հարցերը մինչև վերջին անհատը անմիջապես կսպանեն և որպեսզի հանրային առողջությունը չի վնասվի, դիակները նախապես պատրաստված փոսերու մեջ կձգեն ու կթաղեն, և այս կերպով հաջորդաբար բնաջնջման գործողությունը կըլրացնեն։ Այս հայերուն քով գտնվող գույք, դրամ և գոհարեղեններեն ալ իբրև ավար չեթեներուն կբաժանվի, մենք ասոնցմե բան մը առնելու չենք, և եթե կիներ ու աղջիկներ ալ լլկելու ըլլան, ասոր ալ պետք է լռենք»[1]։ Նա նույնիսկ նպատակահարմար էր համարում համակենտրոնացման վայրերում կազմակերպել այն բոլոր երեխաների թունավորումը, որոնք հիշում էին իրենց ծնողներին[2]։

Տարագրվելու համար հայերին մի քանի օր ժամանակ էր տրվելու։ Ինչպես նշում է Հանրի Բարբին, այդ որոշումը հայերին հաղորդվելու էր իբրև նրանց ապահովության համար արված կարգադրություն։ Իսկ իրականում դա արվում էր ջարդը դյուրացնելու նպատակով[3]։ Հայտարարվելու էր, որ մահմեդականություն ընդունողներին չէին տեղաշարժելու։ Երիտթուրքական ոճրագործներից Շյուքրին գտնում էր, որ այդ ճանապարհով իրենք երկու օգուտ էին քաղելու. նախ տարագրվողները հավատալու էին, թե իրենց կյանքին ոչ մի վտանգ չէր սպառնում և իրենց հարստությունը թաքցնելու փոխարեն վերցնելու էին հետները։ Այդ հարստությունը դառնալու էր չեթեների ավարը և քաջալերելու էր նրանց նոր շարագործությունների։ Մյուս կողմից, հիմնավորում էր իր առաջարկը այս դահիճը, «իսլամներու մոլեռանդությունը կգրգռենք և ասոնք փոխանակ իրենց դրացի հայերը պաշտպանելու, իսլամանալ պիտի առաջարկեն և մերժելու պարագային անոնց դեմ պիտի թշնամանան. այսպիսով, հայերեն միայն իսլամացած շնչին փոքրամասնությունը կմնա, հետո ասոնց ալ մաքրել դյուրին կըլլա»[4]։

Ի կատարումն այս որոշումների բանտերից, տաժանակրությունից ազատ արձակվեցին հազարավոր պրոֆեսիոնալ հանցագործներ և մարդասպաններ։ Նրանց զինում և համապատասխան շրջաններն էին ուղարկում թուրքական իշխանությունները։ «Գրգռության մոլեռանդ գործակալներ կգործածեին թուրք ժողովրդին և բանակին մեջ»[5]։ Այն, ինչ պետք է

1 Մեվլան Զադե Ռիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 186—187, 191—192։
2 Նույն տեղում, էջ 193։

1 Մեվլան Զադե Ռիֆաթ. նշվ. աշխ., էջ 194—195։
2 Տե՛ս Ա. Երկանյանի հուշերը, Այսպես սպանեցինք, Լոս-Անժելոս, 1949 թ.։
3 Հանրի Բարբի, նշվ. աշխ., էջ 14։
4 Մեվլան Զադե Ռիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 195—196։
5 Հանրի Բարբի, նշվ. աշխ., էջ 12։

կատարեին այս ջոկատները, արդեն օրինակ էր տվել պատերազմի նախօրյակին Իթթիհադի կենտկոմի կողմից Երզրրումում ստեղծված «Թեշքելաթը Մահսուսա Հեյեթի» կազմակերպությունը։ Սա նույնպես բանտերից ազատել էր տալիս մահապարտներին, քրեական հանցագործներին, նրանց հանդերձավորում, սպառազինում և ուղարկում հայկական շրջանները՝ անկարգություններ, սպանություններ կազմակերպելու, ազգամիջյան բախումները սաստկացնելու համար։ Ինչպես խոստովանել է 1921 թվականին Կ. Պոլսի դատարանում այդ կազմակերպության ղեկավարներից մեկը՝ Յուսուֆ Ռիզան, նրա վրա խնդիր էր դրված նաև դիվերսիաներ կազմակերպել՝ երկաթուղիներ, կամուրջներ, պահեստներ պայթեցնել Կովկասում[1]։

Ահա այսպիսի կազմակերպության հիմքի և փորձի հիման վրա էր ծավալվելու հայ ժողովրդի դեմ մշակվող հրեշավոր սպանդը։ Ըստ նախատեսված պլանի յուրաքանչյուր նահանգում, գավառում հայերի սև ցուցակները պատրաստելու էին ոստիկանական իշխանությունները և մեկ պատճենը ուղարկվելու էր ներքին գործոց մինիստրությանը՝ ի գիտություն տեղահանված և ոչնչացված հայերի թվի մասին[2]։

Իթթիհադի կենտրոնական կոմիտեն գործադիր կոմիտեին անսահմանափակ իրավունքներ և լայն լիազորություններ ընձեռեց, մեծ քանակությամբ դրամ, զենք և այլ միջոցներ բաց թողեց և ցուցում տվեց գործի անցնել։ Մեվլան Ջաղե Ռիֆաթը գործադիր կոմիտեն անվանում է «ոճրագործ, մարդասպան և թալանչիներից բաղկացած մի կազմակերպություն», որը «անպատասխանատու գործադիր մարմին մը ըլլալով, մասնավոր գրասենյակ, քննիչներ և այլ պաշտոնյաներ ուներ. պետության մեջ պետություն, իշխանության մեջ իշխանություն մը դարձած էր»[1]։ Անդրադառնալով նրա ծավալած գործունեությանը, նույն հեղինակը գրում է. «Ընդհանուր թիվը 8—10 հազարի հասնող այս կազմակերպությանը նվազագույն տասը, առավելագույնը հիսուն հոգի բաղկացած խմբերու բաժնված և անոնց հրամանատարները մարդասպանությամբ, կեղեքումով, առն ու տեղեր այրելով և թալանելով, առհասարակ ոճրագործություններով սնած մարդիկներ և տեսակ տեսակ ոճրագործություններով լցված երեքներու գործադիր կոմիտեին տված հրահանգներն առանց խղճահարության կգործադրեին»[2]։ Խիստ ուշադրավ է Մորգենթաուի այն վկայությունը, թե հայերին կոտորելու գաղափարը լավ կազմակերպելու համար ուսումնասիրվել էր նաև իսպանական ճիզվիտների փորձը[3]։

Թուրքական ջարդարարները գերազանցելու էին իրենց իսպանական նախորդներին։ Հայտնի է, որ իսպանական ինկվիզիցիան Տորքեմադայի գլխավորությամբ 15-րդ դարի վերջին 18 տարվա ընթացքում ընդամենը 8000 մարդ էր սպանել, իսկ իսպանական մթապետներ Ֆերդինանդը և Իզաբելլան Իսպանիայից վտարել էին ընդամենը 160 հազար հրեաների։

Երեքի գործադիր մարմինը Թուրքիայի հայաբնակ շրջանները բաժանել էր երեք գոտիների՝ Արևելյան վիլայեթներ կամ Արևմտյան Հայաստան, Կիլիկիա-Ասորիք և Արևմտյան Անատոլիա (Թուրքիայի եվրոպական մասի հետ միասին)։ Դրանցից յուրաքանչյուրում պետք է գործը գլխավորեին Բեհաէդդին Շաքիրը, Միդհատ Շյուքրին և դոկտոր Նազիմը։ Նրանք այցելեցին ամեն մի կենտրոն, քննեցին իրադրությունը, կազմակերպեցին տեղական իշխանություններին և հենց տեղում ղեկավարեցին տեղահանությունների, ջարդերի ամբողջ մեխանիզմը։

1 Մ. Սերոբյան. նշվ. աշխ., էջ 142—143։ Ինչպես նշում է Արշակ Ալպոյաճյանը իր «Պատմություն Մալաթիո հայոց» աշխատության մեջ (Բեյրութ, 1961 թ., էջ 923), հետագայում, 1953 թվականին, Միդհատ Շյուքրին «Ռեսիմլե Թարիհ» ամսագրի մեջ փորձում էր հայ ժողովրդի տարագրության և ջարդի պատասխանատու նկատել միայն այդ կազմակերպությանը, Բեհաէդդին Շաքիրին ու այդ կազմակերպության մյուս ղեկավարներին, ընդհանրապես արդարացնելով «Իթթիհադ վե Թերաքզը» կուսակցությանը։

2 Գ. Պալաֆեան, նշվ. աշխ., հ. Բ., էջ 112։

1 Մեվլան Ջաղե Ռիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 185։

2 Նույն տեղում, էջ 186։

3 H. Morgenthau. The Tragedy of Armenia, p. 6.

1915 թվականի ապրիլի 15-ին Էնվերը, Թալեաթը և Նազիմը ստորագրեցին Անատոլիայի բոլոր վիլայեթներից և Կիլիկիայից հայերի տեղահանության և բնաջնջման մասին հրամանը։ Բոլոր վալիներին, կայմակամներին հղված այդ հրամանում ասված էր. «...որևէ հաշտության սեղանի վրա, որևէ ձևով հայկական հարցի դրվելը կանխելու համար, օգտվելով պատերազմին մեզ բերած սա անկախությունից, որոշեցինք վերջնական հաշվեհարդարի ենթարկել զայն, բնաջնջելով այդ անհարազատ տարրը՝ քշելով զանոնք դեպի Արաբիայի անապատները, համաձայն տրված մեր գաղտնի հրահանգին»։ Այդ գաղտնի հրահանգը ամենուրեք ծրարից պետք է հանվեր և գործողության մեջ դրվեր բոլոր վիլայեթներում[1]։

Այս վերջին խոսքերը գալիս են հաստատելու Ալպոյաճյանի այն միտքը, որ գաղտնի հրաման հայերի վերաբերյալ արձակվել էր ավելի վաղուց։

1915 թվականի փետրվարի 18-ին երիտթուրքերի կուսակցության կենտկոմի անդամներից մեկը Սիրիա հղած իր մի նամակում հաստատում էր, որ արդեն որոշված է բնաջնջել Թուրքիայում ապրող բոլոր հայերին և որ այդ մասին վալիներին և բանակի հրամանատարներին շուտով համապատասխան ցուցում կտրվի։

Երիտթուրքական մարդասպաններն իրենց ընդունած որոշումը ցինիկորեն պատճառաբանում էին թշնամու բանակում ծառայող հայկական կամավորական խմբերի առկայությամբ, երկրում գործող հայկական կուսակցությունների բռնած դիրքով և հայերի մոտ հայտաբերված ու բռնագրավված զենքով։ Այդ հրամանում երիտթուրքերի տեղական մարմիններին առաջարկվում էր բոլոր ուժերով աջակցել հայ ժողովրդի հետ կատարվելիք հաշվեհարդարին, որն սկսվելու էր ապրիլի 24-ի արևածագին։ Հրամանի հեղինակները զգուշացնում

[1] Bryce Viscount, The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915—1916. Documents presented to Wiscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs, London, 1916, p. 2.

էին, որ «սրբազան ու հայրենասիրական գործին» խոչընդոտողները դիտվելու էին որպես հայրենիքի և կրոնի թշնամիներ ու պատժվելու էին ամենայն խստությամբ[1]։ Թալեաթը Հալեպի կուսակալին հղած ծածկագիր հրամանում հաղորդում էր հետևյալը. «Նախապես հաղորդված էր, թե կառավարությունը Ճեմիեթի (Իթթիհադի կոմիտե — Ջ. Կ.) հրամանով որոշել է ամբողջովին ոչնչացնել Թուրքիայում բնակվող հայությանը։ Այս հրամանին ու որոշման հակառակորդները պետության պաշտոնական կազմում չեն կարող մնալ։ Կին, երեխա, ծերունի նկատի չառնելով, խղճի խայթին ականջ չդնելով, ոչնչացման միջոցները որքան էլ զարհուրելի լինեն, նրանց գոյությանը վերջ պետք է տալ»[2]։

Ներքին գործերի մինիստրը տեղական իշխանություններին պարտավորեցնում էր սիստեմատիկաբար շաբաթական ինֆորմացիաներ հաղորդել Կ. Պոլիս հրամանի կատարման ընթացքի մասին[3]։

Դա հայ ժողովրդի ամբողջական ոչնչացման ոճրապարտ ծրագիրն էր՝ մշակված ամենայն մանրակրկիտությամբ, ելեղեռնական մեթոդներով, որ իրագործվելու էր պետության հրամանով և զինվորական ուժով, թուրքական բնակչության ակտիվ մասնակցությամբ։ Բուն վանդակ Արևմտյան Հայաստանը լիապես և ընդմիշտ կլանելու, հայերի ազգային-աղատագրական պայքարը խեղդելու, նրանց իրավունքները ոտնահարելու և հայկական դատը թաղելու համար թուրքական կառավարությունը արյունկզակ վանդալությամբ դիմեց ջարդի ու տարագրության՝ իրականացնելու համար իր վաղօրոք մշակված «Հայաստան առանց հայերի» ծրագիրը[4]։ «Կոտորելու և բնաջնջելու որոշումը,— գրում է Ջավեն պատրիարքը,— Իթթիհադինն էր և Թալեաթը իրև ներքին գործոց նախարար այդ կառավարությունն

[1] Տե՛ս Ց. Խյուրապյան, Դրվագներ հայկական եղեռնեն, 1946 թ., Փարիզ։

[2] Տե՛ս «Լրաբեր», 25.4. 1964 թ., № 107։

[3] The Memoirs of Naim Bey, 1920, London, p. 15—16.

[4] Տե՛ս Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 9։

դուրս տրված որոշումը կգործադրեր իբրև Իթթիհադի գործադիր մարմնին նախագահ»[1]։

Ժողովրդասպան այդ ծրագրի գլխավոր կետերից մեկը հայ ժողովրդի բնաջնջումը «կազմակերպված» իրականացնելու պայմանն էր։ Փաստ է, որ նախօրոք ամեն ինչ մշակված էր, տեղական իշխանություններին իջեցված էր համապատասխան հրամանը՝ նշանակված ժամկետին դրան ձեռնամուխ լինելու պահանջով։ Այս ամենը խիստ գաղտնի պահելու հետ մեկտեղ էնվերը, Թալեաթը և նրանց մարդասպան գործակիցները ամեն ինչ անում էին Կ. Պոլսի հայկական պատրիարքարանը և, ընդհանրապես, Կ. Պոլսի հայ քաղաքական-հասարակական շրջաններին ապակողմնորոշելու, նրանց հանգիստ պահելու համար։ 1915 թվականի մարտի 31-ին (հ. տ.) Թալեաթը «շնականությամբ մը հայտնած էր՝ թե կոտորած բնավ չի կրնար ըլլալ գավառներու մեջ, որովհետև կառավարությունը համամիտ չէ»[2]։ Հայերի նկատմամբ հալածանքը, կեղեքումները, հարստահարությունները, կողոպուտը, սպանությունները, հայ զինվորների զինաթափումը գնալով ավելի մեծ ծավալ էին ընդունում, իսկ նույն Թալեաթը ապրիլի 8-ին (հ. տ.), այսինքն Կեսարիայում մարտի վերջին կատարված մասսայական ձերբակալություններից[3], Զեյթունի, Վանի հայ բնակչության դեմ արդեն սկսված հակահայկական ակտիվ քայլերից հետո էլ դեռ շարունակում էր Զավեն պատրիարքին համոզել, թե «Հայոց դեմ որևէ մասնավոր քաղաքականություն չունեն, թե նոր դեպք բնավ չկա, հին դեպքերն ալ կարգադրվածին պես են» և այլ բացահայտ ստեր[4]։

Նույնպիսի ցինիկ դիրք էր բռնել էնվերը։ Նա պատրիարքի հետ իր հանդիպումների ժամանակ հավաստում էր «իր հարգանքը» հայ ժողովրդի նկատմամբ, պատմում այն մասին, թե Հովհաննես անունով հիսնապետն ինչպես էր փրկել իր կյանքը Սարիղամիշի ճակատում, որ ինքը նրան անմիջապես հարյուրապետ էր դարձրել և այլն։ Մյուս կողմից, նա հրաման էր արձակում հայ զինվորներին զինաթափելու, նրանց թիկունքային աշխատանքների փոխադրելու մասին։ Իսկ Կ. Պոլսում հայ երևելիները զուրկ նախաձեռնությունից ու ուժից, շարունակում էին իրենց հին ընթացքը։

Պառլամենտի անդամ Վարդգեսն իր կուսակցական ընկերներին այդ օրերին գրած մի նամակում նոր էր գլխի ընկնում, «...որ կառավարության հանդեպ մեր ուղղամիտ ընթացքն ամբողջովին պարապ տեղը եղած է։

...Մենք ամեն բան կընենք համոզելու համար կառավարությանը, թե անջատումի ոչ մեկ ձգտում ունենք և ուրիշ վերհապետություն չենք ցանկար, բայց եթե սուլթանին։ Մենք հստակ կերպով կտեսնենք թե, կառավարությունը չէ համոզված այս մասին, այլ անիկա կուզե գիտցած ըլլալ թե, մենք հեղափոխական շարժում մը կազմակերպած ենք իրեն դեմ և թե մենք հակառակորդներ ենք։ Ան գրեթե հակառակին համոզված է, քանի որ խուզարկությունները և փնտռտուքները, որոնք ոչ մեկ բան երևան հանեցին, կատարյալ ձախողանք մը եղան»[1]։

Վարդգեսն ինքը ժխտում է որևէ ապստամբություն պատրաստելու իրենց մտադրությունը։ Բնորոշ է նրա և Թալեաթի խոսակցությունը վերջինիս տանը։ Թալեաթը հայերին մեղադրում էր բարենորոգումների կապակցությամբ՝ բալկանյան պատերազմից հետո և սպառնում, որ իրենց համար ստեղծված նպաստավոր պայմանները օգտագործելու են այնպես «ցրելու» հայ ժողովրդին, որ նա 50 տարի այլևս բարենորոգումների համար գլուխը վեր չբարձրացնի։ Վարդգեսի այն հարցին, թե «դուք դիտավորություն ունեք Աբդուլ Համիդի գործը շարունակել», Թալեաթը պատասխանում է՝ «այո»[2]։

«Դաշնակցականների պետերը միշտ այն ինքնախաբեու-

---

[1] Զավեն Արքեպս., Պատրիարքական հուշերս. վավերագրեր և վկայություններ, Կահիրե. 1947, էջ 177։

[2] Նույն տեղում, էջ 93—94։

[3] Գ. Թազվորյան, Երազանքի ու տագնապանքի տարիներ — 1908—1915, Կահիրե, 1961։

[4] Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 94։

[1] Յ. Թյուրապյան. նշվ. աշխ., էջ 160։

[2] Նույն տեղում. էջ 161։

Լյան մեջն էին, թե ինչ որ պատահած էր, սխալանքի արդյունք էր»,— եզրակացնում է հեղինակը[1]։

Զգալով, որ «Թուրք կառավարությունն իր ներքին գործոց նախարարին բերնով կուզեր քնացնել հայ ժողովուրդը և անոր պատասխանատու վարիչները, մինչև որ իր ծրագիրը գործադրեր լմնցներ»[2] և ձգտելով որոշել իր դիրքորոշումը, պատրիարքարանը ապրիլի 10-ին (23-ին) հրավիրում է խորհրդակցական ժողով։ Այստեղ ընդունվում է Գրիգոր Զոհրապի տեսակետը, ըստ որի պետք էր ջանալ փոխել հայերի նկատմամբ «աննպաստ մտայնությունը», «հաստատել օսմանյան հայրենիքին հանդեպ մեր հավատարմությունը» և այս ոգով դիմումներ հղել պրեմիերին, Շեյխ ուլ Իսլամին, ռազմական, ներքին և արդարադատության մինիստրներին[3]։ Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 11-ին (24-ին) կառավարությունն արդեն ձեռնարկեց Կ. Պոլսի հայ մտավորականների՝ գրողների, կոմպոզիտորների, ուսուցիչների, փաստաբանների, լրագրողների, հոգևորականների առաջին խմբի ձերբակալության գործը։ Ապրիլի 13-ին (26-ին) պատրիարքը Գրիգոր Զոհրապի և այլոց հետ միասին այցելում է պրեմիեր Սայիդ Հալիմ փաշային, նրան ներկայացնում Զոհրապի կազմած հուշագիրը, որի մեջ ասված էր. «Օսմ. կառավարության կողմե ցույց տրված այս աստիճան անվստահության համար ազգային տխրությունը մեծ է, թե սխալ է փախստական զինվորներու քաղաքական նպատակներ վերագրել, թե՝ ազգը ոչ թե քաղաքական նպատակներ կը հետապնդե, այլ, ընդհակառակը՝ կը վախնա որ միգուցե այսքան խստություններուն հաջորդե ընդհանուր ջարդ մըն ալ, թե՝ կառավարության կասկածը և ազգին այս մտադրությունը իրարու հետ խոտոր կը համեմատեն և այս կացության դարման տանելու համար ոչ թե խիստ և ճնշող, այլ մեղմ և ներող քաղաքականություն մը ավելի նպաստավոր է և անհրաժեշտ, թե՝ կը խընդրվի այսպես վերաբերվել հայ ազգին հետ, գոնե ի հարգանս հիշատակին հազարավոր հայ զինվորներուն՝ որոնք օսմանյան հայրենեաց պաշտպանության համար իրենց արյունը թափած են»[1]։ Ինքը՝ Գրիգոր Զոհրապը տակավին շարունակում էր մեկնել այն տեսակետից, թե «հայոց դեմ ձեռք առնված միջոցները սահմանադրական կառավարության մը արդար զգացմունքներուն չի համապատասխաներ բնավ»[2]։ Իսկ Սայիդ Հալիմն ավելի լկտի փարիսեցիությամբ, պոլսահայ մտավորականության առաջին մեծ խմբի ձերբակալությունից հետո անգամ մերժում էր հայերի հանդեպ անվստահության գաղափարը, հայտարարում էր, «թե իրենց վստահությունն անխախտ է հայ ազգի հավատարմության մասին»։ Նրան ավելի ուշ կրկնում էր Թալեաթը, ասելով, թե «կառավարությունն իր վստահությունը խախտած չէ հայերու մասին, և թե ձեռք առնված միջոցները միայն կուսակցականներու դեմ են։ Ստույգ է, որ պետության դեմ որևէ լուրջ շարժման մը ապացույցներ չունենք»[3]։

«Օսմանյան կայսրության սահմաններում հայերի ոչ մի ջարդ տեղի չի ունեցել», «հայերը ոչինչ չեն արել հասարակության հանգիստը խանգարելու համար»[4],— հայտարարում էին Թալեաթն ու իր համախոհները։

Այդպես էր պահանջում պահը և Թալեաթը ընդունում էր ապստամբության մասին ապացույցներ չունենալու փաստը։ Իսկ երբ հայ ժողովրդի բնաջնջման ծրագրի իրականացումը դրվեց իր հունի մեջ, երբ նրա մասին առաջին լուրերը դարձան համաշխարհային հասարակայնության սեփականությունը, նա արդեն կաշվից դուրս էր գալիս ապացուցելու հակառակը, ամենամտադրածին հերյուրանքները ներկայացնելով որպես ճշմարտություն։

Այն ժամանակ, երբ Թուրք կառավարությունը պաշտոնապես հերքում էր ջարդերը, նա արդեն աքսորել և ջարդել էր հայերին այն բոլոր վայրերում, որոնց անունը հոլովում էր։

---

1 Ց. Թյուրապյան, նշվ. աշխ., էջ 162։

2 Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 96։

3 Նույն տեղում, էջ 95—96։

1 Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 98։

2 Նույն տեղում, էջ 99։

3 Նույն տեղում, էջ 100։

4 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 237, թթ. 129—147։

«1915 թվականի ապրիլից օսմանյան կառավարությունը ամբողջ Թուրքիայում սկսեց սիստեմատիկորեն կենսագործել հայ ժողովրդի բնաջնջման խնամքով մտածված պլանը»[1]։

Իթթիհադի կենտրոնը որոշել էր առաջին հարվածը հասցնել արևմտահայ ժողովրդի ղեկավար ուժին՝ Կ. Պոլսում կենտրոնացած հայ մտավորականությանը, ասպարեզից վերացնել մշակույթի, հասարակական-քաղաքական գործիչների՝ հայկական (և ոչ միայն հայկական), այլև թուրքական կուլտուրայի զարգացման գործում անգնահատելի ծառայություններ ունեցող անվանի մարդկանց, խեղդել նրանց ձայնը նախապատրաստվող հրեշային կոտորածների ժամանակ։ Մարդասպան Թալեաթը չէր թաքցրել իր հետապնդած նպատակը։ Նա ասում էր, որ «հարմար վայրկյանն էր» աքսորելու այն անձանց, որոնք կարող էին դեր խաղալ, թեև «անշուշտ շատերը որևէ կերպով հանցավոր չեն»[2]։

Իսկ ավելի ուշ, նա «Բեռլիներ Տագեբլատ» թերթին տված ինտերվյուում ցինիկորեն հայտարարում էր, թե իրենք չեն տարբերել անմեղներին մեղավորներից, որ ղեկավարվել են «ով անմեղ է այսօր, վաղը կլինի մեղավոր սկզբունքով»[3]։

Սկսած 1915 թվականի ապրիլի 24-ի գիշերից մինչև ապրիլի 29-ը ձերբակալվեցին, ապա խումբ-խումբ Անատոլիայի խորքերը աքսորվեցին հայ անվանի երեսփոխաններ, ուսուցիչներ, բժիշկներ, արվեստագետներ, հոգևորականներ, լրագրողներ և այլ մասնագիտությունների տեր անվանի մարդիկ՝ թվով ավելի քան 800 հոգի[4]։ Մտավորականների խմբերը սկզբում աքսորվեցին երեք վայրեր՝ քաղաքականությամբ զբաղվողները՝ Այաշ գյուղը, մյուսները՝ Անկարայի և Գաստեմունիի միջև գտնվող Չանղըր փոքրիկ քաղաքը և Չանղըրիի և Ամասիայի միջև գտնվող Չորում վայրը։ Սկզբում նախատեսվում էր Անկարայում զինվորական դատարան գումարել և նրանց դատել, հետո աքսորյալներին հա-

1 Գիբոնս, նշվ. աշխ., էջ 11։
2 Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 55։
3 Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 633։
4 Յ. Թյուրապյան, նշվ. աշխ., էջ 156։

վաստիացնում էին, թե նրանք դատարանի առջև կկանգնեն Հիարբեքիրում և այլուր։ Օրինակ, Գրիգոր Զոհրապը համոզված էր, որ ինքը հնարավորություն կունենա դատարանում մերկացնել թուրքական կառավարողների անօրինակ խժդժությունները։ Սակայն զո՞ւր հույսեր էին դրանք։ Նախ, թուրքական կառավարությունը և ոչ մի փաստ չուներ այդ մարդկանց դեմ մեղադրանք հարուցելու, և հետո նրա նպատակը շատ ավելի պարզ էր. ուղղակի ոչնչացնել հայ անվանի մարդկանց աքսորի ճանապարհին։

Անշուշտ կտեղահանվեր Կ. Պոլսի ամբողջ հայ բնակչությունը, եթե երիտթուրքական կառավարողները դրա համար ունենային տեխնիկական հնարավորություններ։ Կայսրության մայրաքաղաքը ծանր կացության մեջ էր, Անտանտայի կինված ուժերը լրջորեն սպառնում էին նրան։ Այսպիսի պայմաններում իթթիհադական կենտրոնում բուռն վիճաբանություններից հետո հաղթեց առայժմ միայն հայ անվանի մարդկանց աքսորելով բավարարվելու, իսկ մնացածին ավելի պատեհ ժամանակ տեղահանելու տեսակետը[1]։

Կ. Պոլսից աքսորված և տարբեր վայրերում խողխողված հայ անվանի մտավորականների շարքում էին հայ ականավոր գրող, հասարակական-քաղաքական գործիչ, 1908—1912 թթ. օսմանյան պառլամենտի դեպուտատ, հրապարակախոս, իրավաբան Գրիգոր Զոհրապը (1860—1915 թթ.), տաղանդավոր բանաստեղծ Սիամանթոն (Ատոմ Յարճանյան, 1878—1915 թթ.), բանաստեղծ, ուսուցիչ Դանիել Վարուժանը (Չպուքքյարյանը—1884—1915 թթ.), անվանի գրող, մանկավարժ, հրապարակախոս Ռուբեն Զարդարյանը (1874—1915 թթ.), բանաստեղծ, բժիշկ, բժշկական ընկերության նախագահ Թորգոմյանը, բժիշկ, բանաստեղծ Նազարեթ Տաղավարյանը (1862—1915 թթ.), բժիշկ, բանաստեղծ Ռուբեն Զիլինկիրյանը՝ Ռուբեն Սևակը (1885—1915 թթ.), ուսուցիչ, գրող, հրապարակախոս Հրանտը (Մելքոն Կյուրճյան — 1859—1915 թթ.), գրող, մանկավարժ Թլկատինցին (Հովհաննես Հարությունյան — 1860—1915 թթ.).

1 Տե՛ս Ս. Ակունի, նշվ. աշխ., էջ 165։

բանաստեղծ, քննադատ Արտաշես Հարությունյանը (1873—1915 թթ.), նովելիստ ուսուցիչ, խմբագիր Երուխանը (Երվանդ Սրմաքեշխանլյան — 1870—1915 թթ.), արձակագիր, բանաստեղծ, խմբագիր Տիգրան Չեոկուրյանը (1884—1915 թթ.), բազմաթիվ վեպերի և պատմագիտական ուսումնասիրությունների («Բանտե բանտ», «Ելդրզե Սասուն», «Վեղերավոր հերոսը», «Ավարայրի արծիվ» և այլն) հեղինակ Սմբատ Բյուրատը (1862—1915 թթ.), բանաստեղծ, թարգմանիչ Լևոն Լարենցը (1875—1915 թթ.), ժակ Սայապալյանը (Փայլակ), հայտնի իր թարգմանություններով ու արձակ գրվածքներով (1875—1915 թթ.), երգիծաբան, խմբագիր Գրիգոր Թորոսյանը (1884—1915 թթ.), արձակագիր Գեղամ Բարսեղյանը (1883—1915 թթ.) հայտնի դերասան Ենովք Շահենը (1881—1915 թթ.), հրապարակախոս, պատմաբան, «Բյուզանդիոն» թերթի խմբագիր Տիրան Քելեկյանը (1862—1915 թթ.), բանասեր Հովհաննես Ղազանչյանը (1870—1915 թթ.), հասարակական հայտնի գործիչ, խմբագիր, հրապարակախոս Եսայեմը (Գարեգին Կոզիկյան — 1878—1915 թթ.), բանաստեղծ, պատմաբան, հրապարակախոս Գագիկ Օզանյանը (1882—1915 թթ.), նկարիչ Հրանտ Աստվածատրյանը (1884—1915 թթ.), բժիշկ Խան Փաշայան Կարապետը և հարյուրավոր ուրիշներ։ Աքսորի չարչարանքներից, եղեռնի սարսափներից հոգեկան ծանր ցնցումներ ապրեց և խելագարվեց հայ մեծանուն կոմպոզիտոր Կոմիտասը (1869—1936 թթ.)։ Կոստանդնուպոլսից աքսորված հայ մտավորականներից շատ քչերին՝ մեծ երգիծաբան Երվանդ Օտյան[1], Թեոդիկ (Թադեոս Լաբճինճյանը)՝ «Ամենուն տարեցույցի» հրատարակիչը, Արամ Անտոնյան՝ «Լույս» շաբաթաթերթի խմբագիրը և ուրիշներ, թվով ընդամենը ութ հոգու հաջողվեց խուսափել մահվան ճիրաններից։

Այս մտավորականներից շատերը ժամանակին պայքարել էին արյունոտ սուլթան Աբդուլ Համիդի բռնակալական ռեժիմի դեմ, երկար տարիներ ապրել վտարանդիության մեջ և 1908 թվականի հեղափոխությունից հետո հավատացել երիտթուրքերին և վերադարձել Թուրքիա՝ հոշոտվելու նրանց ձեռքով։

Ամենասարսափելի տանջանքների ենթարկվեցին հայ մտավորականները, տեսան իրենց ժողովրդի տառապանքները Անատոլիայի ճանապարհներին, Միջագետքի անապատներում և ամենաբարբարոս եղանակներով սրի քաշվեցին։ Դանիել Վարուժանին ստիպեցին, որ իր ձեռքով փորի իր գերեզմանը և հետո գնդակահարեցին[1]։ Գրիգոր Զոհրապի գլուխը քարերով ջարդեցին Ուրֆայի և Դիարբեքիրի միջև գտնվող Շեյթեն-Դերե վայրում[2]։ Եվ տարիներ անց թուրքական «Ենի Խութիքլալ» թերթը պետեղում է Զոհրապին սպանող Ահմեդի պատմածները՝ իրենց ամբողջ սահմռկեցուցիչ վայրագությամբ։ «Հետո Զոհրապը բռնեցի ոտքիս տակը առի,— գրում է այդ արյունկղակ ոճրագործը,— մեծ քարով մը գլուխը ճզմեցի, ճզմեցի, մինչև որ սատկեցավ»[3]։

Ահա այսպես հայ մտավորականությունը խողխողվում էր անապատների ճանապարհներին՝ գանգն ու կուրծքը պատրոված։ Կ. Պոլսի «մաքրագործումով» սկսվում էր արևմտահայության մասսայական տեղահանության ու կոտորածի շրջանը, մի բարբարոսություն, որը Տարլեն համաշխարհային պատմության մեջ բացառիկ բան է համարում ու համեմատում Չինգիզ-խանի ժամանակների հետ[4]։

Թուրքական վանդալներն առանձնապես վճռական դարձան, երբ 1915 թ. մայիսին հաջողությամբ ետ մղեցին Անտանտայի միացյալ զինված ուժերի գրոհները Դարդանելի

---

[1] Հետագայում Երվանդ Օտյանը գրել է «Անիծյալ տարիներ» վերտառությամբ իր հիշողությունները 1915—1918 թթ. իր աքսորի, հայ ժողովրդի տարագրության ու տառապանքների մասին։

[1] Տեր Մ... Արքեպիսկոպոս Օ...-ի (Օրմանյանի) տեղեկագիրը, Ա., «Թուրքահայ աղետը», պատմական փաստաթղթեր, Ս. Էջմիածին, 1919 թ., էջ 16։

[2] Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 21. Զ. Եսայանը «Ժողովրդի մը հոգեվարքը» հոդվածաշարքում այլ նկարագրություն է տալիս։ Ըստ նրա, Զոհրապին իր ձեռքով գնդակահարել էր Խալիլ փաշան։ «Գործ», № 3, 1917, էջ 54։

[3] «Զարթոնք», 27.1. 1963 թ., № 103 (7533)։

[4] Е. Тарле, Европа в эпоху империализма 1871—1919, Соч., т. V, стр. 397—398.

շրջանում և հաղթանակով արբեցած իրենց հարվածներն ուղղեցին անպաշտպան հայ ժողովրդի դեմ։

Նախ, 1914 թվականի հուլիսի 13-ին ինքնավար Հայաստան ստեղծելու և տեղոր կազմակերպելու ամբաստանությամբ ձերբակալված հնչակյան քսան գործիչներ 1915 թվականի հունիսի 15-ին, դատական խեղկատակությունից հետո, կախաղան հանվեցին։ Կ. Պոլսի սուլթան Բայազետի հրապարակում։ Նույն հրապարակի վրա գտնվող Թուրքիայի ռազմական մինիստրության պատշգամբից, կախաղաններից ֆոնի վրա թուրքական կառավարողները Դարդանելի մարտերում իրենց հաղթանակները հայ խաղաղ բնակչության դեմ շարունակելու դահճային կոչեր էին անում։

Կախաղան բարձրացված քսան հայրենասերները հերոսաբար դիմավորեցին մահը։ Հայտնի հնչակ գործիչ, հրապարակախոս Փարամազն (Սարգիս Մաթևոսյան) իր վերջին խոսքում ասում էր. «Դուք մեր մարմինը միայն կրնաք սպանել, բայց մեր գաղափարը՝ սոցիալիզմը երբեք։ Ան պիտի երևի վաղը, Արևելքի հորիզոնին վրա։ Հայությունը պիտի ողջունե սոցիալիստ Հայաստանը։ ...Հոն, ուր կախաղաններն են ճոճում՝ ազատությունն է ման գալիս։ Հոն, ուր մեռելներն են ննջում՝ հարությունն է մոտալուտ»[1]։ Կախաղան բարձրացվածների մեջ էին Մշո Ցրոնք գյուղացի Մուրադ Զաքարյանը, քիլիսցի Հակոբ Բասմաջյանը, արաբկիրցի Հրանտ Եկավյանը, Կ. Պոլսեցի Երեմիա Մանանյանը, քիլիսցի Թովմաս Թովմասյանը, խարբերդցի հայտնի արարագետ դոկտոր Պեննեն՝ Թորոսյան Պետրոս, սպարտիզակցի բանվոր Երվանդ Թոփուզյանը, Կ. Պոլսում պատերազմից առաջ հրատարակված «Կայծ» պարբերականի խմբագիր, վանեցի Գեղամ Վանիկյանը՝ Վանիկ, արաբկիրցի Արամ Աչըգպաշյանը և ուրիշներ։ Այնուհետև Կայսերիում կախաղան բարձրացվեցին ևս 32 մարդ, այդ թվում 12 հնչակ գործիչներ[2]։

Սրանք այն մարդկանցից էին, որոնք անձնուրացությամբ նվիրվել էին իրենց հայրենիքի ազատության, լավ ապագայի գործին։ Սրանց խորթ էր Թուրքիայի ժողովուրդների միջև թշնամություն բորբոքելու քարոզը, ռասիստական, շովինիստական այն գաղափարախոսությունը, որ որդեգրել և կյանքում կիրառում էին երիտասարդ թուրքերը։

Դրանք պատմականորեն առաջադիմական ազգային-ազատագրական շարժման ներկայացուցիչներ էին, մի շարժում, որը քայքայում էր ոչ միայն ճնշված ժողովուրդների, այլև թուրք-օսմանների զարգացումը արգելակող օսմանյան փտած հանրաբանի հիմքերը։ Գործելակերպի, տակտիկայի հարցում նրանց ոչ ճիշտ ընթացքը, նրանց գլխավորած շարժման ոչ մասսայական բնույթը, որը պայմանավորված էր Թուրքիայում տիրող սոցիալ-քաղաքական պայմաններով, բնավ չեն բացասում թուրքական բռնապետության, ֆեոդալական կարգերի դեմ նրանց մղած պայքարի առաջադիմական, դեմոկրատական բնույթը, այն ճշմարտությունը, որ նրանք արտահայտում էին այն ժամանակվա Թուրքիայի հասարակական կյանքի և քաղաքական մտքի զարգացման ամենաբարձր աստիճանը։

* * *

Այժմ տեսնենք, թե ինչ էր կատարվում նահանգներում։ Նախ, Թուրքիայի արևելյան վիլայեթների մասին, որտեղ մեկ միլիոնից ավելի հայ բնակչություն կար։ Երբ ռուսական բանակը, իր կազմում ունենալով Անդրանիկի խումբը պատերազմի սկզբին գրավեց թուրք-պարսկական սահմանագծի վրա, վանից ոչ հեռու գտնվող Սարայ գյուղաքաղաքը, Վանում թուրքական իշխանությունները խուճապի մատնվեցին, պատրաստվեցին Բիթլիս տեղափոխվել։ Այդ օրերին Վանում թուրքական ռազմական ուժ չկար, եթե չհաշվենք հարյուրի հասնող ոստիկաններին և, ինչպես Արմենակ Եկարյանը (Վանի ինքնապաշտպանության հերոս կազմակերպիչներից մեկը) է վկայում. «Մերիններ կրնային ամեն բան բնել անարգել»[1]։

---

1 «Արարատ», 18.6. 1963 թ., № 6470 (132)։

2 Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 12։

1 Ա. Եկարյանի հուշերը, Կահիրե, 1947, էջ 196։

Սակայն բանն այն էր, որ Վանում տարիներ շարունակ գործունեություն ծավալած և, առաջին հայացքից, իրենցից կազմակերպված ուժ ներկայացնող հայ քաղաքական կուսակցությունների, մասնավորապես, դաշնակցության տեղական կազմակերպությունները ապստամբություն բարձրացնելու, թուրքական բանակին թիկունքից հարվածելու և ոչ մի գործնական մտադրություն չունեին։ Իթթիհադ-դաշնակցական համագործակցությունը, որ սահմանադրությունից ի վեր շարունակվում էր մինչև պատերազմի նախօրյակը, ամլացրել էր այդ կազմակերպություններին, նրանց դարձրել նախաձեռնությունից զուրկ, հասունացող իրադարձությունների ետևից ընթացող մարդկանց խմբեր։

Ռուսական բանակի հարձակման հաջողության ժամանակ էլ, Վանի հայկական հասարակական-քաղաքական ղեկավարների շրջանում հիմնականում իշխում էր թուրքական կառավարության հետ կապերը չխզելու, նրա դեմ ըմբոստացում թույլ չտալու տեսակետը, քանի դեռ ռուսական զորքը չի գրավել այդ վայրերը։ «Մեր վրա պարտականություն կծանրանար զգույշ կենալ,— գրում է Արմ. Եկարյանը։— եթե քաղաքի մեջ և մերձակայքը մենք կրնայինք մեր ուղածը ընել, չէինք կրնար սակայն պաշտպանել գյուղական շրջանները՝ զուրկ ինքնապաշտպանության ամեն միջոցե, կղզիացած շատ տեղ, քրդական ծովու մեջ»[1]։

Միանգամայն հակառակ դիրք գրավեցին թուրքական իշխանությունները, որոնք ռուսական զորքի նահանջից հետո անմիջապես ձեռնամուխ եղան սահմանամերձ գյուղերի հայկական և ասորական բնակչության կոտորածին ու ալան-թալանին։ Ռուսական բանակի այս նահանջից հետո, որը Մորգենթաուն գնահատում է որպես «հաղթական բանակի ռազմական տակտիկական քայլ» նահանջող թուրքական զորքին ավելի հիմնովին ջախջախելու համար, թուրքական քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունները ոչ թե մտածում էին հարձակման անցնել հակառակորդի դեմ, հետապնդել նրան, այլ իրենց ուժերը կենտրոնացնում էին Վանի շրջանի

[1] Ա. Եկարյանի հուշերը, Կահիրե, 1947, էջ 186։

գյուղերի հայ բնակչությանը կոտորելու համար։ Ինչպես նշում է նույն Մորգենթաուն, նրանք երեք օրվա ընթացքում 24 հազար հայ կոտորեցին Վանա լճի հյուսիսային մասում[1]։

Նախ, առաջ քաշվեց դասալքության մասին շինծու հարցը։ Վանի բոլոր զինվորացու հայ երիտասարդները՝ մոտ 4000 հոգի առանց որևէ երաշխիքի պետք է անձնատուր լինեին թուրքական իշխանություններին։ Ինչպես նկատում է Մորգենթաուն, այդ մարդկանց պահանջում էին կոտորելու, հայ բնակչության որևէ դիմադրություն գլխատելու համար[2]։ Առանց հաշվի և կոմպենսացիայի մթերքներ, ապրանքներ պետք է տրամադրվեին թուրքական բանակին։ Իհարկե այս պահանջը ձևական բնույթ ուներ, քանի որ առանց տալու ամեն ինչ վերցվում էր բռնի ուժով։ Պատերազմի առաջին չորս ամիսներին Վանի նահանգի կողոպտված հայ գյուղերի վնասը հասնում էր 200 հազար լիրա ոսկու։ Բացի այդ, նույն Վանի կուսակալության հայ բնակչությունից խլվել էին 90 հազար ոսկու գումարի հասնող ուտեստեղեն, կենդանիներ, ապրանքներ և այլն։ Հայ բնակչությունից խլված գումարները հինգ անգամ գերազանցում էին Վանի ամբողջ կուսակալության համար նախատեսված ռազմական հարկի գումարից։

1914 թ. դեկտեմբերին Վանի վաճառականները բողոքում էին Կ. Պոլիս, որ հակառակ կառավարության հրապարակած օրենքի, իրենցից բռնագրավել էին 20 հազար ոսկու արժողությամբ ապրանք, ապօրինաբար կողոպտելով պահեստները[3]։ «... Մինչև ապրիլ բոլոր հայաբնակ նահանգներու, մասնավորապես Մուշի և Վանա գյուղերուն մեջ,— գրում է Համբարձում Երամյանը,— զանազան պատրվակներով, անլուր խժդժություններ ու հարստահարություններ ի գործ դնելով՝ հայ ժողովուրդը հուսահատության մղած էին»[4]։ Վանի շրջակա գյուղերում գնդակահարում էին անմեղ մարդկանց,

[1] H. Morgenthau, Ambassador Morgenthau's story, New-York, 1926, p. 297.

[2] Նույն տեղում, էջ 298։

[3] Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 54։

[4] Հ. Երամյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 323։

երեխաներին, մայրերի գրկում անդամահատում մանուկներին, կանանց մերկացնում, ծեծում ու տրբապղծում»[1]։

Այդ օրերին Վանից կենտրոնական կառավարությանը հղված մի դիմումի մեջ ասված էր.

«Սպահովության պաշտոնյաներու, հատկապես ժանդարմներու ապօրինությունները գլխավոր և պատմական պատճառներեն մեկը եղած է կառավարության հանդեպ մեր դժգոհություններու։ Տգետ, մոլեռանդ, հայ ժողովրդի թշնամի և հաճախ արատավոր անցյալի տեր տարրերե հավաքված այդ պաշտոնյաները սանձարձակ իրավասություն մը ստացան զորակոչեն աստին... Անոնց կատարած սպանությունները փախստական հեռապնդելու պատրվակին տակ, անոնց կաշառակերությունը գաղտնիք չէ այլևս ոչ մեկուն համար... Իշխանությունները երբեք չուզեցին... քննելու... անտանելի դարձած սրիկայություններու հետևանքով երևան եկած օրինավոր ինքնապաշտպանության գեպքերը»[2]։

Հիրավի, ինքնապաշտպանական դիմադրությունն սկսվեց որպես պատասխան այն թշնամական վերաբերմունքի, հակահայկական այն խժդժությունների, որոնց տոն էին տալիս ու կազմակերպում թուրքական իշխանությունները պատերազմն սկսվելուց ի վեր։

Ինչպես նշում է Հանրի Բարբին, Վանի կուսակալ և թուրք-պարսկական սահմանագլխի օսմանյան զինված ուժերի հրամանատար Ջևդեթը, որը էնվերի անորորդին էր և նախկինից հայտնի էր իր բարբարոսություններով՝ կենդանի մարդկանց պայտերու իր գործելակերպով, ոչ մի ջանք չէր գործադրում ժողովուրդը հանգարտեցնելու համար։ «Ընդհակառակը, կը շահագործե այս վերջին խնդիրը, իր անհաշտելիությամբ գերագրգռելու համար հայ հանրային կարծիքը, հուսալով հանգեցնելու ապստամբության մը, որ իբր պատրվակ պիտի ծառայեր ջարդերուն»[3]։

Թուրքական իշխանությունները դիմում էին ամեն միջոցի երկիմաստ ավելի բորբոքելու համար։ Ահա թե ինչ է

1 Պատերազմը և հայ ժողովուրդը, էջ 50։
2 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 33, թթ. 5—[illegible]
3 Հանրի Բարբի, նշվ. աշխ., էջ 80։

պատմում այդ մասին Վանում իտալական հյուպատոս Սպորտոնը՝ Պետրոգրադի իտալական դեսպանին (1915 թվականի մայիսի 31-ին) հղած իր մի պաշտոնական գրության մեջ։ «Ջևդեթ բեյ արդեն դավաճանորեն հրացանի բռնել տրված էր իր հրամանին տակ գտնվող բազմաթիվ հայ զինվորներ։ Ստույգ ապացույց մը, հայ դասալիք կամ ուրիշ զինվորները պահանջելու իր համառության օսմանյան կառավարության նենգավոր դիտավորության, կը գտնվի իր հաջորդական մերժումներուն մեջ ընդունելու համար այն պայմանները, նույնիսկ ամենեն օրինավորներն ու ամենեն արդարացիները, առաջարկված ըլլա իմ կողմե կամ հայ ազգի գլխավորների կողմե, առաջը առնելու համար բարդություն մը և ջարդելու՝ որոնք կընախատեսվեին... Ամբողջ ամիս մը անցավ անօգուտ բանակցություններով. **թուրքերը կժխտեին այսօր, ինչ որ եթեկ ընդունած էին**» (ընդգծումները մերն են— Ջ. Կ.)[1]։

1914 թվականի ուշ աշնանը թուրքական բանակի գլուխ անցած Խալիլ և Ջևդեթ բեյերը շարժվեցին դեպի Թավրիզ՝ ավերածություն, կողոպուտ, արյուն ու կոտորած սփռելով Ուրմիայի, Ուրազ-Թուլաղի, Սալմաստի բնակչության վրա։ Հենց այդ ժամանակ էլ սկսվեց Վասպուրականի ողբերգությունը։ Դեկտեմբերի առաջին շաբաթում, երբ ռուսական զորամասերն արդեն նահանջել էին Աղբակից, թուրքական կանոնավոր զորամասերը բաշիբոզուկ խուժանի հետ միասին հաշվեհարդար կատարեցին Հեքիարիի նախկին վիլայեթի կենտրոն Բաշկալեի, ապա Աղբակի շրջանի գյուղերի, Թարդուղիմեոս վանքի շրջակա բնակիչների նկատմամբ։ Կոտորում էին անմեղ կանանց ու երեխաներին, հրդեհում տներ, կողոպտում նրանց ունեցվածքը։ Արթիվային մի փաստաթղթում կարդում ենք. «Աշնանը Սարայի և Բաշկալեի շրջանում գազանորեն սրի քաշվեց ամբողջ հայ բնակչությունը՝ մոտ 10 հազար մարդ։ Հայերին կենդանի-կենդանի թաղում էին, այրում, խաչում»[2]։

1914 թ. նոյեմբեր ամսին Անդրանիկի կամավորական

1 Տե՛ս Հանրի Բարբի, նշվ. աշխ., էջ 153—154։
2 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, թթ. 1—[illegible]։

խմբին Կոթուրի կիրճում գերի հանձնվեցին չորս քրդական բեկեր՝ Սադիմ բեկը Շամս աշիրեթից, Օսման բեկը Մլանի աշիրեթից և Նաչիբ աղան ու Հուսեյն բեկը Թաքուրի աշիրեթից։ Ավելի ուշ անձնատուր եղավ նաև Եզիդ Ջահանգիր աղան։ Անդրանիկը զինաթափեց նրանց և հանձնեց գեներալ Նազարբեկովին, հայտնելով, որ նրանք համիդեական գնդերի սպաներ են և մեծ քանակությամբ զենք ունեն։ Չնայած այն բանին, որ նրանք մոտ 5000 հրացան ունեին իրենց տրամադրության տակ, նրանք հանձնեցին միայն մի քանի տասնյակ հրացան։ Երբ 1914 թ. դեկտեմբերին ռուսական զորքերը Կոթուրից նահանջեցին Խոյ, գեներալ Ջեռնոզուբովի հրամանով նրանք ազատ արձակվեցին, հավատալով Ռուսաստանին նրանց հավատարմության մասին տված սուտ խոստումներին։ Բայց սրանք ոչ միայն լոյալ չգտնվեցին, այլև վերադառնալով իրենց համիդեական գնդերը, թուրքական կանոնավոր զորքի հետ մեկտեղ մասնակցեցին Խոյի մոտ՝ Դուզ Դաղի շրջանում ռուսական բանակի դեմ մղված մարտերին։ Երբ սկսվեց ռուսական զորամասերի դեկտեմբերյան նահանջը, Սադիմ և Հուսեյն բեկերն իրենց հրոսակախմբերով մասնակցեցին վերին և ներքին Ախորիկի, Ավզարեկի, Հասան-Թամրանի և Սալուխանի հայ բնակչության կոտորածին[1]։

Հասան-Թամրանում մանուկներին խլում էին մայրերի գրկից, նետում գետին, հետո նրանց բերաններին փայտեր խցում[2]։ Սարայի կայմակամն արգելել էր սպանվածների դիակները հողին հանձնել[3]։ Գերի վերցված հայ տղամարդկանց քշում էին մի որևէ ամայի վայր և սրի քաշում։

Նույն ճակատագրին արժանացան բազմաթիվ հայկական այլ գավառներ ու բնակավայրեր։ «1914 թվականի դեկտեմբերի սկզբին հասան չարագուշակ շշուկներ, որոնք արյունոտ գույնով կպատկերացնեին Սարայի և Աղբակի հայության ողբերգական վիճակը,— գրում է ժամանակակիցը։— Թեև

1 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, թթ. 26, 27։

2 Տե՛ս Հանրի Թարբիի գրքի հավելվածում Վանի իտալական հյուպատոս Սպորտոնի վկայությունները, էջ 142։

3 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 141։

կառավարությունը սկզբում ամեն ինչ կծածկեր, նույնիսկ կհերքեր, բայց աղետի ահռելի մանրամասնությունները ժողովրդի մեջ սկսան շրջան առնել։ Հետզհետե քաղաք (Վան) թափվեցան արնե և հուրե ճողոպրածները՝ իբրև փախստական, որոնք արյունոտ իրականությունը կներկայացնեին արդեն։ Վանի առաջնորդարանը այդ առթիվ երբ փութաց պաշտոնական բացատրություն խնդրել կառավարութենեն, միևնույն ատեն պատվիրակություն մը ղրկել քննության, ձրգձրգվեցավ և մերժվեցավ»[1]։

Կոտորածներ և փոխադարձ կռիվներ եղան՝ նոյեմբերին Արճակում, դեկտեմբերին Գյավաշ-Կարճկանի գյուղերում, Փեսանդաշտում, Կարկառ գավառակի 18 հայաբնակ գյուղերում, Ալջավազի 21 հայաբնակ գյուղերում, Հայոց ձորում, Շատախի մոտ հիսուն հայկական գյուղերում և նրա կենտրոնավայր Թաղ գյուղում, այնուհետև Թիմար գավառում՝ 1915 թվականի փետրվար-մարտին և այլուր։ Առանձին վայրերում (Վարագ, Շատախ, Վանից հարավ գտնվող Բերդակ գյուղ և այլն) ինքնապաշտպանական դիմադրությունը կրեց քիչ թե շատ կազմակերպված բնույթ և շարունակվեց մինչև մայիս ամիսը, երբ տեղ հասան ռուսական զորամասերը։ Միակ գավառը, որ զերծ մնաց սպանություններից ու կողոպուտից, դա Մոկսն էր, քրդերի հետ համատեղ ապրող իր 7500 հայ բնակչությամբ։ Այս գործում փոքր դեր չխաղաց քուրդ Մոհթուլահ բեկը, որը ոչ միայն թույլ չտվեց տեղի հայերի ջարդ, այլև ապաստան տվեց Գավաշից, Կարճկանից ու Շատախից այնտեղ եկած հայերին[2]։

Թեև այս խժդժությունների ու ջարդերի ժամանակ «բողոքի հուժկու ձայն չէր լսվում, ըմբոստացած ոգու մարտնչումը չէր երևում»[3], այնուամենայնիվ առանձին վայրերում հայ բնակչության կողմից ցույց տրված ընդդիմադրությունը Ջևդեթ բեյը կանխամտածված կերպով կենտրոնական կառավարությանը ներկայացնում էր որպես ընդհանուր ապստամբու-

1 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 242, գ. 29, թ. 7։

2 Ա. Դարբինյան, Հայ ազատագրական շարժման օրերին (հուշեր 1890 թ. 1940), Փարիզ, 1947, էջ 304—310։

3 Ա-Դո, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում, էջ 191։

թյան նախապատրաստություն։ Նրա պրովոկացիոն հարցումներին և զեկույցներին Կ. Պոլիսը պատասխանում էր ջարդերին մասսայական բնույթ տալու հրահանգներով։ Կենտրոնական կառավարության հավանությամբ էր, որ Բերկրիի կայմակամ Զիա բեյը գյուղերի տանուտերերին հրամայեց սկսել հայերի կոտորածը, պատժելով այն մահմեդականներին, որոնք պատսպարում էին հայերին։ Բանդի-Մահու գետի ձորում, Կոլոտ կամրջի վրա արյան բաղնիքներ սարքվեցին տեղահանված հայ խաղաղ բնակչության նկատմամբ։

Սարսափելի էր Բերկրու հովտի 40 գյուղերի հինգ հազար հայ բնակչության կոտորածը։ Այստեղ հարյուրավոր տղամարդկանց միմյանց հետ կապելով ջրհորների մեջ խեղդեցին, կանանց ու երեխաներին լցրին գետերն ու ջրերը[1]։ Ավելի ուշ ջարդի ենթարկվեց Վանից ոչ հեռու գտնվող Շուշանց գյուղը, ապա այրվեց նրա մոտ գտնվող Վարագա վանքը՝ իր հինավուրց անգնահատելի ձեռագրերով։ Արճեշ գավառի կենտրոնավայր Ականց քաղաքում ապրիլ ամսի սկզբին տասը հազարից ավելի հայ բնակիչներից կոտորվեցին չորս հազարից ավելին[2]։ Զնչին տարբերություններով նույնը կատարվեց Վանի վիլայեթի 17 գավառների մոտ հարյուր գյուղերի հայ բնակչության հետ[3]։ Իսկ Վանի վիլայեթում կար ընդամենը 130 զուտ հայաբնակ և 230 հայ և քուրդ խառը բնակչություն ունեցող գյուղ[4]։

Մանազկերտի փոխանորդը 1915 թ. մայիսի 7-ին կաթողիկոսին հղած իր մի գրության մեջ նշում էր, որ «արյունարբու օսմանցիները արյունով ողողեցին Վասպուրականի ու Տարոնի գավառները, առանց տարիքի ու սեռի խտրության մորթեցին ծերերը, երիտասարդներն ու կաթնակեր երեխաները. Մանազկերտի սահմանի վրա գտնվող և Վասպուրականին պատկանող Արտիշ (Ականց) և Ալճավազ (Արծկե) գավառներու կոտորածներուն նայելու ըլլանք, Վանի նահանգի մեջ հայ չեն թողուցեր, հայ խաղաղ բնակչությունեն մոտավորապես 20 հազար հայ մորթեր են»[1]։

Քանդված օջախները լքած, կոտորածներից և թուրքական պատժիչ զորամասերի հետ ունեցած ընդհարումներից մազապուրծ հայ մարդիկ՝ ոմանք իրենց գերդաստաններով, ոմանք արդեն դրանք կորցրած, զուրկ որևէ ղեկավարությունից, տարերայնորեն շարժվում էին գլխավորապես Վան, այնտեղ գտնելու իրենց փրկությունը։

Աբաղայի դաշտից, Բերկրիից ու Թիմարից, Արճակից ու Սղբակից մոտ 80 հազար քաղցած ու հուսաբեկ հայ գյուղացիներ թողել էին իրենց տունն ու տեղը և դիմել զանազան կողմեր[2]։ Շուրջ 15 հազար գյուղացիներ ապաստանել էին Վանում[3]։ Նույն Սպորտոնի հաշվումներով Վանի դեպքերից շատ առաջ գյուղական շրջաններում թուրքերն արդեն 16 հազար մարդ էին կոտորել։ Նա գրում է. «Այրերը հրացանի կը բռնեն, արու տղոց փորերը կը ճեղքեն, կիներու և երիտասարդ աղջիկներու հագուստները կը հանեն և զանոնք մերկ, մարդախույս անասուններու պես դեպի լեռները կը քշեն»[4]։

Այսպիսով, շրջաններում տեղի ունեցածի մասին Վանում արդեն գիտեին ոչ միայն չարագուշակ լուրերով, այլև կենդանի վկաների հաղորդածով, նրանց կրած տառապանքներով։ Նրանք «...Աբաղայի սահմաններեն մինչև Վան երկարող ճամփաներուն վրա՝ ամենուրեք տեսած էին հրդեհված հայ գյուղեր... հազարավոր դիակներ՝ զոհ սուրի, գնդակի կամ բացերու։ Այս աղեխարշ նկարագրությունները միանալով բանտի սրտաճմլիկ տեսարանի ազդեցության՝ բնականաբար պիտի գերագրգռեին ամբոխը, որ գիտեր միանգամայն թե թուրքերն իրենց ալ չպիտի խնայեին, եթե երբեք իրենց գիմադրական ուժերը սպառեին՝ գեռ արտաքին օգնության չհասած»[5]։

---

1 Եղիշե Գեղամյանց, նշվ. աշխ., էջ 625։

2 Ա-Գո, նշվ. աշխ., էջ 188։

3 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 45, թ. 2։

4 Ս. Դարբինյան, նշվ. աշխ., էջ 314։

1 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ. ֆ. 57, ց. 2, գ. 692, թթ. 5—6։

2 Ա. Դարբինյան, նշվ. աշխ., էջ 313։

3 Հանրի Բարբի, նշվ. աշխ., էջ 79։

4 Նույն տեղում, էջ 154։

5 Հ. Նրամյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 339։

Ջևդեթ բեյն արդեն վաղուց պլան էր մշակել վանեցիներին նույնպես սրի քաշելու վերաբերյալ՝ մինչև որ կմոտենային ռուսական բանակը և նրա կազմում եղած հայ կամավորական խմբերը, որոնց հարձակման մասին տեղյակ էր թուրքական հրամանատարությունը։ Ջևդեթը տակավին 1915 թվականի փետրվարին մի ժողովում ուղղակի հայտարարել էր, թե «մենք հայերից և ասորիներից մաքրել ենք Ադրբեջանը և մենք նույնը պետք է անենք Վանի հայերի հետ»[1]։ Նա դադարել էր «կարևորություն» տալ «իր բարեկամ դաշնակցականներին», որոնց ղեկավարներ Վռամյանը, Արամ Մանուկյանը, Իշխանը մինչ այդ «ընդունվում էին իբրև կառավարության խորհրդատուներ»[2]։

Մինչ այդ, սկսած 1914 թվականի օգոստոսից, երբ Վանում ձերբակալվեց հնչակ գործիչների խումբը և գնդակահարվեց ապրիլին, Վանի հայ քաղաքական կուսակցությունների կազմակերպությունները ձգտում էին ամեն կերպ հարթել կոնֆլիկտը, չսրել հարաբերություններն իշխանությունների հետ, ոչ մի ընդհանուր հակակառավարական գործողության չդիմել մինչև ռուսական բանակի մոտենալը։ Վանի ամերիկյան ուսումնական հաստատության միսիոներուհի Միս Նեփին վկայում է, որ նրանք «ցույց տվին գնահատելի խոհեմություն և իրենց տաք գլուխ երիտասարդությանը խաղաղեցնելու համար... արգելեցին ընդհարումները և հրամայեցին գյուղացիներին լռությամբ տանել ամեն բան։ Խորհուրդ տվին հրկիզված գյուղերի համար վրեժխնդիր չլինել, որպեսզի իրենց կողմից որևէ փոխադարձությամբ ընդհանուր ջարդ առաջ չբերվեր»[3]։

Այդ կազմակերպությունների ղեկավարների, մասնավորապես Վանից օսմանյան պառլամենտի երեսփոխան Վռամյանի (Օնիկ Դերձակյան) բազմաթիվ դիմումները, պատրիարքարանի գրությունները, նամակները մեկ գլխավոր միտք էին պարունակում. մեղմել կոնֆլիկտը, հարթել «թյուրիմացությունները», կանխել հասունացող հակահայկական

1 Նանսեն, նշվ. աշխ., էջ 300։
2 Վ. Միրզեցի, նշվ. աշխ., էջ 107—108։
3 Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը, 1920 թ., Կ. Պոլիս, էջ 47։

կամպանիան։ Ներքին գործոց մինիստր Թալեաթին, սուլթանին, Ջևդեթին հղված այդ գրություններում, որոնց մի մասը պահվում է մեր պատմական արխիվում[1], նրանք վկայակոչում էին սահմանադրությունը, վերլուծում փաստերը, կոնֆլիկտի արմատները, դասալքության պատճառները, ցույց տալիս, որ «հայերը եթե զինված են, ինքնինքնին ջարդերե ազատ պահելու նպատակով է միայն»[2], ապացուցում թուրքական իշխանությունների կողմից հայերի նկատմամբ կիրառված դաժան միջոցառումների վտանգավորությունը երկրի համար։ Ոչ միայն այս գրություններում, այլև նրանց գործնական քայլերում գլխավորը խաղաղության պահպանումն էր և ոչ թե ապստամբական նախապատրաստությունը, ինչը վերագրվել էր նրանց թուրքական իշխանությունների կողմից։ Թուրքիայում, մասնավորապես Վանում գործած ազգային կուսակցությունների մեղքը ոչ թե ապստամբական նախապատրաստությունն էր, այլ, ընդհակառակը, նրան պատրաստ չլինելը, նրանց աննպատակ ընթացքը, իրենց կոնկրետ ծրագիրն ու անելիքները չիմանալը, մոտալուտ գալիքի աղոտ պատկերացումը։ Վերջին հաշվով նրանք անտեղյակ էին, թե վաղն ինչ է անելու կառավարությունը և դրան համապատասխան ինչպիսին պետք է լինի իրենց դիրքը։ Նրանց այդ գործելակերպը, ակնկալությունները երիտթուրքական կառավարությունից փաստորեն շարունակվեցին մինչև Վանի վրա թուրքական հարձակումը։

Հակառակ այս դիրքորոշմանը, «Պատրիարքարանի շարունակական թագրիրներուն և իմ անձնական դիմումներուս և այլ խնդրանքներու՝ կառավարությունը հետզհետե իր խըստությունները կը շատցներ։ Ամեն տեղ խուզարկություններ կը կատարվեին, և կը փնտրեին զենքեր և հեղափոխական գրություններ։ Ձերբակալությունները կը շատանային, և բանտերը կը լեցվեին անմեղ մարդերով։ Պետական ծառայության մեջ գտնվող հայերը պաշտոնե կը հանվեին և հայ ոս-

1 Տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 416, թ. 46։
2 Ջավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 95։

տիկան զինվորները կը արձակվեին և զինվորները զինաթափ կըլլային և ամելե թապուրիներու կը կցվեին»[1]։

Ստեղծված իրադրության պայմաններում Վանի հայ քաղաքական-հասարակական ղեկավար մարգկանց ոչինչ չէր մնում անել, քան ցույց տալ իրենց հավատարմությունը իշխանությանը, բանակցությունների միջոցով հարթել կոնֆլիկտը։ Սակայն վերջինս արդեն նման չէր նախորդ տարիների հայ-թուրքական բախումներին։ Թուրքական կառավարությունն արդեն իրականացնում էր հայ ժողովրդին բնաջնջելու իր որոշակի ծրագիրը։ Իհարկե Ջևդեթը գերադասում էր այդ նպատակին հասնել «խաղաղ» ճանապարհով, այսինքն՝ ստիպել կատարել իր պահանջները, նախօրոք չառաջացնելով հայերի կասկածը իրենց սպասող ողբերգության նկատմամբ։

Այդ նպատակն էր հետապնդում նա ամերիկյան միսիոներ դոկտոր Ըշրրի, գերմանացի միսիոներ Հեր Սփեռի, իտալական փոխ-հյուպատոս Սպորտոնի, իր անձնական բարեկամ ֆրանսիական հյուպատոսի միջոցով բանակցություններ վարելով հայ քաղաքական-հասարակական աշքի ընկնող գործիչների հետ։ «Իրերու այս դրության մեջ, երբ ամեն բան դեպի գեշը կընթանար, Ջևդեթ դեռ կը փորձեր քնացնել մեզ։ Վերսկսած էր իր հարաբերությունները Վռամյանի հետ, անոր տունը այցելության կուգար, կապահովցներ թե եղածները ոչինչ բաներ են «աստուծով ամեն բան լավ կը վերջանա»»[2]։ Նա փորձում է թուրքական զորք մտցնել ամերիկյան ու գերմանական միսիաների տերիտորիան, պատճառաբանելով եվրոպացիների կյանքի ապահովության անհրաժեշտությունը։ Իրականում նա ուզում էր իր քնի մեջ խեղդել ինքնապաշտպանական դիմադրության յուրաքանչյուր փորձ։ Այս բանը նրան չի հաջողվում. նա մերժում է ստանում։

Այնուամենայնիվ, Ջևդեթին հաջողվում է բանակցությունների ընթացքում խաբել դաշնակցական գործիչներ Իշխանին՝ նրան Շատախի ընդհարումները հարթելու պատրվակով

[1] Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 93։

[2] Արմենակ Եկարյանի հուշերը, էջ 191։

այնտեղ ուղարկելով և ճանապարհին սպանելով, ապա նույն խարդախ ձևով Բաղեշ է ուղարկում և ապա Հիրճ գյուղում սպանել տալիս Վռամյանին։

Կորցնելով Վանին խարդախ միջոցներով տիրելու հույսը, Ջևդեթը դիմում է զինված ուժի։ Սակայն, երբ ապրիլի 7-ին (20-ին) թուրքական զորքը մոտեցավ Վանի հայկական թաղամասին՝ Այգեստանին, վանեցիներն արդեն պատրաստ էին դիմագրավելու թշնամու հարձակմանը։ Համոզված լինելով, որ արժանանալու էին նույն բախտին, ինչ որ կատարվել էր գյուղական բնակչության հետ, նրանք ոտքի էին կանգնել զենքով պաշտպանելու իրենց կյանքն ու պատիվը։

Այդ օրվանից սկսվեց Վանի հայ բնակչության 27 օր տևված հերոսամարտը թշնամու գերազանց ուժերի դեմ։

Ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում Վանը։ Բուն քաղաքը շրջապատված էր հինավուրց պարիսպներով, նեղ և ծուռ փողոցներով, հին շուկայով, խառը բնակչությամբ։ Այգեստան թաղը, որտեղ հիմնականում կենտրոնացված էր քաղաքի հայ բնակչությունը, ավելի մեծ տարածություն էր գրավում, ուներ հարուստ այգիներ, ծառազարդ և ջրառատ փողոցներ։ Վանի 41 հազար բնակչությունից 23 հազարը հայեր էին[1], նրանց էին միացել նաև շրջանների հայ գյուղերի ջարդերից ազատված բնակիչները։ Ըստ Եկարյանի, Վանում ընդամենը հավաքվել էր 70 հազար մարդ[2]։

Ինքնապաշտպանության գործը գլխավորելու համար հայ քաղաքական-հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից ստեղծվել էր «Զինվորական շտաբ», գեբագույն մարմին, որը ստանձնել էր ժողովրդի պաշտպանության ղեկավարությունը։ Նրա գլուխ կանգնած էր Արմենակ Եկարյանը, որն ինքնապաշտպանության օրերին աշքի ընկավ իր հնարամտությամբ ու արիությամբ, կազմակերպչական ու ռազմական ունակություններով։ Մարմնին մասն էին

[1] Ա.-Դո, նշվ. աշխ., էջ 222, Արա. Դարբինյանը այլ թիվ է տալիս։ Ըստ նրա քաղաքամիջում հայերի թիվը 2500 էր, իսկ Այգեստանում՝ 20 հազար։ Նշվ. աշխ., էջ 272։

[2] Ա. Եկարյանի հուշերը, էջ 195։

կազմում Արամ Մանուկյանը, բուլղարացի Գրիգորը (դաշնակցականներ), Հրանտ Գալիկյանը, ականավոր նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը և ուրիշներ։ Զինվորական մարմնին ենթակա ստեղծվել էին օժանդակ մարմիններ՝ հայթայթիչ, պարենավորման, տեղեկատու, կարմիր խաչի և այլն, որոնք հատկապես կարգավորում էին շրջակա գյուղերից քաղաք թափված բնակչության ամենատարբեր պետքերը[1]։

Ինքնապաշտպանության ղեկավարները ձգտում էին բարեկամական հարաբերություններ պահպանել քաղաքի թուրք բնակչության հետ և նրան ուղղված կոչերից մեկում ասում էին.

«Թուրքեր, մենք դրացի ժողովուրդներ ենք, իրարու դեմ թշնամություն մը չունենք, հիշեցեք թե, քանի ամիս առաջ, երբ ռուսները մինչև Սարայ հասան, ի՞նչ վիճակի մեջ էիք. մենք բարեկամական վերաբերում ցուցուցինք ձեզի, կրնայինք շատ բան ընել, բայց չըրինք՝ երբ կառավարությունը մեկ քանի ոստիկան միայն ուներ։ Հիշեցեք թե, այդ օրերուն, մենք իրարու խոսք տվինք խաղաղությամբ ապրելու։ Ականջ մի դնեք Ջևդեթի հայրենադավ խոսքերուն»[2]։

Ջևդեթի զորքերի կողմից պաշարվածների գլխավոր մասը գտնվում էր Այգեստանում, մյուսը՝ քաղաքամիջում։ Նրանց զինվորական կռվող ուժը Այգեստանում 1500 հոգուց չէր գերազանցում, իսկ քաղաքամիջում՝ 100—120 հոգի էր[3]։ Ջենքը հազիվ հասնում էր 700 հին ու նոր սիստեմի հրացանի, սահմանափակ քանակությամբ փամփուշտով։ «Այս էր մեր ամբողջ զինական ուժը, ասով պիտի պաշտպանեինք մոտ 4 ժամվան տարածության մը վրա շարված մեր դիրքերը, կանոնավոր և անկանոն ստվար ուժերու դեմ»,—պատմում է Եկարյանը։ Նա գրում է, թե դաշնակցությունը, այն «ազգական» կուսակցությունը, որ «տասնյակ տարիներով արտասահմանի ու երկրի հայությանը սորտած էր ժողովուրդը զինելու պատրվակով, ուներ ընդամենը 133 հրացան և մաուզեր սիստեմի 150 ատրճանակ[1]։

1896 թվականի իրադարձություններից հետո կառավարության կողմից Վանի իշխող դիրքերի վրա կառուցված թուրքական բանակի զորանոցները առաջին հայացքից ի չիք էին դարձնում ինքնապաշտպանության ամենափոքր իսկ հնարավորությունը։ Սակայն պաշտպանության կազմակերպիչները դրսևորեցին ռազմագիտական մեծ հնարագիտություն, օգտագործեցին բնական հարմարավետ պայմանները, կառուցեցին պաշտպանական գծեր, բարիկադներ, խրամատներ, գետնի տակի գաղտնի անցուղիներ, ստեղծելով պաշտպանական կուռ սիստեմ։ Այս աշխատանքները գլուխ բերելու համար քաղաքում ապաստանած գյուղացիներից ստեղծվել էին ամրաշենների ջոկատներ, որոնց օգնում էին թե՛ կանայք և թե՛ երեխաները։

Թուրքական կանոնավոր զինվորական ուժը հասնում էր 7000-ի, չհաշված մի քանի հազար անկազմակերպ բաշիբոզուկներին, որոնք հավաքվել էին ալան-թալանի որոշակի նպատակով։ Թուրքական զորքն ուներ տասներկու թնդանոթ, որ ղեկավարում էին գերմանական սպաները[2], տրանսպորտային միջոցներ, Վանի նավահանգիստն ու նավեր, շատ ռազմանյութ, զորանոցներ։

Դեմ դիմաց կանգնած էին անհավասար ուժեր. «Մեկ կողմը բնաջնջելու, կողոպտելու, բռնաբարելու համար կը կռվեր, մյուս կողմը, ապրելու, իր օջախն ու պատիվը պաշտպանելու համոզումով զենք վերցուցած էր»[3]։ Թուրքական զինվորական հրամանատարությունը համոզված էր, որ իր գերակշիռ ուժերով, հրետանիով մի քանի հարվածով ծնկի կբերի ըմբոստներին և հաշվեհարդար կտեսնի կամավոր կերպով յաթաղանին զոհվելուն դիմադրողներին։ Գործի է դրվում հրետանին։ «Բերդեն սկսան գործել հին տեսակի ծանր թնդանոթները,— պատմում է Արմենակ Եկարյանը։— Անոնց

1 Ա. Դարբինյան, նշվ. աշխ., էջ 268—274։

2 Ա. Եկարյանի հուշերը, էջ 199։

3 Պատերազմը և հայ ժողովուրդը, էջ 53։ Տե՛ս նաև Հանրի Բարբի, նշվ. աշխ., էջ 156։

1 Ա. Եկարյանի հուշերը, էջ 194։

2 Վ. Միրզեկեց, նշվ. աշխ., էջ 118։

3 Ա. Եկարյանի հուշերը, էջ 197։

գոռումը օդը կը թնդացներ։ Աջեն, ձախեն, ամեն կողմեն հրացանները սկսան աշխատիլ։ Կրակ կը տեղար շուրջերնիս։ Կրակի առաջին մկրտությունն էր... Ճուրջերնիս շփոթ, աղմուկ ու աղաղակ, ոգի ու կոծ»[1]։

Այս առաջին մկրտությունը ցույց տվեց, որ հեշտ չէր ընկճեց մահու և կենաց կռիվ տվող մարդկանց։ Թնդանոթների արկերի և հրացանների կրակի տակ վերանորոգվում և ամրացվում էին քանդված ամրությունները, երեխաները փամփուշտ էին հասցնում մեծերին, կանայք իրենց ներկայությամբ ոգևորում ամուսիններին և եղբայրներին՝ անարգ թշնամու հարձակումները ետ մղելու համար։

Վանի ինքնապաշտպանության հերոսամարտի առաջին տասը օրվա ընթացքում թուրքական զինված ուժը ոչ մի հաջողության չհասավ։ Ջևդեթը դադար տվեց, որպեսզի դիմի նոր խորամանկության, խարդախ ճանապարհով հասնի գինադադարի, կոտրի պաշարվածների կորովը։ Եվրոպական ու ամերիկյան միսիոներների միջոցով բանակցություններ ձեռնարկած Ջևդեթն առաջարկում էր հանձնել զենքը և կատարվածությանը ապավինելով հնազանդություն հայտնել[2]։ «Ջևդեթ ավելի նպաստավոր առիթի և ավելի ուժի կսպասեր։ Ջևդեթ կը խաբեր Վռամյանը և անոր միջոցով դաշնակցությանը, բայց կը սխալեր, կարծելով թե կրնա նաև խարել մյուսները և ժողովուրդը»[3]։

Ապրիլի 16-ին, Վանի պաշտպանության տասներորդ օրը, դիմադրության շարժման ղեկավարությունը ժողովրդին ոգեշնչած ելույթ կարդում ասում էր. «Պայքարը, զոր տասը օրե ի վեր կմղենք մեր անարդ թշնամու դեմ, մեր ազգային ազատագրության ամենեն հոյակապ, ամենեն նվիրական և ամենեն ավելի ժողովրդական պայքարն է։ Թշնամին դարանակալ ու դավադիր, ջարդարար ու բարբարոս, արյունկզակ ու վայրենի, կուզե վերջ դնել մեր գոյության ազգային ու անհատական։ Բայց մենք ոգոշեցինք կռվել, կռվել մեր կյանքին համար. մեր խնչքին համար, մեր կրոնին համար, մեր պատվին համար, բռնաբարված և առևանգված մեր մայրերուն ու քույրերուն համար, ամբողջ ազգային գոյության համար։ Մեր կռիվը 600 տարվա բարբարոս ու ջարդարար կառավարության դեմն է, մեր կռիվը ոճրագործ, մարդկային ու քաղաքակրթական բոլոր իրավունքներու թշնամի ճնդեթներու դեմն է, որոնք ծարավի հայ արյան ու արցունքին՝ ճիհատ բարբարոսներին արտաքին թշնամիներու դեմ, բայց սկսան ջարդել բոլոր քրիստոնյաները, կին թե՛ երեխա, մանուկ թե՛ ծեր, երիտասարդ թե՛ անդամալույծ»[1]։

Ապրիլի 17-ից 23-ը զինադադարի շուրջը տեղի ունեցած բանակցությունները բնականաբար ոչնչի չհանգեցրին։ Պաշարվածները և ոչ մի երաշխիք չունեին, որ անձնատուր լինելու դեպքում սրի չենթարկվի և հերոսաբար շարունակեցին անհավասար կռիվը։ Պաշտպանվողների համառությանը զուգընթաց ուժեղանում էր թուրքական հրամանատարների կատաղությունը։ Վանի պաշարվածների վրա արձակվեց 70 հազարից ավելի թնդանոթային արկ։ Քանդվեց մոտ 300 տուն[2]։ Սպանվեց 600-ից ավելի մարդ[3]։ Վանի համար կռիվը տևեց քսանյոթ օր։ «Քսանյոթ օր, մինչև մայիսի 3 (16)-ը հայկական Վան իր քանի մը հարյուր ռազմիկներով, իր բոլոր հնարավորություններով և զոհողություններով կռվեցավ, իշամլության դատապարտեց զինվորական և քաղաքային իշխանությունների բոլոր տրամադրելի միջոցները և ջանքերը, որոնք կը ձգտեին անձնատվության ենթարկելու կամ բնաջնջելու իր դեմը ցցվող ափ մը ըմբոստները»[4]։

Վանի բնակչության խիզախ ինքնապաշտպանության, ռուսական բանակի զորամասերի և նրանց շարքում հայ կամավորների առաջխաղացման շնորհիվ թուրքական բարբարոսներին չհաջողվեց լիովին կենսագործել այդ ընդանի հայ բնակչության ոչնչացման իրենց մտադրությունը։

---

1 Ա. Եկարյանի հուշերը, էջ 198։
2 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 242, գ. 32, թթ. 52—54։
3 Ա. Եկարյանի հուշերը, էջ 191։

1 Ա.-Դո. նշվ. աշխ., էջ 309։
2 Պատերազմը և հայ ժողովուրդը, էջ 53։
3 Եղիշե Թեղոմյանց, նշվ. աշխ., էջ 624։
4 Ա. Դարբինյան, նշվ. աշխ., էջ 272։

1915 թվականի մայիսի առաջին օրերին (հ. տ.) ռուսական բանակի Բայազետի զորամասը գեներալ Նիկոլաևի գլխավորությամբ արդեն մտել էր Բերկրի և առաջ էր շարժվում դեպի Վան։ Իր հրամաններից մեկում նա հայ կամավորներին էր դիմել կոչով. օգնության հասնել Վանում պաշարված իրենց եղբայրներին և քույրերին[1]։

Խուսափելով ռուսական բանակի մոտալուտ հարվածից, Ջևդեթն ստիպված էր դադարեցնել պաշարումը և մայիսի 3-ին (16-ին) փախուստի դիմել, իր հետ տանելով Վանի շրջակայքի մահմեդական բնակչության մեծամասնությանը։ Վանի հայ ժողովուրդը ցնծությամբ դիմավորեց իր ազատարարներին, ազատ շունչ քաշեց։ Մայիսի 8-ին (21-ին) ինքնապաշտպանության ղեկավարության կողմից ժողովրդին ուղղված մի կոչի մեջ կարդում ենք. «Ռուսական հաղթական բանակի առաջխաղացումը նոր դարագլուխ և իրավակարգ կը բանա մեր քաղաքի ու գավառներու իրավազուրկ ժողովրդի համար։ Դարերու ստրկության և քաղաքական ճնշումներու վախճանն է, որ մենք կապրենք այս օրերուն. հայ ժողովրդի շինարար և ստեղծագործ ոգիի ծնունդն է, որ մենք կտոնենք այժմ»[2]։

Չնայած վրիժառության առանձին պոռթկումներին, հայ մարդիկ մեծահոգությամբ էին վերաբերվում Վանում մնացած քուրդ և թուրք կանանց և երեխաներին։ Ականատեսը գրում է. «Հուզիչ բան էր տեսնել հայ զինվորները, որոնք թուրք կիներ, տղաներ և աղջիկներ ամերիկյան դպրոցը կառաջնորդեին, անոնց ըսելով. «Մի լաք, ձեզի համար ոչ մեկ վտանգ կա, մեր գործը միայն Ջևդեթի հետ է, որ թե՛ մեր և թե՛ ձեր տունները քանդեց»[3]։

Վանը թուրքական արյունոտ տիրապետությունից ազատ մնաց հազիվ 80 օր, մինչև 1915 թվականի հուլիսի 18-ը (հ. տ.)։ Քաղաքում կարգ ու կանոն հաստատվեց, առաջին քայլերն արվեցին քանդված շինությունները վերականգնելու, սրբերին խնամելու, համաճարակի դեմ պայքարելու և, ընդհանրապես, նորմալ կյանք հաստատելու ուղղությամբ։

Այդ օրերին խանդավառ ոգևորություն էր տիրում Վանից մինչև Անդրկովկաս։ Անդուլ եռուզեռ ու երթևեկ էր ըսկըսվել Վարագից ու Սիփանից մինչև ալեփառն Մասիս։ Կովկասից բազմաթիվ մտավորականներ խումբ-խումբ այցի էին գնում Վասպուրականի պատմական վայրերը։ Սակայն շուտով թուրքական բանակը հարձակման անցավ Բիթլիս—Վան և Մուշ—Մանազկերտ ուղղություններով։ Ռուսական զորքը թողեց Մանազկերտը, Արճեշը, Վանը և քաշվեց Ալաշկերտ։ Վասպուրականի 200 հազար հայ բնակչությունը կանգնեց երկընտրանքի առջև. մնալ տեղում, նշանակում էր անտարակույս մահվան դատապարտվել, գնալ ռուսական զորամասերի ետևից, նշանակում էր թողնել հայրենի օջախը, դառնալ թափառական, մնալ ամեն կարգի դժվարությունները հաղթահարելու, պատահականությունների հույսին։ Այնուամենայնիվ, գաղթը գերադասվեց թուրքական յաթաղանից։ Նա, «ով կարող է թող ազատվի նշանաբանով», բռնեց նահանջի ճանապարհը դեպի Կովկաս՝ Իգդիր, Էջմիածին, Երևան և Թիֆլիս, ճանապարհին տալով քառասուն հազար զոհ։ Կովկաս հասավ ընդամենը 150 հազար մարդ, որոնցից շատերն էլ հետագայում մահացան սովից, ցրտից, անօթևանությունից ու հիվանդություններից։ «Ահռելի էր տեսարանը... Ամեն քայլափոխիդ հիվանդներ և դիակներ, տընքոց, տառապանքի ճիչեր»[1]։

Վանի նահանջն անկազմակերպ էր։ Ըստ Եկարյանի, այն թողնված էր միանգամայն ինքնահոսի։ «Գաղթը սկսած էր... ահավոր և կսկծեցուցիչ գաղթը,— գրում է նա։— Ոչ մեկ արգելք կրնար ետ կեցնել ժողովուրդը։ Վանեն մինչև Իգդիր երկարող ճամբան ծածկված էր խուճապահար ժողովրդին անվերջ բազմությամբ։ Իրարու խառնված էին կին, տղամարդ, տղա, կենդանի, կառք. «մայրը մանուկը ուրացած էր», ինչպես կըսեր ժողովրդական խոսքը։ ...Մայրը կորսունցուցած էր իր տղան, հայրը՝ իր ընտանիքը, լաց ու ա-

1 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 6, թթ. 6—7։
2 ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047/1, գ. 81, թ. 4։
3 Վ. Միրագենց, նշվ. աշխ., էջ 126։

1 Պատերազմը և հայ ժողովուրդը, էջ 62։

զաղակ ամեն կողմ։ Սրտաճմլիկ տեսարան մը, զոր ոչ մի գրիչ կարող է նկարագրել։ Քաղաքությունը կը հառաջանա դանդաղ, հուսահատ, ինչպես մահվան թափորը։

...Կառավարություն ըսվածը անհետացած էր իսպառ։ Չկար զորեղ ձեռք մը, որ ղեկավարեր այս հուսահատ բազմությունը»[1]։

Նահանջող զանգվածը քրդերի կողմից հարձակման ենթարկվեց Բերկրիի մոտ՝ Դոնդուրմե կոչվող կիրճում։ Խուճապն ավելի ուժեղացավ։ Օգնության հասնելու միակ հույսը ռուսական զորամասերն ու կամավորական խմբերն էին։ Բայց սրանք ոչ միշտ էին ի վիճակի օգնել նահանջի ժամանակ բազմաթիվ խոշընդոտների ու անհաղթահարելի դժվարությունների հանդիպող, ուտեստի պաշարից, փոխադրական միջոցներից զուրկ հայ մարդկանց ընտանիքներին։

Վանից ռուսական բանակի և հայ բնակչության ճնշող մեծամասնության հեռանալուց հինգ օր հետո Ջևդեթը ձիավորների մի փոքր ջոկատով Վան «մտած ատեն ինքն ալ ապուշ կը կրթի ռուսաց խուճապին վրա»[2]։ Թուրք ջարդարարը անողոք դաժանությամբ սրի է քաշում այնտեղ մնացած հայերին[3]։ Շատ կարճ ժամանակից հետո ռուսական բանակը նորից վերադարձվում է Վան և արդեն այս անգամ հաստատվում է այնտեղ։ Իսկ Վան վերադառնալ ցանկացողները հանդիպեցին բազմաթիվ դժվարությունների և ցարական զինվորական իշխանությունների կողմից հարուցված արհեստական խոչընդոտների։

Ահա թե ինչպես է ժամանակակիցը նկարագրում Վանը 1915—1916 թթ. ձմռան ամիսներին։ «Այդ երբեմնի մարդաշատ և աշխույժ հին Վասպուրականի թագավորության մայրաքաղաքը ռուսական զորքերի 1915 թվականի նահանջի հետևանքով վերածվել էր ավերակների ընդարձակ կույտի, որոնց մեջ միայն այստեղ-այնտեղ կարծես թե հրաշքով անվնաս մնացած տներ էին բարձրանում»[1]։ Ահա թե ինչի էր վերածվել Արևմտյան Հայաստանի կուլտուրական կենտրոններից մեկը, որն այլևս դադարեց իր նախկին դերը և նշանակությունը ունենալուց հայ ժողովրդի բազմադարյան կյանքում։

Վանի շրջանում հենց սկզբից Թուրքական իշխանությունների բռնած պրովոկացիոն դիրքի, հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության հարցերի հանգամանալի ուսումնասիրությունն ամբողջապես հերքում է 1915 թվականի մայիսից սկսած Թուրքական կառավարության այն բոլոր արդարացուցիչ հայտարարությունները, թե նա հայ ժողովրդի նկատմամբ բռնության չի դիմել մինչև 1915 թվականի ապրիլի կեսերը, որ նա զենքի դիմեց Վանի ապստամբությունից դրդված։ «Մտացածին պատրվակը, Վանում հայերի երևակայական «բունտը» (1915 թ. ապրիլի 20-ին) լոկ պատահական առիթ էր ջարդերը և տեղահանությունները (հավասարազոր ոչնչացման) սկսելու համար»,— գրում է ակադեմիկոս Տարլեն։ Նա նշում է «Թալեաթ փաշայի և Էնվեր փաշայի կողմից հայ ազգը պլանային կարգով, սկզբունքորեն լուծված բնաջնջման մասին»[2]։

1915 թվականի մայիսի 24-ին Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի կառավարությունները հակահայկական գործողությունների առթիվ Թուրքական կառավարությանն արեցին հայտարարություն։ Այդ փաստաթղթում ցույց էր տրվում Թուրքական կառավարողների մեղսակցությունը Վանում, Էրզրումում, Դերջանում, Ակնում, Բիթլիսում, Մուշում, Սասունում, Զեյթունում և այլ վայրերում հայերի կոտորածներին։ Դաշնակիցները հրապարակով հայտարարում էին, որ Թուրքիայի այդ նոր ոճրագործությունն ուղղված է մարդկության և քաղաքակրթության դեմ և որ դրա համար պատասխանատու են ճանաչելու Թուրքական կառավարության բոլոր անդամներին[3]։

---

1 Ա. Եկարյանի հուշերը, էջ 209։

2 Հ. Ներսիսյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 341։

3 Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 646։

1 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 8, թթ. 28—30։

2 Ե. Տարլե, նշվ. աշխ., էջ 401։

3 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 45, թ. 25։

Իր պատասխան հայտարարության մեջ, որ հրապարակվեց 1915 թվականի հունիսի 3-ին, թուրքական կառավարությունն ամենացինիկ ստախոսությամբ պնդում էր, թե թուրքական պետության մեջ «հայերի կոտորած տեղի չի ունեցել»[1], իսկ առաջադրված մեղադրանքները բացարձակ սուտ էր հռչակում[2]։ Այնուհետև Էնվեր—Թալեաթ մարդասպանների կառավարությունը փորձում էր հայերին վերագրել թուրք և քուրդ բնակչության վրա կատարված ինչ որ հարձակումներ և կոտորածներ։ Առաջ էր քաշվում Կովկասում կազմակերպված կամավորական շարժման, օսմանյան պառլամենտի երեսփոխան Գարեգին Փաստրմաջյանի (Արմեն Գարո) փախուստի և կամավորներին միանալու, Զեյթունում և Ադանայում հայերի կողմից իբրև թե անգլիական և ֆրանսիական գործակալների հետ հարաբերությունների մեջ մտնելու և այլ սուտ ու տենդենցիոզ փաստեր։

Թուրքական կառավարության հրապարակած պաշտոնական փաստաթղթում՝ «Vérite...»-ում[3] ասված էր, որ տեղահանությունները կատարվեցին բանակի կոմունիկացիաները ապահով դարձնելու, երկրին հայերի կողմից սպառնացող վտանգը կանխելու, մահմեդական բնակչությանը փրկելու համար։ Այդ միջոցառումը համարվում էր խիստ անհրաժեշտ։ Փարիսեցիորեն ասվում էր, թե «կայսերական կառավարությունը ձեռնարկել է բոլոր հնարավոր միջոցները պաշտպանելու տեղահանված հայերի կյանքը և սեփականությունը, և երբեք չի դադարել նրանց քաղաքական իրավունքները հարգել»[4]։

Սակայն իր ցինիկության գագաթնակետին էր հասնում թուրքական կառավարությունը, երբ հայտարարում էր, թե «հայերի հեղափոխական շարժումը ճնշվեց առանց որևէ կոտորած առաջացնելու»։ Եվ սա ասվում էր այն պահին, երբ արդեն տեղահանվում էր հայկական վեց վիլայեթների բնակչությունը, կրակի էր տրված Մուշը, ջարդված էին տրապիզոնցիները, չկար այլևս Վանի բնակչությունը, տեղահանված էր Կիլիկիայի մի մասը։

Երբ 1915 թ. հունիսի 27-ին Զավեն պատրիարքը այցելում է մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշային պաշտոնական տեղեկություն ստանալու հայ ժողովրդի հետ կատարվող ողբերգական դեպքերի մասին, թուրքական պրեմիերը նույն պատճառաբանություններն էր առաջ քաշում, հայտարարելով, թե «չորի հետ թացն էլ պիտի այրվեր»[1]։

Ուրեմն Վանի ապստամբության հարցը գլխավոր պատճառաբանություն դարձնելը միայն անհաջող քողարկում էր այն ահավոր պլանի, որ մշակվել էր հայ ժողովրդի դեմ։

Բնական է, որ երիտթուրքական մարդասպան պարապետները ձգտում էին ամեն կերպ արդարանալ համաշխարհային հասարակական կարծիքի առջև, հայերին էին վերագրում բոլոր մեղքերը, նախահարձակ լինելու մեղադրանքը։ Եթե նույնիսկ հայերը նախահարձակ հանդիսացած լիներին, միևնույնն է նրանց կողմում էր արդարությունը, քանի որ նրանք կռվում էին իրենց կյանքի, իրավունքների պաշտպանության համար։ Եթե կատարվեցին հարձակումներ հայերի կողմից, ապա դրանք արդարացի էին և սեփական ունեցվածքը, կյանքը պաշտպանելու և ոչ թե ուրիշներին ստրկացնելու, նրանց տիրապետելու նպատակ էին հետապնդում։ Հետևաբար թուրքական ու գերմանական պրոպագանդայի ճիգերը հայերին նախահարձակ ու մեղավոր դուրս բերելու ուղղությամբ հասարակական կարծիքը մոլորեցնելու նպատակ ունեին։ Սակայն չափից ավելի մերկապարանոց էր թուրքական տիրապետող շրջանների հակահայկական բարբարոսությունը, և այդ ճիգերը բնականաբար պաշտպանություն էին գտնում միայն թուրքական ոսկիներին ծախված եվրոպական թերթերի կողմից։

Նախ, ինչպես մենք կտեսնենք ստորև, մինչև Վանի հայ բնակչության դեմ թուրքական առաջին կրակոցները՝ ապրիլի 20-ը (ն. տ.) թուրքական իշխանություններն արդեն 12 օր առաջ՝ ապրիլի 8-ին (ն. տ.) ձեռնամուխ էին եղել հայերի

[1] Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 105։
[2] Նույն տեղում, էջ 106։
[3] Տե՛ս «Vérite...», էջ 10, 15։
[4] Նույն տեղում, տե՛ս նաև Ջ. Գուրման, նշվ. աշխ., էջ 11։

[1] Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 122։

տեղահանությանը Զեյթունում, որոնց առաջին քարավանները Սիրիա էին հասել ապրիլի 19-ին (Ն. տ.)[1]։

Ուրեմն, թուրքական պաշտոնական տեղեկագրերը, հայտարարությունները, մամուլում հրապարակվող հաղորդագրությունները, որ արտատպում էին եվրոպական մի շարք ծախված թերթեր միմիայն հասարակական կարծիքը ապակողմնորոշելու, Վանի հայ բնակչության սոսկ ինքնապաշտպանական, թուրքական յաթաղանից փրկվելու դիմադրական կռիվը հարձակողական ապստամբություն ներկայացնելու և դրանով իսկ հայ ժողովրդի զանգվածային բնաջնջման իրենց քաղաքականությունը քողարկելու նպատակ էին հետապնդում։ Հայ ժողովրդի տեղահանության և կոտորածի միայն խրոնոլոգիան՝ ապրիլ-մայիսին՝ Կիլիկիան, հունիս-հուլիսին՝ հայկական վեց վիլայեթները, օգոստոս-սեպտեմբերին՝ արևմտյան և հարավ-արևելյան շրջանները ցույց է տալիս, որ «դա մի կանխամտածված, սիստեմատիկ փորձ էր արմատախիլ անելու հայ բնակչությանը ամբողջ Օտոմանյան կայսրությունում»[2]։

Ի պաշտպանություն թուրքական կառավարության հայտնված քաղաքականության, գերմանական պաշտոնական շրջանները և, առաջին հերթին Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմը գիտակցաբար խեղաթյուրում էին Թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունները, դրանք ներկայացնում ծուռ հայելու մեջ։ Դեսպանությունը 1915 թ. մայիսի 6-ին հայերի տեղահանության սկսվելու լուրը մատուցում էր որպես կառավարության «նախազգուշական ընդարձակ միջոցներ՝ հայկական շարժման տարածվելուն դեմ»։ Վանգենհայմը Թեոլին էր հաղորդում, թե Վանում «հայ ժողովուրդը լիատատ ուներ զենք ու պայթուցիկ նյութեր»[3], իսկ այնտեղից այդ սուտ լուրը տարածվում էր գերմանական թերթերի միջոցով Թուրքիայի համար համակրական դիրքերից։ Իր № 44 տեղեկագրում դեսպանը շափազանցրած գույներով էր նկարագրում հայկական «խռովությունների

1 Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 627։
2 Նույն տեղում, էջ 648։
3 Տե՛ս Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ. էջ 12։

նշանակությունը», ստում, թե հայկական «շարժումը շատ ավելի տարածված է, քան այժմ կարծում են», նա վերջին շաբաթներին «տագնապալից» նկարագիր է ստացել և այդ պատճառով կառավարությունը «ճնշիչ խիստ միջոցներ է ձեռք առնելու» և այլն[1]։ 1915 թվականի հունիսի 7-ին կանցլեր Բեթման Հոլվեգին հղած մի գրության մեջ նա չէր թաքցնում որ «...իրականում կառավարությունը հետապնդում է հայ ցեղը թուրքական կայսրությունում բնաջնջելու նպատակ»[2]։

Անգլիացի պատմաբան Թոյնբին գտնում է, որ հայերի ապստամբելու, դավաճանության մեջ մեղադրելու մասին թուրքական և գերմանական վերսիաները միայն կարող էին խաբել միամիտներին։ Նա առաջ է քաշում հարցի այն պարզ տրամաբանական կողմը, որ հայերը տեղահանվել էին ամբողջ երկրում, իսկ Անատոլիայի խորքերում, պատերազմական գործողություններից շատ հեռու գտնվող վայրերում նրանք ոչ մի կերպ չէին կարող գործակցել թշնամու հետ և, հետևաբար, նրանց պատժի ենթարկելը ոչնչով չէր կարող պատճառաբանված լինել[3]։ Այնուհետև Թոյնբին նշում է, որ «մահմեդական ցասման ոչ մի բանկում չկար հայ քրիստոնյաների դեմ։ Ամեն ինչ արվեց կառավարության ցանկությամբ և արվեց ոչ թե ինչ որ կրոնական ֆանատիզմից ելնելով», այլ քաղաքական նկատառումներով[4]։ Այս տեսակետն է պաշտպանում նաև Հենրի Մորգենթաուն։

Անդրադառնալով Վանի ինքնապաշտպանական կռիվների հարցին, Մորգենթաուն գրում է, որ դա ոչ այլ ինչ էր, քան մի պաշտպանական քայլ «փրկելու իրենց կանանց պատիվը, իրենց սեփական կյանքը այն քանից հետո, երբ թուրքերը կոտորել էին նրանց հազարավոր հարևաններին, ցույց տալով նրանց իրենց սպասող ճակատագիրը»[5]։ Նա ժխտում է

1 Տե՛ս Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 12։
2 E. Macier, La Nation Arménienne Son passé, ses Malheurs' Paris, 1923, էջ 57.
3 A. Toynbee, Armenian Atrocities, p. 69.
4 Նույն տեղում, էջ 7։
5 H. Morgenthau, Ambassador Morgenthau's story, p. 300.

հայ բնակչության դեպորտացիայի անհրաժեշտության մասին թուրքական վերսիան և փաստերով ապացուցում, որ էնվերի ու Թալեաթի նպատակը կոտորածն էր[1]։

Նույն բանը հաստատում են նաև այլ աղբյուրներ։ Էրզրումի գերմանական հյուպատոս Շյոբները 1915 թվականի մայիսի 16-ին գրել է. «...Հայերի կողմից ապստամբության վախի առիթ չկա, ուստի արտաքսման միջոցառումները մընում են դաժան և անհիմն»։ «... Ջարդի կազմակերպիչները ամենուրեք խոստովանում են,— շարունակում է նա,— որ իրենց վերջնական նպատակը հայ ցեղի ոչնչացումն է Թուրքիայում։ Պատերազմից հետո այլևս հայեր չեն լինի Թուրքիայում»[2]։

Այս բանը հաստատվում է Թուրքիայի բոլոր հայաշատ վայրերում թուրքական իշխանությունների գործադրած վայրագություններով։ Թոյնբին հաշվել է այդպիսի հիսուն կետ՝ քաղաքներ, գյուղաքաղաքներ, ամբողջ շրջաններ։ Հնարավորություն չունենալով կանգ առնել դրանցից յուրաքանչյուրի վրա առանձին-առանձին, մենք կնկարագրենք գլխավոր շրջաններում տեղի ունեցածը։

* * *

Էրզրումի (Կարինի) վիլայեթում հակահայկական խժդժությունները մեծ չափեր էին ընդունել դեռ մինչև պատերազմական գործողությունների սկիզբը կովկասյան ճակատում։ Պրովոկացիաները, սպանությունները, բռնություններն ու բռպառնալիքները հաճախակի էին դարձել։

Ջավեն պատրիարքը մի շարք փաստերով ապացուցում է, որ հակահայկական միջոցառումների իթթիհադը ձեռնարկել էր տակավին 1914 թվականի ապրիլին։ Նա հիշատակում է Իթթիհադի կենտրոնական կոմիտեի անդամ Էրզրումցի Նազրմ Նազմիի գաղտնի խորհրդակցությունները Բիթլիսի (Բաղեշի) կուսակալի հետ և դրանց հաջորդած հակահայկական պրովոկացիաները։ Այս փաստերի վերլուծության հիման վրա նա եզրակացնում է, որ դեռ այն ժամանակ «Հայոց դեմ

[1] H. Morgenthau, Ambassador Morgenthau's, story p. 318.

[2] Ֆ. Մակլեր, նշվ. աշխ., էջ 56։

թուրք կառավարական շրջաններուն մեջ կը պատրաստվեր դավ մը»[1]։ Նա իր հուշերում քաղվածաբար տալիս է Կարինի առաջնորդի գրություններում հիշատակված բազմաթիվ փաստեր՝ հայերի խուզարկությունների, խոշտանգումների, հալածանքի, նրանց որպես ապստամբ, խռովարար մեղադրելու, բանտարկությունների դեպքերի մասին։ «Ինչպես կտեսնվի,— ասված էր 1914 թ. հոկտեմբերի 14-ի գրության մեջ,— որ այս կողմերը քաղաքական հալածանքի նոր շրջան մը սկսած է հայոցս համար, և բանտերը ըստ առաջնույն կը լեցվին հայերով, բանտային ծեծի և խոշտանգումներու նշաններն ալ կ՝երևան և ձայներ կը հասնին մեր ականջը»[2]։

Պատերազմի առաջին շրջանում թուրքական բանակի կրած պարտությունները, ռուսական զորամասերի առաջխաղացումը, վերջինների կազմում հայ կամավորների առկայությունը, նրանց մասին չափազանցված լուրերի տարածումը և թուրքական պետական մարմինների կողմից հակահայկական տրամադրությունների գիտակցված բորբոքումը Կարինում խիստ կերպով ուժեղացրին մահմեդական բնակչության հակահայկական տրամադրությունները։ Առաջին հերթին զինաթափվեցին հայ զինվորները, որոնց հավաքեցին բանվորական ջոկատների մեջ և ուղարկեցին թիկունքային աշխատանքների։ 1914 թ. նոյեմբերին արդեն տեղահանվեց Կարինի վիլայեթի մի շարք հայկական գյուղերի բնակչությունը, թեև «ամբողջ նահանգի մեջ ըմբոստության ոչ մի նշան չի եղել»[3]։

Հետևյալ կերպ է նկարագրում ականատեսը Էրզրումի վիլայեթի անցուդարձը մինչև մասսայական կոտորածի սկիզբը։

«1914-ի պատերազմի սկիզբը հայտնի ավազակապետ Ջխուրցի Մուսա բեկը յուր հրոսակախմբով երբ խնուսեն կանցներ Բասենի ճակատ կռվի երթալու, ասպատակեց հայ գյուղերը և այնպես անցավ։ Այս դեպքերուն կառավարությունը բոլորովին անտարբեր դիրք բռնած էր։

[1] Ջավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 72։

[2] Նույն տեղում, էջ 68։

[3] Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 215։

Խնուսի 26 զուտ հայ գյուղեր... պատերազմի հրատարակվելով, օրեօր անկման և ավերումի գնացին։

...Ժողովուրդը առանց խոսքի ամեն ինչ կուտար։ Զմեռվա սաստիկ ցուրտին օսմանյան քաջամարտիկ զինվորներուն պաշար հասցնելու համար հայերը շալակով հաց և ռազմանյութ կփոխադրեին Խնուսեն Բասեն և այս փոխադրության ճանապարհին բուքին և ցուրտին հաճախ զոհեր կտրվեին։

...1915 մարտ ամսու սկզբները Խնուսի կենտրոնի և թե գյուղերու նշանավոր անձերը ձերբակալվեցան, իբր քաղաքական հանցավոր բանտարկվեցան և մի շաբաթ բանտարկությունե հետո աքսորվեցան դեպի Կարին և անկե Կեսարիա անվան տակ։ Բայց թշվառները Կեսարիա չտեսան... Մայիսի սկզբները, երբ ռուսական բանակը առաջացավ, գրավելով Բուլանըղը, քուրդ համիդյանների հեծելազունդը սոսկալի պարտությամբ նահանջեց դեպի Խնուս և սկսավ իր սանդարամետական քայլը դեպի հայերու։ Բարբարոս քուրդերը կառավարության թելադրությամբ և թույլտվությամբ սկսան կոտորել հայ գյուղերը։

1915 մայիսի 1-են սկսյալ օրեօր հաջորդաբար գյուղերու վրա կհարձակվեին, կկոտորեին ու կթալանեին։ Մայիսի 6-ին հերթ եկավ մեր գյուղին։ Մեր գյուղը, ուր կային 30—40 տուն, թուրքերը առնք լսելով և տեսնելով քուրդերու բարբարոսությունները, բարեկամաբար սկզբի օրը, որ քուրդերը մեր գյուղի վրա հարձակվեցան, զմեզ պաշտպանեցին. հարձակման սկզբի օրը հայ կարգ մը երիտասարդներ որոշ տեղ մը դիրք բռնելով կռվեցան մինչև իրիկուն, բայց դժբախտաբար ռազմանյութը սպառելով իրարմե զատվեցան և տարբեր միջոցներու դիմեցին ապաստանելու համար։ Խնուսի դաշտը 15—20 օր կոտորած ընելեն հետո կառավարությունն արգելեց համիդյաններուն, որ այլևս չարդ չկատարեն. դաշտը մի քիչ սկըսավ խաղաղվել։ Մնացորդ թշվառները, որոնք լեռները ապաստանած էին, քաղցեն նեղվելով և նկատելով, որ չարդը այլևս դադրած է, դաշտ իջան և եկան գյուղերը, ժանդարմները, որոնք կառավարությունը ղրկած էր հայոց գյուղերը պաշտպանության համար, հավաքեցին և ձերբակալեցին մնացորդ այն մարդիկ, ձերբակալվածներս տարվեցանք կենտրոն։ Երբ կենտրոն կտարվեինք, ճանապարհներուս վրա փռված նեխած դիակները սոսկում և զզվանք կառաջացնեին։ Ժանդարմները, որոնք դմեզ կտանեին Խնուսի կենտրոն ճանապարհին սոսկալի կծեծեին մահվան աստիճան. ժանդարմները հեծյալ էին՝ մեզ առաջնին ձգած անասուններու պես կմտրակեն և կտիպեն, որ վազենք։ Մենք վախենալով հևհև կվազենք և իրենք քառասմբակ ձիերնին կվազեցնեն, մեզ հասնելով ետ մնացողները կսկսեն մտրակել. վերջապես երեք ժամվա ճանապարհը մեկ ժամեն եկանք և երբ հասանք Խնուսի կառավարական շենքին դուռը, գավառապետի հրամանով մեզ բանտը տարին և նկուղներու մեջ հարյուրավոր հայեր լեցված կային։ Կուլային ու կողոպտին այս դժբախտության համար։ Քանի մը օր բանտարկությունե հետո մեզ 600 անձերե բաղկացած խումբ մը աքսորեցին դեպի Կարին»։

Կարելի է բազմաթիվ ապացույցներ բերել այն մասին, որ հայ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը միանգամայն լոյալ էր թուրքական իշխանություններին նկատմամբ և ճշտորեն կատարում էր իր քաղաքացիական պարտականությունները։ Կարինի գերմանացի հրամանատար Պոսսելտը ապրիլի 26-ին իր մի գրության մեջ նշել է, թե «հայոց վարմունքն անբասիր է»։ Նա ժխտում է Իթթիհատի մտածին ամբաստանությունը հայերի նկատմամբ, նշելով, որ անկարելի է, որ հայ զինվորներն իրենց թուրք ընկերների վրա կրակած լինեին. հայերը միշտ թիկունքում էին օգտագործվում[2]։

Կարինի գերմանական հյուպատոսը նույնպես գրել է, թե հայ բնակչության տեղահանության համար առաջ քաշված «զինվորական նկատումները» գոյություն չունեն, որ «գլխավորապես կանայք ու երեխաներն են արտաքսվում», որ «այս տեղի հայերից ապստամբություն չի սպասվում», որ դա «անհնարին է» և այլն[3]։

Ավելորդ է վկայությունների թիվն ավելացնել, փաստեր բերել, ցույց տալու համար, որ զինվորական տեսակետից ոչ մի անհրաժեշտություն չկար խաղաղ բնակչությունը տեղահանելու, նրան արի քաշելու համար, մանավանդ, որ նա անզեն էր, անկազմակերպ, նախօրոք զրկված տղամարդկանցից, չուներ ըմբոստության և ոչ մի մտադրություն։ Ցվյալ դեպքում ոտնահարվում էր իր իսկ՝ թուրքական կառավարության կողմից հրապարակված օրենքը, որով սահմանված էր իրավունք վերապահել զինվորական իշխանություններին միայն կասկածի դեպքում, առանց ապացույցի և դատի տեղահանել քաղաքների և գյուղերի բնակչությանը։ Իսկ այդպիսի կասկածի համար նույնիսկ հիմքեր չկային։

---

1 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 612, թթ. 1—3։

2 Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 10։

3 Նույն տեղում, էջ 15։

Էրզրումի առաջնորդ Սմբատ եպիսկոպոս Սաատեթյանը 1914 թ. սեպտեմբերի 17-ին գրում էր Զավեն պատրիարքին.

«Հայերը ցարդ ուղղամտությամբ շարժած են և պիտի շարժին. ամեն ոք զին. պարտականության կատարման հրավերին պատասխանած է անձամբ կամ փրկանք վճարելով, և ամեն զգուշություններ գործ կը դնեն որևէ փոքր կասկած մ'իսկ չհրավիրելու համար իրենց վրա և այս ամենը իրենք Թուրքերը և Իթթիհադի ու կառավարության շրջանակներն ալ շատ լավ գիտեն, բայց մեզ այնպես կը թվի թե՝ «Հայերը անվստահելի ցույց տալու պատրվակներ կուզեն ստեղծել, ...Թեև կառավարական շրջանակներու մեր դիմումներուն միշտ ապահովիչ պատասխաններ կը ստանանք թե՝ ոչ մի Թուրք չի կրնար հարձակում գործել հայու կամ քրիստոնեի վրա, հակառակ պարագային ամենախիստ պատժոյ կենթարկվի... և այլն։ Բայց ինչպես բացատրել այն պարագան, որ ի Քղի Միդնատ էֆ. անուն իթթիհատական մը այս օրերուն Կարինեն վերադառնալով՝ միայն թուրքերեն բաղկացած ժողովներ կկազմե և միլիս կազմելու կարգադրություններ կընե, Կարինեն տարված երկու սնդուկ զենքեր միայն իսլամներուն կբաժնի և կհանձնարարե որ իրենց խորհրդակցությունները հայերեն գաղտնի պահվին, ինչպես որ տեղեկագրած է մեզ Քղիի առաջնորդը»[1]։

Սարիղամիշի ճակատից մազապուրծ փախած էնվերը դեպի Կ. Պոլիս իր ճանապարհին անձամբ հրահանգավորում էր հայ բնակչության նկատմամբ կազմակերպվելիք սպանդի թուրք վարիչներին։ Կանգ առնելով Կարինում, նա հատուկ խորհրդակցություն է գումարում նրա նահանգապետի մոտ[2]։ Նրա անմիջական հրամանով է, որ քաղաքում մի քանի տասնյակ հայերի են գնդակահարում[3]։ Մի շարք աղբյուրներ վկայում են այն ակտիվ դերի մասին, որ այդ գործում կատարում էին Կարինում գտնված գերմանական ներկայացուցիչներ Շնոպերը, Հեր Անդերսը, Շյոբները և ուրիշներ, որոնք հրահանգավորում, մարզում էին ջարդերն իրականացնող չեթեների ջոկատներին, զբաղվում ամբոխին գրգռելով, հայ աղջիկների առևանգումով[4]։

Նույն ձևով էնվերը վարվեց իր ճանապարհին ընկած մյուս

1 Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 67։

2 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 636, թ. 17։

3 Տե՛ս Վ. Միրագենց, նշվ. աշխ., էջ 53, Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 142, 222։

4 Հանրի Բարքի, նշվ. աշխ., էջ 17։

հայաշատ վայրերում։ Ապրիլ ամսին ժամանելով Սեբաստիայի և Կեսարիայի միջև գտնվող Կեմերեկ գյուղաքաղաքը, որի 13 հազար բնակչից 10 հազարը հայեր էին, նա հրամայեց կոտորել բոլոր հայերին[1]։

Սլթի-Սարիղամիշի ճակատում Թուրքական բանակն ամբողջապես ջախջախված էր ռուսական զենքի ահեղ հարվածներից։ Խուճապ էր տիրում ամենուրեք։ Ռուսական բանակի արագ առաջընթացը և մուտքը Կարին Թուրքիայում անհավանական էր թվում միայն ամենալավատես մարդկանց։ Սակայն ռուսական հարձակման դադարը, որը շատ տեսակետից պայմանավորված էր արևմտյան ճակատի անհաջողություններով, թշնամու զորամասերի մնացորդները մինչև վերջը չջախջախելը հնարավորություն տվեցին Թուրքական հրամանատարությանը ուշքի գալու ոչ միայն ռազմական բռունցքը պահպանելու, ճակատը կազմակերպելու համար, այլև իրականացնելու Բասենի, Ալաշկերտի, Բուլանղի, Ախլաթի և այլ շրջանների հայ բնակչության նկատմամբ իրենց ոճրային ծրագիրը։ Դեռ մինչև Վանի դեպքերը կողոպտվեցին ու ջարդվեցին Ալաշկերտի, Դիադինի, Բայազետի 50 հայկական գյուղեր[2]։

Թուրքական բանակի անհաջողություններին զուգընթաց ուժեղանում էին շովինիզմը, պանթուրքիստական պրոպագանդան։ Դպրոցներում պանթուրքիստական երգեր էին երգում[3]։ Բուն Էրզրումում սարսափելի վիճակ էր ստեղծվել։ Քաղաքում և շրջանում մոլեգնում էր տիֆը։ «Հիվանդությունն այն աստիճան ծավալվեցավ, որ քաղաքը բաց գերեզման դարձավ մեռելներուն. ամեն առտու յուրաքանչյուր փողոցի կամ շուկայի մեջ ձյուներու տակեն կըհանեին տասնյակներով մեռյալներ, որոնք գիշերը հասած են քաղաք և զիրենք ընդունելու պարապությունը չունեցող հիվանդանոց մը չգտնելով, ստիպված են մնալ դուրս ու այնպես մեռնել»[4]։

1 Յ. Թյուրապյան, նշվ. աշխ., էջ 90—92։

2 Ս. Ակուճի, նշվ. աշխ., էջ 34։

3 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 422, թ. 4։

4 Նույն տեղում, գ. 420, թ. 10։

Հիվանդանոցների էին վերածվել հատկապես հայերի աղոնները, դպրոցները։ Ցանկացած ոչինչ չէր կարող առնել մահացածների շարքի առաջը։

Իսկ թուրքական իշխանությունները փոխանակ ժողովրդի միջոցներն ու ջանքերը ուղղելու պատերազմի սարսափներին դիմագրավելու, իրենք ավելի էին ծանրացնում կացությունը, արհեստականորեն նրան մղելով եղբայրասպան կոտորածների։ Քաղաքի հայերին սպառնալիքի տակ ստիպեցին քանդել 1829 թվականին զոհված ռուս զինվորների եղբայրական գերեզմանը և նրանց պատվին կանգնեցված հուշարձանը[1]։ Էրզրումի անգլիական, ֆրանսիական հյուպատոսությունների հայ ծառայողներին աքսորեցին Կեսարիա, իսկ ռուսական ռազմական կցորդի երեք հայ պաշտոնյաների առանց դատի կախաղան բարձրացրին[2]։

Իթթիհադի կենտրոնական կոմիտեի կողմից հակահայկական ագիտացիա մղելու, թուրք բնակչությանը զինելու նպատակով Էրզրում ուղարկված Ահմեդ Հիլմի բեյը[3], երիտթուրքերի պարագլուխներից դոկտոր Նազիմը և ուրիշներ 1915 թ. մարտի 5-ին, այսինքն՝ Վանի ինքնապաշտպանական ապրամբությունից առաջ, քաղաքից դուրս կազմակերպեցին մի բազմամարդ միտինգ, որտեղ թե իթթիհադական հռետորները, թե մոլլաները իրենց ելույթներում գրգռում էին ֆանատիկ ամբոխին, կոչ անում նրան՝ կոտորել հայերին, սպառնում բոլոր նրանց, ովքեր կպատսպարեին, կպաշտպանեին հայերին։ Այս կարգի մի շարք պրովոկացիոն հավաքներ կազմակերպվեցին։

Թեսալոնիկայի պետական պատմական արխիվում պահվում է մի փաստաթուղթ՝ «Կարնո հայության 1915 հունիսի մեջ տեղահան լինելու պատճառները և պատմությունը. լրսված իրազեկ արժանահավատ և ականատես թուրքերե, պարսիկներե և արաբներե», որը ուշագրավ վկայություններ է պարունակում։ Այդ միտինգներից մեկի մասնակից մի թուրք ականատես գրում է.

«1915 մարտի մեջ Ժունեթիդը ընդհանուր միտինգի հրավիրեց փոքր թաղքերուն քաղաքին գուրս փտչա Քիշլի գսած տեղը։ Հավաքվեցան 10 հազարե ավելի թուրքեր. հայ երբեք չթողին այնտեղ։ Վալին՝ Թահսին փաշան սկսավ խոսել. ըսավ, ցավոք սրտի ձեզ հայտնեմ, որ հայերը մեր ձեռքեն Վանը խլեցին և հանձնեցին մեր թշնամուն՝ Մոսկովին։ Հայերը մեծ վտանգ են մեր կառավարության, ուստի որտեղ հայ կա, հոն վտանգ կա Վանա տխուր իրականության կրկնումեն։ Ինչ հարցնեմ, ինչ ընթացք պետք է բռնենք դեպի հայերը։ Բոլոր ժողովուրդը պոռացին, կոտորենք, ոչընչացնենք գյավուրներուն։ Խոսեցավ Մեյֆուլլան... Բոլոր ժողովրդ միաբերան գոռացին սպանենք, ոչնչացնենք հային, գյավուրներուն։ Հետո խոսած է Մեֆերը, առաջարկելով բոլոր հայերուն կոտորել անխնա, մեծ, պզտիկ և ազատել երկիրը անոնցմե. ըսավ, մենք 1895—1896-ին խնայեցինք երեխաներին, բայց որքան սխալվեցանք, մեր խնայած այդ երեխաներն այսօր մեծացած իրը կամավոր մեզ դեմ կապար կնետեն, մեզ կկոտորեն, Վանը կառնեն մեր ձեռքեն և վտանգ կա, որ մյուս քաղաքներս ալ խլեն մեր ձեռքեն։ Միտինգը միաձայն կվճռե անխնա կոտորել բոլոր հայերուն։ Սակայն դոկտոր Նազիմը կառաջարկե քաղաքներու, գեղերու մեջ արյուն չթափել, որովհետև կսե կհոտին դիակները և հիվանդություններ առաջ կուգան, լավ է քշել հեռու ամայի վայրեր և անդ կոտորել ու ջուրը ձգել։ Այսպես ալ կորոշվի և բանաձևը ստիպողական հեռագրով կթանոցի Պոլիս»։

Այս կոչերն ու կազմակերպական միջոցառումները շուտով ամենավայրագ ձևով արտահայտվեցին գործնականում։ Առաջին հերթին, մայիսի սկզբին տեղահանվեց քաղաքի գյուղերի հայ բնակչությանը, որի մի մասը խուսափելով մահվան ճիրաններից, ապաստան գտավ տակավին մասսայական սարագրության ու կոտորածի վայր չդարձած Էրզրում քաղաքում։ Սանիտարական և պարենային սարսափելի վիճակը, ցրտաշունչ ձմեռը եկան լրացնելու այն տառապանքները, որ կրեցին տեղից զրկված հայ կանայք ու երեխաները։

Էրզրումի նահանգի և հարակից վայրերի տեղանունության, ջարդերի մասին ականատեսների պատմածներում[2], «Հուշեր Էրզրումի գավառի հայ ժողովրդի կրած աքսավիրք-

[1] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142, թ. 35։
[2] Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 222։
[3] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 40, թ. 17։

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 632, թթ. 17—18։
[2] Նույն տեղում, ֆ. 227, գ. 482։

ների, գաղթի և բնաջնջման մասին» փաստաթղթում տրված են հայկական գյուղերի բնակչության տեղահանման և ջարդի սահմռակեցուցիչ մանրամասնությունները։ Այստեղ որոշ հապավումներով մենք տալիս ենք երկրորդ փաստաթուղթը։

«Կարնո գյուղերի քարավանը քալեց դեպի Մամախաթուն երկու մեծ խմբերով։ Առաջինը՝ բաղկացած Ղարարզ, Օձնի, Զիֆթլիկ, Կեզ և Արծաթի գյուղերի բնակչությունից, երկրորդը՝ Կան, Իլիճե, Զիթող, Մուտուրկան, Հինձք, Դվնիկ և ուրիշ գյուղերից հասան Մամախաթուն, երբ դեռ ճանապարհ չէր ելած երրորդ խումբը։

Առաջին խումբը՝ առանց ընդհանուր ջարդի հասավ Երզնկա։ Երկրորդ խումբը՝ Մամախաթունից սկսավ ջարդվել, թափթփուկներն միայն հասավ առաջին խմբին, որը նստած էր Երզնկայի հարավային կողմը Եփրատի ափին։ Երրորդը՝ բաղկացած Ումոսգումի, Պատալինի, Թարգուններիի, Ուզդաձորի, Երկանիստի, Նորաշենի և ուրիշ գյուղերի ժողովուրդից, հասան Մամախաթուն, անկե առաջնորդվելով տեղույն գայմագամի և չեթեներե կողմանե հասան մինչև Խաուխբն և Փիրիզի մոտերը գրեթե բոլորը ջարդվեցին, որոնցմե փախչողներն ընկան Կարին և լեցվելով առաջնորդարան պատմեցին իրենց գլխին եկած փորձանքը։ Ցմռռանամ ըսել, որ երբ գյուղերը սկսան քանդվել, կառավարությունը քաղաքի համար հայտարարեց, որ Կարինը պիտի մնա ու չքանդվի. գյուղերը քանդվեցին, որովհետև հոն ապրող հայերը մեղավորներ ու հանցավորներ էին։ Ահա այսպես, մի կողմանե քաղաքացիք խաբելով, մյուս կողմե գյուղացիները մաքրագործելով հասավ մայիսի 15-ը...

Քաղաքը սկսավ տակն ու վրա ըլլալ. գաղթումի և զուլումի կասկածը սուր կերպով անցավ բոլորի սրտից և գալարեց աղիքները։ ...Կուսակալը նախ ուրացավ գյուղացիների կոտորվելը և ստեց անոնց գլխին պայթած փորձանքը և երդվեցավ կրոնին վրա, որ քաղաքի հայության մեկ մասը միայն պիտի հեռանա, այն էլ մինչև Խարբերդ. կառավարության կողմանե պիտի տրվի ամեն կարգի ապահովության միջոցներ...

Խաուխբնի և Փիրիզի ջարդերից ազատված գյուղացիները տեսնելով, թե քաղաքացիք ալ խաբված իրենց պես պիտի գտնվին թուլամորթ ու գնան ներկելու օտար հողեր, լեցվեցին կրկին առաջնորդարան, համախոհ ունենալով քաղաքի արհեստավորության մեծ մասը, կրկին պարզեցին կատարված իրականությունը և խնդրեցին դուրս չգալ քաղաքից, քանի որ ամեն տեղ մահը դժբախտ հայուն հակատագիրն է և մահը ամեն տեղ նույնն է։

Անլսելի եղավ խեղճ գյուղացիների և արհեստավորության բողոքը։

...Ելավ քաղաքի առաջին քարավանը առանց շշուկի. հազիվ

քաղաքի դուռը դուրս էին անցած, ահա առաջնորդարան հասավ մի ցուցակագիր ևս, որը կհայտներ մի շարք վաճառականներին և խանութպաններին ալ հինգ օրեն քաղաքից հեռանալուն սև գույժը։ Ամեն անոնք, որոնք դեռ արձանագրված չէին երկրորդ խմբի ցուցակագրության մեջ, ցուցակագրվածների հետ թափված շուկան սկըսան վաճառել իրեղենները, հանկարծակիի չգալու համար այն օրին, երբ իրենց ալ հայտարարվի հեռանալը։ Ոստիկանությունը այդպիսիններին կարգելեր, աշխատելով համոզել, թե իրենք պիտի մնան, բայց ո՞վ կարող էր հավատալ, երբ սև իրականությունը վիշապի պես ցցված էր։

Առանց ձայն ու ծպտունի պատրաստվեցավ երկրորդ խումբը ու ճանապարհ ընկավ որոշված օրին. կառավարությունը զանոնք խաբելու համար որպես ապահովության միջոց անոնց հետ տվավ 250-ի չափ ոստիկան և հրամայեց գնալ Բաբերդի գծով, որպես թե, Մամախաթունի գիծը կտրված է քուրդերու կողմանե, մինչդեռ իրականությունը բոլորովին տարբեր գույն ուներ։ Մամախաթունի գիծը որովհետև լեցված էր գյուղացիների դիակներով և Մամախաթունն ու շրջակայքը տարաբախտ գյուղացիների փոքրիկներն ու կիները մնացեր են բացօթին անոթի... անոնց այդ վիճակը պիտի վրդովեցներ քաղաքացիք և առիթ պիտի տար դիմելու հարկ եղած միջոցներուն, ասոր համար կառավարությունը խոհեմություն համարեց Բաբերդով հասցնել Երզնկա, քանի որ գործողության համար կա դեռ շատ միջոց և ով կարող է խլել այդ միջոցը իրանցից։

Երկրորդ խումբը մեկնած ու հազիվ հասած էր Կարինեն 15 վերստ հեռու գտնված Իլիճե անուն գյուղը. ահա հայտարարվեց երկրորդ խմբի հեռանալն երկու օրեն. պատրաստվեցավ և այս խումբը առանց դժկամության, բայց սարսափը գնալով սաստկացավ. առաջին խմբի մասին համառ շշուկ տարածվեցավ, թե ճանապարհին ենթարկվել են գյուղացիների բախտին. մեջերնին գտնված այր մարդիկ կոտորվել են, կիներն ու երեխաները հազիվ կարողացել են իյնալ Քղի։ Շշուկը գնալով ավելի սուր կերպարանք ստացավ. բացարձակորեն հայտնի եղավ, թե բոլորին համար վիճակված կամ ծրագրված է նույն բանը։ Ի՞նչ կարող էր ընել խեղճ կարնեցին, քանի որ չուներ ղեկավար ուժ, քանի որ երիտասարդությունը իր ափը չէր և եղածներն ալ ձերբակալված ու բանտարկված էին։ Կարնեցին այլևս չէր կարող շարժվել, որովհետև իր թիկունքը պահող գյուղացին չիկա, քանդվել է իրմեն շատ առաջ և ինքը անոնց քանդումը դիտել է անտարբերությամբ, մտածելով, թե գյուղացիք մեղավորներ են, անոնք են միայն որ գրված են կառավարության ուշադրությունը։ Կարնեցու միակ հույսը մնացեր էր առաջնորդ հոր պաշտոնական դիմումներուն և խնդրանքներուն վրա։ Խեղճ առաջնորդը՝ կրոնավորի համեստությամբ մոռացած Մովսեսի «ակն ընդ ականի» քարոզությունները, գավազանը թիկթիկացնելով ափ առան

կուսակալին, պաշտոնական մարմիններուն և փոքրամասնական հյուպատոսարանի գրասենեակը։ Ամեն տեղ միևնույն հանդիսությունը, ամեն տեղ հարյուրավոր երդումներով հերքումներ հայերի դլխին պատված աղետների մասին։ Կուսակալը ամեն միջոց ափ առած էր խարելու առաջնորդ հայրը՝ շահագործելով անոր դյուրահավատությունները և ամեն գնով աշխատած էր ժողովուրդը մի անգամ քաղաքից դուրս հանել, զանոնք դինաթափ ընել և հեռացնել ծանոթ փայրերից։ Ցույց տրված պիրալիր ընդունելությունները և ապահովությանց մասին հայտնած կեղծ կարգադրությունները վերջապես համոզեցին Սմբատ եպիսկոպոսը, որը վերադառնալով առաջնորդարան սկսավ ինքն ալ իր կարգին համոզել ժողովուրդը, որ կուսակալը բարյացակամ է գտնվել կաթոլիկներուն համար շնորհելու ամեն կարգի ապահովություն։

Այսպես թե այնպես քաղաքեն հեռացավ և երրորդ խումբը. թվով չատ տավար, փան առաջինները, սա կազմված էր ավելի շատ արհեստավորներեն։ Մոտավոր հաշվով ուներ 15.000 անդամ մեծ ու փոքր և 4000 եղան ու ձիերի սայլեր, սա խմբի մեջ կրանվեի և ես, դժբախտս։

Անձրևոտ մի օր էր, հունիսի 5-ը, երբ դուրս եկանք քաղաքից. կաթաստվեր բնությունը, թեկուզ իր արցունքն ալ խառնելու փոքրիկների և անմեղների աչքերից հոսած արցունքին։ Շարժվեց տարագիր ամբոխը դեպի արևմուտք, դեպի ճանապարհ ազուլումիս։ Կորաքամակ ծերունիները, փափկատոտիկ երեխաները և կաթնաթույր օրիորդները սևեր հագած ընկան ճանապարհ... Գեղական շոտեն... բռնվեց մեր քարավանով. քաղաք մրն էր, որ կշարժվեր, կերթար և ոչ համփորդներ։ Այդ օրը հասանք Իլիճեն գյուղը և հոն ենթարկվեցանք մանրակրկիտ խուզարկության, մեզնե խլեցին նույնիսկ գրչահատներն անգամ և հասարակության մոտ չթողուցին ոչ մի նկարչական գործիք։ Հաջորդ օրը Իլիճեից մեզ միացավ 250 ոստիկաններե բաղկացած մի խումբ հարյուրապետ Նուրի էֆենդիի առաջնորդությամբ և անոր ղեկավարությամբ. այսպես քալեցինք դեպի Քարերու։ Գիշերները հանգստանալու համար, երբ կթափվինք մի տեղ, հոն կարծես կշինվեր սպիտակաշեն մի քաղաք։ Վերջապես հասանք Բաբերդ, Ճանապարհին կտեսնեինք միայն երիտասարդ հայ գինվորներու դիակներ ցիր ու ցան աղ ու անդ. չմոռնամ ըսել, որ դեպի Բաբերդ մեր գացած ճանապարհը հայկական գոհերու սպանդարանը չէր կարող համարվել, որովհետև այդ գծով չէր գացեր ոչ մի պարզիկանություն։ Գյուղացիք բոլոր գացեր էին Մամախաթունի գծով. մեզ շթողացին գալ ետ ճանապարհով, որպեսզի չտեսնենք հոն թափթփված մեծ ու փոքրերու սառ դիակները, չկարենանք տեսնել խեղճ գյուղացի գեղջուկ օրիորդների պահեստը, որոնք ճանապարհի վրա այրված խանների մեջ բանտարկված էին անցնող դարձող գինվորների շնական գիրքերին գոհացում տալու համար։ Մեզ

համար վիճակված կամ ավելի ճիշտը կարգադրված էր ապահով տանել մինչև Կամախ (Երզնկայեն=2 օրվա ճանապարհ դեպի հարավ) հոն վերջացնելու համար և այդ կարգադրությունը մեզնե պահված էր մեծ զգուշությամբ շատ գաղտնի։

Մինչև Բաբերդ չունեցանք կարևոր կորուստ, հոն 5 օր հանգստանալե վերջ առաջնորդվեցինք դեպի Երզնկա, դարձյալ ոչ մի փոփոխություն. ճանապարհին մեզ եկան հասան Կարնո կուսակալ Հասան-Թահսին պեյը, իր հետ ունենալով Տրապիզոնի կուսակալը և Բաբերդի գայմագամը, անոնց հետ միասին մտանք Երզնկա։ Քաղաքը մեզ չընդունեց, մեզ համար տեղ տրվեցավ քաղաքեն դուրս դեպի Կամախ գացող ճանապարհի վրա։

...Հինգ օր մնացինք հոն հանգստանալու համար, թե ինչու՝, դա միայն մենք գիտցանք վերջը. այդ միջոցին Երզնկա եկան Սեբաստիո կուսակալը և ուրիշ մյութասարիֆներ և գայմագամներ. հոն կռեցին, դարբեցին մեր բախտը, մեր ճակատագիրը ու ահա վեցերորդ օրը առավոտյան շատ կանուխ մեզ հայտարարվեցավ, որ պիտ ելնենք երթալու համար դեպի Կամախ։

...Ուհ, աստված իմ, ինչ տեսարան՝ վարը կփրփրա Եփրատը, սպիտակ կոհակները կարմիր ներկած կեռա, կշալե, կգալարի։ Վերը սրածայր, բարձրաբերձ ժայռեր ցցված դեպի ամպերը, խրոխտ նայվածքնին հառած դեպի իրենց ոտքերուն տակ պտույտ եկող Եփրատը կթվեն, կհալվեն հոն լողացող և իրենց անմեղ արյուններովը անոր ալիքները ներկող դժբախտ հայու անշունչ դիակները։ Թիվը շատ բարձր էր. հաշիվը անըմբռնելի։

Շարժվեց մեր քարավանը նեղանցքեն ներս երթալու համար դեպի Կամախ, բայց ի՞նչ սոսկալի տեսարան և ի՞նչ անտանելի հոտ։ Եփրատի երկու ափերը լեցվեր են ամեն հասակի ու սեռի մարդոց դիակներով, հայու անշնչացած մարմիններով։ Կտրիճ, առյուծանման, երկաթաբազուկ երիտասարդներ բաց արած վիթխարի թևերն ընկած են կոնակի վրա, կուրծքերնին տալով շերմ արևին։ Գեղանի օրիորդները փարած իրենց եղբորը, հորը կամ մոր վիզերը։ պառկած են կողք կողքի, խոր, շատ խոր քուն մը քաշելով. փոքրիկ երեխաներ՝ ծակոտված սլինի հարվածներով, ինկած են քարի մը տակ, կամ փոսի մը մեջ, ձեռքերնին պահած այդ ծակոտիքի, այդ մահացու հարվածի բացվածքին վրա ու այնպես մեռած։

Որչափ առաջ գնացինք, տեսարանը այնչափ սոսկալի եղավ... Մեր քարավանը կտեսներ այս ամենը և հուսահատ, դողող քայ-

1 Կամախի կիրճում կոտորված հայերի թիվը հասնում էր 25 000-ի։ Ջարդի ակիվ կազմակերպիչը ոչ անհայտ Խալիլ բեյն էր, թուրքական երրորդ բանակի հրամանատարը։ Սա իր սև գործը շարունակեց Մոսուլի շրջանում, այնուհետև 1918 թվականին Անդրկովկասում։ Տե՛ս Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 112. Վ. Միրզեանց, նշվ. աշխ., էջ 142։

լերով կերթար առաջ. համոզված էինք, որ մենք ալ պիտի ստանանք նույն վիճակը, ինչ որ ստացել են մենե առաջ եկող այդ տրապիզոնցիները, բաբերդցիները, երզնկացիները. Դերջանի և Կարնո գյուղացի ժողովուրդները։ Փոքրիկները սկսան փարել իրենց ծնողաց վիզը, ըսելով.

...Ո՞ւր կարող էինք դուրս գալ, քանի կքշվեինք առաջ, տեսարանն այնչափ ավելի սոսկալի կդառնար։ Տեսանք «Գառնիի Կորտուն» հուզված գյուղից 5 վերստ առաջ 14 հատ 6—8 տարեկան երեխաներ, որոնք մինչև մեջքերը թաղված էին հողին մեջ. խեղճ երեխաներն այնչափ են լաց եղել, որ աչքերը բոլորովին ուռած ու արցունքնին ցամաքած էր։ Մեզ տեսնելով քաղցածությունից ծանրացած գլուխնին միայն բարձրացրին, բաց ըրին աչքերն ու պաղ, խորհրդավոր նայվածք մը միայն մեզ ձգին և առանց ձայն ու խոսքի կրկին գլուխնին խոնարհեցրին գետին։

Մեզ շատ խստիվ արգելված էր ճանապարհի անկյալներուն օգնելը, ոստիկաններն ու չեթեները (կամավորները) մեզ շրջապատած էին և որևէ հրամանի հակառակորդներին անմիջապես պատրաստ էին խփելու։ Չմոռնամ ըսել, որ մինչև Երզնկա մեր ունեցած ճամփորդական ապատությունը մենե խլվեցավ այն օրին, երբ Երզնկայեն ելանք գնալու համար դեպի Կամախ։ Այն օրին մեզ հետ եկող ոստիկաններին միացան և չեթեները, որոնք ճանապարհին սկսան կամաց-կամաց պակասեցնել մեր թիվը։ Քարավանեն ետ մնացողը երեկոյին այլևս չկար։

Քալեցինք առաջ կարծես տեսնելու համար գերեզմաններու ամենասոսկալիները։ Հասանք Եփրատի վրա շինված «Ահեմ-Քեոփրիսի» կոչված կամուրջը։ Օհ, ի՞նչ տեսարան վարը, գետի երկու ափին դիակները պառկած են որպես ոչխարի հոտ[1]...

Կամուրջը անցանք, և ահա կամուրջի մեկ ծայրին մի մայր բոլորովին մերկ, մեջքեն վար ներկված է ծննդկան արյունով, մեջքեն վեր՝ ջախջախված կուրծքին և գլուխին արյուններովը։ Քնած փոքրիկ երեխան դեռ կենդանի կտապալվի արյունների մեջ ու վայրկյանը անգամ մը կՀչա։

Այսպես անցանք հայոց սպանդարաններեն դեռ շատ քիչ զոհեր խլող և սարսափ պատճառող «Կամախ» ձոր կոչված ապաստարանը ու հասանք Կամախ։ Երկու օր մնացինք հոն հանգիստ առնելու համար, այդ միջոցին մեզ հետ ընկերացող ոստիկանների և ոստիկանապետ Նուրի պեյի գործը եղավ աշխատել փարատել ժողովրդի սարսափը, համոզելով, թե այլևս այդպես չարդեր չպիտի լինեն և

[1] Այս բանը հաստատում է Հանրի Բարբին, գրելով, թե «Եփրատի ջուրերը այնքան դիակներ կը կրեն իրենց վրա, որ տեղ տեղ կուտակված, կը ձևացնեն անցարգելներ, որոնք կը ստիպեն գետը փոխել իր ընթացքը»։ Նշվ. աշխ., էջ 15։

թագավորը առանձին ներում շնորհած է կարնեցիներին հանգիստ գալու մինչև Հալեպ ու հոն հաստատվելու Նուրի պեյի և ուրիշների երդումները այլևս չէին կարող մեզ համոզել և մեզ խաբել, բայց ինչ կարող էինք ընել, քանի որ մեր մոտ չի մնացեր նույնիսկ դանակի շեղմ մը և ժողովուրդը իտես այդ ամսին մեռած էր բառին բուն հասկացողությամբ։

Վերջապես քարավանը կամովին ալ դուրս եկավ գնալու դեպի Ակն քաղաքը։ Ճանապարհին նույն տեսարանները ավել և ոչ պակաս...»[1]։

Մի այլ փաստաթղթից մենք տեղեկանում ենք Էրզրումի վիլայեթի Քղիի գավառի բնակչության նկատմամբ կիրառված գազանություններին[2]։ Երզնկայի և Մամախաթունի միջև կոտորվեց 30 հազար մարդ, որոնք գլխավորապես Էրզրումի շրջանի ժողովուրդն էր։ Գործի գլուխ կանգնած էր Մեհտու բեյը, որը 50 հազար ոսկի կողոպտեց մահվան դատապարտված ժողովրդից։ Նա հայ մանուկներին լցնում էր փոսերը և թաղում ողջ-ողջ[3]։ «Ինչպես ոգեկոչել այն զարհուրելի տեսարանները, որոնք ինձ նկարագրվեցան,— գրում է Հանրի Բարբին։— Ջարդված մանուկներ, իրենց մայրերուն աչքին տակ խողխողված, վախեն ու զարհուրանքեն այս վերջինները խելակորույս, զորս դահիճները կը ստիպեն բաժակներե խմել ծխացող արյունը. կիներ խողխողված՝ երբ ծեր են, բռնաբարված՝ երբ երիտասարդ և գեղեցիկ են, իսկ անոնց, որոնք ըմբոստացած են, կոտրած են մատները, ջախջախած են բազուկը...»[4]։

Բուն Էրզրում քաղաքի հայ բնակչության մասսայական տարագրությունն սկսվեց ավելի ուշ՝ 1915 թվականի հունիսի սկզբին և շարունակվեց մինչև հուլիսի վերջը։ Մունետիկները փողոցից փողոց կանչում էին գաղթելու՝ սևքիաթին պատրաստ լինելու մասին։ Առաջին քարավանը թվով 1000 մարդ ճանապարհ ընկավ հունիսի 9-ին, երկրորդը՝ 500 ընտանիք

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 420, թթ. 20—29։

[2] Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 1, գ. 741։

[3] Տե՛ս Ս. Ակունի, նշվ. աշխ., էջ 143։ Եղիշե Գեղամյանց, Հայերի ազատագրական շարժումները 20-րդ դարում կամ հայկական հարցի յոթներորդ շրջանը (մասն 2), Բաքու, 1914 թ., էջ 668։

[4] Հանրի Բարբի, նշվ. աշխ., էջ 16։

հունիսի 19-ին, երրորդը՝ մոտ 800 հոգի հունիսի 29-ին, չորրորդը՝ 9000 հոգի հուլիսի 3-ին և հինգերորդը՝ 6—7000 հոգի հուլիսի 18-ին[1]։ Քաղաքից մեկնելու պատրաստության համար սկզբում տրվում էր երկու շաբաթ, իսկ հետո պայմաններն ավելի խստացվեցին։ Փոքր ընդմիջումներով բազմահազարանոց խմբերը զինվորների և ոստիկանների ուղեկցությամբ, տարբեր ճանապարհներով քշվում էին դեպի հարավ՝ կոտորվելու համար լեռնային կածաններում նրանց սպասող մարդասպանների ջոկատների ձեռքով։

Սպանություններին նախորդում էին կողոպուտը, բռնաբարությունները, կանանց ու երեխաների պղծումն ու վաճառքը։ Հայ բնակչությունից բռնագրավված ունեցվածքը, ոսկեղենը, զարդերը տեղն ու տեղը բաժանվում էին տեղահանությունն իրականացնող ղեկավար զորքերի միջև։ Էրզրումից տարագրված առաջին քարավանի հայ ընտանիքներից, որոնք հիմնականում ունևորներ էին, կողոպտված դրամը կազմում էր 360 հազար լիրա ոսկի, որը բաժանվեց նահանգապետ Թահսին բեյի և ավարի համար գզվռտվող նրա մի քանի մարդասպան պաշտոնյաների միջև[2]։ Հայկական եկեղեցիներն ավարի տրվեցին։ Հայերին պատկանող շարժական և անշարժ գույքը աճուրդի հանվեց, տները տեղն ու տեղը բռնագրավվեցին։ Ստացված եկամտի մի մասը հավիվ էր հասնում պետական գանձարանին, մնացածը բաժին էր դառնում կողոպուտին սովոր թուրքական պետական պաշտոնյաներին և զինվորական բարձրաստիճան սպաներին[3]։

Գոբլիքը գրում է, որ թուրքական կառավարողները ձգտում էին պոպուլյար դարձնել ոչ պոպուլյար պատերազմը, թուրքերի ընչաքաղցությունն ու ֆանատիզմը ուղղելով ոչ մահմեդական բնակչության առավել բազմամարդ և ունևոր խավի ունեցվածքը զավթելուն և կողոպտելուն[4]։

Զինվորական հրամանատար Մահմեդ Քյամիլ փաշան, որ հատկապես անողոք դաժանությամբ էր վարվում հայերի

1 Ս. Ակոնի, նշվ. աշխ., էջ 146։
2 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, թ. 1, գ. 632, թթ. 17—18։
3 Տե՛ս Հանրի Բարբի, նշվ. աշխ., էջ 17։
4 Գոբլիք, նշվ. աշխ., էջ 154։

հետ, հրամայել էր. «Ոչ մի տեղ ոչ մի հայ չպիտի թողնեք, երբեք բոլորովին մաքրեք այդ գյավուրներին։ Եթե մի կատվի անուն հայի անուն դրված լինի, այդ կատվին անգամ պետք է հեռացնեք և չթողնեք այս կողմերը»[1]։

Թե ինչպես էին իրականացվում այս կարգի կանխբալական հրամանները, շատ պարզ երևում է Մեվլան Զադե Ռիֆաթի նկարագրությունից։ Նա գրում է.

«Բայակ գործադիր կոմիտեին ենթակա մասնավոր կազմակերպության չեթեները դիակների սպասող ագռավներու նման որոշված վայրերուն վրա այս հայերու խումբերուն հասնելու կսպասեին։

Ճամբու նեղություններեն հոգնած, հոգեպես բարոյալքված, ծնած ու սնած, տուն ու տեղեն բաժնվելու ցավեն ընկճված այս խղճալի խումբերը, չեթեներու գտնված վայրը հասնելնուն, ոստիկան զինվորները իրենց ստացած հրահանգին համաձայն անոնց հանձնելով կվերադառնային։ Բառին բուն նշանակությամբ խղճալի և ողբալի, նախիրք քարտիրա վայրենիներու անգամ դ

և կարեկցությունը շարժող թշվառ վիճակի մեջ. Իրենց զավակներով սպանդանոց առաջնորդվող ոչխարի հոտերու նման տարագրվող այս մարդկային խումբերը, մասնավոր կազմակերպության անունով հրեշներու ձեռքը իյնալով երևակայութենն և նկարագրութենն դուրս խժդժություններու և տանջանքներու կենթարկվեին։

«Այս ոճրագործներու ոճմակին ի գործ դրած ոճիրներուն և վայրագություններուն ձևը նկարագրած ժամանակ գրիչը կդողա և կթպնի։ Տակավին ծծկեր, աշխարհեն անտեղյակ, գութի և սիրո կարոտ, մորը գրկին մեջ քնացող և կամ հրեշակային ժպիտներով ու նայվածքներով հոգին հրճվեցնող ձագուկ մը, մորը գրկեն խլելով դացիի հարվածով մը, աչքերեն արցունքի տեղ արյուն հոսեցնող մորը աչքին առջև անճիտելով մեջտեղ նետելով և այս վայրագությունը խնդանքներով ծափահարելով և մյուս կողմը մահվան սպասող ուրիշ տարիքիներ ալ ծափահարելու ստիպելու նման, մարդ հիմարացնող այս վայրագությունները և քստմնելի ոճիրները նկարագրելու ժամանակ ինչպե՞ս կըլլա, որ գրիչ չի դողար»[2]։

Քերպելա Ալի Մեհմեդ անունով մի ուղտապահ պարսիկ ականատես պատմել է.

«Ես ռազմամթերք կփոխադրեի Երզնկայեն Կարին։ Մի անգամ 1915 հունիսի մեջ երբ եկա Խոթուրի կամուրջին մոտ, մի ահռելի տեսարան ներկայացավ իմ աչքերուս։ Անթիվ, անհամար մարդու

1 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, նույն տեղում։
2 Մեվլան Զադե Ռիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 200—201։

դիակներ. մեծ կամուրջին 12 կամարները լեցուցած էին, դեմ էին առած և ջուրը իր ընթացքը փոխած կամուրջեն անտին կվազեր։ Սոսկալի էր տեսնելը. երկար սպասեցի քարավանովս, մինչև որ այդ դիակները քաշվեցան և կարողացա կամուրջեն անցնել։ Սակայն կամուրջեն մինչև ծինիս ամբողջ ճանապարհը լեցուն էր դիակներով, ծերեր, կիներ, երեխաներ արդեն հոտած, նեխված և ուռած։ Այնպիսի մի գարշահոտություն կար, որ անցնել այդ ճանապարհով անհնար էր. իմ երկու ուղտապաններս այդ հոտեն հիվանդանալով մեռան և ես ստիպվեցա ճանապարհս փոխել։ Անլուր և զարհուրելի ոճրագործության զոհեր և հետքեր էին ասոնք. իսկ բոլոր դիակները հայեր, թշվառ հայեր էին»[1]։

Բավական է ասել, որ էրզրումցիների առաջին քարավանից Խարբերդ էին հասել մեկ տղամարդ և քառասունի չափ կանայք[2], մնացածը սրի էին քաշվել իսկական սպանդանոցի վերածված Կամախի կիրճում։ Նույն բախտին արժանացան մյուս տեղահանվածները։ Նրանց չնչին մասին, այդ թվում նաև Երզնկայի, Սամսոնի, Սեբաստիայի, Արաբկիրի, Ակնի և այլ վայրերից տարագրվածներին թույլ տրվեց Մալաթիայում կարճ ժամանակ կանգ առնելուց հետո շարունակել ճանապարհը դեպի Տեր-էլ-Զորի անապատը[3]։ Երզնկայով անցել էր 75 հազար մարդ, որից միայն 500-ն էին հասել Դիարբեքիր[4]։

Բուն էրզրումի 18—20 հազար հայ բնակչությունից փրկվեց հազիվ 100—120 մարդ[5]։ 1916 թվականի փետրվարին էրզրումը գրաված ռուսական զորամասերը քաղաքում գտան թուրքական յաթաղանից փրկված 130—150 կանանց և երեխաների ու 5—6 տղամարդու[6]։

Ինչպես նշում է Բրայսը, էրզրումի և Թիֆլիսի 400 հազար հայությունից հազիվ 8—10 հազար մարդ փրկվեց, այսինքն՝ 98 տոկոսը տեղահանվեց կամ սրի քաշվեց[7]։

---

1 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 632, թթ. 17—18։

2 Հանրի Բարբի, նշվ. աշխ., էջ 19։

3 Ա. Ալպոյաճյան, նշվ. աշխ., էջ 954—955։

4 H. L. Gates, Ravished Armenia, New-York, 1918, p. 193.

5 Ի. Տերտերյան, նշվ. աշխ., էջ 245—246։ Հանրի Բարբի, նշվ. աշխ., էջ 17։

6 ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4Ճ47 ց. 1, գ. 142։

7 Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 221։

Քղիի (Խորձեան) գավառի գյուղերում սպանվել էին 53600 մարդ, որոնք հիմնականում Կարինի վիլայեթից տեղահանվածներ էին։ «Կ. Պոլսեն և կամ նախապատրաստող վերին մարմնույն կողմեն այնպես հրաման եկած էր,— կարդում ենք մի փաստաթղթում,— որ Քղիի ժողովուրդը իրեն շրջանեն հանելե վերջը պետք էր կոտորվեր, որպեսզի կոտորածի ժամանակ իրենց ծանոթ մարդոց և վայրերու մեջ չփախչեն. բայց այս խնդիրը ապացուցանելու փաստը երևվան ելավ, որովհետև երբ 7000 ժողովուրդ Գուլբգանի մեջ կոտորեցին, չեթապաշիները հակառակեցան, թե պետք է չկոտորեք մինչև Բալուի շրջանը անցնեն, բայց քուրդերը ավարին համար այդ հրամանը առ ոչինչ համարեցին և այդ առթիվ 30 քրդեր բռնելով բերին Քղի քաղաքը կախեցին և գնդակահարեցին, որոնք կառավարության որոշման հակառակ գործելով, շատ հայեր փախել ազատվել են»[1]։

Կարելի է տասնյակ ու տասնյակ փաստաթղթերից վկայություններ բերել այն վայրագությունների մասին, որ կատարվում էին հայ բնակչության նկատմամբ։ Իհարկե, տարբեր ականատեսներ երբեմն հակասական տեղեկություններ են հաղորդում տեղահանությունների ժամկետների, զոհերի թվի, կիրառված մեթոդների, կոտորածների թուրք կազմակերպիչների ով լինելու մասին։ Բայց բոլոր աղբյուրները գալիս են հաստատելու մի պարզ ճշմարտություն, որ տեղահանություններն ու կոտորածը կատարվում էին կենտրոնից ստացված հրամաններին ու հրահանգներին համապատասխան, որ տեղ գտած առանձին շեղումները հետևանք էին տեղական իշխանությունների՝ վալիների, կայմակամների և այլոց գործելակերպի մեջ եղած տարբերությունների։ Իսկ ընդհանրապես ինչ ձևով էլ որ իրականացվում էր կենտրոնի կամքը, դա ամենակատարյալ բարբարոսություն էր[2]։

Այո՛, ամենուրեք՝ Խնուսում, թե Մանազկերտում, Բու-

---

1 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 741, թ. 22։

2 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 621 — էրզրումի կանանց ցուցմունքները թուրք կառավարության կողմից եղած տեղահանության և իրենց կրած տանջանքների մասին, ֆ. 227, գ. 415 — ականատեսների պատմածները էրզրումի նահանգի տարագրության և ջարդերի մասին և այլն։

լանդում թե Խլաթում «...կոտորածներու գլուխ կանգնած էր իսկ կառավարությունը»,— 1915 թվականի հունիսի 2-ին հաղորդում էր Մանազկերտի առաջնորդի փոխանորդ Հովհաննեսը[1]։ Նա գրում էր այն մասին, որ իշխանությունները ժանդարմների միջոցով պատժում էին այն քրդերին և չերքեզներին, որոնք պաշտպանում, հովանավորում էին իրենց դրացի հայերին[2]։ Նույն աղբյուրից տեղեկանում ենք, որ թուրքական, քրդական հրոսակախմբերը պատերազմական գործողությունների հետևանքով իրենց բնակավայրերից տեղահանված թուրք խուժանի հետ միասին հարձակվում էին Բուլանղի, Խլաթի (Բզնունիկ) և Խնուսի գավառակների հայաբնակ գյուղերի վրա և սկսում «անգթաբար մորթել ու հոշոտել հայ մշակն իր սեփական հողեն ու ջրեն, կաթնկեր մատուկն ալ իր մոր գրկեն ու ստինքեն»[3]։ Վերին Բուլանղի հայերը ազատվել էին գիշերով փախչելով և անցնելով ռուսական բանակի գրաված շրջանը, իսկ ներքին Բուլանղի 13 գյուղերի 2000 ընտանիքներից, Ախլաթի 22 հայ գյուղերի 4500 տուն-ընտանիքներից և Խնուսի չորս գյուղերի 4000 բնակիչներից ծմակներում ու ծերպերում թաքնվելով փախել ազատվել էին միայն 130 հոգի[4]։

Թուրքերը Խնուսի հայ բնակչության տեղահանությունը սկսեցին գավառի արևելյան շրջանի գյուղերից, որպեսզի փակեին փրկության ճանապարհը, խանգարեին նրանց ռազմաճակատի գիծն անցնելուն և ոչ հեռու գտնվող ռուսական զորամասերին միանալուն։ Երբ ռուսական բանակը գրավեց Խնուսը, քաղաքի և շրջակա 38 գյուղերի 22 հազար հայերից հազիվ 3000 կին էր մնացել այնտեղ[5]։

Տեղահանությունների և կոտորածների ժամանակ «թուրք մամուլը թույն կը ժայթքեր հայոց հասցեին։ Թուրք հասարակությունը դարձած էր մոլեռանդ, անսանձ ու կատաղի։ Գրգռելու համար թուրքերը կ'ըսեին, թե Վանի մեջ հայերը

1 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 692, թ. 19։
2 Նույն տեղում։
3 Նույն տեղում, թթ. 5—6։
4 Նույն տեղում։
5 Ս. Ակուլի, նշվ. աշխ., էջ 146։

անմեղ թուրքերը ջարդած են, իբր թե հայ բժիշկները թուրք զինվորները թունավորած են հիվանդանոցներու մեջ, և վերջապես իբր թե հայ զինվորները իրենց զենքերով թշնամին կողմը անցած են։

Իթթիհադականները մեկ կողմեն թուրքերը կը գրգռեին, որպեսզի գործադրված անմարդկային արարքներու համար չընդվզեն կառավարության դեմ, և մյուս կողմե թուրքերը կը գործածեին հայերը խաբելու համար[1]։

* * *

Ի՞նչ էր տեղի ունենում այդ օրերին Տրապիզոնի և Շապին-Գարահիսարի շրջաններում։

Ինչպես այլ վայրերից, Տրապիզոնից նույնպես պատերազմի նախօրյակին բանակ էր կանչվել հայ տղամարդկանց մեծամասնությունը։ 1914 թվականի աշնան և 1915 թվականի գարնան ամիսներին հայահալած միջոցառումները չէին դադարում, բայց և համընդհանուր չափեր չէին ընդունել։ Տրապիզոնցիների աչքի առջև զինաթափված հայ զինվորներին տանում էին քաղաքից դուրս, դեպի Գյումուշխանե՝ ճանապարհների շինարարության վրա աշխատեցնելու, որտեղ և նրանք դատապարտվում էին դանդաղ մահացության՝ քաղցից և հիվանդություններից։

Իթթիհադական կենտրոնից հայերին տեղահանելու և կոտորելու մասին կարգադրությունն ստանալուց հետո տեղական իշխանությունները, որոնց գլուխ կանգնած էր իր գազանային վարք ու բարքով հայտնի դարձած նահանգապետ Ազմի փաշան[2], սկզբում ձերբակալում են քաղաքի մոտ վեց հարյուր մտավորականների և նրանց բաց ծովը տանելով կոտորում են ու խեղդում[3]։ Սկսած հունիսի 28-ից, երբ քաղաքից հեռանալու մասին տրված հինգօրյա ժամկետը լրացավ, հայ բնակչությանը փոքր խմբերով դուրս էին տանում

1 Ա. Ալպոյանյան, նշվ. աշխ., էջ 947։
2 Հետագայում, 1922 թ. գաղթանք նրան Բեռլինում ապանեցին հայ վրիժառուները։
3 Հաճի Բարքի, նշվ. աշխ., էջ 28։

քաղաքից և փոքր հեռավորության վրա խողխողում։ Տրապիզոնի ամերիկյան հյուպատոսը նկարագրել է այդ՝ մարդկային երևակայության համար անընդգրկելի ոճիրը։ Նա գրել է. «Բարբարոսները արդեն առած են մեկ քանի տղաք և զանոնք մինչև մոտակա ժայռերուն գլուխը տանելով ծովը նետած են։ Հիմա կատաղորեն կը քակեն մայրական այն բազուկները, որոնք երեխաներ կը սեղմեն։ Չոր աչքերով մայրեր իրենք իսկ կը խեղդեն իրենց պզտիկները, որպեսզի Թուրքը չը շարչարե զանոնք։ Աղիողորմ ճիչեր, սարսափի և ցավի աղաղակներ, բուռն աղերսներ, խելագարության և հոգեվարքի գոչյուններ դեպի երկինք կը բարձրանան...

Տղաքը իրարու ետևե կխլվեին իրենց մայրերեն։ Դահիճները ոտքերեն բռնած, ապառաժներուն վրա անոնց գանգերը կը ջախջախեին, կամ թե երկու ձեռքով բռնելով զանոնք, իրենց ծունկերուն վրա անոնց մեջքը կը խորտակեն»[1]։

Կենդանի մնացած երեխաներին և կանանց բաժանում էին իրար միջև կամ աճուրդի հանում։ Բռնագրավվեցին հայկական դպրոցների, եկեղեցիների գույքը, տներն ու ունեցվածքը։ Բանկում գտնվող հայկական կապիտալը բռնագրավվեց, ուսումնական հաստատությունները, վաճառատները փակվեցին, թերթերի հրատարակությունը դադարեցվեց։ Հայ երեխաներին, կանանց հովանավորող հույներին, թուրքերին ու պարսիկներին սպառնում էին, պատժում[2]։ Տրապիզոնում իտալական հյուպատոսն ականատես է եղել այս բոլոր խժդժություններին և իր հաղորդագրություններում հաստատում է այն իրողությունը, որ «շատ մահմեդականներ աշխատում էին փրկել իրենց քրիստոնյա հարևաններին և առաջարկում էին նրանց թաքնվել իրենց տներում»[3]։ Հանրի Բարբին նույնպես հաստատում է, որ թուրք մարդիկ շանացին փրկել մի քանի զոհեր, իսկ նրանցից մեկը՝ էշադիր օղլի անունով, նույնիսկ զենքը ձեռքին դեմ գնաց սպանդին և ինքն էլ հայերի հետ միասին սպանվեց լեռներում[4]։

---

[1] Հանրի Բարբի, նշվ. աշխ., էջ 29—30։

[2] ՄԱԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047/1, գ. 142, թթ. 59—60։

[3] A. Toynbee, Armenian Atrocities, p. 10—11.

[4] Հանրի Բարբի, նշվ. աշխ., էջ 38։

Տրապիզոնից և շրջակա գյուղերից տեղահանված հայ բնակիչներին հուլիսի 1-ից մինչև 6-ը հիմնականում խեղդեցին բաց ծովում[1]։ Տրապիզոն քաղաքի 14 հազար հայ բնակչությունն ամբողջապես ոչնչացվեց։ Միայն շատ քչերին հաջողվեց խուսափել ջարդարարների ճանկերից։ Բազմաթիվ աղբյուրներ վկայում են այն սև դերի մասին, որ Տրապիզոնի հայության ոչնչացման գործում կատարեցին գերմանական հրետանային սպա Շտանկերը, հյուպատոս Շուլենբերգը, որն իր գործը հետագայում շարունակեց Թիֆլիսի գերմանական հյուպատոսի պաշտոնում։ Իտալական «էլ Մեսաջերո» թերթը 1915 թվականի օգոստոսի 25-ի համարում տպագրել էր Տրապիզոնում Իտալիայի հյուպատոսի պատմածները։ «Ես տեսա,— գրում է նա,— հայերի ողբերը, արցունքները, նզովքները և բազմաթիվ անձնասպանությունները, սարսափի հետևանքով առաջացած մահերը, ողջակիզումները, զոհերի գնդակահարությունները, տներում և շրջաններում թափված հարյուրավոր դիակները, երիտասարդ կանանց բռնի մահմեդականացումը, երեխաների հափշտակումը իրենց հարազատներից և նրանց խեղդումը Սև ծովում և Դեյիրմեն գետում...»[2]։

Թուրքական յաթաղանից փրկված «երջանիկներից» մի քանի հարյուրը ութ ամիս մնացին լեռներում առանց ուտեստեղենի ու զենքի, մաքառելով թուրքական պատժիչ հրոսակախմբերի դեմ։ Ռուսական սևծովյան նավատորմի հրամանատարությունը մի քանի անգամ փորձեց օգնության ձեռք մեկնել լեռներում ծվարած փախստականներին, բայց ապարդյուն։ 1915 թվականի սեպտեմբերի 28-ին ռուսական սևծովյան նավատորմի հրամանատար էրերգարտը Սևաստոպոլից զեկուցում էր ծովային մինիստրին այն մասին, որ տեղեկանալով Կովատ-Շանեում (Տրապիզոնի մոտ առափնյա փոքր քաղաք) թուրքերի դեմ կռվող հայերին շտապ օգնություն կազմակերպելու անհրաժեշտության մասին, «ես այնտեղ ուղարկեցի Բաթումի ամբողջ ջոկատը «Կուբանեց»

---

[1] Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 206։

[2] Ի. Տերտերյան, նշվ. աշխ., էջ 243։

հրետանավակի, երկու ականակիրների, ականադիր նավի և մեկ փոխադրանավի կազմով, նպատակ ունենալով կրակով օժանդակել պայքարողներին կամ նավերի վրա վերցնել փախստականներին։ Մեպտեմբերի 26-ին հածանավերի ջոկատն այդտեղ ընդհուպ մոտեցավ ափին, բայց ո՛չ հայերի, ո՛չ զինված թուրքերի, ո՛չ պայքարի որևէ հետքեր չտեսավ...»[1]։

1916 թվականի փետրվարի 18-ին ռուսական բանակի հաղթական մուտքը Տրապիզոնի շրջանը փրկեց թուրքական յաթաղանին զոհ գնացած հայ բնակչության զանգվածի բեկորներին։

Շապին-Գարահիսարը, որ գտնվում էր Սիվասի վիլայեթում, Տրապիզոնից հարավ-արևմուտք, այն եզակի վայրերից մեկն էր, որտեղ ժողովրդին հաջողվեց դրսևորել որոշ կազմակերպվածություն և համախմբվածություն, փորձեց դիմադրավել սպանդին, պաշտպանել իր կյանքն ու պատիվը և զենքը ձեռքին, կարճ, բայց հերոսական դիմադրություն ցույց տվեց թուրք ջարդարարներին։

Պատերազմի սկզբին Սիվասից Կարին ուղարկված թուրքական տասնհինգհազարանոց մի զորամաս տեղավորվել էր Շապին-Գարահիսարի շրջանի Անդրեաս (Էնտերես), Բյուրք, Մեսարա, Աղրավես, Քերթանոս (Կթանոց), Վերին Ածպտեր, Վարի Ածպտեր և մի շարք այլ բնակավայրերում։ Թուրքական զորամասերը ոչ միայն բռնագրավում էին հայ խաղաղ բնակչության ունեցվածքը, այլև հաճախակի սպանություններով գրգռում նրան։ Ավելի ուշ, այս շրջանում ըսկրսեց տեր ու տնօրինություն անել իթթիհադական կենտրոնի որոշմամբ բանտից ազատված քրեական հայտնի հանցագործ Քել-Հասանը, որն իր գլխավորած ավազակաբարո խմբերով իսկական պատուհաս դարձավ հայ գյուղացիության համար[2]։ Ականատեսների պատմելով օր չէր լինում առանց բռնաբարության, կրակոցների ու սպանության։ Շապին-Գարահիսարի առաջնորդ Վաղինակ ծայրագույն վարդապետը 1914 թ. սեպտեմբերի 20-ին հաղորդում էր պատրիարքին, որ «Հայոց հանդեպ այն անբարյացակամ վերաբերմունքը որոշակի կշեռքի ամեն օր քաղաքիս և շրջակա հայաբնակ գյուղերու մեջ՝ յորս բռնի գրավումներն ու տարապարհակը ամենեն ավելի ու վերջին ծայր խստությամբ կգործադրվի... Գալով քաղաքին՝ վնասվողներուն ամենամեծ մասը դարձյալ հայն է, որովհետև գրաված առարկաները՝ շաքար, պայտ, կտավ, քարյուղ, մոմ, բրինձ և այլն և այլն հայ խանութներեն առնվեցան, մինչդեռ թուրքերուն նախապես լուր տրվելով՝ անոնք կամ պահեցին կամ խանութնին գոցելով իրենք պահվեցան, իսկ գոցված խանութները իրենք բռնությամբ բացին և ուզածնին առին»[1]։

Այս բոլորի հետևանքով, բնականաբար ուժեղանում էր թուրքական ջարդարարներին դիմադրելու տրամադրությունը։ Վերջինս ավելի որոշակի դարձավ այն բանից հետո, երբ սկսվեցին մասսայական տեղահանությունները հարևան շրջաններում։ Շապինգարահիսարցիները իմացան Էրզրումի նահանգում, Երզնկայում, Սեբաստիայում, Տրապիզոնում, Կիրասոնում և այլուր իրենց եղբայրների հետ կատարվող ողբերգական իրադարձությունների մասին[2]։ Թոյնբին տեղին է նկատում, որ ոչ թե ըմբոստությունն էր տեղահանության պատճառը, այլ տեղահանությունն ու կոտորածն էին շապինգարահիսարցիների ինքնապաշտպանական ապստամբության շարժառիթը։ Չորս հազարի հասնող հայ բնակչությունը պետք է մտածեր իր փրկության մասին, զենքը ձեռքին մաքառեր, որպեսզի շարժանանար մյուս վայրերի բնակչության ճակատագրին[3]։

Թուրքական վանդալներին դիմադրելու և ոչխարի պես չմորթվելու մտայնությունը գործնական ուժ ստացավ։ Շապինգարահիսարցիները ընդվզեցին ձեռնարկված առաջին իսկ մասսայական ձերբակալությունների դեմ։ Հունիսի ըսկզբին արդեն տեղի էին ունենում փողոցային մարտեր։

---

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 750, թ. 2։

[2] Հ. Տեր-Հարությունյան, Շապին-Գարահիսարի ապստամբությունը. Թիֆլիս, 1917 թ., էջ 67։

[1] Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 62։

[2] Բրայս. նշվ. աշխ., էջ 629։

[3] A. Toynbee, Armenian Atrocities. p. 70—71.

Կռիվն ընթանում էր յուրաքանչյուր տան, ամենափոքր դիրքի համար։ Ապստամբների ղեկավարները որոշեցին կռիվը շարունակել քաղաքի հինավուրց միջնաբերդում փակվելով։ Այստեղ հավաքվեցին մի քանի հազար մարդ[1], որոնք ամենածանր պայմաններում հերոսական դիմադրություն ցույց տվին թուրքական կանոնավոր բանակի գերազանց ուժերին։ Երզնկայից և Սեբաստիայից բերված թնդանոթները, որոնք գործադրում էին գերմանական սպաները, կրակ էին թափում պաշարվածների վրա։ Վերջիններս զրկվեցին ջրից, ուտելիքից։ Կռիվը շարունակվեց 12 օր[2]։ Արտաքին աշխարհից օգնություն ստանալու և ոչ մի հույս չկար։ Որոշվեց ճեղքել թշնամու շրջապատման օղակը և կռիվը շարունակել դրսում։ Իսկ այդ բանը կարող էր հաջողվել միայն տղամարդկանց, բայց ոչ ծերերին, կանանց ու երեխաներին։ Ահա թե ինչու վերջիններիս թունավորումը և այդ ճանապարհով թուրքական անպատվությունից ու չարչարանքներից նրանց ազատելը համարվեց միակ միջոցը։ Տղամարդկանց խմբերին հաջողվեց անձնազոհ հարձակումներով դուրս գալ շրջափակումից, միջնաբերդում թողնելով իրենց հարազատներին։

Ստորև բերում ենք Շապին-Գարահիսարի ինքնապաշտպանության վերջին օրվա՝ հունիսի 29-ի նկարագրությունը։ «Այսօր ամենքն ալ ոտքի վրա ելած են։ Բերդին մեջ եղած բոլոր պաշարը հատած է և ամեն հույս կորած։ Բոլորին ալ հայտնի է, որ այսօր վճռական օր է։ Տղամարդիկ կազմ և պատրաստ կսպասեն հրամանի։ Կիներն ու փոքրիկ տղաները շրջապատած անոնց չորս բոլորիքը՝ կուլան և կանիծեն իրենց սև բախտը։ Վայնասունը ինկած է ամբողջ բերդին մեջ։ Աղիողորմ ճիչերն ու սրտամաշուք հառաչանքները քարերն անգամ կհուզեն։ Անմեղ հրեշտակի պես սիրուն երեխաները՝ բնազդմամբ փաթաթված իրենց ծնողներուն՝ չեն ուզեր բաժնվել. ամենքը ապրել կըզձան, ամենքը ազատվել կուզեն, սակայն ազատությունը ծածկված է սև քողով։ Շատ մը կիներ, իրենց ամուսիններեն բաժանվելեն առաջ

1 Ս. Ակունի, նշվ. աշխ., էջ 216։
2 Հանրի Բարբի, նշվ. աշխ., էջ 24։

թույն ընդունած են արդեն և սոսկալի տանջանքներով գետնին վրա կթապլկին՝ իրենց վերջին հրաժեշտը տալով աշխարհին, այն աշխարհին, որ դժոխք մը եղավ իրենց համար։ Անոնց չորս բոլորը սփռված է երեխաների թունավորված դիակներ։ Տղամարդիկներեն շատեր՝ անկարող տեսնելու և դիմանալու այդ աննկարագրելի տանջանքները, կիներեն կըխընդրեն, որ իրենց մեկնելեն վերջ ընդունին թույնը»[1]։

* * *

Այն ժամանակ, երբ շապինգարահիսարցիները վերջին ճիգերն էին գործադրում փրկվելու թուրքական յաթաղանից, կառավարական զորքերը, քրդական անկանոն գնդերն ու ամեն տեսակի բաշիբոզուկների խմբերը ձեռնամուխ էին եղել Մուշի և Սասունի հայության ոչնչացման գործին։

Գլխակորույս հեռանալով Վանից Ջևդեթն իր 8000-անոց զորախմբով, որը մսագործ՝ «Ղասաբ Թափուրի» անվանումն էր ստացել, շարժվեց Սղերդի վրա, սրի քաշելով նրա հայ բնակչությանը։ Մի քանի անվանի հայ մարդկանց նա հրապարակով այրեց խարույկի վրա[2]։ Վանում խայտառակված իր պատիվը նա հայկական հեկատոմբերով էր ուզում վերականգնել։

Ինչպես այստեղ, այնպես և Բիթլիսի (Բաղեշ), Մուշի, Սասունի, Հեքիարիի հայ բնակչության տեղահանման և տարագրման հարց չէր դրված։ Թուրքական կառավարությունն այստեղ հայ ժողովրդի ուղղակի բնաջնջման իր պլանը իրագործում էր հիմնականում բանակի միջոցով։ «Առավել լրիվ կերպով կոտորվեցին Բիթլիս, Մուշ և Սասուն գավառներն ու քաղաքները, որոնք ենթարկված էին զինվորական իշխանությանը»,— գրում է ակադեմիկոս Տարլեն[3]։

Ջևդեթը հունիսի 25-ին հասնելով Բիթլիս, ուր եկել էին նաև Դիլիմանի տակ պարտված Խալիլ բեյի բանակի մնա-

1 Հ. Տեր-Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 103։
2 Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 84։
3 Ե. Տարլե, նշվ. աշխ., էջ 399։

ցորդները, սրի քաշեց նրա տասնհինգ հազարի հասնող հայկական խաղաղ բնակչությանը, որից հետո շարունակեց իր վայրագությունները Մուշի և Սասունի հայության դեմ։

Բիթլիսի շրջանում ջարդը կատարվեց ամենագազանային ձևով։ Սկզբում սրի քաշվեցին զորանոցների կառուցման վրա աշխատող հայ տղամարդիկ, այնուհետև հավաքեցին մոտ 9000 կանանց ու երեխաների և երկու օր պահելուց հետո քշեցին Տիգրիսի ափը, որտեղ և բոլորին ջարդեցին ու թափեցին գետը։ Միայն մի գյուղում տների մեջ հավաքել և այրել էին 1000 մարդ[1]։ Բիթլիսի 3000 տուն հայերից ազատվել էր ընդամենը 600—700 հոգի։ Թուրքական բանակի 44-րդ գնդի 4-րդ վաշտի սպա Հագգի էֆենդին իր ձեռագիր հուշատետրում արձանագրել է. «Այսօր ճանապարհին (Բիթլիս—Դիարբեքիր) հանդիպեցինք երկու ժանդարմների, որոնք տանում էին 40—50 հատ կիներ, տղամարդիկ և երեխաներ. ստաբոբիկ էին նրանք և լալիս էին. հաց էլ չունեին։ ...Ժանդարմներին հարցրինք, թե ո՞ւր են տանում սրանց ու պատասխանեցին, թե մի քիչ տեղ էլ պիտի տանենք և հետո բոլորին պիտի սպանենք»[2]։ Այնուհետև նա նկարագրում է Բիթլիսում տեղի ունեցածը։ «Ժանդարմները բաց են անում տների դռները և դուրս հանելով ներսը գտնվողներին՝ հավաքում են մի հրապարակի վրա։ Հավաքվածների թիկունքը պահում են ժանդարմները։ Մարդիկ ոչ մի դիմադրություն ցույց չտվին։ Վերջապես Բիթլիսն էլ մաքրվեց»[3]։

Մուշն ու Սասունը հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի տրադիցիոն կենտրոններն էին։ Թե անցյալ դարի 90-ական թվականներին և թե մեր դարի սկզբին այստեղ ծավալվել էին ըմբոստ շարժումներ՝ ընդդեմ թուրքական բռնապետության։ Ճիշտ է, դրանք ամեն անգամ ավարտվել էին անհաջողությամբ, բայց և հաջողության չէր հասել կառավարությունը նրանց ընկճելու, իրեն ենթարկելու գործում։

[1] A. Toynbee, Armenian Atrocities, p. 87—88.

[2] Մի թուրք սպայի հիշատակարանից, Թիֆլիս, 1917 թ., էջ 37—38։

[3] Նույն տեղում, էջ 43։

Թուրքական կառավարությանն անցյալի դառը փորձն էր ստիպել պատերազմի սկզբին այստեղ կենտրոնացված պահել մինչև 15 հազար կանոնավոր զորք և քրդական անկանոն գնդեր։ Սրանք պահվում էին ժողովրդի հաշվին, կատարելով բռնություններ, առևանգումներ, բռնագրավումներ և ըսպանություններ։ «Գյուղերու մեջ ոչ գուլպա մնաց, ոչ տրեխ, ոչ յուղ ու ձավար, խոտ ու հարդ, ցորեն ու կորեկ, ամեն ինչ գրավված էր...»,— պատմում է դեպքերի մասնակից, հետագայում Մուշի ինքնապաշտպանական կռիվների կազմակերպիչներից քահանա Եղիշե Տեր-Պարսամյանը[1]։ Մուշի կրոնական առաջնորդ Ներսես եպիսկոպոս Խորախանյանը 1914 թ. նոյեմբերի 8-ին (հ. տ.) պատրիարքարան հղած իր մի գրության մեջ հաղորդում էր. «Ժամանակը վտանգներով հղի է. ժողովուրդը ամեն բանի զրկվել հանձն առած է, միայն թե կյանքի ապահովություն մը ունենա, բայց ո՞վ պիտի տա անոր ցանկալի ապահովությունը. կառավարությո՞ւնը. այն է արդեն ամեն կերպ անկարգության և չարիքներուն աղբյուրը»։ Այնուհետև նա եզրակացնում է, որ կառավարությունն «ինքն է որ մութ տարրերը կը գրգռե և կը դնե հայերու դեմ»[2]։

Հայ բնակչության դեմ ռեպրեսիաներն ավելի ուժեղացան այն պահից սկսած, երբ ավելի ուշ Սարիղամիշի տակ գերի ընկած թուրքական կորպուսի հրամանատար Իսխան փաշան և Մուշի մյութասարրֆ Սերվեթ բեյը մշեցիներին և սասունցիներին առաջարկեցին վերադարձնել դասալիք զինվորներին, միանալ թուրքական բանակին, համագործակցել նրա հետ, մեծ չափով ռազմական տուրք վճարել, ոտքի կանգնել և կռվել ռուսական բանակի դեմ առաջիկա պատերազմում, և մերժում ստացան։ Ընդգծելով իրենց լոյալության փաստը մոտալուտ պատերազմում, մշեցիները և սասունցիները միաժամանակ հայտարարեցին, որ իրենց նկատմամբ բռնի տեղահանման կամ կոտորածների դիմելու դեպքում իրենք

[1] Եղիշե քհնյ., Տեր-Պարսամյան, Տարտոն ինքնապաշտպանությունն ու ջարդը 1914—1915, Ֆրեզնո, Կալիֆորնիա, 1920, էջ 27։

[2] Ջավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 71։

կդիմադրեն՝ ինքնապաշտպանություն կազմակերպելով։ Այսպիսի դիրքորոշումը բնականաբար կատաղեցնելու էր թուրքական իշխանություններին, որոնք շարունակեցին զարկ տալ ռեպրեսիաներին, 1915 թվականի փետրվարին փորձեցին բռնոտել և հաշվեհարդար տեսնել ինքնապաշտպանության կազմակերպիչների հետ, բայց անհաջողության մատնվեցին։ Առաջին զոհը դարձավ Ցրոնք գյուղը, որի տղամարդ բնակիչները սրի քաշվեցին 1915 թ. մարտին, հետո հաջորդեցին Գոմս, Հերկերտ գյուղերի, Ս. Թարգմանչաց (Առաքելոց) վանքի դեպքերը։

Ամբողջ գարունն անցավ փոխադարձ զինվորական բախումների, թուրքական զինվորների և ժանդարմների կողմից հակահայկական գործողությունների, քրդական թալանչի ջոկատներին հայկական գյուղերի դեմ գրգռելու, սպանություններ ու առևանգումներ կազմակերպելու անտանելի պայմաններում։ Հետո հրամայվեց պատրաստվել մինչև հուլիսի 1-ը դեպի Ուրֆա շարժվելու։

Բանն այն է, որ ինքնապաշտպանության կազմակերպման մասին այդքան ամպագոռգոռ հայտարարությունների հայ հեղինակները շատ աղոտ պատկերացում ունեին թուրքական կառավարության կողմից նախապատրաստված հակահայկական պլանների մասշտաբների, գործի դրվող զորքի և ուժի մասին։ Իսկ ուժերի փոխհարաբերությունը դուրս էր որևէ համեմատությունից։ Տարիներ շարունակ Տարոնում և Սասունում բուն դրած դաշնակցական «լիազոր-ղեկավարները» փաստորեն ոչնչով չէին նպաստել վտանգի դեպքում ժողովրդի պաշտպանությունը կազմակերպելու գործին։ Նրանք, ինչպես մենք նշեցինք վերևում, այդ տարիներին եղբայրանալով երիտթուրքերին, համագործակցում էին նրանց հետ, «սահմանադրության վեց տարիների ընթացքին, ըլլայ ժողովներու մեջ, ըլլայ անհատապես, բոլորին կը քարոզեին թե այլևս սահմանադրություն է, այլևս զենքի ուժով չէ, որ մենք ձեռք պիտի բերենք մեր ինքնուրույնությունը...»[1]։

[1] Սարգիս և Միսակ Բդեյան, *Հաշազատ պատմություն Տարոնոյ*, 1962, Կահիրե, էջ 294։

Արևմտահայաստան, մասնավորապես Մուշ-Սասուն գործուղված դաշնակցական «լիազոր-ղեկավարներից» Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, որը, ըստ ոչ անհայտ դաշնակցական Ս. Թորոսյանի վկայության, մինչև 1913—1914 թթ. հարում էր երիտասարդ թուրքերի քաղաքականությանը[1], Կարինի իրենց համագումարում նույնիսկ առաջարկում էր հայկական կամավորական խմբեր կազմել և թուրքական բանակի հետ միասին կռվել ռուսական բանակի դեմ, եթե ծագեր ռուս-թուրքական պատերազմը[2]։ Այսպիսի մտայնություն և վարքագիծ ունեցող, տարիներ շարունակ պրոթուրքական քաղաքականությանը տուրք տված մարդը ինչ խոսք, որ չէր կարող գլխավորել ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործը։ Եվ բոլորովին էլ պատահական չէր, որ նա եղավ առաջինը ժողովրդին լքողը և իր գլուխն ազատողը[3]։

Ցավոք, այս մարդու կողմից հայ ժողովրդին պատճառած վնասը դրանով միայն չէր սահմանափակվելու։ Հայաստանի հանրապետության տարիներին մինիստրական պաշտոններ վարած, Ռուբեն փաշա հորջորջումն ստացած այդ դաշնակ գործիչը սև դեր կատարեց Սովետական Ռուսաստանի հետ մերձենալու, նրա հետ նորմալ հարաբերություններ հաստատելու բնական ձգտումը ձախողելու գործում, իր կնոջ հետ միասին կատարելով անգլիական լրտեսական Ինտելիջենս սերվիս կազմակերպության առաջադրանքները[4]։

Սակայն շարունակենք մեր ասելիքը։ Մուշում և Սասունում, այսպիսով, ինքնապաշտպանության գործը բարձիթողի

[1] «Հայրենիք» ամսագիր, № 4, 1952 թ., էջ 23։

[2] Հատկանշական է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ցարիզմի հետ գործակցած դաշնակցության կուսակցության պարագլուխները այսօր հետին թվով, ոչ առանց կոնյունկտուրային տուրք տալու, հակառուսական դիրք բռնելու միտումի համաձայնվում են թուրքերի հետ միասին Ռուսաստանի դեմ կռվելու մասին այդ հարցադրմանը։ Այս մասին տես «Հայրենիք» ամսագիր, № 2, 1956 թ., էջ 53, նաև «Նայիրի», 26.7. 1964 թ.։

[3] Եղիշե Տեր-Պարսամյան, նշվ. աշխ., էջ 83։

[4] Տե՛ս Շաճան, Վերստին հավելված. Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի «ինչպես»-ն ու «ինչո՞»-ն — պաշտոնական վավերագիրներու և հուշագրական վկայություններու լույսին տակ, Բոստոն, 1955, էջ 44։

վիճակում էր։ Ժողովուրդը զինված չէր։ Մի քանի հարյուր հրացանով ու ատրճանակով ինչ խոսք, որ հնարավոր չէր դիմագրավել թուրքական կանոնավոր զորքի հարձակմանը։ Թուրքական կառավարության կողմից ձեռնարկված հակահայկական լայն միջոցառումներին հակադրվող քայլերը անուժ էին ժողովուրդը փրկելու վերահաս աղետից։ Մուշի դաշտի հայ բնակչությունը բնաջնջելու նպատակով թուրքական պառլամենտի դեպուտատ Հոճա Իլիասը, Իթթիհադի կենտկոմի անդամ Նեազի բեյը պարբերաբար ժողովներ էին գումարում Կ. Պոլսի որդեգրած հայաջինջ ծրագիրը ճշտորեն և լիովին իրագործելու համար։ Հունիսի 25-ին տեղի ունեցած ժողովում, որտեղ մասնակցում էին 50—60 թուրքական պաշտոնյաներ, զինվորականներ, քրդական աշիրեթապետեր, կատարվում է «աշխատանքի» բաժանում. ով որ շրջանի, որ գյուղերը պետք է գնա մահ ու ավերածություն սփռելու։ Հայկական գյուղերը բաժանվել էին հետևյալ խմբերի. Չխուրա շրջանակ՝ 35 գյուղ, Ցրոնքի և Յաղջանի շրջանակ՝ 25 գյուղ, Յավրնա և Չիարաթի շրջանակ՝ 20 գյուղ, Խզլազաճի շրջանակ՝ 17 գյուղ[1]։

Վերահաս վտանգից խուսափելու համար հայերի կողմից փորձեր արվեցին կապ հաստատել դաշտի քուրդ բնակչության հետ, որի կողմից նույնպես պատրաստակամություն էր դրսևորվել[2]։ Բայց ընդհանուր առմամբ այդ գործը հաջողությամբ չպսակվեց։

Շուտով Մուշի շրջանում կենտրոնացվեցին Բաղեշից, Խարբերդից, Տիգրանակերտից և այլ վայրերից ժամանած մեծ թվով զինվորական ուժեր՝ ըստ Բրայսի 20 հազար զորք[3]։ Հունիսի վերջերից նրանց հարձակումները հայաբնակ գյուղերի վրա վերջնականապես պատռեցին մարդակերական պլաններ մշակած, բայց տակավին երեսպաշտական մարդանքներով ժողովրդին միամտացնել ցանկացող թուրքական կառավարիչների դիմակը։ Ինքնապաշտպանական դի-

[1] Նգիշե Տեր-Պարսամյան, նշվ. աշխ., էջ 65—66։

[2] Մլի-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 120, թ. 12։

[3] Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 646։

մադրությունը բնականաբար տեղիք էր տալու կառավարական գերազանց ուժերին, որոնք հուլիսի 2-ին գերմանական սպաների հրամանատարությամբ Մուշ քաղաքի խաղաղ բնակչության վրա հրանոթային կրակ բացեցին։ Մի քանի օրվա ընթացքում ավերակների վերածվեցին քաղաքի Վերին, Ջորի, Բրտի և մյուս թաղամասերը։ «Սկզբում մեկ-մեկ, ապա հետզհետե դանազան կողմերից թանձր ծխի քուլաներն են սկսում բարձրանալ երկինք, վառվող տներից տարածվում են խորովվող, ողջ-ողջ այրվող հայերի մղկտոցները...

Ինդանոթներն ավելի ու ավելի կատաղի կերպով են ըսկըսում գործել, տներ կործանել՝ փլատակների տակ թողնելով այնտեղ կծկվածներին»[1]։ Եկեղեցիներում, քարաշեն տներում պատսպարված կամ դիրք բռնած՝ գլխավորապես կանայք ու երիտասարդները շորրորդ օրը հանձնվեցին թշնամու «ողորմածությանը»։ Շատերն իրենց կյանքին վերջ ավեցին թույն ընդունելով։ Գերի ընկածների եղունգները աքցաններով էին քաշում, ատամները մուրճերով փշրում, անմեղ երեխաներին սվինահար անում, նետում խարույկների մեջ, բռնաբարում կանանց ու երեխաներին[2]։

«Անցնում ենք Մուշի դաշտի ջրառատ ձորերից,— գրել է իր հուշատետրում նույն թուրք սպան,— անհամար դիակներ ընկել են հոս ու հոն. մի տեղ տեսա, որ դիակները ոչխարի հոտի պես խիտ-խիտ փռվել էին գետնի վրա... Ջորերը անհամար դիակներով լիքն էին... բոլորովին մերկ մարմնով»[3]։

Մոտ երկու հազար բնակիչների հավաքում են Մուշից ոչ հեռու գտնվող Խասգյուղի մարագներում և այրում։ Մուշի շրջանի Ալի-Կրան և Աղջան գյուղերում նույնպես 1915 թ. հունիսին հազարավոր հայերի այրեցին սարայներում։ 1916 թ. մարտի վերջին, երբ ռուսական բանակը գրավեց Մուշը, գյուղացիները սարայների ավերակների տակից հա-

[1] Արամայիս, Ջարհուրելի ոճիրը, Մուշ—Սասուն, Բաքու, 1916 թ., էջ 33։

[2] Բրայս. նշվ. աշխ., էջ 85—86։

[3] «Մի թուրք սպայի հիշատակարանից», էջ 56։

նեցին հազարավոր՝ մեծ մասամբ կանանց և երեխաների կմախքներ։ Գարնեն գյուղում ամենաքիչը կոտորել էին 5—6 հազար մարդ, որոնք բանվորական զորամասերի հայ զինվորներ էին։ «Ամեն օր առավոտյան բժիշկները քննում էին բանվորական զորքի երիտասարդներին և նրանցից թույլերին կոտորելու էին ուղարկում Գարնեն գյուղը»[1]։ Այս վայրագություններին զոհ գնաց Մուշ քաղաքի համարյա ամբողջ բնակչությունը[2]։ Կոտորածից խուսափեցին Մշո դաշտի 102 հայ գյուղերի բնակիչներից շատ քչերը։

Սասունից ակնկալված օգնությունը նպատակին չհասավ։ Մայիսի սկզբին ռուսական բանակի կողմից Վանի գրավումը կարծես թե օրակարգի հարց դարձրեց նաև Տարոնի ազատագրումը։ Սակայն շատ շուտով սկսված նահանջով ջերմորեն փայփայված հույսը վերածվեց հուսահատության։ Մի քանի օրից հետո ռուսական զորամասերը վերագրավեցին Վանը։ Նրանց մի թևը հուլիսի 13-ին հասավ Մուշից մի քանի ժամվա հեռավորության վրա գտնվող Կոփ գյուղաքաղաքին, իսկ հուլիսի 15-ին գրավեց Լիսը։ Մի այլ զորամաս, որի կազմում էր նաև Անդրանիկի ջոկատը, հասավ Վարդենիս, Արտոնք և Խարց։ Միայն Վարդենիսի սարում ապաստանած 2000 հայ փախստականներին հաջողվեց հաղթահարել թուրքական զորամասերի շրջափակումը և փրկվել։ Թուրքական ջարդարարներին հաջողվեց իրենց սև գործը կատարել մինչև ռուսական բանակի մոտենալը։

Ինչը չէր հաջողվել անել Մշո ժողովրդին փրկելու համար, ինքնապաշտպանության գործի լավ կազմակերպման միջոցով հնարավոր էր անել ճակատում թուրքական բանակի պարտություններից օգտվելու, Սասունի ժողովրդին թուրքական յաթաղանից ազատելու, նրանց դեպի ռուսական զորքը շարժելու համար։ Սակայն բացի սասունցիների առանձին-

[1] Турецкая политика истреб. армянского народа, стр. 270.

[2] Ըստ Բրայսի, Մուշ քաղաքն ուներ 15 հազար բնակիչ, որից փրկվեցին միայն 200-ը, իսկ ամբողջ շրջանի 59 հազարից՝ 9 հազարը։ Տե՛ս Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 82։ Բդեյանը նույն քաղաքի բնակչության թիվը 22 հազար է ցույց տալիս, որից փրկվել էին 400 մարդ։ Տե՛ս Բդեյան, նշվ. աշխ., էջ 381, 424։

առանձին խմբերի հերոսական դիմադրությունից, կազմակերպված, ընդհանուր ղեկավարության ներքո ծրագրված և ոչինչ չարվեց։ Ռ. Տեր-Մինասյանը և Վ. Փափազյանը Մուշի դաշտի տեղահանությունից ու կոտորածից առաջ արդեն բարձրացել էին Սասուն, իրենց հետ տանելով կռվող ուժեր, զենք ու պարեն, այն պատճառաբանությամբ, թե անցյալի օրինակով լեռնային հայությունը առաջին թիրախը պիտի դառնար թուրքական իշխանությունների համար և ապա հետո նրանք ձեռնամուխ կլինեին հարթավայրի հայության կոտորածին։ Բդեյանների հուշագրություններում և այլ աղբյուրներում փաստացի նյութով ցույց է տրվում նման գործելակերպի աղետավոր բնույթը, այն, որ «անոնք իրենց ինչը ընելը չէին գիտեր»[1]։

Միանգամայն այլ տեսակետ ունեին ժողովրդական պայքարի մեջ թրծված հայ շարքային խիզախ մարդիկ (Հաջի Հակոբ Կոտոյան, Մկրտիչ Սողոմոնյան, Քիաթենց Մանուկ Շառոյան և ուրիշներ), որոնք գտնում էին անհրաժեշտ առաջին հերթին կազմակերպել Մշո դաշտի հայության ինքնապաշտպանությունը, որը և արհամարհվեց դաշնակցական ղեկավարների կողմից[2]։ Սասունում պաշարվածների մասին հոգալը մոռացած Վ. Փափազյանը «բնավ նկատի չունեցավ ժողովրդի փրկությունը», և հենց այն ժամանակ սասունցիների կողմից շատ տեղին որակվեց «տմարդի և ստոր արարած»[3]։

Ի դեպ նշենք, որ Ռ. Տեր-Մինասյանն իր հիշողությունների յոթ հատորներում ինքնագովերգությամբ զբաղվելով, «մոռացել է» հիշատակել Մուշի և Սասունի ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը ձախողելու գործում իր պատասխանատվության մասին. իսկ նրա ապիկարության ու անգործունեության շուրջը երկչոտ խոսք բացողներն անգամ հետագայում հեռացվում էին դաշնակցության շարքերից[4]։

Ի՞նչ էր կատարվում Սասունում։ 1915 թվականի հուլիսի

[1] Բդեյան, նշվ. աշխ., էջ 295։

[2] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 351—353։

[3] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 449, 546։

[4] «Նաիրի», էջ 2. 14.7, 1963 թ., № 8։

սկզբից Բիթլիսի և Մուշի ողբերգական դեպքերին զուգընթաց թուրքական հեծյալ զորամասերը կոտորածներ էին սարքում Սասունի նախալեռնային գյուղերում։ Հենց սկզբից թուրքական իշխանությունները ձեռնարկել էին բոլոր նախազգուշական քայլերը, որպեսզի Սասունում չիմանային Մուշում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին։ Մուշում ջարդերը վերջացնելուց հետո թուրքական ռազմական ուժերը կենտրոնացվեցին համեմատաբար ավելի կազմակերպված սասունցիների ինքնապաշտպանությունը հաղթահարելու համար։ 30 հազար զորքը պաշարեց Սասունի լեռները։ Սկզբում զոհ գնացին Խիանք, Փսանք ու Ծովասար գավառակների հայ բնակիչները, որոնցից շատերին ջարդեցին Խարբերդի ու Բալուի ճանապարհին։ Մի քանի խումբ երիտասարդ հայերի հաջողվեց լուրջ դիմադրություն ցույց տալ Տալվորիկի շրջանի Իշխնձոր, Արտխոնք, Սևիթ գյուղերի դիրքերում թուրք հրոսակների հարձակումներին, որոնք շատ ջանք վատնեցին խորամանկությամբ դիմադրողներին զինաթափելու և իրենց նպատակին հասնելու համար։ Բայց զուր։ Դիմադրությունը գերազանց թուրքական ուժերին շարունակվեց։ Թուրքական հրամանատարությունը Մուշից բերել տվեց ինդանոթներ և սկսեց ռմբակոծել պաշարվածների դիրքերը։

Անհավասար կռիվը, մի կողմից, թուրքական կանոնավոր բանակի և, մյուս կողմից, ամեն կողմից պաշարված, անկանոն զինված, ուտեստեղենից զուրկ մի բուռ խիզախ սասունցիների միջև շարունակվեց Սուրբի, Կեփինի, Ըմբրոնիի, Անդոկի, Գրեքոլի, Շենրկի շրջաններում։ Հուլիսի 21-ին որոշվում է թե՛ ժողովրդին և թե՛ կռվող ուժը՝ ընդհանուր առմամբ 30 հազարից ավելի հավաքել Անդոկի հովտում[1]։

Ինչ խոսք, որ քչերն էին լավատեսորեն վերաբերվում կռվի բարենպաստ ելքի հնարավորությանը։ Միակ ելքը թշնամու օղակը ճեղքելը և ռուսական բանակին միանալն էր, որը սակայն շատ քչերին հաջողվեց։ Շուտով «հիսունհազարանոց ամբոխը, փոթորկի ձեռքին խաղալիք դարձած, ղեկը կորցրած նավի նման՝ սկսում է այս ու այն անկյուն շպրտվել, տեղի է ունենում մի ընդհանուր, խուճապային խանգարում, և տիրաբար, բոլորի համար մի նոր նշանաբան է ըստեղծվում՝ թող ազատվի, ով կարող է...»[1]։ «Սասունցիները տեսնելով, որ լքված են բոլորովին, Փափազյան մեջտեղ չելներ, մորթը ազատելու ետև է, Ռուբենը քաջաբար ծածկած է ինքզինքը օտար աչքերե, հուսահատ, կհանձնվեն...»,—վկայում է ականատեսը[2]։ Ինքնապաշտպանական կռիվները շարունակվեցին Տալվորիկի անմատչելի լեռնային քերծերի վրա, Ծովասարում և այլ վայրերում։ Հազարավոր սասունցիներ զոհ գնացին թշնամու սրին ու գնդակին, սովին ու սառնամանիքին։

Հայաստանի պետական պատմական արխիվում կան բազմաթիվ մշեցիների, սասունցիների, կարճկանցիների և շատ ու շատ այլ տեղացիների կենդանի վկայություններ իրենց հայրենի գյուղերում և քաղաքներում թուրքական իշխանությունների կատարած բռնաբարությունների, սպանությունների ու վայրագությունների մասին։ Առանձին նկարագրություններ այնքան զարհուրելի պատկերներ են քաշում, որ դրանք անհնարին է ոչ միայն նկարագրել, այլև նույնիսկ կարդալ։ Մարդկային բանականությունը և խիղճը անուժ են նույնիսկ ընկալելու այն ամենը, որ հայ ժողովրդի հետ անում էին թուրքական ճիվաղները։ Միայն նրանք կարող էին կրակի վրա երեխաներ խորովել, ծնողների ձեռքով հարազատ երեխաներին մորթել տալ ու նրանց արյունը խմացնել։ Այսպիսի փաստերը հարյուրավոր են։ Հնարավոր չէ դրանք նկարագրել կամ այդ մասին տարբեր աղբյուրների հավաստի լինելն ապացուցել։ Սակայն մի բան պարզ է, որ այդ մասին են պատմում հազարավոր սովորական, աշխատանքի մարդիկ, որոնք կորցրել են իրենց զավակներին ու հարազատներին, անցել թուրքական դժոխքի միջով։ Ստորև մեջ ենք բերում դեպքերի ականատես, Սասունի Ախփի գյու-

---

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, թթ. 1—31, այլ աղբյուրներ այդ թիվը մինչև 50 հազար են ցույց տալիս. տե՛ս Արամայիս, Ջարհուրելի ոճիրը։

[1] Արամայիս, նշվ. աշխ., էջ 104։

[2] Տեր-Պարսամյան, նշվ. աշխ., էջ 115։

ղացի Նուրե Երիցյանի՝ 1916 թվականի նոյեմբերի 5-ին Թիֆլիսում պատմածից մի հատված։ Ահա թե ինչ է պատմում նա։

«Քսան օր կռիվ եղավ. թուրքերը եկան, թնդանոթ բերին, 30000-ից ավելի էին, Շենիքի գլխից որ թնդանոթ կարձակեին Անտոքա վրա կհասներ մեզի։ Մեկ ռումբով ահագին մարդ կսպանվեին։ Այստեղ մենք հաղթվեցինք, կին ու երեխա ընկան թուրքերի ձեռք, կմերկացնեին և ապա կսպանեին, իսկ մնացած մարդիկ ու կովողները ցրվեցին սար ու ձոր, Նովասար, Կեփին և ջոկ-ջոկ կռվեցին։ Ես այդ սարսափի ընթացքին, կորուցի իմ հարսներ ու տղան, իմ երկու թոռներ ինքս ձգեցի փախա։ Փախանք լցվանք Քանասար, սև ասկյար (թուրք կանոնավոր զորք) մեկ կողմից, քրդեր մեկ կողմից մեզ մեջտեղ առին և սկսեցին կոտորել. երեխաները ձգեցին սվինը ծայրեր. մոր արգանդը պատռեցին և երեխային դուրս հանելով կտոր-կտոր արին։ Ազատվողները նորից փախանք Նովասար։

...Մուշի կառավարիչը հայտարարեց, թե ողջ մնացող սասունցիներին ազատություն է եկել, թագավորը ողորմացել է իրենց նեղություններին և թող հավաքվին Մուշ՝ կերակրվելու և պահվելու։ Իրենց դիներ տվին սատանին և երդումներ արին, 1500 անձ (Սպաղանք, Հարթք, Նղկարտ, Հիթինք, Ախփի, Թխիք, Գելեիգուզան, Տափրկ, Գեղաշեն, Շուշնամերկ, Իրիցանք) այս գյուղացի բնակիչները, որից 500-ը երեխա, հավաքվեցինք և զորքերով շրջապատված գացինք Մուշ։ Այնտեղ մեզ ու տղամարդերին իրարից բաժանեցին և ջոկ-ջոկ տներ լեցրին։ ...Հինգ օր մեզ թողին անհաց ու անջուր։ Սկսեց մի աղկտուր գոռոց ...Տղամարդիկ քշեցին Բաղեշի կողմ և սպանեցին բոլորին (500-ից ավելի էին)։ Իսկ մեզ տարան Բլեղրը գյուղ (Ս. Կարապետի կողմ, Մուշից 5 ժամ հեռու)։ Իմ երկու տղաներ տարան մյուսների հետ և սպանեցին, երբ մեզ եկան տանելու, ընկան մեր մեջ, բոլորին մերկացրին, ինչքան արծաթ-ոսկի թե պահած ունեինք առին։ Հետո ընտրեցին յուրաքանչյուր գյուղից 20-ական գեղեցիկ կին ու աղջիկ և տարան բռնաբարեցին և այլևս չթողին մեզ մոտ գալու։ Իսկ մեզ քշեցին Բլեղրի կողմ։ Ճանապարհին ետ մնացող մայրերից կխլեին երեխաները և կզարկեին գետին, կսպանեին։ Մոտ 200 երեխա գետին զարկելով և սվինով սպանեցին։ Մի ջրի հասանք, ուզեցինք խմել։ Այդտեղ սպանեցին 5 հոգի և մնացածներս փախանք ջրից հեռու։ Վերջապես մեզ հասցրին Բլեղրը, այնտեղ մութ տվեց։ Մեզ հավաքեցին մի տուն և սկսեցին ամբողջովին մերկացնել և պահապաններով մեկ մեկ փոխադրել ուրիշ տուն։ Մի քիչ ճարպիկ եղա և մի ձիու ոտների միջից սողացի դուրս և ինձ գցեցի մի խանդակի մեջ ու սպասեցի։ Բոլորին մերկացնելուց և մեջտեղելուց հետո, խոտ բերին և շարեցին տան չորս բոլոր, քարյուղ թափեցին վրան և կրակ տվին։ ...800-ից ավելի էին այստեղ վառվողները...

Հեթինցի Բլոն և Հակոբը (Քոփիցի) Բաղեշից փախան եկան և այսպես պատմեցին, թե «մեզ հինգ հարյուր հոգու տարան դեպի Բաղեշ շրջապատված զորքերով և քրդերով։ Բաղեշ հասնելուն պես մեզ տարան քաղաքի մի ծայրը, և մեր ձեռքով երկար փոս տվին փորել, հետո սկսեցին մեզ սվինով և գնդակով սպանել և ձգել փոսի մեջ. մենք երկուսս իսկույն ընկանք դիակների տակ և թեթև հոգի տակ կարողացանք շունչ պահել և ծակել դուրս գալով շուտով ու փախանք սարերը»։

Բայց Բլոն և Հակոբը շուտով մեռան, այնքան ուժասպառ էին եղած։

...Մի քանի անգամ էլ քրդերն ու թուրքերը եկան մեզ վրա, որն ընկավ ձեռքը, սպանեցին մինչև (փետրվարի) Շվաթի վերջ. ուսներ Մուշ առին։ Տափրքի թուրք զորքը փախավ, մենք իջանք Տափրք, մի քանի օր մնացինք, հետո սարը բարձրացանք, 16 հոգի էինք, հինգը ճանապարհին մեռան, մյուսներս անցանք Մուշ, հետո ես անցա Երևան և այնտեղից Թիֆլիս, մի ժամանակ է, որ ապրում եմ իմ միջնեկ տղա Սեդրակի մոտ, որ պատերազմից առաջ Ռուսաստան էր և կամավոր եղած, և այժմ բանվոր է և ինձ պահում է»[1]։

Սասունի սարերում ապաստանած 50 հազար հայ ժողովրդից 1915 թվականի աշնանը մաս-մաս, խումբ-խումբ կովկաս հասան 10-ից 15 հազար մարդ, մնացածը զոհ գնաց թուրքական յաթաղանին[2]։

* * *

Մահվան ալիքը հյուսիսից տարածվում էր դեպի հարավ, գնում հասնում Միջագետքի խորքերը։ Կենդանի մնացած, մի կերպ ոտքի վրա, կիսամերկ ու քաղցած հայ մարդկանց խմբերի վերջին հանգրվանը սիրիական անապատն էր։ Սակայն նախքան դրան անդրադառնալը մի փոքր կանգ առնենք Խարբերդի, Սեբաստիայի, Կիլիկիայի, Ուրֆայի և այլ վայրերի իրադարձությունների վրա։

Խարբերդում ուսումնական հաստատությունները փակել էին դեռևս 1915 թ. մարտին, իսկ տեղահանությունը կատարվեց հունիսի վերջին։ Մի քանի հազար խարբերդցիներ

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 439, թթ. 8—9։
[2] «Պայքար», 6.7. 1963, № 157 (17475), ԱՄՆ։

դիմեցին մահմեդականություն ընդունելու խնդրանքով, միայն թե խուսափեին չարչարանքից ու մահից։ Սակայն այդ դիմումը մերժվեց[1]։

Ականատեսը վկայում է, որ Խարբերդից ճանապարհ ընկած հինգ հազար հոգիանոց մի քարավան Հալեպ էր հասել 213 հոգով[2]։ Մինչև այդ և դրանից հետո էլ Խարբերդն ականատես եղավ ցնցող տեսարանների, մարդկային թշվառության և ահավոր դաժանության փաստերի, որ կատարվում էին արևմուտքից ու հյուսիսից տարագրված իրենց եղբայրների հետ։ Խարբերդի վիլայեթի Մեզրե քաղաքի հայ բնակիչներին թուրքական դահիճները սրի քաշեցին հենց նրա մատույցներում[3]։

Խարբերդում ամերիկյան հյուպատոսը 1915 թ. հուլիսի 11-ին գրել է. «Հուլիսի առաջին օրերին Խարբերդ հասան Կարինի ու Երզնկայի առաջին քարավանները՝ ցնցոտիների մեջ, կեղտոտ, քաղցած և հիվանդ։ Նրանք ճանապարհին մընացել էին երկու ամիս, առանց սննդի և առանց ջրի։ ...Ոմանք սպանվեցին։ Մայրերն իրենց երեխաներին ուզում էին տալ ամեն մեկին, ով առներ։ Թուրքերը բժիշկներ ուղարկեցին քննելու երիտասարդ աղջիկներին իբր թե առողջապահական տեսակետով, բայց ավելի ճիշտ՝ ամենից գեղեցիկներին ընտրելու իրենց հարեմների համար»։

Նույն հյուպատոսը նկարագրում է Խարբերդի տեղահանությունը, որն սկսվեց հազարավոր մարդկանց ձերբակալություններով։ Ասվեց, որ բոլոր նրանք, ովքեր լեռը տարվեցին, այնտեղ սպանվեցին։ Հուլիսի 5-ի առավոտյան 800 հոգի ձերբակալեցին և հուլիսի 6-ին սար ուղարկեցին։ Այնտեղ 14-ական հոգի իրար կապեցին և ապա հրացանազարկ արին։ Հարևան մի գյուղում մի խումբ հայերի փակեցին մզկիթի մեջ և գնդակահարեցին։ Ողջ մնացածներին էլ սվինով ու դանակով մաքրեցին։ Երկու կամ երեք հոգու հաջողվեց պրծնել և պատմել այս ամենի մասին[4]։ Խարբերդցիներից

[1] Ս. Ակունի, նշվ. աշխ., էջ 154։
[2] Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 202։
[3] Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 647։
[4] Տե՛ս «Աշխարհ», 1.6. 1963 թ. № 151, էջ 7։

շատերին տարագրեցին Ուրֆա և այնտեղ կոտորեցին[1]։ Նույն ֆոնդի 489-րդ գործում պահպանվում են Գալուստ Գալստյանի պատմածները Խարբերդի վիլայեթի Արաբկիր քաղաքի արյունոտ անցքերի մասին։ Մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում Խարբերդի հայության հետ տեղի ունեցածի մասին Եփրատի կոլեջի պրոֆ. Որբերյանի որդի Մուշեղ Որբերյանը և Գրիգոր Եղոյանը[2]։

Հունիս-հուլիս ամիսներին նույն բախտին արժանացան սեբաստացիները։ Մասսայական տեղահանությունների նախօրեին, 1915 թվականի փետրվարին Սիվաս բերվեցին 1700 ռուս գերի զինվորներ և սպաներ, որոնց աշխատեցնելով և քաղցած պահելով ուժասպառ էին անում։

Սեբաստացի հայերը ամեն կերպ օգնեցին նրանց։ Թուրքական շովինիստները ռուս զինվորների նկատմամբ հայերի ցույց տված բարյացակամ վերաբերմունքն օգտագործեցին նրանց դեմ ֆանատիկ ամբոխին գրգռելու համար։ Երբ սեբաստահայերը ուզեցին հողին հանձնել քաղցամահ և տանջամահ արված ռուս գերիներին, ապա նրանց դեմ պրովոկացիաներ սարքեցին[3]։

Շուտով Սեբաստիայում հայահալած գործի գլուխ կանգնեց երիտթուրքական գլխավոր դահիճներից նույն Բեհաէդդին Շաքիրը, որը Քյամիլ փաշայի հետ միասին հազարից ավելի հայ աղջիկներ էր ուղարկել Բոսֆորի ափերը՝ Կ. Պոլիս՝ իր գաղանաբարո ընկերներին[4]։ Նույն հեղինակի վկայությամբ, Կ. Պոլսում նրանցից շատերին ուղղակի վաճառքի էին հանում[5]։

Նա կոտորածի և տեղահանությունների օրերին հրամայել էր ոչ ոքի չխնայել։ Իսկ Սեբաստիայի վիլայեթում 170 հազար հայ կար, որոնք համեմատաբար լավ պայմաններում էին գտնվում, քան մյուս վիլայեթներում ապրող իրենց ազգակիցները։ Թուրքական ջարդարարները կարճ ժամանակա-

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 478, թ. 12։
[2] Նույն տեղում, գործ 487—489։
[3] Վ. Միրզեցը, նշվ. աշխ., էջ 133։
[4] Հ. Գեյքս, նշվ. աշխ., էջ 128։
[5] Նույն տեղում, էջ 123։

միջոցում հողին հավասարեցրին Սեբաստիայի վիլայեթի շեն գյուղերը, ոտքի տակ տվեցին, կոտորեցին նրանց բնակիչներին, ապա հուլիսի 5-ին հաշիվ տեսան բուն քաղաքի հայության հետ։ Սկզբում մահմեդականություն ընդունել ցանկացողներին առաջարկվեց թուրքական որբանոցներին հանձնել մինչև 12 տարեկան հասակի իրենց որդիներին, իսկ իրենք ըստ իշխանությունների կարգադրության վերաբնակություն հաստատեն այլ վայրերում։ Այնուհետև դրժվեց նույնիսկ այդ առաջարկությունը։ Գործի դրվեցին մանգաղը, մահակն ու կացինը[1]։

Ամերիկացի միսիոներ Ու. Ջեքսը նկարագրել է այդ ահավոր եղեռնը։ Մալաթիայից Սեբաստիա ճանապարհի վրա 9 ժամ շարունակ նա երկուական կամ հինգական կապված դիակների խիտ շարքերի է հանդիպել։ Գլխավորապես տղամարդկանց էին սպանել[2]։

Արևմտյան Անատոլիայի հայաշատ վայրերից տեղահանության զոհերին մեծ մասամբ երկաթուղով սկզբում ուղարկում էին Անկարայի շրջան, Կոնիա, ապա այնտեղից Բաղդադի երկաթգծի տարբեր ճյուղավորումներով ուղարկում հարավ՝ դեպի Հալեպ և այլ շրջաններ։ Կոնիայում 5—6000 վրանների տակ հավաքել էին Էսքիշեհիրից, Բրուսայից, Էդիրնեից, Ռոդոստոյից տեղահանված 40—50 հազար մարդ, նրանց մատնել սովամահության ու զրկանքների, ապա ուղարկել Միջագետքի անապատները։ Եթե համեմատելու լինենք սրանց և հայկական վիլայեթներից տեղահանվածների կրած տանջանքները, ապա առաջինները, անկասկած, ավելի քիչ տառապանքներ կրեցին։

Անկարայում տեղահանությունը կատարվեց հուլիսի վերջին։ Ըստ Պալաքեանի, Անկարայի վիլայեթի 85 հազար հայության 9/10 մասը ջարդվեց, ընդ որում Թալեաթն ինքն էր աճապարել այնտեղ սպանված տասնյակ հազարավոր հայերի հետքերը թաքցնելու համար[3]։ Այնուհետև տեղահանությունները շարունակվեցին Նիկոմեդիայի շրջանում (Նիկոմեդիա, Ադաբազար, Պարտիզակ, Բրուսա) օգոստոսի առաջին կեսին և սեպտեմբերին, Ադրիանապոլում՝ հոկտեմբերի կեսերին, Կայսերիի սանջակում՝ նոյեմբերի կեսերին, Ուրֆայում՝ սեպտեմբերին[1]։

Մինչ այդ Անդրիանապոլում աշխատանքից հեռացվել էին բոլոր հայ պետական, հասարակական ծառայողները[2]։ Իսկ այդ մասերից տեղահանվածների մեծ խմբեր սրի էին քաշվել Իզմիդի լեռներում[3]։

Քիչ թե շատ կազմակերպված դիմադրություն ցույց տվեց Ուրֆայի (Ուռհա) բնակչությունը։ Բանն այն է, որ ամբողջ ամառվա ընթացքում այս քաղաքի վրայով էին Միջագետք աքսորվում տասնյակ ու տասնյակ հազարավոր հայ մարդիկ։ Գերմանական մի թերթի տվյալներով 1915 թ. ապրիլից մինչև հուլիս այդ տեղով 50 հազար հայ էր անցել[4]։ Ուրֆան գտնվելով Դիարբեքիրից հարավ-արևմուտք, մի տեսակ վերջին հանգրվան էր հանդիսանում տեղահանվածների համար Միջագետքի ավազուտների նախադռանը։ Ամիսներ շարունակ ուրֆացիները ականատես էին թուրք զինվորների կողմից երիտասարդ աղջիկների առևանգումներին, խոշտանգված, ջարդված կանանց ու երեխաների տառապանքներին։ Նրանց հայտնի էր, թե ինչ էր կատարվել մասնավորապես հարևան շրջաններում։ Նրանք գիտեին, որ 1915 թվականի մայիսին Դիարբեքիրի և Սեբաստիայի նահանգներում ձերբակալված 1200 անվանի հայ մարդկանց կեսից ավելին 30 բարժաներով տարվել էր Տիգրիս գետի հոսանքով հարավ և խեղդվել գետում։ Քաղաքական շարժառիթներից բացի կասկած չկար, որ այդ սպանության հիմքում քիչ դեր չխաղացին կողոպուտի նկատմամբ ընչաքաղց թուրք զինվորական հրամանատարները, որոնք անմիջապես Տիգրանակերտի շուկայում վաճառքի հանեցին իրենց զոհերի հագուստեղենը։ Այս մասին մանրամասն հաշվետվություն էր տպա-

[1] Ս. Ակունի, նշվ. աշխ., էջ 96։
[2] «Մշակ», 30.9. 1916 թ., № 217։
[3] Գ. Պալաքեան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 129, 165։

[1] Տե՛ս Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 648, Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 58—59։
[2] A. Toynbee, Armenian Atrocities, p. 75.
[3] Նույն տեղում, էջ 77։
[4] «Աշխարհ», 1.6. 1963 թ., № 151, էջ 7։

գրել գերմանական «Այգեմայնե Միսիոնս-Ցեյտշրիֆտ» թերթը[1]։

Դիարբեքիրի շրջանը բերված ռուս գերիների թիվը հասնում էր 3000-ի։ Սրանց զրկել էին հագուստից, մարդկային ամենատարրական պայմաններից։ Նրանց աշխատեցնում էր Նեյլ փաշան, որն իր նոր կառուցվող դղյակի պատերի մեջ դնել էր տալիս խողխողված հայ մարդկանց դիակները[2]։

Քսանչորս հազար տիգրանակերտցիների թուրքերը սրի քաշեցին հուլիս ամսին քաղաքից մեկ ժամվա ճանապարհի վրա[3]։

«Սոսկալի ջարդով մը վերջաբան դրված է Տիգրանակերտի շրջանի հայության»,— հաղորդել է ականատեսը[4]։ Դրանից հետո տեղահանվեց Մարդինը[5]։

Հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում ականատես արաբ շեյխ Ֆահիզ էլ Հուսեյնը, որ հայ ժողովրդի նկատմամբ երիտթուրքական չարագործությունը բացատրում է «նացիոնալիստական ֆանատիզմով և նախանձով»[6]։ Նա գրում է, որ հայերի կողոպուտը գլխավորում էին վալիները՝ նահանգապետերը, որոնք դրանից բաժին էին հանում Թալեաթին և նրա համախոհներին[7]։ 1916 թ. աշնանը նա ցավով նշում էր այն կործանիչ հետևանքները, որ ունեցել էր թուրքական ջարդարարությունը հայկական կուլտուրայի համար։ Նա գրում է, որ հայկական «գրքերն այսօր էժանագին թղթի էին վերածել, որով պանիր կամ խուրմա են փաթաթում... Հայկական դպրոցները, որոնք առաջ շատ աշակերտներ ունեին, այժմ դատարկ են և փակ... Եկեղեցիները վերածված են մորթոտված հայերի ունեցվածքի վաճառման կետերի»[8]։

---

1 Տե՛ս Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 25։
2 Հ. Գեյքս, նշվ. աշխ., էջ 193։
3 Ս. Ակունի, նշվ. աշխ., էջ 69։
4 Մկի-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047/1, գ. 145, թ. 9։
5 «Գործ», № 2, 1917 թ., էջ 117։
6 Турецкая политика истребления армянского народа, стр. 301.
7 Նույն տեղում, էջ 292։
8 Նույն տեղում։

Ուրֆայում հավաքված եկվոր հայերի առաջին խմբային ջարդը տեղի ունեցավ 1915 թվականի օգոստոսի 19-ին, երկրորդը՝ սեպտեմբերի 23-ին, իսկ երրորդը՝ մի շաբաթանց։ Բացի թուրքական քաղաքական ու զինվորական իշխանությունների տնօրեններից, այս գործում ղեկավար դեր էր կատարում գերմանական հետախույզ, կապիտալիստ սպա Հեր էքհարդը[1]։ Բուն ուրֆացիներից մինչ այդ կախաղան էին բարձրացրել մի քանի անվանի մարդկանց, իսկ մնացած զանգվածին առաջարկվեց ճանապարհ ընկնել դեպի Տեր-էլ-Զոր։ Այդ առաջարկությունը մերժվեց։ Լավ իմանալով այնտեղ ուղարկված իրենց քույրերի և եղբայրների ճակատագիրը, նրանք դիմեցին ինքնապաշտպանության՝ ամրանալով ու դիրքեր սարքելով հայկական թաղամասում։ Թուրքական տեղական զինված ուժերն անկարող էին կոտրել նրանց դիմադրությունը։ Ուրֆա ուղարկվեցին Ֆահրի փաշայի զորամասը, գերմանական սպաների հրամանատարությամբ գործող թնդանոթներ[2]։ Ֆահրի փաշայի տեղակալը գերմանական սպա Քոունտ Վոլֆ ֆոն Վոլֆսկահլն էր[3]։

Սկսած հոկտեմբերի 5-ից պաշարվածների դրությունը վատացավ. թնդանոթների արկերը քարուքանդ էին անում, այրում ամեն ինչ, մեծ զոհեր պատճառելով նրանց։

Այնուամենայնիվ թշնամու գերակշիռ ուժերի դեմ դիմադրությունը շարունակվեց տասնչորս-տասնհինգ օր։ Թուրքական զորամասերի մի քանի կատաղի գրոհները ետ մղվեցին նրանց համար ծանր կորուստներով։ Նրանք ստիպված էին հեռանալ հայկական դիրքերից։ Ինքնապաշտպանների շարքերում տղամարդկանց հետ միասին խիզախորեն մարտնչում էին հայ կանայք և աղջիկները։ «Հայ դստերաց հարյուրավոր դիակներ գտնվեցան, որոնք ինկած էին զեն ի ձեռին»,— գրում է Տաշեանը[4]։

---

1 Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 530։
2 Հ. Տաշեանը այդ թիվը համարում է 4500 (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 84—85), իսկ Բրայսը՝ 6000 (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 530—531), «Գործ» № 3. 1917 թ., էջ 57։
3 A. Toynbee. Turkey: A Past and a Future, p. 56.
4 Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 89, «Գործ» № 3, 1917 թ., էջ 60։

Թուրքական հրամանատարը դիմեց խորամանկության. նա պաշարվածներին խոստացավ խնայել նրանց կյանքը, եթե վճարեին մեծ գումար փրկավճար և անձնատուր լինեին։ Պաշարվածների ռազմամթերքը սպառվելու վրա էր և որոշվեց հանձնվել թշնամու ողորմածությանը։ Երիտասարդ զինավարժ մի հայուհի՝ Ղազանճյան հայտարարեց. «Ես անձնատուր չեմ ըլլար, ըրեք ինչ որ կուզեք»։ Նրան գնդակահարեցին[1]։ Շատ-շատերը ինքնասպան եղան թույն խմելով, կամ լեռներից ցած նետվելով։ Իսկ անձնատուր եղած հայերի հետ վարվեցին ամենագազանային ձևով, դրժելով իրենց երեկվա խոսքը։ Սկսվեց մի սոսկալի դատաստան։ Միայն եկեղեցիներում այրեցին 3000 հոգի[2]։ Ֆահրի փաշան իր ըսպաների հետ միասին անձամբ գեղեցիկ կանանց և աղջիկների ընտրություն կատարեց։ Երեխաներին ուղղակի աճուրդի հանեցին և վաճառում էին 1,25 ֆրանկով[3]։ Գերի ընկածների մի մասին սրի քաշեցին հենց տեղում, մի մասին կախաղան բարձրացրին[4], մյուս մասին աքսորեցին Տեր-էլ-Զոր և այլուր, սովամահ անելով ու կոտորելով ճանապարհներին։

Ուրֆայի հայության 1915 թվականի այս կոտորածը թվով երրորդն էր՝ դրան նախորդած քսան տարիների ընթացքում։

Այսպիսով, մինչև 1915 թվականի աշուն քարուքանդ էին արվել հայկական վիլայեթների հայաշատ բնակավայրերը, ցրիվ տրվել նրանց բնակիչները։ Փաստորեն արդեն այն ժամանակ հայ չէր թողնվել Էրզրումի, Տրապիզոնի, Սիվասի, Խարբերդի, Բիթլիսի և Դիարբեքիրի նահանգներում։ Այս շրջանների մեկ միլիոն հայ բնակչությունը չկար. նրա շատ փոքր մասին էր հաջողվել վերապրել օտար երկնակամարների տակ։

Հենց այս շրջանների հայ բնակչությունն իր վրա կրեց

1 Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 86։

2 The Armenian question in the American House of Representatives, A speech by the Hon. Lieut. Colonel Edward C. Little of Kansas, 7 february, 1918, London, p. 17.

3 Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 87։

4 «Գործ», № 3, 1917 թ., էջ 60։

թուրքական յաթաղանի գլխավոր հարվածը։ Արևմտահայաստանի հյուսիսային մասերից տեղահանվածները տարագրության ավելի երկար ճանապարհ անցան, ավելի շատ տանջանքների ենթարկվեցին և ավելի մեծ թվով զոհեր տրվին, քան Կիլիկիայի, Հյուսիսային Սիրիայի հայ բնակիչները։ Սակայն բոլոր դեպքերում ազգային դժբախտությունը, ամբողջ արևմտահայության ճակատագիրը միևնույնն էր՝ տեղահանություն և բնաջնջում։

* * *

Հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի բնաջնջման թուրքական պլաններում հատուկ տեղ էր տրվում Կիլիկիային, որտեղ ապրում էին 200 հազարից ավելի հայ, գլխավորապես գյուղատնտեսության մեջ զբաղված մարդիկ։ Թուրքերի ընդհանուր թիվը 78 հազար էր[1]։ Կիլիկիայի հայկական պետության անկումից (1375 թ.) հետո, երբ հայ ազգաբնակչության մի ստվար մասը դաշտային Կիլիկիայից տեղափոխվեց լեռնային, անմատչելի վայրերը, այդ երկրամասը երբեք լիովին չենթարկվեց թուրքական իշխանությանը։ Օսմանյան պետության դեմ հարատև կռվով հայ ժողովրդի փոքրիկ խմբերը, հատկապես 15-րդ դարում հիմնադրված Զեյթուն ավանը, մնում էին իրենց լեռների ու ապրուստի իրական տերը։ Զեյթունցիները մինչև 1850 թվականը քառասունից ավելի խիզախ ընդհարումներ էին ունեցել կառավարական զորքերի հետ և չէին կորցրել իրենց ինքնօրինության իրավունքը։ 19-րդ դարի կեսերից այդ պայքարը թևակոխեց իր նոր շրջանը։ Առաջին համաշխարհային պատերազմին նախորդած չորս տասնյակ տարիների ընթացքում ազգային-ազատագրական պայքարն ավելի ուժեղացավ։

Զեյթունցիները զենքը ձեռքին 1860 թվականին կռվեցին Խուրշիդ փաշայի 14-հազարանոց զորքի դեմ, իսկ 1862 թվականին ապստամբության դրոշ պարզեցին և հաջողու-

1 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 3, թ. 342։

թյամբ ետ մղեցին Ազիզ փաշայի 35-հազարանոց բանակի գրոհները։ Թե՛ այդ և թե 1896 թվականին էդհեմ փաշայի 30-հազարանոց բանակի դեմ մղած կռվով Զեյթունը մարմնավորում էր հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, նրա բողոքը թուրքական տիրապետության դեմ ճիշտ այնպես, ինչպես սասունցիների անձնազոհ պայքարը միևնույն Տավրոս լեռների մյուս կողմում։

Զեյթունի ազատագրական կռիվները կապված են այնպիսի պայծառ դեմքերի հետ, ինչպիսիք են Մ. Նալբանդյանը, Հարություն Սվաճյանը, Սերովբե Թագվորյանը, որոնք դրանց մեջ տեսնում էին հասունացող հակաֆեոդալական հուժկու շարժման նախօրյակը։

Ինչպես ամբողջ Արևմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում նույնպես թուրքական կառավարությունը տրադիցիայի ուժով, սիստեմատիկ միջոցառումներով ձգտում էր ընկճել հայ ժողովրդի դիմադրական կորովը, նրան ծնկի բերել, արյան մեջ խեղդել նրա բողոքի ձայնը, անկախության և ազատության նրա տենչը։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին թուրքական կառավարությունն ամենից շատ վախենում էր արաբական ապստամբությունից և հայերի ըմբոստությունից Կիլիկիայում՝ Զեյթունում։ Դրա համար պատերազմի սկզբից Զեյթունը հանդիսացավ նրա լուրջ ուշադրության առարկան։ 1914 թվականի օգոստոսին, զորակոչի հայտարարության օրերին Զեյթունը ենթարկվեց հրապարակված օրենքին։ Առանձին բացառություն կազմեց մի շարք երիտասարդների զորակոչից խուսափելը, որը և դարձավ պրովոկացիայի առարկա թուրքական իշխանությունների համար։ Հոկտեմբերին զեյթունցիների դեկավար Նազարեթ Չավուշը «ապահովության գրով» գնաց Մարաշ՝ իշխանությունների հետ մի շարք կնճռոտ հարցերի շուրջ համաձայնության գալու նպատակով։ Թուրքական իշխանությունները ինչ որ խոստացան, տեղն ու տեղը դրժեցին[1]։ Մարաշի մյութասարրֆ Հայդար փաշայի հրամանով Նազարեթ Չավուշը բանտարկվեց

[1] A. Toynbee, Armenian Atrocities, p. 72.

և խոշտանգվեց բանտում[1]։ Եվ սա այն դեպքում, երբ Զեյթունում ոչ մի ապստամբական վիճակ չկար, այս ուղղությամբ և ոչ մի գործնական քայլ չէր արված[2]։

Այնուամենայնիվ, թուրքական կառավարությունը գիտակցաբար դիմեց պրովոկացիոն քայլերի, աղմուկ առաջացրեց մի քանի հայ երիտասարդների բանակից խուսափելու և սարը բարձրանալու հարցի շուրջը, գրգռելով հասարակական կարծիքը «դավաճան» հայերի դեմ։ Հենց սկզբից Թալեաթը զեյթունցիների դեմ կիրառված բռնությունները փորձեց ներկայացնել որպես հայ դասալիքների դեմ կիրառված միջոցառումներ[3], թեև հետագա իրադարձություններն ամբողջապես հերքեցին այդ ստախոսությունը։

Վերջին հաշվով ոչ միայն Զեյթունը, այլև ամբողջ Արևմտյան և Հարավային Անատոլիան, Կիլիկիան այնքան հեռու էին ռազմական թատերաբեմից, դաշնակիցների զինված ուժերից, որ միայն միամիտները կարող էին հավատալ հայ բնակչության դեմ ձեռնարկված ջարդարարական միջոցառումների անհրաժեշտության վերսիային։ Եթե թուրքական կառավարությունը չէր վստահում ռուսական սահմանին մոտ գտնվող վիլայեթների հայ բնակչությանը, ապա երկրի այս շրջաններում այդպիսի կասկածի հիմք բոլորովին չէր կարող լինել։ Կիլիկիայում կատարվածը հիմնովին հերքում է թուրքական կառավարության ծիծաղաշարժ հարցադրումը «երկրի ռազմական» անվտանգության ապահովման մասին։

[1] Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 167։

[2] Թուրքական պաշտոնական շրջանների հակահայկական միջոցառումների խստացման համար կերակուր էր հայթայթում հայկական մամուլն իր վերամբարձ ու սուտ հաղորդագրություններով։ Օրինակ, «Մշակ»-ը 1914 թ. նոյեմբերի 12-ի համարում գրում էր այն մասին, թե Հաջընի մոտ Զեյթունի լեռներն են բարձրացել 500 սպառազեն հնչակներ, թե Մարզվանի շրջանում (Սեբաստիայի վիլայեթ) 700 հայ ֆիդայիներ նույն հնչակների գլխավորությամբ նույնպես սարն են բարձրացել և այլն։ Այս ամենը վնասակար երևակայության արդյունք էր։ Մեկը տասը դարձված փաստերի մասին գրելով, հայկական մամուլն արջի ծառայություն էր մատուցում արևմտահայությանը։

[3] Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 153—154։

Փաստերը ցույց են տալիս, որ Էնվեր-Թալեաթ-Ջեմալ եռյակը որոշել էր մեկընդմիշտ վերջ տալ հայությանը Կիլիկիայում, ազատվել ազգային-ազատագրական պայքարի այդ միշտ անառիկ միջնաբերդից և շնչին առիթն իսկ օգտագործեց պատժիչ լայն միջոցառումներ իրականացնելու համար։ Սկզբում Մարաշում կախաղան բարձրացվեցին բռնոտված մի քանի ըմբոստներ ու քաղաքի անվանի մարդիկ, հետո տեղահանվեց Զեյթունի շրջակա հայկական գյուղերի բնակչությունը[1], նրա մի մասը քշվեց Կոնիայի Սուլթանիե քաղաքի ճահճուտ շրջանը, իսկ մյուս մասը՝ Տեր-էլ-Զոր[2]։

Թուրքական ջարդարարներն այս բանն իրականացրին շատ խորամանկորեն։ Ինչպես նշում է Թոյնբին, նրանք խոստացան ձեռք չտալ զեյթունցիներին, եթե չդիմադրեն։ Դիմադրություն չեղավ, բայց թուրքերը տեղահանեցին Զեյթունի հայերին[3]։ Հարցի այսպիսի լուծումը մասամբ հնազանդության մասին, ինչպես Սիսի Սահակ կաթողիկոսի, այնպես և պատրիարքի գրավոր ու բանավոր հորդորների արդյունք էր։ Արշակ Ալպոյաճյանը գրում է, որ նրանք «հնազանդության և համակերպության հորդորներ» էին հղում[4]։

Հալեպի գերմանական հյուպատոս Ռյոսլերը, որը, Թոյնբիի վկայությամբ, ինքն էր կազմակերպել ամբողջ դավադրությունը և այդ նպատակով Այնթապ էր եկել «կոտորածներն անձամբ գլխավորելու»[5], 1915 թվականի ապրիլի 1-ին հաղորդել էր, թե Ջեմալ փաշան հրամայել էր խստորեն պատժել բոլոր նրանց, ովքեր հայերի վրա հարձակում կգործադրեին։ Տաշեանը այս քայլը գնահատում է որպես մի խորամանկություն, որի նպատակն էր հանգստացնել, միամտացնել հայերին, զինաթափել նրանց և հեշտությամբ գլուխ բերել տեղահանության գործը։ Բազմաթիվ այլ փաստեր կարելի է բերել, որոնք ապացուցում են հայ ժողովրդի տարագրության և կոտորածի նկատմամբ Ջեմալ փաշայի բռնած ավելի խորամանկ, քողարկված, երեսպաշտ դիրքի մասին[1]։ Նա ամեն կերպ ձգտում էր թաքցնել իր մեղսակցությունը, խոսում էր հայերից «գյուղատնտեսական կոլոնիաներ» ստեղծելու մասին, սպառնալից հրամաններով արգելում էր լուսանկարել հայ տարագիրների դժոխային կյանքի պատկերները, սուտ տվյալներ հաղորդում արտասահմանյան լրագրողներին։

Զեյթունի և առհասարակ Կիլիկիայի հայ բնակչության տարագրությունն սկսվեց 1915 թվականի ապրիլի 8—10-ին (Ն. տ.)։ Այս քայլը բնականաբար նախապատրաստված պետք է լիներ ավելի վաղ՝ մարտին, կամ ավելի շուտ։ Տաշեանը նշում է, որ Զեյթունի հայության տեղահանության նպատակով Հալեպից ուղարկված զորամասերը ճանապարհ էին ընկել մարտի կեսերին[2]։ Այս նույն եզրակացության հանգել է Բրայսը, գրելով, որ մի քանի հայ դասալիքները չէին կարող պատճառ դառնալ Զեյթունի դեմ կազմակերպված մեծ մասշտաբի դավադրության համար։

Ծրագրի նախօրոք կազմված լինելու կապակցությամբ Բրայսը նշում է, որ կարճ ժամանակում հնարավոր չէր այդքան շատ թուրքական զորք և Բալկաններից բերված թուրք գաղթականներ՝ մուհաջիրներ կուտակել Զեյթունի դեմ։ «Ամեն ինչ վաղօրոք էր կազմակերպված»,— եզրակացնում է նա[3]։

Հետևաբար, սկզբից մինչև վերջը կեղծիք էին թուրքական կառավարության հայտարարություններն այն մասին, թե հայերի դեմ իր միջոցառումների դրդապատճառը Վանի դիմադրությունն էր, մի իրողություն, որն սկսվեց ապրի-

---

1 Զեյթունում հայերի թիվը 10 հազար էր, իսկ շրջակա գյուղերի հետ միասին՝ 25 հազար։ Տե՛ս Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 484—485։

2 Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 91։

3 A. Toynbee, Armenian Atrocities, p. 75.

4 Ա. Ալպոյաճեան, նշվ. աշխ., էջ 941։

5 A. Toynbee, Armenian Atrocities, p. 106.

1 Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 67, 68, 71, 230, 231։ Որոշ հեղինակներ տուրք են տվել այն անհիմն տեսակետին, թե Ջեմալ փաշան պակաս հայատյաց էր, որ նա այնպիսի դաժանություն չէր դրսևորում, ինչպես երիտթուրքական այլ պարագլուխներ։ Սակայն միայն Ուրֆայի սպանդը ամբողջապես հերքում է այդ առասպելը։ Տես նաև «Գործ» № 2, 1917 թ., էջ 96։

2 Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 179։

3 Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 628։

լի 20-ին (Ն. տ.), իսկ Զեյթունի տարագիրների առաջին խմբերը ճանապարհ էին ընկել ապրիլի 8-ին և 10-ին, իսկ նրանցից մեկը Միջագետքում էր արդեն ապրիլի 19-ին[1]։ Ապրիլի 20-ին նույն Ռյոսլերը գրել է, թե թուրքերը որոշել են «փչացնել հայերին», իսկ մայիսի 10-ին ավելի բացահայտ կերպով՝ «բնաջնջել հայերին»[2]։

Սկզբում տարագրյալների խմբերը փոքրաթիվ էին, յուրաքանչյուրը 50—60 ընտանիքից բաղկացած, իսկ հետո ավելի մեծ։ Կոնիա աքսորված 6-ից 8 հազար հայերից օրական մեռնում էին 150-ից 200 մարդ, քանի որ այդտեղի իշխանություններին կարգադրված էր նորեկներին զրկել ուտելիքից, դանդաղ սովամահության ենթարկել։ Երբ Մարաշի և Այնթապի միջև մի գյուղով անցնելիս թուրք բնակիչները փորձում են օգնել 100 ընտանիքից բաղկացած հայ տեղահանվածների խմբին, կերակրել նրանց, հանդիպում են իշխանությունների արգելքին[3]։ Կոնիայում դեպքերին ականատես մի քանի գերմանացի մասնագետներ իրենց գրած բողքում նշել են, թե «այս ամբողջ միջոցների նպատակն է... հայոց լիակատար բնաջնջումը։ Այս անագորյուն վարմունքը տիեզերական պատմության մեջ անջնջելի արատ կը մնա ոչ միայն թուրքերու համար, այլև մեզ՝ գերմանացիներիս համար, եթե անգործ հանդիսատես ըլլանք և թույլ տանք այս ագգին ոչնչացումը»[4]։

1915 թվականի մայիսին արդեն պարպված էին Ֆրոնուզը, Կապանը, Ալապաշը, Հասան Բեյլին, Կարապազարը, Հաջընը, Սիսը և Զեյթունի ամբողջ գավառը։

Հաջրն քաղաքը, որ տեղահանությունների նախօրյակին 28 հազար բնակիչ ունեցող հայաբնակ քաղաք էր, անմիջապես ավերակույտի վերածվեց։ Պալաքեանը գրում է, որ հաջընցիներից հազիվ 350 անչափահասներ և ծերեր փրկվեցին[5]։ Նույն աղբյուրից տեղեկանում ենք, որ թուրքական

1 Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 138, 627։
2 Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 198։
3 Նույն տեղում, էջ 143։
4 Նույն տեղում, էջ 191։
5 Գ. Պալաքեան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 311։

բարբարոսները 6400 անմեղ կանանց ու երեխաների կոտորել էին Յոզկաթի մոտ[1]։ Ալեքսանդրեթի ծովածոցում գտնվող Դյորտ Յոլ վայրում հայ բնակիչներին տեղահանեցին թշնամու նավերին ազդանշաններ տալու կեղծ ամբաստանությամբ։ Բազմաթիվ հայերի մահապատժի ենթարկեցին Ադանայում։ Տեղահանումները 1915 թվականի գարնանը կատարվեցին Կիլիկիայի 16 քաղաքներում և գյուղերում։ Ինչպես գրում է Արնոլդ Թոյնբին, Զեյթունում ոչ մի հայ չէր մնացել[2]։ Տեղահանվածների տները, այգիները զավթում էին և զբաղեցնում Բալկաններից բերված թուրք մուհաջիրները[3]։

«Սիսի երիտասարդության մեծ մասը արդեն գինվորագրված էր, և անոնք որ ազատ մնացած էին, այգիներն ու գլխավորաբար ագարակները հունձքի մեջ էին,— նկարագրում է ժամանակակիցը։— Սիսի մեջ ապստամբության կամ ինքնապաշտպանության որևէ կարելիություն չկար։ Ոչ կանոնավոր զենք գոյություն ուներ և ոչ ալ այդ ուղղությամբ խորհելու փորձ կատարված էր։ Սիսեցիներուն զենքերը որսի նորագույն զենքեր էին և ատրճանակներ։ Այդ միջոցներով թուրքական զորամասի մը դեմ ելել որևէ մեկուն գլխեն իսկ չէր կրնար անցնիլ»[4]։

Այնուամենայնիվ թուրքական 6000-անոց զորամասը ներխուժեց քաղաք՝ բարբարոսական հաշվեհարդար տեսնելով նրա հայ բնակչության հետ։ Սիսեցիներին տեղահանեցին, իսկ նրանց ագարակները, խանութները, ջրաղացները, այգիները, տները շնչին գներով վաճառվեցին նրանց տեղը գրավող այլ վայրերից բերված թուրք գաղթականներին[5]։

1915 թվականի հուլիսին թուրքերը Սահակ կաթողիկոսին ստիպեցին գնալ Ֆրնտրճագ, համոզել նրանց հնազանդվել և հանձնվել իշխանությունների ողորմածությանը[6]։ Իմանալով զեյթունցիների հետ պատահածի մասին, Ֆրնտրճագցի

1 Գ. Պալաքեան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 221—222։
2 A. Toynbee, Armenian Atrocities, p. 79, 97.
3 Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 544։
4 Մ. Քելեշեան, Սիս-Մատեան, Բեյրութ, 1949, էջ 569։
5 Նույն տեղում, էջ 557։
6 Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 136։

գյուղացիները պատասխանեցին, որ պատրաստ են «քաջաբար մեռնել, ոչ թե ստրկաբար» և հայ պատգամավորներին խնդրեցին իրենց որոշումը հաղորդել Թուրքական իշխանություններին։ Հաջորդ օրը գնդապետ Ղարիբ բեյի զորախումբը պաշարեց Ֆընտրճագ գյուղը և սկսեց չորս կողմից կրակ տեղալ վատ զինված գյուղացիների վրա։ Վերջիններիս միացել էին իրենց հարևան Տերեքեոյի և Քեշեֆլիի հայ գյուղացիները, պաշարվածների՝ կանանց, երիտասարդների ու ծերերի թիվը հասցնելով 3525 մարդու։ Սրանք «ամենքն ալ առյուծի պես կռվեցան»[1] և երբ վերջին գնդակն արձակեցին, վերջին քարը գլորեցին թշնամու վրա, ստիպված անձնատուր եղան։ Սպանված հայերի թիվը 2050-ի էր հասնում։ Անձնատուր եղածների մեծ մասին Թուրքերը գնդակահարեցին[2]։

Թուրքերը ահավոր կոտորած սարքեցին Մարաշում, մասնայաբար գնդակահարելով խաղաղ բնակիչներին, դպրոցում ամենազարհուրելի նախճիր սարքելով հայ դպրոցական հասակի 100 երեխաների նկատմամբ։ Այս մասին իր հուշատետրում արձանագրել է մի գերմանացի պաշտոնյա[3]։

1915 թվականի հուլիսի վերջին ականատեսը Հալեպից հաղորդում էր Կիլիկիայի մասին.

«Ամբողջ ազգը բնաջնջվելու վրա է։

...Մարաշի հայերն ալ պիտի ցրվեն ու արդեն ազդարարված է։ Այնթապի ու Քիլիսի գաղթը սկսված է. Այնթապեն եկած առաջին երկու քարավանները բոլորովին կողոպտված են, մանավանդ երկրորդը, որ հարձակման ենթարկված էր։ ...Աղետին առաջ առնել անկարելի է, դիմում, աղաչանք, լաց ու ողբ ոչ միայն անզոր են, այլ ծաղր ու ծիծաղ կըպատճառեն։ ...Հազարավոր մերկեր ու բոբիկներ կան, ամենքն ալ մաշած, վիրավորված ու ուռած ոտքերով հասած»[4]։

Հալեպի նահանգի ծովեզրյա մասերից (այժմյան Լիբանանի հյուսիսային և Թուրքիայի հարավ-արևելյան ծովափ), ինչպես նաև Այնթապից, Քիլիսից և Մարաշից հայերի տեղահանությունն ավելի ուշ կատարվեց։ Այնթապն ուներ 32 հազար, իսկ Քիլիսը՝ 6 հազար հայ բնակիչ։ Մինչև հուլիսի 30-ը նրանցից Հալեպ էին հասել 2165 տուն, այսինքն՝ 13 հազարից ավելի մարդ։ Իսկ Հալեպից էլ հեռու՝ 3270 մարդ[1]։

Զեյթունի շրջանի հայության տեղահանությունը և կոտորածը շարունակվում էր մինչև 1915 թվականի նոյեմբեր[2], իսկ Ամանոսի շրջանում կառուցվող երկաթուղային թունելների վրա աշխատանքի բերված տասնյակ հազարավոր տղամարդկանց ոչնչացրին 1916 թվականի ընթացքում։

Ինչպես տեսանք, այս անգամ նույնիսկ Զեյթունը՝ իր հերոսական անցյալի փառավոր տրադիցիաներով հանպատրաստի գտնվեց դիմադրավելու Թուրքական ջարդարարական քաղաքականությանը։ Այս շրջանում միայն մեկ վայրում՝ Մուսա լեռան (Ջեբել Մուսա) մոտ հերոսական դիմադրություն կազմակերպվեց։

Թուրքական ջարդարարների դեմ արևմտահայության ինքնապաշտպանական կռիվների շարքում իր առանձնահատուկ տեղն ունի Մուսա լեռան հերոսապատումը, որը մինչև օրս չի լուսաբանված սովետահայ պատմագրության մեջ։ Այս հերոսական դրվագին է նվիրել իր «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպը ավստրիական հայտնի գրող Ֆրանց Վերֆելը։ Առաջին անգամ 1933 թվականին լույս տեսած այս գեղարվեստական գործը գնահատվել է որպես աշխարհում այդ տարի հրապարակված գործերից լավագույնը։

Հավակնություն չունենալով հանգամանորեն պատմելու և վերլուծելու այն ժամանակ Հալեպի վիլայեթի մեջ մտնող Մուսա լեռան հարավային և արևելյան լանջերի վեց հայկական գյուղերի (Պիթիաս, Հաճի Հապիպլի, Յողոնօլուք, Խտրպեկ, Վագրֆ, Քեպուսիե) մի բուռ հայ բնակիչների կողմից Թուրքական բարբարոսական քաղաքականության դեմ խիզախ ընդվզման մասին, համառոտակի կնկարագրենք 1915 թվականի հուլիսի կեսերից մինչև սեպտեմբերի 10-ը այդտեղ տեղի ունեցած անցքերը։

---

1 «Ազգ», № 149, 1920, Բոստոն։

2 Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 136։

3 Նույն տեղում, էջ 138—139։

4 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1278, թթ. 3—4։

1 Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 57։

2 Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 645։

Ինչպես երկրի մյուս հայաշատ վայրերում, այստեղ նույնպես Անտիոքի թուրքական իշխանությունները հայ բնակչության տեղահանության և տարագրվելու համար հուլիսի 13-ին ութ օր ժամանակ էին տվել։ Մինչ այդ արդեն հայտնի էին դարձել այն խժդժությունները, որ կատարվել էին Կիլիկիայի և հարևան մյուս շրջանների հայ բնակչության նկատմամբ։ Ենթարկվել հրամանին, նշանակում էր կամավոր կառափնարան գնալ, զոհ դառնալ թուրքական յաթաղանին։ Մինչև վերջ կռվել, բայց չհանձնվել արյունռուշտ թշնամուն՝ այս է լինում որոշումը։ Եվ մինչև իշխանությունները բավարար ուժ կբերեին բռնի ճանապարհով իրենց մտադրությունն իրագործելու համար, վերոհիշյալ հայկական գյուղերի բնակչությունը, թվով մոտ 5000 մարդ, համապատասխան պատրաստությամբ՝ ուտեստեղենի պաշարով, մոտ վեց հարյուր հրացանով բարձրանում են Մուսա լեռան անառիկ գագաթը, խրամատներ փորում ապառաժների մեջ, պատրաստվում դիմագրավելու թշնամու հարձակմանը։ Թուրքական բանակի զորամասի առաջին գրոհը հուլիսի 21-ին ետ է մղվում լեռան վրա դիրք բռնած 600 ըմբոստների կողմից, թեև նրա հրամանատարը պարծեցել էր, թե մեկ օրում կմաքրի լեռը հայերից[1]։ Առաջին գրոհին հետևում է երկրորդը։ Գործի է դրվում հրետանին։ Բայց ապարդյուն։ Պաշարվածները հերոսաբար մարտնչում են 3000 կանոնավոր զորքի և մինչև 4000-ի հասնող զինված բաշիբոզուկների դեմ[2]։ Գիշերային խիզախ հարձակումներով պաշարվածները խուճապի են մատնում իրենց դիրքերին ընդհուպ մոտեցած կառավարական զորքին, նրան պատճառելով լուրջ կորուստներ։ Զգտելով երկարատև պաշարման միջոցով սովամահ անել կամ ծնկի բերել խիզախ ապստամբներին, թուրքական հրամանատարությունը զորքի թիվը հասցնում է 15 հազարի[3]։ Ուտեստեղենի և զինամթերքի պաշարը սպառվելու վրա էր։ Ստեղծված կրիտիկական վիճակից ելք փնտրող պաշարվածները օգնության մասին ոչ մի լուր չեն ստանում Ալեքսանդրեթ և Հալեպ ուղարկված սուրհանդակներից։ Միակ միջոցը փախուստն էր ծովով։ Պաշարվածների ղեկավարներն էին Յաղության Եսային՝ «Մուսադաղի դիմադրող ուժերի հրամանատար»[1] և Տիգրան Անդրեասյանը, որը մինչ այդ Զեյթունի հայ բողոքականների պաստորն էր (պատրիարքը)։ Վերջինս սեպտեմբերի 2-ին իր ստորագրությամբ գրում է մի նամակ, որի երեք՝ անգլերեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն օրինակները հանձնվում են լավ լողալ իմացող երեք հայ լողորդների։ Նրանք ծովում նավ տեսնելու դեպքում պետք է փրկություն կազմակերպելու անհրաժեշտության մասին լուր տային օգնության ձեռք մեկնելու պատրաստ յուրաքանչյուր նավի։ Մեծ տառերով գրված դրոշակները, որ ծածանվում էին լեռան գագաթին, նույնպես օգնություն էին հայցում։ Մինչ այդ, անձնատուր լինելու մասին թուրքական հրամանատարության բոլոր պահանջները մերժվեցին։

Սեպտեմբերի 10-ին դրոշակի ազդանշանին պատասխանեց ֆրանսիական «Կիշեն» ռազմանավը, որը մասնակցում էր թուրքական ծովափի բլոկադային։ Նամակը լողալով նավին է հասցնում ծերունազարդ Մովսես Գրրբքյանը[2]։ Ֆրանսիական նավի ազդանշանով ծովափին են մոտենում ևս երկու՝ մեկը «Ժանա դ'Արկ» ֆրանսիական, մյուսը անգլիական ռազմանավեր, որոնք իրենց տախտակամածի վրա են վերցնում 4058 մարդ, որոնցից մինչև 4 տարեկան 427, մինչև 14 տարեկան 1136 երեխա և 2495 տղամարդկանց և կանանց[3]։

Փրկվածներին տեղափոխեցին Պորտ Սայիդ, որտեղ նրանք պատերազմի ամբողջ ընթացքում կրեցին նոր զրկանքներ, տվեցին նոր զոհեր։

Անգլիական կառավարության կողմից Սայքսի, ֆրանսիական կառավարության կողմից Ժորժ Պիկոյի և Պողոս Նուբար փաշայի միջև բանակցություններ տեղի ունեցան։ Անգլիան և Ֆրանսիան մեծ խոստումներ տվեցին։ 1916 թ. դեկտեմբերի 5-ին կնքված համաձայնագրով վերոհիշյալ փախստական-

1 Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 516։
2 Նույն տեղում։
3 Նույն տեղում, էջ 517։

1 Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, ԺԹ տարի, 1916—1920, Կ. Պոլիս, էջ 154։
2 Հ. Եռամյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 352։
3 Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 520։

ներից և այլ հայ երիտասարդներից կազմվեց 4000-անոց արևելյան կամ հայկական լեգիոնը։ Վերջինս մարզվեց Պորտ Սաիդում և Կիպրոսում ու դաշնակիցների զինվորական հրամանատարությամբ մասնակցեց Պաղեստինի ռազմաճակատի կռիվներին։ Հայկական լեգիոնը առանձնապես աչքի ընկավ 1918 թ. սեպտեմբերին Դամասկոսի և Երուսաղեմի միջև ընկած Արարա կոչվող վայրի հայտնի ճակատամարտում, որտեղ գլխովին ջախջախվեց թուրքական բանակը[1]։

* * *

1915 թվականի օգոստոսի 31-ին Թալեաթը ցինիկորեն հայտարարում էր, թե հայկական հարց այլևս գոյություն չունի, թե իրենք այդ հարցը «լուծեցին» երեք ամսում, որը չէր կարողացել անել Աբդուլ Համիդը երեսուն տարում։ Թալեաթին լրացնում էր մյուս բորենին՝ Էնվերը, պահանջելով մահի ճիրաններից մազապուրծ եղած և կենդանի մնացած հայերին ցրել կայսրության տարբեր մասերում, նրանց ձուլել թուրքերի հետ[2]։

Թուրքական «Թանին» թերթը 1915 թ. աշնանը կառավարությանը կոչ էր անում «ոչնչացնել կամ բռնի կերպով մահմեդականացնել բոլոր հայ կանանց Թուրքիայում՝ որպես Օսմանյան կայսրության փրկության միակ միջոց»[3]։

Տրադիցիայի ուժով պատմագրության մեջ մինչև այսօր էլ հիշատակվում է 1915 թվականի եղեռնը և աչքաթող է արվում այն փաստը, որ սարսափելի կոտորածները և հանցագործությունները նոր թափով շարունակվեցին 1916 թվականին, թեև այդ ժամանակ արդեն չկային ոչ դեպորտացիայի անհրաժեշտություն և ոչ էլ ըմբոստություններ։ Խոսքը Օսմանյան կայսրության հարավային շրջանները, գլխավորապես Միջագետքի, Սիրիայի անապատները քշված հարյուր հազարավոր հայ տարագիրների զանգվածային ջարդերի մասին է։ 1916 թվականին այս վայրերում միմյանց էին

1 Գ. Պալամեան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 197։

2 Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 21։

3 Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 7։

հանդիպել ինչպես հայկական վեց վիլայեթների, այնպես և Կ. Պոլսի, Արևմտյան Անատոլիայի, Կիլիկիայի, սևծովյան ափերի հայ տարագիրները։ Դրանք հիմնականում կանայք էին և յոթ տարեկանից ոչ բարձր երեխաներ[1]։

Սկզբում հրաման էր տրված հայերին տեղավորել Հալեպի շրջանում։ Երկրի հյուսիս-արևմտյան շրջաններից Հալեպ տեղափոխվող հայերին շաբաթներով պահում էին Պողանթի, Օսմանիե, Մամուրեթի, Իսլահիե երկաթուղային կայարաններում, աճուրդի հանում, վաճառում գեղեցիկ կանանց ու երեխաներին։ Ադանա—Մարաշ—Հալեպ գիծը երկար ժամանակ աքսորավայր էր, մի հավաքատեղի հայ տարագրյալներից շատերի համար։ «Երկաթուղին ահագին թվով թշվառներ կբերեր Հալեպ, հազարներով էլ հետիոտն կուգային։ Օգոստոսի 1-է վեր հասած էին 20000 հոգի և մեծ մաս դեպի Դամասկոս—Համա կըքշվեին»[2]։

Հալեպը կարճ ժամանակում վերածվեց տեղահանված հայերի քաղցած ու կիսամերկ, ճանապարհի զրկանքներից ու թուրքական իշխանությունների վայրագություններից սմքած ու բզկտված խմբերի կենտրոնավայրերից մեկը։ 1915 թվականի հոկտեմբերի վերջերին այնտեղ մոտավորապես 250—350 հազար հայ աքսորյալներ էին հավաքվել, որոնք մեռնում էին տարափոխիկ հիվանդություններից, քաղցից ու անօթևանությունից[3]։

Այնուհետև, 1915 թվականի վերջին, Կոստանդնուպոլսից ստացված հրամանին համաձայն, նրանց արգելեցին մնալ քաղաքում և ստիպեցին հեռանալ անապատի խորքը գոհ գնալու սովին, գիշերվա ցրտին և ցերեկվա կիզիչ արևին[4]։ Հալեպի մոտակա Մումբիջ, Բաբ, Մաարա, Իթլիբ, ինչպես նաև Հալեպից հարավ՝ սիրիական երկաթուղու վրա ընկած վայրերը՝ Համայի, Հոմսի, Դամասկոսի շրջանները, Ռես ուլ-Այնը, Տեր-էլ-Զորի անապատը, արևմտահայ զանգ-

1 The Memoirs of Naim Bey, London, 1920, p. XIII.

2 Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 63։

3 Մ. Քելեշեան, նշվ. աշխ., էջ 581—582։

4 The Memoirs of Naim Bey, p. 5.

վածների բեկորների համար մահվան դեմ մաքառելու, վերապրելու ասպարեզ հանդիսացան[1]։

Սկզբնական շրջանում տարագրյալներին թողնում էին առանց սննդի և օթևանի։ Հետո Թալեաթը հրամայեց արգելել հայերին մնալ Հալեպում, իսկ նրանց պաշտպանողներին՝ խիստ պատժի ենթարկել[2]։ Այդ հրամանից հետո արդեն ոչ միայն ոչինչ չէր տրվում տարագրված հայերին, այլև նրանցից խլում էին բահերն ու բրիչները, արաբներին, եվրոպացիներին արգելում որևէ օգնություն ցույց տալ հաց ուտելը մոռացած մարդկանց։ Հալեպում օրական 400 մարդ էր մեռնում[3]։ Սխալ կլիներ կարծել, որ դա բնական մահ էր, որ իրենց գործը տեսնում էին միայն զրկանքները, անօթևանությունը, սովն ու համաճարակը։ Նորեկ հայերի առանձին խմբերի հետ հաշիվ էր տեսնում նույն յաթաղանը։

Գերմանական «Ալգեմայնե Միսիոնս-Ցեյտշրիֆտ» թերթի հաղորդագրությամբ, Հալեպի վիլայեթի միայն մի գյուղի՝ Տել-Արմենի մոտ սրի էին քաշվել 5000 հայեր[4]։

1915 թվականի սեպտեմբերի 21-ին իր մի հեռագրում Թալեաթը Հալեպի կուսակալին հրամայում էր հայ որբերի համար որբանոց շրջացել, «զգացմունքների անսալով» նրանց կերակրելու և կյանքը երկարաձգելու վրա ժամանակ չվատնել[5]։ Հոկտեմբերի 3-ին նա հրամայում էր հայերին սպանողներին չպատժել, իսկ նրանց չարագործությունները որակում էր որպես «հայրենասիրական սուրբ պարտականություն»[6]։

Գնալով թուրքական այս մարդասպանի տոնն ավելի սանձարձակ, հարցադրումներն անսքող էին դառնում։ Նույն տարվա նոյեմբերին նա արդեն պահանջում էր որքան հնարավոր է շատ հայ կոտորել, որը, նրա խոսքերով, համապատասխանում էր «մեր հայրենիքի ապագայի» շահերին[1]։ Ինչ վերաբերում է մահմեդականություն ընդունող հայերին, ապա նա նպատակահարմար էր գտնում նույն ձևով վարվել նաև նրանց հետ, հոգ չտանել նրանց մասին։

Այս հրամանների հիման վրա էր, որ անապատներն աքսորված հայ զանգվածների կոտորածն իրականացվեց 1916 թվականին։ Դրանցից առաջինը տեղի ունեցավ Ռես-ուլ-Այնում, որտեղ 70 հազար մարդ կոտորվեց, երկրորդը՝ Ինթիլիում՝ 50 հազար մարդ, որոնց մեծ մասը Բաղդադի երկաթգծի Տավրոս—Ամանոս հատվածի թունելների վրա աշխատողներ էին[2] և երրորդը՝ որն ամենասոսկալին էր, Տեր-էլ-Զորում (փոքրիկ քաղաք Եփրատի արևմտյան ափին, Հալեպից արևելք 300 կմ հեռավորության վրա), որտեղ 200 հազար հայ մարդիկ սպանվեցին[3]։

Ինչպես հաստատում է Նանսենը, 1916 թվականի հունվարին Այնթապում գտնվող 5—6 հազար հայերի քշեցին ավելի անմարդաբնակ վայրեր, իսկ ապրիլին 14 հազար մարդու կոտորեցին Ռես-ուլ-Այնի ճամբարում[4]։ Նույն աղբյուրից մենք տեղեկանում ենք, որ հարյուրավոր կիլոմետրերով անապատներով տեղից-տեղ տեղափոխվող հայերը տասնյակ հազարավոր զոհեր էին տալիս։ 1916 թ. հուլիսին Տեր-էլ-Զոր աքսորված 20 հազար հայերից տեղ հասան մի քանիսը[5]։ Տեղից-տեղ շարժվող բազմություններին զրկում էին ամենագլխավորից՝ ջրից, նրանց ներկայությամբ հաճախ վագոնցիստեռնների ջուրը բաց թողնելով ավազների մեջ, բայց նրանց արգելելով խմել[6]։

Հաշվել են, որ 1915 թվականի ընթացքում Տեր-էլ-Զոր ուղարկված վաթսուն հազար հայերից շատ չնչին մասն էր մնացել կենդանի։ Սրանց ավելացան 1916 թվականին այնտեղ ուղարկվածները։ Իսկ 1916 թվականի մարտի կեսերից

---

1 Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 644—645։
2 Ա. Անտոնյան, Մեծ ոճիրը, էջ 88—89, 99։
3 Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 202։
4 Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 26։
5 Ա. Անտոնյան, նշվ. աշխ., էջ 183։
6 Նույն տեղում, էջ 203։

1 The Memoirs of Naim Bey, p. 4.
2 Տե՛ս Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 240—267։
3 The Memoirs of Naim Bey, p. XIII.
4 Նանսեն, նշվ. աշխ., էջ 308։
5 Նույն տեղում։
6 C. L. Mc Cluer Stevens, The Armenian Trek, p. 8—9.

(համաձայն կենտրոնական կառավարության ցուցումներին) սկսվեց այդ շրջանի ջարդը։ Խումբ-խումբ տանում էին անապատ և սպանում։ Հրամայված էր «ողջ չթողնել և ոչ մեկին, հատկապես երեխաներին»[1]։ Այս շրջանի թուրքական կառավարության հրամաններից այստեղ մեջբերենք մի քանիսը, քանի որ դրանք սպառիչ պատկերացում են տալիս նրա հետապնդած ժողովրդասպան քաղաքականության մասին։ Թալեաթի № 840 հրամանում, որ նա արձակել էր 1916 թ. հունվարի 16-ին, ասված էր. «Մենք տեղեկանում ենք, որ Ինթիլիի, Այրանի և Հալեպի միջև ընկած գծի վրա կան քառասունից-հիսուն հազար հայեր, գերազանցապես կանայք և երեխաներ»։ Նա պահանջում էր մեկ շաբաթվա ընթացքում նրանց անհապաղ տեղահանել այդ վայրերից և քշել անապատ։ Ինչ վերաբերում է երկաթուղու կառուցման վրա ըզբաղված բանվորներին, նա հրահանգում էր նրանց պահել Ինթիլիում և Այրանում մինչև շինարարության ավարտը[2]։

Թալեաթը նորից հրամայում էր երեխաներին չխնայել, նրանց համար որբանոցներ չբացել, «նրանց կյանքը չերկարացնել», այլ ուղարկել անապատ։ Նա թույլ էր տվել պահել միայն այն երեխաներին, որոնք չէին հիշի իրենց ծնողների տանջանքները, իսկ մնացածներին հրամայում էր ուղարկել քարավանների հետ[3]։

Ինչպես հայտնի է, պատերազմը սկսելու պահին Բաղդադի երկաթուղագծի շինարարությունը տակավին շարունակվում էր։ Երկաթուղագիծը պատրաստ էր մինչև Ադանա։ Իսկ Ադանայի հարթավայրում մինչ այդ գործում էր Մերսին—Տարսուն—Ադանա գիծը, որ կառուցել էր ֆրանսիական կապիտալը։ Պատերազմի ժամանակ գերմանական իմպերիալիստները ձեռնարկեցին Տավրոսի և Ամանոսի լեռները ծակող, անցնող թունելների արագ կերպով կառուցելու գործը։ Այդ նպատակով այստեղ էին բերվել 10—14 հազար տեղահանված հայեր, որոնք գլխավորապես արհեստավոր մարդիկ

[1] The Memoirs of Naim Bey, p. 28.

[2] Նույն տեղում, էջ 29—31։

[3] Նույն տեղում, էջ 60—61։

էին։ Նրանց մեջ կային նաև մեծ թվով 12—15 տարեկան անչափահաս պատանիներ[1]։ Ստրկական աշխատանքի դատապարտված, ուժասպառ եղած այս բանվորական ուժը մահվան դատապարտվեց այն բանից հետո, երբ շինարարական աշխատանքներն ավարտվեցին և երկաթուղագիծն սկսեց գործել։

Թալեաթի հրամանից հետո տղամարդկանց առանձնացրին մյուսներից և պահեցին մինչև շինարարության ավարտը, իսկ կանանց ու երեխաներին տեղահանեցին և հոշոտեցին բարբարոսական միևնույն եղանակներով։

Ականատես Պալաքեանը նկատում է, որ գերմանական մասնագետները, զինվորականները թշնամական դիրք էին բռնել հայերի նկատմամբ, իսկ «թուրքերը շփացած գերմանական զորականներու պաշտպանութենեն, իրենց ցեղային վայրագ ու ոճրապարտ բնազդով հրահրված, ինկած էին անտեր և անպաշտպան ժողովրդի վրա, զայն արմատապես բնաջնջելու հիմնական ծրագրով և հակամարդկային եղեռնական գործադրությամբ մը»[2]։ Թուրք զինվորական հրամանատար Ավնիի ղեկավարությամբ Տավրոս—Ամանոսի երկաթուղու շինարարության վրա աշխատող հայերին տեղահանեցին և սրի քաշեցին 1916 թ. հունիս-հուլիսին։ «Ամենքն ալ առանց բացառության մերկացված և դիակները հոշոտված, բզիկ-բզիկ եղած, այրերը կիներեն չկրնալ զանազանելու աստիճան»[3]։

Թուրքական ջարդարարներն ամեն ինչ անում էին, որ արաբական քաղաքներում և գյուղերում արաբ ազնիվ մարդիկ չօգնեին հայերին, չկերակրեին նրանց։ Վերջին դեպքում ամեն ոք դիտվում էր որպես թուրքական պետության թշնամի և կարող էր պատժվել ամենայն խստությամբ[4]։

Ինչպես պաշտոնանկ արվեցին Գասթեմունիի, Անկարայի, Ցոզկաթի, Երզնկայի կուսակալները, այնպես էլ այստեղ՝ Հալեպի վիլայեթում հեռացվում էին պաշտոնից բոլոր այն

[1] Գ. Պալաքեան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 18—19, 49։

[2] Գ. Պալաքեան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 21—22։

[3] Նույն տեղում, էջ 53։

[4] Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 24։

մարդիկ, որոնք ընդդիմանում էին մարդասպանություն կոչ անող հրամանների գործադրմանը։ Նրանց փոխարեն կարգվում էին առավել վայրենաբարո, արյունարբու մարդիկ, որոնք իրենց վարքագծով գերազանցում էին Իթթիհադի վարիչներին։ Հալեպի կուսակալ Ջելալ բեյը հայտարարել էր, թե ինքն է նահանգապետը և չի կարող նրա դահիճը դառնալ։ Նրան անմիջապես պաշտոնանկ արեցին[1]։ Տեղահանությունները և կոտորածները իրենց հունի մեջ դնելու համար Հալեպ ժամանեց Շյուքրի բեյը[2]։ Հալեպի նոր նահանգապետ նշանակվեց Մուստաֆա Աբդուլ Հալիք բեյը, որը նույնիսկ չկատարեց կենտրոնական կառավարության միջնորդությունը Թուրքական պառլամենտի որոշ հայ անդամների իրենց ընտանիքներով Հալեպում ապրելու թողնելու մասին և նրանց քշել տվեց անապատ։ Պաշտոնանկ արվեցին նաև Տեր-էլ-Զորի կառավարիչ Ալի Սոադ բեյը, որը «չափազանց» մեղմ էր վարվել հայ աքսորականների հետ, Ռես-ուլ-Այնի կայմակամ Յուսուֆ Զիա բեյը, որը հրաժարվել էր թափել անմեղ մարդկանց արյունը։ Այս վերջին փաստը առնչվում է Վանում, Բիթլիսում, Մուշում կոտորածները վերջացնելուց հետո Ադանայի նահանգապետ նշանակված միևնույն Ջևդեթ բեյի անվան հետ։ Ժամանելով Ռես-ուլ-Այն, նա տեսնում է 50 հազար տեղահանված հայերի վրանները, հրամայում է կոտորել բոլորին։ Հրամանը կատարելուց հրաժարված կայմակամի փոխարեն կարգվում է Ռումելիայից տեղափոխված Քերիմ Ռեֆի բեյը, որը Եվրոպայից վոնդվելու ոխը հանում է հայերից, նրանց համար արյան բաղնիք սարքելով[3]։

1916 թվականի մարտի 17-ին Հալեպի առաջնորդարանը հաղորդում էր Կոստանդնուպոլիս՝ պատրիարքարանին. «Երևակայությունը, լեզուն ու գրիչը անկարող են իրականությունը ճշտությամբ պարզելու։ Հալեպում, Տեր-էլ-Զորում, Մոսուլում, Քերեքում «համաճարակ հիվանդություններե և անոթութենե մեռնողներուն թիվը անհավատալիորեն շատ է։

[1] The Memoirs of Naim Bey, p. 8.

[2] Նույն տեղում, էջ 8—9։

[3] Նույն տեղում, էջ 24—28։

...Ամեն օր մեր ստացած նամակները այնպիսի մանրամասնություններ կպարունակեն, որ ժայռերն անգամ կլացնեն...»»[1]։ Ժանտախտից, քաղցից ու ցրտից տասնյակ հազարավոր մարդիկ ոչնչացան Մեսքենեի, Տիփսիի, Ապու Հարայի, Համամի, Բաբի, Ախթարենի, Քաթմայի, Ռաճուի և այլ շրջանների ավազուտներում, ճանապարհների վրա[2]։ Տեր-էլ-Զորում իր արյունռուշտ դաժանությամբ ռեկորդ սահմանեց Նրա կառավարիչ Սալիհ Զեքի բեյը, որը 1916 թվականի օգոստոսից սկսած 160 հազար մարդ ոչնչացրեց[3]։

Միջագետքի անապատներում դժոխային պայմաններում իրենց գոյությունը քարշ տվող եղեռնի բեկորների տառապանքները շարունակվեցին դեռ շատ երկար ժամանակ։

Հալեպի շրջանում ապաստանած հազարավոր հայերի համար սարսափները չդադարեցին նաև Մուդրոսի զինադադարով պատերազմից Թուրքիայի դուրս գալուց հետո էլ։ Առանձնապես հիշատակության արժանի է 1919 թվականի փետրվարի վերջին ֆրանսիական և անգլիական օկուպացիոն իշխանությունների ներկայությամբ կատարված վայրագ կոտորածը, որ իթթիհադականները կազմակերպեցին անզեն հայ բնակչության նկատմամբ քաղաքի հրապարակներում, շուկաներում և փողոցներում։ Ականատեսը մի շարք փաստերով ապացուցում է այդ կոտորածի նախօրոք կազմակերպված լինելը։ Նա գրում է, որ զինվորները ոստիկանների հետ

«Ձեռք-ձեռքի տված և խլամ ամբոխին մոլեռանդության ապավինած կսկսեն վայրագումից շարքի մը, որոնց նմանը հազիվ թե կատարված ըլլար ժեոնթուրքյան խժդժություններու ամենազարհուրելի շրջանեն։ Զինվորների և ամբոխին միջին մրցումն է, որ կըսկըսի խժդժումից մեջ զիրար գերազանցելու, Սուրի, թուրի և կացնի հարվածներով և հրացանի գնդակներով կվիրավորվեն և կխողխողվեն ամեն սեռի և տարիքի պատկանող հայեր անխտրաբար, նույնիսկ

[1] Զավեն պատրիարքի հուշերը, էջ 179։

[2] Առնակ, Թուրքերու ճանկին մեջ (1916—1919), Բոստոն, 1936 թ., էջ 85—86։

[3] Տե՛ս Ա. Անտոնյան, Մեծ ոճիրը, 1921 թ.։ Գ. Գալամեան, նշվ. աշխ., հ. Բ., էջ 206, 208։

կաթնակեր մանուկներ։ Թուրի մի հարվածով կկտրե գլուխները մոր մը և իր բազուկներուն մեջ սեղմած կաթնկեր մանուկին անօրինակ գազանությամբ մը։ Մեկի գլուխը ջախջախված է կացնի հարվածներով, երկրորդի մը ոտքերը կտրված, երրորդի մը բոլորովին անդամատված։ Մատանիի մը կամ օղի մը տիրանալու համար կտրված մատներ և ականջներ անհաշիվ են։ Քանի քանիներու ալ ոսկի ականները բռնությամբ քաշված են։ Մտած են տուներ, ուր բնակվող բոլոր հայ անդամները սրի անցուցած կամ խեղդամահ ըրած են և ամեն ինչ ավարի տված»։ Այս հանցավոր խժդժությանը զոհ գացին մինչև 1500 մարդ[1]։

Այսօր Մերձավոր արևելքի երկրներում բնակություն հաստատած հարյուր հազարավոր հայերը վերապրողները կամ նրանց շառավիղներն են այն ջարդուփշուր եղած հայ զանգվածների, որոնց տեղահան արեցին իրենց դարավոր օջախներից, կոխկրտեցին նրանց հայրենի երկիրը, զրկեցին նրանց սեփական հողից և դարձրին վտարանդի, գաղթական։ Բուլղարական բանաստեղծ Պեյո Յավորովի «Հայերը» բանաստեղծության խոսքերով ասած՝

Ինչպես նախիրը քաղցած գազանների ոհմակից՝
Նրանք փախել են, ցրվել աշխարհներում հեռավոր,
Եվ սպառնում է նրանց՝ շառաչյունով զայրագին
Բնաջնջել հիմնովին ոսոխի թուրն ահավոր։
Սև անապատ են դարձրել նրանց հողը հոգեթափ.
Հայրենի տունը նրանց հրդեհել են ու քանդել,
Եվ թափառում են նրանք երկրե-երկիր, ծովե-ծով[2]...

Միայն կենսատենչությունը, աշխատասիրությունը, սեփական լեզվի, մշակույթի պահպանման ու զարգացման գործին անսահման նվիրվածությունը կորստից փրկեցին օտար ափերը ընկած հայ ժողովրդի բեկորներին։

Այսպիսով, ինչպես տեսանք, թեև յուրաքանչյուր վիլայեթում կամ շրջանում հայ ժողովրդի տեղահանության, աքսորի կամ կոտորածի եղանակների, տեղական իշխանությունների գործելակերպի ու «հնարամտության» միջև առկա էին

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 282, ց. 1, գ. 19, թթ. 1—4։
[2] Թարգմանությունը Համո Սահյանի։

տարբերություններ, առանձնահատկություններ, բայց ընդհանուր առմամբ ամենուրեք կատարվում էր նույնը՝ որոշակի սիստեմով և ծրագրով։

Դա նոր ժամանակների պատմության մեջ կանիբալական գենոցիդի (հունական genos — *ցեղ, տոհմ և լատինական* caedo — *սպանում եմ բառերից)՝ մասսայական ժողովրդասպանության քաղաքականության սկիզբն էր, որն ավելի լայն մասշտաբներով ու տեխնիկական տեսակետից ավելի կատարելագործված մեթոդներով երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին կիրառեցին գերմանական ֆաշիստները հրեաների, սլավոնական և այլ ժողովուրդների նկատմամբ։ Դեռ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ֆրանսիացի Ռընե Բինոն հայկական ջարդերին նվիրված իր «Հայերի բնաջնջումը» ուսումնասիրության մեջ գերմանական մեթոդ և թուրքական գործելակերպ է անվանել արևմտահայության հետ կատարված հրեշային ոճիրը։ Հիտլերի գործելակերպը կրկին անգամ հաստատեց այդ բնութագիրը։ 1939 թվականի օգոստոսին Օբերզալցբուրգում կայացած՝ լեհաստանի հարցերին նվիրված մի խորհրդակցությունում, որտեղ ներկա էր ֆաշիստական ամբողջ վերնախավը, Հիտլերը պահանջում էր ավերել լեհական քաղաքներն ու գյուղերը, սպանել բոլորին՝ առանց սեռի ու հասակի խտրության։ «Եթե մենք ուզում ենք ստեղծել մեր մեծ գերմանական կայսրությունը,— ասում էր նա,— մենք պետք է դուրս մղենք և բնաջնջենք սլավոնական ժողովուրդներին՝ ռուսներին, ուկրաինացիներին, չեխերին, բուլղարներին, լեհերին, սլովակներին, բելոռուսներին»*[1]։

Ի հիմնավորումն իր կանիբալական պահանջի, նա ներկաներին հիշեցնում էր 1915 թվականին արևմտահայության հետ կատարվածը. «Այժմ, մեր ժամանակներում,— ասում էր նա,— այլևս ով է հիշում Թուրքիայում հայերի բնաջնջման մասին»[2]։

Արևմտահայության բնաջնջման գործի կազմակերպիչների

[1] *Տե՛ս* журнал «Коммунист», № 16, 1964, стр. 116.
[2] *Տե՛ս* «The New-York Times», 24 november, 1945, p. 7. *Տե՛ս նաև Ջ. Գուրմանի նշվ. աշխ.։*

անպատիժ մնալը, թուրքական ջարդարարական մեթոդների հետևողական և նպատակասլաց դատապարտման բացակայությունը ավելի ձերբազատում ու ոգևորում էին Հիտլերին։ Նա իր ժողովրդասպան գործելակերպի իրականացման ժամանակ պատահական չէր, որ հիշում էր հայերի ջարդը։ Դա այն օրինակն էր, որին հավատարմորեն հետևեց ինքը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ամբողջ ընթացքում՝ մինչև իր անփառունակ վախճանը։

1946 թվականի դեկտեմբերի 1-ի իր № 96 (1) բանաձևում Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր Ասամբլեան հռչակեց, որ գենոցիդը միջազգային իրավունքի նորմերը ոտնահարող հանցագործություն է, որը հակասում է ՄԱԿ-ի ոգուն և նպատակներին և որ քաղաքակրթված աշխարհը դատապարտում է այն։ Այդ բանաձևի հիման վրա Գլխավոր Ասամբլեան 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին հաստատեց «Գենոցիդի հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժելու մասին կոնվենցիան», որի երկրորդ կետում տրված է գենոցիդի բնորոշումը. «Ներկա կոնվենցիայում գենոցիդի տակ հասկացվում են հետևյալ գործողությունները, որոնք կատարվում են լրիվ կամ մասնակիորեն այս կամ այն ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական խումբը ոչնչացնելու մտադրությամբ, որպիսիք են.

a) այդպիսի խմբի սպանությունը, в) այդպիսի խմբի անդամներին մարմնական ծանր վնասվածքներ կամ մտավոր խանգարումներ պատճառելը, c) որևէ խմբի համար կանխակալ կերպով կյանքի այնպիսի պայմանների ստեղծումը, որոնք նպատակ ունեն նրա լրիվ կամ մասնակի ոչնչացումը, д) միջոցառումներ, որոնք նպատակ ունեն կանխել երեխաների ծնունդը այդպիսի խմբում, e) մարդկային մեկ խմբից բռնի կերպով երեխաների հանձնումը մյուս խմբին»։ Կոնվենցիայի III հոդվածում ասված է, որ պատժվում են հետևյալ արարքները. գենոցիդը, գենոցիդ կատարելու համար կազմակերպված դավադրությունը, ուղղակի և հրապարակային ելույթները հօգուտ գենոցիդի, գենոցիդին մասնակցելը և այլն[1]։

[1] Տե՛ս «Ведомости Верховного Совета СССР», 1954, № 12,

1954 թվականի մարտի 18-ին ՍՍՌՄ Գերագույն սովետի նախագահությունը վավերացրեց Միավորված ազգերի կազմակերպության Գլխավոր Ասամբլեայի կողմից ընդունված «Գենոցիդի հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժելու մասին կոնվենցիան»։

Սովետական Միությունը հանդես է գալիս որպես ամենահետևողական պայքարողը ընդդեմ գենոցիդի քաղաքականության՝ իրականացվում է այն Հարավ-Աֆրիկյան միությունում, թե աշխարհի մի այլ մասում՝ միևնույնն է։ Չնայած այն բանին, որ իմպերիալիստական տերությունների ներկայացուցիչներն իրենց ստորագրությունն են դրել այդ կոնվենցիայի տակ, այնուամենայնիվ գենոցիդի յուրաքանչյուր արտահայտություն՝ ռասիստական բացառիկության քարոզ, թե պրակտիկա, ապարտեիդի, թե ԱՄՆ-ում նեգրերի նկատմամբ վարվող ռասայական խտրականության քաղաքականություն, այսօր օրգանապես կապված է այդ տերությունների գաղութակալական, մարդատյաց գործողությունների հետ։ Գենոցիդին իմպերիալիստները դիմում են ամեն անգամ, երբ պետք է հաղթահարել անկախության և ազատության ձգտող գաղութային երկրների ժողովուրդների դիմադրությունը, խեղդել այս կամ այն ազգային փոքրամասնության կողմից իր իրավունքների պաշտպանության համար յուրաքանչյուր նկրտում։

Նոր չէ գենոցիդի քաղաքականությունը։ Մարդկության պատմությանը հայտնի են բազմաթիվ ժողովուրդների, ազգային փոքրամասնությունների, էթնիկական և կրոնական խմբերի բռնի ասիմիլյացիայի, տեղահանությունների, ուղղակի բնաջնջման փաստեր։ Թեև գենոցիդն ավելի մասսայական կիրառություն և տարածում ստացավ իմպերիալիզմի գարաշրջանում, գաղութային քաղաքականության ուժեղացմանը զուգընթաց, բայց և սխալ է պնդել, թե «մինչ իմպերիալիզմը ռասիստական հայացքները քաղաքականության մշտական և կարևորագույն գաղափարական հիմք չէին հանդիսանում»[1]։

[1] **М. Н. Андрюхин**, Геноцид — тягчайшее преступление против человечества, М., 1961, стр. 9.

Օտոմանյան կայսրության պատմությունը վառ կերպով վկայում է, որ այդ պետության բռնակալ կառավարողներն իրենց ներքին քաղաքականությունը մշտապես կառուցում էին ռասայական և կրոնական խտրականության հիմքի վրա։ Թուրքական սուլթանների կողմից տասնյակ ժողովուրդների վրա իրենց տիրապետությունը պահպանելու, նրանց ազգային-ազատագրական պայքարը ճնշելու գլխավոր և մշտական զենքը յաթաղանի միջոցով իրականացվող ռասիզմն էր, թուրք ազգի բացառիկության, իշխող ազգ լինելու մասին քարոզը և դրանից բխող գործնական քաղաքականությունը։ Հույների, ալբանացիների, արաբների, բուլղարացիների, սերբերի, մակեդոնացիների, հայերի, կիպրիոտների, ռումինների և բազմաթիվ այլ ժողովուրդների նկատմամբ դարերի ընթացքում իրականացված ազգային-կուլտուրական ճընշումը, բռնի տեղահանությունները, պարբերական կոտորածները ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ բուն իսկ գենոցիդ։

Այդ քաղաքականությունն ավելի ուժեղացավ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին՝ Թուրքիայի կողմից ճնշված ժողովուրդների ազատագրական շարժումներին զուգընթաց և, ինչպես տեսանք, իր գագաթնակետին հասավ երիտասարդ թուրքերի իշխանության շրջանում, երբ պանթուրքիզմը պաշտոնապես հռչակվեց որպես պետական քաղաքականություն։ Անցյալ դարի 90-ական թվականների հայկական ջարդերին հետևեցին Ադանայում հայերի կոտորածը, ալբանական, մակեդոնական, արաբական կոտորածները և այս ամենի կուլմինացիան հանդիսացավ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի՝ պատմության մեջ աննախադեպ բնաջնջումը։

Համաշխարհային պատմության մեջ 1915 թվականի մեծ եղեռնը կարելի է համեմատել միայն երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին գերմանական ֆաշիստների կողմից կազմակերպված վեց միլիոն հրեաների ոչնչացման, Մայդանեկի, Օսվենցիմի, Մաութհաուզենի և մահվան այլ ճամբարներում կատարված ավելի մեծ մասշտաբի մասսայական մարդասպանությունների հետ։ Այսպիսի համեմատական զուգահեռ է անցկացրել պատմաբան Ջոզեֆ

Գութմանը։ Նա իր ուսումնասիրության մեջ ապացուցում է, որ նոր ժամանակներում զանգվածային ժողովրդասպանության պրակտիկան իր սկիզբն առնում է առաջին համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի գենոցիդից[1]։

Հեղինակն ապացուցում է, որ թեև գերմանական ֆաշիստների կողմից իրականացված գենոցիդի քաղաքականության «գիտական» մեթոդների համեմատ հայկական կոտորածները պրիմիտիվ ձևերով էին իրականացվում (այն ժամանակ չկային գազի խցեր), այնուամենայնիվ, հայկական ջարդն իր մեջ պարունակում էր այն տարրերը, որոնք հետագայում այդպես կատարելագործվեցին նացիստների կողմից։

Գենոցիդի՝ կյանքում ռասիստական գաղափարախոսության կիրառման այդ ծայրահեղ ձևի կիրառումը հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարվեց իր ամբողջ զարհուրելիությամբ, իր բոլոր կործանարար տարրերի գործադրմամբ։ Հայ ժողովրդի ազգային ինքնուրույնությունը, նրա ամբողջությունը ոչնչացնելու, նրա ինտելեկտուալ դիմադրությունն ընկճելու թուրքական բռնակալների բազմամյա քաղաքականությունն առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հանգեց նրա ազգային-կուլտուրան ոչնչացնելու քաղաքականությանը։ Թուրքիայի պատմությունից հայտնի այն գործելակերպը, երբ բռնի կերպով կրոնափոխ էին անում մարդկանց խմբերին, երեխաներին բռնի կերպով խլում ծնողներից կամ առևանգում երեխաներին, 1915 թվականի կոտորածների ժամանակ վերաճեց իսկական բիոլոգիական գենոցիդի։ Այսինքն՝ կիրառվում էր տղամարդկանց կանանցից առանձնացնելու, երեխաներին ծնողներից խլելու ու մասսայաբար ոչնչացնելու, ժողովրդի բնական աճն ու զարգացումը խափանելու քաղաքականություն։ Ուսումնասիրողները բազ-

[1] Joseph Guttman, The Beginnings of Genocide.

Այս գործն առաջին անգամ տպագրվել է հրեական գիտական ինստիտուտի «Ցիվո Բլետեր» երթայերեն ամսագրի հ. XXVIII-ի № 2-ում։ Նույն զուգահեռն է անցկացվում և նույն միտքն է ապացուցվում 1964 թվականի սկզբին Փարիզում լույս տեսած «Le Deuil National Arménien»՝ «Հայ ազգային սուգը» գրքույկում։

մաթիվ փաստեր են արձանագրել այն մասին, որ հայ երեխաներին խեղդում էին գետերում, սպանում ծարավից, նրանցից մի մասին հանձնում թուրքական ընտանիքներին։ Այդ է վկայում Թալեաթի ծածկագիր հրամանը հայ մանուկներին ֆիզիկապես ոչնչացնելու մասին։ 1916 թ. մարտի 7-ին նա Հալեպի կուսակալին կարգադրում էր. «Պատերազմական նախարարության հրամանով, զինվորական կայանների կողմե հավաքված և արգելափակված ձեզի հասկանալի մարդկանց (հայերու) մանուկները, պատրվակելով, թե գաղթականական պաշտոնատուներու մեջ պիտի պահվեն, համախմբելով առանց կասկածի տեղի տալու ոչնչացնել և տեղեկացնել։

Ներքին գործերի նախարար՝ Թալեաթ»[1]։

Շատ հաճախ որբանոցներ կոչվող հավաքատեղիները երեխաների սպանության կենտրոններ էին։ Թոյնբին նշում է, որ հայ երեխաներից շատերը ընկնում էին ֆանատիկ դերվիշների ձեռքը, վաճառվում Կոստանդնուպոլսի սովորական շուկաներում[2]։

Թուրքական ջարդարարների կատարած կանիբալական հանցագործությունը իր մեջ պարփակում էր՝ անզեն մարդկանց, առանձնապես կանանց, երեխաների և ծերերի սպանություններ. գազանային սպանություններ՝ կախաղան, այրում խարույկի վրա, սպանություն՝ խոշտանգումների, սովամահ անելու և այլ բարբարոսական միջոցներով, խաղաղ բնակչության մասսայական ջարդեր, մարդկանց ամբողջ խմբերի զրկելը ուտելիքից և ջրից, մասսայական տեղահանություններ և գերեվարություններ, այնպիսի դաժանությունների և տանջանքների կիրառում, որոնք մահ չէին պատճառում, բայց մարդկանց դարձնում էին ֆիզիկապես և հոգեպես խեղանդամներ, բռնաբարություններ, կանանց և երեխաների պղծում և առևանգումներ, կանանց ստիպողական

[1] Տե՛ս «The Turkish Tyrany», Թուրքահայաստանի 1915-ի տարագրությունը և ջարդը, անգլերեն և հայերեն համատեղ հրատարակությունը, էջ 17։

[2] A. Toynbee, Armenian Atrocities, p. 32—33, 40, 62.

ամուսնություններ, բռնի կրոնափոխություններ, գերեզմանների քանդում, սրբավայրերի պղծում և այլն, և այլն[1]։

Հսկայական էին արևմտահայ ժողովրդի մարդկային կորուստները առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին։ Թուրքական ջարդարարական քաղաքականությունն ավելի լավ պատկերացնելու համար տալիս ենք Օսմանյան կայսրությունում տեղահանությունից և կոտորածից առաջ և նրանից հետո հայ բնակչության բաղդատական վիճակագրությունը՝ ըստ Լեփսիուսի[2] և 1921 թվականի ապրիլի 1-ի դրությամբ. «Ամենուն տարեցույցի»[3] հրապարակած տվյալների։

Հայերի տեղահանության և ջարդի թվական պատկերը
ըստ Լեփսիուսի

Վայրը	Հայերի թիվը	Նրանցից տեղահանված և կոտորված
1. Կիլիկիա և Հյուսիսային Սիրիա		
Ադանայի վիլայեթ,	79600	
այդ թվում՝		
Սիս	9500	9500
Ադանա	37900	37900
Հաջրն	21200	21200
Պայաս	11000	11000
Հալեպի վիլայեթ,	163350	
այդ թվում՝		
Հալեպ	22000	22000
Մարաշ	37500	37500
Ֆրոնուզ	7000	7000
Այնթապ	35000	35000
Ուրֆա	25800	25800
Անտիոք	15000	11000

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 144, թ. 54։

[2] Տե՛ս Турецкая политика истребления армян (1880—1922), 1951, Ереван, стр. 338—341.

[3] Ամենուն տարեցույցը, ԺԶ տարի, 1922, Հայ միտքը երեկ և այսօր։

Կիլիկիայի և Հյուսիսային Սիրիայի 242950 հայությունից աքսորից և կոտորածից ազատվել էին 4000 մարդ

2. Արևելյան Անատոլիա

Տրապիզոնի վիլայեթ,	53500		
այդ թվում՝			
Տրապիզոն	32700	32700	
Սամսոն	20800	20800	
Էրզրումի վիլայեթ	203400		
այդ թվում՝			
Էրզրում	85000	60000	(փախել են 25 հազ.)
Երզնկա	25500	25500	
Բայբուրթ	17000	17000	
Հասանկալե	10500	10500	
Դերջան	15000	15000	
Կամախ	10200	10200	
Կորդիջան	25000	25000	
Բայազետ	15200	փախել են 15200	
Սիվասի վիլայեթ,	200000		
այդ թվում՝			
Սիվաս	86000	86000	
Թոկատ	23500	23500	
Ամասիա	28500	28500	
Նիկոպոլիս	25200	25200	
Դեվրիչի	11300	11300	
Ֆյուրուն	18500	18500	
Դերենդե	7000	7000	
Խարպուտի (Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ) վիլայեթ	131200		
այդ թվում՝			
Խարպուտ	51000	51000	
Աղին	10200	10200	
Արաբկիր	19500	19500	
Չեմիշգեզիկ	9000	9000	
Չարսանջակ	18500	18500	
Մալաթիա	23000	23000	
Դիարբեքիրի վիլայեթ	81700		
այդ թվում՝			
Դիարբեքիր	47000	47000	
Բալու	22300	22300	

Արղանա	6700	6700
Զինգուշ	5700	5700
Վանի վիլայեթ	192200	
այդ թվում՝		
Վան	100700	100700
Լիմ և Կտուց	11000	11000
Բաշկալե	10000	10000
Ախթաշար	70500	70500
Թիֆլիսի վիլայեթ	196000	
այդ թվում՝		
Թիֆլիս	51500	43500
Մուշ	94000	94000
Սղերդ	25500	25500
Խիզան	25000	25000

Ընդհանուր առմամբ Արևելյան Անատոլիայից փախուստով ազատվել էին 240 400 մարդ, տեղահանվել և կոտորվել էին 817 600 մարդ։

3. Արևմտյան Անատոլիա

Սմիրնի վիլայեթ	71000	
այդ թվում՝		
Նիկոմեդիա	66100	66100
Արմաշ	5000	5000
Բրուսայի վիլայեթ	91200	
այդ թվում՝		
Բրուսա	38500	18000
Բիլեջիկ	18000	18000
Փանդերմա	15000	15000
Քութահյա	19200	19200
Սմիրնա (Այդին)	27200	
Գասթեմունի	14000	14000
Անկարայի վիլայեթ	108500	
այդ թվում՝		
Անկարա	23500	23500
Կայսերի	44000	44000
Յոզկաթ	41000	41000
Կոնիա	25000	25000

Արևմտյան Անատոլիայի 337 հազար հայությունից փրկվել էին 27 200-ը։

4. Եվրոպական Թուրքիա

Կոստանդնուպոլիս	161000	10000
Ադրիանապոլ՝ Ռոդեստոյի հետ միասին	33000	20000

Եվրոպական Թուրքիայի 194 հազար հայությունից կոտորվել կամ աքսորվել էին 30 հազարը։

5. Սիրիա, Պաղեստին, Բաղդադ

Երուսաղեմ	3200
Յաֆա	1000
Դամասկոս	2000
Բեյրութ	1300
Բաղդադ	6000

Ընդհանուր առմամբ, ըստ Լեփսիուսի, Օսմանյան կայսրության 1 845 450 հայությունից տեղահանվել, աքսորվել կամ կոտորվել էին 1396350 մարդ։

Արևմտյան Հայաստանում հայ բնակչության թիվը ըստ «Ամենուն տարեցույցի»

	Պատերազմից առաջ	Պատերազմից հետո
Սիվաս	225000	16500
Էրզրում	215000	1500
Մամուրեթ ուլ-Ազիզ (Խարբերդ)	204000	35000
Դիարբեքիր	124000	3000
Բիթլիս	198000	
Վան	197000	500
Կիլիկիա	205000	182500[1]
Տրապիզոն	65000	15000
Կոստանդնուպոլիս	150000	150000
Իզմիր	72000	20000
Էդիրնե	27500	7000
Խյուվտավենտիքեար	78000	28300
Այդին	11000	11000
Գասթեմունի	10000	8000
Էնկյուրի (Գաղաթիա, Կեսարիա, Յոզկաթ)	115000	9500
Կոնիա	25000	10000
Երուսաղեմ	2500	2500
Բեյրութ	600	1000
Բաղդադ	1000	16000
Բասրա	400	400
Մոսուլ	800	800
Դամասկոս	400	400
Հալեպ	99000	73000
Ընդամենը՝	2 026 700	592 200

[1] Ինչպես Կիլիկիայում, այնպես և Կ. Պոլսում, Տրապիզոնում և այլուր հայերի թիվն ավելացել էր պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո վերագաղթի շնորհիվ։

1921 թվականին Սիվասի, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքիրի, Բիթլիսի, Անկարայի, Կոնիայի վիլայեթներում, Տրապիզոնում և Սամսոնում ըստ հայկական աղբյուրների 102300, ըստ թուրքական տվյալների՝ 30-ից 60 հազար հայ էր մնացել[1]։

Կովկաս անցել էին ոչ ավելի, քան 300—350 հազար մարդ։ Մեծ թվով հայեր՝ հատկապես կանայք ու երեխաներ գտնվում էին անապատաբնակ ցեղերի և Անատոլիայի թուրքերի մոտ և ենթարկվում էին բռնի թուրքացման։ Վերապրողների ամբողջ թիվը հասնում էր 1 միլիոնի։ Այսպիսով, հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի կեսից ավելին բնաջնջված էր։ Իսկ պատերազմին մասնակից շատ երկրների կորուստը մաքսիմում բնակչության տասը տոկոսից չէր գերազանցում։

Անկասկած, վերը բերված տվյալներում ըստ վիլայեթների տրված թվերը մոտավոր են։ Եվ դա այլ կերպ չէր կարող լինել։ Զոհերի թիվը ճիշտ հաշվելը հնարավոր չէ ոչ միայն այն պատճառով, որ չկար վիճակագրություն, այլև այն պարզ պատճառով, որ այս կամ այն քաղաքում, շրջանում կատարված ոճրագործությունների մասին խոսելիս հետազոտողները հնարավորություն չունեին պարզելու բուն բնակչության, աքսորի ճանապարհին այնտեղ գտնված և կոտորված մարդկանց համեմատական թիվը։ Լավագույն դեպքում տրվում է տվյալ քաղաքի, նահանգի տերիտորիայում կատարված ոճրագործությունների զոհերի թիվը, իսկ թե որքան էր բուն

[1] «Жизнь национальностей», 17. VII, 1922 г., № 15 (150).

բնակչության թիվը, որքան եկվորների՝ դա հնարավոր չէր պարզել։

Ինչպես թուրքական, այնպես և ոչ թուրքական թերթերը ոչ միայն խուսափում էին 1915—1916 թթ. հայկական սարսափների մասին որևէ բան հիշատակել, այլև ամեն կերպ ապակողմնորոշում էին ընթերցողներին, թաքցնում նրանցից արևի տակ ապրելու իրավունքի համար մաքառող արյունաքամ հայ ժողովրդի իրավիճակը։

Ըստ սովետական գիտնական Ուրլանիսի հաշվումների, առաջին համաշխարհային պատերազմի ամբողջ ընթացքում Ռուսաստանը կորցրել էր 1 միլիոն 200 հազար զինվոր[1], Ֆրանսիան՝ մեկ միլիոն, Մեծ Բրիտանիան՝ 600 հազար, Գերմանիան՝ 1,473 հազար[2], իսկ Թուրքիան՝ 318 378 մարդ[3]։ Այս թվերը վկայում են այն մասին, որ իր թվով անհամեմատ փոքր հայ ժողովուրդը ո՛չ միայն համեմատական տեսակետից, այլև բացարձակ թվով շատ ավելի մեծ կորուստներ ունեցավ պատերազմի ժամանակ, քան մեծ տերությունների բանակները։ Հայ ժողովրդի վերը նշված հսկայական զոհերին եթե գումարենք ռուսական բանակի և այլ երկրների բանակների շարքերում կռված և ընկած զինվորների, 1918 թվականին թուրքական զավթիչների անդրկովկասյան ասպատակություններին զոհված տասնյակ հազարավոր հայ մարդկանց՝ ակնբախ կդառնա, թե որքա՜ն տուժեց պետականությունից զուրկ և պատերազմին պաշտոնապես չմասնակցած հայ ժողովուրդը։

---

[1] **Б. Ц. Урланис**, Войны и народонаселение Европы, Соцэкгиз, М., 1960 г., стр. 152.

[2] *Նույն տեղում, էջ 164։*

[3] *Նույն տեղում, էջ 164, 173։*

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻԶՄԸ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՋԱՐԴԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՂՍԱԿԻՑ

Կայզերական Գերմանիան հովանավորում և խրախուսում էր թուրքական կառավարողների հակահայկական քաղաքականությունը: Կարլ Լիբկնեխտը թուրքգերմանական հանցագործության դատապարտող և հայ ժողովրդի բարեկամ: Անտանտայի տերությունները և արևմտահայության ողբերգությունը: Թուրքիայի հետ սեպարատ հաշտություն կնքելու շուրջը դիվանագիտական խաղերը: Ջեմալ փաշան և «դիվանագետ» Զավրիևը: Անտանտայի տերությունների դիվանագիտական պայքարը Մերձավոր արևելքի բաժանման համար: Սայքս-Պիկո գաղտնի համաձայնագրերը, արևմտաեվրոպական կառավարողների իմպերիալիստական դավերն ու «հայասիրական» փարիսեցիությունը: Շատ ավելի լավ կլիներ, եթե «Հայաստանի անունը երբեք չարտասանվեր որևէ եվրոպական դիվանագետի կողմից»: Ցարիզմի դերը և նրա հետապնդած նպատակները Արևմտյան Հայաստանում: Արևմտահայության բեկորները՝ «գաղթականները» Անդրկովկասում, նրանց անօգնական կացությունը: Ռուսաստանում 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո բուրժուական ժամանակավոր կառավարությունը շարունակեց ցարիզմի արտաքին քաղաքականությունը: Հուսախաբությունը և ինքնամերկացումները հայկական բուրժուական քաղաքական շրջաններում:

«Իմպերիալիստական Եվրոպան — ահա այն հուսակայանը,— գրել է Աշ. Հովհաննիսյանը,— որի վրա մեծ ու պրոտիկ «գործիչները» գծագրում էին մեզանում Հայաստանի

ազատության հեռանկարը...»[1]։ Պատերազմի նախօրյակին «Հորիզոն»-ը գրում էր. «Եվրոպան, որ անասուններին հովանավորելու հաստատություններ ունի, մի՞թե կարող է թողնել, որ միլիոնավոր մարդիկ յաթաղանի զոհ դառնան»[2]։

Բուրժուական Եվրոպայից ստրկամիտ ակնկալություն ունեցող մարդիկ անհավանական էին համարում, որ քսաներորդ դարում քաղաքակիրթ մարդկությունը կարող է հանդուրժել այնպիսի սարսափներ, որոնք հատուկ էին միջնադարին։ Միամիտները չէին հասկանում, որ շներ խնամող եվրոպական կապիտալիստները ձեռնպահ էին մնալու հայկական կոտորածների դեպքում, որ հայ ժողովրդի ոչնչացումը կատարվելու էր «քաղաքակիրթ» Եվրոպայի և ԱՄՆ-ի բարեհաճ թողտվությամբ։ Նրանք չէին գիտակցում, որ արևմտահայ ժողովրդի անտանելի գոյավիճակը չի կարող ինչ-որ չափով հետաքրքրել Հնդկաստանը ստրկացրած անգլիական գաղութարարներին, Աֆրիկան, Չինաստանը կողոպտող ֆրանսիական ու ամերիկյան իմպերիալիստներին։ Բացի շահամոլական, նվաճողական ձգտումներից, նրանց ուրիշ ոչինչ չէր գրավում։ Եվ երբ այդ շահերը ներհակ էին հայկական հարցին, ապա վերջինս արժանանում էր նրանց հեգնանքին և քամահրանքին։

Միջազգային իմպերիալիզմն ըստ էության քաջալերեց պանթուրքիզմի պարագլուխներին, որպեսզի նրանք իրենց մարդատյաց գաղափարները գործնականում կիրառեին հայ ժողովրդի նկատմամբ։

Աշխարհը վերաբաժանելու նպատակով պատերազմ հրահրած, ժողովուրդների միջև ատելություն ու թշնամանք բորբոքած իմպերիալիստական տերությունների՝ Գերմանիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, ցարական Ռուսաստանի կառավարող շրջանները ոչ միայն շընդդիմացան հայ ժողովրդի զանգվածային տեղահանության ու ջարդի թուրքական

[1] Հայաստանի «ավտոնոմիան» և Անտանտան, վավերագրեր իմպերիալիստական պատերազմի շրջանից, Աշ. Հովհաննիսյանի առաջաբանով։ Երևան, 1926 թ., էջ X։

[2] «Հորիզոն», 18.5, 1913 թ., № 108։

քաղաքականության իրագործմանը, այլև օբյեկտիվորեն նպաստեցին դրան։ Եվ ինչպես նույն առաջաբանում է նշել Աշ. Հովհաննիսյանը, իմպերիալիզմը ոչ միայն չերաշխավորեց Հայաստանի քաղաքական ազատագրությունը, այլև դարձավ նրա ավերածության ու ստրկացման մեծագույն խթանողը[1]։

Թուրքական ջարդարարական քաղաքականության գլխավոր ոգեշնչողը կայզերական Գերմանիան էր։ Այդ քաղաքականությունը համընկնում էր նրա էքսպանսիոնիստական, միլիտարիստական պլաններին։ Թուրքիան փաստորեն Գերմանիայի վասալն էր և ենթարկված էր կայզերի ու գերմանական իմպերիալիստական մոնոպոլիաների, միլիտարիստների կամքին։ Ինչպես ներքին ու արտաքին քաղաքականության բազմաթիվ հարցերում, հայկական հարցը յուրովի լուծելու գործում նույնպես, Էնվեր-Թալեաթ-Ջեմալ եռյակն ուներ Թուրքիայում ծառայող գերմանական զինվորականության և մյուս ներկայացուցիչների կատարյալ օժանդակությունը։ Հայ ժողովրդի համար այդ կրիտիկական պահին վերաբերող գերմանական աղբյուրները մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրած Հ. Տաշեանը գրում է, որ առանց Գերմանիայի «ընձեռած նյութական ու բարոյական աջակցության և առանց յուր թիկունքը հզորագույն մի ազգի օժանդակությամբ ապահովելու կամ ապահով կարծելու, այսպիսի ահավոր մի եղեռն պիտի չձեռնարկեր գործելու թուրք վարչությունը»[2]։ Տարլեն նույնպես գտնում է, որ «բավական կլիներ կերմանական իշխանությունների մի խոսքը, որպեսզի հետ պահեին կոտորածների երկու ղեկավարներին՝ Թալեաթ փաշային և Էնվեր փաշային»[3]։

Թուրքական կիսաֆեոդալական պետականությունը չափազանց վատ կազմակերպիչ կլիներ նույնիսկ իրեն հատուկ այնպիսի մի գործում, ինչպես խաղաղ ժողովրդի ջարդն էր, եթե չլիներ գերմանական մեթոդը, կայզերական Գերմանիայի ընձեռած նյութական, բարոյա-քաղաքական և կազմա-

[1] Հայաստանի «ավտոնոմիան» և Անտանտան, էջ X։

[2] Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 5—6։

[3] Ե. Տարլե, նշվ. աշխ., էջ 401։

կերպչական օժանդակությունը։ Վերջին հաշվով գերմանական ֆինանսական անընդմեջ օգնությունն էր, որ դեռ կանգուն էր պահում խորտակման բոլոր նշանները ցույց տվող այդ պետականությանը։ Պատերազմի սկզբին Գերմանիան Թուրքական կառավարությանը տվեց 5 միլիոն թուրքական լիրա, 1915 թվականի գարնանը՝ 3,5 միլիոն, 1916 թ. աշնանը՝ 28 միլիոն, 1917 թ. սկզբին՝ 32 միլիոն և հոկտեմբերին՝ ևս 50 միլիոն թուրքական լիրա, չհաշված մոտ 70 միլիոն լիրայի հասնող այլ կարգի օգնությունը[1]։

Այս օժանդակությունն էր Թուրքիային հնարավորություն տալիս շարունակելու պատերազմը, երկրի ներսում իրականացնելու չարդարարական կուրսը։ Թուրքական կառավարողները գերմանական օժանդակությունը գործադրում էին իրենց տրադիցիոն քաղաքականությունն ավելի կազմակերպված և համապարփակ դարձնելու համար։ Ֆրանսիական «Լա Ռևյու» թերթի խմբագիր Ժան Ֆինոն նկատել է, որ «Գերմանիան Փոքր Ասիայի վրա ունեցած իր նպատակը չկարողանալով իրագործել ողջ հայերի միջոցով, վճռեց պարզապես նրանց գիակների և բնակարանների ավերակների վրայով անցնել»[2]։

Էնվերը և Թալեաթը մինչև մասսայական տեղահանություններն ու կոտորածն սկսելը խորհրդակցել էին Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմի հետ, իրազեկ պահել նրան իրենց պլանին։ Վերջինս հավանություն էր տվել այդ դիվային ծրագրին[3], այդ ոգով նախապատրաստելով և համապատասխան կարգադրություններ անելով Էրզրումի, Ադանայի, Հալեպի, Մոսուլի ու Բաղդադի հյուպատոսներին։ Վանգենհայմը 1915 թ. մայիսի 31-ին կրկնում էր Թուրքական վերսիան հայկական ապստամբության կողմից Օսմանյան կայսրությանը սպառնող ինչ-որ վտանգի մասին։ Իսկ գերմանական դեսպանության ծովային կցորդ Հյումանը, որը Վիլհելմ II-ի ներքին գործակալն էր, բացահայտ հայտարարում էր, որ «Թուրքերը միանգամայն ճիշտ են վարվում հայերի հետ»[4]։

1 Գաբիդուլին, նշվ. աշխ., էջ 198—199։
2 «Մշակ», 25.11, 1916 թ., № 264։
3 Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 16։
4 Ե. Տարլե, նշվ. աշխ., էջ 402։

Ստանալով ավագ դաշնակցի համաձայնությունը, թուրքական ջարդարարներն ավելի համարձակ դարձան։ 1915 թվականի մայիսի վերջին ոչ մի տեղ ապստամբություն չկար. Վանն արդեն ռուսական բանակի ձեռքին էր, բայց թուրքերը ամբողջ երկրով մեկ գործի անցան։ Երբ նրանք Կամախի կիրճում հունիսի 10-ից 14-ը կանոնավոր բանակի ձեռքով սպանդանոց էին սարքում կանանց ու երեխաների համար, այրում Մուշը, ոչնչացնում էրզրումցիներին ու բիթլիսցիներին, գերմանական դեսպանը հաղորդագրություններ էր հղում Բեռլին «զինվորական նկատառումների մասին»։ Իսկ երբ կոտորածի ալիքը անցավ Տրապիզոն, Սեբաստիա, Խարբերդ և այլուր, որտեղ և ոչ մի ռազմական նկատառումներ չէին կարող լինել, այս անգամ դեսպանը բավարարվեց «տեղական իշխանությունների» սխալների մասին խոսելով։ Գերմանիան իր առաջին պաշտոնական հուշագիրը ներկայացրեց Թուրքական կառավարությանը 1915 թվականի հուլիսի 4-ին, այսինքն՝ Վանի դեպքերից ճիշտ երեք ամիս և Մուշի, Էրզրումի, Տրապիզոնի և այլ շրջաններում կատարված կոտորածներից մեկ ամիս հետո։ Հենց սա վկայում է նրա ձևական բնույթի մասին։ Գերմանիան ստիպված էր հավուր պատշաճի այդպիսի քայլի դիմել, քանի որ մյուս տերություններն արդեն բողոքներ էին ներկայացրել և ինչ-որ չափով թուրքական գազանություններից սահմանազատվելը ուներ դիվանագիտական և քաղաքական անհրաժեշտ նշանակություն՝ գոնե պատմության համար։ Սակայն փաստաթղթի բուն բովանդակությունն իսկ ի չիք է դարձնում որպես բողոք ներկայացված այդ փարիսեցիության դիվանագիտական, հավաստիագրական ձևը։ Նախ այնտեղ նորից հիշատակվում էին «օրինական պաշտպանական միջոցների» «ռազմական պատճառներով թելադրված» քայլերի մասին թուրքական պաշտոնական կեղծիքը, համաձայնություն էր հայտնվում հայ ժողովրդի զանգվածային կոտորածը «ներքին խնդիր» համարելու մասին թուրքական տեսակետին, որը շարադրվել էր Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունների կողմից արված հայտարարության՝ հունիսի 6-ի թուրքական պատասխանում։ Միայն նոտայի երկրորդ մասում գերմանա-

կան կառավարությունը կցկտուր դժգոհություն էր հայտնում թուրքական տեղական իշխանությունների հասցեին, որոնք չէին կանխել էքսցեսները։ Իհարկե, սա չէր գլխավորը, քանի որ Գերմանիան «օրինավոր պաշտպանություն» էր համարում մի ամբողջ ժողովրդի գենոցիդը, պաշտպան կանգնում Էնվեր-Թալեաթի մարդասպան ոհմակին։ «Այժմ հասկանալի է,— գրում է Տաշեանը,— թե ինչու Թուրքերը որևէ կարեվորություն չտվին այս և հաջորդ բոլոր բողոքներուն, զորոնք ներկայացուցին հաջորդող դեսպանները...»[1]։

Շատ բնորոշ խոսակցություն է տեղի ունեցել Թալեաթի և պատերազմի ժամանակ Կոստանդնուպոլիս ժամանած Լեփսիուսի միջև։ Երբ վերջինս խոսք է բացում Միջագետքի անապատներում գտնվող հարյուր հազարավոր հայերի կյանքը խնայելու մասին, Թալեաթն ի արդարացումն իրենց գործած ոճիրի ուղղակի ասում էր Լեփսիուսին. «Ինչ որ դուք (իմա՝ գերմանական ղեկավարները) ասում եք, մենք կատարում ենք Ձեր ծրագիրը»[2]։

Հիրավի, դա ճշմարտություն է։ Գերմանական միլիտարիզմն իր էքսպանսիոնիստական պլանների իրագործման ճանապարհին կանգ չէր առնում և ոչ մի միջոցի առաջ։ Նա էական դեր խաղաց Թուրքիային դեպի հայ ժողովրդի ոչընչացման ուղին հրելու գործում։ Պատերազմի նախօրյակին ցարական արտաքին գործերի մինիստրությանը ներկայացված մի զեկուցագրում, որտեղ տրված է Թուրքիայում և ամբողջ Մերձավոր արևելքում Գերմանիայի հետապնդած նպատակների բազմակողմանի վերլուծությունը, ասվում էր այն մասին, որ «Գերմանիան նույնիսկ կանգ չի առնի Թուրքերին Թույլ տալու Անատոլիայում (բայց ոչ Կիլիկիայում) հայերի կոտորած կազմակերպելու առջև...», որ Գերմանիան հայերով՝ այդ «աշխատասեր և արժեքավոր, կուլտուրական տարրով կբնակեցնի Միջագետքը և այսպիսով կնպաստի Թուրքիայում իր քաղաքական և տնտեսական խնդիրների իրականացմանը»[3]։

[1] Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 19։
[2] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142, թ. 41։
[3] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 676, թթ. 85—88։

Վերջին հաշվով հայերին իրենց դարավոր, պապենական հողից զրկելու և անապատային վայրերը ուղարկելու գաղափարը, ինչպես վերը ցույց տրվեց, առաջին անգամ տվել էին գերմանական քաղաքագետները՝ հանձինս Ֆոն դեր Հոլցի, Ֆոն Սանդերսի, Ռոհրբախի, Նաումանի և այլոց։ Նրանք չէին թաքցնում, որ հայերը խոչընդոտ էին իրենց «ռազմական նպատակների ճանապարհին»[1]։

Գերմանական հակահայկական դիրքորոշումն առաջին հերթին բխում էր իմպերիալիստական Գերմանիայի քաղաքական և ռազմական շահերից։ Պատերազմի նախօրյակին հայերին Ռուսաստանին խորթացնելու գերմանական միլիտարիստների սադրանքներն իրենց նպատակին չհասան. հայ ժողովուրդը պատերազմի հենց սկզբից դրսևորեց իր անսքող համակրանքը Ռուսաստանի նկատմամբ, իր բախտը կապեց նրա զենքի հաջողության հետ։ Հայ ժողովրդի օգտին ռուսական պետական գործիչների բազմաթիվ հայտարարությունները, կամավորական շարժման կազմակերպումը ի դերև հանեցին ինչ որ չափով հայերի վրա հենվելու գերմանական քաղաքականության հաջողության շանսը։ Ռուսաստանի հետ ծովում թե՛ ցամաքում, Եվրոպայում թե՛ Ասիայում կատաղի գոտեմարտի բռնված Գերմանիան նախանձով էր հետևում ռուսներին տածած հայերի հավատարմությանը, Թուրքիայի արևելյան վիլայեթներում ապրող հայ բնակչությանը արդեն համարում էր այն խոչընդոտը, որն արգելակելու էր թուրք-գերմանական համատեղ պլանների իրականացմանը, նպաստելու էր ռուսական քաղաքականության նոր հաղթանակներին։ Ռուսաստանին այդ ազդակից զրկելու ձգտումն էր ընկած հայերին տեղահանելու գերմանական ծրագրի հիմքում։

Արևմտահայերի զանգվածային տեղափոխությունը անապատային վայրեր բոլոր դեպքերում ժողովրդի կործանում էր նշանակում, եթե նույնիսկ այդքան մասսայաբար չկիրառվեր յաթաղանը, սպանելու, ոչնչացնելու թուրքական տրադիցիոն մեթոդը։ Պատերազմի, Թուրքիայի՝ ճանապարհներից, տրանսպորտի միջոցներից զուրկ պայմաններում, այն պա-

[1] A. P. Hacobian, Armenia and the War, London, p. 91.

հին, երբ այդ երկիրը կանգնած էր փակուղու առջև, բնականաբար նույնիսկ ցանկության դեպքում հնարավոր չէր «կանոնավոր» դեպորտացիա իրականացնել։ Գերմանական մեթոդին լրացրեց թուրքական միջնադարյան, ջարդարարական գործելակերպը։ Բելգիայում, Լեհաստանում և այլուր խաղաղ բնակչության դեմ գործադրված գերմանական սոսկալի դաժանությունները գերազանց օրինակ էին ծառայում այդ գործում բազմադարյա փորձ ունեցող թուրքական բյուրոկրատիայի համար, ոգեշնչում նրան նույն ճանապարհով ընթանալու։ Գերմանական միլիտարիստներն էլ իրենց հերթին թուրքական ջարդարարներին համարում էին իրենց հավատարիմ գործակիցներ և համախոհներ։

Գերմանական այս դիրքորոշման մեջ պակաս դեր չխաղաց նաև գերմանական մոնոպոլիաների տնտեսական էքսպանսիան Մերձավոր արևելքում ապահովելու հարցը։ Եթե պատերազմից դեռ շատ առաջ գերմանական պետական գործիչները դեմ չէին հենվելու հայերի վրա, նրանց օգտագործելու Բաղդադի երկաթուղու կառուցման ասպարեզում և անապատային պայմաններում տնտեսական կյանքին զարկ տալու համար, ապա այժմ նրանք զեկավարվում էին գլխավորապես անգլիական ու ֆրանսիական կապիտալի հետ կապված հայկական առևտրական բուրժուազիայի մրցակցությունը խափանելու, գերմանական բացարձակ տիրապետություն հաստատելու միտումով։ Այս ճանապարհով գերմանական իմպերիալիստներն առաջին հերթին հարվածելու էին անգլիական, ֆրանսիական և, մասնավորապես, ռուսական ազդեցության հիմքերին Թուրքիայում՝ ինչպես կուլտուրկրթական, այնպես և տնտեսական մարզերում։ Թուրքիայում ապրող «հայերը,— նկատում է Հերբերտ Ադամս Գիբոնսը,— որ մեծ մասամբ կրթություն էին ստացել ֆրանսիական և ամերիկյան դպրոցներում, խոսում են ֆրանսերեն և անգլերեն։ Արևմտյան Եվրոպայի ու Ամերիկայի և, գլխավորապես, Անգլիայի հետ իրենց առևտրական հարաբերությունների հետևանքով նրանք բնականաբար գերմանական կոմիվոյաժորների մրցակիցներ դարձան։ Միակ առևտրական և երկրագործական տարրը հանդիսանալով Փոքր Ասիայի ներքին նահանգներում, հետևաբար և միակ տարրը, որ կարող էր հակադրվել եվրոպական գաղութացմանը, հայերը ուժեղ կերպով խանգարում են Անատոլիայի գերմանիզացիայի պլաններին»[1]։

Ահա թե ինչու գերմանական իմպերիալիստները համաձայնվեցին թուրքական կառավարող շրջանների կողմից արևմտահայության դեմ ձեռնարկված միջոցառումներին, նրա տեղահանությանն ու ջարդին։ Գերմանական միլիտարիստական գիշատիչները միանգամայն համամիտ էին հարցի նմանօրինակ լուծմանը։ Այն ոչ միայն չէր հակասում իրենց ռազմական, քաղաքական ու տնտեսական պլաններին, այլև համապատասխանում էր Գերմանիայի հետապնդած նպատակների իրագործմանը։

Ահա թե ինչու կայզեր Վիլհելմ II-ը Թալեաթին պարգևատրեց Սև արծվի շքանշանով։ Գերմանիայի վարչապետ Բեթման Հոլվեգը պատերազմի առաջին տարելիցի առթիվ ռայխստագում արտասանած իր ճառում շնորհավորում էր գերմանացիներին, որ նրանք իրենց կողքին ունեն «վերածնված սքանչելի Թուրքիա»[2]։

Արևմտահայության բնաջնջումը գերմանական միլիտարիստը մատուցում էր որպես Թուրքիայի վերածնունդ, իսկ Թուրքիայում դեսպան Վանգենհայմը, նրա բազմամարդ շքախումբը, գերմանական զինվորական էմիսարները Թուրքիայում ձեռք-ձեռքի տված գործում էին էնվերների ու Թալեաթների հետ։ 1914 թվականի ամռանը Վանգենհայմը գերմանական դեսպանատան հայազգի պաշտոնյային ասում էր. «Մենք՝ գերմանացիներս ատում ենք հայերին»։ Նա իր վերաբերմունքը պատճառաբանում էր նրանով, որ հայերը ռուսասեր են, որ նրանց հայրենի հայկական բարձրավանդակը ծառայում է Ռուսաստանի առաջխաղացմանը, որի միջոցով հայերը ձգտում էին ինքնավարություն ստանալ։ Ավելի լավ չէ՞, շարունակում էր դեսպանը, պաշտպանել երիտասարդ Թուրքերի «Թուրքացման» քաղաքականությունը, որն ուղում

[1] Հերբերտ Ադամս Գիբոնս, նշվ. աշխ., էջ 28։
[2] «Աշխարհ», 8.6. 1963 թ., № 152։

էր վերջ դնել արաբների ու հայերի անկախության ձգտմանը՝ իրենց հետ միասին։ Հայաստանը, եզրակացնում էր նա, ցցվում է Գերմանիայի քաղաքական ու տնտեսական ծավալման ճանապարհին և դրա համար հայը պետք է անհետանա և մեջտեղից վերանա[1]։ Վանգենհայմն այնքան բացահայտ էր իր հակահայկական տրամադրությունների մեջ, որ հայտարարում էր Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան Մորգենթաուին, թե ինքը կօգնի սիոնիստներին, բայց ի նպաստ հայերի ոչինչ չի անի[2]։

Հայկական կոտորածների շուրջը համաշխարհային հասարակական կարծիքի հասունացման ժամանակ նա արդեն ստիպված էր չափավորել իր հակակրանքը և որպես կանոն իր հայտարարություններում մեկնում էր այն կեղծիքից, թե հայերի օգտին իր միջամտությունը կնշանակեր միջամտել Գերմանիայի դաշնակցի՝ սուվերեն պետություն հանդիսացող Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին[3]։ Նա կրկնում էր այն, ինչ ասում էր Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրը Յագովը։ Վերջինս 1916 թվականի սեպտեմբերի 29-ին, պատասխանելով իրեն տված հարցերին, ասում էր, թե իրենք արել են այն, ինչ որ կարող էին և թե դրանից ավելին անելու դեպքում պետք է խզեին հարաբերություններն իրենց հավատարիմ դաշնակից Թուրքիայի հետ։ Նա փաստորեն հիշեցնում էր Բիսմարկի ասույթը պոմերանցի զինվորի մասին, երբ նա հայտարարում էր, որ կործանվող հայերն ավելի թանկ չեն գերմանացի այն զինվորներից, որոնք մեռնում են կռվի դաշտում և իրենց ու Թուրքերի օժանդակությանն են սպասում։ Թող ոչնչանան ամբողջ ժողովուրդներ, միայն թե Գերմանիան Թուրքիայի հետ դաշնակցած հաջողության հասնի պատերազմի դաշտում՝ ահա գերմանական միլիտարիստ դիվանագետի հավատո հանգանակը[4]։

---

[1] «Աշխարհ», 4.5. 1963 թ., № 147, էջ 3։

[2] **H. Morgenthau**, Ambassador Morgenthau's story, p. 370.

[3] **A. Toynbee**, Armenian Atrocities, p. 110.

[4] Հ. Տաշեան, նշվ. աշխ., էջ 29։

Որքան էլ տարօրինակ թվա, բայց փաստ է, որ մեզ մոտ՝ Հայաստանում էլ գտնվել են մարդիկ, որոնք տուրք են տվել արևմտահայության

Իրականում առանց դիվանագիտական հարաբերությունների խզման, առանց մեծ ջանքերի, ցանկության դեպքում գերմանական կառավարողների առաջին իսկ պահանջով Թուրքական կառավարությունը կչափավորեր իր վանդալիզմը։

Կայզերական կառավարության արտաքին գործերի մինիստրին օգնության ձեռք էր մեկնում գերմանական կաթոլիկ եկեղեցին։ Ոչ անհայտ քաղաքական և կրոնական գործիչ Մ. Էրցբերգերը հետագայում իր մեմուարներում հանդես էր գալիս ուշացած փաստաբանի դերում, փորձում ներկայանալ հայ ժողովրդի բարերար, խոստովանում, որ Թուրքական կառավարության անվստահությունը հայերի նկատմամբ «մեծ մասամբ» «անհիմն էր»։ Նա գրում է, թե ինքը 1916 թվականի փետրվարին Կ. Պոլիս կատարած այցի ժամանակ ջանացել էր ազդել Էնվերի և Թալեաթի վրա հօգուտ հայերի։ Այնուհետև նա փորձում է արդարացնել իր կառավարության բռնած դիրքը, ասելով, թե նա «մեղք չի կրում Հայաստանի

ոգերգության և նրանում Գերմանիայի դերի մեկնաբանման գերմանական վերսիային։ Օրինակ, Թուրքական կառավարության հետ 1918 թվականի աշնանը Կ. Պոլսում բանակցություններ վարած Հայկական Հանրապետության պատվիրակության թարգմանիչ-խորհրդական Մ. Քոչարյանը 1927 թվականին հրապարակած իր մի հոդվածում, իր և դաշնակցության անտանտաֆիլական հայացքներն ու գործելակերպը վերանայելիս այն գիծն է այս անգամ անցկացրել, թե «գերմանացիներն իրոք վերին աստիճանի բարյացակամ տրամադրություններ ունեին դեպի հայերը և պատրաստ էին ամեն կերպ օգնել նրանց...»։ Այնուհետև նա գրում է. «Մեր կույր հավատը դեպի անգլիացիները և առհասարակ դեպի «դաշնակիցները» այնքան էր ուժեղ, որ մենք՝ հավատ ընծայելով դաշնակիցների, մանավանդ ֆրանսիական մամուլի և զանազան քրիստոնեական քարոզիչ-միսիոներների հերյուրանքներին և ստահոդ տեղեկություններին՝ միանգամայն սխալ և անարդար կարծիք կազմեցինք գերմանացիների ու հայերի հանդեպ նրանց բռնած դիրքի մասին հայկական տեղահանությունների և կոտորածների խնդրում»։ Ոչ ոք չի ժխտում Քոչարյանի և նրա գաղափարակիցների կույր հավատը Անտանտայի նկատմամբ, բայց և առարկայազուրկ են նրա հայտարարություններն առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայ ժողովրդի հանդեպ գերմանական իմպերիալիստների բռնած դիրքի մասին։

Մ. Քոչարյանի «Մի հինավուրց մոլորություն ու մի ճշտում» հոդվածը տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 7.8. 1927 թ.։

ցավալի իրադարձությունների համար, որ գերմանական կաթոլիկներն արեցին ամեն ինչ, որպեսզի կանխեին այդ գազանությունները»[1]։ Իրականում էրցբերգերի միսիան կյանքի էր կոչվել ոչ թե հայերի փրկության համար որևէ քայլ ձեռնարկելու, այլ «գերմանական կաթոլիկ հիմնարկների պաշտպանության», գերմանական քաղաքական դիրքերն այնտեղ ամրապնդելու մասին Թուրքիայի կառավարության հետ համաձայնագիր կնքելու համար։ Գերմանական իմպերիալիստները շտապում էին լրացնելու այն վակուումը, որ ստեղծվել էր Թուրքիայում ֆրանսիական, անգլիական ու դրանց հետ միասին հայկական դպրոցները, կուլտուրական օջախները թուրքական կառավարության կողմից փակվելու, անգլիական, ֆրանսիական միսիոներների գործունեությունը դադարեցնելու հետևանքով[2]։ Այս համաձայնագրի հիման վրա հարյուրավոր ավստրո-գերմանական միսիոներներ ժամանեցին Թուրքիա՝ տնօրինելու կրթական և քաղաքական, գաղափարական աշխատանքը հօգուտ Գերմանիայի շահերի։ Նույն ձևով գերմանական մոնոպոլիաները, բազմաթիվ տնտեսական հանձնաժողովներ և մասնավոր անձինք շտապում էին Թուրքիա՝ ուժեղացնելու համար Գերմանիայի գաղութային դիրքերն այդ երկրում։

Գերմանական կառավարողները և ոչ մի մարդասիրական քայլ անելու մտադրություն չունեին ի նպաստ ոչնչացվող հայ ժողովրդի։ Այդ բանը հաստատում են պատերազմի ժամանակ թուրքական կառավարության գործունեության քաջատեղյակ բազմաթիվ մարդիկ[3]։ Թոյնբին գրում է Անատոլիայի, Կիլիկիայի բոլոր վարչական կենտրոններում գերմանական հյուպատոսների, զինվորական ներկայացուցիչների անսահմանափակ իշխանության մասին։ Սակայն դրանք «ոչ մի քայլ չձեռնարկեցին», քանի որ կենտրոնից համապատասխան հրահանգ էին ստացել։ Ընդհակառակը, նրանք

[1] **М. Эрцбергер**, Германия и Антанта, мемуары, М. П., 1923. стр. 80—84.

[2] **А. Ф. Миллер**, Турция и Германия, 1944, М., стр. 14.

[3] *Տե՛ս* **Մորգենթաու**, *նշվ. աշխ., էջ 381, 383։*

ամենուրեք ակտիվորեն մասնակցում էին հայկական տեղահանումներին, բռնություններին, կողոպուտին[1]։

Լոնդոնի «Թայմս» թերթում տպագրված «Նեմեզիդան Հայաստանում» հոդվածում ասված էր. «Հայերի անխնա կոտորածը ատելության բռնկման հետևանք չէր։ Դա վաղօրոք մտածված փորձ էր, կազմակերպված Կ. Պոլսում և ի կատար ածված գերմանական սպաների օգնությամբ, նպատակ ունենալով իրագործել «պան-թուրանական գաղափարը»՝ քան գերմանական գրող դոկտոր Ռոհրբախի ծրագրի»[2]։

Պատերազմի տարիներին Թուրքիայի ներքին կյանքի իրադարձություններին ականատես, Բաղդադի եկեղեցու Ամանոսի հատվածի կառուցման վրա աշխատած, Կ. Պոլսից աքսորված եպիսկոպոս Պալաքեանը վկայում է, որ գերմանական զինվորականներն անխտիր թշնամական գիրք էին բռնել այնտեղ գտնվող հայերի նկատմամբ։ Նրանք «ոչ միայն քարյացակամ վերաբերմունք չունեին առհասարակ,— գրում է նա,— այլ հակակիր էին, անվստահ, վերապահ և պարզապես իրենց թշնամի կնկատեին...»[3]։ Նա այնուհետև բազմաթիվ փաստեր է բերում այն մասին, թե Թուրքիայում գտնվող գերմանացիները ինչպես էին կողոպտում արվեստի ու կուլտուրայի արժեքները, պղնձյա ամանեղենը, եկեղեցիների ու վանքերի զանգերը և այդ ամենն ուղարկում Գերմանիա[4]։

Թուրքական մարդասպաններն իրենց կատարած ոճիրը թաքցնելու նպատակով երկրում հաստատել էին գրաքննության ոստիկանական խիստ ռեժիմ։ Այս գործում նրանց առաջին խորհրդատուներն ու օգնականները նորից գերմանական զինվորական և քաղաքացիական ներկայացուցիչներն էին, գերմանական բուրժուական թերթերի լրագրողները, որոնք կեղծում էին ամեն բան, ապակողմնորոշում համաշխարհային հասարակական կարծիքը։ Իսկ այն մարդիկ, որոնք թեկուզ չնչին ճշմարիտ տեղեկություններ էին հաղոր-

[1] *Տե՛ս* **Թոյնբի**, *նշվ. աշխ., էջ 106, 107, 109։*

[2] *«Մշակ», № 211, 23.9. 1916 թ.։*

[3] **Պալաքեան**, *նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 24։*

[4] *Նույն տեղում, էջ 229։*

դում Թուրքիայում կատարվող իրադարձությունների մասին, ենթարկվում էին հալածանքի և պատժի։ Նույնը կատարվում էր բուն Գերմանիայում, որտեղ գործադրվում էին բոլոր ջանքերը, որպեսզի գերմանական մամուլում որևէ աննպաստ կարծիք կամ արտահայտություն իրենց դաշնակից Թուրքիայի մասին երևան չգա։ Հայկական սարսափների մասին ոչ մի բառ հիշատակելու իրավունք չուներ մամուլը և գերմանական ընթերցողը զրկված էր տեղեկանալու այն ամենի մասին, ինչ որ կատարվում էր հայ ժողովրդի նկատմամբ։ Երբ դոկտոր Լեփսիուսը գրեց և համարձակվեց հրատարակել իր «Bericht uber die Lage des Armenishen Volkes in der Turkei» («Զեկուցագիր Թուրքիայում հայ ժողովրդի վիճակի մասին») գիրքը, նրա դեմ հալածանքներ սկսվեցին և նա փախավ Հոլանդիա՝ խուսափելու համար կառավարության հետապնդումներից։ Բազմաթիվ ազնիվ գերմանացիներ ենթարկվեցին հալածանքների, հեռացվեցին իրենց գրաված պաշտոններից Թուրքական գազանությունների դեմ իրենց ձայնը բարձրացնելու համար։

Հանդես գալով գերմանական միլիտարիզմի, միջազգային իմպերիալիզմի հետևողական դատապարտմամբ, գերմանական պրոլետարիատի առաջնորդ, համաշխարհային սոցիալիստական շարժման ականավոր գործիչ Կարլ Լիբկնեխտը անարգանքի սյունին գամեց Թուրքական ջարդարարներին և նրանց գերմանական հովանավորողներին։ Հայ ժողովրդի դեմ սարքված արյունոտ դավադրության կապակցությամբ նրա հարցապնդումները գերմանական ռայխստագում 1916 թվականի սկզբին պատռում էին Թուրքական դահիճների գերմանական հովանավորողների դիմակը։

Ռայխստագում 1916 թ. հունվարի 11-ի նիստում Լիբկնեխտի հարցապնդմանը Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրության պաշտոնյա դր Շթարմը վարչապետի անունից պատասխանում էր, որ իրենք իրազեկ են եղել հայ բնակչության տեղահանման և նրան «նոր բնակավայրեր» հատկացնելու Թուրքական միջոցառումներին, բայց հրաժարվում էր որևէ բան ասել մանրամասնությունների վերաբերյալ[1]։

[1] Տե՛ս Ռրնե Բինո, նշվ. աշխ., էջ 58։

1916 թվականի հուլիսի 4-ին, հակապատերազմական պրոպագանդայի և գործունեության ամբաստանությամբ բանտ նետված Կարլ Լիբկնեխտը դատարանին հղած իր նամակում քարը քարի վրա չէր թողնում պատերազմում Գերմանիայի հետապնդած «ազատագրական միսիայի» մասին գերմանական իմպերիալիստների խաբեությունից, դատապարտում նրանց դաշինքը Թուրքիայի հետ, որն «իր ձեռքերը թաթախել է հայերի արյան մեջ և այս պատերազմի ժամանակ անսահմանորեն ավելացրել իր մեղքը, ամենադաժան կոտորած սարքելով դժբախտ հայ ժողովրդի նկատմամբ»[1]։ «Հայկական» և այլ հարցապնդումների համար ռայխստագի սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիան 1916 թ. հունվարի 12-ին, 60 ձայնով ընդդեմ 25-ի զրկել էր Կ. Լիբկնեխտին ֆրակցիայի անդամի իրավունքներից[2]։

Թուրքական ջարդարարական քաղաքականության դատապարտմամբ հանդես եկավ Բուլղարիայի բանվորական սոցիալ-դեմոկրատական (տեսնյակների) կուսակցությունը, որը պայքարում էր միլիտարիզմի և պատերազմի դեմ, պահպանել էր իր հավատարմությունը պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի սկզբունքներին։ Իրենց 21-րդ համագումարում բուլղարական սոցիալիստները բողոքի հատուկ բանաձև ընդունեցին «հայ ժողովրդին Թուրքական բարբարոսական օլիգարխիայի կողմից ոչնչացնելու դեմ»[3]։

* * *

Արևմտահայության գենոսիդի գործում արտաքնապես, ձևական տեսակետից կարծես թե այլ էր Անտանտայի դիրքը, բայց ըստ էության նա ոչ պակաս բացասական դեր կա-

[1] Карл Либкнехт, Мой процесс по документам, перевод с немецкого, 1918 г. Петроград, стр. 54.

[2] Տե՛ս Ս. Մ. Հակոբյանի «Հայերի գենոսիդը Օսմանյան կայսրությունում և իմպերիալիստական Գերմանիայի պատասխանատվության հարցը» հոդվածը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 1, 1963 թ., էջ 64։

[3] Տե՛ս Ռ. Հ. Խաչատրյանի «Ստեփան Շահրազյան» հոդվածը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 2, 1963 թ., էջ 47։

տարեց։ 1921 թվականի հուլիսի 1-ին Ավետիք Իսահակյանը Հովհ. Թումանյանին գրած իր մի նամակում ասում էր. «Եվրոպան ոչ միայն չի օգնի մեզ, այլև թշնամի է և հրճվում է հայկական բնաջնջումով, որուն համոզվում եմ փաստերի վրա. ինձ համար Անգլիան և Ֆրանսիան այնքան դաժան գրտնվեցան, ինչքան Գերմանիան. քրիստոնեություն, քաղաքակրթություն, մարդասիրություն դատարկ հնչյուններ են եվրոպացու աչքում. պետք է երես դարձնել այս ավազակներից, և մոտենալ Ռուսաստանին» (իմա՝ Սովետական Ռուսաստանին)[1]։

Հիրավի, հայկական եղեռնի ամենակրիտիկական պահին Անտանտայի իմպերիալիստական տերությունները կատաղի մրցակցություն էին սանձազերծել Մերձավոր արևելքը բաժան-բաժան անելու համար, ամենևին չմտահոգվելով և ոչինչ գործնական չձեռնարկելով հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի վրա շողացող սուրը ջարդելու համար։ Փաստ է, որ իմպերիալիստների համար «Հայաստանը հետաքրքրական և գրավիչ է, որպես շահագործման օբյեկտ։ Իսկ թե իմպերիալիստական քաղաքականության շնորհիվ կզոհվի մի ամբողջ ժողովուրդ, դա ամենևին չի հետաքրքրում անգլիական իմպերիալիստներին»[2]։

Թուրքական կառավարողները մասսայական գենոցիդին ձեռնամուխ եղան այն պահին, երբ Անտանտայի տերությունների, առաջին հերթին Անգլիայի և Ֆրանսիայի զինված ուժերն անհաջողության մատնվեցին Կ. Պոլսի մատույցներում՝ 1915 թվականի սկզբից ձեռնարկված Դարդանելի գործողությունների ժամանակ։

Անգլիան և Ֆրանսիան Դարդանելի շրջանում դեսանտ հանեցին և ռազմական գործողությունների դիմեցին զուտ քաղաքական նկատառումներով, վախենալով ռուսական բանակի հաջող առաջխաղացումից դեպի Բալկանների խորքը, ինչը կարող էր լուծել Կոստանդնուպոլսի և նեղուցների բախտը։ Կոստանդնուպոլիսը Ռուսաստանից ավելի շուտ զավթելու տենդագին ձգտումը, Օսմանյան կայսրության տերիտորիաները միմյանց միջև բաժանելիս առյուծի բաժինը ստանալու մոլուցքը անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստներին տարավ այդ ուղիով։

Մեծ Բրիտանիայի այն ժամանակվա արտաքին գործերի մինիստր Էդուարդ Գրեյը չափազանց բացահայտ հաստատել է այդ քաղաքականության հետապնդած նպատակը։ «Անգլիական քաղաքականությունը,—գրում է նա,—միշտ էլ նպատակ է հետապնդել Ռուսաստանին թույլ չտալ մոտենալու Կոստանդնուպոլսին և նեղուցներին. մենք դրա համար պայքարել ենք Ղրիմի պատերազմում... և գա էր մեր քաղաքականության հիմնական ուղղությունը Բիքոնսֆիլդի ղեկավարությամբ... ներկայումս Անգլիան մտադիր է զավթել Կոստանդնուպոլիսը, այն հաշվով, որ երբ Անգլիան ու Ֆրանսիան կարողանան Ռուսաստանի օգնությամբ շահել պատերազմը, խաղաղություն հաստատվելուց հետո Ռուսաստանը չստանա Կոստանդնուպոլիսը»[1]։ Միաժամանակ Անգլիան ամեն ինչ արեց, դիմեց Կ. Պոլսի մասին դատարկ խոստումներ տալու տակտիկային, սպառնալիքներին, միայն թե խանգարեր թուրքական բանակի դեմ Ռուսաստանի ակտիվ, հարձակողական պատերազմին, արգելակեր 1914 թվականի աշնանը ռուսական բանակի մուտքը Արևմտյան Իրան, ինչը, անկասկած, որոշիչ դեր կարող էր ունենալ Արևմտահայաստանի ճակատագրում։ Սազոնովը հրաժարվեց Թրանսկան Ադրբեջանում ռազմական գործողություններից, ստանալով նեղուցների վերաբերյալ Անգլիայի՝ ոչնչով չերաշխավորված խոստումը[2]։ Խորամանկ Ալբիոնին հաջողվեց համոզել ցարական Ռուսաստանի կառավարությանը, որ Դարդանելի գործողությունները «ընդհանուր», «անշահախնդիր» նպատակ են հետապնդում, համապատասխանում են Անտանտայի բոլոր մասնակիցների շահերին[3]։ Այս միջոցով անգլիական գա-

---

[1] «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 4, 1962 թ., էջ 173։

[2] «Կարմիր դրոշակ», 1. 5. 1919 թ., № 1։

[1] Grey, sir E., Twenty-Five Years, 1892—1916, vol. II, London, 1925, p. 180—181.

[2] Գրքիր, նշվ. աշխ., էջ 99։ Տե՛ս նաև Ф. Зуев, Международные отношения накануне и в годы первой мировой войны, М., 1956.

[3] Раздел Азиатской Турции, стр. 120.

դութարարները կորզեցին նրա համաձայնությունը Եգիպտոսը անգլիական պրոտեկտորատ հռչակելու (1914 թ. դեկտեմբերի 18-ին), Պարսկաստանի՝ 1907 թ. անգլո-ռուսական համաձայնությամբ սահմանված չեզոք գոտին Անգլիայի ազդեցության ոլորտ ճանաչելու մասին[1]։

Հենց այն փաստը, որ Դարդանելի գործողությունների պլանում ռուսական նավատորմին երկրորդական դեր էր հատկացված՝ նա պետք է փակեր Թուրքական նավատորմի նահանջի ճանապարհը դեպի բուլղարական և ռումինական նավահանգիստները, հաստատում է այն ճշմարտությունը, որ հաջողության դեպքում անգլիական ու ֆրանսիական իմպերիալիստները պետք է տնօրինեին նեղուցների բախտը, բայց ոչ Ռուսաստանը։

Առաջին դեսանտը Գալիպոլիի թերակղզում ափ հանվեց ապրիլի 25-ին, որին հետևեցին անգլո-ֆրանսիական զինված ուժերի նոր ափհանումներ։ 1915 թվականի մայիսին անգլիացիները Թուրքիայի եվրոպական ափին իրենց ձեռքում էին պահում հինգ, իսկ ֆրանսիացիները՝ ասիական ափում մեկ կետ[2]։

Կայսրության մայրաքաղաքի մատույցներում Անտանտայի զինված ուժերի գրոհներից սարսափած Թուրքական կառավարությունը ձեռնամուխ էր եղել Կոստանդնուպոլսից երեխաներին և կանանց, արխիվների, ոսկու պաշարի էվակուացման գործին։ Պատրաստվում էին հրդեհել քաղաքը, պայթեցնել ս. Սոֆիայի տաճարը, երկաթուղային վագոններ էին տրամադրվել կառավարությանը, սուլթանին և դիվանագիտական կորպուսը էվակուացնելու համար[3]։ Թվում էր, թե Թուրքիայի ռազմական ծանր կացությունը կվիժեցնի հայերի տեղահանման ծրագրի իրականացումը։

Սակայն գերմանական ռազմական մասնագետների կողմից կառուցված ամրությունները, նրանց կողմից ղեկավարվող առափնյա հրետանին, Թուրքական բանակի համառ դիմադրությունը, դաշնակիցների զինված ուժերի լիակատար

[1] Раздел Азиатской Турции, стр. 125—126.

[2] Նույն տեղում, էջ 77։

[3] Գոբլիր, նշվ. աշխ., էջ 152—153.

փոխգործողության բացակայությունը ի դերև հանեցին նեղուցները գրավելու բոլոր փորձերը։ Կատաղի մարտերում զոհ գնացին տասնյակ հազարավոր մարդիկ։ Ըստ Գոբլիրի, Դարդանելի ռազմական գործողությունների ժամանակ անգլիացիներն իրենց 400 հազար մասնակից զորքից կորցրին 120 հազար մարդ (չհաշված հնդիկներին)։ Թուրքիան կորցրեց 218 հազար զինվոր, այդ թվում 66 հազար սպանված[1]։

Միաժամանակ, Դարդանելի շրջանում թեժ կռիվների պահին ռուսական բանակը անհաջողությունների հանդիպեց արևմտյան ճակատում, թշնամուն հանձնեց Վարշավան, Լվովը և մի շարք այլ կարևորագույն ստրատեգիական կետեր։ Բնականաբար ռուսական զորքերի պարտությունը եթե ավելի շուտ տեղի ունենար, Անգլիան և Ֆրանսիան դժվար թե ձեռնարկեին Դարդանելի գործողությունը։ Չհասնելով բացահայտ գերազանցության, մի շարք ծանր պարտություններ կրելով, անգլո-ֆրանսիական զինվորական հրամանատարությունը շարունակեց պաշտպանական մարտեր մղել, բաց թողեց հարմար ժամանակը և ոչ մի լուրջ փորձ չանելով վճռական հարձակման դիմելու։ Վերջնականապես նրանք իրենց զորքերը Դարդանելի շրջանից էվակուացրին 1915 թվականի դեկտեմբերին[2]։

1915 թվականի մայիս-հունիս ամիսներին անգլո-ֆրանսիական դեսանտային ուժերի նկատմամբ տարված հաղթանակը արբեցրեց մինչև այդ խուճապի մատնված Թուրք կառավարողներին, ոգեշնչեց ու ձերբազատեց նրանց[3]։ Սուլթան Մեհմեդ 5-րդը հռչակվեց գազի (հաղթող)։ Վիլհելմ II-ը նրան շքանշանով պարգևատրեց։ Երկրի ներքին կյանքում Թուրքական կառավարողներն ավելի սանձարձակ դարձան հայ ժողովրդի դեմ իրենց ոճրապարտ ծրագիրը լիովին իրագործելու և այդ ամենը ռազմական ծանր կացությամբ պատճառաբանելու գործում։

Ի դեպ, նշենք, որ ժամանակին շատ է խոսվել ու գրվել

[1] Գոբլիր, նշվ. աշխ., էջ 182։

[2] Н. А. Таленский, Первая мировая война (1914—1918), 1944, стр. 50.

[3] Գոբլիր, նշվ. աշխ., էջ 153։

այն մասին, որ 1915 թվականի հունվարին, եթե անգլիական կառավարությունը հավանություն տար ոչ թե Ուինստոն Չերչիլի և Լլոյդ Ջորջի, այլ Անգլիայի ռազմական մինիստր Քիտչենների պլանին, ապահովված կլիներ Թուրքիայի կատարյալ պարտությունն ու մասնատումը, իսկ արևմտահայությունը կփրկվեր ողբերգությունից։

Ինչպես ասացինք, Անգլիան պատահականորեն չնախընտրեց նեղուցների վրայով Կոստանդնուպոլսին հարվածելու պլանը և մերժեց Ալեքսանդրեթի ծոցում դեսանտ հանելու, այնտեղից դեպի հյուսիս շարժվելու և Վանի, Դիարբեքիրի շրջանում ռուսական բանակին միանալու Քիտչենների պլանը։ Վերջին դեպքում ապահովված կլիներ Թուրքիայի դեմ դաշնակիցների միացյալ գործողությունները. Օսմանյան կայսրությունը փաստորեն կտրոհվեր երկու մասի, արաբական երկրները հնարավորություն կստանային անջատվելու թուրքական պետությունից և, որ ամենակարևորն էր, արևմտահայության հիմնական զանգվածը արևելյան վիլայեթներում զերծ կմնար տեղահանությունից և կոտորածներից։ Ողբերգական է, բայց փաստ է, որ Արևմտյան Հայաստանում տեղահանությունների և կոտորածների ամենաթեժ պահին մեծ թվով հայ զինվորներ թուրքական բանակի շարքերում հերոսաբար կռվում և զոհվում էին Դարդանելի շրջանի մարտերում՝ հանուն իրենց մայրերին ու քույրերին պատվազրկած ու սրի քաշած պետության[1]։

Սակայն պատմության մեջ պատահականությունները փոքր դեր են կատարում։ Այն, ինչ որ կատարվեց անգլիական և ֆրանսիական իմպերիալիզմի կողմից գիտակցաբար նախընտրած քաղաքականության, ներքին և միջիմպերիալիստական հակասությունների արդյունք էր։ Դարդանելի ռազմական գործողություններին նախապատվություն տալը, թեև հաջողության ավելի պակաս հավանականությամբ, բխում էր Անտանտայի ներսում առկա ներհակություններից, կ. Պոլիսը ցարական Ռուսաստանի կողմից գրավելուն խոչընդոտելու ձգտումից։

[1] Բրայս, նշվ. աշխ., էջ 3։

«Չերչիլի դարդանելյան կամպանիան,— գրում է Գոթլիբը,— հիմնավորվում էր երկու գործոնով. անգլո-ռուսական հին մրցակցությամբ և Մերձավոր արևելքում Մեծ Բրիտանիայի նոր նկրտումներով»[1]։

Այս տեսակետից, այժմ ավելի քան տարօրինակ է հնչում այն հարցադրումը, թե «ազգերու ճակատագիրը կորոշվի դիպվածով», թե «պատմական ինչ հեգնանք՝ որ մեկ-երկու քվեի տարբերությամբ անգլիական դահլիճը Չերչիլի ծրագիրը որդեգրեց և ոչ Քիտչեներինը։ Այդ մեկ-երկու պատահական քվեները տեսակետով մը կնքած եղան արևմտահայ զանգվածներու ճակատագիրը»[2]։ Այսպիսի մտածելակերպ ունեցող մարդիկ պարզապես տակավին գերի են այն խաբեության, որ իմպերիալիստական տերությունները գրել էին իրենց դրոշների վրա օսմանյան լծից քրիստոնյաներին և, մասնավորապես, հայերին ազատագրելու մասին։

Անտանտան շարունակեց իր նույն կուրսը։ Անգլո-ֆրանսիական բանակների շտաբը մերժեց ինչպես ֆրանսիական գեներալ Սարայլի առաջարկած պլանը, ըստ որի պետք է դեսանտ հանվեր Իզմիրի շրջանում, այնպես և գեներալ Ալեքսեևի պլանը։ Վերջինս առաջարկում էր վերացնել Սալոնիկի ճակատը, դեսանտ ափ հանել ասիական Թուրքիայում և միանալով Կովկասի ռուսական զինված ուժերին, մասնատել և ոչնչացնել թուրքական բանակը, գրավել ամբողջ Փոքր Ասիան։ Վերջին առաջարկությանը հատկապես դեմ էր Անգլիան, որին հաջողվել էր համաձայնության եզրեր գտնել արաբական հակաթուրքական ազատագրական շարժման ղեկավարների հետ, մասնավորապես, համաձայնություն էր կնքել Մեքքայի շեյխ Հուսեյն-Բեն-Ալայի հետ և ձգտում էր Թուրքիայի զինված ուժերի պարտությունն իրականացնել ուրիշի ձեռքերով[3]։ Անգլիական գաղութարարների համար ցանկալի չէր նաև, որ այդ գործում ղեկավար դերը պատկանի ռուսական բանակին։ Սակայն հենց վերջինիս ակտիվ գործողությունները կովկասյան ճակատում խրտնացրին անգ-

[1] Գոթլիբ, նշվ. աշխ., էջ 19։
[2] «Զարթոնք», 10.6. 1964 թ.։
[3] Раздел Азиатской Турции, стр. 78—79

լիացիներին և ֆրանսիացիներին։ Երբ Լոնդոնում 1916 թ. փետրվարին Ռուսաստանից գաղտնի անգլո-ֆրանսիական բանակցություններ էին տեղի ունենում արաբական հարցի և ասիական Թուրքիայի բաժանման շուրջը, ռուսական զորքերը վճռական հարձակումով գրավեցին Էրզրումը (փետրվարի 2/15-ին)։ Թուրքական պաշտպանության գիծը քայքայվեց, շարդված բանակի մի մասը նահանջեց դեպի Տրապիզոնի շրջանը, մյուսը՝ Երզնկա և Սիվաս, իսկ երրորդը՝ դեպի Մոսուլ։ Ռուսական բանակը փետրվար-մարտին գրավեց նաև Բիթլիսը, Քերմանշահը, Իսֆահանը (Իրանում) և սպառնում էր գրավել Դիարբեքիրը, շարժվել դեպի Մոսուլ ու Բաղդադ։ Ռուսական զենքի հաջողությանը զուգընթաց պարտություն կրեց անգլիական էքսպեդիցիոն կորպուսը Քուտ-էլ-Ամարայի տակ, որտեղ գերի ընկավ նրա հրամանատար Թաունսենդը։ Ռազմական անհաջողությունը դիվանագիտական ճանապարհով կանխելու նպատակով էր, որ անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստները նորից ձեռնամուխ եղան ասիական Թուրքիայի բաժանման հարցերի շուրջը բանակցություններին, նպատակ ունենալով կանխել ռուսական քաղաքականության հաղթանակը, արգելել Ռուսաստանին խորանալու Մերձավոր արևելք։

Նեղուցների, Արևմտյան Հայաստանի և այլ հարցերի շուրջը Անտանտայի ներսում ի սկզբանե առկա ներհակությունները նոր լիցք ստացան։

Դեռևս 1915 թվականին Պետրոգրադի կառավարող վերնախավում հասունանում էր այն մտայնությունը, որ Ռուսաստանը պատերազմից դուրս կգա 20—25 միլիարդ ռուբլի պարտքով, տնտեսապես հյուծված։ Մտածում էին այն մասին, թե որտեղից պետք է միջոցներ գտնեին գրավվելիք Կ. Պոլսի և նեղուցների, Արևմտյան Հայաստանի վրա կատարվելիք ծախսերի համար։ Մանավանդ, որ «աղքատ, վայրենի, ճանապարհազուրկ, կարգ ու կանոնից զուրկ» էր Հայաստանը, որը կպահանջեր մի քանի տարվա ընթացքում կես միլիարդ ռուբլի՝ այն Ռուսաստանի ձեռքում պահելու համար։ Այս առիթով քիչ չէին խոսում Հայաստանին ավտոնոմիա շնորհելու հնարավորության մասին, որը միևնույն է

Ռուսաստանից «ոչ մի տեղ չի փախչի»։ Նման խոսակցությունները շարունակում էին ոգևորել բժ. Զավրիևին, որը շտապում էր դրանց մասին զեկուցել իր տնօրեններին[1]։ Նա հաղորդում էր այն մասին, որ մինչև 1915 թվականի սկիզբը Անգլիայի կառավարողները Ռուսաստանին հասկացնում էին, թե նրան կզիջեն կամ Կ. Պոլիսը, կամ Հայաստանը և որ Ռուսաստանը համաձայնվում էր ստանալ առաջինը։ Դաշնակցության պրիմա դիվանագետը ամենից ավելի վախենում էր «Անգլիայի ձևականությունից և անհոգությունից»[2]։

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Զավրիևի 1915 թ. մարտի 2-ի հաշվետվությունը, որը նվիրված է Միլյուկովի հետ նրա ունեցած տեսակցությանը։ «Հայասեր» Միլյուկովն այստեղ ներկայանում է որպես ցարական իմպերիալիզմի շահերի ջերմեռանդ պաշտպան։ Նա ուղղակի հայտարարում էր, թե արևմտահայերի հետ միանալու ռուսահայերի ձգտումը «կավարտվի աղետով» հայերի համար, քանի որ Ռուսաստանը «չի հանդուրժի այդ», իմա՝ այդպիսի միավորումը։ Միլյուկովը, ճիշտ է, փարիսեցիորեն հայտարարում էր, թե «հայերը և հայկական խնդիրը այսօր բոլոր հարցերից ավելի զբաղեցնող է մեզ համար», բայց շտապում էր ավելացնել, որ «մեր շահերի տեսակետից՝ ցանկալի կլիներ, որ մենք այդ ազգությունների խնդիրների» նկատմամբ առնչություն չունենանք։ «Մեր հերթական և ամենակարևոր խնդիրը նեղուցների խնդիրն է և Կ. Պոլսի առումը...»[3]։ Զավրիևը դառնացած հաղորդում էր, որ իր «փաստարկները նրա (Միլյուկովի) համար քիչ համոզիչ էին և նա մնաց իր տեսակետի վրա»[4]։

Արդարև, Միլյուկովն արդեն ուրիշ լեզվով էր խոսում։ Նա ասում էր, թե կամավորական խմբերի կազմակերպումը «բացահայտ մարտահրավեր է», որ հայերը շպրտել են Թուրքիայի երեսին, որ վերջինս չի ների նրանց։ Իրենց տանը հայերը կատարել են ամենածանր հանցագործությունը. կրի-

[1] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 97, թ. 31։
[2] Նույն տեղում, թթ. 16—17։
[3] «Մշակ», 19.2, 1915 թ., № 36։
[4] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, նույն տեղում, թ. 10։

տիկական պահին, երբ խաղաթղթի վրա էր դրված Թուրքերի գոյությունը,— գրել է նա,— նրանք դավաճանեցին պետությանը, զենքը ձեռքներին ապստամբեցին նրա դեմ և բացահայտորեն հանձնվեցին թշնամուն։ Այսպիսի արարքները չեն ներվում և հետևանքն այժմ առկա է. Թուրքիայում հայերն այժմ արդեն օրենքից դուրս են դրված»[1]։ Միլյուկովը գիտակցաբար շրջանցում էր փաստերը, կարծես կատարվածից գոհ ցույց տալիս հայերի անելանելի վիճակը, որ նրանք կամ պետք է «զոհվեին», կամ լրիվ կերպով հանձնվեին ցարիզմի ողորմածությանը։

1915 թվականի ամռանից Կ. Պոլսի գրավման անհնարինությունը հասունացող մտայնություն էր դառնում ցարական բանակի հրամանատարության համար։ Նրա գլխավոր շտաբի պետ Ալեքսեևը 1915 թվականի վերջին արտահայտվում էր Թուրքիայի հետ սեպարատ հաշտություն կնքելու օգտին։ Նրա կարծիքով Բուլղարիայի մասնակցությունը պատերազմին՝ Գերմանիայի կողմում է՛լ ավելի հրամայական էր գարձնում այդ հաշտությունը։ 1916 թ. սկզբին գերմանացիներն արդեն գրավել էին Ռուսաստանի 18 նահանգ և ոչ ոք արդեն չէր մտածում Միլյուկովի պատրանքների մասին նեղոցների հարցում։ 1916 թ. ամռանը (հուլիսի 7-ին—20-ին) ասպարեզից հեռացավ Կ. Պոլսի գրավման գլխավոր ոգեշնչողներից մեկը՝ Սազոնովը և սեպարատ հաշտություն կնքելու տենդենցն ավելի ուժեղացավ[2]։

Մինչ այդ Անտանտայի դիվանագիտությունն առաջ էր քաշել արևելյան Թուրքիայում «անկախ» մահմեդական պետություն ստեղծելու և նրա գլուխ սուլթանի, էնվերի ու Թալեաթի դեմ ապստամբություն բարձրացնելու համար իբրև թե պատրաստակամություն հայտնած Ջեմալ փաշային[3]։ Վերջինս ի սկզբանե չուներ գերմանական օրիենտացիա, կապված էր ֆրանսիական ու անգլիական քաղաքական, տնտեսական շրջանների հետ։ 1915 թվականի աշնանից սկսած նրա և էնվերի միջև տարաձայնությունները բացահայտ էին դարձել։ Բացառված չէր, որ նրանց միջև հասունացած կոնֆլիկտը կարող էր ավարտվել մեկն ու մեկի սպանությամբ[1]։

Վերոհիշյալ աղբյուրից մենք տեղեկանում ենք, որ այդ հարցում փորձում էր դեր խաղալ հայկական «Սև թաթ» տեռորիստական կազմակերպությունը, որն իր նպատակն էր հռչակել «վերջ դնել հայ ժողովրդի արյունաքամ բեկորները գիտակցորեն բնաջնջելու քաղաքականությանը և փրկել անոնց ֆիզիկական գոյությունը»[2]։ Կազմակերպության մեջ մեծ դեր էր խաղում ծպտյալ հայ բժիշկ Սմբատը, որը կապեր էր հաստատել Ջեմալի հետ, հայտարարել էր, թե ուրախ կլինի նրան տեսնել հայոց գահի վրա և այլն[3]։ Այստեղ փաստեր են արձանագրվում նաև այն մասին, որ Ջեմալի ներշնչմամբ վերոհիշյալ հայկական կազմակերպությունը մասնակցություն է ունեցել Սուեզի շրջանում թուրքական բանակի գլուխ անցած էնվերի պարտության գործում, որ նա կրեց անգլիական զորքերի հետ ունեցած կռիվների ժամանակ 1916 թ. ամառը։

Մեզ հետաքրքրողը, իհարկե, էնվեր-Ջեմալ զզվոտոցի հարցը չէ, այլ այն, թե ինչպես էր ուզում դրանից օգտվել իմպերիալիզմը՝ Թուրքիան մասնատելու, բայց հայ ժողովրդին ոչինչ չտալու համար։

Էնվեր-Թալեաթի դեմ Ջեմալին հանելու հնարավորության հետ հույսեր էին կապում Անտանտայի դիվանագետները, որոնք ձգտում էին խորացնել պառակտումը Օսմանյան կայսրության կառավարողների շրջանում, մասնատել այն առանձին մասերի։ Ֆրանսիական մի շարք ազդեցիկ թերթեր հանդես էին գալիս Թուրքիայի հետ անջատ հաշտություն կնքելու օգտին[4]։

Սազոնովը եվրոպական երկրներում ռուսական դեսպան-

---

[1] ЦГИА (Москва), ф. 579, оп. I, д. 1878, лл. 2—3. **Милюков П. Н.**, Статья «О верности армян России и о несправедливом отношении к ним русских военных властей».

[2] Տե՛ս «Красный Архив», 1928, т. I (26), стр. VI—VII.

[3] Раздел Азиатской Турции, стр. 78.

[1] Ա. Մ. Քեչեան, *Կարմիր դրվագներ հերոսներու կյանքեն, 1915—1918, Պուքրեշ, 1938, էջ 148։*

[2] *Նույն տեղում, էջ 165։*

[3] *Նույն տեղում, էջ 192, 199։*

[4] *«Մշակ», 6.9. 1916 թ., № 198։*

ներին էր հաղորդում Ջեմալին Կ. Պոլսի կառավարության և գերմանացիների դեմ «բացահայտ ապստամբության» դրդելու հնարավորության մասին։ Նա հաղորդում էր այն պայմանները, որոնց հիման վրա կարելի էր սեպարատ հաշտություն կնքել Թուրքիայի հետ, սուլթան հռչակել Ջեմալ փաշային՝ ժառանգականության իրավունքով, որը պետք է համակերպվեր սևծովյան նեղուցների և Կ. Պոլսի կորստյան հետ[1]։ Ջեմալի հետ բանակցությունների մտքին հավանություն էին տալիս Սոնինոն (Իտալիա), Բրիանը (Ֆրանսիա)։ Վերջինս «հետաքրքիր» էր համարում «հայկական ինտրիգայի» զարգացումը, բայց վախ էր արտահայտում, որ նա կարող է սպառնալ ֆրանսիական շահերին։ Ֆրանսիական կառավարությունը գտնում էր, որ նման դեպքում Ռուսաստանը ստանալու էր Կ. Պոլիսը և նեղուցները, իսկ Ֆրանսիան կզրկվեր Սիրիայից և Կիլիկիայից, որոնք կմնային Ջեմալ փաշայի նոր «թագավորության» տիրապետության ներքո։ Բրիանը պահանջում էր «միանգամայն որոշակիորեն» ճանաչել Ֆրանսիայի իրավունքները ասիական Թուրքիայում։

Ռուսական կառավարության անունից Սազոնովը շտապում էր ցուցում տալ Փարիզում ռուսական դեսպան Իզվոլսկուն «հավաստիացնել Բրիանին», որ ինքը միտք չունի «որևէ չափով նսեմացնելու մեր դաշնակիցների իրավունքները»[2]։

Թուրքիայի հետ սեպարատ հաշտություն կնքելու, Ջեմալին սուլթան հռչակելու հարցում իր ծառայությունն առաջարկեց հայկական «դիվանագիտությունը»՝ ի դեմս Զավրիևի միսիայի, որը բանակցությունների մեջ էր մտել ռուսական, անգլիական ու ֆրանսիական կառավարական օրգանների հետ։ Ինչպես Բ. Բորյանն է գրում, «երբ Հայաստանի տերիտորիան մաքրված էր հայերից և Միջագետքի անապատներում աքսորված հայերի մնացորդները հալչում էին ինչպես ձյունը արևի ճառագայթներից, հայերի ներկայացուցիչները բանակցություններ էին վարում Ջեմալ փաշայի և ցարական Ռուսաստանի ներկայացուցչի հետ»[3]։

[1] Раздел Азиатской Турции, стр. 142—143.
[2] Նույն տեղում, էջ 91, 144, 145, 146։
[3] Բ. Բորյան. նշվ. աշխ., մ. 1, էջ 371։

Անգլիական մինիստր Գրեյը այս հարցում ակտիվությունը զիջեց Ֆրանսիային և Ռուսաստանին, քանի որ հաջողության էր հասել արաբական հարցը Անգլիայի օգտին լուծելու գործում[1]։ Զավրիևը փորձում էր համոզել, որ Ջեմալի հետ բանակցությունները վարեն ռուսական պաշտոնական շրջանները, օգնեն հայ ներկայացուցիչներ ուղարկելու Եգիպտոս և այլն[2]։

Ինչպես հայտնի է, այդ բոլորից ոչինչ դուրս չեկավ, քանի որ դրանք «անհամատեղելի» էին ասիական Թուրքիայի մասին անգլո-ֆրանսիական նախագծի հետ[3]։ Կ. Պոլսում պարտություն կրեցին սեպարատ հաշտության կազմակերպիչները, իսկ Էնվերն ու Թալեաթն ամրապնդեցին իրենց դիկտատուրան։ Սեպարատ հաշտության դեմ արտահայտվեց 1916 թ. սեպտեմբերին կայացած երիտթուրքական համագումարը։

Միաժամանակ այդ ամբողջ պատմությունը ցույց տվեց, որ Անտանտայի տերությունները ոչ մի միտք չունեին վերջ դնելու պատերազմին Մերձավոր արևելքում, որ նրանք ձգտում էին իրագործել իրենց իմպերիալիստական պլանները։ Միջիմպերիալիստական կատաղի պայքարում յուրաքանչյուր տերություն ձգտում էր գերազանցության հասնել մյուսի նկատմամբ, ավելի մեծ պատառ փախցնել զենքի ուժով կամ դիվանագիտական խարդավանքներով։ Այդ ամբողջ պայքարում ինչ խոսք, որ զուտ ակադեմիական բնույթի զրույցներ էին որակվելու այն բանակցությունները, որ վարում էր Սազոնովը Զավրիևի հետ[4], քանի որ իմպերիալիստական տերություններից և ոչ մեկը ոչ մի մտադրություն չուներ ինչ որ չափով լուծում տալ հայկական հարցին։ Վերջինս նորից մի միջոց էր ծառայում իմպերիալիստական դիվանագիտության համար համաշխարհային գաղութային մեծ քաղաքականության քուրայում։ Իսկ Զավրիևն ու նրա դաշնակցական անօրենները սոսկ խաղալիք էին այդ դիվանագիտության հա-

[1] Раздел Азиатской Турции, стр. 91, 147, 148, 150.
[2] Նույն տեղում, էջ 143—144։
[3] Նույն տեղում, էջ 167։
[4] Նույն տեղում, էջ 136, 139։

մար։ Նրանք հարաբերության մեջ էին մտնում Ջեմալի հետ, որը հայտարարել էր, թե «հայերը երկաթով բնաջնջվեցին, սիրիացիները անոթությամբ պիտի բնաջնջվին»[1]։ Եվ դա արվում էր ոչ թե հայ ժողովրդի շահերից ելնելով, այլ հօգուտ ցարիզմի և արևմտաեվրոպական իմպերիալիզմի, որոնք ինչ որ մի պահ իրագործելի էին համարում նեղուցները Թուրքիայից խլելու և նրա պետական գոյությունը Ջեմալ փաշայի գլխավորությամբ պահպանելու հնարավորությունը, բայց մոռացության էին տալիս իրենց «հայասիրական» ելույթները և դրանց հետ մեկտեղ անդունդի եզրին հասցված հայ ժողովրդի տարրական իրավունքները։

Երբ այս շրջանի անցուդարձի մասին դատում ես ժամանակի մամուլի, հայկական հարցով զբաղված հայ քաղաքական ու հասարակական գործիչների հոդվածներով, Նուբարի և Զավրիևի միսիաների գրագրությամբ ու նրանց շուրջը բարձրացված աղմուկով, թվում է, թե իբրև այդ օրերին աշխույժ կերպով քննարկվում էր հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակը թեթևացնելու հարցը։ Բայց սա արտաքին քողն էր։ Իմպերիալիստական տերությունների կառավարությունների քաղաքականության ողջ զազրելիությունը, նրանց ընչաքաղցությունը դրսևորվում է ամբողջ հասակով միայն այն բանից հետո, երբ ծանոթանում ես սովետական կառավարության հրապարակած փաստաթղթերին։

Երբ արևմտահայությունը հոգեվարքի մեջ էր, Անգլիան ու Ֆրանսիան, ցարական Ռուսաստանն ու Իտալիան դիվանագիտական գաղտնի շուկա էին տարել և բաշխում առևտուր էին անում տերիտորիալ նոր զավթումների հարցի շուրջը։ «Ի՞նչ ասեցին եվրոպական պետությունները և Ամերիկան մեծ եղեռնի այդ սեսսոր օրերին,—հարց է տալիս Ի. Տերտերյանը և պատասխանում,—ոչինչ, կամ գրեթե ոչինչ...։

Եվրոպան կամ ցարական Ռուսաստանը զբաղված էին կամ [illegible] ոգով զբաղվելու հոգսով, և կամ աշխարհի աչքին փոշի փչելով»[2]։

Կովկասյան ճակատում 1916 թ. սկզբին ռուսական զենքի

[1] «Մշակ», 18. 8. 1916 թ., № 182։

[2] Ի. Տերտերյան, նշվ. աշխ., էջ 247

նոր հաջողությունը խթան հանդիսացավ Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև ասիական Թուրքիայի տերիտորիաների բաժանման հարցի շուրջը բանակցությունների աշխուժացմանը։ Այդ բանակցությունները դիվանագիտության պատմության մեջ կապված են անգլիացի Սայքսի և ֆրանսիացի Պիկոյի անունների հետ։ Նրանց միջև կայացած համաձայնության արդյունքները 1916 թ. մարտի 6-ին հաղորդվեցին ցարական կառավարությանը։ Վերջինս դժգոհ էր, որ անգլո-ֆրանսիական նախագծով հսկայական տերիտորիաներ էին անցնելու Ֆրանսիային և Անգլիային։ Հայաստան կամ հայկական հարց տերմիններն ընդհանրապես դուրս էին թողնված փաստաթղթերից։ Մեծ Բրիտանիայի կառավարության արտակարգ լիազոր Մարկ Սայքսը Պետրոգրադում անգլիական դեսպան Ջ. Բյուկենենին 1916 թ. մարտի 12-ին գրած գրության մեջ անհնարին էր համարում հայկական պետության ստեղծումը, ինչպես նաև նրա լրիվ հանձնումը Ռուսաստանին։ Վերջինիս նա վախեցնում էր Հայաստանում հեղափոխական կազմակերպությունների առկայությամբ, Ռուսաստանի համար հանգիստ կառավարելու «մտահոգություն էր» դրսևորում[1]։

Ցարական Ռուսաստանում ֆրանսիական դեսպան Մորիս Պալեոլոգը հետագայում իր մեմուարներում վերհիշում էր իր մի զրույցը Նիկոլայ II-ի հետ։ Վերջինս 1916 թ. մարտի 13-ին առարկում էր Հայաստանի ենթադրյալ սահմանադրության դեմ, ասելով. «Դա ամենաբարդ խնդիրներից մեկն է, ես դեռ դա չեմ քննարկել իմ մինիստրների հետ»[2]։

Սայքսն առաջարկում է հայ ժողովրդին բաժանել երկու մասի, նույնիսկ նրանց հակադրել միմյանց։ Ըստ Սայքսի Ֆրանսիային պետք է անցներ նույնիսկ Մշո դաշտը, իսկ Ռուսաստանին՝ Էրզրումը, Բիթլիսը և Վանը։

Ռուսական կառավարությունը դժգոհ էր Սայքս-Պիկոյի առաջադրած պայմաններից։ Սկսվեցին դիվանագիտական

[1] Раздел Азиатской Турции, стр. 158—159.

[2] Морис Палеолог, Ц. Россия накануне революции, М.—П., 1923, стр. 74.

երկար-բարակ նոր բանակցություններ ու առևտուր։ Վերջապես ռուսական կառավարությունը համաձայնվեց։ 1916 թ. ապրիլի 26-ին ռուս-ֆրանսիական համաձայնագրի կնքմանը մայիսի 9-ին և 16-ին հետևեցին անգլո-ֆրանսիական համաձայնությունները։ Ըստ այդ համաձայնությունների, Անգլիան ստանալու էր Միջագետքը, Արաբիայի մեծ մասը, Հայֆա և Ակրա նավահանգիստները և այլն։ Ֆրանսիան ստանալու էր Սիրիան, Փոքր Հայքը, Կիլիկիան և նույնիսկ Արևմտյան Հայաստանի վիլայեթներից որոշ տերիտորիա։ Ֆրանսիական գոտին ընդգրկում էր մի տերիտորիա, որը հարավում անցնում էր Այնթապ-Մարդին գծով, իսկ հյուսիսում՝ Ալադաղ—Կեսարիա ու Աղ—Դաղ—Ելդրզ—Դաղ—Ջարա—Օտին—Խարբերդ գծով։ Ռուսաստանին էին անցնելու Տրապիզոնի, Էրզրումի, Բայազետի, Վանի, Բիթլիսի շրջանները, Հարավային Քուրդիստանի տերիտորիան։ Կ. Պոլիսը և նեղուցները Ռուսաստանին հանձնելու մասին տրված խոստումը մնում էր ուժի մեջ։ Իտալիային տրվելիք բաժինը վերջնականապես որոշվեց այն բանից հետո, երբ նա 1916 թ. օգոստոսին պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային և դիվանագիտական բանակցությունների միջոցով երաշխիք ստացավ պատերազմից հետո իր տիրապետությունը հաստատելու Արևմտյան Անատոլիայի՝ Ադալիայի, Կոնիայի, Այդինի և Իզմիրի վրա։ Այսպիսով, ապագա Թուրքիային մնալու էր միայն Անատոլիայի կենտրոնական և հյուսիս-արևելյան մասը[1]։

Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կառավարությունների մեկը մյուսի հետևից փոխվող ղեկավարները պաշտոնական թե ոչ պաշտոնական հայտարարություններում շարունակում էին փարիսեցիորեն խոսել այն մասին, թե պատերազմի նպատակներից մեկը հայերի ազատագրումն է օսմանյան լծից։ Իսկ գործնականում դիվանագիտական բանակցությունները տենդորեն շարունակվում էին Մերձավոր արևելքը, այդ թվում և Հայաստանը, միմյանց միջև բաժանելու հարցերի շուրջը։ Վերջին դեպքում Հայաստանի ինքնավարության կամ ինքնօրինության մասին ոչ մի հիշատակություն չէր կարող լինել։

[1] История дипломатии, т. 2, 1945 г., стр. 287.

Իմպերիալիստական ընչաքաղցությանը կուլ էին գնում բուրժուական կեղծ մարդասիրության բոլոր նորմերը, մոռացության էին տրվում նախորդ ճառերն ու խոստումները, ծախու լրագրողների անվերջ ելույթները քրիստոնյա հայ ժողովրդի «փրկության» մասին։ Սակայն «փաստն այն է, որ փոքր ազգությունների ազատության նշանաբանի իմպերիալիստական ջատագովներից և ոչ մեկը չի կամեցել փոքր ազգություններից և ոչ մեկի ցանկությունը հաշվի առնել՝ յուր գաղտագողի պայմանագրերը շարադրելիս»[1]։

1917 թվականի փետրվարի 21-ին Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունների միջև փոխանակված նոտաների միջոցով նոր համաձայնություն կայացվեց, ըստ որի ճշգրտվում և հաստատվում էին երկու տերությունների տերիտորիալ հավակնությունները ինչպես Եվրոպայում, այնպես և Մերձավոր արևելքում։

Պատմությունը կրկին ու կրկին հաստատեց այն ճշմարտությունը, որ միջազգային իմպերիալիզմը հայկական հարցը միշտ էլ որպես մի խրտվիլակ է օգտագործել Թուրքիային վախեցնելու, նրան ստիպելու անել այն, ինչ որ համապատասխանում էր եվրոպական մեծ տերությունների շահերին։ Սակայն նման գործելակերպի ամենացայտուն դրսևորման պահին անգամ որքա՜ն երեսպաշտություն և քստմնելի կեղծավորություն կար եվրոպական դիվանագետների ճառերում, որքա՜ն կեղծիք կար նրանց հաճոյացող բուրժուական լրագրողների ու գրչակների ստեղծած թղթի սարերում։

* * *

Արևմտահայության գենոցիդի մասին բավարար տեղեկություններ պարունակող լուրերը Արևմտյան Եվրոպա հասել էին 1915 թվականի ամառը։ Ինչպես նշել ենք վերևում, ոչ մի ինֆորմաբյա Թուրքիայից ստանալ հնարավոր չէր՝ ո՛չ փոստի, ո՛չ հեռագրի միջոցով։ Նույնիսկ չեզոք երկրների դեսպանություններին և հյուպատոսություններին արգելված էր

[1] «Բանվորի խոսք», 19.1. 1918 թ., № 1, էջ 4։

հեռագրով որևէ բան հաղորդել։ Եվրոպացիների բոլոր թղթերը ամենայն մանրակրկիտությամբ ստուգվում էին երկրից դուրս գալու ժամանակ[1]։

Սակայն, այնուամենայնիվ, պաշտոնական Եվրոպան տեղեկացավ այն ողբերգության մասին, որ տեղի էր ունենում Արևմտյան Հայաստանում։ Եվ ինչպիսի՞ն էր նրա վերաբերմունքը։ Զուտ պլատոնական, ոչ գործնական։ Տեղահանությունն ու կոտորածները հասել էին իրենց գագաթնակետին, իսկ Պողոս Նուբարը նկարագրելով Լոնդոնում իրեն տրված պատվի ու ընդունելությունների մասին, անգլիացիներ Արթուր Նիքոլսոնի, լորդ Բրայսի, լորդ Լինեդոունի հետ ունեցած իր հանդիպումների մասին, 1915 թ. հուլիսի 27-ին գրում էր, թե մեր «դատը Ռուսիոյ, Ֆրանսիայի և Անգլիոյ համակրությունը կվայելե»[2]։ Միաժամանակ նա նշում էր, թե «պետությունները ցավ հայտնելով հանդերձ պատահածների մասին, կխոստովանեին, թե ներկայիս որևէ գործնական միջոց չունեն մեզ օգնության հասնելու»[3]։

1916 թ. մարտին անգլիական կառավարությունը հրաժարվեց օգնություն ցույց տալ արևմտահայության բեկորներին և առաջարկեց, որպեսզի այդ բանը կազմակերպեին մասնավոր անհատները։ Անգլիական անտարբերության քվինտ էսենցիան մենք տեսնում ենք Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր Էդուարդ Գրեյի շնորհակալական խոսքի մեջ, որ նա հայտնել էր 1916 թվականի օգոստոսի 23-ին՝ հայկական ջարդերի վերաբերյալ Բրայսի կազմած հարուստ փաստաթղթերի (թվով 150) ժողովածուն ստանալու ժամանակ։ Սա այն ժամանակվա համար ամենասպառիչ պատկերացումն էր տալիս թուրքական կառավարության կատարած բարբարոսական կոտորածների մասին։ Բայց ինչպե՞ս էր արձագանքում դրանց պատերազմի հրահրման գործում վճռական դեր կատարած պետության արտաքին քաղաքականության ղեկավարը։ Նա նշում էր պատմության ուսումնասիրության համար այդ փաստաթղթերի տպագրության կարևորությունը և «անօգնական ժողովրդի հանդեպ թուրքական կառավարության» դիրքի նկատմամբ հասարակական կարծիք ստեղծելու անհրաժեշտությունը[1]։ Ի՞նչ գործնական քայլերի մասին կարող էր խոսք լինել, երբ սկսվել և ամբողջ թափով շարունակվում էին Մերձավոր արևելքը, այդ թվում նաև Հայաստանը մեծ տերությունների միջև բաժանելու բանակցությունները։ Անգլիական գաղութարարներից էլ ո՞վ էր հիշում պատերազմի սկզբում լորդերի պալատում, հանդիսավոր պայմաններում լորդ Քրոմերի արած այն հայտարարությունը, թե՝ «այս պատերազմի նպատակներից մեկն է նաև Հայաստանի ազատագրումը թուրքական լծից», մի հայտարարություն, որին պաշտոնապես միացավ նաև կառավարությունը[2]։ 1916 թ. նոյեմբերին Անգլիայի կառավարության նախագահ Ասքվիտը հանդիսավոր կերպով ասում էր, որ թուրքական տիրապետությանը վերջ կտրվի և «ազատ երկիր» կստեղծվի հայ ժողովրդի համար։ 1918 թ. հունվարի 5-ին նրան կրկնում էր Լլոյդ Ջորջը[3]։ Սակայն, ինչպես նույն հեղինակն է գրում, մեծ տերությունների ղեկավարները դրժեցին իրենց խոստումը՝ օգնել հայ ժողովրդին[4]։ «Միջազգային դիվանագետները քիչ և ավելի շուտ բոլորովին չէին մտածում հայերի մասին, այլ զբաղված էին «ազդեցության ոլորտների» և «տերիտորիալ կոմպենսացիաների» բաշխումով։ Հայ ժողովրդի խորտակումը նրանց այնքան էր հետաքրքրում, որքան և պատերազմի ժամանակ միլիոնավոր մարդկանց կործանումը»[5]։

Ինչպես նկատել է հայ բոլշևիկյան «Կարմիր դրոշակ» թերթը, «փոքր ազգերի ազատագրության նշանաբանով իր սնանկությունը քողարկող իմպերիալիզմն այդ միևնույն փոքրը, ճնշված ազգերին իր իսկ ձեռքով բորբոքած խարույկը բարձրացնելու դիվական ծրագիրն էր կազմում այն դաշնա-

---

1 Բրայս, նշվ. աշխ., էջ XXXVII։
2 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 669, թ. 42։
3 Նույն տեղում, թ. 44։

1 Բրայս, նշվ. աշխ., էջ XVIII։
2 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 227, գ. 465, թթ. 17—18։
3 Burtt Joseph, The People of Ararat, London, 1926, p. 15։
4 Նույն տեղում, էջ 13։
5 Բ. Բորյան, նշվ. աշխ., մ. I, էջ 369։

գրերով, որոնք կնքված էին տառապանքի մրուրը քամող սովալլուկ «գորշ մասսաների» արյուն արցունքով»[1]։

«Մշակ»-ն այլևս ավելորդ էր համարում հիշել Գլադստոնի խոսքերը՝ «Հայաստանին ծառայելը քաղաքակրթության ծառայել է» և դառնացած խոստովանում էր, թե «փոքր ազգերու ազատության սկզբունքը, որ անգլիական դահլիճը հռչակեց պատերազմի սկզբում և որ անդադար կրկնում է դաշնակից մամուլը, շատ էլ չի հուսադրելու մեզ»։ «Ծավալողական, իմպերիալիստական ձգտումները կկոխեն կանցնեն հավատարմության, նահատակության և արդարության վրայեն։ Դիվանագիտությունը խիղճ չունի...»[2]։

Այն ժամանակ, երբ ռուսական բանակը հաղթանակ հաղթանակի հետևից էր տանում թուրքական բանակի նկատմամբ, մխրճվում էր Մերձավոր արևելքի խորքը, անգլիական իմպերիալիզմն աշխուժացրեց իր գործունեությունը պատերազմի այդ ռազմաբեմում։ Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրերը շատ չնչին երաշխիք էին իմպերիալիստական գիշատիչների կատաղի պայքարում։ Անհրաժեշտ էր ռազմական ուժով ապահովել դրանց իրականացումը։ Անգլիական կառավարությունը 1916 թվականի վերջին հատուկ զորախումբ ստեղծեց գեներալ Մոդի հրամանատարությամբ, որը շտապեց հարձակում սկսել թուրքական բանակի դեմ Միջագետքում։ Անգլիական զորքերին հաջողվեց 1917 թ. փետրվարին գրավել Քուտ-էլ-Ամարան, մարտին՝ Բաղդադը և ապրիլի սկզբին Կիզիլ Ռաբաթում հանդիպել ռուսական գեներալ Բաբաթովի էքսպեդիցիոն ջոկատին։ Փետրվարյան ռևոլյուցիայից հետո ռուսական բուրժուական կառավարությունն անկարող գտնվեց որևէ ռազմական հաջողության հասնել այդ ճակատում։ Եվ նորից անգլիական իմպերիալիզմն անտարբերությամբ համակվեց արևելյան Թուրքիայում տեղի ունեցող անցուդարձի նկատմամբ մինչև 1918 թվականի ամառը։ Ինչ փույթ, որ այստեղ օրհասական կռիվներ էին տեղի ունենում թուրքական զինված հորդաների և հայ փոքրաթիվ զորամասերի միջև։ Ինչ փույթ բրիտանական գաղութարարներ համար, որ թուրքական վանդալիզմը փորձում էր վերջնականապես խեղդամահ անել Անտանտայի փոքր դաշնակից հորջորջված Հայաստանը։ Այդ պահին այլ բան էին թելադրում բրիտանական գաղութատիրական շահերը և Մեծ Բրիտանիան դիտողի դերում էր։ Անգլիական մոնոպոլիաներին զբաղեցնողը նավթն էր։ Նա նորից ասպարեզ էր իջնելու Անդրկովկասում իր տիրապետությունը հաստատելու, այնտեղի հակահեղափոխությունը հովանավորելու և հակասովետական պատվար ստեղծելու համար։

«Բրիտանական կառավարության քաղաքականությունը,— հետագայում խոստովանում էր Լ. Ջորջը,—ճակատագրական անխուսափելիությամբ հանգեցրեց 1895—1897 և 1909 թթ. սարսափելի սպանդներին և 1915 թվականի ամենասոսկալի կոտորածին»[1]։ Սակայն ճիշտ կլիներ, եթե բրիտանական իմպերիալիզմի կարկառուն պարագլուխն օբյեկտիվիստական իր մեթոդոլոգիան տարածեր նաև անգլիական քաղաքական-պետական գործիչներ տխրահռչակ Բոլդվինի և Ասքվիթի վրա, որոնք փարիսեցիության նոր ռեկորդ սահմանեցին բրիտանական երեսպաշտության մարաթոնում։ Վերջիններս պառլամենտական ընտրություններում հաղթանակի հասնելու ճանապարհին մոռացել էին ամեն ինչ, երբ 1924 թ. սեպտեմբերին լեյբորիստների պարագլուխ Ռ. Մակդոնալդին մի դիմում հղեցին Հունաստանի և բալկանյան մյուս երկրների հայ որբերին օգնություն ցույց տալու մասին։ Նրանք հիշատակում էին այն ճշմարտությունը, որ «հայերը խրախուսվելով իրենց ազատության մասին տրված խոստումներով, պատերազմի ժամանակ պաշտպանեցին դաշնակիցների գործը և այդքան ողբերգական ձևով տուժեցին դրա պատճառով»[2]։ Ասվում էր այն մասին, որ հայկական ջարդերին նվիրված լորդ Բրայսի գիրքը «կարևոր ազդեցություն է ունեցել ամերիկյան կարծիքի և պրեզիդենտ Վիլսոնի կողմից պատերազմի մեջ մտնելու մասին վերջնական որոշման վրա»[3]։

---

[1] «Կարմիր դրոշակ», 14.4. 1918 թ., № 1։

[2] «Մշակ», 24.9. 1916 թ., № 212։

---

[1] Ллойд Джордж, Правда о мирных договорах, т. 2, стр. 390

[2] Ֆ. Նանսեն. նշվ. աշխ., էջ 321։

[3] Նույն տեղում, էջ 322։

Անգլիական բուրժուազիայի քաղաքագետները հիշեցնում էին այն խոստումները, որ Անտանտայի տերությունների պետական գործիչները պատերազմի ժամանակ և նրանից հետո տվել էին հայ ժողովրդի «ազատության և անկախության» վերաբերյալ։ Նրանք նշում էին, որ այդպիսի պարտավորություններ ստանձնել էին Մեծ Բրիտանիայի պրեմիեր-մինիստր Ասքվիտը՝ 1916 թ. նոյեմբերի 9-ին, Կոյդ Ջորջը՝ 1918 թ. հունվարի 5-ին, պրեզիդենտ Վիլսոնը՝ 1918 թ. հունվարի 8-ին, Կլեմանսոն՝ 1918 թ. հուլիսի 23-ին, Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր Քերզոնը՝ 1920 թ. մարտի 11-ին։ Սրանք հարց էին բարձրացնում, որ հայ որբերին օգնություն հատկացվի այն 5 միլիոն դոլար ոսկուց, որ Թուրքական կառավարությունը պահ էր տվել Բեռլինում 1916 թ., որը գերազանցապես ջարդված հայ ժողովրդի հարստությունն էր և որը զինադադարից հետո զավթել էին Գերմանիա մտած անգլո-ֆրանսիական ռազմական իշխանությունները։ Ուրեմն բավական չէր, որ եվրոպական իմպերիալիզմը ոչինչ չարեց թուրքական մարդասպանների ձեռքը բռնելու համար, այժմ տեր էր դարձել բնաջնջված և տնից-տեղից զրկված, տասնյակ հազարավոր որբերի ապգ դարձած հայ ժողովրդի հարստությանը։ Նանսենը ճիշտ է նկատում, որ Ասքվիտն ու Բոլդվինը այդ գումարից հայերին բաժին հանելու մասին ամենևին չէին մտածում, որ նրանց գրածները «դատարկ խոսքեր էին»։ Շուտով կառավարության ղեկավարի բազկաթոռին տիրացած Բոլդվինը մոռացության մատնեց տուժած հայ ժողովրդին կոմպենսացիա տալու, նրա նկատմամբ Արևմուտքի «բարոյական պարտականության մասին»[1]։

Տակավին 1918 թվականի սկզբի դժնի օրերին Բաքվում լույս տեսնող բոլշևիկյան «Բանվորի խոսք» թերթը միանգամայն ճիշտ էր կողմնորոշում հայ աշխատավորներին, գրելով, թե «անգլիական իմպերիալիզմն իր ուրույն գործելակերպով հանդիսանում է հայ ժողովրդի ամենամեծ թշնամին»[2]։

1 Ֆ. Նանսեն. նշվ. աշխ., էջ 323։
2 «Բանվորի խոսք», 24.2. 1918 թ., № 3։

Նույնպիսի դիրք էր գրավել նաև բուրժուական Ֆրանսիան, որի հետ սին հույսեր էին կապում հայկական բուրժուական գործիչները։ Պողոս Նուբարը հույս էր տածում, որ Ֆրանսիան Կիլիկիայի մի մասը պետք է հայերին թողներ, որպեսզի «Միջերկրականի վրա նավահանգիստ մը ունենանք»[1]։ Թե ինչ էր ուզում Ֆրանսիան, մեզ պարզ դարձավ գաղտնի համաձայնագրերի բովանդակությունից։ Իհարկե փոքր չէր այն ազնիվ դեմոկրատ ֆրանսիացիների թիվը, որոնք անկեղծորեն ցավում էին տարաբախտ արևմտահայությանը, դատապարտում թուրքական վանդալիզմը։

Ֆրանսիացի հրապարակախոս Էմիլ Բինոն այդ օրերին գրում էր. «Հայաստանը, հիրավի, այն ազգն է, որի արվեստները, գրականությունը և հանճարը թույլ են տալիս ասելու, որ նա Ֆրանսիայի շարունակությունն է Արևելքում»։ «Հազարավոր հայեր, որոնք մեռնում են ամեն օր արևելյան ճակատի վրա, կարող են ննջել հանգիստ, որովհետև մեր սեփական զինվորների հաղթությունը կլինի նրանց հաղթությունը»[2]։

Ֆրանսիական ականավոր դեմոկրատ գրող Անատոլ Ֆրանսը «ահռելի ոճրագործություն» էր որակում հայ ժողովրդի բնաջնջման թուրքական քաղաքականությունը, որը «կրկնվել էր բազմիցս և որ ավելի քան մի միլիոն ժողովրդի կորստյան պատճառ դարձավ»[3]։ Հանրի Բարբին թուրքական ոճրագործության օրերին իրեն նվիրեց արևմտահայության ծանր վիճակը համաշխարհային հասարակայնությանը ներկայացնելու գործին, հատուկ գիրք գրեց «սարսափի երկրի» մասին։

Վ. Բրյուսովը «Էմիլ Վերհարնը Հայաստանի մասին» հոդվածում ցույց էր տալիս մեծ բելգիացու հումանիզմը, նրա համակրանքը հայ ժողովրդի նկատմամբ։ Նա գրում էր, որ «... Գերմանիայի թելադրանքով և տաճիկների ձեռքով կատարված հայկական կոտորածների սարսուռն է զգում ընթերցողը բանաստեղծի...» գործերը կարդալիս[4]։

1 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57. գ. 669, թ. 47։
2 «Մշակ», 3.12. 1916 թ., № 271։
3 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 778, թ. 7։
4 «Գործ», 1917 թ., № 2, էջ 48։

Հայ ժողովրդին պաշտպանելու կոչ էին անում սոցիալիստ Էդգար Լոնգեն, ֆրանսիացի հայագետներ Մեյեն, Մաքլերը[1], գերմանացի Մարկվարտը, շվեյցարացի Լեոպոլդ Ֆավրը, որը հրատարակել էր 1915—1916 թթ. արևմտահայ աղետի փաստաթղթերի երեք պրակ («Quelques Documments sur le sort des Arméniesen 1915—1916» — «Մի քանի փաստաթղթեր հայերի վիճակի մասին 1915—1916 թթ.»), որտեղ ցույց էր տվել, որ «մի ընդհանուր և միաձև պլան, բխած մի կենտրոնական կամքից, ուղղել է այդ կոտորածները»[2]։

Սակայն այլ էր ինչպես ամբողջ պաշտոնական Եվրոպայի, այնպես և Ֆրանսիայի, նրա կառավարողների դիրքը, որոնք թեև երեկ կարեկցական ճառեր էին արտասանում, բայց իրականում միայն հետամուտ էին եղել իրենց իմպերիալիստական նպատակներին։ Արշակ Չոպանյանը փաստեր էր հիշատակում, որ Ֆրանսիայում հայերի հետ վարվում էին այնպես, ինչպես թշնամի պետության հպատակների հետ։ Պրեմիեր-մինիստր Վիվիանին, ազգային ժողովի նախագահ Դելքասեն չէին բարեհաճում նույնիսկ պատասխանել այդ առթիվ արված դիմումներին[3]։ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Բրիանը պատասխանելով պառլամենտի ծերակուտականներից Լուի Մարթենի նամակին, փարիսեցիաբար առում էր. «Մարդկության պատվի համար պետք է տակավին հույս տածենք, որ այս պետություններից (իմա՝ չեզոք տերություններ— Ջ. Կ.) ոմանց Կ. Պոլսի կառավարության մոտ արած զայրույթախառն բողոքները պետք է նպաստեն հայ ազգը նոր չարդերից ազատելուն»[4]։ Ուրեմն հին չարդերի մասին խոսելն ավելորդ էր, իսկ նորից խուսափելու ուղին Բրիանը տեսնում էր չեզոք երկրների բողոքների մեջ։ Ահա թե ինչպես էր օգնում հայ ժողովրդին քաղաքակիրթ Ֆրանսիան։ Նույն Բրիանն էր, որ տերիտորիալ նոր զավթումների և ազդեցության ոլորտների հարցի շուրջը գաղտնի համաձայնագրեր կնքելուց հետո երեսպաշտորեն հայտարարում էր.

1 «Մշակ», 1.9. 1916 թ., № 194։
2 «Մշակ», 25.12. 1916 թ., № 288։
3 «Մշակ», 20.12. 1914 թ., № 288։
4 Ց. Թյուրապյան, նշվ. աշխ., էջ 182—184։

«Երբ հնչի արդար հատուցման ժամը, Ֆրանսիան չպիտի մոռանա հայ ժողովրդի ցավագին փորձությունները և, իր դաշնակիցների հետ համախորհուրդ, ձեռք կառնի հարկ եղած միջոցները՝ ապահովելու համար նրան խաղաղություն և բարգավաճ կյանք»[1]։ 1916 թ. մարտի 12-ին հայոց կաթողիկոսին նա գրում էր, թե դաշնակիցները «... հայ ժողովրդին ընձեռելու են օրինական հատուցումներ, երբ հանգամանքներն այդ ներելու լինեն»[2]։

«Ապագան ցույց տվեց,— գրում է Լեոն,— որ այս բոլորի մեջ չկար և մի նշանախեց ճշմարտության, անկեղծության։ Հայ արյան գետերը, մինչև աստղերը բարձրացած հայ տառապանքի հեծեծանքները շահագործվում էին՝ Գերմանիայի դեմ կռվելու համար»։ Շուտով «մոռացվեց հայն էլ, իր տառապանքն ու արյունն էլ»[3]։

Պատերազմի ավարտից հետո հանգամանքները ներում էին, որ Ֆրանսիան կատարեր իր խոստումները։ Բայց հենց նույն Դեշանելն ու Բրիանն էին ղեկավարում Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականությունը, երբ ֆրանսիական իմպերիալիստները թիկունքից հարվածեցին Կիլիկիա հավաքված ջարդված հայության բեկորներին, քեմալականների հետ միասին նոր խժդժություններ սարքեցին իրենց օրինական իրավունքները պաշտպանող Կիլիկիայի հայության նկատմամբ։ 1920 թ. փետրվարին թուրքերն այստեղ 30 հազար հայ կոտորեցին, իսկ տասնյակ հազարավոր հայեր ստիպված էին նորից հեռանալ հայրենի հողից[4]։ Ֆրանսիական կառավարությունը «ծախեց Թուրքիայի հայությունն այնպիսի սրիկայությամբ, որպիսին կարելի է գտնել գուցե միմիայն մարդկային ամենաընկած շրջանների մեջ»[5]։ Իսկ տարիներ անց ֆրանսիական իմպերիալիզմի ծառայամիտ գրչակ Մարսել Քլերժե անունով մի թուրքասեր Փարիզում 1947 թվականին հրապարակած իր «Թուրքիայի անցյալը և ներկան» գրքում շատ

1 Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 50—51։
2 ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 745, թ. 39։
3 Լեո, Անցյալից, էջ 347։
4 Ջ. Բյորք, նշվ. աշխ., էջ 86—87։
5 Լեո, Անցյալից, էջ 269։

բնական էր համարում «հայ ժողովրդի բնաջնջումն իր պապենական հողերուն վրա»։ Նա համախոհ է Թուրքական ջարդարարներին, որոնք գտան «հայկական հարցը ջնջելու» «ամենալավագույն միջոցը»[1]։

Անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիստների վերոհիշյալ դիրքորոշումից ավելի լավ չէր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կառավարողների հանցագործ անտարբերությունը։ Վերջին հաշվով ԱՄՆ-ը այն հզորագույն տերությունն էր, որ պատերազմի առաջին տարիներին չեզոք էր և դիվանագիտական ուրիշ ներկայացուցիչներ ուներ Կ. Պոլսում, ցանկության դեպքում կարող էր բռնել հանցագործ ձեռքը։ Բայց դրանով իսկ նա կդադարեր լինել իմպերիալիստական, ինչը անհնարին էր։

ԱՄՆ-ի կառավարությանը դիմումներ էին հղում նրանից օգնություն ակնկալող բազմաթիվ անհատներ, հուսալով, որ հզորագույն չեզոք տերությունը համապատասխան ազդեցություն կգործի Թուրքական կառավարության վրա։ Բայց ամերիկյան իմպերիալիզմն իր պլաններն ուներ և, ինչպես խոստովանել է Մորգենթաուն, իր կառավարության վճռական միջամտությունը կարող էր առաջացնել դիվանագիտական հարաբերությունների խզում Թուրքիայի հետ, ինչը միանգամայն անհնարին էր համարվում։ Մորգենթաուն գրում է, թե ինքը «տեխնիկապես իրավունք չուներ միջամտելու», քանի որ դա չէր շոշափում ամերիկյան շահերը, իսկ տուժողները ամերիկացիներ չէին, որ ինքը հանդես գար նրանց պաշտպանությամբ։ Եվ վերջապես, հայկական կոտորածների հարցում իր չափից ավելի ակտիվությունը Մորգենթաուն համարում էր Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտություն, ինչը կխախտեր դիվանագիտական էտիկետը[2]։ 1915 թվականի ապրիլի վերջին ամերիկյան պրեզիդենտին դիմեց ամենայն հայոց կաթողիկոսը։ Բայց զո՞ւր հույսեր։ Պրեզիդենտ Վիլսոնը բավարարվեց հավուր պատշաճի արված մի ձևական հայտարարությամբ և ապա ամեն ինչ շարունակվեց հին ձևով։

[1] «Աշխարհ», 23.2. 1963 թ., № 137։

[2] H. Morgenthau, Ambassador Morgenthau's story, p. 328—330.

Միայն միջպարտիական հաշիվներ մաքրելու նպատակի էին հետապնդում ամերիկյան հանրապետական կուսակցության պարագլուխ, նախկին պրեզիդենտ Թեոդոր Ռուզվելտի մեղադրական ելույթները հայկական գործերում ԱՄՆ-ի բռնած դիրքի կապակցությամբ[1]։ 1916 թվականի հունվարի 30-ին նա Վիլսոնի գլխավորած դեմոկրատական կուսակցության երեսին լուրջ մեղադրանք շպրտեց՝ հայտարարելով. «Քանի որ չեզոք երկրները Միացյալ Նահանգների գլխավորությամբ չփորձեցին ամենասկզբից հանդես գալ այդ գազանությունների (հայկական կոտորածների) դեմ, ապա նրանք այժմ պետք է բաժանեն Գերմանիայի կողմից կատարված քրեական հանցագործության գլխավոր պատասխանատվությունը...»[2]։

1916 թ. Եվրոպայից Ավ. Ահարոնյանը գրում էր, թե իրենց հյուպատոսներից Կ. Պոլսում ամերիկյան դեսպանության ստացած տեղեկություններից «տեսա, որ ամերիկյան կառավարությունը շատ լավ իրազեկ էր եղելությանը, ոչինչ չէր անում։ Կոնսուլները օրավուր սարսափելի զեկուցումներ են ուղարկել։ Եվ ամերիկյան կառավարությունը ոչինչ»[3]։ Պատահական չէ, որ Կ. Պոլսից մեկնող դեսպան Մորգենթաուին ճանապարհող արքունարքու Թալեաթը շնորհակալություն էր հայտնում նրան «արդարամտության» համար։ Սակայն ինչ փույթ դաշնակցական ջոջերի համար, որոնք Հայաստանի հանրապետության օրերին ձգտում էին երկրի բախտն ամբողջապես կապել Արևմտյան Եվրոպայի, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կառավարող շրջանների «բարեխնամության», նրանց հովանավորության և օգնության հետ։

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները 1917 թ. ապրիլին պատերազմ հայտարարեցին Գերմանիային, դեկտեմբերին՝ Ավստրո-Հունգարիային, իսկ Թուրքիայի հետ ըստ էության խաղաղություն պահպանեցին մինչև պատերազմի վերջը։ Պատերազմի միջոցին ստեղծված և ռուսական բանակի կողմից

[1] Տե՛ս «Մշակ», 10.2. 1916 թ., № 30։

[2] «Армянский Вестник», № 4, 21. II. 1916 г. Տե՛ս նաև «Ազգ բացառիկ թիվ», 1915—1916 թթ., Բոստոն, էջ 55—56։

[3] Մլի-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142։

գրավված Արևմտյան Հայաստանի շրջաններում ակտիվություն ծավալած մի շարք կազմակերպություններ հայ ժողովրդին օգնելու ցուցանակի տակ ավելի շատ զբաղված էին Հայաստանում ԱՄՆ-ի տնտեսական և քաղաքական ազդեցությունը տարածելու, ամերիկյան կապիտալի համար այնտեղ ուղի հարթելու գործով։

Իսկ երբ 1918 թվականի աշնանը պատերազմն ավարտվեց, ԱՄՆ-ը և Անգլիան սկսեցին բազմապիսի օգնություն ցույց տալ Թուրքիային, նրան մատակարարելով հագուստ, դեղորայք և մթերք[1]։ Կ. Պոլսում հաստատված դաշնակիցների զինվորական իշխանությունները չափազանց ներողամիտ դիրք բռնեցին թուրքական երեկվա մարդասպանների նկատմամբ։ Իսկ հայ ժողովրդին բնաջնջելու հանցավոր պլանների հեղինակների և գործադրողների դեմ հարուցված մեղադրանքը, այնուհետև կայացած դատավարությունը աննշան արդյունք տվեցին, քանի որ գլխավոր հանցագործները ճողոպրել էին Թուրքիայից։

«Մոռցվեցան թուրք նախարարները հայկական եղեռնին անձնապես պատասխանատու բռնելու պաշտոնական հայտարարությունները։ Անոնք չփորձեցին նույնիսկ լուրջ ձեռնարկ մը պատժելու գլխավոր պատասխանատուները, ջարդերու կազմակերպիչները, և իրենց ողջ մնացած տերերուն վերադարձնելու թուրքերու կողմեն կողոպտված հարստությունները»[2]։

Այսպիսով, արևմտյան իմպերիալիզմն իր սանձազերծած զավթողական պատերազմով, հայկական հարցում վարած տրադիցիոն ագետաբեր քաղաքականությամբ նպաստեց արևմտահայության գենոցիդին, որը գործնականում թուրքական շովինիստներն իրականացրին գերմանական միլիտարիստների հետ ձեռք-ձեռքի տված։ «...Կրկին քաղաքակիրթ ազգերի աչքի առաջ կոտորվեց, մորթվեց հայ ժողովուրդը անմեղունչ ու անպաշտպան...», արձանագրում էր դեռևս երեկ

[1] W. Arnold-Forster, The Blockade 1914—1919, Oxford, 1939, p. 31.

[2] Մ. Սերոբյան, նշվ. աշխ., էջ 189։

եվրոպական իմպերիալիստական տերությունների գովքն անող «Մշակ»-ը[1]։

Արևմուտքից վերջնականապես հուսախաբված հայ գործիչներից մեկը հետագայում, խոսքն ուղղելով Եվրոպային, ցասումով բացականչում էր. «Դու ոչ մի կրոն չես դավանում, դու ոչ մի հավատ, ոչ մի աստված չունես, դու չես ճանաչում բարոյականության սկզբունքները... Դու ամբողջապես երեսպաշտություն ես, գիշատիչ գայլ ես գառի մորթով։

... Ինչո՞վ վարձատրեցիր դու Հայաստանին նրա անչափ զոհերի համար, բացի նրան ազատագրելու մասին դատարկ խոստումներից։ Դու ոչինչ չտվեցիր նրան, ոչինչ, բացի գաժան շղթաներից և կապանքներից, բացի սարսափներից, անվստահությունից, տանջանքներից, հուսալքությունից. ...Այսօր Հայաստանի դահիճը (իմա՝ Թուրքիան) դարձել է քո բարեկամը»[2]։

«Վա՜յ հայերին,—գրել է Ֆրիտյոֆ Նանսենը,—որ նրանք երբևիցե ներքաշվել են եվրոպական քաղաքականության մեջ։ Շատ ավելի լավ կլիներ նրանց համար, եթե Հայաստանի անունը երբեք չարտասանվեր որևէ եվրոպական դիվանագետի կողմից»[3] (ընդգծումը մերն է — Ջ. Կ.)։

Հանդես գալով Կոմունիստական ինտերնացիոնալի երրորդ կոնգրեսի 23-րդ նիստում (1921 թ.) Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության հիմնադիրներից և համաշխարհային բանվորական ու կոմունիստական շարժման ականավոր գործիչներից մեկը՝ Վ. Կոլարովը ասում էր, որ հայ «ժողովուրդն ունի ամենաողբերգական պատմությունը։ Այդ պատմության ամբողջ ընթացքում նա առանձին ազգերի միջև թշնամության առարկա է հանդիսացել, մի թշնամություն, որ համառորեն պաշտպանում էր թուրքական հին կարգի բարբարոսական բռնակալությունը։ Այդ ժողովուրդը զուր կերպով բազմիցս դիմում էր, այսպես կոչված, քաղաքակրթված պետությունների մարդկային զգացումներին։ Այդ կոչերին հետևում էին լոկ նոր արյունահեղություններ։ Վերջին

[1] «Մշակ», 30.8. 1916 թ., № 192։

[2] Саркис Атамян, Армянская община, стр. 65.

[3] Ֆ. Նանսեն, նշվ. աշխ., էջ 324։

անգամ, եվրոպական պատերազմի ժամանակ, հայ ժողովուրդն ուզում էր Անտանտայի տերություններին ցույց տված իր օգնության միջոցով ազատություն և ապրելու իրավունք նվաճել, բայց նրան խաբեցին իր սպասումների մեջ։ Նա նորից ֆանատիզմի զոհ դարձավ։ Բայց այդ արյունահեղությունից հետո հայ ժողովուրդն իր հայացքը ուղղեց Ռուսաստանին և հետևեց նրա պրոլետարիատի օրինակին»[1]։

* * *

Ինչպես վերևում ցույց ենք տվել, արևմտահայության ապագան առաջին հերթին կապում էին այն վճռական դերի հետ, որ խաղալու էր ցարական Ռուսաստանը Թուրքիայի դեմ մղվող պատերազմում։ Ամեն ինչ շատ պարզ էր թվում. ռուսական բանակի շեշտակի և խորտակիչ հարվածներով թուրքական լծից ազատագրվելու էր արևմտահայությունը։ Ահա հարցի լուծման ընդհանուր, լավատեսական ելքը։ Սակայն, կործանարար պատերազմը միամիտ լավատեսների ցանկության համաձայն տեղի չէր ունենալու, իսկ ցարիզմը զուրկ էր հումանիզմից, հայ ժողովրդի կենսական շահերը հարգելու մտադրությունից։ Ռուսաստանի իշխող դասակարգերին առաջին հերթին հետաքրքրում էին էքսպանսիոնիստական պատերազմի շնորհիվ բացվող նոր ասպարեզը, նոր հնարավորությունները սեփական շահերին համապատասխան օգտագործելու հեռանկարները։ Ինչպես բոլոր մեծ տերությունները, այնպես և Ռուսաստանը վարում էր «իմպերիալիստական, կապիտալիստական պատերազմ, ավազակային պատերազմ, պատերազմ փոքր և ուրիշ ժողովուրդներին ճնշելու համար, պատերազմ հօգուտ կապիտալիստների շահույթի...»[2]։

Այս ամենի հետ մեկտեղ, այնուամենայնիվ, արևմտահայության զանգվածային ոչնչացումը ոչ միայն չէր բխում Արևմտյան Հայաստանում Ռուսաստանի հետապնդած նպատակներից, այլև չէր համընկնում նրա պլաններին։

Ռուսաստանի պետական մարմիններին ներկայացված մի պաշտոնական զեկուցագրում տրված են Թուրքական կոտորածներից փրկված հայ մարդկանց օգնելու և պաշտպանելու մասին չափազանց հետաքրքրական առաջարկություններ։ Նախ, փաստաթղթի հեղինակները անհրաժեշտ էին համարում Ռուսաստանի շահերից թելադրված օգնություն ցույց տալ սահմանն անցած հայերին։ Առաջարկվում էր հայ ժողովրդին բնաջնջելու թուրք-գերմանական պլանին «միանգամայն հակադիր պլան» գործադրել։ Ինչու՞մ էր կայանալու դա։ Առաջին հերթին «անհետաձգելի խնդիր էր» համարվում հայկական բնակչության պահպանումը։ Այդ նպատակով առաջարկվում էր. «Անհրաժեշտ է ամեն կերպ ձգտել այն բանին, որպեսզի պաշտպանել մեր սահմաններում այդ դրժբախտ փախստականների գոյությունը, նպատակ ունենալով պատերազմից հետո նրանց իրենց հայրենիքը վերադարձնելը»[1]։ Փաստաթղթի հեղինակները նշելով Թուրքիայի դեմ հետագա պայքար մղելու մեջ հայկական տարրի «կարևոր» նշանակությունը և ելնելով Ռուսաստանի միջազգային շահերից, առաջարկում էին. 1) «...Ռուսաստանի վրա բարոյական պարտականություն է ընկնում հայերի համար այս ծանր, ողբերգական պահին ամեն կերպ պաշտպանել ռուսական գահին և Ռուսաստանին հավատարիմ հայ ժողովրդին, որը պայքարի մեջ է նետվել իր դարավոր ճնշողի հետ, անտարակուսելի վտանգի ենթարկելով իր իսկ գոյությունը»։ 2) «Ինչպես Թուրքիան, այնպես և հատկապես Գերմանիան ձեռք են առնում բոլոր միջոցները հայերին բնաջնջելու և Հայաստանից դուրս քշելու համար։ Դրա համար, բնականաբար, մեր ռազմական իշխանության խնդիրը պետք է լինի ամեն կերպ պաշտպանել հայկական տարրը Հայաստանում, նրա այս կամ այն մասը մեր կողմից գրավելուն զուգընթաց, ինչպես նաև մեր նահանջների ժամանակ ամեն տեսակի օգնություն ցույց տալ հայերի էվակուացիային»։ 3. «Օգնություն ցույց

[1] Третий всемирный конгресс Коммунистического интернационала. Стенографический отчет. Заседание двадцать третье. М., 1921 г.

[2] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 22, էջ 155։

[1] ՀՍՍՌ ԳԿԳԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 43, թթ. 68—71։

տալ փախստականներին, միաժամանակ միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի նրանք ցրվեին Կովկասում և Ռուսաստանում, որպեսզի հետագայում հնարավոր լիներ նրանց նորից Հայաստան վերադարձնելը»։ 4-րդ կետում անհրաժեշտ էր համարվում բարյացակամ վերաբերմունք դրսևորել կովկասահայերի նկատմամբ, որոնք մեծ դեր կարող էին խաղալ հետագայում, պատերազմից հետո Հայաստանի, Թուրքիայի և ամբողջ Մերձավոր արևելքի խնդիրները լուծելիս։ Եվ 5-րդ կետում շեշտվում էր հայ ժողովուրդը իր պապենական բնակավայրերում, հողերում պահելու և ամրապնդելու անհրաժեշտությունը, ելնելով պանթուրքիզմի տարածողական պլանները ձախողելու, Հայաստանի՝ որպես թուրքական ցեղերի միջև խրված սեպի պահպանման շահերից[1]։

Բնականաբար այսպիսի մտայնություն ունեցող ռուս գործիչներն անում էին իրենցից կախված ամեն բան հայ ժողովրդի վիճակը թեթևացնելու համար։ Բազմաթիվ են այն հայ մարդիկ, որոնք այժմ էլ հիշում են գաղթի ճանապարհին իրենց նկատմամբ ռուս ազնիվ մարդկանց հոգատար վերաբերմունքը, նրանց տված մի կտոր հացն ու մի աման ճաշը։ Սակայն առանձին բարի կամեցողության մարդիկ, հատուկ կազմակերպությունները ի վիճակի չէին փոխելու ցարիզմի ընդհանուր հակաժողովրդական քաղաքականությունը, այն դժոխային պայմանները, այն օբյեկտիվ իրականությունը, որ ստեղծվել էին իմպերիալիստական պատերազմի, թուրքական ջարդարարների շարագործության հետևանքով։

Ռուսական բանակի զորքերի ու զինվորների շարքում եղած բազմաթիվ ազնիվ մարդիկ օգնելով հայ փախստական կանանց ու երեխաներին, պատսպարելով նրանց, այնուամենայնիվ, անկարող էին փոխելու իրավիճակը, այն կործանարար հետևանքները, որ առաջանում էին ցարական բանակի հարկադրական նահանջների, մի քայլ առաջ, երկու քայլ ետ գործելակերպի հետևանքով։ Դա էր պատճառը, որ ոռնատակ տրվեցին թթիհադական դահիճներից ազատ մնացած Ալաշկերտն ու Վանը։

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 43, թթ. 68—71։

Ռոսա գեներալ Կուզերյակինը, որն ակտիվ մասնակցություն էր ունեցել կովկասյան ռազմաճակատի գործողություններին, իսկ այնուհետև մեծ գործ կատարել համաշխարհային պատերազմում հայերի ունեցած կորուստների որոշման բյուրոյում, հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել այդ հարցին[1], հետևյալ կերպ է արտահայտվում ռուսական բանակի հարկադրական կամ տակտիկական նահանջների, գրանց հետևանքով խաղաղ բնակչությանը հասնող աղետի մասին։ Նա գտնում է, որ անհրաժեշտ էր «հաստատուն և հուսալի կերպով բոլոր միջոցներով ու եղանակներով ամրապնդել արդեն գրավված տերիտորիաները և ոչ թե նրանց վրա կատարել այն արընթաց մանևրները, որոնք բավարար չափով նախապատրաստված և ամրապնդված չլինելով թիկունքից, սովորաբար նույնպես արագ կերպով վերածվում էին նահանջի, բախտի քմահաճույքին թողնելով մանևրող զորքի հետևից չհասնող հայկական բնակչությանը։ Իսկ հեռացած զորքերի հետևից, հայտնվում էր շարացած թշնամին և ամենաբարբարոսական ձևով հաշիվ տեսնում նրանց հետ, ովքեր չէին հասցրել հեռանալ, այսինքն՝ սրի էին քաշում նույն անբախտ հայերին։ ...Կրկնում ենք, որ ռուսական հրամանատարությունը պետք է նախօրոք այդ ամենը նախատեսեր, քանի որ այդ կանխատեսման համար նա ուներ բոլոր տվյալները, բոլոր օրինակները»։

Իրականում «իմպերիալիստական պետություններն ամեն քայլում ոտնահարում էին միմյանց միջև կնքված պայմանագրերը, ո՞ր մնաց, որ նրանք ավելի մեծ պատասխանատվությամբ մոտենային դեպի փոքր և այն էլ հպատակ ազգությունները»[2]։

Ցարական իշխանությունների կողմից լավ վերաբերմունքի մասին ինչ խոսք կարող էր լինել, երբ Նիկոլայ II-ն ու նրա կամարիլիան Հայաստանն առանց հայերի ստանալով միայն ուրախ էին։ Չէ՞ որ ցարական քաղաքականության

[1] Գեներալ Կուզերյակինի այդ ուսումնասիրության ձեռագիրը իր հետ 1919 թվականին Փարիզ էր տարել Պապաջանովը, որից հետո, որքան մեզ հայտնի է, այն անհետացել է։

[2] «Բանվորի խոսք», 19.1. 1918 թ., № 1։

գլխավոր նպատակը ոչ այլ ինչ էր, քան Հայաստանը «տալ ռուս կապիտալիստներին»[1]։ Այս ելակետային սկզբունքն էլ ընկած էր այն ամբողջ քաղաքականության հիմքում, որ Ռուսաստանի կառավարողները իրականացնում էին պատերազմի իրավունքով գրավված տերիտորիաներում։

1915 թվականի կեսերից ցարական իշխանությունները քայլեր էին ձեռնարկում հայկական կամավորական խմբերը ցրելու, նրանց բանակի մեջ ձուլելու ուղղությամբ[2]։ 1916 թվականի սկզբից այդ ձեռնարկությունն արդեն գործնական հողի վրա դրվեց, քանի որ 1915 թվականի վերջերից ռազմաճակատի հրամանատար Յուդենիչն իր գրություններում բացահայտորեն դեմ էր արտահայտվում կամավորական խմբերին[3]։

Ժամանակավոր կառավարության շրջանում կազմված մի պաշտոնական փաստաթղթում ուղղակի ասված էր, որ հայերն ուզում էին իրենց կամավորական խմբերը միավորել, մի բռունցքի վերածել, իսկ պետական իշխանությունները, ընդհակառակը, ցանկություն չունեին զինված հայերի կոմպակտ զանգված ունենալ, որից «ռուսական հին զինվորական իշխանությունը... շատ էր վախենում»[4]։ «Նիկոլայևերին հաճելի չէր հայ կամավորությունը, նա պիտի ցրվեր։ Եվ ցրվեց...»[5]։

Որքան ռուսական բանակը խորանում էր հայկական վիլայեթների տերիտորիայում, այնքան ցարական քաղաքականությունը դառնում էր ընդգծված դասակարգային, հակաժողովրդական. քուրդ բեկերն ու աշիրաթապետերը ոչ միայն չէին զինաթափվում, այլև հովանավորություն էին գտնում, հենարան ծառայում ցարական իշխանությունների համար[6]։ Վորոնցով-Դաշկովը ժպտում էր հայ ազգային երևելիներին,

[1] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 24, էջ 304։
[2] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 15, թ. 5։
[3] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142, թ. 5։
[4] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 33, թ. 1։
[5] «Գործ», № 7—8, 1917 թ., № 155։
[6] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142, թ. 25։

նրանց «յուր կաբինետի մի դռնով սիրալիր ուղեկցելուց հետո, մյուս դռնով նույն ժպիտով ընդունում էր քուրդ աշիրեթներից մեծամեծներին»[1]։

Ռուսական բանակի հրամանատարությունն առանձին դեպքերում նրանց սպառազինում էր, հանդերձավորում, փորձում օգտագործել թուրքական բանակի դեմ մղվող մարտերի ժամանակ։ Բայց ամեն անգամ քրդական աշիրաթապետերը դրսևորում էին պատեհապաշտություն, առաջին իսկ առիթն օգտագործում ոչ միայն խաղաղ բնակչության, այլև ռուսական բանակի դեմ զենքը շուռ տալու համար։ Ինչ վերաբերում է հայ փախստական գյուղացիներին հողը, գրավված քաղաքներում տները և խանութները հայերին վերադարձնելուն, ապա ցարական իշխանությունները ստեղծում էին մեծագույն խոչընդոտներ։ Արգելվել էր հայերի մուտքը Էրզրում[2]։ Իսկ Տրապիզոնի շրջանի կառավարիչ գեներալ Շլարցը շտապում էր հայտարարել, որ Տրապիզոնը ռուսական կայսրության մի մասն է և ամեն ինչ այնտեղ կարող է թույլատրվել կամ մերժվել միայն իր կողմից[3]։

Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը 1916 թ. մարտին հրամայել էր նախազգուշացնել «իրենց հողերում բնակություն հաստատած բնակիչներին, որ նվաճված տեղերում ռուսական քաղաքացիական վարչություն մտցվելուց հետո այդպիսի բնակիչները կհեռացվեն իրենց բռնած հողամասերից»։ Շուտով գեներալ Յուդենիչը կարգադրեց, որ բացի ռուս գաղթականներից ու կազակներից ուրիշ եկվոր բնակիչների թույլ չտրվի բնակություն հաստատել Ալաշկերտի, Բայազետի և Դիադինի հովիտներում[4]։

Հայ կամավորների դեմ պրովոկացիաներ էին սարքվում, նրանց մեղադրում ռուսական զորքերի վրա կրակ բացելու և կողոպուտի մեջ[5]։ Իսկ երբ քննություն կատարվեց, պարզվեց, որ դրանք շինծու մեղադրանքներ էին, հորինված

[1] «Բանվորի խոսք», № 1, 19.1. 1918 թ., էջ 6։
[2] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142, թ. 36։
[3] «Մշակ», 6.8. 1916 թ., № 173։
[4] Նույն տեղում, 4.8. 1916 թ., № 171։
[5] Լեռ, Անցյալից, էջ 325։

ցարական սահմանադրական գեներալների կողմից և սեպտեմբրի թերթերի էջերից մատուցվել էին ռուսական հասարակայնությանը։ Մյուս կողմից, ցարական գեներալ Յանուշքևիչը և կովկասյան փոխարքան ամեն կերպ հալածում էին բացահայտ հակահայկական դիրք բռնած ցարական զինվորականներին, խրախուսում նրանց հակաժողովրդական գործելակերպը։ Իսկ այդ ամբիվ արված բողոքները մնում էին անհետևանք[1]։

Հայկական ազգային խորհրդում տակավին կարծում էին, որ հայ ժողովրդի նկատմամբ ցարական կառավարության բռնած դիրքը հետևանք էր «հայասեր» Վորոնցով-Դաշկովի տեղը բռնած Նիկոլայ Նիկոլաևիչի անբարյացակամության, որ «բոլոր հակակրանքներն ու համակրանքները կախված են փոքրիկ չինովնիկների տրամադրություններից, որոնք քաղաքական, հայրենասիրական հասկացություններից զուրկ են»[2]։ Սրանք դեռ չէին կորցրել բոլոր հույսերը, անիրազեկ էին, որ իմպերիալիստական տերությունները դիվանագիտական համաձայնություն էին կայացրել և միմյանց միջև բաժանել Հայաստանը, որ Ռուսաստանն էլ ձգտում էր իր շահերին համապատասխան տեր ու տնօրինություն անել իր ստացած բաժնում։ Պատրաստվում էր Միլյուկովին, խնդրում նրան, որ նա գումայում հանդես գա Հայաստանի ավտոնոմիայի օգտին[3], իսկ հայկական Ազգային խորհրդում ամենայն լրջությամբ (1916 թ. մայիսի 7-ի նիստում) քննարկվում էին Ստ. Լիսիցյանի, Ն. Աղբալյանի, Գ. Խատիսյանի, Ե. Կարմիկյանի մասնակցությամբ հատուկ մասնաժողովի ներկայացրած նկատառումներն ապագա Հայաստանի տերիտորիայի մասին։ Զեկուցումով հանդես էր գալիս Հ. Քաջազնունին[4]։

Իրականում ինչ խոսք կարող էր լինել հայկական ինքնավարության մասին, երբ 1916 թ. հոկտեմբերին արևմտահայկական հողերի վրա հաստատվեց ցարական գեներալ Պեշկովի

[1] ՀՍՍՀ ԳԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 746, թթ. 13—21։
[2] Մի-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4947, ց. 1, գ. 142, թ. 9։
[3] Նույն տեղում, թ. 65։
[4] Նույն տեղում, թ. 73։

գլխավորած «Պատերազմի իրավանքով գրավված Թուրքիայի մարզերի զինվորական գեներալ-նահանգապետությունը»՝ իր բոլոր գաղութատիրական նկրտումներով։ Ցարական գեներալի իշխանությունը 1917 թ. սկզբին տարածվում էր համարյա ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի վրա՝ Էրզրում, Երզնկա, Ալաշկերտ, Բայազետ, Վան, Մուշ, Բաբերդ, Դիադին, Մանազկերտ, Ենուռ, Աբլաթ, Արճեշ, Մամախաթուն և այլն։ Վերջնականապես պարզ դարձավ, որ հայերը բարեհաճ ուշադրություն ստացող չէին կարող լինել։ Վերականգնվեց նրանց նկատմամբ նախապատերազմական վերաբերմունքը՝ իր բոլոր ոստիկանական խիստ հետապնդումներով և հսկողությամբ հանդերձ։ «Կավկազսկոյե սլովո» թերթը հանդես էր գալիս հայկական շրջանների քաղաքական ինքնուրույն հարցադրումների դեմ, պահանջում էր «արդար զայրույթով», եթե նրանք ձգտեին ճնշում գործ դնել Ֆրանսիայի կամ Անգլիայի վրա՝ հօգուտ ավտոնոմիայի։ Նույն թերթի խմբագիր՝ անեքսիոնիստ Սեմյոնովը գրում էր, թե Հայաստանի հարցը «այլևս միջազգային չէ, այլ զուտ ռուսական։ Անեքսիան կատարված փաստ է...»[1]։

Նա ուղղակի հայտարարում էր. «Թուրքաց Հայաստանի ավտոնոմիան հանգուցյալ է, որի հետ հայ հասարակության ազգային շրջանակները շարունակում են քարշ գալ, չունենալով բավականաչափ վճռականություն և ուժ, որպեսզի հանձնեն նրան հոգին և խաչ դնեն նրա վրա»։ Նա այդ գաղափարը համարում էր «այժմ ավելի ցնորական, քան երբևիցե»[2]։

Մեծավաստակ Շերվանզադեն վրդովված ցարական քաղաքականության ձայնափողի այդ երևույթից, «Չարժե վրդովվել» իր լրագրային ակնարկում գրում էր. «Այն ողբերգական պահին, երբ այդ բազմատանջ ժողովուրդը ուժասպառ, արյունաքամ ոգում է իր հարյուր-հազարավոր զավակների կորուստը, այն միջոցին, երբ իր ազգային իդեալները մի կողմ թողած, առայժմ մտածում ու հոգում է միայն և միմիայն իր բեկորների ֆիզիկական փրկության մասին, ասպարեզ է ընկնում... «Кавк. Слово» լրագրի էջերում մի

[1] Պայքար, 11.9. 1916 թ., № 37։
[2] «Մշակ», 19.8. 1916 թ., № 183։

ումն Մագիստրանտ և նենգությամբ ծաղրում ու ձաղակոծում է մի ամբողջ ազգի ոչ միայն դարավոր տենչերը, այլև ամենօրյա, ամենատարրական մարդկային պահանջները»[1]։ Սակայն ինչ փույթ ցարիզմի համար։ Ռուսական զենքի յուրաքանչյուր նոր հաղթանակին սևհարյուրակային գործիչները արձագանքում էին՝ «Էրզրումը ռուսական քաղաք է», «Վանը ռուսական քաղաք է» բացականչություններով։

Ցարական գեներալ Օգանովսկին ասում էր, որ կամավորական խմբերը ցրելով իրենք հետևյալ նպատակն էին հետապնդում. «Պատերազմի ավարտից հետո հնարավորություն ունենալ անհապաղ և արագ կերպով զինաթափել հայերին, քանի որ վախ կա, թե խաղաղության կոնֆերանսի ժամանակ նրանք կարող են ապստամբել և խաղաղության կոնֆերանսը ստիպված կլինի հաշվի նստել այդ փաստի հետ, ինչը կհակասի Ռուսաստանի կենսական շահերին։ Ռուսական կառավարությունը չի մոռացել իր պատմական քաղաքականությունը և միսիան Արևելքում (այսինքն՝ քաղաքականությունը հայկական հարցում), նա ռուսական պետության շահերն է հետապնդում և ոչ թե ավտոնոմ Հայաստանի մասին հայերի նվիրական երազանքներն ու ցանկությունները։ Ռուսական կառավարության համար ցանկալի է, որպեսզի հայերը ավելի փոքր տոկոս կազմեին Թուրքահայաստանում»[2]։

1917 թ. հունվարի 2-ին Ռուսաստանի արտաքին գործերի նոր մինիստր Պոկրովսկու անունից ռուս դիվանագետ Ներատովը Պապաջանովին հայտարարում էր, թե Ռուսաստանը կաշխատի անեքսիայի ենթարկել որքան կարելի է մեծ տերիտորիա, որտեղ հայերը կապրեն այն պայմաններում, ինչպիսիք գոյություն ունեին Ռուսահայաստանում[3]։ Նման հարցադրումները գրգռում էին տակավին ռոմանտիկ հույսերով ապրող հայկական բուրժուական գործիչներին, որոնք ազգային խորհրդում ավելի հաճախակի էին դժգոհում Արևմտյան Հայաստանում ցարական քաղաքականությունից[4]։

[1] «Մշակ», 23.8. 1916 թ., № 186։

[2] Բ. Բորյան, նշվ. աշխ., մաս I, էջ 361։

[3] ՄԱԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142, թ. 77։

[4] Նույն տեղում, թթ. 26, 85։

Սակայն ի՞նչ կարող էր տալ այդ քննադատությունը։ Մի՞թե պարզ չէր, որ «Այն բանից հետո, երբ հայերը պատմության մեջ խաղացին իրենց դիվանագիտական դերը՝ մավրի դերը, որին դուրս են անում այն բանից հետո, երբ նա կատարել է իրեն հանձնարարված գործը, և երբ նրանք պետք է հեռանային ռուսական դիվանագիտության գործողությունների ասպարեզից, այդ պահին Սազոնովը գրում էր Նիկոլայ Նիկոլաևիչին՝ Կովկասի փոխարքային, հետևյալը. ներկայումս ռուս հասարակայնության, գերազանցապես ծովային և դիվանագիտական գերատեսչություններում կարծիք և ձգտում գոյություն ունի, որը հայերի քաղաքական նշանակությունը հավասարեցնում է զրոյի...»[1]։ 1916 թ. հուլիսի 3/16-ին ցարական սատրապն իր պատասխան գրության մեջ գտնում էր, որ ռուսական կայսրությունում «երբեք հայկական հարց գոյություն չի ունեցել, որ այն եղել է միայն Թուրքահայաստանում, որի գրավումով այնտեղ նույնպես վերանում է այդ հարցը»[2]։ Չափազանց վտանգավոր էր համարվում նույնիսկ այդ հարցի արծարծումը այն խնդիրների շարքում, որոնք «ծագել են ներկա պատերազմի ժամանակ»[3]։ Փոխարքան հայոց կաթողիկոսին հայտարարում էր. «Ինչպես որ Ռուսաստանում չկա յակուտների հարց, այնպես էլ չկա հայկական հարց»[4]։

Մինչդեռ նախորդ շրջանում ցարական պաշտոնական շրջանները սիրախաղում էին հայ ժողովրդի «պայծառ» ապագայի, նրան ինչ որ իրավունքներ տալու հարցերի շուրջը, տալիս մշուշապատ խոստումներ, խուսանավում, ապա այժմ, երբ ամեն ինչ վերջացել էր, լսվում էր թելադրանքի տոնը։ Մինչդեռ պատերազմի նախօրյակին և նրա առաջին շրջանում ցարիզմը ներկայանում էր Թուրքիայում ապրող քրիստոնյաների, մասնավորապես, հայերի պաշտպանի դերում, աղմկում նրանց նկատմամբ կատարվող գազանությունների

[1] Բ. Բորյան, նշվ. աշխ., մ. I, էջ 374։

[2] Раздел Азиатской Турции, стр. 211—212.

[3] Հայաստանի «ավտոնոմիան» և Անտանտան. վավերագրեր իմպերիալիստական պատերազմի շրջանից, Երևան, 1926 թ., էջ 57—58։

[4] Մեծ պատերազմը և Հայաստանը, էջ 71։

մասին, ընդունում հայկական բուրժուական գործիչներին, կամավորական գնդեր կազմակերպում, ապա այժմ Սազոնովի բերանով հայտարարվում էր «Մեծ Հայաստանում բնակչության մեջ հայերի փոքրամասնության (բնակչության 1/4-ը) մասին» և հիշատակվում «օրինականության, արդարության» մասին ինչ որ սկզբունքներ[1]։ Ռուսաստանի հողագործության գլխավոր կառավարիչ Վ. Կրիվոշեինը տակավին 1915 թվականի փետրվարին արդեն մշակել էր նվաճված հողերում ռուս վերաբնակիչներ ունենալու մասին նախագիծը[2]։ Իսկ ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի աշխատակից, պետական խորհրդի անդամ գեներալ Կուրոպատկինը նույն 1915 թվականին կազմել էր Արևմտյան Հայաստանի ապագա վարչական կառուցվածքի նախագիծը։ Պատերազմի իրավունքով գրավված հայկական վիլայեթները վերածվում էին ցարական Ռուսաստանի սովորական ծայրամասային նահանգների։

«Տաճկաստանի դեմ պատերազմն սկսելու նախօրյակին ռուս իմպերիալիստները քաղցր երգեր էին երգում Տաճկական Հայաստանի «ազատագրության և անկախության» մասին, բայց երբ ռուսական զորքերը հասան Վան և Էրզրում,— գրում է Ս. Կասյանը,—վարձկան «գիտնականների» առջև ոսկիներ նետեցին, որպեսզի սրանք նախագիծ մշակեն «Եփրատյան կազակություն» հիմնելու համար»[3]։ Ալաշկերտի, Դիադինի, Բայազետի հովիտներում բնակեցնում էին Դոնի և Կուբանի կազակներին, իսկ փախստական հայերին զրկում այնտեղ վերադառնալու և իրենց հողամասերը վերստանալու իրավունքից։ Իրենց հայրենի վայրերը վերադառնալ ցանկացողների նկատմամբ ռեպրեսիաներ էին կիրառվում[4]։

Երբ 1916 թ. ամռանը Մանազկերտի հայերը գիմեցին գեներալ Աբասցիևին՝ օգնության հասնել վտանգի ենթարկված խաղաղ բնակչությանը, նա պատասխանեց. «Ես չեմ եկել իրականացնելու ձեր ցնորքները. ես եկել եմ իմ կառավարության ծրագիրն իրագործելու։ Երբ կոտորածից ազատված ժողովրդի մի մասը փորձում էր հետևել նրա զորքին, Աբասցիևը հրամանով նրան ետ վերադարձրեց, հայտնելով, թե հայերը իրավունք չունեն մտնել Ալաշկերտ, որը հատկացված է կազակներին[1]։

Իսկ ի՞նչ էր սպասում յաթաղանից մազապուրծ եղած և դեպի Ռուսաստանի սահմանները շարժված արևմտահայության բեկորներին, որոնք «գաղթական» կամ «փախստական» կոչվեցին, հասան Անդրկովկաս, անցան Հյուսիսային Կովկաս, ապա ցրվեցին երկրի տարբեր մասերում։

1914 թվականի վերջին և 1915 թվականի սկզբին Երևանում արդեն 40 հազար արևմտահայ փախստական կար, որոնք գլխավորապես ալաշկերտցիներ և հին բայազետցիներ էին։ Իսկ 1915 թվականի ամառը Էջմիածնում 50 հազար փախստական կար։ Դրանք արևմտահայության ողբերգության առաջին կենդանի գուժկաններն էին Կովկասում, որոնք մեռնելու էին բակերում, տների պատերի տակ՝ քաղցից ու հիվանդություններից։ Սրանց շարքերը լրացնելու եկան Կովկասի սահմանները հասած տասնյակ հազարավոր վանեցիները, մանազկերտցիները, բուլանդցիները, մշեցիները և շատ այլ վայրերի հայ բնակչության բեկորները, իրենց հետ բերելով թշվառություն, աղետի, մահվան սահմռկեցուցիչ տեսարաններ։ Կովկասի և, առաջին հերթին, Ռուսահայաստանի քաղաքները լցվեցին գաղթականության ճնշող մեծամասնությունը կազմող անօթևան երեխաների, բզկտված կանանց լաց ու կոծով, աղիողորմ վայնասունով։ «Արյունաքամ, բզկտված տաճկահայության վերջին բեկորն այսօր իր ամենածանր, ամենադժնդակ վայրկյանները կապրի»,— գրում էր «Պայքար» թերթը 1916 թվականի փետրվարի 21-ի № 8-ում։ 1915 թվականին արդեն ցուցակագրված որբերի թիվը հասնում էր մոտ 3000-ի, որից 652-ը Թիֆլիսում, 400-ը Դիլիջանում, 400-ը Երևանում, Էջմիածնում, Բաքվում, Կարսում և այլուր[2]։ Ալեքսանդրապոլի գավառում 22 հազարից ավելի

[1] Раздел Азиатской Турции, стр. 209.
[2] Նույն տեղում, էջ 360—362։
[3] Ս. Առենյան (Կասյան), Ո՞ւր է ելքը, էջ 75։
[4] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1. գ. 723, թթ. 13—15։

[1] «Բանվորի խոսք», 19.1. 1918 թ., № 1.
[2] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047/1, գ. 148, թ. 59։

գաղթականություն 1915 թվականի աշնանը մատնված էր բախտի քմահաճույքին[1]։ Մեկ ամսվա ընթացքում՝ 1915 թվականի հուլիսի 28-ից մինչև օգոստոսի 28-ը Երևանում մահացած արևմտահայերի թիվը հասնում էր 867-ի՝ գլխավորապես երեխաներ։ Նույն ամսում էջմիածնում քաղցի ու համաճարակի զոհ դարձան 4597 մարդ[2]։ Միայն 1915 թ. հուլիս—դեկտեմբեր ամիսներին էջմիածնում ընդհանուր առմամբ մահացել էին մոտ 10000 մարդ[3]։ Էջմիածինը վերածվել էր մի ընդարձակ գերեզմանոցի։ Իրենց գոյությունը քարշ տվողները գտնվում էին ամենադժոխային պայմաններում։ Ինչ խոսք կարող էր լինել բժշկական օգնության մասին, երբ, օրինակ, Թիֆլիսի հայ կենտրոնական կոմիտեն ուներ ընդամենը երեք բժիշկ, վեց ֆելդշեր, մի սանիտար և ուրիշ ոչինչ[4]։

Երևանում այն ժամանակ կար ընդամենը մեկ հիվանդանոց, մի քանի դեղատուն, մեկ-երկու տասնյակ բժիշկ և բժշկական աշխատող։ Ինչ խոսք, որ նման ուժերով ու միջոցներով հնարավոր չէր նույնիսկ ամենաչնչին օգնություն ապահովել գաղթականության թշվառ զանգվածին։

Երևանի փախստականները օգնություն հայցելով գրում էին. «Մեր գոյությանը սպառնացող թշնամու արհավիրքներեն հետո, այսօր ապրուստի ու եղանակի պահանջներն ավելի քան վտանգավոր կերպարանք ստացած են... Անոթի ու մերկ, անտուն ու անտեր ժողովուրդը, ներկա եղանակի խբստություններու մեջ, ձգված է իր բախտին ու ասոր քմահաճույքին»[5]։

«Ես ականատես էի, թե ինչպես էր մեռնում հայ ժողովուրդը...— գրել է հետագայում Լեոն։— Մեզ նույնիսկ վտարել էին մարդկության շարքերից և մեր դժոխային կացությունը, մեր աննկարագրելի տանջանքները ոչ ոքի ոչ մի անհանգստություն չէին պատճառում։ Մեր երեխաները Թիֆլիսի առաջնակարգ փողոցներում ընկնում էին և մեռնում սովից...»[1]։

Ցարական կառավարությունը ստիպված էր մարդասիրական ժեստ անել՝ մի քանի միլիոն ռուբլու նպաստ բաց թողնել փախստականներին օգնելու նպատակով[2]։ Վերջին հաշվով, այլ հանգամանքների հետ միասին այդ էին թելադրում երկրի սահմաններում հայ գաղթականության ստեղծած անցանկալի կացությունը։ Սակայն պատերազմական վիճակը, ընդհանուր քայքայումը, տիրող դասակարգերի նեղ, շահամոլական դիրքը, պետական բյուրոկրատիայի անտարբեր վերաբերմունքը, արհամարհանքը գաղթականների նկատմամբ ի չիք էին դարձնում այդ օգնության նշանակությունը։

Դրությունն էական բարելավում չունեցավ։ Ցարական իշխանությունները խոչընդոտում էին հայ փախստականների տեղավորմանը Կովկասի քաղաքներում, իսկ մյուս կողմից արգելքներ հարուցում դեպի ռուսական բանակի կողմից գրավված վայրերը նրանց վերադառնալու ճանապարհին։ 1916 թ. հունիսի 11-ին № 4390 գրությամբ գեներալ-լեյտենանտ իշխան Օրլովը Կովկասի փոխարքայի անունից Թիֆլիսից հաղորդում էր էջմիածին՝ կաթողիկոսին, որ փոխարքայի հրամանով արգելված է Վանի փախստականներին մտնել Թիֆլիս և, որ ինքը իրավասու չէ այդ հրամանը փոխելու[3]։ Մի այլ փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ 1916 թ. մայիսի 11-ի գրությամբ Իգդիրի կայազորի պետը արգելել էր փախստականների վերադարձն իրենց բնակավայրերը, անվավեր համարելով բոլոր անցագրերն ու թույլտվությունները[4]։

Ինչ խոսք, որ թուրքական ջարդարարական քաղաքակա-

---

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1287, թթ. 4—5։

[2] Բ. Իշխանյան, Աղեստի և տառապանքի աշխարհից (այց թուրքահայ փախստականներին), Թիֆլիս, 1915 թ., էջ 28։

[3] Թուրքահայ աղետը, պատմական փաստաթղթեր, Ա. Տեղեկագիր, Տեր Մ... Արքեպիսկոպոս Օ...ի (Օրմանյանի), Ս. էջմիածին, 1919 թ., էջ 46—47։

[4] Բ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 38։

[5] «Մշակ», 27.12. 1916 թ., № 289։

[1] Լեոյի նամակը Ա. Ջոպանյանին (3.7. 1924 թ.), տե՛ս «Գրական թերթ», 23.11. 1962 թ.։

[2] Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը, էջ 63։

[3] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1395, թ. 2։

[4] Նույն տեղում, թթ. 3—4։

նությանն, իմպերիալիստական տերությունների բռնած անտարբեր, հանցագործ դիրքի հետևանքով հայ ժողովրդի համար ստեղծված ողբերգական կացությունը հայկական բուրժուական ղեկավար շրջաններին ստիպելու էին առժամանակ երկրորդ պլան մղելու իրենց քաղաքական պլաններն ու ակնկալությունները և զբաղվելու կյանքի կոչվող գործնական հարցերով։

«Հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը ապահովելն այնքան մեծ էր ու իրական, որ հայ հասարակական ղեկավար շրջաններում ծայր տվեց մի տրամադրություն, մի մտայնություն, թե անհրաժեշտ է մեկ կողմ դնել մնացած բոլոր նպատակներն ու ձգտումները և ամբողջովին անձնատուր լինել միմիայն մի գործի՝ հայ ժողովրդի ֆիզիկական ինքնապաշտպանության, գեթ առժամապես խուսափելով այն բոլոր քաղաքական քայլերից և մղումներից, որոնք ավելի ևս կարող են վտանգել հայության ֆիզիկական գոյությունը»[1]։

1916 թ. հուլիսի 9-ին վտրոգիկոսը լինելով Թիֆլիսում, հատուկ ուղերձ է հղում փախստականին, այս անգամ ազգաբնակչով արդեն հայ գաղթականության, որբերի մասին հոգալու, նրանց կերակրելու ու աշխատանքով ապահովելու, նրանցից արհեստավորներին, տեսուչներին էրզրում, Վան, Տրապիզոն վերադառնալու համար իրավունք տալու, նրանց անասունով, գյուղատնտեսական գործիքներով օգնելու մասին[2]։

Արդեն 1915 թ. հունվարի սկզբին «Մշակ» թերթում Հ. Առաքելյանը հարց էր դնում, որ գաղթականության նկատմամբ «հայ հարուստները կատարեն իրենց ազգային և մարդասիրական պարտականությունը»։ Նա նշում էր, որ «հայ ժողովրդի գլխին պատված ազետն այնքան մեծ է, այնքան տոկալի, որ առանց պետական օգնության անկարելի է իրական օգնություն հասցնել թշվառ հայ փախստականներին»[3]։ Սակայն պատերազմի սկզբից քաղաքական անհիմն ակտիվություն դրսևորած ռուսահայ բուրժուազիան անտարբերությամբ դիմավորեց արևմտահայ ժողովրդի ողբերգությունը։ Հայ ունևոր խավերը զլանում էին միջոցներ տրամադրել գաղթականության վիճակը թեթևացնելու գործին։

Հայ գաղթականներին օգնող ընկերությունների՝ «Կովկասի բարեգործական ընկերություն», «Էջմիածնի եղբայրական օգնություն», «Երևանի եղբայրական օգնություն», «Կենտրոնական կոմիտե», «Գյուղատնտեսական ընկերություն», «Ընդհանրամատույց», «Մոսկվայի կոմիտե», «Բաքվի հայկական ընկերություն» և շատ այլ կազմակերպությունների ստեղծումը, 1916 թվականի մայիսին Պետրոգրադում այդ նպատակով հրավիրված համագումարը, արտասահմանի հայկական գաղթավայրերի նյութական զոհողությունները անկարող էին ամոքելու այն ահավոր աղետը, որ առաջացել էր Թուրքիայում հայ ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականությունից։ Այդ գործում չկար և չէր կարող լինել շահերի ընդհանրություն, կազմակերպվածություն, ջանքերի համատեղ գործադրում և նպատակասլաց աշխատանք։ Գաղթականությանը օգնություն կազմակերպելու գործի մեջ «տիրում է մի հանցավոր անարխիա, քաոս։ Օգնությունը կատարվում է անսիստեմ, աններդաշնակ, անկապ ու պատահական կերպով»[1]։

Փախստականների համար դուրս գրվող գումարներով ըստ ընդունեցին հարստանալ այդ կազմակերպություններում նստած հայ բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, սպեկուլյացիայով զբաղվող դաշնակցական և այլ գործիչները։ «Այն միջոցին, երբ Էջմիածնի պարխպների տակ՝ հող ու մոխրի մեջ ջղաձգորեն գալարվողները սեփական եղունգներով իրենց մարմինը կբրբրեին՝ աղտեղությունների և միջատների պատճառած կսկիծը մեղմելու համար, հազարավոր ձեռք պատրաստի սպիտակեղեններն ընկած կրմնային հանդերձարանը՝ փակոցի տակ... Հանրային կյանքի ղեկը իրենց ձեռքն առած quasi գործիչներին հետաքրքրողը զարհուրելի թշվառությունը չէր»[2]։ Նույն թերթն իր մի այլ համարում գրում էր. «Գուցե կպարզվեն այն տարակուսանքները, թե ինչով են ա-

---

1 «Գործ», № 3, 1917 թ., էջ 69։

2 ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 148։

3 «Մշակ», 9.1. 1915 թ., № 4։

1 «Գործ», 13.9. 1917 թ., № 121 (240)։

2 «Պայքար», 21.2. 1916 թ., № 8։

ռոք-փառոք չորսհարկանի տներում ապրում դաշնակցության այդ շեֆերը, որոնք մատակարարի պաշտոն էին վարում։ Գուցե և պարզվի, թե այն ժամանակ, երբ Տաճկահայաստանը ներկված էր հայ անմեղ կանանց ու երեխաների արյունով, երբ սոված ու բոբիկ, մերկ ու լկված կանայք թափառում էին Կովկասի փողոցները և հաց մուրում, դաշնակցական «փրկիչները» Երևանում փակում էին հասարակական ակումբի դռները և ներսը քեֆեր անում, օրգիաներ սարքում և հարյուրներ ու հազարներ շպրտում։ Որտեղի՞ց։ Դրանք հայ ժողովրդի արյան դրամներն էին»[1]։

Կարսից գրված «Դաշնակցական դեմագոգների գործերից» թղթակցության մեջ փաստերի հիման վրա ցույց է տրված, թե ինչպիսի՞ զազրելի սպեկուլյացիայով ու ոսկի դիզելով էին զբաղված դաշնակցական որոշ գործիչներ, երբ ժողովուրդն ամենամռայլ օրեր էր ապրում[2]։

Վանում դաշնակցական և այլ ջոջեր զբաղված էին սովյալներին օգնելու նպատակով բնակչությունից հավաքված գորգերը, թանկարժեք իրերը միմյանց միջև բաժանելով, սեփական գրպանը հարստացնելով[3]։

1916 թ. նոյեմբերի 4-ին մի վարդապետի ստորագրությամբ էջմիածին հղված փաստաթղթում ասվում էր, որ գաղթականներն «անտեր ու անխնամ թափված են գետինների վրա», իսկ «տեղիս հայկ. կոմիտեն կազմված լինելով անձեռնհաս, տգետ ու կասկածելի վարք ունեցող անձինքներից, մի կողմից էլ ոչ մի միջոց չունենալով, անկարող է այս սև օրերին տանկի սարսափներից ազատված, ողորմելի վիճակ ունեցող փախստականի արտասուքը սրբել»։ Այնուհետև փաստաթղթում ասված է, որ նրանց «դեմ խուլ բողոքներ ու տրտունջներ կան ժողովրդի մեջ»[4]։ (Ընդգծումը մերն է— Ջ. Կ.)։ Այսպիսի փաստեր և վկայություններ շատ կարելի է հիշատակել։

Արևմտահայ գաղթականության իսկական բարեկամները

[1] «Պայքար», 25.7. 1917 թ., № 80 (135)։

[2] «Պայքար», 13.9. 1917 թ., № 121 (240)։

[3] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 124, թ. 1։

[4] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 766, թ. 8։

նրանց աշխատավոր եղբայրներն էին. Ռուսաստանի և Անդրկովկասի բազմազգ բանվոր դասակարգը՝ իր ինտերնացիոնալիստական անկաշառ վերաբերմունքով։ Հայ գաղթականության օգտին կատարվող հանգանակություններին իրենց ակտիվ մասնակցությունն էին բերում առաջին հերթին աշխատանքի մարդիկ։

Այս տեսակետից հատկանշական է այն փաստը, որ Սուխումիից մի խումբ վրացի բանվորներ 27 ռուբլի էին ուղարկել հօգուտ հայ փախստականների։ Բանն այստեղ գումարը չէ, այլ այն ինտերնացիոնալիստական զգացմունքը, որ նրանք արտահայտում էին հայ ժողովրդի հանդեպ։ Նրանք գրում էին. «Մեր բուռն ցանկությունն ու համակրությունն ենք հայտնում նրան (հայ ժողովրդին)», «հոգով ու սրտով միանում ենք հայ ժողովրդի պատմական տանջանքին, այրվում նրա կրակով, լացում նրա արտասուքով»։ Նրանք դատապարտում էին հայ և վրացի նացիոնալիստներին, որոնք իրենց ազգայնական քաղաքականությամբ երկու ազգերին իրար դեմ լարելու թունավոր սերմեր էին սերմանում[1]։

Ի հեճուկս ցարիզմի գաղութային քաղաքականության, հայ ժողովրդի տառապանքների նկատմամբ անտարբեր դիրք բռնած կառավարության դիրքին, ռուսական առաջադեմ, դեմոկրատ գործիչները, բոլշևիկները հանդես էին գալիս մահվան դատապարտված արևմտահայության բեկորները փրկելու պահանջով, անարգանքի սյունին էին գամում թուրքական ջարդարարներին ու նրանց իմպերիալիստական հովանավորներին։ Այս նպատակով ռուս բազմաթիվ մտավորականներ՝ Բրյուսով, Ռոդիչև, պրոֆ. Սպերանսկի, Դերժավին, Գիպպիուս և շատ ուրիշներ հանդես էին գալիս հայանպաստ դասախոսություններով ու հոդվածներով, դաժան ճակատագրի զոհ դարձած արևմտահայությանը օգնության ձեռք մեկնելու կոչերով։ Այս գործում առանձնապես մեծ են Վալերի Բրյուսովի գործադրած ջանքերն ու ծառայությունները։ «Տառապանքների ինչպիսի սարսափելի պատկեր է ներկայանում մեզ»,—1915 թ. գրում էր դոկտոր Լ. Օշերովսկին։ Նա անար-

[1] «Պայքար», № 4, 27.12. 1916 թ.։

գանքի սյունին էր գամում Թուրքական վամպիրներին, հայ այրի կանանց, որբ երեխաներին օգնելու և պատսպարելու կոչ էր անում առաջ հասարակայնությանը[1]։ Նույն հեղինակն իր մի այլ գործում գրում էր. «Բազմաչարչար Հայաստանի ճակատագիրն այնքան հուզիչ է և ցավալի, որ քարերն էլ օգնություն են աղերսում։ Մենք չենք կարող անտարբեր մնալ այդպիսի սարսափելի վշտի, այն մարդկանց նկատմամբ, որոնք դատապարտված են սովամահության և փրկության համար են աղոթում»։ «Ներկայումս մեր առջև բացվում է մեծ և ազնիվ նպատակ՝ օգնել հայ փախստականներին։ Մենք չենք կարող հանգստանալ մինչև այն ժամանակ, քանի դեռ այդ կարևորագույն և հրամայական խնդիրը չլուծվի»[2]։

Հյուսիսային Կովկասում լույս տեսնող «Թերեք» թերթի էջերում 1916 թվականի սկզբին հրապարակած իր հոդվածաշարքում հայ ժողովրդին նվիրված բարեկամ, ականավոր բոլշևիկ Ս. Մ. Կիրովը բողոքի խրոխտ ձայն բարձրացրեց ի պաշտպանություն «տառապյալ ժողովրդի»[3]։

«Սիրտս կսկծում է, արյունոտվում, երբ կարդում եմ այն հազարավոր փախստականների մասին, այն խեղճ ու տառապյալ, անլուր տանջվող ու արյունոտ ժողովրդի, բռնաբարված կանանց ու մորթոտված երեխաների մասին»,—աքսորից գրում էր բոլշևիկ Սուրեն Մոսանդարյանը[4]։

Հերոսի, հայ բոլշևիկները, որ ի սկզբանե դեմ էին եվրոպական դիվանագիտությանն ապավինելով, ցարիզմի միջոցով Թուրքահայ դատը լուծելու մտայնությանն ու գործելակերպին, դատապարտելով իմպերիալիստական պատերազմը որպես զավթողական, հակաժողովրդական պատերազմ, տերությունների երկու խմբերի հակամարտ շահերի բախման, տնտեսական և քաղաքական սուր մրցակցության արդյունք։

[1] Л. Я. Ошеровский, Идея автономного строя в турецкой Армении под протекторатом России, Пятигорск, 1915, стр. 6—7.

[2] Л. Я. Ошеровский, «Трагедия армян-беженцев», Пятигорск, 1915 г., стр. 3. 11.

[3] Տե՛ս Ա. Ն. Մնացականյան, Վ. Ի. Լենինը և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, էջ 217—218։

[4] «Կոմունիստ», Բաքու, 1926 թ., № 220։

ցույց էին տալիս նրա ողջ կործանարար բնույթը նաև աշխատավոր հայ ժողովրդի համար։ Նրանք ցույց էին տալիս իմպերիալիստական կառավարությունների կողմից փոքր ազգերին ազատագրելու մասին պատերազմի ժամանակ հռչակված լոզունգի ողջ խաբուսիկությունը։ Հայ բոլշևիկյան մամուլը ժողովրդական մասսաներին դաստիարակելով իմպերիալիստական պատերազմի և նրա կազմակերպիչների դեմ ռևոլյուցիոն պայքար մղելու անհրաժեշտության ոգով, նրանց զգուշացնում էին այն վտանգից, որին ենթարկում էին նրան դաշնակցական պարագլուխները պատերազմին մասնակցելու, կամավորական խմբեր ստեղծելու իրենց քաղաքականությամբ։ Կովկասահայ ջոջերը իրավունք չունեին անտեսելու այն իրողությունը, որ հայ ժողովրդի կեսը Թուրք բարբարոս կառավարության տիրապետության տակ գտնվելով ամեն վայրկյան կարող էր զոհ գառնալ Թուրքական ավանդական յաթաղանին և իմպերիալիստների դավերին։

Ինչպես նշում է Ստ. Շահումյանը, «Մեր «ազգասերները», ընդհակառակը, կարծես դիտմամբ ամեն ջանք գործ էին դնում... հող պատրաստելու՝ սուլթանի ու Նիկոլայ Ռոմանովի դժոխային ծրագիրները իրականացնելու համար»[1]։

Վերլուծելով հայ ժողովրդի համար ստեղծված դժոխային կացությունը, Ս. Սպանդարյանը ցույց էր տալիս այն դառը պտուղները, որ տվել էին իմպերիալիստական պատերազմը, ցարիզմի ու նրա հետ գործակցած հայկական բուրժուական «քաղաքագետների» քաղաքականությունը։ Նա գրում էր. «Այո՛, «ազատություն», բայց առանց հայերի. այո՛, «ազատություն», որը դառնում է Պուրիշկևիչների և Միլյուկովների զավթումը»[2]։ Նա դատապարտում էր հայ ազգային ջոջերին՝ «ծակ փիլիսոփա» Վարանդյանին, «առանց տաղանդի փաստաբան տիպիկական ֆիլիստեր» Սամսոն Հարությունյանին, պահանջում էր հարվածել նրանց «վզին», արևմտահայության բեկորները «ազատել», «պահպանել» վերջնական կործանումից[3]։

[1] Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 2, էջ 408։

[2] «Կոմունիստ», Բաքու, 1926 թ., № 220։

[3] Ս. Սպանդարյան, Երկեր, հ. 2, էջ 538։

* * *

Թուրքական ջարդարարությանը զոհ էր գնացել արևմտահայությունը։ Նրա բեկորները ցիրուցան էին եղել տարբեր կողմերում։ Իմպերիալիստական Եվրոպան, ինչպես տեսանք, փորձում էր անմեղ կամ նույնիսկ հայ ժողովրդի բարերար ձևանալ մինչև այն ժամանակ, երբ մեծ Լենինի նախաձեռնությամբ հրապարակված դիվանագիտական փաստաթղթերը վերջնականապես պատռեցին բուրժուական «հայասերների» գիշատիչ դիմակը։ Ցարական իշխանություններն Արևմտյան Հայաստանում հայկական բուրժուական շրջանների ակնկալությունների վրա սառը ջուր լցրին։

Վերջիններիս համար նույնպես կարծես թե պարզ դարձավ այն ահռելի ֆիասկոն, որի առջև կանգնեց իրենց որդեգրած քաղաքականությունը։ Բնականաբար անհրաժեշտ էր դառնում պարզել մի կարևոր հարց. արդյո՞ք դաշնակցության, բուրժուական մյուս կուսակցությունների ու հոսանքների «կամքը ազատ է մեղադրանքից», թե նրանք «քաղաքական տհասություն» դրսևորեցին, «սխալ քայլերով ավելի վար իջեցրին մեր գլխին պահած սուրը և մինչև վերջ խոնարհվեցինք նրա հարվածների տակ», որի պատճառով ժողովուրդը «տուժեց ծանրապես և հիմա անդունդի ծայրին է կանգնած»[1]։ Հասարակական կարծիքը պատասխան էր որոնում այն հարցին, թե հայ բուրժուազիան և նրա սպասավոր «հորիզոնական ինտելիգենցիան» որքանով է մեղսակից «հայկական ողբերգությանը»[2]։

Անդրադառնալով պատերազմի տարիներին թուրքական ջարդարարների ձեռքով և արևմտյան ու ցարական իմպերիալիստների մեղսակցությամբ հայ ժողովրդի ողբերգության մեջ հայկական ջոջերի կատարած դերին, Ստ. Շահումյանը նշում էր. «...շնորհիվ հենց այն հանգամանքի, որ հայ ազգային պարտիաները գործիք ու խաղալիք էին մի կողմից՝

[1] Դ. Անանուն. Փորձության ժամին, «Գործ», № 1, 1917 թ., Բ մաս, էջ 19։

[2] «Պայքար», 19.2. 1917 թ., № 7 (62)։

ռուս կառավարության, մյուս կողմից՝ կովկասահայ բուրժուազիայի ձեռքին, նրանց գործունեությունն այնքան կորըստաբեր հետևանք ունեցավ տաճկահայերի համար և այնքան վնասակար էր նա և կովկասահայ ժողովրդական մասսաների համար։ «Ազգը», այսինքն՝ ժողովուրդն իր մեծամասնության մեջ, ոչ միայն չշահեց հնչակյան-դաշնակցական «ազգասիրությունից», այլ կրեց ամենասոսկալի պատիժները, զոհ դարձավ ամենաահռելի պատուհասների»[1]։

Որքան սաստկանում էր արևմտահայության ողբերգությունը, պարզվում էին թուրքական ջարդարարական գործելակերպի մանրամասները, ակնհայտ էին դառնում իմպերիալիստական տերությունների հետապնդած իսկական նպատակները, այնքան ուժեղանում էր հուսախաբությունը, ծավալվում էր քննադատությունը ցարիզմի և իմպերիալիստական մեծ տերությունների սուտ խոստումներին հավատ ընծայած ու նրանց հետ գործարքի մեջ մտած մարդկանց ու կազմակերպությունների հասցեին։ Շուտով խլրտումն ընդգրկեց հայկական հասարակական, քաղաքական բոլոր շրջանները։ Սկսվեց սեփական վարքագծի վերագնահատման, փոխադարձ ամբաստանությունների, հրապարակային հարձակումների ու բախումների մի շրջան։ Ինչպես 1917 թ. գրում էր դաշնակցական Ա. Չիլինգարյանը, անհրաժեշտ էր դարձել «գտնելու մեծ կատաստրոֆի բուն պատճառները և ճշտելու պատասխանատվությունները։ Հայ հասարակական միտքը ծայրահեղորեն բորբոքված, ամիսներ շարունակ անձնատուր եղավ այդ ծանր խնդիրների լուծման»[2]։

Գլխավոր ամբաստանյալ էր հռչակվում դաշնակցությունը, որի քաղաքականությունը «գործնականում վերածվեց խոշոր ավանտյուրայի՝ իր կործանարար հետևանքներով»[3]։

Քննարկման և դատապարտման առարկա էր դառնում այդ կուսակցության քաղաքականությունը՝ ինչպես Կովկասում, այնպես և Թուրքիայում։ Մինչդեռ պատերազմի նախօրյակին պակաս զգալի էին այն վնասակար հետևանքները, որ ունե-

[1] Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 2, էջ 409։

[2] «Գործ», 1917, № 1, Բ. մաս, էջ 109։

[3] «Պայքար», 30.10. 1916 թ., № 44։

ցավ դաշնակցության համագործակցությունը երիտասարդ թուրքերի հետ, սակայն այժմ ակնհայտ էր, թե ինչպիսի հարված էր հասցվել արևմտահայության դիմադրական ոգուն, նրա ազատագրական պայքարին։ Նույնիսկ երեկվա միամիտների համար արդեն ակներև էր, որ դաշնակցությունը հանդես էր բերել «քաղաքական տհասություն և թեթևամտություն», «չկարողացավ վերահաս լինելու և ըմբռնելու երիտասարդ թուրքերի ներքինը, ոգին։ Նույնիսկ Ադանայի 20 000 հայերի ջարդը «դաշնակցության» աչքերը չբացեց և նրանք Ադանայի ջարդերը բացառապես օսմանյան հին սերնդի, կամ արդուլհամիդականների գործը համարելով՝ շարունակեցին ըստ առաջնույն իրենց մտերմությունը երիտասարդ թուրքերի կառավարության հետ»[1]։ Դա նշանակում էր, որ արևմտահայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումը նրա զարգացման ամենավճռական էտապում՝ սկսած 1908 թվականից մինչև պատերազմի նախօրյակը, մինչև արևմտահայության նկատմամբ թուրքական շովինիստների կիրառած ջարդարարական մասսայական գործողությունները, այդ կուսակցության կողմից լքվեց։ Ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործը ինքնահոսի մատնվեց, զինված դիմադրության մտայնությունը թուլացավ, սեփական ինչքը, իրավունքները, պատիվն ու կյանքը զենքով պաշտպանելու նախորդ՝ Զեյթունի ու Սասունի տրադիցիան ոչ միայն զարգացում չստացավ, այլև մոռացության տրվեց։ Արևմտահայության ազգային-ազատագրական պայքարն ընթացավ ոչ թե իր ներքին, օրինաչափ զարգացման հունով, այլ նրան պատվաստվեց արհեստական, դրսի օգնության հույսը։ Սեփական ուժերով ու խելամտությամբ ժողովրդի պաշտպանությունը կազմակերպելու, նրան սպասվող փորձանքին դիմագրավելու համար պատրաստելու փոխարեն, գործը թողնվեց ինքնահոսի՝ շարունակելով ակնկալություններ ունենալ մեկ թուրքական կառավարությունից, մեկ ցարական Ռուսաստանից, մեկ Գերմանիայից, մեկ Անգլիայից։

Ահա թե ինչու ջրի երես էին հանվում դաշնակցության գործունեության մանրամասները, այն, որ նա չուներ հետևողական գիծ, որ հայ ժողովրդի համար բախտորոշ վճիռ կայացնելու պահին նա «կատարյալ երկվությանն»[1] մեջ էր՝ մի կողմից Կոլկատում կամավորական շարժման «ոգին» էր, իսկ մյուս կողմից՝ Թուրքիայում իր ծառայությունն էր առաջարկում Էնվեր-Թալեաթի ժողովրդական կլիկին։

Բնական հարց էր ծագում, թե ինչպես պատահեց, որ արևմտահայության համար ամենակրիտիկական պահին երիտասարդ թուրքերի հայաջինջ քաղաքականությանը չհակադրվեց և ոչ մի կազմակերպված հավաքական ուժ։ Ի՞նչն էր պատճառը, որ տարիներ շարունակ ինքնապաշտպանության մասին ճառած կազմակերպությունները վտանգի առաջին իսկ պահին կազմալուծվեցին, մասնավորապես դիմադրություն չկազմակերպեցին։ Ինչպե՞ս պատահեց, որ հայ գործիչները ոչ միայն անուժ գտնվեցին ընդդիմանալու իրենց ձերբակալությանը, այլև մինչև մահը դեռ շարունակում էին հավատ ընծայել թուրքական կառավարությանը, չհասկանալ այն ահռելի ոճիրը, որ պատրաստված էր իրենց ժողովրդի համար։ Այս հարցերը պատասխան էին պահանջում։ Եվ ամեն ոք կարող էր հասկանալ, որ դա հետևանք էր այն տարընթացության, վարանոտ, հեղհեղուկ քաղաքական գծի, որ մասնավորապես, որդեգրել էր դաշնակցությունը Թուրքիայում։ Նա ոչ կռիվ էր մղում, ոչ վերջնական խաղաղություն կնքում Իթթիհադի հետ։ Դա մի շրջան էր, երբ ավելի ակնառու, քան երբեք, դրսևորվեց դաշնակցության անհետևողականությունը և ժողովրդի շահերը հասկանալու անկարողությունը։

Արևմտահայերի ազատագրության գործը փաստորեն իրենց միակ նպատակը հռչակած քաղաքական կուսակցությունները և, առաջին հերթին, դաշնակցությունը երկար տարիներ գործելով այդ ուղղությամբ, ըստ էության բացի աղմկարարությունից, բազմաթիվ ու բազմազան թերթերի էջերում իրարամերժ, անպատասխանատու, ամպագոռգոռ հայտարարություններից, ոչինչ չէին արել ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու, բուն երկրի ներսում նրան բնական դաշնակիցներ ապահովելու ուղղությամբ։

1 Ե. Գեղամյանց, նշվ. աշխ., էջ 584։

1 Կ. Սասունի, Տաճիկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ (1914—1918), 1927. Բոստոն, էջ 21, 23, 24։

Չկար զենք, զինամթերք, կռվելու, դիմադրելու ոգի, մի որևէ քիչ թե շատ ընդունելի տակտիկական պլան, պայքարը ղեկավարող միասնական կենտրոն։ Դրա փոխարեն գործում էին տարբեր կենտրոններ, իրենց հակասական հրահանգներով, լոյալության և հեզության քարոզներով, որոնք վկայում էին թուրքական կառավարության պլանները չիմանալու մասին և, հետևաբար, ի չիք դարձնում թուրքական կառավարության ջարդարարական քաղաքականությանը կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալու հնարավորությունը։

Մի կողմից, պատերազմի սկզբից դաշնակցության՝ Օսմանյան կայսրությունում գործող կենտրոնական մարմինները պատրիարքարանի կողմից առաջնորդարաններին հղած հրահանգների ոգով իրենք ևս ժողովրդին խոնարհություն էին քարոզում՝ պետության հրամանների հանդեպ, կոչ էին անում նյութապես օգնել օսմանյան բանակին, բարեխղճորեն կատարել զինվորական ծառայությունը։ Կարինի համագումարը փաստորեն ընդունում էր թուրքական պետության դեմ զինված կռիվ չմղելու պլատֆորմը, դաշնակցական պարագլուխները շարունակում էին իրենց լեգալ գործունեությունը Կ. Պոլսում և այլուր, շարունակում հանդիպումները Թալեաթի, Ջեմալի և այլ գլխահատների հետ, նրանց հավաստելով իրենց հավատարմությունը։ Նույնիսկ հայտնի դաշնակցական Միհրան Թերլեմեզյանը էրզրումի համագումարից հետո հրապարակով կամավոր գրվեց թուրքական բանակում և կռվի դաշտ մեկնեց նրա շարքերում[1]։

Մյուս կողմից, դաշնակցությունը դրժում էր իր իսկ համագումարի որոշումը, զարկ տալիս կամավորական խմբերի ստեղծմանը Կովկասում, թուրքական պառլամենտի անդամ Արմեն Գարոյի (Գարեգին Փաստրմաճյան) և այլոց ռուսական բանակի կողմը անցնելով[2], խզում այն կապը, որ իրենք

[1] Թուրքահայ ազատը, պատմական փաստաթղթեր, Ա. Տեղեկագիր, Տեր Մ... Արքեպիսկոպոս Օ...ի (Օրմանյանի), Ս. էջմիածին, 1919 թ., էջ 34։

[2] Որ այս հանգամանքը գրգռել էր թուրքական կառավարողներին, 1915 թ. հոկտեմբերին խոստովանում էին Մեսրոպ եպիսկոպոսը, Ալ. Խատիսովը և Ս. Հարությունյանը։ Տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 746, թթ. 38։40։

պահպանում էին թուրքական կառավարողների հետ։ Սա հենց «քաղաքական տարրական սկզբունքներու հանդեպ»[1] այն արհամարհանքն էր, որը վերածվում էր թեթևսոլիկ ցուցամոլության, երկու միլիոն ու կես արևմտահայերի կյանքի ու գոյության հետ անպատասխանատու խաղի։ «Պատերազմի այդ չորս տարիները,— գրում է սփյուռքահայ գործիչ Լևոն Զորմիսյանը,— կը ներկայացնեն մեր պատմության ամենեն ողբերգական տարիները, ոչ միայն տված զոհերուն, կորուստներուն անօրինակ մեծությամբ, այլ այդ պատմությունը օր օրին կազմելու դիրքին մեջ գտնվող անձերուն ի հայտ բերած մտավորական, ֆիզիկական, քաղաքական, զինվորական, կազմակերպական կարողություններուն խեղճության և ոչնչության հետևանքով»[2]։

Ստ. Շահումյանը նկատել է, որ հայկական կուսակցություններից չէր կախված, որ «հայ ժողովրդի պատմական վիճակը այդքան անագորյուն էր»։ «Բայց կուսակցությունները ստեղծվում են հենց նրա համար, որ ըստ կարելույն լավացնեն ժողովրդի դրությունը, որ խելացի կերպով առաջնորդեն մասսաներին և տանեն նրանց ազատության ճանապարհով։

Ավա՜ղ, մեր ազգային կուսակցությունները քաղաքականության մեջ տգետ են եղել...»[3]։

Դաշնակցությունը և պատերազմի տարիներին նրա զուռնայի տակ պարող հայկական մյուս գործիչները ոչ միայն շրջեցան արևմտահայության բնաջնջման թուրքական ծրագիրը շրջահայաց կերպով, քաղաքական լրջմիտ հեռատեսությամբ խափանելու, հասունացող աղետը կանխելու ուղիով, այլև իրենց որդեգրած ավանտյուրիստական գործելակերպով այն ավելի սոսկալի դարձրին։ Ավետիք Իսահակյանի պատկերավոր խոսքերով ասած՝ «Իմաստությունը պիտի կայանար նրա մեջ, որ քանդվող Թուրքիան փուլ չգար մեր վրա, ինչպես եղավ»[4]։ Այնինչ ռուսահայ բուրժուազիան ու

[1] Լևոն Զորմիսյան, Կուսակցությունները, «Նաիրի», 24.5. 1964։

[2] Նույն տեղում։

[3] Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 2, էջ 408։

[4] Ս. Վրացյան, Հին թղթեր նոր պատմության համար, Բեյրութ, 1962 թ., էջ 355։

նքա կուսակցությունները ոչ միայն այդպիսի «իմաստություն» չդրսևորեցին, այլև ընթացան վնասակար ուղիով։

Սուլթանիզմը չափազանց վարժված էր հայկական ազգային-ազատագրական մեկուսի շարժման դեմ «մահմեդական խավաք մասսաներին»[1] դրդռելու մեջ, այդ միջոցով էր շտկում իր խախուտ վիճակը, փրկում գրությունը, մահմեդական բնակչությանը պահում «միահեծանության գրկում»։ Պատերազմի ժամանակ երիտթուրքական մարդասպանների կլիկը դիմեց նույն միջոցին, վկայակոչեց Թուրքիայի դեմ հայերի կռվելու փաստը՝ արևմտահայության դեմ ծրագրված նախճիրը «արդարացնելու» համար։ Դաշնակցական Արտաշես Չիլինգարյանը տակավին 1917 թվականին խոստովանում էր (ինչը նա այժմ չի անում), որ «անհամեմատ ավելի հոռի էր հայ կամավորական շարժման թռցած ազդեցությունը սահմանի այն կողմը, Թուրքիայում, օսմանյան կառավարության և առհասարակ Թուրք իշխող «տարրերի վրա»։ Արնուհետև նա ավելացնում է, որ դա «զգալի չափով» դրդեց «Թուրքերին շտապելու իրագործել հայ ժողովրդի բնաջնջման կանխամտածված հրեշային ծրագիրը»[2]։

Հիրավի, կամավորական շարժումը թե՛ քաղաքական, թե՛ դիվանագիտական, թե՛ տակտիկական տեսակետից ամենատես քաղաքականության արդյունք էր։ Անատաս Միկոյանը 1918 թվականի մարտին նկատել է, որ, ինքնակամ կերպով, ինչ որ տղայական «հերոսությանն» համար, թշնամուց ընդունել անժամանակ ճակատամարտ, երբ դեռ ինքդ լավ չես կազմակերպված, իսկ թշնամիդ դեռ ուժեղ է, նշանակում է գործել մեծ տակտիկական սխալ։ Հնարավոր դարձնել իր պարտությունը»[3]։ Կամավորական շարժումը հենց չկշռադատված և անկազմակերպ մի մարտահրավեր էր, որը անխուսափելիորեն միայն վնաս էր հասցնելու հայ ժողովրդին։ Ռազմական տեսակետից ի՞նչ կարող էր տալ մի քանի հազար մարդուց բաղկացած հայ կամավորությունը, երբ կով-

[1] Տե՛ս «Պայքար», № 2, 3 (57, 58), Ա. Զուրաբյանի «Թուրքիան և պատերազմը» հոդվածը։

[2] «Գործ», № 1, Բ. մաս, էջ 98, 100։

[3] «Բանվորի խոսք», 10.3. 1918 թ., № 6։

կասյան ճակատում գործում էր ռուսական մի քանի հարյուր հազարանոց բանակ, եթե ոչ միայն թուրքական մոլեռանդ շովինիզմի էլ ավելի գրգռում։ Ինչո՞ւ համար էր հայկական կամավորությունը, երբ ռուսական բանակում Թուրքիայի մյուս ժողովուրդների զավակների հետ միասին իմպերիալիստական ազատագրանոց էին քշված տասնյակ հազարավոր հայ երիտասարդներ։ Ավ. Ահարոնյանը 1916 թ. մարտի 17-ին Ազգային խորհրդում ասած իր մի հայտարարության մեջ ասում էր. թե «խմբերը կազմվել են ոչ թե զինվորական, այլ քաղաքական նպատակով», Եվրոպային ցույց տալու համար, որ հայերը ակտիվորեն մասնակցում են Անտանտայի կողմում[1]։ Պատմությունը ցույց տվեց, որ դա ոչ մի արժեք չուներ իմպերիալիստական գիշատիչների համար։

Իհարկե, պետք է տարբերություն դնել կամավորական շարժման քաղաքական կազմակերպիչների և այդ շարժման տասնյակ ու հարյուրավոր շարքային, խիզախ մարտիկների, զորահրամանատարների միջև։ Վերջիններս կռվի դաշտ էին մեկնել ազնիվ մտադրությամբ, արևմտահայ իրենց եղբայրներին Թուրքական լծից ազատագրելու մտադրությամբ։

«...Կամավորական շարքային անդամները ոչինչ ընդհանուր բան չունեին դաշնակցության ծրագրերի ու նպատակների հետ։ Կամավորական խմբերի շարքային մասսան տարված էր մի գաղափարով՝ կռվել Թուրք-գերմանական իմպերիալիստական զորքերի դեմ և ազատել Արևմտյան Հայաստանը և նրա բազմաշարչար ժողովուրդը Թուրքական բռնակալությունից»[2]։ Նրանց անհայտ էին իմպերիալիստական տերությունների պլանները, ազատերազմի իսկական շարժիչները, հայկական ջոջերի նեղ դասակարգային նկրտումները։ Նրանք չէին գիտակցում, որ չնայած իրենց անձնուրաց նվիրվածությանը ռուսական զենքի հաջողության գործին, անձնական խիզախությանը մարտի դաշտում, այնուամենայնիվ կամավորական շարժումը, որի «ըստ էության չնչին ռազմական ծառայությունները կառավարությանը» «ուժգնորեն»

[1] Մլի-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142, թ. 44։

[2] ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», № 5, 1955, էջ 5, Ա. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի պատմություն։

ընդգծում և «բարձրաձայն ռեկլամի» էր ենթարկում հայկական բուրժուազիան[1], բացի քաղաքական՝ այն էլ ամբողջապես հակահայկական էֆեկտից, այլ դեր չէր կարող խաղալ և չխաղաց։ Թուրքական կառավարությանը այդպիսի առիթ էր պետք, որ Սարիղամիշի տակ իր բանակի կրած ծանր պարտությունից հետո իր մի գեներալի բերանով ազդարարեր. «Եթե չլինեին հայերը, մենք կնվաճեինք Կովկասը»[2] և աղմուկ բարձրացներ արևմտահայերի բնաջնջման իր ոճրագործությունը «հիմնավորելու», հայերին մեղադրելու հարցերի շուրջը։

Ահա թե ինչպես է արտահայտվում կամավորական շարժման մասին նույն Գիբոնսը.

«Հայկական կամավորական դրուժինների կազմակերպումը և նրանց միանալը դաշնակիցների բանակներին և Ֆրանսիայում ու Մեծ Բրիտանիայում հայկական կազմակերպությունների կողմից դաշնակիցների նկատմամբ արտահայտվող բացահայտ համակրանքը ունեցավ չափազանց ցավալի հետևանքներ։ Իհարկե, այդ հայերը, որպես առանձին անձնավորություններ, որոնք հեռացել էին Թուրքիայից, լրիվ իրավունք ունեն վարվել իրենց հայեցողությամբ։ Բայց ավելի լավ կլիներ, եթե նրանք հանդես չգային որպես կազմակերպված միություններ։ Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ այդ ոչ մեծ միությունների մանիֆեստացիաները տակավին ոչինչ չէին ապացուցում, բայց Թուրքերը և գերմանացիները օգտվեցին դրանից ի ցույց դնելու դրանք՝ որպես Թուրքիայում բոլոր հայերի տրամադրությունների արտացոլում և նրանց նույնիսկ հաջողվեց իրերի իսկական դրության վերաբերմամբ մոլորեցնել շատ չեզոք երկրների»[3]։

Ինչպես նախկինում, այնպես և պատերազմի սկզբին դաշնակցության ընթացքը չէր բխում պետությունների վարած քաղաքականության ռեալ հաշվառումից, այն դժնդակ պայմաններից ու քաղաքական կացությունից, որի մեջ գտնվում էր արևմտահայությունը։ Դաշնակցությունը շարունակում էր ղեկավարվել իր հիմնադիրներից մեկի՝ Քրիստափոր Միքայելյանի անորոշ, հեղհեղուկ հարցադրումով՝ «... Բռնի ուժով կռվել, բողոքել Տաճկաստանում տիրող սպանիչ կարգերի դեմ, մինչև որ վեց պետությունների երաշխավորված միջամտությամբ այդ կարգերը դեպի լավը կփոխվեն»[1]։ Սակայն այդ կռվի համար կայի՞ն օբյեկտիվ պայմաններ, որքանո՞վ երաշխավորված էր մեծ տերությունների հայանպաստ միջամտությունը, թե «Եվրոպա պիղատոսականության սահմաններեն դուրս չպիտի ելլեր»[2]։ Այդ հարցը դաշնակցությանը քիչ էր հետաքրքրում։ Նպատակը, այն էլ անորոշ նպատակը, ըստ նրանց արդարացնում էր միջոցը։ Պատերազմի սկզբին դաշնակցության տակտիկան ավելի քան դատապարտելի ու ժողովրդավնաս էր։ «... Իրեն «աշխատավորական» փետուրներով զարդարած դաշնակցական կուսակցությունն անգամ կյանքի փորձից, իրականության դասից չկարողացավ հասկանալ,— գրում է Ս. Կասյանը,— որ հայ ժողովրդի գոյության վտանգ սպառնացողը ինքը իմպերիալիզմն է, որ կոալիցիային էլ պատկանելու լինի նա, որ կողմից էլ գալու լինի նա»[3]։

Չէ՞ որ, իրենց իսկ դաշնակցական ղեկավար գործիչների խոստովանությամբ, պատերազմի նախօրյակին «Վանից մինչև Կիլիկիա» ապստամբական «հոգեբանությունը գոյություն չուներ, այսպիսի ծրագիր մը գծված չէր։ Հայությունն ու Հ. Հ. Դաշնակցությունն այսպիսի ձեռնարկ մը գլուխ հանելու համար պատրաստված չէին։ Երկվությունը և տատանումը մնացին իրենց ուժին մեջ»[4]։

Ինչպես նկատում է մի այլ հեղինակ, դաշնակցությունը

---

[1] ՌՍԴԲՊ կովկասյան կազմակերպությունների 1915 թվականի հոկտեմբերի բանաձևը «Ազգությունների հարաբերությունների մասին Կովկասում», տե՛ս Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 2, էջ 361—362։

[2] H. A. Gibbons, Armenia in the World War. New-York, 1926, p. 132.

[3] Г. А. Гиббонс, Самая черная страница новейшей истории, стр. 19—20. (Ընդգծումը մերն է — Ջ. Կ.)։

[1] Քր. Միքայելյան, Հեղափոխական մտքերը։ Ամբոխային տրամաբանություն, 1906, ժնև, էջ 42։

[2] Հ. Երամյան, նշվ. աշխ., էջ 337։

[3] Ս. Ատենյան (Կասյան), Ո՞ւր է ելքը, էջ 50։

[4] Կ. Սասունի, նշվ. աշխ., էջ 25—26։

«երբեք չի կարողացած գոյացնել մի այնպիսի ուժ, որին կարելի լիներ կոթնել վտանգի օրերուն, կամ որ կարող ըլլար Թշնամիին հասցնել ծանր հարվածներ։ ... Արտաքին պայմաններու դեմ նա եղած է միշտ տկար, միշտ անհաջող, միշտ պարտված։ Նա կարծես գործած է գործելու համար միայն և ոչ թե արդյունք մը ձեռք բերելու համար»։ Միաժամանակ այդ կուսակցությունը «կը բռներ չափազանց գրգռիչ դիրք մահմեդական ամբոխին և կառավարության հանդեպ»[1]։

Չէ՞ որ պատերազմից ոչ շատ առաջ՝ 1913 թ. դեկտեմբերի 7-ին «Հորիզոն»-ը (№ 275) կարծես թե ռեալիստորեն էր մոտենում հարցին, երբ գրում էր. «Տաճկական նացիոնալիզմը դեռ ոչ մի բաբիք չի կատարել իր հայրենիքի համար, բայց նա շատ բան կարող է անել Տաճկաստանը կործանելու համար։ Օր առաջ պատրաստվենք, որպեսզի այդ կործանման և անմիջական զոհը մենք չլինենք» (ընդգծումը մերն է—Հ. Կ.)։

Մի կողմից, «Հորիզոնը» գրում էր, թե «ներկա ծանր րոպեներին, երբ Թուրքը լցված է հույների, բուլղարների, սերբերի, արաբների, մակեդոնացիների և ուրիշ շատ-շատերի վրեժով, պիտի հաստատորեն կարծել, որ հավաքած թույնը թափելու է նորից հայի վրա, հայն է լինելու նրա առաջին զոհը»[2], մյուս կողմից, գրգռում նույն թուրքական կառավարողներին, պնդելով. «Հայոց հարցը պետք է մի որդ դառնա և շարունակ կրծի եվրոպական դիվանագետների նյարդերը, մինչև որ նրանք վերջապես ստիպվեն գոհացուցիչ լուծում տալ նրան»[3]։ Ինչպես հակասական են այս գրույթները, այնպես և իրաբամերժ, անհեռանոգական էին գաշնակցության գործողությունները։ Թուրքիայում ակնկալությունները երիտասարդ թուրքերից նրանք շարունակում էին նույնպիսի կուրությամբ, ինչպիսի կարճատեսությամբ հույսեր էին կապում արևմտյան դիվանագետության հետ, որն իր պլանները կառուցում էր նույն Թուրքիայի բաժանման, գաղութային կողոպտման ավելի լայն հնարավորությունների նվաճման վրա։

[1] Ե. Գեղամյանց, նշվ. աշխ., էջ 589—590։
[2] «Հորիզոն», 14.7. 1913 թ., № 155։ (Ընդգծումը մերն է — Հ. Կ.)։
[3] «Հորիզոն», 30.6, 1913 թ., № 143։

Նրանք «քաղաքական հանցանք գործեցին իրենց անխոհեմ շարժմամբ, անտեղի պոռոտախոսությամբ և պահանջներով», մինչդեռ «շատ սխալմունքներե ազատ մնալու համար, բնական ընթացքին հետևել հարկ էր ոչ թե արհեստական ու շինծու միջոցներու դիմել։ Ճիշտ հարկը պահանջած տեղը և ժամանակը պետք էր շարժումներ ընել... խոհեմությամբ և խորամանկությամբ...»,—կարդում ենք իրադարձություններին ականատես ժամանակակցի թողած նոթերում[1]։ «Թուրք մայրաքաղաքի հարյուր քառասուն հազարի հասնող հոծ հայությունը ևս, առանց ի նկատի առնելու իր փափուկ կացությունը,—գրում է Գ. Պալաքեանը,—և փոխանակ հետևելու իրեն դրացի հույներու և հրեաներու վերապահ և շրջահայաց ընթացքին, առաջին օրեն խսկ սկսած էր արդեն ինքզինք փրկված համարել...»։ Նա օրինակներ է բերում Կ. Պոլսի հայկական թերթերից, որոնք Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելու նախօրյակին խիստ անզգույշ դիրք էին բռնել, գրում և գործում էին «անպատասխանատու կերպով»[2]։ «Այսպես կդրգռեինք մեր դաբավոր շարանենգ Թուրք Թշնամին,—շարունակում է նա,—որ վաղուց արդեն պատրվակ կփնտրեր... մեկ հարվածով բնաջնջելու Թուրքիո ամբողջ հայությունը՝ զայն խեղդելով համատարած արյան ծովերու մեջ»[3]։ Ինչ խոսք, որ գրող շարժի այն խոստովանությունը, որ կատարված ողբերգական դեպքերից քառասունհինգ տարի հետո անում է դաշնակցական գործիչ Վ. Վալադյանը, գրելով, թե «Շատ էր աղմկալից ու ցուցական մեր ընթացքը, մեր գործելակերպը»[4]։

Երբ 1915 թվականի վերջերին արդեն ակնբախ էր, թե ինչ է կատարվել արևմտահայության հետ, նույն թվականի դեկտեմբերի 20-ին Պողոս Նուբար փաշան կաթողիկոսին հղած իր նամակում անում էր խիստ շահեկան խոստովանություններ։

«Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ հասարակաց կարծիքը

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 693, թ. 2։
[2] Գ. Պալաքեան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 43—44։
[3] Նույն տեղում, էջ 42։
[4] «Հայրենիք» ամսագիր, № 4, 1960 թ., էջ 65։

նպաստավոր էր կամավորներու կազմության,— գրում էր նա,— ես միշտ վախցած էի անոր առաջ բերելիք հետևանքներուն վրա»։ «Եգիպտոս եղած ժամանակս,— շարունակում է նա,— բացահայտորեն պարզեցի այս գաղափարս և Ձեր վեհափառությունը կհիշի, որ այս գաղափարս որքան սաստկորեն և անվայելորեն դատապարտվեցավ. զիս մինչև անգամ իբր ոչ հայրենասեր ամբաստանեցին։ Ընդհանուր հոսանքեն մղված և Կովկասի կամավորներուն ձեռք բերած առաջին նպաստավոր հաջողություններեն շլացած՝ ստիպվեցա տեղի տալ և աջակցել կամավորներու ջոկատներու կազմության խնդրույն...

Դժբախտաբար բոլոր մեր հույսերը վիժեցին. տարակուսելի չէ, որ ծանր սխալներ գործվեցին...

...Կամավորները միայն թուրքերուն քստմնելի պատրվակ մը հայթայթեցին իրենց անհելի ոխակալության և սարսափելի ջարդերուն համար...

Ասոնք պետք են մեզի իբր դաս ծառայել, և համամիտ եմ, որ այս պարագաներուն մեջ ծանր սխալ մը պիտի ըլլայ շարունակել միևնույն ընթացքը՝ որուն հետևանքը պիտի ըլլայ տաճկական գավառներու մեջ ողջ մնացած հայության բեկորներեն նոր զոհեր տալու։ Փորձը մեզի շատ դառն եղավ և ես, իմ մասիս, անկեղծորեն կցավիմ մինչև վերջը իմ առաջին գաղափարներուս վրա չհամառելուս։ Արդեն այս կարծիքը միայն իմ անձնական կարծիքը չէ»։ Նույն միտքը նա կրկնում էր 1916 թ. մարտի 23-ին կաթողիկոսին հղած մի այլ նամակում[1]։

«Այդ անխորհուրդ և մեղապարտ քայլը, որ ոչ միայն կուսակցականները, այլ նույնիսկ ամենեն խոհական հայերը առին, զարհուրելի սխալ մըն էր, որ գործեցին ազգովին համաձայնականներուն սիրույն առանց անդրադառնալու թե անոնք մեր թշնամիներն էին, եթե ոչ թուրքեն ավելի, գոնե անոր չափ»[2]։

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 669, թթ. 107, 124—126։ Տե՛ս նաև Հ. Եռամյան, նշվ. աշխ., էջ 320—321։ (Ընդգծումը մերն է—Ջ. Կ.)։

[2] Ա. Ալպոյաճեան, նշվ. աշխ., էջ 927։

Այսպիսի ուշացած, բայց ճշացող խոստովանությունները եզակի չեն։

1916 թ. օգոստոսի 18-ին Հ. Առաքելյանը Արշակ Չոպանյանին գրում էր, որ դաշնակցությունը «իր քիթը խոթեց, որ իր կուսակցական շահերը գերադասեց ազգի շահերից, ամեն բան փչացավ և կորավ։ Այդ անիծյալ կուսակցությունը կարծես աստված ստեղծեց հատկապես հայ ազգը պատժելու և ջնջելու համար»[1]։ Հ. Առաքելյանը դառնորեն խոստովանում էր, որ «մեր այդ ահռելի անհեռատեսության համար ահռելիորեն էլ պատժվեցինք»[2]։ Բաքվում լույս տեսնող «Արև» թերթը (1917 թ., № 224) արդեն փորձում էր քննադատական խոսք ասել ցարիզմի վարած քաղաքականության հասցեին։ «Ամբողջ հայ երիտասարդությանը դրդել զենքի իրենց թշնամիների դեմ, հայ ժողովուրդն աշխարհի լույսի առաջ ցուցադրել որպես թշնամի իրենց հակառակորդներին,— գրում էր թերթը,— և այդ իսկ մեղքերի համար հայ ժողովուրդը թողնել թուրքերի յաթաղաններին բաժին և ապա երբ որպեն ներկայանա, նրա անտեր մնացած ընտարձակ ու հարուստ աշխարհը ուզած ձևով բաժան-բաժան անել, դա անուն չունեցող մի շատ ստոր արարք է, ում կողմից էլ գործադրված լինի»[3]։ Ինչպես տեսնում ենք, իմպերիալիստական քաղաքականության բովանդակությունն ու հայ ժողովրդին պատճառած նրա աղետալի վնասները նորից բարոյական նորմաներով էին քննարկվում։

Դաշնակցական հայտնի գործիչ Ռոստոմ Զորյանը Ազգային խորհրդի 1916 թվականի հունվարի 29-ի նիստում թեև խոստովանել էր, որ «ոչ առաջ այնքան պիտի ոգևորվեինք, ոչ էլ այժմ այսքան զայրանայինք»[4], այնուամենայնիվ բորբոքված հատարակական կարծիքի ճնշման տակ շտապում էր փողոցային ասեկոսեներ անվանել կամավորական շարժման կազմակերպումը դաշնակցությանը վերագրելը[5]։ Իսկ երբ ե-

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 282, գ. 1, թ. 11։

[2] «Մշակ», 2.9. 1916 թ., № 195։

[3] Տե՛ս «Բանվորի խոսք», № 1, 19.1. 1918 թ.։

[4] Մլի-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ. ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142, թ. 27։

[5] «Պայքար», № 21 (78), 18.5. 1917 թ.։

գիպտոսում Վահան Թեքեյանը իր խմբագրած «Արև» թերթում և հրապարակային ելույթներում դատապարտության խոսք էր ասում նաև երիտասարդ թուրքերի հետ համագործակցած դաշնակցության հասցեին, վերջինիս գործիչները թուրքական գործակալների հետ միասին փորձում էին հաշվեհարդար տեսնել նրա հետ՝ ֆիզիկական ուժ գործադրելով։ Նրա վրա «օրը ցերեկով հրապարակով հարձակում է գործվում հակառակ հոսանքի պատկանող մի սրիկայի ձեռքով։ Միայն պատահմունքն ազատում է Թեքեյանին սպանությունից»[1]։ Վերջին հաշվով դաշնակցության գործելակերպը քննադատելու, այդ ավանտյուրիստական կուսակցության արատավոր քայլերը մերկացնելու համար էր, որ դաշնակները տեռորի տվին և սպանեցին «Մշակ» թերթի խմբագիր Հ. Առաքելյանին։

Հայկական բուրժուական գործիչների շրջանում առաջացած խուճապային, հանցանքը մեկը մյուսի վրա գցելու, իրենց ավանտյուրիստական գործելակերպը համազգային գործ ներկայացնելու տրամադրությունների որոշ մանրամասներ մեզ պարզում է հայկական Ազգային բյուրոյի փոխնախագահ Ալ. Խատիսյանի 1916 թ. նոյեմբերի 20-ի նամակը՝ հղված Էջմիածին, կաթողիկոսին։ Խատիսյանը շտապում էր ամոթել կաթողիկոսի անհանգստությունն այն կապակցությամբ, որ առաջացել էր Ազգային բյուրոյի կողմից Ամերիկայի դաշնակցական կենտրոնին կամավորական շարժմանմասին տված՝ «գործի ամբողջ պատասխանատվությունը» ընկնում է նորին վեհափառության վրա տեղեկանքի հետևանքով։ Կաթողիկոսը շատ գրգռված նամակ էր հղել Ազգային բյուրոյին հոկտեմբերի 10-ին և արտահայտել իր դժգոհությունը։ Ալ. Խատիսյանը շտապում էր հայտնել նրան, թե նկատողություն է արված Ամերիկայի դաշնակցական կոմիտեին, որը կաթողիկոսի գործակցության մասին նյութեր էր տպել «Հայրենիք»-ում։ Այնուամենայնիվ, Խատիսյանը կաթողիկոսին հիշեցնում էր նրա համագործակցությունն իրենց հետ, թվարկում նրա հանդիպումը Նիկոլայ II-ի հետ և մի

[1] «Մշակ», 29.10. 1916 թ., № 242, 30.10. 1916 թ., № 243։

շարք այլ միջոցառումներ ու իրադարձություններ, որոնց անմիջականորեն մասնակցել էր նա և հաստատում, թե նա էլ իրենց հետ հավասարապես բաժանում էր մեղքը և իզուր էր դժգոհում[1]։

Հետագայում վերագնահատումները շարունակվեցին։ Բայց արդեն կատարվածի պատասխանատուները կամ աշխատում էին սահմանազատվել մյուսներից, կամ խեղաթյուրել փաստերը և կամ նույնիսկ ժողովրդին վերագրել իրենց սեփական արատները։ Օրինակ, Կարո Սասունին վերջին ձևով է վարվում, երբ անամոթաբար գրում է. «Հայ ժողովրդեն կարելի չէր և իրավացի ալ չէր սպասել, որ գերբնական հասողություն մ'ունենա միջազգային դիվանագիտական աշխարհն ըմբռնելու և այդ ընդհանուր և ահռելի քաոսի մեջ ճշտելու իր առնելիք քայլերը»[2]։ Ռ. Դարբինյանը փորձում է սահմանազատվել իր կուսակցական համախոհներից։ Նա փորձում է անտեսել այն իրողությունը, որ ինքը ժամանակին ակտիվ կերպով մասնակցել է առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և նրա ընթացքում իր կուսակցության ձեռնարկած քայլերին և հետին թվով, 1959 թ., հայտարարում է, թե ինքը «աղետալի» է նկատել «հայ կամավորական շարժումը, որովհետև ան անտեղի կերպով պիտի գրգռեր թուրքերն ու գերմանացիները հայ ժողովրդին դեմ», որ կամավորական շարժմանը նվիրված ձեռնարկումները իբրև թե «հակառակ էին» իր «ամբողջ մտածումներուն»[3]։

Այսպիսի հայտարարությունների օրինակներ շատ կարելի է բերել։ Եվ եթե դրանցով դատելու լինենք, դժվար թե դաշնակցության ղեկավար կորիզին պատկանած որևէ գործիչ իր վրա պատասխանատվություն կրած լիներ։ Նրանք բոլորն էլ այսօր «արդարանալու» ուղին են բռնել։

«Արդարանալու», սեփական մեղքն ուրանալու ուղին էին բռնել նաև այն մարդիկ ու կազմակերպությունները, որոնք

[1] Տե՛ս ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, գ. 691, թթ. 30—34։

[2] Կ. Սասունի, Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ (1914—1918), 1927, Բոստոն, էջ 15։

[3] Ռ. Դարբինյան, Կյանքիս գրքեն, «Հայրենիք», № 8, 1959, էջ 33։

գործնական ակտիվ մասնակցություն ունեին կամավորական շարժման կազմակերպմանը։

Արսեն Ամիրյանն անդրադառնալով հայկական բուրժուական շրջաններում հուսախաբության առիթով սկսված փոխադարձ հարձակումներին, 1916 թ. հոկտեմբերին գրում էր, որ «դաշնակցականները իդեալիստներ են և դրա համար նրանք շարաշար տուժում են իրենց սպասելիքների մեջ», որ «դաշնակցության գլուխ են կանգնած քաղաքականապես տգետ ոչնչություններ...»։ Միաժամանակ իր խոսքն ուղղելով դաշնակցությանը քննադատող հայկական բուրժուական մյուս հոսանքի ընդդիմախոսներին, նա նշում էր այն ճշմարտությունը, թե այն «տարրերը, որոնք այսօր դաշնակցության ամենաանխնա դատափետողներն են, իր ժամանակին նրան թև ու թիկունք չհանդիսանային, դաշնակցությունը երբեք չէր համարձակվի ավանտյուրայի մեջ ընկնել»[1]։

Հիրավի, դաշնակցության որդեգրած արկածախնդրական գործելակերպի դեմ սկսել էին հանդես գալ նաև Դ. Անանունը և ուրիշներ, որոնց մինչև այդ «իմպերիալիստական պատերազմը և կամավորական շարժումը» «վերջնականապես» պսակել էին «բուրժուական մտավորականության հետ»[2]։ Այս տեսակետից շատ բնորոշ է հետևյալ օրինակը։

Բաքվի «Արևը» 1916 թվականի աշնանը (№ 237) ուշացած խոստովանում էր. «Այսքան ժամանակ խոսում ենք թուրքահայ իդեալներից, Թուրքահայաստանի ժողովրդի անունից, և սակայն մինչև օրս բավարար գաղափար չունենք նրանց գրականության, հասարակական կյանքի մասին։ Մի ժամանակ խիստ քննադատում էին մեր քաղաքական կազմակերպությունները, որովհետև նրանք միջոցներ ձեռք չեն առել լուսաբանելու ճշտորեն թուրքահայ ժողովրդի սոցիալական պայմանները»։ Հանդես գալով այս խոստովանության առթիվ, Դավիթ Անանունը «Մշակ»-ի էջերում գրում էր. «Ահա այսպես «գործող» կազմակերպությունները «փրկության աշխատանքներին են դիմել առանց ուսումնասիրելու հայ ժողովրդի սոցիալական պայմանները, առանց բավարար գաղափար ունենալու նրանց գրականության ու հասարակական կյանքի մասին»։ «... 40 տարվա տանջանքներից հետո դուրս է գալիս, թե... զոհ գնացած հայության հատվածը մնում է անծանոթ «փրկիչներին»։ Կա՞ ավելի մեծ խայտառակություն ու հանցանք, քան թե այս երևույթը։ Գործել առանց ճանաչելու, առաջնորդել առանց իրազեկ լինելու տեղի պայմաններին...»։ Դավիթ Անանունն արդեն մոռացել էր կամավորական շարժման սկզբին իր և իր համախոհների դիրքը և արդարանալու ուղին բռնելով, գրում էր, թե «բռռացել են «փրկիչների» (իմա դաշնակների) երեսին»[1]։

Հետագայում Դ. Անանունը փորձում էր ավելի սահմանազատվել իր նախորդ գործելակերպից և մեղադրողի դիրքերից գրում էր, որ «հայ երևելիները, դաշնակցական քաղաքագետները... չէին նախատեսել սպառնացող արհավիրքի չափը։ Գլխակորույս մեզ մղել էին մեծ գազանների կրկեսը, ուր հայկական գառն անպայման պիտի ճխլտվեր ոտքի տակ»[2]։ Նա նոր էր ըմբռնում, որ «հայերից պահանջվում էր ծայրահեղ ճկունություն և քաղաքական իմաստություն, որ հնարավոր լիներ... անգործության մատնել թուրքական ավանդական դաշույնը»[3]։ Նա եզրակացնում է, որ դաշնակցական երևելիները տուրք տվեցին տարերքին և որ դա «նրանց բաշխեցնում է դատապարտության նստարանին», որ «չենք կարծում, թե երբևիցե պատմությունն արդարացման վճիռ արձակի» նրանց համար[4]։

Ահա այսպիսի պայմաններում, երբ թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ Եվրոպայում ի դերև էին եղել հայկական բուրժուական շրջանների, նրանց «դիվանագետների» հույսերը, «խաբված ու լքված դաշնակիցներից, ավերված ու ջարդված իր հայրենիքում, ծանրաբեռնված հարյուր հազարավոր գաղթականներով ու պատերազմի զոհերով, առանց հեռանկարի,

---

[1] «Պայքար», 1.10. 1916 թ., № 40։

[2] Ս. Կասյան, Սպեցիֆիկները և սպեցիֆիզմը, Թիֆլիս, 1928 թ., էջ 185։

[1] «Մշակ», 2.11. 1916 թ., № 245։

[2] Դ. Անանուն, նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 596։

[3] Նույն տեղում, էջ 539։

[4] Նույն տեղում, էջ 560։

հայ ժողովուրդը նմանը չտեսնված տագնապով ոտք կոխեց 1917 թվականը»[1]։

1917 թ. փետրվարին Ռուսաստանում հաղթանակեց բուրժուա-դեմոկրատական ռևոլյուցիան։ Նիկոլայ II-ը գահընկեց արվեց։ Սակայն երկրի իշխանությունն իր ձեռքն առած ժամանակավոր կառավարության արտաքին քաղաքականությունը շարունակում էր ընթանալ ցարիզմի ուղիով։ Կառավարության արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնը ստանձնած Միլյուկովը, որ երեկ ամպագոռգող քննադատություն էր ծավալել նախկին կառավարողների արտաքին քաղաքականության հասցեին, մարտի 8-ին (21-ին) շտապում էր Փարիզի, Լոնդոնի, Հռոմի և Տոկիոյի ներկայացուցիչներին ցուցում տալ, որ բոլոր պայմանագրերն ու համաձայնությունները մնում են ուժի մեջ և պահանջում էր այդ մասին հաղորդել համապատասխան տերությունների կառավարություններին[2]։

Այսպիսով, ցարիզմից ժառանգած դիվանագիտական ամբողջ բագաժը անփոփոխ կերպով տնօրինելու էր Ժամանակավոր կառավարությունը, մի կառավարություն, որին Վ. Ի. Լենինը բնութագրում էր որպես «Հայաստանի, Գալիցիայի, Կոստանդնուպոլսի և այլն կողոպտման և նվաճման համար մղվող պատերազմի ակնհայտ կողմնակիցներից ու պաշտպաններից» կազմված կառավարություն[3]։ Բոլշևիկյան կուսակցության, ռուսաստանյան բանվոր դասակարգի առաջնորդը դատապարտում էր այդ կառավարության դիրքորոշումը, որ նա հաստատեց ցարիզմի «ավազակային պայմանագրերը անգլո-ֆրանսիական իմպերիալիզմի հետ և այս պատերազմում հետապնդում է ավազակային նպատակներ»[4]։

1917 թվականի մայիսից ոչ պաշտոնական զինադադարի կացություն էր ստեղծվել ռուս-թուրքական ռազմաճակատում։ Ճիշտ է, արևմտյան ճակատի համեմատությամբ ավելի ուշ, բայց այստեղ նույնպես ռևոլյուցիոն տրամադրությունները համակեցին զինվորների հոծ զանգվածին։ «Կորչի իմպերիալիստական պատերազմը», «Դարդանելը չենք ուզում» լոզունգները դարձան գործնական պահանջ։ Ժամանակավոր կառավարությունն իր իմպերիալիստական գործելակերպով ի վիճակի չէր ժողովրդի օգտին վճռելու պատերազմի և խաղաղության հարցը, հագուրդ տալու խրամատներում, զրկանքների և տառապանքների եռամյա բովով անցած բանակի իղձերին։ Զինվորները ձգտում էին տուն, ծարավի էին խաղաղության, հացի և հողի։

Ժամանակավոր կառավարությունը 1917 թ. ապրիլի 25-ին ընդունած իր որոշումով, որ ստորագրել էին պրեմիեր Լվովը և արտաքին գործերի մինիստր Միլյուկովը, Արևմտյան Հայաստանի գրավված տերիտորիաների կառավարումը կովկասյան ռազմական իշխանություններից վերցնում էր իր տնօրինության ներքո[1]։ 1917 թ. հունիսի 5-ի որոշմամբ այդ տերիտորիաների ռազմական գեներալ-նահանգապետությունը վերացվում էր և նշանակվում Թուրքահայաստանի գլխավոր կոմիսար։ Թույլատրում էին տեղահանված հայերին վերադառնալ իրենց բնակավայրերը։ Ճիշտ է, կարճ ժամանակվա ընթացքում մեծ թվով հայեր վերադարձան և վերաբնակվեցին Բայազետում, Ալաշկերտում, Բասենում, Խնուսում, Կարինում, Դերջանում, Երզնկայում, Բուլանդում, Մանազկերտում, Վանում՝ ընդամենը մոտ 150 հազար մարդ, որոնք ջանքեր էին գործադրում կյանքը վերակենդանացնելու, տներ կառուցելու, դպրոցները վերաբացելու ուղղությամբ, բայց ըստ էության ժամանակավոր կառավարությունը Արևմտյան Հայաստանում շարունակում էր ցարիզմի գիծը, ոտնահարում հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը։

Ժամանակավոր կառավարությունը նույնպես Արևմտյան Հայաստանը դիտում էր որպես պատերազմական ավար, «երկրի բնակչության կամքը, կարծիքը, ցանկությունները հաշվի չէին առնում ոչ միայն Տաճկահայաստանում գտնվող

---

[1] Ընդհանուր պատերազմի պատմություն, Բ. հատոր, 1940 թ., էջ 144։

[2] Раздел Азиатской Турции, стр. 308—309.

[3] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 23, էջ 387։

[4] Նույն տեղում, էջ 485—486։

[1] Ընդհանուր պատերազմի պատմություն, Բ. հատոր, 1940 թ., էջ 158—159։

կառավարական չինովնիկները, այլև այն սոցիալիստ-հեղափոխականները, որոնք խմբվել էին «ժամանակավոր կառավարության շուրջը»[1]։

Բոլշևիկյան կուսակցությունը դատապարտում էր Գուչկով-Միլյուկովի բուրժուական կառավարության՝ իմպերիալիստական պատերազմը շարունակելու քաղաքականությունը, նրա գործելակերպը Արևմտյան Հայաստանում, մի գործելակերպ, որը ոչ մի նպատակ չուներ ինչ որ քայլ կատարել Հայաստանի ինքնորոշման, հայ ժողովրդի շահերը հարգելու ուղղությամբ։ Վ. Ի. Լենինը լիակատար ազատության պահանջ էր դնում «ամբողջ Հայաստանի նկատմամբ»[2]։

Հանդես գալով 1917 թվականի հունիսին տեղի ունեցած սովետների առաջին համագումարում, բոլշևիկյան պարտիայի և մեր երկրի աշխատավորության առաջնորդ Վ. Ի. Լենինը պահանջում էր հրաժարվել նման գործելակերպից, հրաժարվել անեքսիոնիստական պատերազմ մղելուց, Հայաստանը խեղդելուց[3]։ Նա մեր պարտիայի անունից ազդարարում էր հայ ժողովրդի նկատմամբ այդ պահին իրագործվելիք ծրագիրը։ Դիմելով ժամանակավոր կառավարության ղեկավարներին, նա ասում էր. այն բանակը, որ «այժմ պահվում է Հայաստանում և անեքսիաներ է կատարում, որը դուք հանդուրժում եք, քարոզելով մյուս ժողովուրդներին հաշտություն առանց անեքսիաների, թեև ձեր ձեռքին է ուժը և իշխանությունը, եթե այդ բանակն անցներ այդ ծրագրին, եթե նա Հայաստանը դարձներ անկախ հայկական ռեսպուբլիկա, և այն դրամը, որ մեզնից վերցնում են Անգլիայի և Ֆրանսիայի ֆինանսիստները, տար նրան, ապա այդ լավ կլիներ»[4]։ «Ապացուցեք, որ դուք ազատագրում եք հայկական ռեսպուբլիկան, համաձայնության մեջ եք մտնում բանվորների և գյուղացիների դեպուտատների սովետների հետ յուրաքանչյուր երկրում,— շարունակում էր Վ. Ի. Լենինը,— որ դուք ազատ ռեսպուբլիկայի կողմնակից եք, այն ժամանակ ռուսական

[1] «Բանվորի խոսք», 16.2. 1918 թ., № 3։
[2] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 26, էջ 58։
[3] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 25, էջ 38։
[4] Նույն տեղում, էջ 37։ (Ընդգծումը մերն է—Ջ. Կ.)։

ռևոլյուցիայի արտաքին քաղաքականությունը կդառնա իրոք ռևոլյուցիոն, իրոք դեմոկրատական»[1]։

Ժամանակավոր «կառավարությունն ութ ամսվա ընթացքում ոչ մի վճռական քայլ չարեց վերականգնելու ավերված Հայաստանի այն մասը, որը «պատերազմի իրավունքով» գրավված էր ռուսական զորքերով։ Այդ կառավարությունը տեղերում զորքի մեջ պահեց բարձր հրամանատարական հին կազմը, որը դեռ ցարական սատրապ Վորոնցով-Դաշկովի ժամանակից կովկասյան զորքի մեջ վարել և այժմ էլ վարում է ջարդարար ագիտացիա հայերի նկատմամբ և ամեն կերպ խոչընդոտ է հանդիսանում հայկական կազմակերպություններին վերադարձնել և տեղավորել փախստականներին հայրենիքում՝ Տաճկահայաստանում»։ Վահան Տերյանը նշում էր այն «բացարձակ թշնամությունը», որ հին չինովնիկների «ամբողջ ոհմակը» դրսևորում էր «մինչև վերջը չմորթված ժողովրդի» նկատմամբ[2]։

Իսկ հայկական բուրժուական շրջանները, ազգայնական կուսակցությունները մերձենում էին այդ կառավարության քաղաքականությունը տնօրինող ռուսական այն կուսակցություններին, «որոնց համար ամենևին ցանկալի չէր տաճկահայ խնդրի պարզորոշ արծարծումը և քննությունը»։ Նման դիրքորոշումը հին գործելակերպի շարունակությունն էր, որը «մատուցանում էր հոշոտված ուավերված Տաճկահայաստանը ագահ իմպերիալիստներին»[3]։

Տակավին 1917 թ. մարտի 12-ին իր նիստում Հայ ազգային խորհուրդը որոշել էր. «1. մինչև սահմանադիր ժողովը ոչ մի ազգային խնդիր չդնել. 2. պատերազմ մինչև վերջ. 3. փոփոխել նախկին կառավարիչներին և որքան կարելի է նշանակել նոր ադմինիստրացիա»[4]։ Հայկական բուրժուական այս մարմինը ըստ էության հրաժարվում էր Արևմտյան Հայաստանի կացության, նրա ապագա ստատուտի հարցը ժա-

[1] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 25, էջ 38։ (Ընդգծումը մերն է—Ջ. Կ.)։
[2] Վ. Տերյան, Զեկուցագիր Տաճկահայաստանի մասին, Երկերի ժողովածու, հ. 1, 1924, Կ. Պոլիս, էջ 399։
[3] «Բանվորի խոսք», 16.2. 1918 թ., № 3։
[4] ՄԱԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142, թ. 93։

մանակավոր կառավարության առջև բարձրացնելու մտքից և լծվում էր պատերազմը շարունակելու հակաժողովրդական կուրսին։ Հայկական բուրժուական գործիչներից ոմանք հեռագրել էին Լվովին Արևմտյան Հայաստանի համար ավտոնոմիայի պահանջով։ Իսկ ընդհանուր առմամբ այդպիսի հարցադրմանը դեմ էին արտահայտվում Բաքվի և Թիֆլիսի հայկական բուրժուական խորհուրդներն ու բյուրոները, հայտարարելով, թե «ոչ մի ազգային լոզունգ չենք դնում և ոչ ոք չպիտի դնի»[1]։ Կադետ Պապաջանյանը փորձում էր համոզել, որ բոլոր ազգային հարցերը, այդ թվում նաև հայկականը, կլուծի բուրժուական կառավարությունը[2]։ Ազգային խորհրդի 1917 թ. ապրիլի 4-ի նիստում Հովհ. Թոմանյանը դեմ էր արտահայտվում դաշնակցական Ռոստոմի և Մեսրոպ եպիսկոպոսի կողմից առաջ քաշված նոր արկածախնդրությանը։ Վերջիններս հանդես էին գալիս ԱՄՆ-ի հետ հույսը կապելու օգտին։ Մեսրոպ եպիսկոպոսն ուղղակի հայտարարում էր. «Ամերիկան վաղուց հետաքրքրվում է Հայաստանով՝ ապացույց նրա միսիոներները։ Նա պետք է նոր շուկաներ գտնի իր առևտրի համար... Ամերիկան կուզենա այդ երկիրը այն պայմանների մեջ դնել, որ իր դրամներն ու ապրանքը կարողանա տեղադրել մեր երկրում»[3]։ Որոշվում է ներկայացուցիչ ուղարկել Վիլսոնի մոտ։ Սակայն այժմ վեճ էր ծագել շատ կարևոր հարցի շուրջը, թե ներկայացուցչի համար առաջադրված Արմեն Գարոն ինչ պետք է խնդրեր պրեզիդենտ Վիլսոնից, երբ բժ. Զավրիևը Ազգային խորհրդի ցանկությամբ անկախության մասին հարց չէր դրել արտաքին գործերի մինիստր Միլյուկովի առջև, այլ համաձայնվել էր անեքսիային[4]։

Այս մանրամասնությունները մենք հիշատակեցինք, որպեսզի ընթերցողին պարզ լինի, թե 1917 թվականի գարնանը և ամռանը Ռուսաստանի և Անդրկովկասի կյանքում քաղաքական պայքարի ամենաթեժ օրերին ինչպիսի դիրք էին բռնել, նորից ինչպիսի հակասական, իրարամերժ քայլեր էին ձեռնարկում հայ ազգային ջոջերը, էլ չենք ասում երկրի կյանքում նրանց բռնած դասակարգային, հակահեղափոխական դիրքի մասին։

Միաժամանակ, հայկական բուրժուական շրջաններում խմորումները, մոտ անցյալի իրենց վարքագծի վերագնահատումներն ու փոխադարձ մեղադրանքները շարունակվում էին։ Իհարկե, դրանք և ոչ մի սկզբունքային բան չէին փոխելու նրանց գործունեության մեջ, սակայն ավելի լրիվ պատկերացնելու համար պատերազմի ժամանակ նրանց խաղացած դերը, հիշատակենք մի քանի փաստեր ևս։

Հայկական բուրժուական կուսակցությունների և մտավորականության ներկայացուցիչները ստիպված եղան ավելի մանրամասնորեն քննարկել իրենց որդեգրած քաղաքականության տապալման, խորտակված անուրջների պատճառները, երբ 1917 թվականի սեպտեմբերի 29-ից մինչև հոկտեմբերի 13-ը Թիֆլիսում տեղի էին ունենում Հայոց Ազգային համախորհրդի նիստերը[1]։ Այդ նիստերի արձանագրությունները պահվում են Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական ֆիլիալի արխիվում։ Տվյալ դեպքում մեր նպատակը չէ վերլուծել և քննարկել համախորհրդի հակահեղափոխական դերը 1917 թվականի աշնանն Անդրկովկասի պայմաններում, որ այն ուղում էր «խաբեբայորեն ամրապնդի և ուժեղացնի բուրժուազիայի տիրապետությունն ու ազդեցությունը հայկական կյանքում և, այդպիսով, հայ ժողովրդին զոհաբերի համառուսական գիշատիչ-կապիտալիստների իմպերիալիստական իղձերին»[2]։

ՌՍԴԲ (բոլշևիկների) կուսակցության Թիֆլիսի կազմակերպության կոմիտեն որոշեց հրաժարվել իր ներկայացուցիչները խորհրդակցություն ուղարկելուց և բանվորներին,

---

[1] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 142, թ. 109։
[2] Նույն տեղում, թ. 112։
[3] Նույն տեղում, թ. 117։
[4] Նույն տեղում, թ. 118։

[1] «Արձանագրություն հայոց ազգային համախորհրդի», ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ։
[2] ՌՍԴԲՊ Թիֆլիսի կոմիտեի բանաձևը հայկական «Ազգային» խորհրդակցության առթիվ, տե՛ս «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, 1960 թ., Երևան, էջ 73—74։

զինվորներին ու գյուղացիներին կոչ արեց եռանդուն կերպով բողոքել այդ դավաճանության դեմ, նշավակել այն որպես ազգայնական, հակաբանվորական և հակահեղափոխական։

Այստեղ մեզ հետաքրքրում է հարցի այն կողմը, թե ինչպես Ազգային համախորհրդում պատռվեց վարագույրը և նրա ետևում երևաց «պատենտավոր հայ գործիչների դավադրական խաղը հայ ժողովրդի անունից, նրա գլխին ու հաշվին»[1]։

Համախորհրդի օրակարգի վերջին հարցը վերաբերում էր Ազգային բյուրոյի հաշվետվությանը, որով հանդես եկավ կամավորական շարժման գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը՝ Սամսոն Հարությունյանը։ Բնականաբար մտքերի փոխանակությունը ծավալվեց ոչ միայն վերոհիշյալ բյուրոյի գործունեության հաշվապահական, այլև ցարական ու եվրոպական մեծ տերությունների կառավարությունների հետ հայկական «ուրույն» դիվանագիտության հարցերի շուրջը։ Քննարկման ընթացքում ծագեցին այն անխուսափելի հարցերը, թե վերջին հաշվով Ազգային բյուրոն, նրա կարգադրիչ մարմինը, դաշնակցություն կոսակցությունը որքանով էին մեղսակից արևմտահայության ողբերգությանը։

Մասնակիցների կողմից տրվեցին հարցեր. կամավորական խմբերը կազմակերպելիս Ազգային բյուրոն ի՞նչ խոստումներով էր առաջնորդվում. արդյոք բյուրոյի ղեկավարների ձեռքում եղե՞լ են խոստումներ պարունակող փաստաթղթեր. արդյո՞ք կաթողիկոսը, պատրիարքարանը, Նուբար փաշան իրազե՞կ և համաձա՞յն են եղել կամավորական խմբերի կազմակերպման և ու՞մ վրա է ընկնում պատասխանատվությունը, ի՞նչ հարաբերության մեջ է եղել պաշտոնական բյուրոն դաշնակցության հետ, ինչպե՞ս է վերաբերվել բյուրոն Կարինում կայացված որոշմանը, որով խնդրվում էր բյուրոյից, որ կամավորական խմբերի գործին չմասնակցի և այլն։ Լեոն պահանջում էր, որ ամեն ինչ լիովին ասվի։

Սկզբում բյուրոյի անդամները ճիգեր էին թափում խուսափելու պատասխանատվությունից, առարկելով, թե ապագա պատմագիրները թող քննեն և գնահատեն նրանց «ծառայությունները» հայ ժողովրդին։ Դրանով իսկ նրանք ուզում էին դեպքերի ականատեսների, ժամանակակիցների տեսակետը արհամարհելու, անտեսելու միջոցով իրենցից հեռացնել արևմտահայության անհուն ու անծայր ողբերգության գործում իրենց ունեցած վատ դերի, խակ դիվանագետների արկածախնդրության պատասխանատվությունը։

Նրանք կարծես թե ուզում էին ասել «ինչ կարիք կա քքրքքրելու Արևմտյան Հայաստանի մոխրակույտերի և հարյուր հազարավոր հեկատոմբերի պատճառները։ Այժմ լռեք, մինչև որ ձեր թոռները և ծոռները կիմանան իրողությունը»[1]։

Այո՛, այսօր մեզ հայտնի են արևմտահայության ողբերգության բուն պատճառները։ Սակայն թուրքական վայրենաբարո շովինիզմի պատրաստած հակահայկական ոճիրը կանխելուն ոչ միայն չնպաստեց հայկական բուրժուական կուսակցությունների գործելակերպը, այլև եկավ խորացնելու այն, հայ ժողովրդի դժբախտությանը հաղորդեց ավելի ողբերգական բնույթ։ Պատահական չէ, որ համախորհրդում Անդրանիկը հայտարարում էր, թե «կախվելու արժանի են Մեսրոպ եպիսկոպոսը և ինքը, որ հավատացել են կառավարության խոստումներին»[2]։ Լեոն խոստովանում էր, որ «Բյուրոն կուրորեն հավատացել է Վորոնցովի խոսքերին և խաբվել»[3]։

Ս. Հարությունյանը պատասխանելով համախորհրդում իրեն տրված հարցերին և փորձելով արդարանալ, ասում էր. թե կամավորական շարժումից ձեռնպահ մնալու մասին Արևմտահայաստանից ուղարկված «որոշումը շատ ուշ հասավ բյուրոյին, երբ խմբերը կազմակերպված էին»[4]։ Միաժամանակ նա շեշտում էր, թե բյուրոյում «գլխավոր դեր կատարողը, ուրեմն և պատասխանատուն դաշնակցությունն է»[5]։

---

[1] «Պայքար», 10.10. 1917 թ., № 49 (258)։

[1] «Պայքար», 10.10. 1917 թ., № 49 (258)։

[2] Մլի-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, «Արձանագրություն հայոց ազգային համախորհրդի», թ. 40։

[3] Նույն տեղում, թ. 41։

[4] Նույն տեղում։

[5] Նույն տեղում։

Համախորհրդում Ս. Հարությունյանի խոստովանությամբ ցարական կառավարությունը չբարեհաճեց պաշտոնական գրագրություն վարել բյուրոյի հետ, կաթողիկոսին ցարական կառավարության պրեմիեր-մինիստր Գորեմիկինը ամբողջ պատերազմի ընթացքում բարեհաճել էր գրել միայն մի մասնավոր նամակ՝ լի անորոշ ու մութ կոմպլիմենտներով հայ ժողովրդի ապագա բախտի մասին։

Համախորհրդի նիստում ելույթ ունեցած մի շարք հռետորներ ցույց էին տալիս, որ բյուրոյի անդամների խղճի վրա ծանրանում են մի քանի մեղքեր։ Նախ այն, որ անպատրաստ ու անկարող ուժերով, առանց հաշվի առնելու արևմտահայ ժողովրդի պայքարելու պատրաստակամությունը, նրա ռեալ վիճակի հարցերը, նրանք թեթևամտորեն ստանձնեցին մի այնպիսի պատասխանատու գործ, որ հլու գործիք դարձան բռնապետական բյուրոկրատիայի և դաշնակցության ձեռքին։

«Մշակ»-ի խմբագիր Համբարձում Առաքելյանը, որը պատերազմի նախօրյակին ամենևին չէր ժխտում կամավորական շարժման անհրաժեշտությունը, իր թերթի խմբագրականներում հայ ժողովրդին կոչ էր անում կանգնել Անտանտայի տերությունների կողքին, զենք վերցնել կռվելու Թուրքիայի դեմ, այժմ արդեն ստիպված այլ երգ էր երգում։ Այդ տեսակետից որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում համախորհրդում նրա ունեցած ելույթը։ Նա հիշեցնում էր, որ «Պատերազմի նախօրյակին կաթողիկոսի պատվիրակ Նուբար փաշայի կողմից Թիֆլիս եկավ դոկտոր Տաղավարեան՝ ծածուկ հանձնարարություն ունենալով՝ հորդորել, որ բյուրոն արկածախնդրական քայլերից զգուշանա։ (Պաշտոնապես նա եկել էր Եգիպտոսի Բարեգործական ընկերության ճյուղ բանալու։) Ես նրան ուղղեցի Մեսրոպ եպիսկոպոսի և Ս. Հարությունյանի մոտ։ Սակայն երեք ամիս այստեղ մնալով՝ նա չկարողացավ Ազգային բյուրոյին ներկայանալ և պաշտոնապես յուր միսիան կատարել, որովհետև բյուրոն չկամեցավ լսել պատրիարքի և Թուրքահայերի կարծիքը»։ Նա հայտարարում էր, որ «բյուրոն պարապում էր արկածախնդրությամբ։ Բյուրոն դաշնակցությունն էր, լրացրած դիմազուրկ վաճառականներով»[1]։

Էսեռ Լ. Աթաբեկյանը նշելով, թե «կասկած չկա, որ Թուրքաց կառավարությունը մտադիր էր հայերին բնաջինջ անել»[2], միաժամանակ քննադատում էր բյուրոյի և նրա դաշնակցական պարագլուխների գործունեությունը։ Մի այլ հռետոր՝ բժիշկ Բոնապարտյանը դաշնակցությանը մեղավոր էր հռչակում, ասելով, թե «նրանք իրավունք չունեին երկու միլիոն Թուրքահայ ժողովրդի բախտը այդ ժողովրդից անկախ լուծել։ Դաշնակցությունը ձախորդ գործելակերպի հետևվեց»[3]։ Ելույթ ունեցած Թերզիբաշյանը տաճկահայերի կողմից քննադատում էր Ազգային բյուրոյի գործունեությունը, պահանջում էր ավելի լրիվ հաշվետվություն տալ վավերաթղթերի հիման վրա, դատապարտում էր, որ «բյուրոն մինչև անգամ չկամեցավ լսել Տաճկահայաստանից եկած պատգամավորներին, որոնք եկել էին զգուշացնելու արկածախնդրական քայլերից, արդարանալով նրանով, թե բանը բանից անցել էր»[4]։

Համախորհրդի մասնակիցների ելույթներն ապացուցում էին, որ «Կովկասահայ բուրժուա-մտավորականներից բաղկացած դաշնակցությունը երբեք չի լսել Թուրքահայերին, հաշվի չի առել նրանց կարծիքն ու տեսակետը և միշտ էլ ղեկավարվել է բացառապես ռուսահայ «հասարակության» (կարդա՝ բուրժուազիայի) տեսակետներով»[5]։

Իր ելույթում առարկելով հռետորներին, մասնավորապես Ն. Աղբալյանին, որը փորձելով արդարացնել իր կուսակցության գործելակերպը, անպատասխանատու կերպով հայտարարում էր, թե «մենք հարյուր հազարավոր զոհեր ենք տվել, էլի կտանք հարյուր հազարներ», Շահխաթունյա-

---

[1] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, «Արձանագրություն հայոց ազգային համախորհրդի», թ. 42։

[2] Նույն տեղում։

[3] Նույն տեղում, թ. 43։

[4] Նույն տեղում։

[5] Ա. Կարինյան, Դաշնակցությունը փաստերի դեմ, Թիֆլիս, 1926, էջ 5։

նին, որը ձգտում էր ապացուցել կամավորական շարժման դաշնակցական «բարոյական և քաղաքական մեծ նշանակությունը», Ար. Երզնկյանը ցույց էր տալիս դաշնակցության վարած քաղաքականության աղետալի հետևանքները։ Նա նշում էր, «որ մեծ սխալ էր դաշնակցության կողմից որևէ մասնակցություն ունենալ այս պատերազմում, որ կապիտալիստների և իմպերիալիստների հարուցած պատերազմ է։ Համենայն դեպս, հայերի դրությունը պահանջում էր, որ միանգամայն չեզոք մնային, ոչ ցարական և ոչ թուրքական նպատակներին չծառայեին[1]։

Ազգային համախորհրդում կրքերն այնքան էին բորբոքվել, որ մասնակիցները միմյանց սրիկա անվանեցին, աղմուկ-աղաղակով ամփոփեցին դաշնակցության գործունեության քննադատությունը։

Սոցիալ-դեմոկրատների կողմից բժիշկ Իսախանյանի հրապարակած բանաձևում ասված էր. «Ի նկատի ունենալով, որ ազգային բյուրոն իր քաղաքականությունը տաճկահայ դատի վերաբերմամբ տարել է առանց հաշվի առնելու տաճկահայերի համաձայնությունն ու ցանկությունը, որ այդ քաղաքականությունը կրել է արկածախնդրական բնավորություն, որ այդ քաղաքականությունը վարվել է դիպլոմատիական ճանապարհով, կուլիսների հետևը, որ այդ քաղաքականությունը վարողները սերտ հարաբերություն են ունեցել միապետական ռեժիմի ներկայացուցիչների հետ և ղեկավարվել են նրանց ցանկություններով ու ցուցմունքներով—մի հանգամանք, որ չէր կարող չվտանգել տաճկահայ ժողովրդի կենսական շահերը և չնպաստել թուրք կառավարության դիվային քաղաքականության հայ ժողովրդի նկատմամբ— խորհրդաժողովը գտնում է, որ քաղաքականությունը եղել է ճիմնովին սխալ և վտանգավոր հայ ժողովրդի համար»[2]։

Հետագայում, 1918 թվականի մայիսի վերջին և հունիսի

[1] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, «Արձանագրություն հայոց ազգային համաժողովի», թ. 44։

[2] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, «Արձանագրություն հայոց ազգային համաժողովի», թթ. 45, 46։

սկզբին, Հայաստանի հանրապետության կառավարությունը կազմելու օրերին, Հայ ազգային ժողովի նիստերում վիճաբանությունների ժամանակ ցարիզմի հետ համագործակցելու, կամավորական շարժման կազմակերպմանը այս կամ այն կուսակցության, հոսանքի կամ առանձին անհատի մասնակցության հարցը դարձել էր խելամտությունը կամ տհասությունը որոշելու չափանիշ։ Ասվում էր այն մասին, որ «Հ. ժողովրդական կուսակցությունը» «չի կարող» «իր վրա վերցնել կառավարություն կազմելու ղեկը», «որովհետև նրա վարիչները նույնպես մեղավոր են կամավորական շարժման մեջ»[1]։ Ստ. Մամիկոնյանը հունիսի 7-ի նիստում հայտարարում էր. «Եթե խոսքը վերաբերում է վնասակար գործունեության հատկապես կամավորական խնդրում, ապա պետք է ասել, որ միայն դաշնակցությունը չէ մեղավորը։ Ոչ միայն Զավրիևն է գնացել Գիրսի մոտ, այլև Պապաջանյանը, որ եղել է Սազոնովի մոտ և նպաստել կամավորական գործին»[2]։ Պատերազմի տարիներին դաշնակցության գործունեությունը քննադատելու, այդ կուսակցության քաղաքականությունից սահմանազատվելու ճանապարհով կադետ Մ. Պապաջանյանը փորձում էր չքմեղ ձևանալ և իր կուսակցության դիրքերն ամրապնդելու համար պահանջում էր, որ «դաշնակցությունը ղեկավարող տեղ չպիտի ունենա կառավարության մեջ, այդ է պահանջում ժողովրդի շահը»[3]։

Ինչպես ցույց տվեց պատմական դեպքերի հետագա զարգացումը, հայկական բուրժուական շրջանների ու հոսանքների այս բոլոր փոխադարձ մերկացումներն ու ամբաստանությունները կատարվեցին կարծես թե միայն հավուր պատշաճի, այլ ոչ թե համապատասխան եզրակացություններից հետո վերահաս իրադարձություններին ռեալիստորեն դիմագրավելու համար։

1917 թվականի Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ

[1] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, «Արձանագրություն հայոց ազգային համաժողովի», «Հայ ազգային խորհրդի արձանագրությունները» (16.10. 1917—15.6. 1918), թ. 241։

[2] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, «Հայ ազգային խորհրդի արձանագրությունները (16.10. 1917—15.6. 1918), թ. 248։

[3] Նույն տեղում, թ. 249։

հեղափոխության օրերին, թե նրանից հետո նրանք շարունակեցին իրենց միևնույն հակաժողովրդական գործելակերպը։ Բավարարվենք միայն մեկ բնորոշ փաստի արձանագրումով։ 1917 թվականի նոյեմբերի 15-ին, այսինքն՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից մի քանի օր հետո, Թիֆլիսում Հայ ազգային խորհրդի նիստում տակավին երեկ ձաղկված և ամբաստանված Ս. Հարությունյանն իր ելույթով ապացուցում էր, որ ինքն ու իր համախոհները ոչ մի մտադրություն չունեին հրաժարվելու իրենց ավանտյուրիստական, հայ ժողովրդի համար աղետավոր քաղաքական գծից։ Փաստ է, որ նրանք թշնամաբար էին դիմավորելու բանվորական հեղափոխությունը, բոլոր միջոցներով կռիվ էին հայտարարելու սովետական իշխանության հաստատմանը։ Բայց որտե՞ղ էին նրանք որոնում իրենց դասակարգային հովանավորողներին և բարերարներին։ Որքան էլ զավեշտական թվա, այս անգամ արդեն... Ճապոնիայում։ Սամսոն Հարությունյանը հայտարարում էր. «Դաշնակիցները կարող են դրամ տալ, բայց դա մեծ բան չէ։ Նրանք չեն կարող ոչ մարդ և ոչ էլ զենք տալ։ Կա և մի ուրիշ դաշնակից պետություն, Ճապոնիան. չի՞ կարելի նրան դիմել, որ մեզ զորք ուղարկի, ի՞նչ ճամփով չգիտեմ։ Նա է ամենից մոտը և ամեն բան կարող է տալ։ Մեր ուժերը բավական չեն, կազակներն ու Ճապոնիան կարող են օգնել մեզ»[1]։ Կարելի՞ է ավելի մանկամիտ լինել, քան քաղաքական ղեկավար հորջորջված այս ֆիլիստերը, որը երազում էր թուրքական ճակատը ճապոնական զորքի միջոցով պահելու մասին։ Իսկ նույն խորհրդի 1917 թ. դեկտեմբերի 25-ի նիստում իր նախորդ շրջանի վարքագծով մեզ արդեն հայտնի Ռուբեն Տեր-Մինասյանն ուղղակի հայտարարում էր. «Մեզ ձեռնտու է թուրքերի ձեռքի տակ ինքնավարություն»[2]։ Երկու ամիս անց նա լուրջ տոնով զարգացնում էր իր միտքը, ասելով, թե թուրքերը «անկեղծորեն ուզում են հայոց հարցը վճռել»[3]։

[1] Տե՛ս ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, Հայ ազգային խորհրդի արձանագրությունները (16.10. 1917—15.6. 1918), թ. 29։

[2] Նույն տեղում, թ. 114։

[3] Նույն տեղում, թ. 155։

Նման հեղհեղուկ վարքագծի և գործելակերպի բնութագրումը արտահայտվել է դաշնակցության ոչ անհայտ գործիչ Հ. Քաջազնունու մի ելույթում։ Հանդես գալով Ազգային խորհրդի 1918 թ. հուլիսի 4-ի նիստում նա խոստովանում էր, որ «քաղաքականություն չենք ունեցել, ունեցել ենք լոկ ջղաձգություններ։ Ամեն օր նոր զիգզագներ ոչ լուրջ պատճառներից։ Ճիշտ ունեցել ենք обыватель-ի հոգեբանություն, բայց ոչ հետևողականություն, տևողականություն և հաջորդականություն»[1]։

Այսպիսով, վերոհիշյալ փաստերը վկայում են այն մասին, թե որքան վնասաբեր էր, աղետալի հայկական բուրժուական կուսակցությունների որդեգրած գործելակերպը հայ ժողովրդի կենսական շահերի տեսակետից։ Այնքան մեծ էր հայկական բուրժուական ջոջերի նախընտրած պատերազմակողմի տիտղոս շահելու, կամավորական շարժման քաղաքականության ֆիասկոն, որ նույն այդ քաղաքականության կողմնակիցներն անգամ հրապարակայնորեն վերագնահատեցին իրենց ունեցած դիրքորոշումը, դառը ճշմարտություններ հանեցին ասպարեզ։ Դա պարտությունն էր Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը դրսից, իմպերիալիստական տերությունների, արևմտաեվրոպական դիվանագիտության օգնությամբ առաջ մղելու այն քաղաքականության, որին տարիներ շարունակ կառչել էին դաշնակցությունը և հայկական բուրժուա-նացիոնալիստական մյուս ուժերը։

Ամփոփելով կարող ենք եզրակացնել, որ պատերազմի նախօրյակին և նրա ընթացքում հայ ժողովրդի բախտը տնօրինած ազգային ջոջերի գործելակերպը չնպաստեց թուրքական ջարդարարների հանցագործ ձեռքը բռնելու, արևմտահայության բնաջնջման նրանց ծրագրի գործադրումը, հայ ժողովրդի համար մեծագույն ողբերգությունը կանխելու գործին։

[1] Տե՛ս ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, Հայ ազգային խորհրդի արձանագրությունները (16.10. 1917—15.6. 1918), թ. 283։

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

1917 թվականի Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը եզրափակեց մարդկության «նախապատմությունը» և դրեց նրա նոր, իսկական պատմության սկիզբը։ Ռուսաստանում պրոլետարիատի հաղթանակն ազդարարեց աշխարհում առաջին սոցիալիստական պետության, նոր քաղաքակրթության ծնունդը։ Մեծ հոկտեմբերի որոտը հասավ հողագնդի ամենախուլ անկյունները։

Հանճարեղ Լենինի գլխավորած սովետական կառավարության առաջին իսկ քայլը՝ Հաշտության մասին դեկրետը ամբողջ մարդկությանը ելք ցույց տվեց իմպերիալիստական պատերազմի սպանդանոցից, ավերածությունից ու ժողովրդական զանգվածների թշվառությունից։ Կոմունիստները խաղաղության համար մղվող պայքարը համարեցին իրենց առաջնահերթ խնդիրը, գործնականում ցույց տալով, որ սոցիալիզմը, աշխատանքը և խաղաղությունն անբաժանելի են միմյանցից։ 1917 թ. նոյեմբերի 8-ին Վ. Ի. Լենինն ազդարարեց. «Շարունակել այս պատերազմը այն բանի համար, թե ուժեղ և հարուստ ազգերի միջև ինչպես բաժանեն նրանց կողմից բռնությամբ տիրված թույլ ժողովուրդներին,— կառավարությունը համարում է մարդկության դեմ ուղղված մեծագույն հանցագործություն և հանդիսավոր կերպով հայտարարում է իր վճռականությունը՝ անմիջապես ստորագրելու այնպիսի հաշտության պայմաններ, որը վերջ է տալիս այս պատերազմին...»[1]։

Սովետական կառավարությունը հանդես եկավ արտաքին

[1] Վ. Ի. Լենին, Ընտիր երկեր, հ. 2, էջ 534։

քաղաքականության նոր սկզբունքներով, ակտիվ պայքար ծավալեց ընդդեմ իմպերիալիստական պատերազմի։ Սակայն Անտանտայի տերությունները հրաժարվեցին ընդունել հաշտություն կնքելու մասին սովետական կառավարության առաջարկությունը։ Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի ներկայացուցիչների հետ 1917 թվականի նոյեմբերի 20 (դեկտեմբերի 3)-ին սկսված բանակցություններն ավարտվեցին դեկտեմբերի 2 (15)-ին ստորագրված զինադադարի համաձայնագրի կնքումով։ Չնայած այն բանին, որ Գերմանիան սովետական երկրին թալանչիական և ստորացուցիչ հաշտություն էր պարտադրում, այնուամենայնիվ, երկրի տնտեսության քայքայումը ժողովրդական մասսաների հոգնածությունը, ռազմաճակատի կազմալուծումը, տապալված շահագործող դասակարգերի դիմադրությունը ճնշելու անհետաձգելիությունը հրամայաբար հաշտության կնքում էին պահանջում։

Հաշտություն կնքելու դեմ պայքար սկսեցին բոլոր հակահեղափոխականները, «ձախ կոմունիստներ»-ի խումբը։ Վերջինս տապալեց հաշտության պայմանագիր կնքելու գործը։ 1918 թ. փետրվարին ամբողջ ճակատով հարձակման անցած գերմանացիները նոր տերիտորիաներ զավթեցին։ 1918 թ. մարտի 3-ին Բրեստ-Լիտովսկում մի կողմից՝ Սովետական Ռուսաստանի, մյուս կողմից՝ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի և Թուրքիայի միջև կնքված հաշտության պայմանագիրը անհամեմատ ծանր պայմանների մեջ դրեց սոցիալիզմի առաջին երկրին։ «Մենք պարտավոր ենք — հայրենիքի պաշտպանության տեսակետից — ստորագրել ամենածանր, ճնշիչ, գազանային, խայտառակ հաշտություն ո՛չ թե նրա համար, որպեսզի «անձնատուլ լինենք» իմպերիալիզմին, այլ որպեսզի սովորենք և պատրաստվենք լուրջ, գործնական եղանակով պատերազմել նրա դեմ»[1],— ասում էր Վ. Ի. Լենինը։

Իմպերիալիստական պատերազմի դեմ, սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի համար մղած իր պայքարը բոլշևիկյան կուսակցությունը խարսխում էր «ազատու-

[1] Վ. Ի. Լենին, Ընտիր երկեր, հ. 2, էջ 655։

թյուն բոլոր ժողովուրդներին, բոլոր ազգությունների բանվորների ու գյուղացիների եղբայրական միություն» լենինյան սկզբունքի վրա։ Նա հռչակեց «մարդու ամեն մի շահագործման ոչնչացումը մարդու կողմից, հասարակության դասակարգերի բաժանման լիակատար վերացումը, շահագործողների դիմադրության անխնա ճնշումը, հասարակության սոցիալիստական կազմակերպության հաստատումը...»[1]։

Ակտիվորեն պաշտպանելով ճնշված ժողովուրդների ազատագրական պայքարը, Վ. Ի. Լենինը, բոլշևիկների պարտիան ձգտում էին սերտ բարեկամություն հաստատել Ռուսաստանի բանվոր դասակարգի և ճնշված ու գաղութացված երկրների աշխատավորության միջև։

Սովետական կառավարության կողմից 1917 թ. նոյեմբերի 3-ին հրապարակված «Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավունքների դեկլարացիայում» հռչակվում էր Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավահավասարությունն ու սուվերենությունը, ազատ ինքնորոշման իրավունքը։ Ազգային և ազգային-կրոնական բոլոր ու ամեն տեսակի արտոնություններն ու սահմանափակումները վերացվում էին։ Սովետական կառավարությունն ազդարարում էր, որ ազատ զարգացում է ապահովելու Ռուսաստանի տերիտորիայում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների և էթնոգրաֆիական խմբերի համար։ Դրանք այն սկզբունքներն էին, որոնց կենսագործումով միայն հայ ժողովուրդը կատանար իր իսկական սոցիալական և ազգային ազատությունը, կփրկեր իր ֆիզիկական գոյությունը, ապրելու հնարավորություն կստեղծեր թշվառության ու վերջնական կործանման եզրին հասցված իր բեկորներին։

Սովետական կառավարության ընդունած առաջին որոշումներից էր «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը[2]։

[1] Վ. Ի. Լենին. Ընտիր երկեր, հ. 2, էջ 608։

[2] Դեկրետը քննարկվեց ժողկոմսովետի 1917 թվականի դեկտեմբերի 23 (1918 թվականի հունվարի 5)-ի նիստում և հաստատվեց ժողկոմսովետի կողմից 1917 թվականի դեկտեմբերի 29 (1918 թվականի հունվարի 11)-ին։ Դեկրետը հրապարակվեց «Պրավդա» թերթի 1917 թվականի դեկտեմբերի 31 (1918 թվականի հունվարի 13)-ին № 227-ում։

Ի հակադրություն թուրքական մարդասպանների հայաջինջ քաղաքականության, իմպերիալիստական տերությունների զավթողական պլանների, Վ. Ի. Լենինի ստորագրած «Թուրքահայաստանի մասին» ժողովրդական կոմիսարների սովետի դեկրետով սովետական իշխանությունը պաշտոնապես հայտարարեց, որ պաշտպանում է Արևմտյան Հայաստանի «ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անկախություն»։ Սովետական կառավարությունը պահանջում էր ապահովել տարբեր երկրներում ցրված կամ թուրքական իշխանությունների կողմից բռնի կերպով Օսմանյան կայսրության խորքերն աքսորված հայերի անարգել վերադարձն իրենց հայրենի հողերը[1]։

Մինչդեռ երիտթուրքական կլիկը ջարդել էր արևմտահայերին, ավերել նրանց շենները, զրկել նրանց սեփական հողից ու ջրից, իմպերիալիստական դիվանագետները խոսքով հայանպաստ փարիսեցիություն էին անում, իսկ գործով գաղութային նոր զավթումներ իրականացնում, ապա սոցիալիստական առաջին պետությունը հռչակում էր, որ ճանաչում է հայ ժողովրդի ինքնորոշման անկապտելի իրավունքները և գործնականում միջոցառումներ մշակում այդ իրավունքներն իրականացնելու համար։

Ընդգծելով մեր պարտիայի այն ծրագրային թեզը, որ ազգերի ինքնորոշման իրավունքը նշանակում է բացառապես քաղաքական իմաստով անկախության իրավունք, ճնշող ազգից ազատորեն անջատվելու իրավունք, Վ. Ի. Լենինը գտնում էր, որ պրոլետարիատը պետք է պայքարի ճնշված ազգերին բռնությամբ տվյալ պետության սահմաններում պահելու դեմ։ Կոնկրետ դեպքում, Արևմտահայաստանի մասին սովետական կառավարության դեկրետն ուղղված էր թուրքական բռնակալության, նրա նվաճողական ձգտումների դեմ։ Թուրքական իմպերիալիզմը փորձում էր օգտվել պատերազմը դադարեցնելու, ցարիզմի անեքսիոնիստական քաղաքականությունը դատապարտելու Սովետական Ռու-

[1] Փաստաթղթի լրիվ տեքստը տե՛ս «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 156—157։

ռաստանի դիրքորոշումից, հաշտության ու հացի ծարավի ռուս զինվորի հայրենիք վերադառնալու ձգտման պատեհությունից՝ հայկական հողերը նորից զավթելու, հայ ժողովրդի օրինական իրավունքների կենսագործումը կանխելու համար։

1917 թվականի վերջին Թուրքական բանակն ի վիճակի չէր և ոչ մի լուրջ ռազմական գործողություն ձեռնարկելու Կովկասյան ճակատում։ Ռազմաճակատի գիծն այդ պահին անցնում էր Սև ծով—Երզնկա—Խնուս—Վան գծով՝ մոտ 500 կմ երկարությամբ։ Երբ 1917 թվականի նոյեմբերի 17-ին Թուրքական երրորդ բանակի հրամանատար Վեհիբ փաշան Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարին դիմեց զինադադարի մասին խնդրանքով, Թուրքական կառավարողների նպատակը հաշտությունը կամ խաղաղությունը չէին։ Զնայած որ դեկտեմբերի 5-ին Երզնկայում կնքվեց զինադադարի պայմանագիր[1], Թուրքական իմպերիալիստները շուտով ուխտադրժորեն խախտեցին այն և հարձակման անցան ամբողջ ճակատով։

1918 թվականի փետրվարին Թուրքական զորքերը նորից զավթեցին Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիաները, հայ ժողովրդին զրկելով ինքնորոշման իր իրավունքն իրականացնելու հնարավորությունից[2]։ Վանի, Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգներում բնակություն հաստատած 100 հազարից ավելի հայ բնակչությունը[3], տասնյակ հազարավոր հայ մարդիկ հայրենի հողերը վերադառնալու, իրենց բույնը վերաշինելու հույսով, սպասում էին դրության կայունացման։ Սակայն Թուրքիայի համար զինադադարը միայն պատրվակ էր ժամանակ շահելու, սեփական ուժերը համախմբելու ու հարձակման նախապատրաստվելու համար։ Թուրքական զինված ուժերը հունվարի 30-ին գրավեցին Երզնկան, փետրվարի 4-ին՝ Բայբուրթը (Բաբերդ), փետրվարի 8-ին՝ Մամախաթունը, փետրվարի 29-ին՝ Էրզրումը, ապրիլի 11-ին՝ Կարսը և այլն։

---

1 Պայմանագրի լրիվ տեքստը տե՛ս ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 1։
2 Վ. Ի. Լենին, Ընտիր երկեր, հ. 2, էջ 899։
3 Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը, էջ 90։

Թուրքական իմպերիալիզմն ստեղծված միջազգային և ռազմական կացությունը շատ նպաստավոր էր համարում իր նվաճողական պլանները Հայաստանի և Անդրկովկասի հաշվին իրագործելու համար։ Այն, ինչ նախագծվել, բայց չէր կենսագործվել պատերազմի առաջին տարիներին, գործողության մեջ էր դրվում այժմ։

Սովետական պետության դեմ իմպերիալիստական տերությունների հրահրած ինտերվենցիայի առաջին իրականացնողներից մեկը հանդիսացավ երիտթուրքական կառավարությունը։ Այդ Թուրքական բանակն էր, որ առաջինը ոտք դրեց ռուսական բանակի գրաված և հայ ժողովրդին պատկանող տերիտորիան, այդ Թուրքական ինտերվենտներն էին, որ առաջինը փորձեցին օգտվել ռուսական կայսրության քայքայումից, յուրովի մեկնաբանեցին Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, ներխուժեցին Անդրկովկաս՝ նոր հողեր զավթելու, անեքսիաներ կատարելու, դեպի Արևելք մեծ հեկտեմբերի գաղափարների հաղթարշավը կասեցնելու նպատակով։ Վ. Ի. Լենինն ասում էր. «Հանցագործ է այն կառավարությունը, որը զինադադար չի ուզում...»[1]։ Իսկ Թուրքական կառավարողները զինադադար չէին ուզում, նրանք ձգտում էին նոր զավթումների, նոր արյունահեղության։

Թուրքական ինտերվենցիան ոչ միայն տապալեց Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշման մասին սովետական կառավարության դեկրետի կենսագործումը, այլև մահացու սպառնալիք ստեղծեց հեղափոխության հաղթանակի և Անդրկովկասի ժողովուրդների ֆիզիկական գոյության համար։ «Այն միտքը, որ հեղափոխությունը կարող է Կովկասից անցնել այդ սովալլուկ երկիրը (Թուրքիա),— 1918 թվականի մարտի սկզբին գրում էր Ս. Կասյանը,— սոսկացնում է նրանց։ Սոսկացնում է նրանց նաև այն, որ խորհուրդների իշխանությունը Կովկասում կարող է տերիտորիական վնաս հասցնել նրանց գիշատիչ իշխանությանը և ավազակային շահագործությանը, պնդելով և պաշտպանելով ժողովրդական կոմիսարների դեկրետը Տաճկական Հայաստանի ինք-

---

1 Վ. Ի. Լենին, Ընտիր երկեր, հ. 2, էջ 541։

նորոշման վերաբերյալ»[1]։ Ս. Կասյանը ցույց էր տալիս, որ թուրքական իմպերիալիստների «անզուսպ ցանկությունն է՝ հաջողությամբ պսակված տեսնել բեգական գերիշխանությունը Անդրկովկասում», որ նրանք «հուր ու կրակի, սուր ու թրի տալով» Հայաստանը, ձգտում են «թիկունքից հարձակվել սոցիալիստական Ռուսաստանի վրա», իմպերիալիստական մյուս զավթիչների հետ միասին «երկաթե օղակ կազմելով՝ խեղդել սոցիալիստական իշխանությունը»։ «Թույլ տալ, որ այդ ծրագիրը ամենալայն կերպով իրագործվի,— շարունակում է Ս. Կասյանը,— նշանակում է ոչ միայն ինքնասպանություն գործել, այլև դավաճանել սոցիալիզմին»։ Ընդգծելով, որ «տաճկական իմպերիալիզմի դեմ մեր կռիվը նույն կռիվն է», որ մղվում է բեգական-ազնվական, բուրժուական հակահեղափոխության դեմ, նա բոլշևիկների, բոլոր հեղափոխական ուժերի «սրբազան պարտականությունն էր» համարում «ամենահամառ կերպով պաշտպանել սոցիալիստական Ռուսաստանի թիկունքը»[2]։

Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, ապա Սեյմը իրենց հակասովետական քաղաքականությամբ, երկրամասի ազգությունների միջև երկպառակությունները խորացնելու գործելակերպով չլատեցին աշխատավորության ուժերը, անուժ գտնվեցին թուրքական հարձակումը կանխելու, երկրամասի պաշտպանությունը կազմակերպելու գործում։ Թե՛ Տրապիզոնի և թե՛ Բաթումի բանակցությունների ժամանակ նրանք խաղալիքի վերածվեցին թուրքական իմպերիալիստների ձեռքում, որոնք այսօր դրժում էին այն, ինչ ընդունել էին երեկ, լկտի կերպով ոտնահարում էին միջազգային իրավունքի ամենատարրական նորմերը։ Անդրկովկասի ինքնակոչ տընօրենները ոչ միայն անօրինական կերպով չճանաչեցին սովետական կառավարության կողմից նշանակված Կովկասի գործերի արտակարգ կոմիսար Ստ. Շահումյանի լիազորությունները, պայքար սանձազերծեցին նրա դեմ, այլև խոչընդոտեցին նրա գործողությունները «Թուրքահայաստանի

[1] «Բանվոր», № 5, 6, 7.3. 1918 թ., Ս. Կասյան, «Մեր տակտիկան»։
[2] Նույն տեղում։

մասին» դեկրետը իրագործելու ուղղությամբ, խանգարեցին բոլշևիկյան կազմակերպություններին երկրամասը պաշտպանելու թուրքական և մյուս իմպերիալիստների ինտերվենցիայից։

Անդրկովկասի նացիոնալիստական հակահեղափոխությունը յուրովի էր մեկնաբանում «ինքնորոշման» իրավունքը, մոլորեցնում աշխատավորներին, ամեն ինչ անում հեղափոխական շարժմանը ազգային գունավորում տալու, բանվորների խաղաղ միտինգները գնդակոծելու, ապստամբ գյուղացիների դեմ թնդանոթներ ուղարկելու համար։ Ղեկավարվելով «զորքը բոլշևիկյան վտանգ է, ապա ուրեմն պետք է ազատվել զորքից»[1]՝ Անդրկովկասի համար աղետաբեր նշանաբանով, Կոմիսարիատի և Սեյմի հակահեղափոխական տնօրենները զինաթափում էին ռազմաճակատից տուն վերադարձող ռուս զինվորներին, թշնամություն սերմանում նրանց և իրենց կողմից ստեղծված ազգային զորամասերի միջև։

1918 թ. հունվարի 10-ին Սովետական Ռուսաստանի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնակատար Ալ. Մյասնիկյանի մի հրամանը հասել էր Թիֆլիս, Հայ ազգային խորհրդին։ Իր հեռագրում Մյասնիկյանը պահանջում էր հարգել զինվորների իրավունքները, վերջ տալ դասալքությանը, հաշվառել և պահպանել զենքը, կանխել ինքնակամ դեմոբիլիզացիան, ուժեղացնել հսկողությունը բժշկական հանձնաժողովների վրա, պատժել ռազմական հանդերձանքը կողոպտողներին և այլն։ Այսինքն՝ հիմնական հարցը համարվում էր բանակը փրկելը, թուրքական վերահաս ներխուժումից երկրամասի պաշտպանունակությունն ապահովելը։ Այնինչ այդ կարևոր փաստաթուղթն արժանացել էր ազգային ջոջերի լոկ արհամարհանքին՝ «իր հասցեով չի ուղարկված» անպատասխանատու մակագրությամբ[2]։

Այն ժամանակ, երբ թուրքական բանակն անարգել առաջ էր շարժվում թաղելու հեղափոխության հետ կապված

[1] «Կոմունիստ», № 1, 22.6, 1918 թ., Մոսկվա։
[2] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 1, թթ. 139 -141։

բոլոր ակնկալությունները, երբ Անդրկովկասի Սեյմը վճռաբեկ էր հանում երկրամասի ժողովուրդների ազատագրությունը թուրքական արյունռուշտ ինտերվենտներին, բոլշևիկներն իրենց հայացքը սևեռում էին դեպի հյուսիս, «դեպի հեղափոխական խորհուրդների իշխանությունը, որ իր բարյացակամ և ջերմ վերաբերմունքով գալիս է հուսադրելու մեզ՝ այս կրիտիկական, արհավրալից օրերին»։ «Կարմիր դրոշակ» թերթը գրում էր. «Հայաստանի ինքնորոշման դեկրետը հրատարակող խորհուրդների իշխանությունը համապատասխան քայլերի դիմեց, խոսքից անցավ գործի, անցավ՝ քաջ գիտակցելով, որ Բրեստ-Լիտովսկում կնքված հաշտությունը ֆորմալ է՝ կատարված ճնշման ու բռնության ազդեցությամբ, որ ինքնորոշման խնդիրն ամենից առաջ Հայաստանի ժողովուրդներին է վերապահված՝ հեղափոխական ճանապարհով իրականացնելու։ Այդ իսկ նպատակով էլ խորհուրդների իշխանությունը Ռուսաստանի բոլոր վայրերում գտնված հայ աշխատավորներին օգնության ձեռք է մեկնում՝ տալով ամեն դյուրություն, որ օր առաջ դիմեն ժամ առ ժամ քայքայվող ճակատը»[1]։

Հիրավի, Ռուսաստանի տարբեր մասերում ցրված արևմտահայերին զինելու, նրանց հատուկ ջոկատներում կազմակերպելու հարցը քննարկվում էր սովետական կառավարության կողմից։ Վերջինս 1918 թ. մարտի 3-ին ռևկոմներին և սովետական կազմակերպություններին հղած իր շրջաբերականում պահանջում էր դյուրություններ ստեղծել այդպիսի ջոկատներ ստեղծելու գործում, քանի որ նրանք «կոչված են պաշտպանելու իրենց հայրենիքը գերմանա-թուրքական բռնադատողներից»։

Սովետական իշխանությունն ամենուրեք՝ Օդեսայում թե՛ Խարկովում, Ռոստովում թե՛ Սևաստոպոլում ընդառաջում էր հայ փախստականների զինվորագրվելուն և ռուսական բանակի հայ զինվորների հետ կովկասյան ճակատ՝ թուրքերի դեմ կռվելու մեկնելու գործին։ Ինչպես արձանագրված է 1920 թ. Կ. Պոլսում լույս տեսած «Մեծ պատերազմը և

[1] «Կարմիր դրոշակ», № 2, 16.4. 1918 թ., Անուրջ, «Ո՞վ է հանցավորը»։

հայ ժողովուրդը» գրքում (էջ 96) «հազարավոր թուրքահայեր արձանագրվեցին իբրև զինվոր։ Բոլշևիկները առատորեն զենք, ռազմանյութ, հագուստ, ուտելիք, նույնիսկ թընդանոթներ տրամադրեցին և ուղարկեցին Կովկաս, ռազմագիծը պաշտպանելու համար։ Անոնք իրենց ծախսով նավեր կտրամադրեին հայ զինվորներուն»։

1918 թվականի հունիսին Վահան Տերյանը գրում էր, որ «...միայն Ռուսաստանի բանվորական և գյուղացիական խորհուրդների իշխանության կարմիր գնդերն են, որ կարող են ազատություն ավետել արյունաներկ երկրին»[1]։

Ստեղծված ծանր կացության պայմաններում, երբ, մի կողմից, Հայաստան և Անդրկովկաս էր խուժում թուրքական բանակը, իսկ, մյուս կողմից, հեղափոխության թիկունքից հարվածում էին բուրժուական նացիոնալիստները, Անդրկովկասի բոլշևիկները անխոնջ պայքար էին մղում աշխատավորության եղբայրական դաշինքը կռելու, նրան Հոկտեմբերի մեծ դրոշի շուրջը համախմբելու, սովետական փրկարար իշխանության հաղթանակն ապահովելու համար։

Երբ 1918 թ. ապրիլի 6-ից 8-ը Ալեքսանդրապոլում Անդրկովկասի Սեյմի հայ անդամների, Հայոց ազգային խորհրդի, կուսակցությունների ներկայացուցիչների և այլոց խորհրդակցությունում քննարկվում էին թուրքական հարձակման հետևանքով ստեղծված ծանր դրության, նրան դիմագրավելու հարցերը, հայ բոլշևիկները, իրենց ժողովրդի ճակատագրում Սովետական Ռուսաստանի անփոխարինելի դերը հասկացող մարդիկ դեմ էին արտահայտվում, հակահարված էին տալիս դաշնակցական պարագլուխների աղետաբեր կուրսին, վրացյանների և այլոց ավանտյուրիստական այն հայտարարություններին, թե հույսեր կապել հեղափոխական Ռուսաստանի հետ, «ցնորք է»[2]։ Նրանք միակ և ճիշտ ելքը տեսնում էին ժողովրդական կոմիսարների սովետի իշխանությունը ճանաչելու, երկրամասում սովետական իշխանություն հաստատելու մեջ։

[1] «Կոմունիստ», № 1, 22.6, 1918 թ., Մոսկվա։

[2] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 213, թ. 15։

Արշ. Զուրաբյանն ասում էր. «Տաճկաստանի նպատակն է՝ բաժանել մեզ Ռուսաստանից և ենթարկել իրեն։ Բայց մենք կարո՞ղ ենք թողնել Ռուսաստանը, հյուսիսի օրիենտացիան, կարո՞ղ ենք դադարել մեր աչքերը դեպի հյուսիս հառելուց։ Ո՛չ»[1]։ Նա գտնում էր, որ «Անդրկովկասի անկախությունը խզում է բոլոր պատմական կապերը Ռուսաստանի հետ, որի դեմոկրատիան և քաղաքակրթությունը մի դարից ավելի սնում են տեղական ժողովուրդներին»։ Նա գտնում էր, որ այդ խզումը «մատնում է մեզ մեկուսացման, որից կառաջանա Անդրկովկասի ստրկացումը Թուրքիայի կողմից բոլոր բացասական հետևողություններով»[2]։ Իր ելույթներում բոլշևիկ Բ. Ղարիբջանյանը ցույց էր տալիս, որ «...ներկա կրիտիկական մոմենտում մի ելք կա՝ ձեռք մեկնել ժողովրդական կոմիսարների իշխանությանը։ Հակառակ դեպքում փրկություն չկա»[3]։ Նա պահանջում էր «ճանաչել ժողովրդական կոմիսարներին. դա կփրկի միայն հեղափոխությունը և ժողովրդին»[4]։ Բ. Ղարիբջանյանին պաշտպանում էր Ա. Ստամբոլցյանը, որը պահանջում էր «ընդունել Կովկասի խորհուրդների իշխանությունը»[5]։

Երբ դաշնակները մտադրվում էին մուսավաթականների օրինակով զինաթափել հայրենիք վերադարձող ռուս զինվորներին, Անդրանիկը զայրալի խոսքեր շպրտեց նրանց պարագլուխների երեսին, ասելով. «Մեր միակ բարեկամը Ռուսիան է, և դուք ձեր աղետաբեր ձեռնարկով կուզեք զա՞յն ալ հեռացնել մեզմե։ Մենք հրացաններու պետք չունինք, մենք անոնց բարեկամության պետքն ունինք»[6]։

Սակայն անդրկովկասյան հակահեղափոխությունն ընթացավ սեփական ժողովուրդների շահերին դավաճանելու, Անդրկովկասը Սովետական Ռուսաստանից անջատելու ուղիով։ «Դաշնակցությունը փոխանակ հեղափոխական Ռուսաստանի հետ դաշն կապելու,— գրել է Վահան Տերյանը,— դաշն կապեց հակահեղափոխական և արյունարբու բեգերի ու դավաճան մենշևիկների հետ»։ «Արյունարբու իմպերիալիստ Տաճկաստանն էլ հենց այդ էր ուզում։ Երբ նա տեսավ, որ պաշտոնապես Կովկասը կտրվեց Ռուսաստանից, իսկույն ևթ զորքը շարժեց առաջ և գրավեց Կովկասի հայաբնակ երկրները։ Տաճկաստանն այսպես ասաց՝ քանի որ դուք Ռուսաստանից անկախ պետություն եք, ուրեմն իմ Ռուսաստանի հետ կապած պայմանները ձեզ չեն վերաբերում։ ...Ահա թե ինչպես հայ աշխատավոր ժողովրդի տունը քանդեցին ժողովրդին բարեկամ ձևացող դաշնակցականները՝ միանալով թուրք մուսավաթական բեգերի և դավաճան մենշևիկների հետ»[1]։

Մայիսի կեսերին թուրքական հրոսակները գրավեցին Ալեքսանդրապոլը, հասան Ղարաքիլիսայի, այնուհետև Երևանի մատույցներին։ Օրհասական վիճակ ստեղծվեց հայ ժողովրդի համար։ Դաշնակցական «քաղաքագետները» այդ օրերին խոստովանում էին, թե «մեր բանակը» բոլորովին կազմալուծված է և կորցրել է իր կռվելու ընդունակությունը», թե ամեն ինչ «թուրքական բանակի քմահաճույքից է կախված», թե «Կովկասա-Հայաստանը ոչնչանալու է...»։ Նրանք փրկությունը տեսնում էին այն բանում, որ «շատ որոշ» Գերմանիային ասենք՝ «մենք խոնարհվում ենք Ձեր առաջ, ընդունում ենք Ձեր հովանավորությունը և գործելու ենք Ձեզ հետ»[2]։

1918 թ. մարտին, այնուհետև մայիսին Սովետական Ռուսաստանի կառավարության անունից Գ. Չիչերինը անօրինական էր համարում Թուրքիայի հետ միակողմանի, առանց Սովետական Ռուսաստանի մասնակցության վարած բանակցությունները, Բաթումում կնքված ստրկացուցիչ պայմանագիրը։ Նա մատնանշում էր, որ «այսպես կոչված անդրկովկասյան կառավարության իշխանությունը չի ճա-

---

[1] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 213, թթ. 11—12։

[2] Նույն տեղում, թ. 18։

[3] Նույն տեղում, թ. 16։

[4] Նույն տեղում, թ. 21։

[5] Նույն տեղում։

[6] Նույն տեղում, թ. 27։

[1] «Կոմունիստ», № 1, 22.6, 1918 թ., Մոսկվա, Վ. Տերյան. Նամակներ հայ գյուղացիներին և բանվորներին։

[2] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 232, թ. 1։

նաչվում բնավ և Անդրկովկասում առհասարակ նրա դեմ են ժողովրդական լայն խավերը»[1]։

Երևանի դարպասների մոտ, Սարդարապատի և Բաշապարանի շրջանում, Ղարաքիլիսայի տակ թուրքական կանոնավոր բանակին հայ աշխատավոր ժողովրդի ցույց տրված հերոսական դիմադրությունը բացահայտեց Թիֆլիսում ծվարած Հայոց ազգային խորհրդի և ժողովրդին կառավարելու մյուս հավակնորդների ապիկարությունը, քաղաքական տհասությունն ու կարճատեսությունը։ Մայիսի 19-ին թուրքերը հասել էին Սպիտակի լեռները։ Ականատեսը պատմում է, որ մայիսի 19-ից 20-ը Համամլուից մինչև Համզաչիման փոքր տարածության վրա, ձորում հավաքվել էր մի քանի հարյուր հազար փախստական՝ Կարսի, Երզնկայի, Էրզրումի շրջաններից, Ռուսահայաստանի մի շարք վայրերից։ «Փախստական քարավանը ոչ դադար ուներ և ոչ էլ ծայր»։ Իսկ «թշնամին կրնկակոխ հետևում էր խուճապի մատնված, բընությունից տուժած, բազմահազար գաղթականությանը»[2]։

Ղարաքիլիսայի տակ մայիսի 25-ից 28-ը անհավասար մարտ տեղի ունեցավ թուրքական տասնհազարանոց զորքի և հայկական փոքրաթիվ զորամասերի ու նրանց միացած Փամբակի, Լոռվա գյուղացիների զինված խմբերի միջև։ Որոշ տվյալներով թուրքական բանակը հազարների հասնող զոհ տվեց[3]։ Սակայն բացակայում էր կազմակերպվածությունը, չկար որոշակի ծրագիր։ Չնայած հերոսական դիմադրությանը, այնուամենայնիվ, թուրքերը գրավեցին Ղարաքիլիսան։ Թուրք մարդասպան Ջավիդ բեյն իր ասքյարներին երեք օր ազատություն էր տվել ոճիրներ գործելու։ Ղարաքիլիսայի մի քանի հազար տղամարդկանց խումբ-խումբ գնդակահարեցին քաղաքամերձ անտառում։ Կողոպտվեց համարյա ամեն ինչ[4]։ Նշելով, որ թուրքական հրոսակներն այդ շրջանից տարել էին կամ ոչնչացրել 24303 խոշոր եղջերավոր անասուն, 96704 ոչխար, 4718 ձի և էշ, 6296 գութան ու չութ, 6030 սայլ-ֆուրգոն, 24096 երկրագործական գործիք, 5686 փեթակ և այլն, նույն հեղինակը հենվելով թուրքական վայրագությունների հետևանքները հետազոտած հանձնաժողովի ուսումնասիրությունների վրա, եզրակացնում է, որ Ղարաքիլիսայի շրջանում, Փամբակում թուրքական զորքերի կատարած սպանություններն ու բռնությունները ոչ թե տարերային էին, այլ «թուրք վարիչների կանխորոշված ծրագրի» արդյունք[1]։

Մոտենալով Երևանի մատույցներին, թուրքական ինտերվենտներն այն կտրել էին Թիֆլիսից, հեղափոխական Բաքվից և, ընդհանրապես, արտաքին աշխարհից։ Այնտեղ կուտակված գաղթականության և տեղի բնակչության համար նահանջի և ոչ մի ճանապարհ չկար։ Նրանց անվերապահ մահ էր սպառնում։ Թիֆլիսի հայ ազգային խորհուրդը, վրացական մենշևիկների և ադրբեջանական մուսավաթականների հետ միասին պատվիրակություն էին ուղարկել Բաթում հաշտություն խնդրելու։ Իսկ թուրքական իմպերիալիստները դարձել էին ավելի սանձարձակ ու անզիջող։

Երևանի շրջանում կուտակված բնակչությունը օրհասական օրեր էր ապրում։ Ամեն ոք գիտակցում էր, որ դիմադրություն ցույց չտալը հավասարազոր է ինքնասպանության։ Այս պայմաններում ժողովուրդը ոտքի էր կանգնելու զենքով պաշտպանելու իր կյանքն ու պատիվը։ Թշնամուն զինված դիմագրավելու մտայնությունը գործնական ուժ ստացավ։

1918 թ. մայիսի 24-ին Երևանի զորամասի հրամանատար զորավար Սիլիկյանի (Սիլիկով) կոչում ասված էր, որ «նամարդ թշնամին» «ուզում է ոչնչացնել մեր բազմաչարչար ազգը»։ «Բայց քանի որ պիտի ոչնչանանք, ավելի լավ չէ՞ որ զենքը ձեռքներիս փորձենք մենք մեզ պաշտպանելու։ Գուցե հաջողվում է մեզ կռվով ձեռք բերել ապրելու իրավունքը»[2]։

---

[1] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 231։ Տե՛ս նաև «Կարմիր դրոշակ», № 3, 17.4. 1918 թ.։

[2] Մ. Ղ., Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը, Թիֆլիս, 1920, էջ 5—6։

[3] Միացյալ և անկախ Հայաստան, Պատմական քայլը, Կ. Պոլիս, 1919 թ., էջ 30—31։

[4] Մ. Ղ., նշվ. աշխ., էջ 40—45։

[1] Մ. Ղ., նշվ. աշխ., էջ 101—107։

[2] Միացյալ և անկախ Հայաստան, էջ 37։

Սակայն որքան էլ պարադոքսային է, պարտվելով Սարդարապատի մարտերում, թուրքական բանակի հրամանատար Վեհիբ փաշան ուլտիմատում էր պարտադրում Բաթումում հավաքված անդրկովկասյան հակահեղափոխական ջոջերի ներկայացուցիչներին։ Պարտվել էին թուրքերը, բայց և իրենց կամքն էին թելադրում թուրքերը։ Սեփական ժողովրդից կտրված, թուրքական բանակի դեմ Սարդարապատի տակ տարած հաղթանակից անիրազեկ, Թիֆլիսի Հայ ազգային խորհրդի ղեկավարությունը շարունակում էր հին ընթացքը, խաղաղություն հայցում ինտերվենտներից։ Իսկ վերջիններիս նպատակն էր իրենց պայմանները պարտադրել այն մարդկանց, որոնք խոսում էին ու գործում Անդրկովկասի ժողովուրդների անունից, բայց լքել էին նրանց դիմադրությունը գլխավորելու գործը, անիրազեկ էին, կամ չէին գիտակցում այն կարևոր հաղթանակի նշանակությունը, որ հայ ժողովուրդը նվաճել էր անհավասար կռվում։ Փոխանակ հայացքը հառելու դեպի մայր երկիրը, սեփական ժողովրդի պայքարի գործը կազմակերպելը, Արևմտահայ խորհուրդը շտապում էր տեղափոխվել Հյուսիսային Կովկաս, իր հետևից տանելով ահաբեկված գաղթականությանը, որի ծայրը հասել էր Վլադիկավկազ և Արմավիր։ Թուրքական իմպերիալիստները պահանջում էին Ախլցխան, Ախալքալակը, Ալեքսանդրապոլի շրջանը, Սուրմալուն, Նախիջևանը, Էջմիածինը։ Նրանք ձգտում էին բաժան-բաժան անել Անդրկովկասը և նրա առանձին մասերի հետ հաշիվ տեսնել իրենց հայեցողությամբ։ Առաջինը թուրքական վերջնագիրն ընդունեց վրացական ազգային խորհուրդը և մայիսի 27-ին հրաչակեց Վրաստանի «անկախությունը»։ Նրան հետևեցին մուսավաթականները, իսկ ապա նաև Հայոց ազգային խորհուրդը։

Նորաստեղծ հայկական հանրապետությունը ընդամենը 9000 քառակուսի կմ տերիտորիա էր ունենալու և դառնալու էր Թուրքիայի վասալը։

Բաթումում պայմանագիր կնքելով, թուրքական ինտերվենտները և ոչ մի մտադրություն չունեին հարգելու Անդրկովկասին իրենց իսկ պարտադրած պայմանները։ Թուրքական վայրենարարո զորամասերը մինչև 1918 թ. հոկտեմբերի 18-ը շարունակում էին ասպատակությունները Լոռու, Փամբակի, Ղարաքիլիսայի շրջաններում[1]։ 1918 թ. հոկտեմբերի 31-ին Ալեքսանդրապոլից հաղորդում էին. «Հայ գյուղացին այժմ ոչինչ չունի, կերակրվում է միայն կանաչով, արմտիքներով...»։ «Տաճիկ իշխանությունը նրանից խլում է... ցորենը, գարին, ալյուրը, կարտոֆիլը, տասնյակ հազարավոր քշում անասունները, այն ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդը, այդ բոլորի տերը կամաց-կամաց մեռնում է քաղցից»։ «...Աշխատող ձեռքեր չկան. մոտ 10 հազար երիտասարդ հավաքվել է շրջանից, ուղարկվել Էրզրում, որը գերեզման է դարձել նրանց համար, շատ քչերն են վերադարձել այնտեղից»[2]։

«Թուրքերը մեր երկրի որոշ մասերից ետ քաշվելով, իրենց հետևից թողնում են լիակատար ամայություն։ Նրանք տարել են, բառիս բուն նշանակությամբ, ամեն ինչ, լինի այդ պետական, հասարակական, թե մասնավոր։ Նրանք տարել են ամբողջ հացը, անասունները, պատրաստի վառելիքը, պահեստների և խանութների ապրանքները, տների կահկարասին, պատուհանների փեղկերը, վառարանները, երկաթուղու սեմաֆորները, լապտերները, հեռագրաթելերը, շատ տեղերում հեռագրասյուները և այլն, և այլն։ Մի խոսքով, տարել են այն ամենը, ինչ որ որևէ արժեք ներկայացնում է մեր ժողովրդի կամ պետության համար»[3]։

Ինչպես նկատել է Ս. Կասյանը, թուրքական վայրենաբարո իմպերիալիզմը «ոչ թե հետզհետե է քամում նվաճած, բռնագրաված երկրի հյութը, կաթիլ-կաթիլ ծծում ժողովրդի արյունը և որոշ չափով օգնում երկրի տնտեսությունը պահպանելուն, ոչ, տաճկական իմպերիալիզմը թալանի ու ավերածության, ջարդի և կոտորածի է մատնում երկիրը հենց առաջին մոմենտից։ Հայաստանի հողը ոռոգվում է արյունով, դաշտերն ու ձորերը ծածկվում դիակներով։ ...Երկիրն

[1] Մլի-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 319, թ. 1։

[2] Նույն տեղում, գ. 320, թ. 1։ Տե՛ս նաև ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 222, գ. 12, թ. 182։

[3] Նույն տեղում, գ. 273, թ. 1։

ամբողջապես ավերվում, թալանվում է և ծայր աղքատության մատնվում...»[1]։

Երկրամասն անջատելով հեղափոխական Ռուսաստանից, պայքարելով սովետական իշխանության դեմ, հայկական ջոջերը օրեցօր գլորվում էին թուրքական կառավարողների գիրկը, ձեռք մեկնում իրենց ժողովրդի դահիճներին։

Ավելորդ չենք համարում մի քանի փաստերով ցույց տալ, թե ինչպիսի տրագիկոմիզմի մեջ էին ընկել այն մարդիկ, որոնք երեկ ուր էին ճոճում հայ ժողովրդի դարավոր թշնամի թուրքական պետականության դեմ, իսկ այսօր քարշ գալով մենշևիկյան, մուսավաթական իրենց համախոհների հետևից, սովետական իշխանության դեմ դասակարգային կռիվ հայտարարելով, իրենց բախտը կապում էին թուրքական դահիճների հետ։

1918 թ. նոյեմբերի 4-ին Ալ. Խատիսովը, խիստ կերպով դեմ արտահայտվելով Ռուսաստանին մերձենալու մասին Արշ. Զուրաբյանի տեսակետին, անամոթաբար ասում էր, թե «մենք և թուրքերը այժմ մեկս մեկու կարիքն ունենք», «այժմ պետք է լավ հարաբերություններ պահպանել թուրքերի հետ»[2]։ 1918 թ. նոյեմբերի 9-ին Ավ. Ահարոնյանը Կ. Պոլսում շնորհակալություն էր հայտնում սուլթանին այն բանի համար, որ նա էր տվել «անկախ Հայաստանի» գաղափարը[3]։

1918 թ. սեպտեմբերի 21-ին էնվերը Կ. Պոլսում գտնված հայկական պատվիրակության անդամ Ալ. Խատիսովից պահանջում էր դաշինք կնքել, չեզոք չլինել, այլ Թուրքիայի հետ միասին «պաշտպանել» նրա արևելյան թիկունքը[4]։ Իսկ երեկ ցարիզմի ոտքերը լիզող Խատիսովը այսօր արդեն համաձայնվում էր իր ժողովրդի դահիճի հետ և այն կարծիքն էր արտահայտում, թե «հայկական հարցը լուծելու» գործում թուրքերի ցանկությունից նա ավելի շատ բան է սպասում[5]։ Թուրքական իմպերիալիստները ձգտում էին

[1] Ս. Ատենյան (Կասյան), Ո՞ւր է նլքը, էջ 23։
[2] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 222, գ. 12, թթ. 192—193։
[3] Նույն տեղում, թ. 199։
[4] Նույն տեղում, թ. 188—189։
[5] Նույն տեղում, թ. 190։

Անդրկովկասի «անկախ» հանրապետությունները հակադրել Սովետական Ռուսաստանին, նրանց դարձնել Թուրքիայի վասալը, անմիջական սահման չունենալ Ռուսաստանի հետ և Թուրքիան հեռու պահել Հոկտեմբերյան հեղափոխության գաղափարների ազդեցությունից։ Այս բանը շատ անսքող կերպով արտահայտել էր Թալեաթը 1918 թ. նոյեմբերին[1]։

Դաշնակցական ավանտյուրիստների ընտրած քաղաքական վարքագիծը միմիայն հասցնելու էր նոր ջղաձգումների, նոր աղետների։

Այսօր դաշնակցական պարագլուխներին թվում է, թե անհետացել են իրենց թերթերի հավաքածուները, իրենց իսկ ստորագրած փաստաթղթերը և փորձում են հերոսանալ անտեղյակ ընթերցողի մոտ, նրան ներկայանալ հետևողական թուրքոֆոբ, թուրքական լծից հայ ժողովրդի ազատագրման գործի մարտիկներ։

Իսկ ինչի՞ մասին են վկայում փաստերը։ 1920 թվականի նոյեմբերի 20-ին Երևանի «Հառաջ» թերթը «Հաշտության խնդիրը և մեր օրիենտացիան» առաջնորդող հոդվածում ճշտորեն արտահայտում էր Ս. Վրացյանի գլխավորած կառավարության որդեգրած ավանտյուրիստական, հայ ժողովրդի շահերի համար դավաճանական քաղաքականության էությունը։ «Մեր դարավոր թշնամին, Տաճկաստանը,— կարդում ենք մենք այնտեղ,— կարող է ի վերջո հաշտվել մեր պետական գոյության հետ միայն այն ժամանակ, երբ մենք մի անգամ ընդմիշտ կհրաժարվենք ռուսական օրիենտացիայից»։ «Եթե հայ ժողովուրդը կամենում է ապրել և ապահովել իր պետական ու ֆիզիկական գոյությունը հարատևորեն, նա պետք է ունենա ոչ թե ռուսական, այլ թուրքական օրիենտացիա»։

Ինչպես ասում են, դավաճանությունը և ավանտյուրիզմը պոզով ու պոչով չեն լինում։ Քառասունհինգ տարի առաջ թուրքական օրիենտացիայի ջատագովությամբ հանդես եկող, հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի համար բախտորոշ նշանակություն ունեցող սովետական իշխանու-

[1] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ 222, գ. 12, թ. 192։

թյան դեմ սուր ճոճող և այդ իշխանության շնորհիվ հայ ժողովրդի այսօրվա նվաճած վերածնության հասցեին ծախու բամբասանքներով զբաղվող մարդիկ փորձում են հանդես գալ հայրենասերի, թուրքական լծի դեմ պայքարած «հերոսների» դերում։

1921 թվականի մարտի 1-ին, փետրվարյան ավանտյուրայի օրերին նույն Ս. Վրացյանը դիմում էր թուրքական կառավարողներին՝ Ազգային ժողովին ու Մուստաֆա Քեմալին և օգնություն խնդրում սովետական իշխանության դեմ պայքարելու համար։ Իսկ դաշնակցական «Ազատ Հայաստանը» այդ ժամանակ իր մի խմբագրականում սևով սպիտակի վրա գրում էր. «Իրերի պատմական բերումով Անդրկովկասի ժողովուրդների քաղաքական ազատության իրական պաշտպանը կարող է դառնալ միայն Տաճկաստանը...»[1]։

Վրացյանը ձեռք էր մեկնում արյունռուշտ Բեհաէդդին Շաքիրին, արևմտահայության տեղահանության ու բնաջնջման գլխավոր կազմակերպիչներից մեկին, որը 1921 թվականի գարնանը որպես Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի ներկայացուցիչ, սիրալիր հանդիպումներ էր ունենում նրա հետ։ Թիֆլիսում լույս տեսած «Կարմիր Աստղ» թերթի 1921 թ. հունիսի 7-ի № 79-ում հրապարակված Ս. Վրացյանի նամակը Շաքիրին շատ լավ բնորոշում է դաշնակցական պարագլխի հետապնդած նպատակը. միասնական ճակատ կազմել քեմալական Թուրքիայի հետ, ռազմամթերք և այլ օգնություն ստանալ սովետական իշխանության դեմ կռվելու համար։

Եվս մի փաստ։ Նույն թվականի մարտի 9-ին Ս. Վրացյանը Թավրիզի հայկական թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք Թանգյանին հղած իր մի նամակում, որ լույս է տեսել Թավրիզի «Մինարեթ» շաբաթաթերթի 1921 թ. ապրիլի 14-ի համարում, մասնավորապես գրում էր. «Տաճիկների հետ մեր հարաբերությունները լավ են, հույս ունենք անկեղծ բարեկամություն հաստատել, մի հարաբերություն, որ հիմնված լինի փոխադարձ շահի վրա։ Մեր միակ

[1] Տես «Ժողովրդի ձայն», 27.6. 1921 թ.։

վտանգն այժմ հյուսիսից է, որի համար պետք է միանան հարավի բոլոր ժողովուրդները»[1]։

Դաշնակցական տիրապետության օրոք Հայաստանը մեկուսացված էր, շրջապատված անբարյացակամ ուժերով։ Երկրի ներսում դրությունը հուսահատական էր։ Հայաստանի փոքր տերիտորիայի բնակչության կեսից ավելին կազմում էին գաղթականները՝ անտուն, մերկ ու քաղցած[2]։ Գյուղերն ու շեները ավերված էին, գյուղատնտեսական աշխատանքները դադարեցված։ Հացի բացակայության և կենսամթերքների սպառման հետևանքով գյուղի աշխատավորությունը զրկված էր սերմացուից. անխնա ոչնչացվում էին անասունները։ Տիրում էր սով, այդ բառի իսկական իմաստով։ Սովի հետևանքով մասսայական բնույթ էին ընդունել տարափոխիկ հիվանդությունները։ Դեղատների ու դեղորայքի, բժշկական որևէ սպասարկման մասին խոսք անգամ չէր կարող լինել։ Պատմական փաստաթղթերը մեզ հիշեցնում են այն ողբերգական դրությունը, որ տիրում էր Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման նախօրյակին։ Դրանցից մեկում մենք կարդում ենք. «Հայաստանը, ներկա սահմաններով, իր բնաշխարհին մեջ, ադգովին դատապարտված է անօրինակ ողբերգական մահվան։

... Դիակները, հաճախ, ամենեն բանուկ հրապարակներուն վրա, գիշերով, ոտքիդ կը կառչեն և ամբողջ քաղաքին մեջ, ամեն ժամ, լսելի կըլլա քաղցած բազմությանց «հաց, հաց, հաց» աղիողորմ աղաղակը...

Ոչ մեկ իշխանություն ունենք, ոչ մեկ աշխատանք, ոչ մեկ բարեկամ, սով-արքան է միակ իշխանությունը, որ կոչընչացնե ահա մեր ցեղը, անընդունակ դարձնելով մեզ ոչ միայն աշխատելու, այլև ապրելու։ Հայաստանը դատապարտված է ողբերգական մահվան։ Մեր կառավարությունը, դժբախտաբար, ցարդ ոչ մեկ գործնական քայլ կրցավ առնել։ Պարենավորման և խնամատարական բաժանմունքները անզոր ու անընդունակ մնացին։ Հայ և օտար նպաստամատույց ընկերությունները նույնիսկ աղետը չկրցան

[1] Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», 22.6. 1921 թ.։

[2] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 120 ա, թթ. 5—8։

մեղմել»։ «Թշնամի թե բարեկամ, խուլ և անտարբեր մնացին ամբողջ հերոսական ժողովրդի մը բնաջնջման ի տես...»[1]։ Թուրքական հրոսակները ձգտում էին մինչև վերջ խեղդամահ անել ժողովրդին, որը գալարվում էր սովի ու թշվառության ճիրաններում, իսկ դաշնակցական ու մյուս չոջերը «փոխանակ... կյանքի ու մահվան հարցերով զբաղվելու», զբաղված էին «կուսակցական վեճերով, կառավարության աթոռների բաժանման վեճերով»[2]։

Երկրում տարրական կարգ ու կանոնը բացակայում էր։ Անարխիա, ծեծ, կողոպուտ, անիշխանություն, պաշտոնական մարմինների կողմից անգործություն և անօրինականությունների խրախուսում, կյանքի և ունեցվածքի անապահովություն՝ ահա դաշնակցական իշխանության բնորոշ կողմերը։ Նրանց կառավարման արատները մերկացնող ժամանակի մի փաստաթղթում կարդում ենք. Երևանում «անոթիներն ու սովյալները չեն, որ կխռովեն հանրային անդորրությունը։ Դժբախտաբար անոնք, գառներու նման, վիզերնին ծռած, ճաշարանի ապակեփեղկերու առջև և կամ փուռին դիմաց մահվան կսպասեն արտակարգ անդորրությամբ։ Զարիքը կուշտերեն, չափազանց շատ հղփացածներեն կուգա, շարադրությունն արհեստի վերածող և գողության ու հափշտակության մոլուցքով բռնված ստահակներեն կուգա»[3]։

1919 թ. հունիսի 10-ին «Հայաստանի աշխատավոր» թերթը (№ 67) խոստովանում էր, թե «կամ պետք է վերջ տալ այս ալան-թալանին, կամ էլ հեռանալ ասպարեզից, իբրև ապիկարներ»։ «Ավելի ծանր դրություն, ավելի դաժան վիճակ, քան այն, որի մեջ այժմ գտնվում է հայ ժողովուրդը, հայկական հանրապետության մայրաքաղաքում և ընդհանրապես Արարատյան դաշտում, երևակայել դժվար է»[4]։

Այսպիսի դժնդակ պայմաններում դաշնակցական տընօրենները նորից ու նորից ավազի վրա էին կառուցում իրենց

[1] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, գ. 570, ց. 1, թթ. 11—12։

[2] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, ֆ. 222, գ. 13, թ. 364։

[3] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 502, թ. 2։

[4] «Կարմիր բանվոր», № 3, 24.3, 1919 թ.։

պլանները, արևմուտքի իմպերիալիստների հովանավորության մեջ էին տեսնում իրենց իշխանության հարատևումը։ 1919 թ. փետրվարի 4-ին Հայաստանի արտաքին գործերի մինիստր Ս. Տիգրանյանը գրում էր մինիստր-նախագահին. «Որևէ հզոր պետության զորեղ հովանավորության անհրաժեշտության» մասին։ Նա գտնում էր, որ «մեր դատը պիտի մի զորավոր փաստաբանի աջակցության տակ դնենք»։ «...Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով և բնական քաղաքական և տնտեսական հնարավորություններով անարժեք առարկա չէ... Այս կամ այն պետության լուրջ շահագրգռվելը և հաստատ ու գործուն հետաքրքրելը, իհարկե, կատարվել կարող է դրանց որոշ իրավունքներ ու հատուկ դիրք տալով Հայաստանի ներքին կյանքում, որ և պրոտեկտորատի բովանդակությունն է կազմելու»[1]։

Նրանք իրենց պառլամենտի նախագահի բերանով Անտանտայի ներկայացուցիչ ամերիկացի գնդապետ Հասկելի դալուստը ողջունելով, կարծում էին, որ իրենց «հոգու լույսը ծագում է հեռավոր Արևմուտքից», «բարեկամ Ամերիկայից»[2]։

Կառավարության նախագահ Ալ. Խատիսովը 1919 թ. դեկտեմբերի 27-ին դիմում էր Երևանում Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչ կապիտան Գրեսին ֆինանսական և այլ օգնություն ստանալու խնդիրքով։ Նա հավաստում էր, «թե ամբողջական Հայաստան երկրի բնական ճոխ հարստությունները և հայ ժողովրդի ստեղծագործական կարողությունները դյուրությամբ պիտի հատուցանեն» «ֆինանսական և նյութական օգնության փոխարեն»[3]։

Հայ ժողովրդին բնական դաշնակցից՝ աշխատավորական Սովետական Ռուսաստանից կտրած դաշնակցական «քաղաքագետները» օգնություն էին աղերսում իմպերիալիստական Եվրոպայից սեփական երկրի հարստությունները, սեփական ժողովրդի «ստեղծագործական կարողություննե-

[1] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 375, թթ. 14—15։

[2] Նույն տեղում, գ. 482, թ. 9։

[3] Նույն տեղում, գ. 458, թ. 5։

բը» գաղութարարներին տրամադրելու պայմանով։ Իսկ անգլիական գաղութարարներն իրենց ներկայացուցչի կազմած զեկուցագրում եկել էին այն եզրակացության, որ «Հայաստանի և հայ ժողովրդի համար գլխավոր շարիքը դաշնակցություն կուսակցությունն է»։ Այդ փաստաթղթում այն միտքն էր արտահայտված, թե քանի «իշխանության գլուխ կանգնած է այդ կուսակցությունը, դժվար է հուսալ պետական շինարարություն Հայաստանում...»[1]։

Պատերազմի ժամանակ հայանպաստ բառախաղով հայ անհեռատես գործիչներին շշմեցրած Անգլիայի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչ Ֆորեստյե Վոկերը 1919 թ. փետրվարի 7-ին Երևանում զայրանում էր Քաջազնունու վրա, լրկտիաբար հարց տալիս. «կովե՞լ են արդյոք հայերը դաշնակիցների կողմում»[2]։

Իմպերիալիստական Արևմուտքը բոլոր միջոցները գործադրում էր Անդրկովկասը Սովետական Ռուսաստանին հակադրելու համար։ Հայկական հանրապետության արտաքին գործերի մինիստրության մի փաստաթղթում (1919 թ. մարտ) ասված է, որ Անգլիան Անդրկովկասի հանրապետություններից պահանջում էր «խզել բոլոր կապերը Ռուսաստանից»[3]։ Անգլիան Կարսի հարցում ամեն կերպ քաշքշուկ էր ստեղծում, խանգարելով այդ մարզի կցումը Հայաստանին[4]։ Անգլիական ռազմական իշխանությունները բացահայտ լկտիությամբ բռնագրավեցին և կողոպտեցին Կարսում եղած հրսկայական քանակությամբ ռազմամթերքը, երկաթուղային ունեցվածքը, բամբակը և շատ ուրիշ ապրանքներ[5]։

Հայաստանից հեռանալով, անգլիական իմպերիալիստները մի քանի միլիոն ֆունտ ստեռլինգի հաշիվ ներկայացրին դաշնակցական կառավարությանը։ Թրծված գաղութարարներն իրենց ինտերվենցիան «բարերարություն» էին համարում և դրա համար անամոթաբար փոխհատուցում պա-

[1] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 335, թ. 96։
[2] Նույն տեղում, գ. 304, թթ. 9—10։
[3] Նույն տեղում, գ. 335, թ. 86։
[4] Նույն տեղում, գ. 506, թ. 2։
[5] Նույն տեղում, գ. 335, թթ. 131—132։

հանջում մերկ ու սոված ժողովրդից[1]։ Իսկ Ավ. Ահարոնյանը շարունակում էր իր ակնկալությունները ԱՄՆ-ից, 1919 թ. սեպտեմբերի 2-ին գրելով, թե «մեր բախտը որոշելիս Ամերիկան իր հզոր, վճռական խոսքն ունի», թե «միմիայն Վիլսոնը կարող է մեզ և մեր նմաններին փրկել...»[2]։

Այսպիսի պատրանքներով տառապող քաղաքական «գործիչները», ինչ խոսք, որ ավելի սաստկացնելու էին վեց տարի շարունակ պատերազմական ամենադաժան օրեր ապրած ժողովրդի անընդգրկելի ողբերգությունը։

Հայ ժողովրդի համար ստեղծվել էր մի վիճակ, որի բնորոշումն այնքան պատկերավոր կերպով տվել է Սարգիս Կասյանը։ «Երկրագնդի վրա թերևս ոչ մի տեղ ժողովուրդն այնպիսի ողբալի, այնպիսի օրհասական և սոսկալի օրեր չի ապրում, ինչպիսին ապրում է ժողովուրդը Հայաստանի տերիտորիայի վրա,— գրում է նա։— Կյանքի բոլոր ասպարեզներն էլ արտաշնչում են դառն ու լեղոտ օդ և թունավորում ամբողջ երկիրը, սպանելով նրա կենսունակ ուժերը, խեղդելով նրա ձգտումներն ու կամքը։ Մի հսկայական մուրճ տխրության և մռայլության, տանջանքի և մրմունջի կնիք է դամել այդ դժբախտ երկրի արյունաներկ ճակատին։ Շընչավոր էակները, թե՛ անշունչ իրերը, մերկ լեռներն ու անտառապատ սարերը, թե՛ գանգերով լեցուն ձորերն ու արյունով ողողված դաշտերը, ամայի դարձած գյուղերն ու ավերված քաղաքները, դաշտերում ու բարձրավանդակներում ապրող չունևոր գյուղացիները, թե՛ քաղաքների խուցերում ու ավերակներում գոյությունը քարշ տվող քաղքենիները, տեղական ընիկ՝ խեղճացած ու թշվառության մատնված ազգաբնակչությունը, թե՛ թալանված ու սովալլուկ, լքված ու վայրենացած գաղթականությունը—բոլորն էլ վշտալից հայացքը արճճապատ երկնակամարին հառած՝ օգնություն են հայցում, ելք են որոնում։ Հայաստանում գոյությունը դարձել է անեծք, կյանքը՝ դժոխք»[3]։

[1] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, գ. 801, թ. 79։
[2] ՀՍՍՌ ՊԿՊԱ, Քաղվածքների ֆոնդ, գ. 3, թթ. 253—255, գ. 8, թ. 67։
[3] Ս. Առենյան (Կասյան), Ո՞ւր է ելքը, էջ 3։

Իսկ այդ օրերին անգլիական պահպանողական «Դեյլի Մեյլ» թերթը չարախնդում էր, հայտարարելով. եթե Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները մտադիր չեն հանձն առնել Հայաստանի մանդատը, ապա «որքան էլ սոսկալի լինի այդպիսի հեռանկարը՝ հայերը պիտի բնաջնջվեն»[1]։

Չարաշար սխալվում էին պարոնայք իմպերիալիստները։ Հայ ժողովրդի փրկությունը ոչ թե նրանց կամքից էր կախված, այլ հեղափոխական հյուսիսից՝ մեծ Լենինի գլխավորած բանվորա-գյուղացիական Սովետական Ռուսաստանից, որի օգնությամբ նա տապալեց դաշնակցական կառավարությունը և 1920 թվականի նոյեմբերի 29-ին հաստատեց սովետական կարգեր։

Վ. Ի. Լենինը առաջինը ողջունեց «իմպերիալիզմի ճնշումից ազատագրված աշխատավորական Հայաստանին»։ Եվ հայ կոմունիստ բանաստեղծը երգեց.

Ինչպես աշխարհի ճորտերին բոլոր,
Այնպես էլ գերի աշխարհին իմ հին
Նրկինք մի մաքուր, արև մի բոսոր
Լոկ Հոկտեմբերյան հողմերը տվին։

Սովետական իշխանության հաստատումով դրվեցին հայ ժողովրդի բովանդակ կյանքի վերածնության հիմքերը։ Զենքերի շաչյունին, թշվառների ողբին ու լացին փոխարինեցին խաղաղությունը, սոցիալական և ազգային ազատություն նվաճած մարդու աշխատանքի պաթոսն ու մատաղ սերնդի երգն ու ծիծաղը։ Հայ ժողովուրդն ընթացավ իր վերքերն ապաքինելու, նոր կյանքի, սոցիալիզմի կառուցման ուղիով։ Կարճ ժամանակում փոխվեց երկրի տնտեսության պատկերը։ Մեր ռեսպուբլիկան դարձավ առաջավոր արդյունաբերության և գյուղատնտեսության, համատարած գրագիտության, ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական կուլտուրայի երկիր։

Միայն սովետական իշխանության տարիներին, խաղաղ և ապահով կյանքի պայմաններում հայ ժողովուրդը շնչեց

[1] ՄԼԻ-ի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 801, թ. 79։

լիաթոք, դրսևորեց իր բոլոր ունակությունները հոգևոր և նյութական արժեքների ստեղծման ասպարեզում, կառուցեց և ստեղծեց այնքան, որքան չէր ստեղծել իր հազարամյակների պատմության ընթացքում։ Դարերից ի վեր հայ ժողովրդի համար այնքան վտանգավոր արտագաղթը վերածվեց թուրքական ջարդարարների մեղքով աշխարհի տարբեր մասերում սփռված հայ տարագիրների ներգաղթի՝ դեպի իրենց մայր հայրենիքը՝ Սովետական Հայաստան, բոլոր պայմանները ստեղծելով նրանց նորմալ կյանքի և ստեղծագործական աշխատանքի համար։ Սովետական Հայաստանն այսօր սփյուռքահայ աշխատավորության միակ հույսն է, միակ փարոսը, ապրելու, գոյատևելու միակ աղբյուրը։

Նրանք մերժում են Սովետական Հայաստանի դեմ դաշնակցության դավերը, նրա կողմից որդեգրված՝ «մեր պարտքն է գուրգուրալ արտասահմանի վրա», «արտասահմանը, նոր սերունդների համար, ամեն գաղութի մեջ, ազատության շրջանն է»[1] աղետաբեր քաղաքականությունը։ «Օտար երկինքներու տակ ապրող, հայրենիքի կարոտը քաշող պանդուխտ հայուն հառաչանքն ու իղձն է եղել հայրենիք ունենալը։ Դարավոր այս իղձն իրագործված է ազատագրված նոր հայրենիքի՝ Սովետական Հայաստանի փառահեղ իրականությամբ։ ...Որքան բախտավոր է սփյուռքի հայությունը, որ արժանացած է հայրենիքի կանչին»[2]։ Այսպիսին է սփյուռքահայ հայրենասերների դիրքորոշումը։

Հինգ տասնամյակների ժամանակը, սակայն, անկարող է եղել մոռացության տալ այն կսկիծը, այն դաժան փորձությունը, որին հայ ժողովուրդը ենթարկվեց առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին։ Եվ այսօր զանգվածային ոճիրից վերապրող հայ մարդիկ, երեկվա որբերը, նրանց զավակներն ու թոռները Սովետական Հայաստանում թե սփյուռքում արդար զայրույթով են հիշում թուրքական կառավարողների ու նրանց իմպերիալիստական հովանավորողների ժողովրդասպան չարագործությունը։ Նրանք հիշում են,

[1] «Հայրենիք», 25.11. 1961 թ.։
[2] «Լրաբեր», 27.9. 1962 թ.։

բայց և գիտակցում, որ վրեժխնդրության ու դառնության խոսքերը չեն որ փութացնելու են հատուցումը։ Հայ ժողովրդին կյանքի ուրիշ ճանապարհ՝ կոմունիզմի կառուցման, ժողովուրդների եղբայրական բարեկամության ընտանիքում նորանոր բարձունքներ նվաճելու ճանապարհն է տրված, որով ահա քառասունհինգ տարի ընթանում է նա Սովետական Հայաստանում։ Եվ ինչպես մեր ժամանակակից բանաստեղծուհին է երգում.

Պատմության երթում՝ անդուլ, հանապազ
Առաջինների շարքում քայլելով,
Պատմության հանդեպ երեսդ միշտ պարզ՝
Քո ողջ էությամբդ նորին փարվելով,—
Քո մաքառելով,
Քո հավատալով,—
Դու, իմ ժողովուրդ, դու ապրել ես, կաս,
Այսպես ապրելով...

«Երբ հոգեկոչում ենք անցյալի տխուր օրերը և հարգում Նահատակների խնկացող հիշատակը, մեր սրտերը մի անգամ ևս պետք է լցվեն սիրո և հավատարմության ուխտով դեպի մեր Հայաստանը՝ մեր հույսի, լույսի և հավատի միակ աղբյուրը»[1]։ Ամերիկահայ առաջադիմական ուժերի օրգանի այս եզրակացությունը կարծես մի ընդհանուր հայտարարի է բերում ողջ աշխատավոր սփյուռքահայության տենչերն ու իղձերը։

Սովետական ժողովուրդների եղբայրական կուռ ընտանիքի իրավահավասար անդամ հայ ժողովուրդը հպարտ է, որ հարազատ կոմունիստական պարտիայի ղեկավարությամբ ընթանում է կոմունիզմ կառուցողների անպարտելի շարքերում, որ իր ստեղծագործական կորովն է ներդնում մեր հզոր հայրենիքի համաշխարհային պատմական հաղթանակների մեջ։

---

[1] «Լրաբեր», 25.4. 1963 թ.։

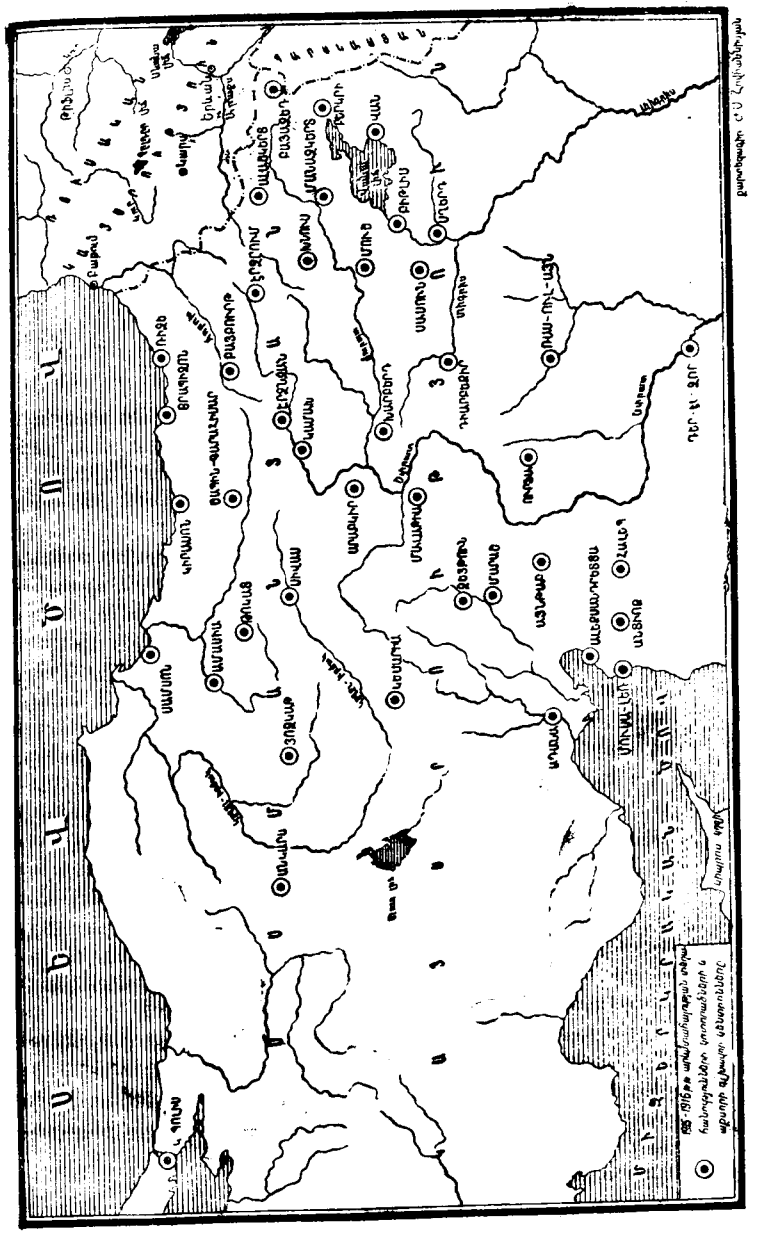

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՑԱՆԿ

Մարքսիզմ-լենինիզմի կլասիկներ

... **Маркс и Ф. Энгельс.**, Восточный вопрос, Лорд Пальмерстон. Русско-турецкая война, Национальности в Турции, Соч. первое изедание, т. IX. Крымская кампания, Падение Карса, т. X. К восточному вопросу, т. XV. Том XVI, ч. I, стр. 303—304, т. 20, изд. 2-ое, стр. 267.

Վ. Ի. Լենին — *Իրադարձությունները Բալկաններում և Պարսկաստանում, Երկեր, 4-րդ հրատարակություն, հ. 15։ Համաշխարհային պատմության նոր գլուխը, հ. 18։ Դարձյալ նացիոնալիզմի մասին, հ. 20։ Ազգերի ինքնորոշման իրավունքի մասին, հ. 20։ Ուրիշի դրոշակի տակ, հ. 21։ Պատերազմը և Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատիան, հ. 21։ II ինտերնացիոնալի կրախը, հ. 21։ Ինչպե՞ս են ռեակցիային ծառայելը միացնում դեմոկրատիա խաղալու հետ, հ. 21։ Ռևոլյուցիոն պրոլետարիատը և ազգերի ինքնորոշման իրավունքը, հ. 21։ Օպորտունիզմը և II ինտերնացիոնալի կրախը, հ. 21։ Վելիկոռուսների ազգային հպարտության մասին, հ. 21։ Եվրոպայի Միացյալ Նահանգների լոզունգի մասին, հ. 21։ Իմպերիալիզմը որպես կապիտալիզմի բարձրագույն ստադիա, հ. 22։ Ճառ Բեռնի ինտերնացիոնալ միտինգում 1916 թ. փետրվարի 8-ին, հ. 22։ Սոցիալիստական ռևոլյուցիան և ազգերի ինքնորոշման իրավունքը (Թեզիսներ), հ. 22։ Սեպարատ հաշտության մասին, հ. 23։ Պրոլետարական ռևոլյուցիայի ռազմական ծրագիրը, հ. 23։ Պատերազմ և ռևոլյուցիա, հ. 24։ Պետություն և ռևոլյուցիա, հ. 25։*

Զեկուցում հաշտության մասին հոկտեմբերի 26-ին (նոյեմբերի 8-ին), Սովետների համառուս. երկրորդ համագումարում, Ընտիր երկեր, հ. 2։ Ծանր, բայց անհրաժեշտ դաս, Ընտիր երկեր, հ. 2։ Աշխատավոր ու շահագործվող ժողովրդի իրավունքների դեկլարացիա, Ընտիր երկեր, հ. 2։

В. И. Ленин о Закавказье. Ереван, 1963.

Արխիվային նյութեր

ՀՍՍՌ պետական կենտրոնական պատմական արխիվի ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 612, 618, 621, 622, 632, 636, 676, 693, 723, 741, ցուցակ 2, գործ 149, 476, 666, 669, 676, 677, 679, 685, 689, 690, 691, 692, 695, 707, 709, 711, 713, 723, 729, 733, 745, 746, 750, 766, 778, 1287, 1305։ Ֆոնդ 121, ցուցակ 1, գործ 3, 6, 8, 15, 33։ Ֆոնդ 200, գործ 126, 144, 237։ Ֆոնդ 221, ցուցակ 1, գործ 16, 31։ Ֆոնդ 222, ցուցակ 1, գործ 1, 12, 13, 126, 364։ Ֆոնդ 227, գործ 415, 416, 419, 420, 422, 439, 465, 478, 482, 489, 594, 595, 601։ Ֆոնդ 242, ցուցակ 1, գործ 29, 33։ Ֆոնդ 282, ցուցակ 1, գործ 1, 2, 7, 19։ Քաղվածքների ֆոնդ, գործ 3, 33, 37, 40, 41, 42, 43, 45, 61, 120 ա։

ՍՄԿՊ կենտկոմին կից Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական ֆիլիալի արխիվի ֆոնդ 4047, ցուցակ 1, գործ 43, 72, 74, 79, 81, 97, 120, 124, 142, 145, 148, 194, 213, 231, 232, 273, 304, 317, 319, 320, 335, 375, 458, 482, 502, 506, 570, 696, 801։ Գործ «Արձանագրություն Հայոց ազգային համախորհրդի» (29.9—1917 թ.—13. 10. 1917 թ., Թիֆլիս)։ Գործ «Հայ ազգային խորհրդի արձանագրությունները» (16. 19. 1917—15. 6. 1918 թ., Թիֆլիս)։

Центральный государственный Исторический Архив, г. Москва, фонд 579. оп. I, д. 1878, 1957.

Մամուլ

«Ազատամարտ» (Կ. Պոլիս, 1914), «Ազգ» (Բոստոն, 1920), «Աշխարհ» (Փարիզ, 1963—1964), «Արարատ» (Բեյրութ, 1963—1964), «Արև» (Բաքու, 1917), «Արև» (Կահիրե, 1963), «Բանվոր» (Թիֆլիս, 1918), «Բանվորի խոսք» (Բաքու, 1918), «Զարթոնք» (Բեյրութ, 1963—1964), «Լրաբեր» (Նյու-Յորք, 1963—1964), «Խորհրդային Հայաստան» (Երևան, 1927), «Կարմիր բանվոր» (Աստրախան, 1919), «Կարմիր դրոշակ» (Մոսկվա, 1918—1919), «Կոմունիստ» (Բաքու, 1926), «Կոմունիստ» (Մոսկվա, 1918), «Հայաստան» (Թիֆլիս, 1917), «Հայրենիք» (Բոստոն, 1961), «Հորիզոն» (Թիֆլիս, 1913—1914), «Մշակ» (Թիֆլիս, 1912—1917), «Մեր խոսքը» (Թիֆլիս, 1914), «Նայիրի» (Բեյրութ, 1963—1964), «Պայքար» (Թիֆլիս, 1915—1917), «Պրոլետարիատի կոիվը» (1903)։

«Бакинский рабочий» (Баку, 1918), «Кавказское слово» (Тифлис, 1916), «Новое время» (Петербург, 1912—1913), «Правда» (1912—1913), «Путь правды» (1914), «Русское знамя» (1912).

31 — 530

«Русская молва» (1912), «The Times» (1913, 1920), «Жизнь национальностей» (Москва, 1920—1922):

«Армянский Вестник» (1916), «Գործ» (Բաքու, 1917), «Коммунист» (Москва, 1964), «Հայրենիք» (ամսագիր, Բոստոն, 1952—1960), «Պատմա-բանասիրական հանդես» (Երևան, 1962—1963), «Տեղեկագիր» (Երևան, 1955—1964), «Советское востоковедение» (Москва, 1957):

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՀՐԱՊԱՐԱԿՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ, ՀՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱՅԼ ԿԱՐԳԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայերեն

Աբդուլ Համիդի հիշողությունները, «Հորիզոն», № 41, 42, 1913։

Ա—Դ.Ո, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում, Երևան, 1917։

» Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Երևան, 1912։

Ազատյան Բ.— Ժամանակ քառասնամյա, 1908—1948, Գալաթիա։

Ազատյան Հ.— Հայաստանի խորհրդայնացման վեցերորդ տարին, 1926։

Ազգ: Բացառիկ թիվ 1915—1916, Բոստոն։

Ալպոյաճեան Արշակ, Պատմություն Մալաթիոյ Հայոց, տեղագրական, պատմական և ազգագրական, Գեյրութ, 1961 թ.։

Ակունի Ս., Միլիոն մը հայերու շարդի պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1920։

Աճառեան Վարդգես, Անդրանիկ՝ մարդը և ռազմիկը, Բոստոն, 1957։

Ա. Յ., Ազգային հերոս Զոր. Անդրանիկ և իր պատերազմները, Փարիզ, 1953։

» Հայկական հարցը երեկ և այսօր, Գահիրե, 1946։

Ամիրխանյան Ա., Ռուս և Թուրք զինադադարը։ Պատմական անցքեր, 1917—18, Ֆրեզնո, 1921։

Անանուն Դավիթ, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը 19-րդ դ., հ. 3, Վենետիկ։

» Հայության հավաքումը, «Մշակ», 17.10, 19.10. 1914 թ., № 236։

Անդրանիկի կռիվները 1914 թ. նոյեմբեր 3—դեկտեմբեր 2., Սոֆիա, 1915։

Անդրանիկ, կյանքը, պատերազմները և հուշերը, Բեյրութ, 1932։

Անեռնյան Արամ, Հայկական վերջին կատորածները և Թալեաթ փաշա, Բոստոն, 1931։

Առաքելյան Հ., «Թիֆլիսից—Դիլման», «Տանջված Հայաստան», ուղևորություն «Թուրքաց Հայաստանում», «Զիթենի», Թիֆլիս, 1915։

Առնակ, Թուրքերու ճանկին մեջ (1916—1919), Բոստոն, 1936։

Ասա, Դատաստան (ակնարկ Ս. Փարամազի կյանքից), Բեյրութ, 1934։

Ավանեսով Ս. Ս., Թուրքիայի կառավարող շրջանների ազգային քաղաքականության մի քանի հարցերի շուրջ, «Տեղեկագիր», № 7, 1964։

Աբեղյան Ս. (Գասյան), Ո՞ւր է ելքը, Նոր-Նախիջևան, 1920։

Ասում, Պետական վերանորոգությունն ու հոգային հարցը, Կ. Պոլիս, 1910։

» Օսմանյան կայսրության անկման պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1913։

» Բարենորոգումներու հարցը. 1. Պետական բարենորոգումներ, 2. Հայկական բարենորոգումներ, Կ. Պոլիս, 1914։

Արամ Հայկազ, Շապին-Գարահիսար ու իր հերոսամարտը, Նյու-Յորք, 1957։

Արամայիս, Զարհուրելի ոճիրը, Մուշ-Սասուն, Բաքու, 1916։

Արզումանյան Մ. Վ., Բոլշևիկների գործունեությունը և ռևոլյուցիոն շարժումները Հայաստանում 1907—1917 թվականներին, Երևան, 1959։

Բարկեն վարդապետ, Հայկական հարցը և Պողոս Նուբար փաշան, Վաղարշապատ, 1914։

Բարբի Հանրի, Սարսափի երկրին մեջ։ Նահատակ Հայաստան, Կ. Պոլիս, 1919։

Բարսեղյան Խ. Հ., Բոլշևիկյան հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիա, 1900—1920, Երևան, 1959։

Բդեյան Սարգիս և Միսակ. Հարազատ պատմություն Տարոնո, 1962, Գահիրե։

Բեռնշտայն Էդ., Հայկական տանջանքները և Եվրոպան, Դասախոս. 1902 թ. հունիսի 26-ին Բեռլինում, Ժնև, 1906 թ.։

Բինո Որնե, Հայերու բնաջնջումը գերմանական մեթոդ-թուրքական գործելակերպ, Կ. Պոլիս, 1919։

Բոլդվին Օլիվեր, Վեց բանտ և երկու հեղափոխություն, Աղեքսանդրիա, 1933։

Բյուրատ Սմբատ, Արևելյան խնդիր և հայկական հարց. պատմ. ուսումնասիրություն, Կ. Պոլիս, 1919։

Բրանդես Գ., Հայաստանը և Եվրոպան, բանախոս. Բեռլինում, 1903 թ. փետրվարի 2-ին, Ժնև, 1907։

Գաբուճյան Արամ, Դատաստանի օրեր, Կ. Պոլիս, 1918։

Գալոյան Գ. Ա., Անդրկովկասում սոցիալիստական ռևոլյուցիայի և կոմունիստական շինարարության պատմության կեղծարարության դեմ, Երևան, 1961։

Գեղամյանց Եղիշե Ա. Ք., Հայերի ազատագրական շարժումները 20-րդ դարում, կամ հայկական հարցի յոթերորդ շրջանը, մ. 2, Բաքու, 1917։

» Ռուս բյուրոկրատիան և հայերը (արտատպված «Հովիվ» շաբաթաթերթերից), Բաքու, 1917։

Գյուզալյան Գ., Հայ քաղաքական մտքի զարգացումը և Հ. Հ. դաշնակցությունը, Փարիզ, 1927։

Դալլաֆյան Ղ., Անդրկովկասի աշխատավորության ինտերնացիոնալ համախմբման համար, Երևան, 1964։

Դաշնակցություն կառավարության գոկումենտների գիրք 1, Երևան, 1922։

Դատավարություն Թալեաթ փաշայի, Վիեննա, 1921։

Դարբինյան Արտակ, *Հայ ազատագրական շարժման օրերեն (հուշեր 1890-են 1940), Փարիզ, 1947։*
Դարբինյան Ռուբեն, *Բոլշևիզմը և Հայաստանը, Ե., 1920։*
Երամեան Համբարձում, *Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, հատոր Բ, Աղեքսանդրիա, 1929։*
Երզնկյան Արամայիս, *Աշխատավորության դատարանին, Թիֆլիս, 1927։*
Երկանյան Ա., *Այսպես սպանեցինք, Լոս-Անժելոս, 1949։*
Եսայան Զ., *Մուրադի ճամփորդությունը, «Գործ», № 4—5, 1917 թ.։*
Զավեն Արքեպս., *Պատրիարքական հուշերս. վավերագրեր և վկայություններ, Կահիրե, 1947։*
Զարեանդ, *Միացյալ անկախ Թուրանիա կամ ի՞նչ կը ծրագրեն Թուրքերը 1926։*
Զիա Գյոքալփ, *Թուրքականության հիմունքները, Ստամբուլ։*
Զորավար Անդրանիկի կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը, 1914—1917, Բոստոն, 1924։
Էլ Ղուսեյն Ֆարիզ, *Հերոսական հայության անցյալեն. Զարդերը Հայաստանի մեջ, Կահիրե, 1960։*
Ընդհանուր պատերազմի պատմությունը, հ. Ա—Բ, Բեյրութ, 1939—1940։
Թազվորյան Գաբրիել, *Երազանքի ու տագնապանքի տարիներ (1908—1915), Գահիրե, 1961։*
Թալեաթ փաշայի *հուշերը (հայերեն թարգմանությունը տե՛ս ՀՍՍՌ ԳԱ Արևելագիտության սեկտորում)։*
Թեոդիկ, *Ամենուն տարեցույցը, Կ. Պոլիս, 1915—9-րդ տարի, 1916—1920, Ժ—ԺԴ տարի։*
Թենկիրյան Սողոմոն, *Վերհիշումներ (Թալեաթի ահաբեկումը), Գահիրե, 1956։*
Թերզեան Յ. Սոկրատ, *Հաճընի ութամսեայ դյուցազնամարտը, Բուենոս Այրես, 1956։*
Թյուրքունջյան Լևոն, *Հ. Հ. դաշնակցությունը իբրև պետական գործոն (1918—1920), Կ. Պոլիս։*
Թյուրապյան Յ., *Դրվագներ հայկական եղեռնեն և վերածնունդ, 1915-ի ջարդերու մասին տեղեկագիրներ եվրոպական, ամերիկյան և հայկական աղբյուրների, Փարիզ, 1946։*
Թոդիկյան Միհրան, *Քղիի ճակատի դեպքերը, Բեյրութ, 1926։*
Թոփչյան Ե., *Երիտասարդ Թուրքիան և հայերը, մասն առաջին, Թիֆլիս, 1909։*
Թումանյան Ս., *Հայ հեղափոխությունը պատմական տեսակետեն, Կ. Պոլիս, 1932։*
Թումանյան Հովհ., *Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան։*
Իշխանյան Բ., *Աղետի և տառապանքի աշխարհից (այց Թուրքահայ փախստականներին), Թիֆլիս, 1915։*
» *Գերմանիայի և Թուրքիայի տնտեսական-քաղաքական փոխհարաբերությունները (քննական տեսություն), Թիֆլիս, 1915։*

» *Տաճկահայ խնդիրը և միջազգային դիպլոմատիան, Թիֆլիս, 1906։*
Լազեան Գ., *Հայաստանը և հայ դատը հայ և ռուս հարաբերություններու լույսին տակ, Գահիրե, 1957։*
» *Հայաստանը և հայ դատը ըստ դաշնագրերու, Գահիրե, 1942։*
Լեո, *Անցյալից, Թիֆլիս, 1925։*
» *Հայոց հարցի վավերագրերը, Թիֆլիս, 1915։*
Լեփսիուս, *Գաղտնի տեղեկագիր Հայաստանի ջարդերուն, Կ. Պոլիս, 1919։*
Լլոյդ Ջորջի *հռչակավոր ճառը և հայկական խնդիրը անգլիական խորհրդարանին մեջ. թարգմանեց Ենովք Արմեն, Կ. Պոլիս, 1919։*
Լուլեճյան Լ. Կ., *Առաքելոց վանքին կռիվը, պատմեց զոր. Անդրանիկ, 1924, Բոստոն։*
Խատիսյան Ա., *Քաղաքապետի մը հիշատակները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1932, № 12։*
Կասյան Ս., *Հայաստանի տնտեսական-դասակարգային ստրուկտուրան, Թիֆլիս, 1923։*
» *Մեր տակտիկան, «Բանվոր», № 5, 6, 1918 թ. մարտ։*
» *Հայկական հարցը և դեմոկրատիան (ներածություն), «Մեր խոսքը», № 1, 1914։*
» *Սպեցիֆիկները և սպեցիֆիզմը, Թիֆլիս, 1928։*
Կարինյան Ա., *Դաշնակցությունը փաստերի դեմ, Թիֆլիս, 1926։*
» *«Տաճկահայ խնդրի շուրջը», «Պայքար», № 37, 1916 թ. 11 սեպտեմբերի։*
Հակոբյան Ս. Մ., *Ազգամիջյան հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում, Տեղեկագիր № 6, 1962։*
Հակոբյան Թ. Խ., *Երևանի պատմությունը (1879—1917 թթ.), Երևան, 1963։*
Հայ դատը, Հալեպ, 1947։
Հայկական հարցը երեկ և այսօր, Կահիրե, 1946։
Հայաստանի «ավտոնոմիան» և Անտանտան, վավերագրեր իմպերիալիստական պատերազմի շրջանից, Աշ. Հովհաննիսյանի առաջաբանով, Երևան, 1926։
Հայաստանի կոմունիստական պարտիայի պատմության ուրվագծեր, Երևան, 1963.
Հիսնամյակ, 1887—1937—սոց. դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության, Փրովիդենս, Ամերիկա, 1938։
Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում։ Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1960։
Հովհաննիսյան Աշ., *Գաղութահայ խնդիրներ, Երևան, 1925։*
» *Դաշնակցության առիթով, Մոսկվա, 1929։*
» *Դաշնակցությունը և պատերազմը, Երևան, 1924։*

» (Ներհակ), Դեպքերը Բաքվում (Հայ Հ. դաշնակցությունը և Բաքվի խորհրդային իշխանությունը), Մոսկվա, 1918 թ.։
» Երկու բնութագիր (Ստ. Շահումյան և Ալ. Ռուբենի), Երևան, 1927։
» Համազգային կրիզիսը, Երևան, 1926։
» Հայ-ռուս օրիենտացիայի ծագման խնդիրը, Էջմիածին, 1921։
» Էնգելսը և հայկական հարցը, Մոսկվա, 1931։
Հուշեր Արմենակ Եկարյանի, Կահիրե, 1947։
Ղազարյան Ա., Ազատության ուղին և հայի քաղաքական վարքագիծը, Թեհրան, 1924։
» Ս. Վրացյանը և անցյալի իրողությունները, 1926 թ.։
Ղազարյան Դ., Անդրկովկասի քաղաքական կյանքը, Թիֆլիս, 1919։
Մանդելստամ Անդրե, Օսմանյան կայսրության ճակատագիրը և հայկական հարցը, Ա մասն, Կ. Պոլիս, 1919, թարգմ. Ենովք Արմենի։
Մարտունի Ալ., Ազգային հարցի մոտիկ անցյալից Ռուսաստանում, «Մշակ», № 134, 1914 թ. հունիսի 21։
» «Հայկական հարցի գործնականը», «Մշակ», № 3, 5, 1. 1914 թ.։
Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը, Կ. Պոլիս, 1920։
Մեվլան Զադե Ռիֆաթ, Օսմանյան հեղափոխության մութ ծալքերը, Բեյրութ, 1938։
Մի թուրք սպայի հիշատակարանից, Թիֆլիս, 1917։
Միացյալ և անկախ Հայաստան. պատմական քայլը, Կ. Պոլիս, 1919։
Միրագենց Վահան, Հայկական չարդերու փաստաթղթերը, Ա մաս, Կ. Պոլիս, 1920։
Միքայելյան Արսեն, Քաղաքական դեպքեր հայոց պատմության մեջ, Ա. հատոր, Բոստոն, 1919։
Միքայելյան Քր., Ամբոխային տրամաբանություն, Ժնև, 1906։
Մյասնիկյան Ալ., Ընտիր երկեր, Երևան։
Մ. Ղ., Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը, Թիֆլիս, 1920։
Մնացականյան Ա. Ն., Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Երևան, 1955։
» Գերմանա-թուրքական զավթիչների գործակալության ձախողումը Անդրկովկասում, Երևան, 1948։
» Վ. Ի. Լենինը և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, Երևան, 1963։
Մռավյան (Ա. Ամիրյան), Թուրքիայի հեղափոխությունը 1909։
Նալբանդյան Մ., Տարոնի ինքնապաշտպանությունը և չարդը, 1914—1915, Ֆրեզնո, 1920։
Նեմեսիս, Թուրքերը և մենք (վերագնահատումներ), Աթենք, 1931։
Ներսիսյան Մ., Դաշնակցական դրախտավայրը կամ սուլի և մահվան աշխարհը, Երևան, 1932։
» Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870, Երևան, 1955։
» Հայ ժողովրդի պատմություն (1900—1917), «Տեղեկագիր», № 5, 1955։

Շանուտյան Ստեփան, Երկեր, հ. II, Երևան, 1957։
Շիրվանզադե, Պատերազմի վայրերից, «Զիթենի», Թիֆլիս, 1915։
Պալաճեան Գրիգորիս, Հայ գողգոթան — Դրվագներ հայ մարտիրոսագրութենեն Բեռլինեն դեպի Զոր 1914—1920, Ա հատոր, Վիեննա, 1922, Բ հատոր, Փարիզ, 1959։
Պատմություն համաշխարհային պատերազմի և հայկական հարցը պարբաստված «Թայմս» լրագրի կողմեն, հատոր Ա, Բ, Գ, Կ. Պոլիս, 1919։
Պատմություն ս. գ., Հնչակեան կուսակցության 1887—1962, Ա. հատոր, Պեյրութ, 1962։
Պողոսյան Ս., Թուրքահայ սպայի մը օրագիրը, 1916 թ. հուլիս—նոյեմբեր, Փարիզ, 1941։
Պրայս Լ., Հայկական չարդերու փաստաթղթերը, Կ. Պոլիս, 1920։
Չեբարդ Ջ. Վ., Դեսպան Չեբարդի պատմածները. Գերմանիո մեջ իմ չորս տարիներս, Կ. Պոլիս, 1919։
Ռաթման Լ., Ամբողջ թափով դեպի Տիգրիս և Եփրատ, «Գաղութատիրությունը և նեոգաղութակալությունը Հյուսիսային Աֆրիկայում և Մերձավոր արևելքում», ժողովածու (գերմաներեն), Բեռլին, 1964։
Ռուբեն (Ռ. Տեր-Մինասյան), Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, Լոս-Անժելոս, 7 հատոր, 1952։
Սահակյան Առամ, Լութեր — Դյուցազնական Ուրֆան և իր հայորդիները, 1954 թ.։
» Ուրֆայի հերոսամարտը, Բեյրութ, 1933։
Սահակյան Ռ. Գ., Սովետա-թուրքական հարաբերությունների լուսաբանումը ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1964։
Սազան-Գուլյան, Ինքնավար Հայաստան, Թիֆլիս, 1915։
Սասունի Կարո, Ապրիլյան եղեռնը քննական ակնոցով, Փարիզ, 1931։
» Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ (1914—1918 թթ.), Բոստոն, 1927։
Սարուխան, Երիտասարդ թուրքերի հետ ուխտագնացություն դեպի Բրուսա, «Զիթենի», Թիֆլիս, 1915։
Սեռոբյան Մ., Բողոքս ֆրանսիական հանրապետության նախագահին, Իզմիր, 1921։
» Հայկական հարցը և անոր փուլերը, Բեյրութ, 1937։
» Հայկական մղձավանջը, Ամերիկա, 1916։
Սպանդարյան Ս., Երկեր, հ. II, Երևան։
Վահե Հայկ, Խարբերդ և անոր ոսկեղեն դաշտը. Հուշամատեան ազգային-պատմական-մշակութային և ազգագրական, Նյու-Յորք, 1959։
Վարդանյան Հ. Գ., Անդրկովկասում նացիոնալիզմի դեմ բոլշևիկների մղած պայքարի պատմությունից, 1903—1920 թթ., Երևան։
Վեհապետյան Թորգոմ, Նոր սերունդը՝ քավության նոխազ, Հայաստանի պատմական վերջին անկյունադարձը 1920-ին, Բեյրութ, 1961։

Վրացյան Ս., *Անկախ և Միացյալ Հայաստանը, Բոստոն, 1920։*
» *Հին թղթեր նոր պատմության համար, Բեյրութ, 1962։*
» *Հայաստանի հանրապետությունը, Փարիզ, 1928։*
Տալանով Ա., *Նանսեն, Երևան, 1962։*
Տաշեան Հ. Հակոբոս Վ., *Հայ ազգի տարագրությունը գերմանական վավերագիրներու համեմատ, մասն Ա, Վիեննա, 1921։*
Տեր Մ..., *Արքեպիսկոպոս Օ...-ի (Օրմանյանի), Տեղեկագիր, Ա., «Թուրքահայ աղետը», պատմական փաստաթղթեր, Ս. Էջմիածին, 1919։*
Տերյան Վ., *Զեկուցագիր Տաճկահայաստանի մասին, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Կ. Պոլիս, 1924։*
» *Մեր պարտքը, «Մշակ», 2. 10. 1914 թ., № 220։*
Տեր-Հարությունյան Հ., *Շապին-Գարահիսարի ապստամբությունը, Թիֆլիս, 1917։*
Տեր-Հակոբյան Հ., *Հայաստանի վերջին աղետը, Կ. Պոլիս, 1921։*
Տեր-Պարսամյան Եղիշե, *Տարոնո ինքնապաշտպանությունն ու ջարդը 1914—1915, Ֆրեզնո, Քալիֆորնիա, 1920։*
Տերտերյան Ի., *Հայկական գոյամարտը, վեցերորդ հատոր, Թեհրան, 1957։*
Տոնապետյան Պ., *Զայն տառապելոց, Փարիզ, 1922։*
Տոիո էդուար, *Արևելյան խնդիրը և հայկական հարցը իր ծագումեն մինչև մեր օրերը, Կ. Պոլիս, 1913։*
Բաֆֆի, *Տաճկահայք, 1895։*
Փափազյան Վահրամ, *«Սեր, սեր, սեր», Բեյրութ, 1962։*
Քաղաքական դեպքերը հայոց պատմության մեջ, Բոստոն, 1919։
Քելեշեան Միսաք, *Սիս-Մատեան—Պատմական, բանասիրական, տեղեկագրական, ազգագրական և հարակից պարագաներ, Պեյրութ, 1949։*
Քեշեան Ա. Մ., *Կարմիր դրվագներ հերոսներու կյանքեն 1915—1918, Պուքրեշ, 1938։*
Ծոյան Երվանդ, *«Հ. Հ.»—ով, թե առանց «Հ.»-ի։ Թանինի խելքը գլուխը կուգա հետզհետե։ Վահառականի մը նամակները։ Նախ մարդահամար, հետո բարենորոգում։ Երկերի ժողովածու, հատոր չորրորդ, Երևան, 1962։*

Ռուսերեն

Абдаррахман ар-Рафии, Восстание 1919 года в Египте, М., 1954.
Аветян А. С., Борьба европейского монополистического капитала за военные поставки Турции накануне первой мировой войны, *«Արևելագիտական ժողովածու» I, Երևան, 1960.*
Агаян Ц. П., Великий Октябрь и борьба трудящихся Армении за победу Советской власти. Ереван, 1962.
Ананов И. Н., Судьба Армении. М., 1918.

Андрюхин, Геноцид—тягчайшее преступление против человечества, М., 1961.
Аргайльский Герцог, Ответственность Англии в Восточном вопросе, СПБ, 1908.
Армянский вопрос на Лозанской конференции. Тифлис, 1926.
Арутюнян Г. М., Англия и Армянский вопрос в середине 90-х годов XIX в., Журнал «Новая и новейшая история», № 6, 1959.
Атамян Саркис, Армянская община. Историческое развитие социального и идеологического конфликта. Реферат, перевод с английского ИИЛ, М., 1956.
Ближний Восток, как рынок сбыта русских товаров. Под редакцией В. И. Лисенко, СПБ, 1913.
Борян Б. А., Армения, международная дипломатия и СССР. Часть I и II. М.—Л. 1928.
Вандаль Альберт, Армяне и турецкие реформы. Перевод с французского. СПБ, 1908.
Вержховский Д. В., Ляхов В. Ф., первая мировая война 1914—1918 гг. М., 1964.
Виноградов К. Б., Буржуазная историография первой мировой войны М., 1962.
Восточный вопрос, «Историческая энциклопедия», т. 3.
Габидуллин Х. З., Младотурецкая революция. М., 1936.
Галкин И. С., Политика европейских держав в связи с освободительным движением народов европейской Турции в 1908—1912 гг. М., 1956. Автореферат.
Галоян Г., Об участии США в контрреволюционной интервенции империалистов Запада в Закавказье в 1917 г., *ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», № 8, 1956.*
Гарибджанян Г., Деятельность большевиков Армении в 1908—1916 гг. *ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», № 12, 1956.*
Год войны, с предисловием А. Оглина. М., 1915.
Голобородько И. И., Старая и новая Турция. П.—М. 1914.
Готлиб В. В., Тайная дипломатия во время первой мировой войны. М., 1960.
Гурко-Кряжин, История революции в Турции. М., 1923.
» Национально-освободительное движение в странах Востока. М., 1923
Данциг Б., Турция. М., 1949.
Джемаль-паша, Записки. Тифлис, 1923.
Джордж Ллойд, Правда о мирных договорах, т. 2, М.
Завриев Д., К новейшей истории северо-восточных вилайетов Турции. Тбилиси, 1947.
Зайончковский А. М., Мировая война 1914—1918 гг. М., 1931.

Зуев Ф., Международные отношения накануне и в годы первой мировой войны. М., 1956.

Извольский А. П., Воспоминания. Перевод с английского. М., 1924.

Инджикян О. Г., К оценке младотурецкого движения (Б. Кнуняна о младотурецкой революции). «Արևելագիտական ժողովածու II, Երևան, 1964 թ.

История Азербайджана, т. 2, Баку.

История дипломатии, II, М.—Л. 1945.

История дипломатии, т. II, Дипломатия в новое время 1871—1914 (автор тома В. М. Хвостов), М., 1963.

Ишханян Б., Развитие милитаризма и империализма в Германии. Петроград, 1917.

Ключников Ю. В. и Сабанин А., Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. II, М., 1926.

Каутский К., Национальные проблемы. С предисловием С. Семковского, 1918.

» Патриотизм и демократия, П., 1918.

Константинополь и проливы по секретным документам бывшего министерства иностранных дел. Сост. Е. А. Адамов, т. I, II. М., 1925—1926.

Корсун Н., Алашкертская и хамаданская операции, М., 1940.

Красный архив, т. 5 (30), 1928.

Кузнецов Б., Кампания 1916 г. на фронтах первой империалистической войны. М., 1941.

Ладыжинский А. М., Отмена капитуляций в Турции, М., 1914.

Лазарев М. С., Крушение турецкого господства на Арабском Востоке (1914—1918 гг.), М., 1960.

Лемин И., Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно. 1919—1925 гг., М., 1947.

Либкнехт К., Избранные речи, письма и статьи. М., 1961.

» Мой процесс по документам. Перевод с немецкого, Петроград, 1918.

Линч, Армения, т. 1 и 2, Тифлис.

Лирау Вальтер, Новая Турция, ее экономическое состояние и виды на будущее. Перевод с немецкого, Л.—М. 1924.

Лорей, Операции германо-турецкий морских сил в 1914—1918 гг. М.

Людвик де Контансон, Реформы в Азиатской Турции. Армянский вопрос. Перевод с французского. М., 1914.

Людендорф, Мои воспоминания о войне 1914—1918 гг., т. I и II, 1923—1924.

Мандельштам А. Н., Младотурецкая держава. Историко-политический очерк. М., 1915.

Масловский, Мировая война на Кавказском фронте, 1914—1917.

Материалы по истории франко-русских отношений за 1910—1914 гг. М., 1922.

Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства 1878—1917 гг. Серия III, 1914—1917 гг., т. VI, ч. 1, 2; VII, ч. 1, 2. М., 1935.

Миллер А. Ф., Турция и Германия в годы первой мировой войны, М., 1944.

» Очерки новейшей истории Турции. М.—Л. 1948.

» 50-летие младотурецкой революции. Изд. «Знание», 1959.

Милюков П. Н., Дневник. «Красный архив», 1932, т. 5—6 (54—55).

» Армянский вопрос и русская дипломатия. ЦГИАМ ф. 579, оп. I, д. 1957.

Минц И. И., Россия в Первой мировой войне. Вторая буржуазно-демократическая революция (1914—март 1917 г.), М., 1946.

Мнацаканян Г. Д., Разрешение Армянского вопроса. М., 1914.

Найт, Революционный переворот в Турции, СПБ, 1914.

Новая история стран зарубежного Востока. т. II, раздел Турция. М., 1952.

Новичев А. Д., Очерки экономики Турции до мировой войны. М.—Л., 1937.

Норден Альберт, Так делаются войны, М., 1951.

Нотович Ф. И., Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. т. I, М.—Л. 1947.

» Захватническая политика германского империализма на Востоке в 1914—1918 гг., М., 1947.

Ошеровский Л. Я., Идея автономного строя в Турецкой Армении под протекторатом России. Пятигорск, 1915.

» Трагедия армян-беженцев, 1916, СПБ.

Павлович М., Итоги мировой войны. М., 1924.

Палеолог М., Царская Россия накануне революции. М.—П. 1923.

Покровский М., Внешняя политика. Сборник статей (1914—1917), 1919.

» Ставка и министерство иностранных дел. «Красный архив», т. 1 (26), 1928.

Полетика Н., Методы развязывания первой мировой империалистической войны в июле 1914 г. Ленинград, 1941.

Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944 гг.)», М., 1963.

Раздел Азиатской Турции по секретным документам б. министерства иностранных дел. Под редакцией Е. А. Адамова, М., 1924.

Рорбах П., Война и германская политика. С предисловием проф. С. А. Котляревского, М., 1915.
Россия в мировой войне 1914—1918 г. в цифрах, М., 1925.
Ротштейн Ф. А., Международные отношения в конце XIX века. М.—Л. 1960.
Рубинштейн Н., Внешняя политика временного правительства, М., 1946.
Саркисян Е. К., Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны, Ереван, 1962.
» Аграрная политика Османского правительства в Западной Армении во второй половине XIX века. Ереван, 1957.
Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении—26. XI. 1912—10 мая 1914 года. Петроград, 1915.
Сборник договоров России с другими государствами 1856—1917 гг. М., 1952.
Современная Турция. Институт Востоковедения АН СССР. М., 1958.
Страны Ближнего и Среднего Востока. Огиз, 1944.
Таленский Н. А., Первая мировая империалистическая война 1914—1918 гг. (Кампания 1917 г.). М., 1938.
» Первая мировая война (1914—1918 гг.), М., 1944.
Тарле Е. В., Европа в эпоху империализма, 1871—1919 гг. Сочинения, т. V., М., 1958.
Тотомянц В., Экономическое положение Турецкой Армении. «Армянский сборник», 2-ое издание, М.
Турецкая политика истребления армян (1880—1922). Документы и материалы под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна (машинопись). Институт истории АН Арм. ССР, Ереван, 1951.
Урланис Б. Ц., Войны и народонаселение Европы. М., 1960.
Царская Россия в годы империалистической войны. Вторая буржуазно-демократическая революция (1914—март 1917 г.). Краткий список литературы, М., 1950.
Царская Россия в мировой войне, т. I, Л., 1926.
Штейнберг Е. Л., История британской агрессии на Среднем Востоке, 1951.
Эрцбергер М., Германия и Антанта. Перевод с немецкого, М., 1923.
Ященко А., Русские интересы в Малой Азии. М, 1916.

Օտար լեզուներով

Allen, W. E. D. and **Muradoff, P.**, Caucasian Battlefeilds, London, 1953.
Andonian Aram, The Memoirs ot Naim Bey. Turkish Official Documents Relating of the Deportations and Massacres of Armenians, 1920, London,
Apcar Diana Aduby, On the Cruss of Europe's Imperialism: Armenia Crucified, Jakohoma, 1918.
The Armenian Question in the American House of Representatives. A Speach by the Hon. Lieut.-Colonel Edward C. Little of Kansas, 1918, London.
Arnold W. Forster, The Blokade 1914 — 1919. Before the Armistice and After, Oxford, 1939.
Baldwin Oliver, Six Prisons and Two Revolutions. Adventures in Trans-Caucasia and Anatolia, 1920—1921, London, 1924.
Boghosian H. B., Highlights of Armenian History and its Civilization, California 1957.
Bryce Viscount, The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915—1916. Documents Presented to Wiscount Grey of Fallodon Secretary of State for Foreign Affairs, London, 1916.
Burtt Joseph, The People of Ararat, London, 1926.
Davison H. Roderic, Proffessor of History George Washington University, The Armenian Crisis, 1912—1914, New-York, 1948 (Reprinted from The American Historical Review, vol. LIII, № 3. April, 1948).
Earl ot Ronaldshay, The Life of Lord Curzon, vol. III, London, 1928.
Earle Edward M., Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway, New-York, 1923.
Einstein Lewis, Inside Constantinople During the Dardanelles expedition, New-York, 1919.
Emin, Ahmed, Turkey in the World War, Oxford, 1930.
Ferrman Z. Duckett, The Yong Turks and the Truth about the Holocanst at Adana in Asia Minor during April 1909, London, 1913.
Gates H. L., Ravished Armenia. The Story of Aurora Mardiganian, ihe Cristian Girl who Lived Through the Great Massacres, New-York, 1918.
Gerard W. James, Armenia, Russia and the Lausanne Treaty. The Lausanne Treaty, Turkey and Armenia. 1926.
Germany, Turkey and Armenia, A Selection of Documentary Evidence to the Armenian Atrocities from German and other Sources, London, 1917.

Gibbons Adams Henry, Armenia in the World War, New York, 1926.
Gibbons Helen Devenport, Red Rugs of Tarsus. A Woman's Story of the Armenian Massacres, Paris, 1919.
Guttmann Joseph, The Beginnings of Genocide. A Breaf Account of the Armenian Massacres in World War I, New-York, 1948.
Hacobian A. P., Armenia and the War. An Armenian's Point of View With an Appeal to Britan and the Coming Peace Conference, London—New-York—Toronto (1917).
Howard H. Harry, The Partition of Turkey. A Diplomatic History, 1913—1923, Oklahoma, 1931.
Kerner R. J., The Mission of Liman von Sanders, IV Slavonic Review VII (June. 1928).
Léart M., „La question arménienne á la lumiére des documents", Paris, 1913. (*Գրիգոր Զոհրապն է ծածկանունով*).
Lepsius Johannes, Deutschland und Armenien, Potsdam, 1919.
Macler Frederic, La nation Arménienne, son passe, ses malheurs, Paris, 1925.
Memorandum on the Armenian Question, by the Armenian National Delegation, Paris, December, 1918.
Missakian H., Searchlight on the Armenian Question, Boston, 1950.
Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's Story, New-York, 1926.
» The Tragedy of Armenia.
The Murderous Tyranny of the Turks, London, 1917.
Nansen F., Armenia and the Near East, London, 1928.
Nicolson H., Curzon: The Last Phaze — 1919—1925, London, 1937.
Noel, Rev. Harold Buxton, Travels and Politics in Armenia, London, 1937.
Papazian B. S., The Tragedy of Armenia, Boston—Chicago, 1918
Rockwell William Walker, The Deportation of the Armenians, 1916.
Sanders Liman V., Fünf Jahre Türkei, Berlin, 1920.
Stevens C. Z. Mc. Cluer, The Armenian Trek, London.
Tekin Alp, The Turkish and Pan-Turkish Ideal, Weimar, 1915.
Torosian S., Soviet Policy in the Armenian Question, «Caucasian Review» № 4, 1957, Munich.
Toynbee A. J., The Western Question in Greece and Turkey. London, 1922.
» Turkey: A Past and a Future, New-York.
» Armenian Atrocities. The Murder of a Nation, London—New-York, 1915.
Ward M. H., The Deportations in Asia Minor 1921—1922, London, 1922.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Աբասցիև — 410, 411
Ադամով — 57, 83
Ադոնց Ն.— 56
Ա-Դո—64, 216, 220, 221, 227, 261, 262, 267, 271
Ազիզ — 326
Ազմի փաշա—299
Աթաբեկյան Լ.— 447
Աթիլա — 76
Ալեքսանդր II — 104
Ալեքսանդեր — 143
Ալեքսեև — 377, 380
Ալպոյաճեան Ա.—235, 242, 244, 296, 299, 328, 432
Ակունի Ս.— 83, 201, 233, 236, 237, 251, 285, 293, 294, 298, 304, 318, 320, 322
Ակնունի — 45, 46
Ահարոնյան Վ.—214
Ահարոնյան Ավ.— 397, 427, 468, 475
Ահմեդ Ռիզա — 84
Ահմեդ Հիլմի — 83, 200, 286
Աղաև Ա.— 71, 78, 81, 253
Աղբալյան Ն.— 109, 406, 447
Աճեմով Մ.— 174, 178, 193, 195
Ամիրյան Ա.— 436
Անանուն Դ.—58, 104, 167, 196, 420, 436, 437
Անդերս Է.— 83, 136, 143, 284
Անդրանիկ (Օզանյան Ա.)—45, 46, 181, 209—214, 255, 260, 312, 445, 462
Անդրեասյան Տ.— 335
Անդրյուխին Մ.— 347
Անտիդ Օ.— 210
Անտոնյան Ա.— 252, 338, 343
Աշտարակեցի Ն.— 179
Աչրգպաշյան Ա.— 254
Առաքելյան Հ.— 104, 109, 111, 137, 414, 433, 446
Առնակ — 343
Աստվածատրյան Հ.— 252
Ասքվիթ — 389, 391, 392
Ավնի — 341
Ատամյան Ս.— 74, 399
Արամայիս — 227, 311, 314, 315
Արզումանյան Մ.— 188
Արմեն Գարո — 276, 424, 442
Արշարունի — 31
Արուտինով — 119
Աքչուրա Յ.— 71, 73, 139

Բ

Բաբկեն վարդապետ — 26, 162
Բայազետ (սուլթան)— 254
Բասմաջյան Հ.— 254
Բարբի Հ.— 221, 241, 258, 260, 263, 268, 284, 292, 293, 294, 296, 299, 300, 304, 393

Բարաթով — 206, 390
Բարսեղյան Գ.— 252
Բգեյան Ս. և Մ.— 308, 312, 313
Բեթման Հոլվեգ—279, 365
Բեհաէդդին Շաքիր — 200, 237, 239, 242, 243, 319, 470
Բերար Վ.— 86, 110, 130, 157, 163
Բժշկյան Հ. (Գայ)—209
Բինո Ռընե — 157, 233, 234, 345, 370
Բինո Է.— 393
Բիքոնսֆիլդ — 373
Բիսմարկ — 125, 366
Բյորթ Ջ.— 65, 395
Բյուրատ Ս.— 252
Բյուկենեն Ջ.— 385
Բշարե Ջ.— 225
Բոլդվին — 391, 392
Բոնպառ — 154
Բոնապարտյան — 447
Բորյան Բ.— 166, 180, 190, 382, 389, 408, 409
Բրայս — 150, 245, 250, 253, 254, 274, 278, 284, 286, 296, 303, 305, 310, 311, 312, 318, 321, 322, 323, 328, 329, 330, 331, 333, 334, 335, 338, 341, 376, 388, 389, 391
Բրիան — 382, 394, 395
Բրյուսով Վ.— 393, 417
Բրյուս — 105
Բուդաղով Ս.— 174
Բունիաթյան Մ.— 173
Բուքստոն — 157

Գ

Գաբիդուլին Խ.— 7, 12, 59, 69, 360
Գալստյան Գ.— 319
Գասըմ — 225
Գալիկյան Հ.— 268
Գրրբրյան Մ.— 335
Գեդ Ժ.—183
Գեյթս Հ.— 319, 322
Գեղամյանց Ե.— 195, 209, 262, 271, 293, 422, 430
Գիբոնս Հերբերտ Ադամս — 65, 223, 250, 364, 428
Գիպպիուս— 417
Գիրս Մ.—24, 31, 32, 55, 56, 118, 122, 124, 143, 162, 163, 174, 193, 449
Գիրս Ն. Կ.—100
Գլադստոն — 100, 102, 148, 153, 390
Գյոզալյան — 195
Գյոքալպ Ջ.— 71, 73, 76, 77
Գյուլբենկյան — 128
Գոթլիբ Վ.— 80, 128, 203, 208, 294, 373, 374, 375, 377
Գոլորորոդկո Ի.— 10, 25, 72, 126, 141
Գորդլևսկի Վլ.— 52
Գորեմիկին — 185, 446
Գրեյ Է.— 148, 152, 373, 382, 388
Գրես — 473
Գրիգոր Բուլղարացի — 268
Գրուսսե — 105
Գութման Ջ.— 66, 276, 345, 349
Գուլկևիչ — 159
Գուլկով — 56, 440
Գուրկո-Կրյաժին Վ.— 12
Գևորգ V — 108, 159, 192

Դ

դ'Անդրեան—157
Դամիանոսյան Գ.— 38
Դավիթ-Բեկ — 111
Դավիսոն Ռ.— 115, 118, 155
Դարբինյան Ա.— 261, 262, 263, 267, 268, 271
Դարբինյան Ռ. (Զիլինգարյան Ա.)— 42, 135, 226, 421, 426, 435
Դելթասե — 394
Դեշանել—395
Դերժավին — 417
Դը Շթարմ — 370

գ'Վաքրուա — 156, 157
Դրո (Կանայան Դր.)—181

Ե

Եկավյան Հ.— 254
Եկարյան Ա.— 255, 256, 266, 267, 270, 273, 274
Եղոյան Գ.— 319
Ենովք Շ.— 252
Եոմեր — 225
Եսայան Ջ.— 253
Եսալեմ (Կոզիկյան Գ.)—252
Երամյան Հ.— 84, 144, 187, 189, 199, 257, 263, 274, 335, 429, 432
Երզնկյան Ա.— 189, 448
Երիցյան Ն.— 315
Երկանյան Ա.— 241
Երոխան (Սրմաքեշխանլյան Ե.)— 252

Զ

Զավեն պատրիարք — 57, 245, 246, 248, 249, 257, 265, 266, 276, 277, 280, 281, 284, 307, 328, 343
Զավրիև Հ.—118, 124, 162, 163, 175, 186, 195, 357, 379, 382, 383, 384, 442, 449
Զարդարյան Ռ.— 45, 251
Զարևանդ — 73, 75, 78
Զաքարյան Մ.— 254
Զոհրապ Գ.— 53—56, 75, 248, 249, 251, 253
Զորյան Ռ.— 416, 433, 442
Զուեվ Ֆ.— 373
Զուրաբյան Արշ.— 8, 11, 14, 22, 25, 51, 63, 426, 462, 468

Է

Էբերգարտ — 301
Էդհեմ — 326
Էնգելս Ֆ.— 9, 14, 88, 89, 97, 98, 172
Էնվեր — 6, 191, 202, 208, 213, 217, 244, 246, 258, 275, 276, 284, 328, 336, 359, 360, 362, 367, 380, 381, 383, 423, 468
Էրիշի Լ.— 61
Էրցբերգեր Մ.— 367, 368
Էքհարդ Հ.—323

Ը

Ըշըր — 266

Թ

Թագվորյան Ս.— 55, 326
Թագվորյան Գ.— 246
Թալեաթ — 6, 9, 40, 46, 47, 53, 74, 78, 116, 124, 163, 191, 198, 199, 202, 205, 217, 219, 227, 240, 244—247, 249, 250, 265, 275, 276, 280, 320, 322, 327, 328, 336, 338, 340, 341, 350, 359, 360, 362, 365, 367, 380, 383, 397, 423, 424, 469
Թահսին—200, 287, 291, 294
Թաունսենդ — 378
Թերզիբաշյան — 447
Թերլեմեզյան Մ.— 424
Թեոդիկ — 84, 252, 335, 339
Թերլեմեզյան Փ.— 268
Թեքին-Ալի — 71, 79, 80
Թեքեյան Վ.— 434
Թլկատինցի—251
Թյուրապյան Յ.— 245, 247, 248, 250, 285, 394
Թուզճյան Յ.— 231, 232
Թոյնբի Ա.— 72, 76, 78, 205, 228, 279, 280, 303, 306, 321, 323, 326, 328, 331, 350, 368, 369
Թովմասյան Թ.— 254
Թորգոմյան — 251
Թորոսյան Ս.— 214, 309
Թորոսյան Գ.— 252

Թոփչիբաշև — 78
Թոփուզյան Ե.— 254
Թոմանյան Հովհ.— 104, 109, 168, 372, 442

Ժ

Ժորես Ժ.— 156, 157

Ի

Իեկ — 135
Իզաբելլա — 243
Իզեթ Հասան — 124, 207
Իզվոլսկի — 122, 382
Ինճիկյան Հ.— 11, 170
Իշխան — 161, 264, 266
Իշխանյան Բ.— 128, 178, 179, 183, 412
Իսախանյան — 448
Իսահակյան Ավ.— 372, 425
Իսխան — 307

Լ

Լադիժինսկի Ա.— 229
Լազեան Գ.— 11, 40
Լամարթին — 105
Լարենց Լ.— 252
Լենին Վ. Ի.— 6, 7, 8, 11, 36, 62, 70, 88, 90, 92, 93, 94, 99, 124, 165, 166, 167, 169, 171, 177, 179, 180, 211, 400, 404, 418, 420, 438, 440, 452—457, 476
Լեմին Ի.— 147
Լեո — 30, 43, 47, 98, 100, 101, 111, 113, 119, 131, 171, 174, 178, 179, 190, 199, 395, 405, 412, 413, 445
Լեոպոլդ Ֆավր—394
Լեփսիուս Յ.— 21, 106, 118, 132, 135, 139, 157, 351, 362, 370
Լիբկնեխտ Վ.— 102
Լիբկնեխտ Կ.— 357, 370, 371
Լիման ֆոն Սանդերս—126, 201, 203, 224, 363
Լինչ — 146
Լինսդաուն — 388
Լիսիցյան Ստ.— 406
Լյուդվիգ դե Կոնտանսոն—8, 67, 157
Լոբանով-Ռոստովսկի — 101
Լոնգե Է.— 394
Լվով — 439, 442

Խ

Խալիլ փաշա — 84, 163, 199, 209, 211, 213, 253, 259, 291, 305
Խան-Փաշայան Կ.—252
Խաչատրյան Ռ.— 371
Խաչետլաշե Մուհամեդ-Բեկ— 26
Խատիսյան Ա. (Խատիսով)—109, 119, 186, 195, 424, 434, 468, 473
Խատիսյան Գ.— 406
Խորախանյան Ն.— 33, 307
Խրիմյան Հ.— 172
Խուրշիդ փաշա — 325

Կ

Կամո (Ս. Տեր-Պետրոսյան)—169
Կասյան Ս. (Ատենյան)—106, 169, 410, 429, 436, 457, 458, 467, 468, 475
Կարա-Մուստաֆա—16
Կարա-Մուրզա — 178
Կարաբեքիր — 470
Կարինյան Ա.— 447
Կարճիկյան Խ.— 406
Կլեմանսո Ժ.—102, 103, 130, 157, 159, 392
Կլյուչնիկով Յու.— 201, 202
Կիրով Ս. Մ.— 418
Կնունյանց Բ.— 11, 169, 170
Կոլարով Վ.— 399
Կոմիտաս — 252
Կոտլերովսկի Ս.— 142
Կոտոյան Հ.— 313
Կրիվոշեին — 410
Կուլերյակին — 403
Կուրոպատկին — 410

Հ

Հալաջյան —39, 116
Հալիմ Սայիդ—248, 249, 277
Հակոբյան Ս.—371, 395
Համազասպ —181
Համիդ Աբդուլ —5, 6, 9—12, 14, 16, 17, 20, 21, 24, 33, 36, 38, 41, 49, 52, 54, 62, 65, 68, 69, 70, 74, 84, 85, 103, 107, 125, 149, 160, 210, 232, 247, 252, 336
Հասկել —473
Հարությունյան Ս. (Հարությունով)— 109, 186, 419, 424, 444, 445, 446, 450
Հարությունյան Հովհ.— տե՛ս Թլկատինցի
Հարությունյան Ա.—252
Հեր Սփեռ—266
Հերման Ա.—157
Հիտլեր—345, 346
Հյոման—135
Հոլշտայն—143
Հոճա Իլիաս—310
Հովհաննիսյան Աշ.—98, 357, 359
Հովհաննես—247, 298
Հոֆ—160, 161, 163, 164
Հրանտ—251
Հուսեյն—260
Հուսեյն-Բեն-Ալայ—377

Ղ

Ղազանչյան Հովհ.—252
Ղազանճյան—323
Ղարիբ—332
Ղարիբջանյան Բ.—462
Ղուկասով Պ.—174

Մ

Մաթևոսյան Ս.— Տե՛ս Փարամազ
Մալումյան — Տե՛ս Ակնունի
Մակդոնալդ Ռ.—391
Մակլեր Ֆ.—72
Մամիկոնյան Ստ.—449
Մանդելշտամ Ա.—31, 53, 54, 74, 75, 80, 114, 117, 138, 146, 159, 160
Մանթաշով—137, 174
Մանուկյան Ա.—213, 264, 266
Մանանյան Ե.—254
Մարկվարտ—135, 394
Մարտիկյան—39, 56
Մարկով II—193
Մարթեն Լ.—394
Մարքս Կ.—14, 88, 89, 97, 98
Մաքլեր Ֆ.—280, 394
Մելիքյան Հ.—178
Մելիք Թանգյան Ն.—470
Մեյե—156
Մեհմեդ V—375
Մեսրոպ—119, 186, 195, 424, 445, 446
Միլյուկով Պ.—56, 106, 151, 157, 177, 178, 379, 380, 406, 419, 438, 439, 440, 442
Միլլեր Ա.—59, 61, 77, 139, 368
Մինց Ի.—91
Միկոյան Ա.—426
Միրզաբեկյանց Վ.—234, 264, 269, 272, 284, 291, 319
Միքայելյան Բ.—429
Մնացականյան Գ.—176, 177
Մնացականյան Ա.—132, 136, 418
Մյասնիկյան Ալ. (Մարտունի)—60, 100, 148, 164, 169, 459
Մոդ—390
Մոլթկե—126
Մորգենթաու Հ.—72, 73, 77, 235, 236, 243, 256, 257, 279, 366, 368, 396, 397

Մուսա Բեկ—281
Մուստաֆա Սուբխի—201
Մուստաֆա Աբդուլ Հալիք—342
Մուստաֆա Քեմալ—470
Մ. Ղ.—464, 465

Յ

Յագով—118, 126, 135, 140, 366
Յաղուբյան Ե.—335
Յաշչենկո—177
Յավորով Պ.—344
Յուդենիչ—186, 404, 405, 406
Յուսուֆ Ռ.—242
Յուսուֆ Զ.—342

Ն

Նալբանդյան Մ.—326
Նազարբեկով—260
Նազըմ—73, 80, 84, 237, 238, 240, 243, 244, 280, 286
Նանսեն Ֆ.—85, 264, 339, 391, 392, 399
Նաչիբ—260
Նաուման—363
Նեագի—310
Նելիդով—101
Նելլ—321
Ներատով—56, 408
Ներսիսյան Մ.—24, 427
Նիկոլայ II—9, 109, 113, 124, 159, 180, 190, 385, 403, 434, 438
Նիքոլսոն Ն.—147
Նիկոլաև—207, 272
Նիկոլաևիչ Ն.—406, 409
Նիքոլսոն Ա.—388
Նովիչև Ա.—9, 14, 34, 35, 174, 200
Նուբար—26, 444, 446
Նուրի Զ.—40, 71, 290, 293

Շ

Շահան—309
Շահբազյան Ստ.—371
Շահխաթունյան—447
Շահումյան Ստ.—39, 169, 176, 212, 419, 420, 421, 425, 428, 458
Շահրիկյան (Ատոմ)—40, 42
Շառոյան Մ.—313
Շեյխ ուլ Իսլամ—248
Շեքսպիր—82
Շիրվանզադե—178, 407
Շյոքներ—280, 284
Շյունեման—143
Շյուքրի—237, 240, 241, 243, 284, 342
Շնայդեր Է.—156
Շնոպեր—284
Շվարց—405
Շտանկեր—301
Շտրիստոեր—24
Շուլենբերգ—301

Ո

Որբերյան Մ.—319

Չ

Չավուշ Ն.—326
Չեոկուրյան Տ.—252
Չեստեր—158
Չերչիլ Ու.—376, 377
Չերքեզյան—137
Չեռնոզուբով—260
Չիլինկիրյան Ռ.—Տե՛ս Սևակ Ռ.
Չիչերին Գ.—463
Չինգիզ-խան—76, 253
Չոպանյան Ա.—45, 183, 394, 413, 433
Չորմիսյան Լ.—425

Պ

Պալաքեան Գ.—38, 129, 135, 143, 220, 239, 242, 320, 330, 331, 336, 341, 343, 369, 431, 442, 449
Պալեոլոգ Մ.—365

Պոկրովսկի Մ.—48, 92
Պապիկյան Հ.—23
Պապաջանյան (Պապաջանով)—56, 119, 137, 403, 406, 408
Պենեն—254
Պեշկով—406
Պետերսոն—186
Պիկո Ժ.—335, 385, 390
Պողոսյան Ա.—109
Պողոս Նուբար—110, 111, 112, 116, 121, 122, 135, 161, 162, 335, 388, 393, 431
Պոսսելտ—283
Պրեսանսե Ֆ.—156, 157
Պրինցիպ—93
Պուանկարե—154

Ջ

Ջահանգիր Ե.—260
Ջավիդ—239
Ջեմալ—6, 9, 202, 217, 328, 329, 357, 359, 380, 381—384, 424
Ջեքս Ու.—320
Ջիվելեգյան Ա.—178
Ջորջ Լ.—153, 376, 389, 391, 392
Ջևդեթ—224, 258, 259, 261, 264, 265, 266, 268, 270, 272, 274, 305, 342

Ռ

Ռաթման Լ.—126
Ռասուլզադե Մ.—78
Ռիֆաթ Մեվլան Զադե—72, 237—243, 295
Ռյոսլեր—328, 330
Ռոդիչև—417
Ռոհրբախ Պ.—62, 132, 134, 135, 140, 141, 142, 363, 369
Ռոթ Կարլ—145
Ռոմանով Ն.—419
Ռոտշտեյն Ֆ.—100, 101
Ռուզվելտ Ֆ.—397

Ս

Սաատեթյան Ս.—284
Սաբանին Ա.—201, 202
Սազոնով—115, 119, 123, 124, 136, 137, 174, 185, 191, 193—196, 373, 381, 382, 383, 409, 410, 449
Սահակյան—213
Սահյան Հ.—344
Սամի—53
Սայքս Մ.—335, 385, 390
Սայտպալյան Ժ. (Փալլակ)—252
Սապահ-Գուլյան—69, 182
Սասուն Կ.—423, 429, 435
Սարայլ—377
Սարգսյան Ե.—69, 139, 203
Սիլիկյան (Սիլիկով)—465
Սեմյոնով—407
Սեյրանյան Գ.—43
Սեյֆուլլա—287
Սերոբյան Մ.—10, 42, 86, 145, 242, 398
Սիամանթո—86, 222, 251
Սմբատ—381
Սոաղ Ա.—342
Սոլսբերի—100
Սողոմոն—219
Սողոմոնյան Մ.—313
Սոնինո—382
Սպանդարյան Ս.—169, 418, 419
Սպերանսկի—417
Սպորտոն—259, 260, 263, 266
Սվաճյան Հ.—326
Ստամբոլցյան Ա.—462
Սրմաքեշխանլյան Ե.—252
Սուշոն—203
Սևակ Ռ.—251

Վ

Վալադյան Վ.—431
Վահագն—45

Վանգենհայմ—117, 126, 278, 360, 365, 366
Վանդալ Ա.—16
Վանիկյան Գ. (Վանիկ)—254
Վարդգես—45, 46, 247
Վարանդյան—419
Վարուժան Դ.—251, 253
Վեհիբ—456
Վեստենենկ—160, 161, 163, 164
Վերֆել Ֆ.—333
Վիլհելմ II—125, 126, 360, 365, 375
Վիլսոն—391, 392, 396, 397, 442, 475
Վիվիանի—394
Վորոնցով-Դաշկով—112, 113, 118, 119, 120, 121, 179, 181, 185, 189, 192, 193—196, 441, 445
Վռամյան (Օ. Դեբձակյան)—227, 264, 266, 267, 270
Վրացյան Ս.—425, 469, 470

Տ

Տալենսկի Ն.—375
Տաղավարյան Ն.—251, 446
Տաշեան Հ.—205, 22, 223, 250, 278, 279, 281, 283, 291, 301, 318, 321, 323, 324, 327, 328, 329, 330—333, 336, 337, 338, 339, 360, 362, 366
Տարդյե Ա.—157
Տարլե—253, 275, 305, 359, 360
Տեր-յան Վ.—16, 165, 173, 188, 216, 441, 461, 463
Տերտերյան Իս.—189, 190, 191, 216, 229, 296, 301, 384
Տեր-Հարությունյան Հ.—229, 302, 305
Տեր-Մինասյան Ռ.—309, 313, 315, 450
Տեր-Պարսամյան Ե.—307, 309, 310, 315
Տիգրանով Գ.—174
Տիգրանյան Ս.—473
Տոլստոյ Ի.—194
Տորքէմագա—243

Ր

Բաֆֆի—146

Ց

Ցիմերման—32, 135

ՈՒ

Ուայտ—157
Ուրլանիս—356

Փ

Փարամազ—254
Փափազյան Բ.—197
Փափազյան Վ.—313, 315

Ք

Քալանթար Ա.—109, 111, 119
Քաջազնունի Հ.—212, 213, 406, 451, 474
Քել Հասան—302
Քելեկյան Տ.—252
Քելեշեան Մ.—331, 337
Քեչեան Ա.—381
Քերզոն—146, 392
Քերպելա Ալի Մեհմեդ—95
Քիտչեներ—376, 377
Քլերժէ Մ.—395
Քյամիլ—319
Քոչարյան Մ.—367
Քրոմեր—389
Քուրդ Արամ—143

Օ

Օգանովսկի—408
Օգյուզ—76
Օղանյան Գ.—252
Օմեր Նաջի—116
Օղերովսկի Լ.—35, 165, 417
Օսման—260
Օտյան Ե.—8, 24, 32, 38, 41, 252
Օրլով—413
Օրմանյան—253, 412, 424
Օ' Քոնոր—156, 157

Ֆ

Ֆաիզ էլ Հուսեյն—322
Ֆահրի—323
Ֆերդինանդ Ֆրանց—93
Ֆերդինանդ—243
Ֆինո Ժ.—360
Ֆոն դեր Հոլց—126, 129, 139, 140, 363
Ֆորեստյե Վոկեր—474
Ֆրանս Անատոլ—156, 393

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Աբաղայի դաշտ—263
Ադանա—5, 19, 23, 30, 31, 32, 41, 42, 44, 46, 73, 83, 84, 128, 238, 276, 331, 337, 340, 342, 348, 351, 360, 422
Ադարազար—321
Ադալիա—386
Ադեն—147
Ադրբեջան—144, 264
Ադրիանապոլ—217, 321, 354
Ադարեկ—225, 260
Ալաշկերտ—97, 206, 207, 208, 273, 285, 402, 405, 407, 410, 411, 439
Ալբանիա—21, 37, 58, 68, 95, 101
Ալեքսանդրիա—331
Ալեքսանդրեթ—103, 128, 145, 335, 376
Ալեքսանդրապոլ—309, 411, 461, 463, 466, 467
Ալի-Կրան—311
Ալիշակրակ—208
Ալթայ—78, 80
Ախալցխա—109
Ախալքալակ—466
Ախալթ—98, 285, 407
Ախոռիկ—225, 260
Ախփի—315, 316
Ականց (Արտիշ)—262
Ակն—16, 275, 293, 296, 358, 366, 386
Ադրակ—18, 259, 260, 263
Ճղջավազ (Արծկե)—261, 262
Ադրավես—302
Ամասիա—60, 250, 352
Ամանոս—333, 339, 340, 341, 369
Ամերիկա (ԱՄՆ)—18, 54, 108, 141, 182, 183, 187, 213, 235, 396, 397, 398, 434, 442, 473, 475, 476
Այդին—354, 386
Այնթապ—328, 330, 332, 333, 339, 351
Այրան—340
Անգլիա (Մեծ Բրիտանիա)—7, 90, 92, 93, 96, 97, 101, 103, 114, 115, 117, 122, 125, 126, 128, 134, 138, 139, 147, 148—153, 157, 167, 192, 200, 202, 234, 275, 335, 356, 358, 361, 364, 372—376, 379, 383—386, 388, 389, 391, 392, 398, 407, 422, 428, 440, 473, 474

Անատոլիա—12, 19, 35, 58, 63, 68, 77, 82, 83, 85, 130, 140, 148, 155, 184, 238, 243, 244, 250, 253, 279, 320, 327, 337, 353, 355, 365, 386
Անգրկովկաս—79, 81, 104, 107, 113, 114, 132, 136, 140, 191, 192, 196, 197, 204, 206, 235, 257, 273, 291, 391, 411, 417, 442, 443, 457, 458, 459, 461, 462, 464, 466, 469, 474
Անդրեաս—302
Անդոկ—314
Անկարա (Էնկյուրի)—217, 241, 250, 255, 320, 353, 354, 355
Անտիոք—334, 351
Ապու-Հարա—343
Ասիա—36, 92, 93, 95, 125, 138, 139, 140, 153
Ավստրո-Հունգարիա—90, 91, 92, 96, 101, 117, 131, 202, 258, 397, 453
Արաբկիր—296, 352
Արաբիա—6, 74, 138, 244, 386
Արարատ—103
Արարա—336
Արգահանա—228
Արգահան—208
Արդանուշ—215
Արդոս—206, 208
Արղվին—215
Արմավիր—109, 466
Արմաշ—353
Արճակ—261, 263
Արճեշ—262, 273, 407
Արտամետ—161
Արտխոնք—312, 314
Աֆղանստան—206, 235
Աֆրիկա—37, 80, 91, 93, 125, 358

Բ

Բաբ—337, 343
Բաբերդ (Բայբուրթ)—352, 407, 456
Բաթում—109, 207, 211, 301, 458, 463, 465, 466
Բալկաններ—17, 18, 36, 58, 79, 84, 91, 96, 99, 101, 116, 148, 149, 201, 331, 372
Բահրեյն—147
Բայազետ—56, 78, 97, 206, 214, 216, 272, 285, 352, 386, 405, 407, 410, 439
Բանդի-Մահու—262
Բաշապարան—464
Բաշկալե—216, 225, 227, 259, 353
Բալու—97, 314, 352
Բաղդադ—127, 130, 133, 150, 155, 320, 339, 354, 355, 360, 364, 369, 378, 390
Բանե—143
Բասեն—206, 207, 208, 214, 216, 281, 282, 285, 439
Բասրա—150, 355
Բարուշ խորան—211
Բաքու—109, 178, 195, 209, 212, 227, 311, 392, 399, 411, 415, 418, 419, 433, 436, 442, 465
Բելգիա—90, 364
Բելեջուկ—211
Բեյրութ—50, 72, 112, 155, 189, 235, 242, 331, 354, 425
Բեռլին—17, 20, 97—102, 112, 122, 125, 126, 129, 133—137, 139, 151, 157, 163, 172, 278, 299, 361, 392
Բերդակ—261
Չերկրի—262, 263, 272, 274
Բրեստ-Լիտովսկ—453, 460
Բիթլիս (Բաղեշ)—16, 17, 19, 20, 28, 32, 56, 64, 129, 152, 160, 161, 175, 194, 220, 225, 226, 255, 267, 275, 280, 296, 305, 306, 310, 314, 316, 317, 324, 342, 354, 355
Բիրմա—108
Բյուրք—302
Բոսնիա-Հերցեգովինա—22, 92
Բոստոն—209, 211, 214, 309, 332, 343, 397, 423, 435
Բոսֆոր—78, 196
Բրուսա—16, 320, 321
Բուլանդ—98, 282, 285, 439
Բուլղարիա—24, 67, 99, 108, 117, 187, 190, 371, 380, 399, 453
Բուխարա—178
Բուխարեստ—234, 381

Գ

Գալիպոլի—374
Գալիցիա—92, 167, 438
Գավաշ—261
Գասթեմունի—250, 341, 353, 354
Գարնեն—312
Գերմանիա—49, 79, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 114, 117, 118, 125—133, 135, 137, 138, 140—146, 148, 155, 157, 159, 160, 193, 200, 201, 202, 204, 205, 218, 234, 278, 356—363, 365, 366, 368, 370, 371, 372, 380, 386, 392, 393, 395, 397, 401, 422, 453, 463
Գյուրուն—352
Գյումուշխանե—299
Գրեքոլ—314

Դ

Դայար—208
Դամասկոս—19, 155, 335, 337, 354, 355
Դարդանել—195, 253, 254, 374, 375, 376, 438
Դեվրիշի—352
Դերենդե—352
Դերջան—275, 292, 352, 439
Դերսիմ—17
Դիադին—206, 216, 285, 405, 407, 410
Դիարբեքիր—16, 19, 21, 28, 151, 152, 154, 160, 161, 194, 217, 226, 228, 235, 251, 253, 296
Դիլիման—209, 211, 216, 305
Դիլիջան—411
Դյորտ Յոլ—331
Դուբախ—207, 208, 216

Ե

Եգիպտոս—6, 46, 54, 91, 108, 112, 130, 131, 147, 187, 218, 374, 383, 384, 432, 434, 446
Եղեգիս—225
Երզնկա (Էրզինջան)—228, 288, 289, 290, 292, 293, 295, 296, 303, 304, 318, 341, 352, 378, 407, 439, 456, 464
Եվրոպա—45, 47, 54, 68, 80, 89, 92, 93, 99, 107, 110, 114, 116, 118, 119, 138, 140, 148, 151, 155—157, 162, 163, 171, 173, 175, 195, 273, 342, 357, 358, 363, 364, 372, 387, 388, 394, 397, 399, 420, 427, 429, 437, 473
Երուսաղեմ—155, 336, 354, 355
Երևան—8, 64, 69, 109, 132, 188, 213, 273, 317, 351, 358, 411, 412, 415, 416, 443, 463, 464, 465, 469, 472, 473, 474

Զ

Զեյթուն—19, 220, 246, 275, 276, 278, 325—331, 333, 335, 429
Զետկին—208
Զիվին—206

Է

Էդիրնե—320, 354
Էլզաս-Լոթարինգիա—91
Էջմիածին (Վաղարշապատ)—26, 33,

108, 110, 111, 161, 195, 253, 273, 411, 412, 413, 415, 424, 434, 466
Էսքիշեհիր—320
Էրզրում (Կարին)—16, 17, 19, 20, 24, 56, 57, 64, 83, 107, 129, 136, 143, 152, 155, 160, 161, 175, 194, 199, 200, 206, 217, 220, 224, 225, 226, 228, 233, 275, 280—288, 291, 292, 293, 295—297, 302, 303, 309, 318, 324, 352, 354, 355, 360, 361, 378, 385, 386, 405, 407, 410, 414, 424, 439, 444, 456, 464

Ը

Ընձակ—225
Ըմբոնի—314

Թ

Թաղ—261
Թավրիզ—143, 209, 216, 259, 470
Թիմար—261, 263
Թիֆլիս—30, 69, 108, 109, 113, 119, 128, 131, 136, 168, 173, 174, 182, 186, 188, 189, 190, 207, 229, 273, 306, 316 317, 411—414, 436, 442, 443, 446, 447, 450, 459, 464—466, 470
Թոկատ—60, 352
Թոփրակ-Կալե—208
Թրակիա—5, 36
Թանիս—80
Թուրանիա—74, 77, 79, 80
Թուրքմենստան—77
Թուրքիա (Օսմանյան կամ Օտոմանյան կայսրություն)—5, 7, 8, 9, 11, 12, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 26, 30, 34, 35, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 50, 51, 55, 56, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 70, 71, 73, 79, 82, 84, 85, 86, 87, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 104, 106, 112, 113, 114, 115—118, 120, 121—123, 125—130, 132—135, 137, 139—144, 148—154, 157—167, 170, 173, 174, 175, 177, 179, 182, 185, 186, 188, 191—194, 196—198, 200, 202, 204, 205, 210, 218, 223, 227, 228, 229, 231, 233, 235, 239, 243, 244, 245, 250, 253, 254, 255, 265, 275, 278, 280, 332, 336, 343, 345, 348, 349, 354, 356, 357, 359, 360, 362, 363, 364, 365, 366, 368, 369—371, 373—378, 382, 383, 385, 386, 387, 390, 395—402, 415, 420, 423, 424, 425, 426, 428, 430, 431, 446, 453, 455, 456, 457, 462, 463, 466, 468, 469, 470

Ժ

Ժնև—429

Ի

Իգդիր—273, 413
Իդ—206
Իզմիդ—321
Իզմիր—37, 58, 128, 353, 354, 377, 386
Իթլիթ—337
Իլիճե—289, 290
Ինթիլի—339, 340
Ինդոնեզիա—108
Իսպանիա—243
Իսֆահան—378
Իտալիա—117, 157, 382, 384, 386, 301
Իրան (Պարսկաստան)— 80, 104, 108, 121, 129, 138, 144, 147, 150, 167, 206, 225, 373, 374, 376

Լ

Լեհաստան—90, 193, 345, 364
Լիս—312
Լիրանան—332, 336
Լիմ—353
Լոնդոն—99, 115, 149, 151, 152, 241, 369, 378, 388, 438
Լոռի—464, 467
Լոս-Անժելոս—241
Լվով—375

Խ

Խարկով—460
Խարց—312
Խարբերդ (Խարպուտ կամ Մամուրեթ ուլ Ազիզ)—16, 17, 19, 20, 54, 154, 160, 161, 194, 217, 228, 310, 314, 316, 318, 319, 324, 352, 354, 355, 361, 386
Խիզան—18, 353
Խլաթ (Բզնունիկ)—298
Խյուվտավենտիքեար—354
Խոյ—213, 216, 259
Խտրպեկ—333

Ծ

Ծովասար—315, 316

Կ

Կալիֆոռնիա—213, 307
Կայսերի—217, 254, 321, 353
Կահիրե—11, 40, 86, 183, 221, 235, 246, 255, 256, 308
Կաղզվան—206
Կամախ—291, 292, 296, 352, 361
Կապան—330
Կարադերբենտ—208
Կարապազար—330
Կարաուրգան—208
Կարճկան—18
Կարս—16, 17, 155, 216
Կարուն—152
Կեմերեկ—285
Կեսարիա—246, 282, 285, 286, 354, 386
Կեպիկ—314, 316
Կիզիլ-Ռաբաթ—390
Կիլիկիա—16, 19, 45, 58, 83, 103, 128, 129, 144, 151, 155, 177, 180, 181, 194, 217, 235, 244, 277, 278, 317, 325, 326, 327, 329, 331, 332, 334, 337, 351, 352, 354, 362, 368, 382, 386, 393, 395, 429
Կիպրոս—97, 151, 335
Կիրասոն—303
Կոթուր—260
Կոնիա—320, 328, 330, 353, 355, 386
Կոպենհագեն—24
Կովատ-Շանն—301
Կովկաս—19, 54, 77, 108, 110, 112, 120, 123, 131, 145, 146, 161, 171, 179, 182, 186, 190, 193, 194, 198, 199, 206, 216, 218, 227, 234, 242, 273, 297, 355, 317, 377, 402, 411, 413, 415, 416, 418, 421, 423, 424, 428, 432, 457, 458, 461, 463, 466
Կոստանդնուպոլիս (Կ. Պոլիս)—16, 23, 26, 31, 37, 38, 39, 40, 45, 55, 56, 58, 61. 75, 77, 81—84, 92, 101, 102, 108. 109, 112, 114, 116, 117, 118, 124, 143, 151, 154, 159, 161, 163. 175, 182, 185, 193, 195, 199, 206, 213. 216, 221, 222, 233, 234, 236, 242, 245, 246, 247, 248. 250. 251, 253, 254, 257, 284, 287, 297, 310, 319, 335. 337, 342, 350, 354, 362, 366, 367, 369, 372, 373, 374, 383, 384, 386, 394, 396, 424, 431, 438, 441, 460, 464, 468

Կորդիչան—352
Կոփ—312
Կրետե—101
Կտուց—352
Կուբան—410

Հ

Հաագա—108
Հազարեն—225
Հալեպ—19, 155, 217, 245, 293, 320, 328, 239, 332, 333, 335, 337—343, 350, 352, 355, 360, 427, 438, 439, 441
Հաճի Հապիպլի—333
Համբուրգ—128
Համա—155, 337
Հայաստան—5, 12, 16, 17, 19, 20, 22, 26, 30, 31, 36, 37, 40, 56, 57, 58, 60, 68, 69, 81, 86, 87, 92, 95, 97, 101, 102, 104, 105, 108, 109, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 122, 123, 124, 130, 133, 136, 137, 138, 140, 142, 144, 145, 146, 148, 149, 151, 152, 155, 156, 157, 158, 160, 163, 166, 167, 169, 170, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 181, 184, 187, 188, 193, 194, 195, 199, 209, 210, 217, 221, 243, 245, 254, 275, 309, 315, 325, 326, 354, 357, 359, 366, 367, 369, 372, 373, 376, 378, 379, 385, 386, 388, 389, 390, 391, 393, 397, 398, 399, 401, 402, 403, 404, 406, 407, 409, 410, 416, 418, 420, 435, 436, 439, 440, 441, 442, 445, 449, 455, 456, 457, 458, 460, 461, 468, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478
Հայֆա—386
Հաչըն—330, 351
Հասան Բեյլի—330
Հասան-Թամրան—225, 260
Հասանկալե—206, 352
Հեքիարի—17, 259, 305
Հիրճ—267
Հնդկաստան—108, 117, 127, 129, 138, 146, 147, 149, 153, 217, 359
Հոլանդիա—90, 370
Հոմս—155, 337
Հռոմ—56, 151, 438
Հունաստան—99, 101, 117, 391

Ղ

Ղարաքիլիսա—206, 463, 464, 465, 467
Ղլիչ-Գյաղուկ—206, 207, 214
Ղրիմ—96, 124, 373

Ճ

Ճապոնիա—108, 450
Ճինիս—296

Մ

Մաարա—337
Մալաթիա—320, 352
Մալգարա—53
Մակեդոնիա—21, 22, 36, 37, 58, 68, 99, 101, 112, 193
Մամախաթուն—288, 289, 293, 407, 456
Մայդանեկ—348
Մանազկերտ—225, 262, 273, 297, 298, 407, 410, 439
Մարաշ—19, 326, 328, 330, 332, 333, 337, 351
Մարդին—386
Մարզվան—234, 327
Մարոկկո—80, 118
Մասլահաթ-Յուզվերան—207
Մաութհաուզեն—348
Մեզրե—318
Մերձավոր արևելք—90, 91, 97, 114, 120, 121, 124, 125, 126, 127, 129, 132, 138, 142, 146, 147, 148, 153, 175, 344, 357, 362, 364, 372, 377, 378, 383, 386, 387, 389, 390
Մերձբալթիկա—90
Մերսին—340
Մեքքա—377
Միջագետք—3, 12, 91, 117, 129, 140, 141, 142, 147, 152, 177, 203, 217, 253, 317, 320, 321, 330, 336, 343, 362, 382, 385, 386, 390
Միրիոֆիտո—53
Մոլլա-Սուլեյման—208
Մոնղոլիա—80
Մոսկվա—60, 142, 173, 178, 212, 380, 415, 451, 459, 463
Մոսուլ—143, 150, 291, 342, 355, 360, 378
Մումբիջ—337
Մուշ—17, 28, 32, 33, 199, 217, 220, 225, 227, 257, 273, 275, 276, 305, 306, 307, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 316, 342, 353, 361, 407
Մուսա լեռ—217, 333, 334

Յ

Յաղչան—310
Յավրնա—310
Յաֆա—354
Յոզկաթ—331, 353, 354
Յողոնօլուք—333, 341

Ն

Նախիջևան—466
Նիկոմեդիա—320, 353
Նիկոպոլիս—352
Նովոռոսիյսկ—43
Նոր Նախիջևան—109, 211

Շ

Շապին-Գարահիսար—60, 210, 217, 220, 229, 299
Շավշատ—215
Շատախ—261, 266
Շեյթեն-Դերե—253
Շենկ—314
Շվեյցարիա—158
Շուշանց—262

Ո

Ոզրմ—18

Չ

Չանդրը—250
Չարսանջակ—352
Չեռնոգորիա—68, 91, 99, 101
Չեմիշգեզիկ—352
Չինաստան—167, 358
Չինգուշ—353

Պ

Պայաս—351
Պաղեստին—6, 91, 336, 354
Պարտիզակ—321
Պետրոգրադ (Պետերբուրգ)—31, 58, 65, 111, 115, 118, 122, 159, 160, 163, 173, 175, 177, 180, 181, 194, 195, 259, 371, 378, 385, 415
Պիթիաս—333
Պյատիգորսկ—418
Պորտ Սայիդ—335, 336
Պոտսդամ—150
Պրովիդենս—182
Պրուսիա—89

Ջ

Ջուլֆա—213

Ռ

Ռայակ—155
Ռաս-ուլ-Այն—217, 337, 339, 342
Ռոգոստո—320, 354
Ռոստով—460
Ռումինիա—101, 108, 187, 342
Ռուսաստան—18, 19, 31, 54, 55, 56, 57, 68, 79, 80, 90, 91, 92, 94, 96, 97, 99, 100, 103, 104, 105, 113—126, 128, 130, 131, 134, 136—143, 145, 148, 149—151, 155, 157, 159, 161, 163, 165, 167, 168—170, 173, 175, 177, 178, 180, 182, 184, 185, 186, 187, 189, 191—195, 199, 200—202, 206, 210, 211, 212, 214, 218, 220, 227, 229, 234, 275, 309, 317, 356, 358, 361, 363, 365, 372, 373, 374, 376, 378—380, 382, 383, 384—387, 388, 400—402, 404, 406, 411, 417, 422, 427, 437, 438, 442, 452—455, 458—463, 468, 469, 473, 474, 476

Ս

Սաար—91
Սալոնիկ—46, 66, 71, 174, 377
Սալմաստ—211, 213, 259
Սալուխան—260
Սամոս—101
Սամսոն—154, 296, 352, 355
Սան-Ստեֆանո—96, 98, 105
Սասուն—46, 210, 217, 227, 275, 305, 306, 308, 309, 311—315, 317, 422
Սարայ—211, 216, 227, 259, 260
Սարաևո—92
Սարդարապատ—464, 466
Սարիղամիշ—206—209, 211, 216, 221, 227, 247, 285, 307, 428
Սաքիզ—143
Սաֆիան—209
Սեբաստիա (Սիվաս)—16, 19, 21, 60, 154, 160, 161, 194, 217, 255, 285, 296, 302—304, 317, 31[illegible] 320, 321, 324, 327, 352, 354 355, 361, 378
Սերբիա—36, 68, 91, 93, 99, 101, 117
Սիբիր—113
Սիրիա—5, 128, 155, 217, 244, 278, 325, 336, 351, 352, 354, 382, [illegible] 386
Սիս—144, 328, 330, 331
Սիփան—273
Սղերդ—32, 305, 353
Սովետական Միություն—347
Սոուչբուլաղ—143
Ստամբուլ—77, 80, 202
Սուեզ—381
Սուլթանիե—328
Սուխում—417
Սուրմալու—466
Սևաստոպոլ—210, 301, 460

Վ

Վան—16, 17, 18, 20, 28, 32, 56, 61, 64, 84, 129, 143, 144, 152, 160, 161, 175, 194, 199, 207, 213, 217, 220, 224, 225, 226, 227, 233, 246, 255, 256—259, 261, 262—266, 267, 269, 270—275, 277, 278, 279, 286, 287, 298, 305, 312, 329, 342, 353, 354, 361, 385, 386, 402, 407, 410, 413, 414, 416, 429, 439, 456
Վասպուրական—84, 144, 216, 22[illegible] 221, 227, 262, 273, 274
Վարագա—261, 262, 273
Վարդենիս—312
Վարշավա—375
[illegible]նետիկ—58, 196
[illegible]ոն—96
[illegible]ենա—129, 151, 205
[illegible]աղիկավկազ—466
[illegible]աստան—198, 466

Տ

[illegible]ալվորիկ—46, 314, 315
[illegible]ավրոս—326, 339, 340, 341
[illegible]ոն—33, 262, 307, 308, 312
[illegible]արսուն—340
[illegible]ել-Արմեն—338
Տեր-էլ-Զոր—19, 129, 217, 296, 323, 324, 328, 337, 339, 342, 343
Տոկիո—438
Տրապիզոն—16, 19, 56, 152, 155, 160, 161, 211, 217, 291, 299, 300—303, 324, 352, 354, 355, 361, 378, 386, 405, 414, 456, 458

Ց

Ցրանք—308, 310

ՈՒ

Ուկրաինա—90
Ուրաղ-Բուլաղ—259
Ուրմիա—216, 259
Ուրֆա (Ուռհա)—217, 228, 253, 308, 317, 319, 321, 323, 324, 329, 351

Փ

[illegible]ամբակ—464, 465, 467
[illegible]անդերմա—353
[illegible]արիզ—38, 72, 109, 110—112, 121, 122, 156, 157, 163, 180, 182, [illegible]45, 349, 382, 395, 438
[illegible] Ասիա—17, 53, 82, 95, 105, 114, 120, 121, 123, 131, 132, 140, 142, 143, 170, 173, 174, 177, 179, 360, 364, 377

Ք

Քաթմա—343
Քեպուսիե—333
Քերմանշահ—378
Քերթանոս (Կթանոց)—302
Քերեք—342
Քիլիս—332, 333
Քղի—293, 297
Քյուրդամիր—212
Քյոփրիու-բյոյ—206, 214, 221, 227
Քութահյա—353
Քուվեյտ—150, 151, 152
Քուտ-էլ-Ամարա—378, 390
Քուրդիստան—12, 35, 386

Օ

Օբերգալցբուրգ—345
Օդեսա—460
Օլթի—206, 207, 285
Օման—147
Օսվենցիմ—348

Ֆ

Ֆքնտրճաղ—331, 332
Ֆրանուզ—330, 351
Ֆինլանդիա—90
Ֆրանսիա—7, 90—93, 96, 97, 101—103, 114, 115, 117, 122, 125, 128, 138, 150, 151, 153, 155, 156, 157, 167, 192, 200, 201, 202, 234, 275, 335, 358, 361, 372, 373, 375, 382—386, 387, 388, 393, 394, 395, 407, 428, 440, 474
Ֆրեզնո—213, 307

ՅՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք . . . . . .

Գլուխ առաջին — *Արևմտահայության ծանր գոյավիճակը Թուրքիայում պատերազմի նախօրյակին*

Գլուխ երկրորդ — *Հայկական հարցի վերացումը առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմի սկզբին* 87

Գլուխ երրորդ — *1915 թվականի մեծ եղեռնը. արևմտահայության գենոցիդը* 217

Գլուխ չորրորդ — *Միջազգային իմպերիալիզմը Թուրքական ջարդարարության մեղսակից* . . . 257

Վերջաբան . . . . . .

Օգտագործված նյութերի և գրականության ցանկ 486

Անձնանունների ցանկ . . . . . 4[illegible]

Տեղանունների ցանկ 503

Խմբագիր՝ Ա. Գ. Աղոյան
Գեղ. խմբագիր՝ Գ. Ա. Խուդիկյան
Նկարիչ՝ Կ. Թ. Տիրատուրյան
Տեխ. խմբագիր՝ Ե. Ա. Ախիրյան
Վերստ. սրբագրիչ՝ Ի. Ս. Բրուտյան

ՎՖ 05207 Պատվեր 530 Տիրաժ 15000

Հանձնված է արտադրության 20/II 1965 թ.։
Ստորագրված է տպագրության 23/III 1965 թ.։
Թուղթ՝ 84×108 1/32։ Տպագր. 32,0 մամ.=26,24 պայմ. մամ.,
հրատ. 24,5 մամ.։ Գինը՝ 95 կ.։

ՀՍՍՌ մինիստրների սովետի մամուլի պետական կոմիտեի
և պոլիգրաֆարդյունաբերության գլխավոր վարչության
պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան, Տերյան 91։